SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

ULUSLARARASI TEORİ, ARAŞTIRMA VE DERLEMELER CİLT 1

Ekim 2023

EDİTÖRLER

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ

PROF. DR. MUSTAFA METE

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2023

ISBN • 978-625-6450-95-0

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

Uluslararası Teori, Araştırma ve Derlemeler
CİLT 1

Ekim 2023

Editörler

PROF. DR. HAKAN ALTINTAŞ
PROF. DR. MUSTAFA METE
DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

DİJİTAL BAĞIMLILIK VE SOSYAL SAĞLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Arif DURĞUN, İhsan KUTLU ***1***

Bölüm 2

COVİD-19 SALGININININ BORSA İSTANBUL'DA YER ALAN LOJİSTİK FİRMALARININ FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Damla EKER, Hüseyin BALCI ***25***

Bölüm 3

PATLAMA RİSKİNE KARŞI DOĞAL GAZ İSTASYONLARINDA TEHLİKELİ BÖLGE HESAPLAMASI

Önder ÖZDEMİR, Şenol YAVUZ ***39***

Bölüm 4

ADANA MÜZESİ ROMA DÖNEMİ CAM BARDAKLARI

Berna KAVAZ KINDIĞILI ***53***

Bölüm 5

İŞLETMELERDE KURUMSALLAŞMANIN STRATEJİK YÖNETİM ÜZERİNE ETKİLERİ

Murat SUCU ***85***

Bölüm 6

TURİZM İŞLETMELERİNDE İLİŞKİSEL PAZARLAMA

Mert Can TEKELER ***119***

Bölüm 7

ÇOCUK KÜTÜPHANELERİNDE TASARIM UNSURLARI

Ayşenur GÜNEŞ ***149***

Bölüm 8

SİVİL TOPLUM KAVRAMI, İŞLEVİ VE KÜRESELLEŞMEYLE DEĞİŞİMİ

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ ***163***

Bölüm 9

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE PERFORMANS DEĞERLENDİRME'NİN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ NİTELİK ROLÜ

Kağan Cenk MIZRAK ***179***

Bölüm 10

KULA'DA DUVAR RESİMLİ İKİ KONUT ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Serap ERÇİN KOÇER ***193***

Bölüm 11

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ YERLEŞKELER ARASI BİSİKLET AĞI ÖNERİSİ

Bilal DEVECİ, Bahar DEVECİ ***213***

Bölüm 12

ÖRGÜTSEL ÇATIŞMA İLE İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Hüseyin ŞAHİN, Erhan DAĞ , Mustafa NAL ***227***

Bölüm 13

BOSNA HERSEK'TE SAVAŞ SONRASI BOŞNAK GERİ DÖNÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRMESİ, DÖNÜŞ EĞİLİMERİ VE BAŞLICA PROBLEMLER

Yüksel Bekir HOŞ ***245***

Bölüm 14

ALT İŞVEREN İŞÇİLERİNİN AÇTIĞI DAVALARDA MUVAZAA DENETİMİ ŞART MIDIR?

Meltem ÖZTÜRK ***273***

Bölüm 15

BİTMEYEN YOLCULUK: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AVRUPA MERKEZLİ GÖÇ SÜREÇLERİ

Salman ÖZÜPEKÇE ***297***

Bölüm 16

KARADENİZ ROTASINDA GEZGİN BİR RESSAM: THÉOPHILE LOUIS DEYROLLE

Rumeysa IŞIK YAYLA ***315***

Bölüm 17

CUMHURİYET KENTİ KARABÜK'TE ENDÜSTRİYEL BELLEĞİ DEMİR ÇELİK FABRİKASI BAĞLAMINDA ÇERÇEVELEME

Pınar MEMİŞ SAĞIR , Adem SAĞIR 359

Bölüm 18

TIBBİLEŞTİRME KAVRAMI ÜZERİNDEN OBEZİTE SORUNUNA DAİR ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Sinan ACAR ***385***

Bölüm 19

BİR PEÇELEME İŞLEMİ ÖNLEME MEKANİZMASI: ÖRTÜLÜ SERMAYE MÜESSESESİ

Niyazi Koray GÜRHAYTA ***405***

Bölüm 20

REENGINEERING (DEĞİŞİM MÜHENDİSLİĞİ): NEDİR, UYGULAMADA NELERE DİKKAT EDİLMELİDİR?

Fettah KAYRA ***423***

Bölüm 21

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA SULTANAHMET MEYDANINDAKİ ÖRME SÜTUN HAKKINDA MİMAR ALEXANDRE VALLAURY'NİN DE İÇERİSİNDE YER ALDIĞI RESTORASYON ÇALIŞMALARI

Mehmet Çağlayan ÖZKURT ***439***

Bölüm 1

DİJİTAL BAĞIMLILIK VE SOSYAL SAĞLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Arif DURĞUN[1]
İhsan KUTLU[2]

1 Öğr. Gör.; Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Seben İzzet Baysal Meslek Yüksekokulu Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü. arifdurgun@ibu.edu.tr ORCID No: 0000-0001-8210-7343
2 Dr. Öğr. Üyesi; Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü. ikutlu@sakarya.edu.tr ORCID No: 0000-0002-5668-3491

1. Giriş

Bilgi ve bilişim çağında yaşıyoruz. 21. Yüzyıl teknolojide baş döndürücü gelişmelere sahne olmuştur. Dünya, küreselleşme sürecini bir önceki yüzyıla göre daha hızlı ve kapsamlı bir şekilde yaşamış ve toplumların yapısını derinden etkilemiştir. Bu değişim hayata yüklenen anlam ve bununla ilintili olarak çeşitli yaşam tarzlarının benimsenmesini beraberinde getirmiştir. 21. Yüzyılın yeni yaşam tarzı olarak ifade edilen bu modern yaşam, küresel dünyanın bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijitalleşme ise modern yaşamın merkezinde konumlanmış ve günlük yaşamın alışılagelmiş rutinlerini derinden etkilemiştir. Dolayısıyla dijitalleşen dünya anlayışı kültürel ve sosyal çevremizi etkilemiş ve bunun sonucu olarak sosyokültürel çevremizi de dijitalleştirmiştir (Küçükvardar, 2019: 13). Dijital çevre ise akıllı telefonlar başta olmak üzere bilgisayarlar, tabletler vb. araçlarla ve bu araçların içerisinde barındırdığı internet tabanlı networklerle donanmıştır.

Özellikle Kovid-19 pandemisinde dijital araçlar adeta vücudumuzun ayrılmaz bir organı gibi hayatımızda daha çok yer edinmiş, alışveriş stillerimizden örgün eğitim süreçlerine kadar geleneksel uygulamalarımızı dijital platforma taşımıştır. Bu süreç sonunda karantina tedbirlerinin de bir neticesi olarak her yaş grubundan insan dijital araçlara, internete vb. daha fazla maruz kalmış ve en nihayetinde bu da dijital bağımlılığı netice vermiştir. Günümüzde bağımlılık türlerinden en önemlileri sıralamasında her geçen gün yükseliş gösteren dijital bağımlılık, başta genç nüfus olmak üzere tüm nüfus grupları için ciddi tehlikeler oluşturabilmektedir (Altınok, 2021: 263). Dijital bağımlılık bireylerin, akıllı telefon, tablet ve bilgisayar başta olmak üzere bu cihazlar temelinde dijital oyundan, sosyal paylaşım uygulamalarına kadar geniş yelpazede dijital ekranlara 24 saatin büyük bir kısmını ayırmak suretiyle günlük rutinlerini, toplumsal rol ve işlevlerini gereği kadar yerine getirememesi durumu olarak tanımlanabilir.

Sağlık ve hastalık olguları üzerinde yapılan birçok çalışmada sağlığın ve hastalığın sosyal belirleyicilerinin de olduğu ve modern sağlık yaklaşımında sağlığın, holistik bir anlayış ile ele alınması gerektiği anlaşılmıştır. Böylece günümüz sağlık kavramı sadece biyomedikal modelle açıklanmayıp, hastalığın psikolojik ve sosyal boyutları da göz önünde bulundurularak biyopsikososyal model benimsenmiştir (Aytaç ve Kurtdaş, 2015: 232). Sağlık insana ilişkin bir kavram ve insan da sosyal bir varlık olduğu için sağlık da sosyal bir kavram olarak değerlendirilebilir.

Bireylerin ve özellikle gençlerin sosyal rol ve işlevlerini yerine getirebilmesi için sosyal sağlıklarının yerinde olması gerekmektedir. Sağlığın önemli belirleyicilerinden olan sosyal sağlığın korunması ve geliştirilmesi ve varsa sosyal işlevsizliğin giderilmesi bağlamında başta sosyal hizmet olmak üzere diğer sosyal ve davranış bilimlerinin üzerine birçok görev düşmektedir.

Bu çalışmada özellikle üniversite öğrencilerinin dijital araçlara erişimi ve kullanımı hakkında bilgi edinilmesi ve dijital araçların aşırı kullanımına bağlı olarak öğrencilerde gelişme potansiyeli olan dijital bağımlılık düzeyinin çeşitli demografik değişkenlerle ilişkisinin belirlenmesi ve son olarak dijital bağımlılığın sosyal sağlık üzerinde bir etkisinin olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

1.1 Dijital Bağımlılık

Bağımlılık bir obje ve/ya durum ile kurulan ilişki sonucunda oluşan yeni ve özel bir durum ile ilişkili yeni benimsenen davranışlar neticesi olarak ortaya çıkan ve o nesneye veya duruma yönelik bir tutum olarak nitelendirilebilir (Young, 1999'dan akt. Taşlıyan vd. 2021: 505). Bağımlılık, birbiriyle ilintili eylemlerin bir arada bulunmasıyla oluşan bir durum olarak ortaya çıkan ve belirli bir madde-ürün-hizmet vb. kullanılmasıyla bireyde geçici bir rahatlama iyilik durumu hissetmesi olarak da tanımlanmaktadır (Babaoğlu, 1997:150 akt. Arslan vd. 2015:36).

Teknolojik ilerlemelerin bir sonucu olarak dijital araçların günümüzde yaygınlaşması ve 7'den 70'e tüm nüfus gruplarının dijital araçlara kolayca erişebilmesi, sağlamış olduğu önemli fayda ve kolaylığın yanı sıra birtakım negatif etkileri de beraberinde getirmiştir. Bu negatif etkilerin başını "bağımlılık" kavramının yeni türlerinden biri olan "dijital bağımlılık" çekmektedir. Dijital bağımlılık en kısa ifadeyle dijital araçların problemli kullanımıdır. Dijital araçlar başta akıllı telefonlar olmak üzere tablet, bilgisayar, Smart TV. vb. araçlardır. Buradaki problemli kullanım esasen aşırılığı ve dürtüselliği ifade etmektedir. Bu aşırılık, dijital araçların kullanım amaçlarından sapmasıyla bireyin zamanının en verimli anlarını ve büyük bir kısmını bu cihazlarla gereğinden fazla meşgul etmesi anlamındadır. Dürtüsellik de kişinin bu araçlardan bir an bile ayrı kalamaması yani kendisine engel olamaması anlamındadır. Dijital bağımlılık, kitle iletişim araçları ve dijital araçların gelişen teknolojik araçlarla bütünleşmesi neticesinde ortaya çıkmış, pandemi süreciyle de artarak yaygınlık kazanmıştır (Arslan vd., 2015: 36).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) hane halkı bilişim teknolojilerine sahip olma araştırmasına göre 16-74 yaş arasındaki bireylerin internet kullanımı 2022 yılında %85 olmuştur. Bu oran henüz 5 yıl öncesine kadar %66,8 seviyesindedir. 2012 yılında ise bu oran %47,2 olarak bulunmuştur. Cinsiyet bazında internet kullanımına bakıldığında 2022 yılında erkekler %89,1 iken kadınlar ise %80,9 olarak hesaplanmıştır. 2017'de ise aradaki makas daha da açıktır. Erkeklerde internet kullanımı %75,1 iken kadınlarda bu oran %58,7 seviyesindedir. 2012 yılına bakıldığında ise erkeklerde internet kullanımı %58,1 iken kadınlarda bu oranın %38.7 olduğu görülmektedir. Son olarak internete erişim imkânına sahip hane oranının %94,1 olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar Türk toplumunun dijitalleşme seviyesini göstermesi açısından da önemlidir.

Dijital bağımlılık, bağımlılık kavramına son 10 yıl içerisinde dahil olmuş ve teknolojik, dijital araçların aşırı bir şekilde kullanılması sonucu fizyolojik, psikolojik ve sosyal becerilerinde çeşitli düzeylerde kayıplar yaşamasıyla ortaya çıkan bir bağımlılık türü olarak ifade edilebilir. Dijital bağımlılık davranışsal bağımlılık türleri arasında kabul edilmekte ve o da kendi içinde farklı alt kategorilerde ele alınmaktadır (Aslan ve Bardakçı, 2021: 39). İnternet bağımlılığı bu anlamda ilk tanımlanan davranışsal bağımlılık olup, bireyleri psikolojik, fiziksel, sosyal yönlerden olumsuz etkilediği için davranışsal dürtü bozukluğu olarak kabul edilmektedir.

Literatürde dijital ve teknolojik bağımlılıkların birtakım sosyopsikolojik problemlere zemin hazırladığı ve araştırmalarda başta internet bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, akıllı telefon bağımlılığı ve dijital oyun bağımlılığı gibi dijital bağımlılıkların "depresyon", "akademik performans" (Brunborg vd., 2013: 29), "dürtüsellik" (Savcı ve Aysan, 2016: 106), "yalnızlık" (Genç vd., 2018), "uyku kalitesi", "iyi oluş" (Demirci vd., 2015: 85), ve "öz-saygı" (Wilson vd., 2010: 173-174) üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir.

Dijital araçların ve sosyal ağların aşırı ve bilinçsizce kullanımı sonucu ortaya çıkan dijital bağımlılık, gerek yetişkinlerde gerekse de çocuklar ve gençlerde fiziksel aktiviteyi ve ruhsal sağlığı önemli ölçüde negatif yönlü etkilemektedir (Sarıca Keçeci vd. 2021: 380). Bu da başta obezite olmak üzere çeşitli fiziksel ve ruhsal hastalıkların artışına neden olabilecek niteliktedir. Dolayısıyla dijital bağımlılığın bir halk sağlığı problemi oluşturduğu söylenebilir.

1.2 Sosyal Sağlık

Tarihsel süreç içerisinde sağlık kavramının tanımlanması oldukça karmaşık ve zor bir süreç geçirmiştir. Öyle ki sağlıkla ilgili tanımlamalar, tarihsel dönem ve koşullar ekseninde olduğu kadar o toplumun kültürüne bağlı olarak da çeşitlilik göstermiştir. Bu bağlamda sağlıkla ilgili tanımlamalara bakıldığında bu kavramın bireylerin, "hayatlarını devam ettirebilmelerinden", "hasta olmamalarına", "günlük yaşam becerilerini yerine getirebilmelerinden", "iyilik hali ve mutluluğa" kadar çeşitli formlarda tanımlanmasına neden olmuştur (Larson, 1991 akt. Somunoğlu, 1999: 52).

Diğer taraftan sağlıkla ilgili tanımlar geliştirildikçe ilk belirginleşen ayırım resmi olan tanımlar ve resmi olmayan tanımlar[1] açısından ele alınmıştır. Günümüzde ise sağlık denilince akla ilk gelen tıp alanı ve bu alana ait (hastane, hasta, doktor, hemşire, tahliller, ilaç vb) kavramlardır. Bu bakış açısından hareketle bir açıklama getirdiğimiz zaman sağlığı, biyolojik bir zeminde

1 Resmi tanımlar sağlık profesyonellerinin tanımlarıdır. Bunlar da kendi içinde pozitif (kişide belirli özelliklerin var olması, bulunması) ve negatif tanımlar (hastalığın yokluğu) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sağlığın resmi olmayan tanımları ile ifade edilmek istenen ise, sağlıkla ilgili konularda profesyonel olmayan kişilerin sağlığa ilişkin algılamalarıdır. Kişilerin sağlıkla ilgili algılamaları zaman içinde farklılık gösterdiği gibi, ülkeden ülkeye de değişiklik göstermektedir (Aggleton 1990 akt. Somunoğlu, 1999: 52).

değerlendirmiş ve tedaviyi sadece biyolojik boyutta düşünmüş oluyoruz. Hâlbuki sağlık, biyolojik bir sorun alanı olduğu kadar insanı ilgilendiren bir kavram olduğu için hem sosyal boyutlu hem de psikolojik boyutu da içerisinde barındıran geniş bir kavramdır (Aytaç ve Kurtdaş, 2015: 231). Sağlıktaki sosyal yönü vurgulaması yönüyle Parsons'ın ifadeleri önemlidir. Talcott Parsons'a göre sağlık, "bireyin sosyalleşmesinde gerekli rollerini ve ödevlerini etkili bir biçimde yerine getirebilmesi için ulaştığı optimum kapasitedir." (Stacey, 1991: 170; akt. Tatar ve Tatar, 1997: 55).

Sağlığın en kapsamlı tanımını Dünya Sağlık Örgütü (WHO) yapmıştır. Buna göre; "Sağlık, sadece hastalık ve engelliliğin olmayışı değil, bedenen, ruhen ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir." şeklinde tanımlanmıştır (WHO, 1946). Bu tanım Dünya Sağlık Örgütü Anayasası'nın ilk maddesini oluşturmaktadır. Bu anayasa, sağlığın herhangi bir ayırım gözetmeksizin temel bir insan hakkı olduğunu ileri sürmekte ve devletlere, halk sağlığının korunması ve sürdürülmesi konusunda gerekli ve yeterli önlemlerin alınması konusunda üye devletlere tavsiyelerde bulunmaktadır (WHO, 1946). Bu ifadeler ışığında sağlığın sadece fiziksel ve ruhsal boyutunun olmadığı aynı zamanda sosyal politikalar düzeyinde de ele alınması gereken bir sosyal boyutunun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Toplumsal refahın sağlanmasında sağlığın sosyal belirleyicilerinin de önemine vurgu yapmakta fayda vardır. Sağlığın sosyal belirleyicileri (SDH), sağlık sonuçlarını etkileyen tıbbi olmayan faktörlerdir. İnsanların doğduğu, büyüdüğü, çalıştığı, yaşadığı ve yaşlandığı koşullar ve günlük yaşam koşullarını şekillendiren daha geniş bir dizi güç ve sistemdir. Bu güçler ve sistemler, ekonomik politikaları ve sistemleri, kalkınma gündemlerini, sosyal normları, sosyal politikaları ve siyasi sistemleri içerir.

Daha önce belirtildiği gibi sağlığın tanımlanmasında kültürel kodlar ve arka plan da vardır. Örneğin bir kültürde bazı durumlar tıbbi bir bakım ile tedavi gerektiren hastalık olarak tanımlanırken diğer bir kültürde önemsenmeyen ve hastalıkla ilişkilendirilmeyen bir durum olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla sağlığın sosyal ve kültürel çevreden bağımsız olarak değerlendirmek doğru bir ele alış olmayacaktır.

Bu gerçekler ışığında sağlık sosyolojisi, sağlığın sadece biyolojik ve fizyolojik zeminde ele alınamayacağını, kültürel ve toplumsal boyutlu bir olgu olduğunu ileri sürer. Nitekim sağlık sadece hastalıkların tespit edilerek tedavi edilmesi değil, koruyucu ve önleyici birtakım psikososyal müdahaleler ve uygulamalarla hastalığa zemin hazırlayacak olan faktörlerin ortadan kaldırılması ile de ilgilidir. Sağlık ve hastalığa holistik bir bakış açısı ile yaklaşmak, sosyolojik yaklaşımı da beraberinde getirmektedir. Sosyolojik yaklaşım ile hastalığın ve sağlığın kökenleri, önlenmesi ve daha sağlıklı bireyler ve toplum inşasında önemli bir fayda sağlayacaktır (Aytaç ve Kurtdaş, 2015: 240). Sağlık sosyolojisi,

hastalıkta ve sağlıkta sosyal arka plana odaklanır ve sosyal olanı öne çıkarır. Sosyoloji, akademik bir disiplin olarak sosyal nedenlerin ve insan davranışlarının neticeleriyle ilgilendiğinden sağlık sosyolojisinin ilgi alanına da hastalıkları tetikleyen, hastalıklara etki eden sosyal sebepler girmektedir.

Sosyal sağlık sosyal işlevsellikle de açıklanabilir. Sosyal işlevsellik bireyin toplumsal rol ve statüsüne uygun davranışlar sergilemesi anlamında değerlendirilebilir. Bireyin sosyal ilişkiler kurmak ve sürdürmek istemesine rağmen var olan herhangi bir biyolojik-fizyolojik-psikolojik-sosyolojik handikap buna engel de olabilir. Nitekim bireyin sosyal işlevselliğinin yeniden tesis edilmesinde, diğer bir deyişle sosyal rehabilitasyonunda, tıbbi-medikal, psiko-sosyal müdahaleler bir bütünlük içerisinde gerçekleştirilmelidir. Böylece bireyin sağlık düzeyi belirlenirken tıbbi teşhis-tanısının yanında psiko-sosyal ölçümlere de yer verilmelidir. Sosyal sağlık kavramı ise "sağlık" kavramının tanımında geçmesine rağmen fiziksel ve psikolojik sağlık kadar üzerine konuşulmayan, sağlık sonuçlarına etki eden tıbbi olmayan faktörlerdir. Bireylerin psikososyal işlevselliğinin sağlanması ve sürdürülebilmesi için bireylerin sosyal sağlık düzeylerinin de belirlenmesi elzemdir.

Günümüzde teknolojinin baş döndürücü bir şekilde ilerlemesi ve gelişmesi dijital araçların hayatımızın vazgeçilmez bir unsuru haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle Covid-19 sürecinde bireylerin, dijital cihazlara ve internete erişimi hiç olmadığı kadar artış göstermiş ve bu da bireylerin, ailelerin ve toplumun sosyal ilişkilerini, alışveriş alışkanlıklarını, sağlıklarını ve özellikle konumuzun ana hattını oluşturan sosyal sağlıklarını çeşitli düzeylerde etkilemiştir.

Üniversite öğrencileri üzerinde çeşitli araştırmalara rastlanmakla birlikte araştırma konumuzla ilgili bir çalışmanın henüz yapılmadığı anlaşılmıştır. Araştırma konusundan anlaşılacağı gibi günümüzün en önemli sorun alanlarından biri haline gelen dijital bağımlılık bireylerin psikososyal süreçlerini önemli ölçüde değiştirmiş, dönüştürmüş ve sosyal ilişkilerini dijital boyuta taşımıştır. Bireyler yüz yüze ilişkiler kurmaktan ziyade görece daha pratik ve işlevsel olduğunu düşündükleri dijital platformlar üzerinden iletişim ve sosyalleşme gereksinimlerini karşılamaya yönelmişlerdir. Bu yöneliş dijital araçlara bağımlılığı beraberinde getirmiş ve bireylerin sosyal sağlıklarına negatif etkiler oluşturduğunu düşündürmüştür.

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin dijital bağımlılığa sahip olup olmadıklarını, eğer dijital bağımlılık söz konusu ise bunun sosyal sağlıkları üzerine etkisinin ne olduğu ve öğrencilerin sosyal sağlığını nasıl etkilediğini konu edinilmektedir. Literatür incelendiğinde dijital bağımlılıkla ilgili çalışmaların eğitim bilimlerinden sağlık bilimlerine kadar geniş yelpazede yapıldığı görülmektedir. Fakat sosyal hizmet disiplininden ve sosyal sağlık boyutundan yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu

çalışma bu düşünce üzerine şekillenmiş ve dijital bağımlılığın sosyal sağlığı ne ölçüde etkilediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde elde edilecek bilimsel verilerin alanda çalışan bilim insanlarına, sosyal hizmet ve psikoloji bilgi temeline, ilgililere ve sosyal politika geliştiren kurumlara kaynak teşkil edecek olması çalışmanın önemini oluşturmaktadır.

2. Yöntem

Araştırma modeli araştırmanın amacına, örneklem kitlesine, verilerin en uygun şekilde ekonomik olarak toplanması ve çözümlenmesi için gereken koşulların oluşturulması şeklinde düşünüldüğünde, bu araştırma "tarama modelini" esas alan betimleyici bir araştırmadır. Tarama modeli geçmişte ya da şimdi var olan bir durumu olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Burada araştırma kapsamında olan kişi ya da nesneyi herhangi bir şekilde değiştirmeden, etkilemeden kendi şartları içinde ve var olduğu biçimde tanımlamak esastır (Karasar, 1995).

2.1 Araştırmanın Soruları

Araştırmada üniversite öğrencilerinin dijital bağımlılıklarının ve sosyal sağlıklarının ne düzeyde olduğu hedeflenerek;

1.Üniversite düzeyinde eğitim alan öğrencilerin dijital bağımlılık ve sosyal sağlıkları sosyodemografik değişkenleri açısından anlamlı farklılık göstermekte midir?

2.Üniversite düzeyinde eğitim alan öğrencilerin dijital bağımlılık düzeylerinin sosyal sağlıkları üzerinde etkisi bulunmakta mıdır?

Sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

2.2 Evren ve Örneklem

Bir araştırmada evren, araştırmaya konu olan ve araştırmanın kapsamına giren nesne ve kişilerin tamamını ifade eder (Özer,1993:2; Semerci ve Erdoğan, 2021: 76). Araştırmanın evrenini Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Seben İzzet Baysam MYO öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem ise, belirli bir evrenden belirlenmiş kurallara bağlı kalınarak seçilmiş ve evreni temsil etme yeterliliğine sahip evrenden küçük kümelerdir. Araştırma örneklemini ise BAİBÜ Seben MYO'da aktif olarak öğrenim gören 350 ön lisans öğrencisinden rastgele-tesadüfi örnekleme kapsamındaki %5 kabul edilebilir hata ve %95 güven seviyesinde 262 ön lisans öğrencisi oluşturmaktadır. Bu örnekleme yöntemiyle evrendeki bütün birimleri içine alan tam bir örneklem çerçevesi sunulmakta ve bu yöntemin ideal bir örnekleme olduğu ifade edilmektedir(Semerci ve Erdoğan, 2021: 93). Bu eşit ve bağımsız seçim aynı zamanda yansızlığı sağlamaktadır (Balcı, 2001: 95). Böylece tesadüfi örnekleme türünde evreni temsil yeterliğine sahip örneklem, evrene genellenebilir (Creswell, 2017; 158).

2.3 Veri Toplama Araçları

Bilimsel araştırmalarda veya bir tartışmada ya da bir akıl yürütmede sonuca ulaşabilmek için gereken ilk bilgi "veri"dir. Bu araştırmada veri toplama aracı olarak da geniş kitlelere uygulanması en elverişli ve ekonomik olan anket tekniğinden faydalanılmıştır. Anket, internet anketi (i-anket) aracılığıyla (Barış ve Taylan, 2020: 22) örneklem kitlesine sunulmuştur. Araştırmada araştırmacı tarafından hazırlanan demografik bilgileri içeren 9 adet soru, Dijital Bağımlılık Ölçeği ve Sosyal Sağlık Ölçeği kullanılmıştır.

2.3.1 Dijital Bağımlılık Ölçeği: Kesici ve Tunç (2018) tarafından gençlerde dijital bağımlılık düzeylerinin belirlenmesi amacıyla geliştirilen ölçek 19 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alfa değeri 0,874 bulunmuştur. Ölçeğin KMO değeri 0,899 bulunmuş ve Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) neticesinde toplam varyansın %59.51'ini açıklayan 5 alt boyutlu yapı ortaya çıkmıştır. Bunlar; Aşırı Kullanımı, Nüksetme, Hayatın Akışını Engelleme, Duygu Durumu ve Bırakamama boyutlarıdır. Ölçek 5'li likert tipindedir ve kesinlikle katılmıyorumdan (1) tamamen katılıyoruma (5) doğru sıralanarak 1-5 arasında puanlanmıştır. Ölçekten en az 19 en çok 95 puan alınmaktadır. Ölçekten alınan puanlar arttıkça bağımlılık düzeyi artmaktadır.

2.3.2 Sosyal Sağlık Ölçeği: Abachizadeh vd. (2014) tarafından geliştirilen ve Erkoç (2021) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan ölçek 33 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte Aile, Toplum, Arkadaş ve Akrabalar olmak üzere 3 alt boyut bulunmakta ve toplam varyansın %41,40'ını açıklamaktadır. Ölçeğin güvenirliğine ilişkin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı sırasıyla 0.84; 0.77 ve 0.72 olarak bulunmuştur. Ölçek 5'li likert tipinde (çok az=1; az=2; orta=3; çok=4; çok fazla=5) ölçektir ve ölçekten alınan yüksek puanlar sosyal sağlık düzeyinin yüksekliğini göstermektedir. Bu çalışmada aile alt boyutunda bulunan bir madde online soru formunda yaşanan teknik bir hatadan ötürü çıkarılmıştır ve dolayısıyla puanlama 32 madde üzerinden gerçekleştirilmiştir. Fakat ilgili alt boyutta Cronbach Alfa katsayısı bu çalışmada (α=0,900) bulunarak çok y*üksek güvenilirlik göstermiş ve a*nalizlere 32 madde üzerinden devam edilmesine karar verilmiştir.

2.4 Verilerin Analizi

Veriler SPSS.22.0 (Statistical Package for Social Sciences) programına aktarılarak frekans, yüzdelik dilimler, aritmetik ortalamaları, standart sapmaları hesaplanmıştır. Bunun yanında ölçeklerin güvenilirlik analizi (Cronbach Alpha) hesaplanmıştır. Ayrıca ileri istatistik tekniklerinin belirlenmesi için öncelikle varyansların normal dağılım gösterip göstermediğine bakılmış ve analiz neticesinde normal dağılım gösterdiği gerekçesiyle parametrik testler kullanılmıştır. İki grup arasındaki farkın açıklanması için bağımsız örnekler t-testi analizi yapılmıştır. İkiden fazla olan parametrelerin karşılaştırılmasında da Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) yapılmış ve farklılığın kay-

nağını tespit etmek için -varyansların homojen olduğu durumlarda- PostHoc testlerinden Tukey HSD testi ve(ya) LSD testi; -varyansların homojen olmadığı durumlarda da- PostHoc testlerinden Tamhane's T2 ve(ya) Games-Howell testi kullanılmıştır (Kayri, 2009). Ayrıca araştırmada dijital bağımlılık ve sosyal sağlık arasındaki ilişkiyi tespit etmek maksadıyla Pearson Korelasyon analizi ve basit doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır.

2.5 Araştırmanın Sınırlılıkları

Bir araştırmada sınırlılıkların belirlenmesi araştırmanın gerçekleştirilebilirliği hususunda bilgi verir. Sınırlılıklar araştırmanın örneklem, zaman ve kapsamının çerçevesini çizer. Bu araştırmamızda Bolu Aban İzzet Baysal Üniversitesi Seben İzzet Baysal Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim gören ön lisans öğrencileri ile sınırlıdır. Böylece seçilen örneklemle araştırma sonuçları sadece BAİBÜ Seben İzzet Baysal MYO öğrencilerine genellenebilir. Ayrıca bu araştırma 25.10.2022 ile 25.12.2022 tarihleri ile süre sınırlıdır.

2.6 Araştırmanın Etik Yönü

Araştırmada etik ilke ve kurallara uyularak, verileri toplamadan önce ölçek sahipleri ile e-posta yoluyla iletişime geçilip, ölçeklerin araştırmada kullanılabilmesi için gerekli izinler alınmıştır. Verilerin toplanmasından önce Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından (Protokol NO. 2022/417) 26.11.2022 tarihli ve 2022/12 toplantısında değerlendirilerek etik olarak uygun bulunmuştur.

3. Bulgular

Bu başlık altında araştırmaya katılan öğrencilerin sosyo-demografik özelliklerine, dijital bağımlılık düzeylerine ilişkin bilgilere ve sosyal sağlıklarına ilişkin bilgilerine yer verilmiştir. Ayrıca öğrencilerin dijital bağımlılık düzeyleri ile sosyal sağlık düzeyleri arasındaki ilişkiye yer verilmiştir.

3.1 Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tablo 1. Öğrenciler Hakkında Çeşitli Bilgiler

Cinsiyet	**Sayı**	**Yüzde**	**Sınıf**	**Sayı**	**Yüzde**
Kadın	206	78,6	1. Sınıf	150	57,3
Erkek	56	21,4	2. Sınıf	112	42,7
Toplam	262	100,0	Toplam	262	100,0
Yaş	**Sayı**	**Yüzde**	İnternete Erişim	**Sayı**	**Yüzde**
19 Yaş ve altı	131	50,0	Evet	250	95,4
20 Yaş ve üstü	131	50,0	Hayır	12	4,6
Toplam	262	100,0	Toplam	262	100,0
En Çok Kullanılan Sosyal Paylaşım Uygulaması	**Sayı**	**Yüzde**	İnternet Kullanım Süresi	**Sayı**	**Yüzde**
Twitter	11	4,2	0-4 saat	124	47,3

Instagram	241	92,0	5-9 saat	114	43,5
Tiktok	9	3,4	10-15 saat	16	6,1
Snapchat	1	,4	16 saat ve üzeri	8	3,1
Toplam	262	100,0	Toplam	262	100,0
Aile Aylık Geliri	**Sayı**	**Yüzde**	**Bölüm**	**Sayı**	**Yüzde**
0- 5500	111	42,4	Sosyal Hizmet	101	38,5
5501 - 10000	111	42,4	Sosyal Güvenlik	116	44,3
10001 - 15000	29	11,1	İş Sağlığı ve Güvenliği	45	17,2
15001 - 20000	5	1,9	Toplam	262	100,0
20001 ve üzeri	6	2,3	**Dijital Araçlara Sahip Olma**	**Sayı**	**Yüzde**
Toplam	262	100,0	Evet	258	98,5
Yaş Ortalaması	**Ort.**	**Ss.**	Hayır	4	1,5
262 kişi	19,85	2,055	Toplam	262	100,0

Yukarıdaki tabloda araştırmaya katılan öğrencilerin çeşitli demografik bilgilerine ilişkin istatistiklere yer verilmiştir. Katılımcıların %78,6'sı kadın ve %21,4'ü erkektir. YÖK (2022) YKS yerleştirme istatistiklerine bakıldığında ilgili okulun tüm bölümlerinde kadınların tercih oranı %71,34 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla çalışmada kadınların katılımının yoğun olması bu istatistikten kaynaklanmaktadır.

Katılımcıların öğrenim gördükleri sınıf dağılımına bakıldığında %57,3'ü birinci sınıfta; %42,7'si ise ikinci sınıfta öğrenim görmektedirler. Ankete cevap veren öğrencilerin eğitim gördükleri ön lisans bölümlerine bakıldığında % 38,5'i sosyal hizmet bölümünde, %44,3'ü sosyal güvenlik bölümünde ve %17,2'si de iş sağlığı ve güvenliği bölümünde oldukları görülmektedir. Katılımcıların yaş ortalamasına bakıldığında 19,85±2,055 olduğu; kategorik olarak 19 yaş ve altı 131 kişi ve 20 yaş ve üstü 131 kişi olduğu görülmektedir.

Sosyal hizmet araştırmalarında önemli göstergelerden bir diğeri ise ekonomik durum kriteridir. Katılımcılarımızın ailelerinin aylık geliri baz alınarak belirlenen maddi durum değişkenine bakıldığında %42,4'ünün 5500 ve aşağıda gelire sahip oldukları, 5501 ile 10000 gelire sahip olanların oranının da yine %42,4 olduğu ve sadece %2,3'ünün 20001 ve üzeri aylık gelire sahip oldukları bulunmuştur. Katılımcıların %98,5'inin akıllı telefon, tablet, laptop vb. dijital araçlara sahip oldukları ve %95,4'ünün internet erişimine sahip oldukları görülmektedir. Katılımcıların en çok kullandıkları sosyal paylaşım uygulamasına bakıldığında %92,0'ının Instagram uygulamasını kullandıkları ve günlük internette geçirdikleri süreye bakıldığında ise %43,5'inin 5-9 saat arasında internette zaman geçirdikleri tespit edilmiştir.

3.2 Katılımcıların Dijital Bağımlılığına İlişkin Bulgular

Bu başlık altında araştırmaya katılan öğrencilerin dijital bağımlılık düzeyleri, Dijital Bağımlılık Ölçeği (DBÖ) ile test edilmiştir. Öncelikle ölçeğin güvenilirlik analizi yapılmış ve ölçek maddelerinin güvenilirliği test edilmiştir. Analiz neticesinde elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 2. Dijital Bağımlılık Ölçeği (DBÖ) Güvenilirlik Analizi

Dijital Bağımlılık Ölçeği (DBÖ)	**Cronbach Alpha (α)**	**Madde**
Aşırı Kullanım (AK)	,741	5
Nüks Etme (NE)	,780	3
Hayatın Akışını Engelleme (HAE)	,793	4
Duygu Durumu (DD)	,774	4
Bırakamama (BRK)	,684	3
Ölçek Toplamı	,888	19

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Dijital Bağımlılık Ölçeği (DBÖ)'nün gerek toplam ölçek maddelerinde gerekse de alt boyutları temel alındığında güvenilir olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ölçek dijital bağımlılığın ölçülmesinde kullanışlı bir ölçüm aracıdır. Dijital Bağımlılık Ölçeği için yapılan tanımlayıcı istatistiklere ilişkin tablo aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 3. Dijital Bağımlılık Ölçeği (DBÖ)'ye İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

DBÖ ve Alt Boyutları	Ortalama	En az	En çok	Çarpıklık	Çarpıklık Hatası	Basıklık	Basıklık Hatası
DBÖ_Toplam	50,50±11,35	23	87	,045	,150	,185	,300
DBÖ_AK	13,22±3,72	5	24	,359	,150	,316	,300
DBÖ_NE	7,46±2,57	3	14	,362	,150	-,411	,300
DBÖ_HAE	8,64±3,04	4	17	,461	,150	-,025	,300
DBÖ_DD	10,04±3,24	4	20	,319	,150	-,087	,300
DBÖ_BRK	11,12±2,52	3	15	-,801	,150	,485	,300

Yukarıdaki tabloda katılımcıların Dijital Bağımlılık Ölçeği'nden aldıkları puanlar, alt boyutlarında aldıkları puanlar, en az ve en yüksek puanlar ve Kolmogorov-Smirnov ile Shapiro-Wilk testleri dışında normal dağılım varsayımının karşılanıp karşılanmadığının belirlenmesinde bir diğer kriter olarak değerlendirdiğimiz çarpıklık-çarpıklık hatası ve(ya) basıklık-basıklık hatası sonuçları gösterilmektedir. DBÖ toplam ölçek puanlarında öğrencilerin ortalaması 50,50 ile ortanın üstü çıkmıştır. Yani orta düzeyde dijital bağımlılık söz konusudur. Ölçek toplamında en düşük 23 puan alınırken en yüksek 87 puan alınmıştır. DBÖ Aşırı kullanım boyutunda alınan puanlara bakıldığında ortalama puan 13,22 ortanın biraz üstü çıkmıştır. DBÖ_AK'de alt boyutta alınan en düşük puan 5 ve en yüksek puan 24'tür. Ölçeğin DBÖ_NE alt boyutunda ise en düşük puan 3, en yüksek puan 14 ve ortalama 7,46 ile orta düzeyde

bulunmuştur. DBÖ_HAE alt boyutunda ise en düşük puan 4, en yüksek puan 17 ve ortalama puan 8,64 ile orta düzeyde bulunmuştur. DBÖ_DD alt boyutunda da en düşük puan 4, en yüksek puan 20 ve ortalama 10,04 ile orta düzeyde bulunmuştur. Son olarak DBÖ Bırakamama alt boyutunda ise en düşük puan 3, en yüksek puan 15 ve ortalama 11,12 ile yüksek düzeyde çıkmıştır. Bu sonuçlar katılımcıların orta düzeyde dijital bağımlılığa sahip olduklarını göstermektedir. Hipotezlerimizi test edeceğimiz analiz tekniklerinin belirlenmesi ve normallik varsayımına uygunluğunu belirlemek için (parametrik veya nonparametrik testler) ölçeğin basıklık ve(ya) çarpıklık değerine bakılarak yorumlanması tekniği tercih edilmiştir. İlgili değerlere bakıldığında hesaplanan mutlak z değeri +3,29 ile -3,29 arasında değer aldığı için normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir (Kim, 2013:53). Böylece analizlerimizde parametrik testler kullanılmıştır.

3.3 Dijital Bağımlılığın Çeşitli Değişkenlere Göre Durumu

Bu başlık altında araştırmamızın dijital bağımlılıkla ilişkili hipotez testlerine yer verilmiş ve hipotezler t-testi ve ANOVA testi ile analiz edilmiş, anlamlı fark görüldüğü durumlarda Posthoc testleriyle farklılığın kaynağı tespit edilmiştir.

Aşağıdaki tabloda öğrencilerin dijital bağımlılık düzeylerinin cinsiyet, yaş, sınıf durumlarına göre anlamlı farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen t-testi analizi sonucu gösterilmektedir. Analiz neticesinde cinsiyet değişkenine göre dijital bağımlılık düzeyi anlamlı farklılaşmaktadır. Kadınların ortalama puanları erkeklerin ortalama puanlarından yüksektir. Dolayısıyla kadınlar erkeklere göre daha fazla dijital bağımlılığa sahiptirler. Diğer değişkenlere göre ise dijital bağımlılık anlamlı farklılaşmamaktadır. Kategorik olarak ele aldığımız yaş değişkenine baktığımızda neredeyse hiçbir fark yoktur diyebiliriz. Çünkü ortalamalar arasında fark sadece 0,75 puandır. Sınıf değişkenine bakıldığında her ne kadar anlamlı farklılaşmasa da 2. Sınıfta öğrenim gören öğrencilerin dijital bağımlılık puan ortalaması daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 4. Dijital Bağımlılık Düzeyinin Cinsiyet, Yaş, Sınıf Değişkenlerine Göre T-Test Sonuçları

Değişkenler	**DBÖ**	**Ortalama±SS**	**t**	**Sd**	**p**
Cinsiyet	Kadın	51,36±10,55	2,07	74,09	**,042***
	Erkek	47,32±13,55			
Yaş	19 yaş ve altı	50,87±11,83	,532	260	,595
	20 yaş ve üstü	50,12±10,89			
Sınıf	1. Sınıf	49,94±11,49	-,929	260	,354
	2. Sınıf	51,25±11,18			

***p<,05**

Aşağıdaki tabloda dijital bağımlılığın öğrenim görülen bölüm, aylık gelir ve internete günlük ayrılan süre değişkenlerine göre durumu gösterilmiştir.

Tablo 5. Dijital Bağımlılık Düzeyinin Bölüm, Aylık Gelir ve İnternete Ayrılan Süreye Göre ANOVA Sonuçları

Değişkenler	DBÖ	Ortalama±SS	F	p	Anlamlı Fark
Bölüm	Sosyal Hizmet (A)	51,18±9,96	7,020	**,001***	C>B arasında
	Sosyal Güvenlik (B)	48,07±11,71			
	İş Sağlığı ve Güvenliği (C)	55,22±11,91			
	Homojenlik Testi: (Levene: 1,666; p:,191) Homojen (Tukey)				
Aylık Gelir	0- 5500 (A)	48,36±11,29	3,329	**,011***	B>A ile C>A arasında
	5501 - 10000 (B)	52,45±11,49			
	10001 - 15000 (C)	53,62±8,73			
	15001 - 20000 (D)	43,60±9,65			
	20001 ve üzeri (E)	44,66±13,75			
	Homojenlik Testi: (Levene: ,861; p:,488) → Homojen (LSD)				
İnternete Ayrılan Süre	0-4 saat (A)	48,44±11,13	4,089	**,007***	D>A arasında
	5-9 saat (B)	51,85±11,11			
	10-15 saat (C)	51,93±10,95			
	16 saat ve üzeri (D)	60,25±12,80			
	Homojenlik Testi: (Levene: ,030; p:,993) → Homojen (Tukey)				

Tablo incelendiğinde gerçekleştirilen ANOVA testi sonuçlarına göre bölüm değişkeninde dijital bağımlılık düzeyi anlamlı farklılaşmaktadır. Farklılığın kaynağı ise C>A arasında bulunmuştur. Aylık gelir değişkeninde ise dijital bağımlılık düzeyi anlamlı farklılaşmaktadır. Farklılığın kaynağı B>A ile C>A arasında bulunmuştur. İnternete ayrılan süre ile dijital bağımlılık arasındaki farklılığa bakıldığında istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve farklılığın kaynağının D>A arasından kaynaklandığı bulunmuştur.

3.4 Sosyal Sağlığa İlişkin Bulgular

Bu başlık altında araştırmaya katılan öğrencilerin sosyal sağlık düzeyleri, Sosyal Sağlık Ölçeği (SSÖ) ile test edilmiştir. Öncelikle ölçeğin güvenilirlik analizi yapılmış ve ölçek maddelerinin güvenilirliği test edilmiştir. Analiz neticesinde elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 6. Sosyal Sağlık Ölçeği (SSÖ) Güvenilirlik Analizi

Sosyal Sağlık Ölçeği (SSÖ)	Cronbach Alpha (α)	Madde
Aile	,900	5
Arkadaş ve Akrabalar	,837	8
Toplum	,911	19
Ölçek Toplamı	,937	32

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Sosyal Sağlık Ölçeği (SSÖ)'nin gerek toplam ölçek maddelerinde gerekse de alt boyutları temel alındığında yüksek güvenilirlikte olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ölçek sosyal sağlığın ölçülmesinde kullanışlı bir ölçüm aracıdır. Sosyal Sağlık Ölçeği için yapılan tanımlayıcı istatistiklere ilişkin tablo aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 7. Sosyal Sağlık Ölçeği (SSÖ)'ye İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

SSÖ ve Alt Boyutlar	Ortalama	En az	En çok	Çarpıklık	Çarpıklık Hatası	Basıklık	Basıklık Hatası
Aile	19,50	8,00	25,00	-,496	,150	-,659	,300
Arkadaş ve Akrabalar	28,32	11,00	39,00	-,294	,150	-,239	,300
Toplum	55,37	25,00	92,00	,150	,150	,419	,300
Ölçek Toplamı	103,20	52,00	155,00	-,074	,150	,035	,300

Yukarıdaki tabloda katılımcıların Sosyal Sağlık Ölçeği'nden aldıkları puanlar, alt boyutlarında aldıkları puanlar, en az ve en yüksek puanlar ve Kolmogorov-Smirnov ile Shapiro-Wilk testleri dışında normal dağılım varsayımının karşılanıp karşılanmadığının belirlenmesinde bir diğer kıstas olarak değerlendirdiğimiz çarpıklık-çarpıklık hatası ve(ya) basıklık-basıklık hatası sonuçları gösterilmektedir. SSÖ toplam ölçek puanlarında öğrencilerin ortalaması 103,20 ile orta düzeyde çıkmıştır. Yani orta düzeyde sosyal sağlık düzeyi söz konusudur. Ölçek toplamında en düşük 52 puan alınırken en yüksek 155 puan alınmıştır. SSÖ aile alt boyutunda alınan puanlara bakıldığında ortalama puan 19,50 çıkmıştır. Arkadaş ve akrabalar alt boyutta alınan en düşük puan 11 ve en yüksek puan 39'dur. Ölçeğin toplum alt boyutunda ise en düşük puan 25, en yüksek puan 92 ve ortalama 55,37'dir. Bu sonuçlar katılımcıların ortanın üstünde sosyal sağlık düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Araştırma sorularımızı test edeceğimiz analiz tekniklerinin belirlenmesi ve normallik varsayımına uygunluğunu belirlemek için (parametrik veya nonparametrik testler) ölçeğin basıklık ve(ya) çarpıklık değerine bakılarak yorumlanması tekniği tercih edilmiştir. İlgili değerlere bakıldığında hesaplanan mutlak z değeri +3,29 ile -3,29 arasında değer aldığı için normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir (Kim, 2013:53). Böylece analizlerimizde parametrik testler kullanılmıştır.

3.5 Sosyal Sağlığın Çeşitli Değişkenlere Göre Durumu

Bu başlık altında araştırmamızın sosyal sağlıkla ilişkili hipotez testlerine yer verilmiş ve hipotezler t-testi ve ANOVA testi ile analiz edilmiş, anlamlı fark görüldüğü durumlarda PostHoc testleriyle farklılığı kaynağı tespit edilmiştir.

Tablo 8. Sosyal Sağlık Düzeyinin Cinsiyet, Yaş, Sınıf Değişkenlerine Göre T-Test Sonuçları

Değişkenler	SSÖ	Ortalama±SS	t	Sd	p
Cinsiyet	Kadın	103,46±20,18	,405	260	,686
	Erkek	102,26±16,96			
Yaş	19 yaş ve altı	103,22±19,48	,013	260	,990
	20 yaş ve üstü	103,19±19,61			
Sınıf	1. Sınıf	103,70±20,21	,473	260	,636
	2. Sınıf	102,54±18,60			

Yukarıdaki tabloda sosyal sağlık düzeyinin cinsiyet, kategorik yaş, öğrenim görülen sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılaşmadıkları görülmektedir. Puan ortalamalarına bakıldığında kadın ve erkeklerin birbirine oldukça yakın oldukları görülmektedir. Yaş değişkenine göre ise ortalama puanları arasındaki fark yalnızca 0,03'tür. Sınıf değişkeninde de ortalama puan farkları arsındaki oran cinsiyet değişkeniyle benzerlik göstermektedir.

Tablo 9. Sosyal Sağlık Düzeyinin Bölüm, Aylık Gelir ve İnternete Ayrılan Süreye Göre T-Test Sonuçları

Değişkenler	DBÖ	Ortalama±SS	F	p	Anlamlı Fark
Bölüm	Sosyal Hizmet (A)	100,42±19,23	4,795	**,009***	C<A ile C<B arasında
	Sosyal Güvenlik (B)	107,29±18,66			
	İş Sağlığı ve Güvenliği (C)	98,91±20,67			
	Homojenlik Testi: (Levene: ,473; p:,624)		Homojen (Tukey)		
Aylık Gelir	0- 5500 (A)	99,56±20,02	3,329	,082	Yoktur
	5501 - 10000 (B)	105,36±19,43			
	10001 - 15000 (C)	108,17±17,52			
	15001 - 20000 (D)	98,40±18,34			
	20001 ve üzeri (E)	44,66±13,75			
İnternete Ayrılan Süre	0-4 saat (A)	103,18±19,90	0,362	,781	Yoktur
	5-9 saat (B)	102,84±19,28			
	10-15 saat (C)	107,62±16,59			
	16 saat ve üzeri (D)	99,87±24,19			

***p<0,05**

Sosyal sağlık düzeyinin öğrenim görülen bölüm, aile aylık geliri, internete ayrılan süre bağlamında anlamlı farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek maksadıyla gerçekleştirilen ANOVA testi sonucu yukarıdaki tabloda gösteril-

mektedir. Sosyal sağlık düzeyi ile gelir ve internete ayrılan süre değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamıştır. Sosyal sağlık ile bölüm değişkeni arasında anlamlı fark bulunmuştur.

3.6 Dijital Bağımlılık ve Sosyal Sağlık Arasındaki İlişki

Bu başlık altında dijital bağımlılık ve sosyal sağlık arasındaki ilişkinin ne olduğuna yönelik gerçekleştirilen analizlere yer verilmiştir. İlişki testi olarak pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal regresyon analizi tercih edilmiştir.

Tablo 10.'da katılımcıların Dijital Bağımlılık Ölçeğinden aldıkları puanlar ile Sosyal Sağlık Ölçeği arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik gerçekleştirilen pearson korelasyon analizi sonucu gösterilmektedir.

Analiz neticesinde DBÖ aşırı kullanım alt boyutu ile nüksetme alt boyutu arasında r=,535 düzeyinde; hayatın akışını engelleme alt boyutunda r=,470 düzeyinde; bırakamama alt boyutunda r=,349 düzeyinde ve toplam ölçekte r=,775 düzeyinde pozitif korelasyon bulunmuştur. Nüksetme alt boyutu ile hayatın akışını engelleme alt boyutu arasında r=,593 düzeyinde; duygu durumu alt boyutu arasında r=,462 düzeyinde; bırakamama alt boyutu arasında r=,331 düzeyinde ve toplam ölçek arasında r=,776 düzeyinde pozitif korelasyon bulunmuştur. DBÖ'nün dikkat dağıtma alt boyutu ile bırakamama alt boyutu arasında r=,517 düzeyinde ve toplam ölçek arasında ise r=,799 düzeyinde pozitif korelasyon bulunmuştur. Ölçeğin bırakamama alt boyutu ile ölçek toplamı arasında r=,638 düzeyinde pozitif korelasyon bulgulanmıştır. SSÖ aile alt boyutu ile arkadaş ve aile alt boyutu arasında r=,536 düzeyinde; toplum alt boyutu arasında r=,549 düzeyinde ve toplam ölçek arasında r=,730 düzeyinde pozitif korelasyon hesaplanmıştır. SSÖ'nün arkadaş ve aile alt boyutu ile toplum alt boyutu arasında r=,637 düzeyinde ve toplam ölçek arasında r=,823 düzeyinde pozitif korelasyon bulunmuştur. Son olarak SSÖ'nün toplum alt boyutu ile toplam ölçek arasında r=,940 düzeyinde çok yüksek pozitif korelasyon bulunmuştur.

Dijital bağımlılık ile sosyal sağlık arasındaki ilişkiyi gösteren değerlere baktığımızda DBÖ aşırı kullanım alt boyutu ile SSÖ aile alt boyutu arasında r=-,161 düzeyinde ve SSÖ toplum alt boyutu arasında r=,-135 düzeyinde negatif korelasyon bulunmuştur. DBÖ nüks etme alt boyutu ile SSÖ aile alt boyutu arasında r=-,155 düzeyinde; SSÖ toplum alt boyutu arasında r=-,190 düzeyinde ve SSÖ toplam ölçek arasında r=-,172 düzeyinde negatif korelasyon bulgulanmıştır. DBÖ hayatın akışı alt boyutu ile SSÖ aile alt boyutu arasında r=-,148 düzeyinde ve SSÖ toplam ölçek arasında r=-,134 düzeyinde negatif korelasyon bulunmuştur. Son olarak DBÖ toplam ölçek puanı ile SSÖ aile alt boyutu arasında r=-,152 düzeyinde; SSÖ toplum alt boyutu arasında r=-,148 düzeyinde ve son olarak SSÖ toplam ölçek bazında r=-,142 düzeyinde negatif korelasyon bulunmuştur. Dolayısıyla dijital bağımlılık ile sosyal sağlık arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 10. Dijital Bağımlılık ve Sosyal Sağlık Arasındaki İlişki

		1	2	3	4	5	6	A	B	C	D
DBÖ_AK (1)	r	1									
	p										
	n	262									
DBÖ_NE (2)	r	**,535****	1								
	p	,000									
	n	262	262								
DBÖ_HAE (3)	r	**,425****	**,593****	1							
	p	,000	,000								
	n	262	262	262							
DBÖ_DD (4)	r	**,470****	**,462****	**,521****	1						
	p	,000	,000	,000							
	n	262	262	262	262						
DBÖ_BRK (5)	r	**,349****	**,331****	**,292****	**,517****	1					
	p	,000	,000	,000	,000						
	n	262	262	262	262	262					
DBÖ (6)	r	**,775****	**,766****	**,755****	**,799****	**,638****	1				
	p	,000	,000	,000	,000	,000					
	n	262	262	262	262	262	262				
SSÖ_Aile (A)	r	**-,161****	**-,155***	**-,148***	-,051	-,045	**-,152***	1			
	p	,009	,012	,017	,409	,464	,014				
	n	262	262	262	262	262	262	262			
SSÖ_Ark_Akrb	r	,009	-,063	-,112	-,055	,018	-,053	**,536****	1		
(B)	p	,882	,310	,071	,374	,773	,394	,000			
	n	262	262	262	262	262	262	262	262		
SSÖ_Toplum (C)	r	**-,135***	**-,190****	-,107	-,068	-,058	**-,148***	**,549****	**,637****	1	
	p	,029	,002	,083	,274	,349	,016	,000	,000		
	n	262	262	262	262	262	262	262	262	262	
SSÖ (D)	r	-,117	**-,172****	**-,134***	-,071	-,041	**-,142***	**,730****	**,823****	**,940****	1
	p	,058	,005	,030	,255	,512	,021	,000	,000	,000	
	n	262	262	262	262	262	262	262	262	262	262

***p<,05 **p<,01**

Dijital bağımlılığın sosyal sağlık üzerindeki etkisinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizi sonucu aşağıdaki Tablo 11.'de gösterilmektedir.

Tablo 11 Dijital Bağımlılık ve Sosyal Sağlık Arasındaki İlişkiye Yönelik Basit Doğrusal Regresyon

Bağımsız Değişken	**β**	**t**	**p**	**R^2**	**F**	**p**	**Durbin-Watson**
Sabit	115,566	21,174	,000*	,020	5,387	,021*	1,825
Dijital Bağımlılık	-,245	-2,321	,021*				
Bağımlı Değişken: Sosyal Sağlık							

***p<,05**

Yukarıdaki tabloda dijital bağımlılık ile sosyal sağlık arasındaki etkiyi ölçen regresyon analizi sonucu gösterilmektedir. B_0 parametresinin değeri (sabit) 115,566 ve β_1 parametresinin değeri -,245'dir. Dolayısıyla regresyon denklemi ($Y= \alpha + \beta X$) formülünden hareketle {Sosyal Sağlık =115,566 -,245*Dijital Bağımlılık) elde edilir. Yani dijital bağımlılığın sosyal sağlık üzerindeki etkisi (-,245)'tir. Basit doğrusal regresyon analizine göre sosyal sağlık düzeyinin dijital bağımlılıkla açıklanabilecek kısmı R^2=,020 yani %2'dir. Bu değerin anlamı sosyal sağlığın %2'sini açıklayabileceğimiz kısımdan 1 birim dijital bağımlılık düzeyindeki artışın sosyal sağlık düzeyini (-,245) birim azaltacağı şeklinde yorumlanır.

4. Tartışma ve Sonuç

Literatürde dijital bağımlılık ile sosyal sağlığı bir arada konu edinen başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat araştırmamıza benzer nitelikte yapılan çalışmalarda araştırma bulgularımızı destekler nitelikte bilimsel sonuçlar elde edilmiştir. Brunborg vd. (2014) tarafından 13-17 yaş arasındaki ergenler üzerinde yapılan araştırmada video oyunu bağımlılığının depresyon, düşük akademik başarı ve davranış bozukluğu ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Taşlıyan vd. (2021) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada ise dijital bağımlılık ile yaratıcı düşünce arasındaki ilişki incelenmiş ve kısmen anlamlı ilişki bulunmuştur. Genç vd. (2018) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan diğer benzer nitelikteki çalışmada internet bağımlılığı ile yalnızlık arasında anlamlı ilişki olduğu bulunmuştur. Altınok (2021) tarafından lise öğrencileri üzerine yapılan benzer nitelikteki çalışmada öğrencilerin dijital bağımlılıkları ile yaşam doyumu arasındaki ilişki incelenmiş ve algılanan akademik başarı düzeyi arttıkça dijital bağımlılığın azaldığı, yaşam doyumunun da arttığı tespit edilmiştir. Savcı ve Aysan (2017) tarafından farklı liselerde öğrenim gören öğrenciler üzerinde yapılan araştırmada internet bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, dijital oyun bağımlılığı ve akıllı telefon bağımlılığı olmak üzere, dört teknolojik/dijital bağımlılığın sosyal bağlılığı yordayıcı etkisi incelenmiş ve gerçekleştirilen çoklu regresyon analizi neticesinde ilgili değişkenlerin sosyal bağlılığın %25'ini yordadığı, sosyal bağlılık üzerinde internet bağımlılığının (-,283); sosyal medya bozukluğunun (-,376); dijital oyun

bağımlılığının (-,398) ve akıllı telefon bağımlılığının (-,186) düzeyinde etkili olduğu saptanmıştır. Bu araştırmada da dijital bağımlılığın sosyal sağlık üzerindeki etkisinin (-,245) olduğu bulunmuş ve bu iki çalışmanın sonuçları birbirini destekler nitelikte olmuştur. Nitekim literatürde yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlara bakıldığında sosyal sağlıkla ilişkilendirilebilecek parametreleri göz önünde bulundurduğumuzda dijital bağımlılığın sosyal sağlığı olumsuz yönde etkilediği kanaatine varılabilir. Teknoloji bağımlılığı ya da dijital bağımlılıklar bireyin yakın çevresi başta olmak üzere ilişki içerisinde bulunduğu diğer ekolojik çevresiyle olan münasebetlerinin bozulmasına neden olabilmektedir. Nitekim Young (1998)'ın internet bağımlılığını tanımlamak amacıyla ileri sürdüğü 8 maddelik listesinde var olan 2 maddesinde, "aşırı internet kullanımının aile, okul, iş ve arkadaş çevresiyle sorunlar yaşamaya sebep olması" ile " internet kullanımının yalan beyanlara bulunması" internet bağımlılığını tanımlamada kriter olarak ele alınmıştır.

Ayrıca araştırmamızda üniversite öğrencilerinin dijital bağımlılık ve sosyal sağlık düzeylerinin çeşitli değişkenler arasında nasıl farklılaştığına bakılmıştır. Bu bağlamda dijital bağımlılıkla cinsiyet arasında (p=,042) anlamlı farklılık bulunmuştur. Kadın öğrencilerin erkeklere oranla daha fazla bağımlı olmaya yatkın oldukları sonucu elde edilmiştir. Arslan (2020) tarafından üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen ve araştırmamızda kullandığımız aynı ölçeğin kullanıldığı araştırmada ise dijital bağımlılıkla cinsiyet arasında engellenme alt boyutunda, duygu durumu alt boyutunda ve bırakamama alt boyutunda anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu iki çalışma birbirini desteklemektedir. Fakat Altınok vd. (2021) tarafından lise öğrencileri üzerinde yapılan benzer araştırmada ise dijital bağımlılıkla cinsiyet arasında (p=,052) anlamlı fark bulunmamıştır. Yine Dilci vd. (2019) tarafından 0-12 yaş arasında çocuğa sahip olan ebeveynler üzerinde yapılan benzer nitelikteki diğer bir araştırmada da dijital bağımlılık ile cinsiyet arasında (p=,91) anlamlı ilişki bulunmamıştır.

Dijital bağımlılık ile yaş, sınıf değişkenleri arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır. Benzer nitelikte yapılan diğer bir çalışmada da üniversite öğrencilerinin sınıf düzeyinde dijital bağımlılık anlamlı farklılaşmamaktadır (Arslan, 2020:33). Dijital bağımlılığın öğrenim görülen bölüm, aile aylık geliri, internete ayrılan süre değişkenlerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılaştığı tespit edilmiştir. Öğrenim görülen bölüm değişkeninde dijital bağımlılık puanının diğer iki bölümde öğrenim görenlerden yüksek olduğu, farkın ise iş sağlığı ve güvenliği bölümü ile sosyal güvenlik bölümü arasından kaynaklandığı sonucu elde edilmiştir. Aylık gelir değişkeninde ise dijital bağımlılık anlamlı farklılaşmakta ve gelir düzeyi arttıkça dijital bağımlılık puanı ortalaması da artmaktadır. Farklılığın ise 5501 - 10000 ile 0- 5500 ve 10001 - 15000 ile 0-5500 aylık gelir arasından kaynaklandığı bulunmuştur. Dijital araçlara ulaşım elbette ekonomik düzeyle de yakından ilişkilidir. Dolayısıyla dijital

araçlara erişimin yüksek sosyoekonomik düzeyle kolaylaşması neticesinde dijital bağımlılığın da artacağı söylenebilir. Araştırmamıza benzer nitelikte lise öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada da internet bağımlılığı ile ekonomik düzey arasında anlamlı farklılık (p=0,042) bulunmuştur (Altınok, 2020: 276). Fakat diğer bir çalışmada ise öğrencilerin ekonomik durumları ile dijital bağımlılıkları arasında anlamlı fark bulunmamıştır (Arslan, 2020: 34). Son olarak günlük internete ayrılan süre değişkeninde ise farklılığın 16 saat ve üzeri ile 0-4 saat arasından kaynaklandığı ve internete ayrılan süre arttıkça bağımlılık puan ortalamasının da arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin dijital bağımlılık ölçeğinden aldığı puan ortalamasına bakıldığında = 50,50 sonucu elde edilmiştir.

Dijital bağımlılık ve sosyal sağlık kavramlarını konu alan ve meslek yüksekokulu öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmanın sonuçları değerlendirildiğinde; dijital bağımlılık ve sosyal sağlık arasında beklenildiği gibi korelasyon olduğu ve bu korelasyonun negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir. Dijital bağımlılık, sosyal sağlığı zayıf düzeyde de olsa olumsuz etkilemektedir. Bu sonuçla dijital bağımlılığın bir halk sağlığı problemi olduğu varsayımı doğrulanmıştır.

Sosyal Sağlık Ölçeği'nin Cronbach Alpha (α) değeri ,937 ile çok yüksek güvenilirlik göstermiştir. Alt boyutlarda da yüksek güvenilirlik göstermiştir. Öğrencilerin ölçekten aldıkları puanlarına bakıldığında ölçek toplamında =103,20 ile orta düzeyin biraz üstü çıkmıştır. Dolayısıyla örneklem kitlesinin sosyal sağlık düzeyleri ortanın biraz üstüdür denilebilir. Sosyal sağlık ile cinsiyet, yaş, sınıf değişkenleri arasındaki farklılığa bakıldığında istatistiksel olarak anlamlı farklılaşmamaktadırlar. Her ne kadar anlamlı fark görülmese de cinsiyet değişkeninde kadınların; sınıf değişkeninde 1. sınıfların sosyal sağlık düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Sosyal sağlık düzeyinin öğrenim görülen bölüm değişkeninde farklılığın kaynağı "iş sağlığı ve güvenliği = 98,91 ile sosyal hizmet= 100,42" ve "iş sağlığı ve güvenliği= 98,91 ile sosyal güvenlik= 107,29" arasından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. İnternete ayrılan süre ve aylık gelir değişkeninde ise sosyal sağlık arasında anlamlı fark tespit edilmemiştir.

Dijital bağımlılık ile sosyal sağlık arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik gerçekleştirilen pearson korelasyon analizi neticesinde, dijital bağımlılık ile sosyal sağlık arasında (-,142) negatif korelasyon bulunmuştur. Bunun anlamı dijital bağımlılık arttıkça sosyal sağlık düzeyi azalmaktadır. Ayrıca ölçeğin alt boyutlarının bazılarında da negatif korelasyon bulunmuştur. Korelasyon analizi neticesinde iki değişken arasındaki ilişkiyi matematiksel olarak ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizi neticesinde, sosyal sağlık düzeyindeki toplam değişimin %2'sinin dijital bağımlılık düzeyi tarafından belirlendiği ve regresyon denkleminin {Sosyal Sağlık= 115,566-,245*Dijital Bağımlılık} şeklinde olduğu bulunmuştur. Araştırma ne-

ticesinde dijital bağımlılık düzeyindeki 1 birim artışın sosyal sağlık düzeyini -,245 birim azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Seben İzzet Baysal Meslek Yüksekokulu öğrencileri üzerinde yapılan bu araştırmada elde edilen veriler ve ulaşılan sonuçlar, araştırmanın gerçekleştirildiği zaman, mekân, örneklem kitlesi ve araştırmada uygulanan yöntemle birlikte tercih edilen ölçüm araçlarıyla sınırlıdır. Bu sebeple ulaşılan sonuçlar araştırma evrenine genellenebilir. Bu araştırma "sosyal sağlığı" niceliksel yöntemlerle konu alan nadir araştırmalardan biridir. Dolayısıyla farklı örneklemler üzerinde niceliksel ve niteliksel benzer araştırmaların yapılması önerilmektedir. Bu araştırmadan elde edilen verilerin sosyal hizmet literatürü başta olmak üzere psikoloji, eğitim bilimleri vb. diğer sosyal bilimlere ve ilgililere katkı sağlayabilecek nitelikte olduğu değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Abachizadeh, K., Tayefi, B., Nasehi, A. A., Memaryan, N., Rassouli, M., Omidnia, S. and Bagherzadeh, L. (2014). Development of a Scale for Measuring Social Health of Iranians Living in Three Big Cities. *Medical journal of the Islamic Republic of Iran*, 28(2), 1-9.

Aggleton, P. (1990). *Health*. J&L Composition Ltd. London.

Altınok, M. (2021). Lise Öğrencilerinin Dijital Bağımlılık ve Yaşam Doyumunun İncelenmesi. *TEBD*, 19(1), 262- 291. https://doi.org/10.37217/tebd.689774

Arslan, A. (2020). Üniversite Öğrencilerinin Dijital Bağımlılık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *International e-Journal of Educational Studies (IEJES)*, 4(7), 27-41.

Arslan, A., Kırık, A. M., Karaman, M. & Çetinkaya, A. (2015). Lise ve Üniversite Öğrencilerinde Dijital Bağımlılık. *Uluslararası Hakemli İletişim Araştırmaları Dergisi*, 8, 34-58.

Aytaç, Ö. ve Kurtdaş, M. Ç. (2016). Sağlık - Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 25(1) , 231-250 .https://doi.org/10.18069/fusbed.31544

Babaoğlu, A. N. (1997). *Uyuşturucu Tarihi*. Ankara: Kaynak Yayınları.

Balcı, A. (2001). *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Barış, İ. & Taylan, H. H. (2020). Küresel Salgın Sürecinde Türkiye'de Aile İçi Sorunlar. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, Gürsoy Akça Özel Sayısı, 5, 13-32.

Brunborg G.S., Mentzoni R.A., Froyland, L. R. (2014). Is Video Gaming, or Video Game Addiction, Associated with Depression Academic Achievement Heavy Episodic Drinking, or Conduct Problems, *Journal of Behavioral Addiction*, 3 (1), 27-32.

Creswell, J.W. (2017). *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, 3. Baskı, Çev. Ed. Selçuk Beşir Demir, Ankara: Eğiten Kitap.

Demirci K, Akgönül M ve Akpinar A. (2015). Relationship of Smartphone Use Severity with Sleep Quality, Depression and Anxiety in University Students. *Journal of Behavioral Addiction*, 4(2), 85-92.

Dilci, T. Arslan, A. ve Ersoy, M. (2019). 0-12 Yaş Aralığındaki Çocukların Dijital Bağımlılık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Belirlenmesi (Sivas İli Örneklemi)̇. *Tarih Okulu Dergisi*, 38, 122-142.

Erdoğan, E. ve Semerci Uyan, P. (2021). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri İçin Bir Rehber Gereklilikler, Sınırlılıklar ve İncelikler*. 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Erkoç, B. (2021). Sosyal Sağlık Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5) , 1455-1466 .

Genç, Y., Durğun, A., Kara, H. Z., ve Çakir, R. (2018). İnternet Kullanımının Üniversite Öğrencilerinin Yalnızlık Algılarına Etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(2), 301-336.

Karasar, N. (1995). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.

Kayri, M. (2009). Araştırmalarda Gruplar Arası Farkın Belirlenmesine Yönelik Çoklu Karşılaştırma (Post-Hoc) Teknikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 51-64.

Kesici, A. ve Tunç, N. F. (2018). The Development of the Digital Addiction Scale for the University Students: Reliability and Validity Study. *Universal Journal of Educational Research*, 6(1), 91-98.

Kim, H.Y. (2013). Statistical Notes for Clinical Researchers: Assessing Normal Distribution (2) Skewness and Kurtosis. *Restor Dent Endod*. 38(1), 52-54. Doi:10.5395/rde.2013.38.1.52

Küçükvardar, M. (2019). *Bilişim Çağında Teknoloji Bağımlılığı ve Dijital İstila Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Larson J. L. (1991). *The Measurement of Health Concepts and Indicators*. New York: Greenvvood Press.

Sarıca Keçeci, H., Kahya Özyirmidokuz E. ve Özbakır L.(2021). Dijital Bağımlılık ve FoMo, Kişilik Faktörleri ve Mutluluk ile İlişkisi: Üniversite Öğrencileri İle Bir Uygulama. *Bağımlılık Dergisi*, 22(4), 379-394.

Savci, M., ve Aysan, F. (2016). Relationship between Impulsivity, Social Media Usage and Loneliness. Educational Process. *International Journal*, 5(2), 106-115.

Serper, Ö. (1993). *Uygulamalı İstatistik II*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Somunoğlu, S. (1999). Kavramsal Açıdan Sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 4(1), 51-62.

Staeey, M. (1991) *The Sociology of Health and Healing*. London: Routledge.

Taşlıyan, M. , Karakuş, F. N. & Çakıroğlu, Z. (2021). Dijital Bağımlılık ile Yaratıcı Düşünme Eğilimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(25), 503-517. DOI: 10.20990/kilisiibfakademik.969504

Tatar, M., Tatar. F. (1997). Sağlığın Ölçülmesi: Kavramsal Bir Çerçeve. *Toplum ve Hekim*, 12(78), 54-61.

Türkiye İstatistik Kurumu (2022). Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587. Erişim tarihi: 09 Kasım, 2022.

Wilson, K, Fornasier S, White KM. (2010). Psychological Predictors of Young Adults' Use of Social Networking Sites. *Cyberpsychology, Behavioral and Social Networking*, 13(2). 173-177.

Young, K.S. (1998) *Caught in the Net: How to Recognize the Signs of Internet Addiction and a Winning Strategy for Recovery*. New York: John Wiley & Sons.

Bölüm 2

COVİD-19 SALGININ BORSA İSTANBUL'DA YER ALAN LOJİSTİK FİRMALARININ FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Damla EKER[1]
Hüseyin BALCI[2]

1 Öğr. Gör.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Araklı Ali Cevat Özyurt MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Trabzon, Türkiye. **E-posta:** damlaeker@ktu.edu.tr **Orcid no:** 0000-0002-9601-3249

[2] **Sorumlu Yazar/Corresponding Author** Öğr. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Araklı Ali Cevat Özyurt MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Trabzon, Türkiye. **E-posta:** huseyinbalci@ktu.edu.tr **Orcid no:** 0000-0002-9135-3551

Giriş

Çin başta olmak üzere ilk olarak 13 Ocak 2020 tarihinde tanımlanan Yeni Koronavirüs Salgını (Covid-19), solunum yolu belirtileri ile ortaya çıkan ölümcül bir hastalık olarak tüm dünyayı etkilemiştir (https://covid19.saglik.gov.tr). Hastalığın ilk başladığı ülkelerde kontrol altına alınamaması, dünyanın hemen hemen bütün ülkelerine kısa sürede yayılmasına sebep olmuştur. Ülkelerin bulaşın önüne geçmek amacıyla sınırlarını kapatma tedbirleri almaları sebebiyle dünya dış ticareti oldukça yavaşlayarak ithalat ve ihracat durma noktasına gelmiştir. Covid-19 pandemisi, dünya ekonomisini olumsuz yönde etkilemesiyle birçok sektörün finansal performansında düşüş yaşanmıştır. Bu sektörlerin en önemlilerinden biri olan lojistik sektörü de pandemi sürecinden ciddi oranda etkilenmiştir. Çünkü lojistik sektörü faaliyetleri dış ticaretin ayrılmaz bir parçası olarak ekonomik hayatta yer almaktadır.

Covid-19 salgınının küresel boyutta ülkelerin ekonomik yapılarında meydana getirdiği olumsuz etkinin daha ne kadar süreceği ve iktisadi bakımdan eski haline ne zaman döneceği hala belirsizliğini korumaktadır (Akçacı, T. & Çınaroğlu, M. S.,2020). Bu bağlamda Borsa İstanbul'daki lojistik firmalarının finansal performansının incelenmesi, bu sektörün covid-19 pandemisi sürecindeki performansının değerlendirilmesine ve gelecekte olası salgın hastalıklar gibi dünya ticaretinin olumsuz yönde etkileneceği durumlarda isabetli finansal kararlar verilmesine dair önemli fikirlerin ortaya konmasına yardımcı olacaktır.

Konu ile alakalı olarak literatür incelendiğinde Öztürk vd. (2020), covid-19 pandemisinin Borsa İstanbul hisse senetleri piyasası üzerinde etkilerini araştırmışlardır. Yapılan çalışma neticesinde olumsuz yönde en fazla etkilenen sektörlerin başında metal ve makine ürünleri üreten sektörü olduğu sonucuna varmışlardır. Çıtak ve Çalış (2020), TÜRSAB, TÜİK, OECD gibi ulusal ve uluslararası kuruluşlardan aldığı veriler üzerinden salgının turizm sektörü üzerine olan küresel etkilerini tespit etmeye çalışmış ve olumsuz yönde etkileri olduğu sonucuna varmıştır. Ramelli ve Wagner (2020)'in çalışmasında, Covid-19 salgınının Çin ve ABD bağlamında tüm sektörlere olan etkisini en küçük kareler regresyon analizi yöntemi kullanarak analiz etmiş ve salgının olumsuz etkisinin en fazla yaşandığı sektörlerin ulaşım, enerji, otomotiv ve sigorta sektörleri olduğunu tespit etmiştir. Akça (2020), istatistiki rapor incelemesi yaparak Covid-19 salgınının havacılık sektörüne etkilerini yıl ve dönem bazlı olarak test etmiş ve olumsuz etkilerini ortaya koymuştur. Zhang vd. (2021) araştırmalarında, Covid-19 salgın sürecinin ulaşım sektörü üzerindeki etkilerini anket yöntemi kullanarak incelemiş ve toplu ulaşımdan ziyade insanların artık %60 oranında bireysel ulaşım araçlarını kullanmaya yöneldiği sonucuna varılmıştır. Supitriyani vd. (2021), Özcan (2021), Veri Zarflama Analizi yöntemini kullanarak Covid-19 salgınının turizm-ulaştırma

firma performanslarını inceleyerek negatif etkisi olduğunu saptamıştır. Liu vd. (2020), Covid-19 salgınının 21 farklı borsa endeksi üzerinde kısa vadeli etkisi, olay çalışması metodolojisi kullanılarak değerlendirilerek Asya ülke borsalarının daha fazla olumsuz etkilendiği ortaya konulmuştur. Zeren ve Hızarcı (2020), Maki Eşbütünşleme Testi kullanılarak Covid-19 pandemi sürecinin farklı borsalar üzerindeki olası etkileri incelenerek pandemi kaynaklı çok önemli ekonomik kayıplarla karşı karşıya kalacağı ortaya konulmuştur. Gromsen ve Koijen (2020)'in çalışmasında, covid-19 salgın döneminde hisse senetleri kâr payı ve büyüme beklentileri tahmin modeli oluşturularak finansal piyasalarda aşağı yönlü bir hareketin olduğunu ortaya konulmuştur. İlgili literatüre göre covid-19 salgınının bireylerin ulaştırma tercihlerinden farklı ülkelerin lojistik sektörlerini de kapsayan finansal piyasalarına kadar geniş yelpazede etkileri olduğu ve sektör bazında bakıldığında lojistik sektörünün salgından en çok etkilenen sektör gruplarından biri olduğu görülmektedir. Tüm bu literatür örnekleri ışığında ortaya konulan bu çalışma, covid-19 pandemi sürecinin finansal göstergeler üzerindeki etkilerini inceleyen literatüre katkı sağlayacaktır.

1. Covid-19 Pandemi Süreci ve Küresel Ekonomi

Salgın hastalıkların insan hayatı üzerinde ve sürekli etkileşim içerisinde bulunduğu toplum içerisinde ekonomik, coğrafik, siyasi, kültürel, dini, sosyal ve psikolojik açıdan çok derinden izler bıraktığı bilinmektedir. İnsanlık tarihi boyunca birçok salgın, toplumsal afet veya dünya çapında birçok ülkeyi etkileyen yıkıcı savaşlar yaşanmış olmasına rağmen bunların hiçbiri covid-19 pandemi süreci kadar küresel boyutta etki yaratarak insanların yaşam şeklini değiştirmemiştir (Aktay, 2020: 656). İnsanlık tarihi boyunca bilgi, teknoloji, iletişim, sağlık, ulaşım ve ulusların küreselleşmesiyle beraber, birçok alanda yaşanan çok hızlı değişim ve dönüşümlere paralel olarak canlı yaşamı etkileyen salgınlar da çok hızlı yayılma eğilimi kazanarak küresel bir boyut kazanarak olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. Tüm bu olumsuz etkilerin sonucu olarak insanların yaşam şekilleri, ekonomik ve sosyal ilişkileri, fikir, düşünce ve yönetim biçimlerinde farklılaşmaya neden olması, beklenen covid-19 pandemi süreci de küreselleşmenin yoğun olarak yaşandığı bu süreçte ortaya çıkmıştır (Aslan, S., 2021:1747).

Pandemi süreci, küresel ekonominin çeşitli sektörlerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Öncelikle, sağlık krizi nedeniyle tüm dünyada sosyal mesafelerin korunması, sınırların kapatılması ve seyahat kısıtlamalarının getirilmesi nedeniyle ticaret ve turizm sektörleri ciddi şekilde zarar görmüştür. Sağlık krizi nedeniyle üretim ve ticaretin durdurulması, işletmelerin kapanması ve işsizlik oranlarının yükselmesi nedeniyle perakende sektörü de etkilenmiştir.

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, pandemi süreci küresel ekonominin genel büyümesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından 2021 yılında yayınlanan rapora göre, küresel

ekonomilerin genel olarak 2020 yılında %3,5 daraldığı tespit edilmiştir. Gelişmiş ekonomik yapılarda bu düşüş oranının %4,9 gelişmekte olan ülke ekonomilerde ise %2,4 oranında gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'nün 2021 yılında ortaya konan rapora göre, 2020 yılında küresel boyutta ürün ticareti oransal olarak %5,3 daralma göstererek parasal karşılık olarak 17,5 trilyon dolar seviyesine düştüğü, ticari olarak hizmet ihracatında ise %20 dolaylarında bir azalma olduğu ortaya konulmuştur. Uluslararası İşgücü Örgütü (ILO) 2020 yılı verilerine göre tüm Dünya'da ortalama işsizlik oranı %20,4'lük artış gösterdiği tespit edilmiştir. Alt-orta gelir grubundaki ülkelerde bu oran %26 olarak karşımıza çıkarken üst-orta gelir grubu ülkelerde %13,6 olarak gerçekleşmiş ve yüksek gelirli ülkeler grubunda ise %41,7'lik bir oran ile küresel boyutta işsizlik verilerinde kayda değer ölçüde artış yaşanmıştır (ILO, 2020; Atılgan & Afşar 2022:57). Özellikle, pandemi süreci nedeniyle borç yükü artmış ve finansal istikrar tehlikeye girmiştir. Ayrıca ekonomiye yönelik çeşitli politika önlemlerinin alınmasına da neden olmuştur. Merkez bankaları faiz oranlarını düşürmüş ve para politikasını genişletmiştir. Hükümetler ekonomiyi canlandırmak için bütçe açıklarını genişletmiş ve çeşitli destek programları uygulamaya başlamıştır. Özellikle, pandemi süreci nedeniyle işsizlik oranları yüksek olan ve düşük gelirli gruplar daha fazla etkilenmiştir. Pandemi süreci nedeniyle e-ticaret ve teknoloji sektörlerinin faaliyetleri sekteye uğramış, bu da ekonomik fırsat eşitsizliğini artırmıştır.

Pandemi süreci aynı zamanda, küresel ticaret ve yatırımları da etkilemiştir. Özellikle, pandemi süreci nedeniyle ülkeler arasındaki ticaret ve yatırımlar azalmıştır. Bu, özellikle küreselleşmiş ekonomileri etkilemiştir. Aynı zamanda, pandemi süreci nedeniyle ülkeler arasındaki güvensizlik artmış ve bu durum ülkeler arasındaki ticaret ve yatırımlar için engeller oluşturmuştur. Pandemi süreci, ülkeler arasındaki sınırların kapanması ve karantina önlemleri nedeniyle tedarik zincirlerinde ciddi bozulmalara yol açmıştır. Birçok ülke, gerekli malzemelerin ve parçaların ithalatını ve ihracatını sınırlamış veya durdurmuştur. Bu da üretimi olumsuz yönde etkilemiş ve birçok sektörde ürün kıtlığına ve fiyat artışlarına neden olmuştur. Covid-19 pandemisi, küresel ekonomi üzerinde geniş kapsamlı ve derin etkilere neden olmuştur. Birçok sektörde ekonomik daralmalar yaşanmış, işsizlik oranları yükselmiş ve ülkeler arasındaki ticaret ve yatırımlarda azalmalar gözlenmiştir. Ancak, pandemi süreci aynı zamanda dijital dönüşümü hızlandırmış, sağlık ve biyoteknoloji sektörlerine yönelik yatırımları artırmış ve çevre konularına odaklanmayı teşvik etmiştir. Pandemi sonrası ekonomik toparlanma ve sürdürülebilirlik çabaları, küresel ekonominin geleceğini şekillendirecektir.

2. Covid-19 Salgın Sürecinin Lojistik Sektör Bileşenlerine Etkileri

Covid-19 pandemi süreci, lojistik sektörünü ciddi şekilde etkilemiştir. Öncelikle, pandemi süreci nedeniyle ülkeler arasındaki ticaret ve yatırımlar azalmıştır. Bu durum, lojistik sektörünün önemli bir bölümünü oluşturan

küresel ticaret ve yatırımların sınır aşırı taşıma hizmetlerini etkilemiştir. Covid-19 salgınının insan sağlığı üzerindeki yıkıcı etkilerini göz önünde bulunduran birçok ülke virüsün yayılma hızına ve öldürücülüğüne karşı vatandaşlarını koruyacak ve ihtiyaçlarını karşılayacak üst düzey önlemler almalarını zorunda kılmıştır (Akgün ve Çelik, 2020: 371). Sınırların kapanması ve karantina önlemleri nedeniyle sınır aşırı taşımacılık zorlaşmış, bu da küresel lojistik faaliyetlerinde kesintilere yol açmıştır. Lojistik şirketleri, yeni düzenlemelere uyum sağlamak ve tedarik zincirlerini sürdürülebilir kılmak için çabalar göstermiştir. Aynı zamanda, virüsten korunma konusunda alınan önlemlerin her ülkede farklı şekillerde uygulanması nedeniyle ülkeler arasındaki güvensizliğin artması ticaret ve yatırımlar önünde engeller oluşturmuştur. Ülkeler arası ortaya konan yeni ve farklı uygulamalar nedeniyle lojistik sektöründeki işletmeler için maliyetler artmıştır. Tedarik zincirlerinde yaşanan kesintiler, stoklama ve depolama ihtiyacını artırmıştır. Lojistik şirketleri, tüketici talebindeki dalgalanmalara ayak uydurmak için daha fazla depolama alanı ve esnek stoklama yöntemleri geliştirmiştir. Bu durum, tedarik zincirlerinin daha dirençli hale getirilmesi ve stoklama maliyetlerinin artması anlamına gelmiştir.

Tüm bunlara ilave olarak pandemi süreci nedeniyle üretim işletmelerinde, çalışanları korumak için tedbirler almak ek maliyetler oluşturmuştur. Pandemi nedeniyle işletmelerin üretimlerini ve ürün teslimatlarını kesintisiz şekilde sürdürmeleri zorlaşmıştır. Bu olumsuz durum da tüm işletmeler için her aşamada maliyet artışına neden olmuştur. Aynı zamanda, pandemi süreci nedeniyle çalışanların işsiz kalma riski de artmıştır. Lojistik sektörünün önüne çıkan tüm bu engeller sektörün gelecekteki büyümesi ve gelişmesi için de zorluklar ortaya çıkarmıştır.

Tüm bunlara rağmen pandemi süreci aynı zamanda lojistik sektöründe bazı fırsatların da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örneğin, pandemi süreci nedeniyle e-ticaret hizmetleri ve dijital lojistik çözümleri çok fazla önem kazanmıştır ve ülkeler sınır geçişlerindeki kısıtlamalar nedeniyle üretim ve ticaret noktasında yerli üretim ve yerli tedarik zincirleri oluşturma konularına ağırlık vermişlerdir. Ayrıca, pandemi süreci nedeniyle çalışanların evden çalışması yaygınlaşmasıyla lojistik sektöründe çalışanlar için daha esnek ve uyumlu çalışma seçenekleri oluşması sağlamış oldu. Tüm bunlara ilave olarak çalışanların sağlık ve güvenliğini korumak için birçok tedbir alınması, lojistik sektöründe daha yüksek standartlar oluşmasını sağlamıştır.

Bu veriler ışığında covid-19 pandemi süreci, lojistik sektörünü ciddi şekilde olumsuz etkilerinin yanında aynı zamanda sektör açısından birçok fırsatı da doğurmuştur. Lojistik sektöründe daha fazla otomasyon ve robotik çözümler kullanılması buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca lojistik sektörü, pandemi süreci sonrasında ortaya çıkan tüm bu değişim ve dönüşümlere ilave olarak daha fazla otomatikleşmiş, daha esnek ve daha uyumlu hale geleceği

kaçınılmaz bir gerçeklik olarak sürekli gündemimizde olacaktır. Bu nedenle, lojistik sektörünün pandemi süreci sonrasında daha güçlü ve dayanıklı hale geleceği beklenmektedir.

3. Araştırmanın Kapsamlı Analizi ve Bulgular

Çalışmanın bu kısmında hisseleri BİST Ulaştırma ve Depolama sektöründe işlem gören firmaların covid-19 salgın süreci öncesi ve covid-19 salgın dönemi finansal oranlarının karşılaştırmalı analizi yer alacaktır.

3.1 *Veri ve Yöntem*

Çalışmada covid-19 salgını öncesi dönem olarak 2019 yılı covid-19 salgın dönemi olarak 2020 yılı baz alınmıştır. Analiz kapsamında yer alan firmalar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: *Analiz Kapsamında Yer Alan Firmalar*

Beyaz Filo Oto Kiralama
Çelebi Hava Servisi
Gsd Denizcilik Gayrimenkul İnşaat Sanayi ve Ticaret
Pegasus Hava Taşımacılığı
Reysaş Taşımacılık Ticaret ve Lojistik
Trabzon Liman İşletmeciliği
Türk Hava Yolları

Analiz için gerekli veriler Kamu Aydınlatma Platformunda yer alan şirket finansal tabloları üzerinden elde edilmiştir. Çalışmada, birinci, ikinci ve üçüncü çeyrek dönemlik ile yıllık finansal tablo verileri üzerinden Tablo 2'de yer alan finansal oranlar hesaplanarak 2019 ve 2020 yılı için ilgili dönemlerin ikili karşılaştırması yapılmıştır.

Tablo 2: *Analizde Yer Alan Finansal Oranlar ve Kısaltmaları*

Oran Grupları	**Oranlar**	**Analizdeki Kısaltmaları**
Likidite Oranları	Cari Oran	CO
	Nakit Oranı	NO
Kârlılık Oranları	Net Kâr Marjı	NKM
	Aktif Kârlılık Oranı	AKO
	Özsermaye Kârlılık Oranı	ÖKO
Devir Hızı Oranları	Stok Devir Hızı	SDH
	Alacak Devir Hızı	ADH
Borçlanma Oranları	Kısa Vadeli Borç Oranı	KVB
	Uzun Vadeli Borç Oranı	UVB

Analiz birimlerini oluşturan yedi firmanın covid-19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi finansal oranları arasında anlamlı fark olup olmadığı Wilcoxon işaretli sıralar testi ile analiz edilmiştir. Bu bağlamda Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, iki ilgili örneklem (örneğin öncesi-sonrası ölçümleri) aynı

popülasyonun ürünü olup olmadığını belirlemek için kullanılan bir parametrik olmayan istatistiksel testtir. Bu test normal dağılımı göz önünde bulundurmaz ve verilerin medyan değerlerini kullanarak sonuçları değerlendirir. İki örneklem arasındaki farkın anlamlı olup olmadığı test edilir. Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi, bağımlı örneklemler için yaygın olarak kullanılır ve t-testine alternatif bir yoldur (Hussien, vd., 2017). Verilerin analizinde t testinin non parametrik karşılığı olan Wilcoxon testi kullanılmasının sebebi örneklem sayısının 30'dan az olmasıdır.

3.2 *Bulgular*

BİST ulaştırma ve depolama sektöründe yer alan firmalarının covid-19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi finansal oranlarının karşılaştırmalı analizine ait bulgular bu kısımda verilecektir.

3.2.a Covid 19'un Birinci Çeyrek Dönemlik Finansal Oranlara Etkisi

Covid-19 salgını öncesi dönem olarak alınan 2019 yılı birinci çeyrek dönemlik finansal oranları ile covid-19 dönemi olarak kabul edilen 2020 yılı birinci çeyrek dönemlik finansal oranlarının karşılaştırması Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: *Birinci Çeyrek Dönemler İçin Finansal Oranların Karşılaştırılması*

Oranlar	Son Test-ön Test	Gözlem Sayısı	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z değeri	Olasılık
CO	Negatif Sıra	4	4,50	18,00	-0,676	0,499
	Pozitif Sıra	3	3,33	10,00		
	Eşit	0	-	-		
NO	Negatif Sıra	3	4,00	12,00	-0,338	0,735
	Pozitif Sıra	4	4,00	16,00		
	Eşit	0	-	-		
NKM	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
AKO	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,371	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
ÖKO	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
SDH	Negatif Sıra	6	3,83	23,00	-1,521	0,128
	Pozitif Sıra	1	5	5,00		
	Eşit	0	-	-		
ADH	Negatif Sıra	0	0,00	0,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	7	4,00	28,00		
	Eşit	0	-	-		

KVB	Negatif Sıra	5	4,60	23,00	-1,524	0,128
	Pozitif Sıra	2	2,50	5,00		
	Eşit	0	-	-		
UVB	Negatif Sıra	5	4,80	24,00	-1,690	**0,091***
	Pozitif Sıra	2	2,00	4,00		
	Eşit	0	-	-		

** %5 seviyesine göre anlamlı, *%10 seviyesine göre anlamlı

Covid 19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi için, Tablo 3'te verilen test sonuçlarına göre, cari oran, nakit oranı, stok devir hızı oranı ve kısa vadeli borç oranları arasında ilk çeyrek dönemler bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Tablo 3'e göre, tüm kârlılık oranları ve uzun vadeli borç oranları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark sayısal değerlerinin sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı ilk çeyreğinde gözlenen bu farkların negatif sıralar lehine olduğu görülmektedir. Tablo 3'e göre alacak devir hızları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark sayısal değerlerinin sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı ilk çeyreğinde gözlenen bu farkların pozitif sıralar lehine olduğu görülmektedir.

3.2.b Covid 19'un İkinci Çeyrek Dönemlik Finansal Oranlara Etkisi

Covid-19 salgını öncesi dönem olarak alınan 2019 yılı ikinci çeyrek dönemlik finansal oranları ile covid-19 salgın dönemi olarak kabul edilen 2020 yılı ikinci çeyrek dönemlik finansal oranlarının karşılaştırması Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: *İkinci Çeyrek Dönemler İçin Finansal Oranların Karşılaştırılması*

Oranlar	Son Test-ön Test	Gözlem Sayısı	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z değeri	Olasılık
CO	Negatif Sıra	4	3,00	12,00	-0,338	0,735
	Pozitif Sıra	3	5,33	16,00		
	Eşit	0	-	-		
NO	Negatif Sıra	1	5,00	5,00	-1,521	0,128
	Pozitif Sıra	6	3,83	23,00		
	Eşit	0	-	-		
NKM	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
AKO	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
ÖKO	Negatif Sıra	7	4,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
SDH	Negatif Sıra	5	5,00	25,00	-1,859	**0,063***
	Pozitif Sıra	2	1,50	3,00		
	Eşit	0	-	-		

ADH	Negatif Sıra	0	0,00	0,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	7	4,00	28,00		
	Eşit	0	-	-		
KVB	Negatif Sıra	5	3,90	19,50	-0,931	0,352
	Pozitif Sıra	2	4,25	8,50		
	Eşit	0	-	-		
UVB	Negatif Sıra	2	5,50	11,00	-0,507	0,612
	Pozitif Sıra	5	3,40	17,00		
	Eşit	0	-	-		

** %5 seviyesine göre anlamlı, *%10 seviyesine göre anlamlı

Covid 19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi için, Tablo 4'te verilen test sonuçlarına göre, cari oran, nakit oranı, kısa vadeli borç ve uzun vadeli borç oranları arasında ikinci çeyrek dönemler bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Tablo 4'e göre, tüm kârlılık oranları ve stok devir hızı oranları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark sayısal değerlerinin sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı ikinci çeyreğinde gözlenen bu farkların negatif sıralar lehine olduğu görülmektedir. Tablo 4'e göre alacak devir hızları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark puanlarının sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı ikinci çeyreğinde gözlenen bu farkların pozitif sıralar lehine olduğu görülmektedir.

3.2.c Covid 19'un Üçüncü Çeyrek Dönemlik Finansal Oranlara Etkisi

Covid-19 salgını öncesi dönem olarak alınan 2019 yılının üçüncü çeyrek dönemlik finansal oranları ile covid-19 salgın dönemi olarak kabul edilen 2020 yılının üçüncü çeyrek dönemlik finansal oranlarının karşılaştırması Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: *Üçüncü Çeyrek Dönemler İçin Finansal Oranların Karşılaştırılması*

Oranlar	Son Test-ön Test	Gözlem Sayısı	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z değeri	Olasılık
CO	Negatif Sıra	3	5,00	15,00	-0,169	0,866
	Pozitif Sıra	4	3,25	13,00		
	Eşit	0	-	-		
NO	Negatif Sıra	3	4,67	14,00	0,000	1,00
	Pozitif Sıra	4	3,50	14,00		
	Eşit	0	-	-		
NKM	Negatif Sıra	7	7,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
AKO	Negatif Sıra	7	7,00	28,00	-2,366	**0,018****
	Pozitif Sıra	0	0,00	0,00		
	Eşit	0	-	-		
ÖKO	Negatif Sıra	6	4,50	27,00	-2,197	**0,028****
	Pozitif Sıra	1	1,00	1,00		
	Eşit	0	-	-		
SDH	Negatif Sıra	6	4,33	26,00	-2,028	**0,043**
	Pozitif Sıra	1	2,00	2,00		
	Eşit	0	-	-		

ADH	Negatif Sıra	3	3,00	9,00	-0,845	0,398
	Pozitif Sıra	4	4,75	19,00		
	Eşit	0	-	-		
KVB	Negatif Sıra	3	4,17	12,50	-0,254	0,799
	Pozitif Sıra	4	3,88	15,50		
	Eşit	0	-	-		
UVB	Negatif Sıra	3	4,33	13,00	-0,169	0,866
	Pozitif Sıra	4	3,75	15,00		
	Eşit	0	-	-		

** %5 seviyesine göre anlamlı, *%10 seviyesine göre anlamlı

Covid 19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi için, Tablo 5'te yer alan test sonuçlarına göre, cari oran, nakit oranı, alacak devir hızı, kısa vadeli borç ve uzun vadeli borç oranları arasında üçüncü çeyrek dönemler bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Tablo 5'e göre, tüm kârlılık oranları ve stok devir hızı oranları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark sayısal değerleri sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı üçüncü çeyreğinde gözlenen bu farkların negatif sıralar lehine olduğu görülmektedir.

3.2.d Covid 19'un Yıllık Finansal Oranlara Etkisi

Covid-19 salgını öncesi dönem olarak alınan 2019 yılının yıllık finansal oranları ile covid-19 salgın dönemi olarak kabul edilen 2020 yılının yıllık finansal oranlarının karşılaştırması Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: *Yıllık Finansal Oranların Karşılaştırılması*

Oranlar	Son Test-Ön Test	Gözlem Sayısı	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Z değeri	Olasılık
CO	Negatif Sıra	4	3,50	14,00	0,000	1,000
	Pozitif Sıra	3	4,67	14,00		
	Eşit	0	-	-		
NO	Negatif Sıra				-0,338	0,735
	Pozitif Sıra	3	4,00	12,00		
	Eşit	0	-	-		
NKM	Negatif Sıra	6	4,50	27,00	-2,197	**0,028****
	Pozitif Sıra	1	1,00	1,00		
	Eşit	0	-	-		
AKO	Negatif Sıra	6	4,17	25,00	-1,859	**0,063***
	Pozitif Sıra	1	3,00	3,00		
	Eşit	0	-	-		
ÖKO	Negatif Sıra	5	4,80	24,00	-1,690	**0,091***
	Pozitif Sıra	2	2,00	4,00		
	Eşit	0	-	-		
SDH	Negatif Sıra	6	4,50	27,00	-2,197	**0,028****
	Pozitif Sıra	1	1,00	1,00		
	Eşit	0	-	-		

ADH	Negatif Sıra	4	3,75	15,00	-0,169	0,866
	Pozitif Sıra	3	4,33	13,00		
	Eşit	0	-	-		
KVB	Negatif Sıra	4	4,25	17,00	-0,507	0,612
	Pozitif Sıra	3	3,67	11,00		
	Eşit	0	-	-		
UVB	Negatif Sıra	2	6,50	13,00	-0,169	0,866
	Pozitif Sıra	5	3,00	15,00		
	Eşit	0	-	-		

** %5 seviyesine göre anlamlı, *%10 seviyesine göre anlamlı

Covid-19 salgını öncesi ve covid-19 salgın dönemi için, Tablo 6'da yer alan test sonuçlarına göre, cari oran, nakit oranı, alacak devir hızı, stok devir hızı, kısa vadeli borç ve uzun vadeli borç oranları arasında yıllık oranlar bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Tablo 6'ya göre, tüm kârlılık oranları arasında anlamlı bir fark olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Fark sayısal değerleri sıra toplamları dikkate alındığında, 2020 yılı yıllık verilerde gözlenen bu farkların negatif sıralar lehine olduğu görülmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışma ile tüm dünyayı etkisi altına alan covid-19 salgınının hisseleri Borsa İstanbul'da işlem gören ulaştırma ve depolama firmalarının finansal oranlarına etkisi analiz edilmiştir. Bunun için 2019 ve 2020 yıllarında tüm çeyrek dönemlik ve yıllık finansal tablolarına ulaşılabilen yedi firma analiz birimleri olarak seçilmiştir. Likidite oranları olarak seçilen cari oran ve nakit oranları için 2019 ve 2020 yılı ilgili dönemleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bu bağlamda, covid-19 salgınının ilgili firmaların kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada net kâr marjı, aktif kârlılık oranı ve özsermaye kârlılık oranları ile ölçülen kârlılık oranları grubunun tümünde hem yıllık hem de çeyrek dönemlik olarak 2020 yılı covid-19 döneminde istatistiksel olarak anlamlı bir azalma gerçekleştiği görülmüştür. Bu bağlamda, covid-19 döneminin firma hissedarlarının, kredi verenlerin ve firma yönetiminin kazanç bakımından aleyhine sonuçlar doğurduğu sonucuna varılmaktadır.

Devir hızı oranlarından aktif devir hızının 2020 yılı ilk çeyreğinde bir önceki döneme kıyasla istatistiksel olarak anlamlı şekilde arttığı görülmüştür. Bu bağlamda söz konusu firmaların covid-19 henüz Türkiye'ye ulaşmadan önce daha sıkı alacak politikası izlediği yorumu yapılabilmektedir. Stok devir hızının 2020 yılı ilk ve ikinci çeyreği ile yılsonunda bir önceki dönemlere kıyasla istatistiksel olarak anlamlı şekilde arttığı görülmüştür. Bu bağlamda firmaların neredeyse tüm salgın dönemi boyunca stoklarını nakite çevirmekte covid-19 öncesi döneme göre zorlandığı yorumu yapılabilmektedir.

2020 yılının ilk çeyreğinde firmaların uzun vadeli borçlarında istatistiksel olarak anlamlı bir artış görülmektedir. Salgın koşulları göz önünde bulundurulduğunda bu artışın firmaların yeni yatırımlar finanse etme amacından ziyade geri ödeme sıkıntısı çekmemek için borç vadelerini uzattıklarından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

Bu çalışmanın sonuçlarından hareketle, tedarik zincirinin aksamaması için imalat sektörü ile birlikte en önemli sektör konumunda olan lojistik sektöründe özellikle kârlılık oranlarının tümünde salgın döneminde gerçekleşen anlamlı düşüşler göz önüne alındığında bundan sonra yapılacak araştırmalarda, sektör temsilcileriyle görüşülerek bu durumun nedenleri detaylı olarak ortaya konulabilir. Ayrıca söz konusu sektör temsilcileriyle gerçekleştirilecek anket ve mülakatlar ile salgın döneminde finansal olarak alınan önlemlerin yeterlilik derecesi ve eksik yönlerinin ortaya konulması ile gelecekte karşılaşılması olası yeni salgınlar için alınacak finansal tedbirler konusunun araştırılmasının lojistik sektörü için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Akça, M. (2020). COVID-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(4), 45-64.

Akçacı, T. & Çınaroğlu, M. S. (2020). Yeni Koronavirüs (Covıd-19) Salgınının Lojistik ve Ticarete Etkisi . Gaziantep University Journal of Social Sciences , Cilt 19 COVID-19 Özel Sayısı, 447-456 . DOI: 10.21547/jss.766159

Akgün, B. ve Çelik, M. (2020), "Yeni Normal Dönemde Küresel Yönetişim: Uluslararası Kurumların Geleceği", Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği, (Editörler: Muzaffer Şeker, Ali Özer, Cem Korkut), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları (TÜBA), Haziran 2020, Ankara, ss. 368-384.

Aktay, Y. (2020), "Hatırlama ve Nisyan Arasında Salgının Sosyolojik Bakiyesi ve Küreselleşme", Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği, (Editörler: Muzaffer Şeker, Ali Özer, Cem Korkut), Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları (TÜBA), Haziran 2020, Ankara, ss. 647-667.

Al-Awadhi, A. M., Al-Saifi, K., Al-Awadhi, A., ve Alhamadi, S. (2020). Death and Contagious Infectious Diseases: Impact of the COVID-19 Virus on Stock Market Returns. Journal of Behavioral and Experimental Finance, 27, 1-5.

Aslan, S. (2021). "*Covid-19 Salgınının Küreselleşmeye ve Ulus Devletlere Etkisi* ". Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi , 20 (80) , 1735-1752 . DOI: 10.17755/esosder.888220

Atılgan, C. & Afşar, K. E. (2022). Covid-19 Pandemisinin BİST 100 Şirketleri Arasındaki Sektörel Bağlantılara Etkisi: Minimum Kapsayan Ağaç Analizi . Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 24 (1) , 53-82 . DOI: 10.54838/bilgisosyal.1035807

Barrot, J. N., Grassi, B., ve Sauvagnat, J. (2020). Sectoral Effects of Social Distancing. HEC Paris Research Paper No. FIN-2020-1371, SSRN: https://ssrn.com/abstract=3569446

Çıtak, Nermin - Çalış, Y. Ercan (2020), "COVID-19 Salgının Turizm Sektörü Üzerine Olan Finansal Etkileri" Ida Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi, 3(2), ss. 110-132.

Gormsen, N. J., ve Koijen, R. S. (2020). Coronavirus: Impact on Stock Prices and Growth Expectations. University of Chicago, Becker Friedman Institute for Economics Working Paper, (2020-22).

Göker, İ. E., Eren, B. S. ve Karaca, S.S. (2020). The Impact of the COVID-19 (Coronavirus) on The Borsa Istanbul Sector Index Returns: An Event Study. Gaziantep University Journal of Social Sciences 2020 Special Issue, 14-41.

Hussien, A.G., Houssein, E.H., & Hassanien, A.E. (2017). A binary whale optimization algorithm with hyperbolic tangent fitness function for feature selection. *2017 Eighth International Conference on Intelligent Computing and Information Systems (ICICIS)*, 166-172.

International Labout Organization (ILOa), 2020 ILO Monitor: COVID19 and the world of work. Second edition, Updated estimates and analysis. https://www.

ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/--- dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf. Son Erişim Tarihi: 11.01.2023.

International Monetary Found (IMF) (2021). World Economic Outlook Update. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021- world-economic-outlook-update. Son Erişim Tarihi: 10.01.2023.

Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi. Journal of Emerging Economies and Policy , 5(1), 66-77.

Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., ve Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 Outbreak and Affected Countries Stock Markets Response. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(8), 2800.

Özcan, M. (2021). COVID 19 pandemisinin turizm ve ulaştırma işletmelerinin finansal performansına etkisi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 17(Pandemi Özel Sayısı) (11), 3543-3567.

Öztürk, Ö., Şişman, M.Y., Uslu, H., ve Çıtak, F. (2020). Effect of COVID-19 Outbreak on Turkish Stock Market: A Sectoral-Level Analysis. Hitit University Journal of Social Sciences Institute, 13(1), 56-68.

Ramelli, S., ve Wagner, A. F. (2020). Feverish Stock Price Reactions to Covid-19. Swiss Finance

Institute Resarch Paper Series, 20(12), 1-53.

Supitriyani, S., Siahaan, Y., Astuti, A., Putri, J. A., ve Susanti, E. (2021). Analysis of financial distress in measuring bankruptcy before and after the Covid-19 pandemic. Journal of Governance Risk Management Compliance and Sustainability, 1(2), 53-60.

World Trade Organization (WTO). (2021).World trade primed for strong but uneven recovery after COVID-19 pandemic shock. https://www.wto.org/english/news_e/pres21_e/pr876_e.pdf. Son Erişim Tarihi: 10.01.2023

Yorğun, S. (2020), "Covid-19 Salgını'nın Sosyal Politikalara Etkileri", Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri, (Ed. Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt ve Sayım Yorğun), İstanbul Üniversitesi Yayınevi, ss. 100-113).

Zeren, F. ve Hızarcı, A. (2020). The Impact of COVID-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence from Selected Countries. Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi, 3(1), 78-84.

Zhang, D., Hu, M., ve Ji, Q. (2020). Financial Markets under the Global Pandemic of COVID-19. Finance Research Letters, 101528.

Zhang, J., Hayashi, Y., ve Frank, L. D. (2021). COVID-19 and transport: Findings from a world-wide expert survey. Transport Policy, 103, 68-85.

https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html (Erişim Tarihi: 13.06.2021)

Bölüm 3

PATLAMA RİSKİNE KARŞI DOĞAL GAZ İSTASYONLARINDA TEHLİKELİ BÖLGE HESAPLAMASI*

Önder ÖZDEMİR[1]

Şenol YAVUZ[2]

1 Önder ÖZDEMİR, ORCİD: 0000-0003-2426-9234

2 Dr. Öğr. Üyesi Şenol YAVUZ, Hitit Üniversitesi, Osmancık Ömer Derindere MYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ORCİD: 0000-0001-6261-9296

* Yüksek Lisans Tezi, Doğal Gaz Basınç Düşürme ve Ölçüm İstasyonlarında Patlayıcı Ortam Riskinin İş Sağlığı ve Güvenliği Yönünden İncelenmesi tezinden üretilmiştir. (Yazar: Önder ÖZDEMİR, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şenol YAVUZ).

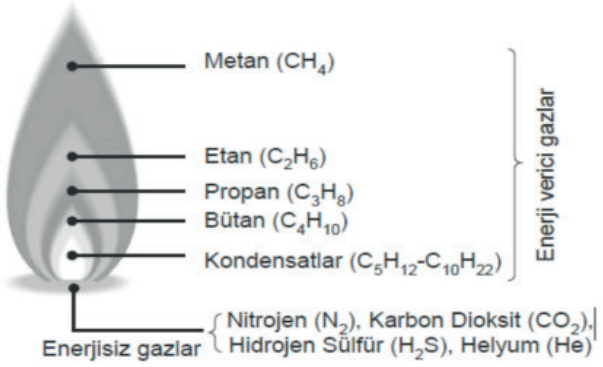
1. GİRİŞ

Dünyada ve ülkemizde gerek iş kazalarında gerekse istihdamda başı çeken lokomotif sektörden olan maden, sanayi, petrol, doğal gaz gibi sektörlerde kullanılan malzeme veya kimyasallar nedeni ile patlayıcı ortam oluşmaktadır. Yanıcı madde ve oksijenin patlama oranlarında bir araya gelmesiyle beraber ısı ile buluşması sonucunda, yanıcı maddenin yanmasıyla bir şok dalgası oluşturan kimyasal tepkime olarak tanımlanan patlama ile yangında kimyasal tepkime aynıdır, fakat patlama olayında tepkimenin yanıcı madde kütlesindeki ilerlemesi yangına göre daha fazla olduğundan bir şok dalgası oluşmaktadır. Patlamanın gerçekleşebilmesi için ortamdaki yakıt miktarının, belli bir oran aralığında olmasını gerekir. Bu oran aralığının alt limitine "Alt Patlama Limiti", üst limitine ise "Üst Patlama Limiti" olarak adlandırılmaktadır. Bu değerler, kimyasalın karakteristik özelliklerinden gelir (Mevlevioğlu vd., 2019; Brauer and Varma, 1981; Kaya vd., 2021; Tommasini, 2013)

Bu çalışmada Doğal Gaz istasyonlarında ortaya çıkan patlayıcı ortamların bulunduğu bölgeler hesaplanarak patlama riskinin iş sağlığı ve güvenliği yönünden incelenmesi sonucu iyileştirmeye açık alanların analiz edilerek patlamadan korunma önlemlerinin alınması için yapılması gerekenler ele alınmıştır. Çalışmada, patlayıcı ortam hesaplamaları yapılırken TS EN 60079-10-1,2015 ve CEI 31-35 İtalyan standartları birlikte kullanılmıştır.

1.1. Doğal gaz Hakkında Genel Bilgiler

Doğal gaz, toprağın altında gözenekli kayaların boşluklarına sıkışmış olarak ya da gaz halinde büyük hacimlerce petrol yataklarınında bulunur. Doğal gaz, hidrokarbonlardan oluşan yanıcı, havadan hafif, kokusuz ve renksiz bir gaz karışımıdır (Ugetam, 2016). Doğal gazın buharlaşma derecesi çok düşük ve sıvılaştırılması için -162 °C ye kadar soğutulması gerekmektedir. Sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) sudan hafiftir. Doğal gaz, sıvılaştırılmış petrol gaz (LPG) gibi zeminde değil havadan daha hafif olduğundan üst kısımlarda birikmesinden dolayı havalandırması tavan seviyesinden yapılması gerekir (Ugetam, 2014).

Şekil 1.1. *Doğal gazın kimyasal özellikleri*

Zehirleyici gaz olarak bilinen doğal gaz, bilinenin aksine zehirleyici olmayıp boğucu bir gazdır. Solunduğunda baş dönmesi ile birlikte denge kaybı meydana getirir. Acil müdahale yapılmadığı takdirde oksijen miktarının azalmasından dolayı, bayılma ve sonrasında ölümle sonuçlanır. Bu durumun sebebi ise zehirlenme değil solunumun durmasıdır (Ugetam, 2016).

1.2. Patlayıcı Ortam Atex

Yanıcı maddelerin gaz veya buharın, atmosfer şartları altında hava ile karışarak patlayıcı duruma geldikleri yerlere patlayıcı ortam denir. Fransızca "ATmosphéresEXplosives" kelimelerinin ilk hecelerinin bir araya gelmesi ile oluşan ATEX, Patlayıcı Atmosferler anlamına gelmektedir (Çolak, 2019). Patlayıcı, parlayıcı veya kolay yanıcı olan ortamlarda kullanılması gereken ürünlere ve üretimin yapıldığı yerlere alınan uluslararası geçerliliği olan sertifikaya ATEX Sertifikası denir. Avrupa Birliği'nin ATEX direktifi, patlayıcı ortamlarda ekipmanın kullanımı için dünyanın genel kabul görmüş standardıdır. Açık deniz petrol ve gaz endüstrisindekiler gibi patlayıcı ortamlardan potansiyel olarak risk altında olan işçilerin güvenlik ve sağlık korumasını iyileştirmek için minimum gereksinimleri içerir (Klingecorp, 2020). ATEX diğer bir ifadeyle patlayıcı ortamların kontrol altına alınması için hazırlanmış iki adet direktifiden oluşmuştur. Bunlardan birincis, patlayıcı ortamlarda çalışanların korunması için olan ATEX 137 direktifidir. ATEX 137 revize edilerek ATEX 153 adını almıştır. ATEX 153 direktifi ülkemizde ''Çalışanların Patlayıcı Ortamların Tehlikelerinden Korunması Hakkında Yönetmelik'' olarak bilinmekte ve aynı zamanda patlayıcı ortamların belirlenmesinde yararlanılmaktadır. İkincisi ise, patlayıcı ortamlarda kullanılmak üzere imal edilmiş koruyucu sistemler ve ekipmanların gerekliliklerinin belirlendiği ATEX 95 direktifidir. ATEX 95 revize edilerek ATEX 114 adını almıştır. ATEX 114 direktifi ülkemizde "Muhtemel Patlayıcı Ortamda Kullanılan Teçhizat Ve Koruyucu Sistemler İle İlgili Yönetmelik" olarak bilinmekte ve aynı zamanda patlayıcı ortamlarda kullanılacak koruyucu sistem ve ekipmanların belirlenmesinde yararlanılmaktadır (Bingöl, 2015)

1.2.2. Patlayıcı Madde

Isı veya darbe ile kimyasal olarak değişikliğe uğrayan, ani ısı ve hacim artışı sağlaması sayesinde basınç ve şok dalgası oluşturan kimyasal maddelere patlayıcı maddeler denir.

1.2.3. Tehlikeli Bölge

Bölge sınırları içerisinde patlayıcı gaz ortamı bulunan veya bulunması beklenen, insan sağlığı ve güvenliği açısından özel tedbirlerin alınmasını gerektiren bölgedir.

1.2.4. Tehlikesiz Bölge

Bölge sınırları içerisinde patlayıcı gaz ortamı bulunmayan veya bulunması beklenmeyen, insan sağlığı ve güvenliği açısından özel tedbirlerin alınmasını gerektirmeyen bölgedir. İçinde cihazların kurulması ve kullanılması için özel tedbirlerin alınmasını gerektirecek miktarlarda patlayıcı gaz ortamı bulunmayan veya bulunması beklenmeyen bölgedir.

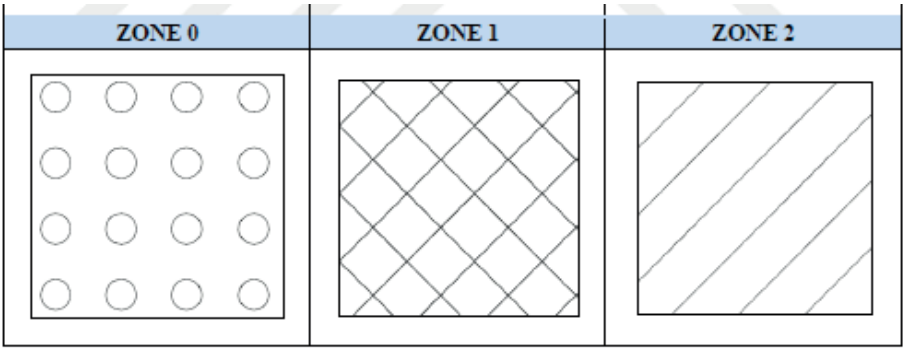
1.2.5. Bölge (Zone)

"Çalişanlarin Patlayici Ortamlarin Tehlikelerinden Korunmasi Hakkinda Yönetmeliğe" göre Tehlikeli yerler, patlayıcı ortam oluşma sıklığı ve süresi dikkate alınarak, bölgeler halinde sınıflandırılır. Yönetmelikte sınıflar ve tanımları:

Bölge 0: Gaz, buhar ve sis halindeki yanıcı maddelerin hava ile karışımından oluşan patlayıcı ortamın sürekli olarak veya uzun süreli ya da sık sık oluştuğu yerler.

Bölge 1: Gaz, buhar ve sis halindeki yanıcı maddelerin hava ile karışımından oluşan patlayıcı ortamın normal çalışma koşullarında ara sıra meydana gelme ihtimali olan yerler.

Bölge 2: Gaz, buhar ve sis halindeki yanıcı maddelerin hava ile karışarak normal çalışma koşullarında patlayıcı ortam oluşturma ihtimali olmayan yerler ya da böyle bir ihtimal olsa bile patlayıcı ortamın çok kısa bir süre için kalıcı olduğu yerler (Uslu, 2018).

Şekil 1.2. *Tehlikeli (ZONE) bölge gösterimleri.*

1.2.6. Boşalma ve Boşalma Dereceleri

Boşalma, gaz, buhar ya da sıvının patlayıcı ortam oluşturacak şekilde boşalmaya başladığı alanı ifade eder. Patlayıcı gaz ortamının oluşma sıklığı ve ihtimalinin azalan sırasına göre aşağıda listelenen üç temel boşalma derecesi vardır (Gözlemen, 2013):

- Sürekli boşalma derecesi; sık sık veya devamlı olması yada uzun sürelerle devam etmesi beklenen boşalmalara sürekli boşalma derecesi denilir.

- Ana (birincil) boşalma derecesi; Ara sıra veya periyodik olarak oluşması beklenen boşalmalara ana boşalma derecesi denilir.

- Tali (ikincil) boşalma derecesi; Oluşması beklenmeyen, oluşsa bile seyrek olarak ve kısa sürelerle oluşan boşalmalara Tali Boşalma derecesi denir (Ortac, 2018).

Boşalmaya neden olan bir kaynak; boşalma derecelerinden bir veya birden fazlasına sahip olabilir.

-Boşalma Hızı; Boşalma kaynağından yayılan buhar veya yanıcı gazın birim zamanda çıkan miktarıdır.

-Seyrelme; Oluşan yanıcı buhar veya gaz atmosferinin zaman içerisinde yanıcılık oranının azalmasıdır.

Alt Patlayıcılık Sınırı (LEL); Havadaki buhar yoğunluğunun veya yanıcı gazın patlamaya yol açabilmesi için gereken alt sınırdır.

Üst Patlayıcılık Sınırı (UEL); Havadaki buhar yoğunluğunun veya yanıcı gazın patlamaya yol açabilmesi için gereken üst sınırdır.

Parlama Noktası; Belirli standart şartlar altında bir sıvının alevlenebilir buhar/hava karışımı oluşturacak miktarda buhar çıkardığı en düşük sıvı sıcaklığıdır.

Kaynama Noktası;101,3 kPa (1013 mbar) ortam basıncında kaynayan bir sıvının sıcaklığıdır.

Parlama Noktası; Belirli standart şartlar altında sıvının alev alabilir buhar hava karışımı oluşturabilmesi için gereken en düşük sıcaklıktır.

Bir Gazın veya Buharın Bağıl Yoğunluğu; Aynı sıcaklıkta ve basınçta havanın yoğunluğ baz alınarak ölçülen gazın veya buharın yoğunluğudur. (Havanın değeri 1,0'e eşittir).

2. EN 60079-10-1:2015 VE CEI 31-35 STANDARTLARINA GÖRE BÖLGE HESAPLAMALARI

Bu bölümde, doğal gaz basınç istasyonlarındaki iletim hattı boyunca ortama yayılımını sağlayamayan noktalar tehlikeli bölge olmadığından hesaplama yapılmasına gerek yoktur. İletim hattı boyunca kullanılan borular veya kaynak ile yapılan birleştirmeleri bu kapsamda değerlendirildiklerinden tehlikeli bölge olarak gösterilmez ve hesaplama yapılmaz. Doğal gaz istasyonlarında kullanılan vanalar ve flanşlar için hesaplama yapılmıştır.

Bu çalışmada, patlayıcı ortam hesaplamaları yapılırken TS EN 60079-10-2:2015, TS EN 60079-10-1:2015 ve CEI 31-35 İtalyan standartları birlikte

kullanılmıştır. Yanıcı gaz ve sıvılar için hesaplamalar yapılırken, TS EN 60079-10-1 standardı, olabilecek patlama etkisinin büyüklüğünün, tehlike sınıfının belirlenmesinin ve tehlikeli bölge haritalarının çıkarılmasıiçin kullanılır (Ortac, 2018). IEC 60079 – 10 Standart hesaplamalarında, belirli bir sıcaklıktaki yanıcı sıvı buharı, yine belirli havalandırma ortamında, oluşabilecek teorik hacmi belirleyecek, bölge hesaplaması ve tayini yapmak için kullanılacaktır (Ortac, 2018). Her iki standardın amacı: Yanıcı gaz, buhar gibi patlayıcı ortam riskini azaltmak için alınması gereken tedbirlerin alınmasını için yol göstermektir. TS EN 60079-10-1:2015 standardında bulunmayan buhar basıncı yüksek sıvılar, boşalma süresinin bölge hesabına etkisi, zemin pürüzlülüğü vb. hususlar için CEI 31-35 standardı kullanılmıştır. Bu iki standart farklı çevresel ortamlarda bölge sınıflandırması yaparken genel ve yaygın olarak uygulanabilir yöntem sağlamaktadır.

Çalışmada, yöntem olarak TS EN 60079-10-1,2015 ve CEI 31-35 İtalyan standartları birlikte kullanılarak hesaplama yapılmıştır. Hesaplama yöntemi uzun ve literatürde mevcut olduğundan bu bölümde yer verilmemiştir. Doğal gazın geçtiği borulardaki patlama riskini karşı bölge hesaplamalarının önemini, örnekler ile verilmeye çalışılmıştır(Özdemir, 2022).

2.1. Vanalar

Bir doğal gaz dağıtım sistemininde vanalar, işletmenin ve sistemin en önemli parçalarıdır. Gaz arzının devamlılığını sağlamak ve akışını kontrol etmek amacıyla kullanılır. Çelik ve PE doğal gaz dağıtım hatlarında olmak üzere değişik tip ve çaplarda vanalar vardır. Vanalar gaz dağıtım sisteminde gaz akışını kontrol etmek, gaz arzının güvenli ve kesintisiz bir şekilde sağlamak amacıyla kullanıldığı için daima çalışır vaziyette olmalıdırlar.

Tablo 2.1 *RMS İstasyonunda bulunan vanaların zone hesaplamaları (Önder Akademi, 2021).*

TS EN 60079-10-1:2015 ve CEI 31-35 ZONE HESAPLAMA					
HESAP NO: 1		FABRİKA ÜNİTE/PROSES			
ALAN BİLGİSİ(m)		Kapalı Alan			
EN	15	İstasyonu gelen hat bağlantılarındaki >DN 150 vana için hesaplama yapılmıştır.			
BOY	15				
YÜKSEKLİK	15				
FİZİKSEL VE KİMYASAL VERİLER					
KİMYASALLAR	DOĞAL GAZ				
CAS NO		PN(C)	-186,0		
M; Moleküler Kütle (kg/kmol)	17,6	Faz/Et kipman	Gaz		
LELv; Alt patlayıcı sınırı	5,46E0				
LELm: 0.416x10-3xMxLELv	3,998E-2				
k : LELm 'ye uygulanan emniyet faktörü	2,5E-1	fSE: Kalite Faktörü	1		
Havalandırma ve Ortam Sıcaklığı İle İlgili Veriler:					
Havalandırma Debisi (m3/s)					
C0; Hava değişimi sayısı (birim/saniye)	3,333E-2				
Ortam Sıcaklığı (K)	288,15				
Başlangıç boşalma konsantrasyonu; X0	5,0E1				
tn; Dökülmenin Etkisizleştirilme Süresi (saniye)	1200				
Vo Mahallinde Boşalma Kaynağı ve Derecesinin Belirlenmesi					
Tespit	> DN 150 Açma/Kapatma Vanası				
Boşaltma Derecesi	ANA				
Vo Hacmi (m3)	3.375,0				
Kesit Alanı Kabul	Vana Kaçağı için; TS EN 60079-10-1:2015 Standartı ile CEI 31-35 uygulama kılavuzundan alınan 5 mm2 değerit kullanılmıştır.				

Zone t(Bölge)	Bir Yıl İçerisinde Olası Patlayıcı Ortam	Boşalmanın Bir Yıldaki Toplam Süresi
Zone 0	0,1 < P	1000 saatten daha fazla
Zone 1	0,001 < P <= 0,1	10 saatten fazla ve 1000 saate kadar
Zone 2	0,00001 < P <=0,001	0,1 saatten fazla ve 10 saate kadar

Rüzgâr Hızı			
Havalandırma Engel Durumu	Engel/Kısıt Var		
Kimyasalın Durumu	Havadan Hafif Gaz Buhar		
Zemin Seviyesinden Yükseklik	s<=2	Rüzgâr Hızı	5,0E-1

TS EN 60079-10-1:2015 ve CEI 31-35 ZONE HESAPLAMA					
(dG/dt) max: Boşalma Kaynağındaki azami hız (birim zamanda kütle kg/sn)			v0:Özgül Hacim	1,343	u0; Qg.v0 /c.A (m/s) 1,847E4
Yanıcı Kimyasalın Boşalma Hızı					
Po. Atmosferik Basınç (Pa)	1,013E5		Pc. Kritik Basınç (Pa)		
P. Basınç (Pa)	7,601E6		Pc: P0.(γ+1/2) γ/(γ-1)	1,858E5	
S. Deliğint Kesit Alanı(m2)	5,0E-6				
Cp. Kimyasalın Sabit Basınçtaki Özgül Isı Değeri (J/Kg.K)	2,039E3		Cd. Delik Deşarj Katsayısı		
γ. adyabatik genişlemeye ait politropik genişleme veya özgül ısı değerlerinin oranı γ=(M.Cp) /(M.Cp-R)	1,301E0		Düzenli Kesitli Delik	0,6	
Gazın Boşalma Hızı (kg/s) Qg: Cd.S. P√ (γ. (M/R. T). (2/γ+1) (γ+1)/(γ-1)	4,126E-2		CEI Manuel 31- 35'e Göre		
Minimum Boşalma Derecesi Hesabı (m3/s)			Tp; Boşalma Süresi(sn)	Genel Gözetim	5400.0
Qamin= Qg. Ta / (k.LEL.293)	4,06E0				
Ortamdaki Muhtemel Patlayıcı Hacim (dm3)					
Vex: k x Vz: k. fSE. Qamin/Co	3,045E4				
Ortamdaki Kimyasalın Kalıcılık Süresi (s)					
t: -fSE/C0. Ln (LEL.k/X0)	1,08E2				
Arka Plan Yoğunluğu					
%Xte: Qg/ (Qa. pGaz). (1-EXP(-Ca.te).100	Geçerli Değil	k. LELv/fa	Geçerli Değil		
%Xr: Qg/ (Qa. pGaz).100	Geçerli Değil				

%Xm: σXr + σXte	Geçerli Değil	Sızıntı Süre(Saat)	1,86E0
Bir Yıl İçerisinde Olası Patlayıcı Ortam	OLASILIK	0,001 < P <= 0,1	
Havalandırma Kullanılabilirlik	İyi Kullanılabilirlik		
Zone Sınıfı	**Zone 1**		

Patlayıcı Zone Yarıçapı(dz)		
Sonik Gaz Boşalması	kdz	0,50
kz=0,9EXP (%Xm/M. LELv)		**1,000**
dz=kz. 50. (M^-0,65/kdz. LELv). (Qg/Φ. Cd) ^0,5. ((γ. (2/(γ+1)) ^ß) ^-0,25. T^0,25		
dz (m)	**3,75**	

Boşalma Derecesi	Havalandırma						
	Yüksek			Orta			Düşük
	Kullanılabilirlik Derecesi						
	İyi	Orta	Kötü	İyi	Orta	Kötü	İyi, Orta, Kötü
SÜREKLİ	Zone 0 NE/ Tehlikesiz	Zone 0 NE/ Zone 2	Zone 0 NE/ Zone 1	Zone 0	Zone 0 + Zone 1	Zone 0 + Zone 1	Zone 0
ANA	Zone 1 NE/ Tehlikesiz	Zone 1 NE/ Zone 2	Zone 1 NE/ Zone 2	Zone 1	Zone 1 + Zone 2	Zone 1 + Zone 2	Zone 0 veya Zone 1
TALİ	**Zone 2 NE/ Tehlikesiz**	**Zone2 NE/ Tehlikesiz**	**Zone 2**	**Zone 2**	**Zone 2**	**Zone 2**	Zone 0 veya Zone 1

4.2. Flanşlar

Flanşlar; genellikle boru hatlarında kullanılan ve conta yardımıyla sızdırmazlığı sağlayan bağlantı elemanlarıdır. Paslanmaz flanşlar yüksek basınçlı ortamlarda kullanılır. Genellikle boru hatlarında kullanılmasının yanı sıra makine ve tesisat elemanlarında da kullanımı yaygındır (Gazbir, Gazmer Yayınları 11, t.y.)

TS EN 60079-10-1:2015 ve CEI 31-35 ZONE HESAPLAMA					
(dG/dt) max: Boşalma Kaynağındaki azami hız (birim zamanda kütle kg/sn)		v0: Özgül Hacim	1,343	u0; Qg. v0 /c.A (m/s)	1,847E4
Yanıcı Kimyasalın Boşalma Hızı					
Po, Atmosferik Basınç (Pa)	1,013E5	Pc, Kritik Basınç (Pa)			
P, Basınç (Pa)	7,601E6	Pc: P0. (γ+1/2) γ/(γ-1)		1,858E5	
S, Deliğin Kesit Alanı(m2)	1,0E-5				
Cp, Kimyasalın Sabit Basınçtaki Özgül Isı Değeri (J/Kg. K)	2,039E3	Cd. Delik Deşarj Katsayısı			
γ, adyabatik genişlemeye ait politropik genişleme veya özgül ısı değerlerinin oranı γ= (M. Cp) / (M. Cp-R)	1,301E0	Düzenli Kesitli Delik		0,8	
Gazın Boşalma Hızı (kg/s) Qg: Cd.S. P√ (γ. (M/R.T).(2/γ+1) (γ+1)/(γ-1)	1,1E-1	CEI Manuel 31- 35'e Göre			
Minimum Boşalma Derecesi Hesabı (m3/s)		Tp; Boşalma Süresi(sn)		Genel Gözetim	5400,0
Qamin= Qg. Ta / (k.LEL.293)	1,083E1				
Ortamdaki Muhtemel Patlayıcı Hacim (dm3)					
Vex: k x Vz: k. fSE. Qamin/Co	8,119E4				
Ortamdaki Kimyasalın Kalıcılık Süresi (s)					
ţ: -fSE/C0. Ln (LEL.k/X0)	1,08E2				
Arka Plan Yoğunluğu					
%Xte: Qg/ (Qa. pGaz). (1-EXP(-Ca.te).100	Geçerli Değil	k. LELv/fa	Geçerli Değil		
%Xr: Qg/ (Qa. pGaz).100	Geçerli Değil				

TS EN 60079-10-1:2015 ve CEI 31-35 ZONE HESAPLAMA					
HESAP NO: 9		FABRİKA ÜNİTE/PROSES			
ALAN BİLGİSİ(m)		Kapalı Alan			
EN	15	İstasyonu gelen hat bağlantılarındaki >DN 150 flanş için hesaplama yapılmıştır.			
BOY	15				
YÜKSEKLİK	15				
FİZİKSEL VE KİMYASAL VERİLER					
KİMYASALLAR	DOĞAL GAZ				
CAS NO		PN(C)	-186,0		
M: Moleküler Kütle (kg/kmol)	17,6	Faz/Eki pman	Gaz		
LELv: Alt patlayıcılık sınırı	5,46E0				
LELm: 0.416x10-3xMxLELv	3,998E-2				
k : LELm 'ye uygulanan emniyet faktörü	2,5E-1	fSE: Kalite Faktörü	1		
Havalandırma ve Ortam Sıcaklığı İle İlgili Veriler:					
Havalandırma Debisi (m3/s)					
C0; Hava değişimi sayısı (birim/saniye)	3,333E-2				
Ortam Sıcaklığı (K)	288,15				
Başlangıç boşalma konsantrasyonu: X0	5,0E1				
tn; Dökülmenin Etkisizleştirilme Süresi (saniye)	1200				
Vo Mahallinde Boşalma Kaynağı ve Derecesinin Belirlenmesi					
Tespit	> DN 150 Flanş Önlem Yok Metal Conta				
Boşaltma Derecesi	ANA				
Vo Hacmi (m3)	3.375,0				
Kesit Alanı Kabul	Flanş Kaçağı için: TS EN 60079-10-1:2015 Standartı ile CEI 31-35 uygulama kılavuzundan alınan 5 mm2 değeri kullanılmıştır.				

Zone (Bölge)	Bir Yıl İçerisinde Olası Patlayıcı Ortam	Boşalmanın Bir Yıldaki Toplam Süresi
Zone 0	0,1 < P	1000 saatten daha fazla
Zone 1	0,001 < P <= 0,1	10 saatten fazla ve 1000 saate kadar
Zone 2	0,00001 < P <= 0,001	0,1 saatten fazla ve 10 saate kadar

Rüzgâr Hızı			
Havalandırma Engel Durumu	Engel/Kısıt Var		
Kimyasalın Durumu	Havadan Hafif Gaz Buhar		
Zemin Seviyesinden Yükseklik	s<=2	Rüzgâr Hızı	5,0E-1

Tablo 2.2 *RMS İstasyonunda bulunan flanşların zone hesaplamaları (Önder Akademi, 2021).*

%Xm: σXr + σXte	Geçerli Değil	Sızıntı Süre (Saat)	1,86E0
Bir Yıl İçerisinde Olası Patlayıcı Ortam	OLASILIK	0,001 < P <= 0,1	
Havalandırma Kullanılabilirlik	İyi Kullanılabilirlik		
Zone Sınıfı	Zone 1		

Patlayıcı Zone Yarıçapı(dz)		
Sonik Gaz Boşalması	kdz	0,50
kz=0,9EXP (%Xm/M. LELv)		1,000
dz=kz. 50. (M^-0,65/kdz. LELv). (Qg/Φ. Cd) ^0,5. ((γ. (2/(γ+1)) ^ß) ^-0,25. T^0,25		
dz (m)	5,31	

Boşalma Derecesi	Havalandırma						
	Yüksek			Orta			Düşük
	Kullanılabilirlik Derecesi						
	İyi	Orta	Kötü	İyi	Orta	Kötü	İyi, Orta, Kötü
SÜREKLİ	Zone 0 NE/ Tehlikesiz	Zone 0 NE/ Zone 2	Zone 0 NE/ Zone 1	Zone 0	Zone 0 + Zone 1	Zone 0 + Zone 1	Zone 0
ANA	Zone 1 NE/ Tehlikesiz	Zone 1 NE/ Zone 2	Zone 1 NE/ Zone 2	Zone 1	Zone 1 + Zone 2	Zone 1 + Zone 2	Zone 0 veya Zone 1
TALİ	Zone 2 NE/ Tehlikesiz	Zone2 NE/ Tehlikesiz	Zone 2	Zone 2	Zone 2	Zone 2	Zone 0 veya Zone 1

3. ÖNLEMLER

3.1. Patlayıcı Ortamların Belirlenmesi ve Sınırlanması,

Bölge 0, Bölge 1 ve Bölge 2 olan alanlar EN 60079-10-1,2015 ve CEI 31-35 İtalyan standartları kullanılarak elde edilmiş ve ilgili alanlara bölge numaraları,

ateşle yaklaşma, ex ve kullanılması gereken kişisel koruyucu ekipmanlar ile ilgili uyarıcı işaretler konulmalıdır.

3.2. Patlayıcı Ortam Oluşmasını Önleyecek Tedbirler

RMS'lerde patlayıcı ortam oluşmasını engellemek üzere alınacak tedbirler aşağıdaki gibi belirlenmelidir;

- ✓ Sıvı buharının oluşturan faktörleri ortadan kaldırmak veya en aza indirmek,
- ✓ Buharlaşmanın minimum düzeyde kalmasını sağlamak,
- ✓ Alandaki gaz birikimini havalandırma yardımı ile azaltmak,
- ✓ Personeli koruyucu tedbirler almak.

3.3. Patlayıcı Ortam Oluşabilecek Yerler İçin Uyarı İşareti

Çalışanların sağlık ve güvenliğini korumak için patlayıcı ortamın oluşma ihtimali olan alanlar, tehlikeli alanlar olarak nitelendirilmelidir. Hesaplamamlar sonucunda elde edilen bölgeler ''Ex" harflerini içeren üçgen sarı işaret levhalar ile çalışanlar uyarılmalıdır (Çolak, 2019).

Şekil 3.1. *Patlayıcı ortam işareti*

3.4. Dünyada Kullanılan Sertifikasyonlar

Patlayıcı veya parlayıcı ortamların olduğu ya da olma ihtimali olan yerlerde kullanılması gereken ekipmanların dünyadaki farklı ülkelerde kullanılan sertifikasyonların isimlendirilmeleri tablo 3.2 de gösterilmektedir (Ünal vd., 2016).

Tablo 3.2. *Farklı Ülkelerdeki Patlayıcı Ortamda Kullanılan Ekipmanların Sertifikasyonları*

Sertifika Adı	Kullanıldığı Ülke
IECEx	Uluslararası
ATEX	Avrupa Birliği
KGS, KTL, KOSHA	Güney Kore
INMETRO/CGCRE	Brezilya
TIIS	Japonya
FM, QPS, UL, ANSI, ISA	Kuzey Amerika
CSA	Kanada
CNEx/MA	Çin
GOST	Rusya (GOST-R), Ukrayna, Kazakistan (GOST- K)
ANZEx	Avustralya, Yeni Zelanda

3.5. Koruyucu Sistemlerin ve Ekipmanların Seçiminde Uyulacak Kriterler

İşyerinde tespit edilen patlayıcı ortamlarda kullanılacak ekipmanların seçiminde AB yönetmelikleri esas alınarak seçim yapılmalıdır.

Patlayıcı ortamın sınırları dahilindeki tüm alanlarda kullanılacak bütün ekipman ve koruyucu sistemler, 30.06.2016 tarih ve 29758 sayılı Muhtemel Patlayıcı Ortamda Kullanılan Teçhizat ve Koruyucu Sistemler ile İlgili Yönetmelikte belirtilen kategorilere uygun olarak seçilerek kullanılmalıdır (Önder Akademi, 2021).

4. SONUÇLAR

Doğal gaz dağıtım şirketlerinin abonelerine doğal gaz arzının sağlıklı bir şekilde sürekliğinin sağlanması dağıtım şirketlerinin misyonu gereğidir. Doğal gazın parlayıcı bir kimyasal olmasından dolayı dağıtım şirketlerinin abonelerine gazı vermeden önce gazın basıncını düşürmek, ölçümünü ve kokulandırmasını yapmak için kurdukları istasyonlarında oluşması muhtemel patlayıcı ortamların TSE EN 60079-10-1 standardı kapsamında hesaplamaları yapılarak iş sağlığı ve güvenliği yönünden patlayıcı ortam riskinin incelenmesi ve iyileştirmeye açık alanların tespit edilerek, patlamadan korunma önlemlerinin alınması doğal gaz dağıtım şirketlerinin önemli bir görevidir.

Yapılan çalışma sonucunda, mevzuata göre patlayıcı ortam riskinin olduğu işletmelerde bulundurulmasını istediği patlamadan korunma dokümanın çok önemli olmasının yanında tek başına yeterli olmadığı, çalışanların bilgilendirilmesi, talimat ve prosedürlerle birlikte çalışma izin sisteminin kurulması ve aynı zamanda bu gibi yerlerde kullanılan ekipmanların uygun seçilmesi iş güvenliği önlemlerinin alınmasında önem arz etmektedir.

Doğal gaz istasyonları çok tehlikeli kategoride olması bakımından sağlığı ve güvenliği yönünden tüm hizmetlerin yerine getirilerek işletmenin güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu istasyonlarda, ortam riski olarak fiziksel ve kimyasal risk etmenleri yeralmaktadır. Dolayısıyla, iş sağlığı ve güvenliğinin yanısıra yangın ve acil durumlar ile arama kurtarma konularında işletmeler yeterli donanıma ve teknik beceriye sahip hale getirilmelidir.

KAYNAKÇA

Mevlevioglu, U., Kadırgan, M.N. & Çiftçioğlu, G.A. (2019). Kimya Endüstrilerinde Patlama ve Yangınların Önlenmesi ve İlgili Vaka Çalışmaları. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences,* Cilt 31, Sayı 1, 36 – 46. https://doi.org/10.7240/jeps.457561

Brauer, H, & Varma, Y. B.G. (1981). *Chapter 12 Design and Operation of Equipment for Chemical Waste Gas Treatment*, Springer Science and Business Media LLC.

Kaya, D., Kılıç, F. Ç. & Öztürk, H.H (2021) *Energy Management and Energy Efficiency in Industry*, Springer Science and Business Media LLC

Tommasını, R. (2013) *The classification of hazardous areas where explosive gas atmospheres may be present*, Safety Science

UGETAM (Gaz ve Enerji Teknolojileri Araştırma Mühendislik San. Ve Tic. AŞ). *Genel Doğal Gaz*, (2016). İstanbul: Ugetam Yayınları 39

UGETAM (Gaz ve Enerji Teknolojileri Araştırma Mühendislik San. Ve Tic. AŞ) *MYK Doğal Gaz İşletme Ve Bakım Operatörü Bilgilendirme Notları.* (2014)

Çolak, F. (2019). *Tersanelerde Meydana Gelen Atmosfer Patlamalarının Teorik Ve Uygulamalı Olarak İncelenmesi Ve Patlamadan Korunma Önlemlerinin Alınması* (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü.

Klingecorp, (2020). What Is the Meaning of ATEX?, Access Date:08.12.2021. https://klingecorp.com/blog/atex-faq-guide/

Bingöl, N. (2015). *Patlayici Ortamlarda Kullanilacak Exproof Elektrik Cihazlarinin Tesisati, Tamir, Bakim, Onarımı Ve Sistemlerin Verimliliği* Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü.

Uslu, Ö.A. (2018). *Endüstriyel Tesislerdeki Yanıcı, Parlayıcı Kimyasal Sıvıların Atmosfer Patlamalarının (Atex) Teorik Ve Uygulamalı Olarak Hesap Edilerek Önlemlerinin Belirlenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü.

Gözlemen, Ş (2013). *Patlayici Ortamlar ve Patlamadan Korunma Dokümani* (2. Atex Sempozyumu), Gebze: İş Saglığı ve Güvenliği Akademisi

Ortaç, M. (2018). *Patlamadan korunma risk değerlendirmesi ve bir alüminyum döküm fabrikasında patlayıcı ortam risk değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özdemir, Ö. (2022). *Doğal Gaz Basınç Düşürme ve Ölçüm İstasyonlarında Patlayıcı Ortam Riskinin İş Sağlığı ve Güvenliği Yönünden İncelenmesi,* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum.

Önder Akademi A.Ş. Endüstriyel Güvenlik Danışmanlık Eğitim ve İleri Teknoloji Ürünleri Ticaret A.Ş.(2021) *Patlamadan Korunma Dokümanı İSTANBUL* GAZ DAĞITIM A.Ş.

Gazbir (Türkiye Doğal Gaz Dağıtıcıları Birliği Derneği) (t.y) *Doğal Gaz Şehir Giriş İstasyonu RMS A İşletme ve Bakım. İstanbul: Gazmer Yayınları 11*

Ünal, M.S., Kıllıoğlua, S.Y. & Ünver, B. (2016). *Maden Ekipmanlari Patlatmazlik (Ex-Proof) Sertifikalarinin Karşilaştirilmasi*, TMMOB Maden Mühendisleri Odası

Bölüm 4

ADANA MÜZESİ ROMA DÖNEMİ CAM BARDAKLARI[1*]

Berna KAVAZ KINDIĞILI[2**]

1 * Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimi tarafından 10556 numaralı "Adana Müzesi Cam Eserleri" adlı projeyle desteklenmiştir. Adana Müzesi Cam Eserlerini çalışmama izin veren Adana Müze Müze Müdürü Nalan YASTI' ya ve gerekli izinlerin alınmasını sağlayan Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK'e teşekkür ederim.
2 ** Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Erzurum/ Türkiye bernakavaz@gmail.com

GİRİŞ

MÖ 1. yüzyılın ortalarında serbest üfleme tekniğinin bulunuşu, cam sanatında bir dönüm noktası olmuştur. Bu tekniğin kolay ve ucuz olması, farklı amaçlarda kullanımı olan cam eserlerin seri üretimine olanak sağlamıştır. Cam üretiminde serbest üfleme tekniğinin getirdiği bu avantajlı durum, aynı zamanda form çeşitliliğinin de artmasına sebep olmuştur. Serbest üfleme tekniği ile üretilen cam kaplar; Roma hâkimiyetinde geniş bir coğrafyaya yayılmış, her kesimden halkın günlük yaşantısında kendine yer bulmuş, zamanla seramik ve metal kapların yerini almıştır (Lightfoot&Arslan, 1992: 5; Erten, 2001:96; Taştemür&Gürler, 2019: 54).

Serbest üfleme tekniğinin cam sanatına getirdiği en önemli yeniliklerden birisi yukarıda da bahsedildiği üzere form çeşitliliğidir. MS 1. yüzyılda içki kabı olarak kullanılan bardaklar da bu çeşitlilik içerisinde kendisine yer bulmuş formlardan biridir. Zengin cam eser koleksiyonuyla dikkat çeken Adana Müzesi bünyesinde MÖ 1. yüzyıldan başlayarak MS 4. yüzyıla kadar kullanımı devam eden bu türden bardaklar bulunmaktadır. Bu çalışmada müzeye satın alma ve hibe yoluyla kazandırılmış bardaklardan 57 adeti, Vessberg'in oluşturduğu tipoloji temel alınarak değerlendirilmiştir (Vessberg, 1952: 118-124, Pl. III-IV). Bu bardaklar kaideli ve kaidesiz oluşlarına göre iki ana tipe ve daha sonra kendi içlerinde de alt tiplere ayrılmışlardır. Adana Müzesi'ndeki cam bardaklar, buluntu yerlerinin bilinmemesine rağmen zengin form ve bölgeye özgü tiplerin çeşitliliğini göstermesiyle Kilikya'da serbest üfleme tekniğinde üretilen bardakların geniş bir zaman diliminde varlığını sürdürmesi ve cam sanatındaki yerini göstermesi bakımından Anadolu cam kap tipolojisine katkı sağlayacaktır.

Adana Müzesi Cam Bardakları

Adana Müzesi'de bulunan ve serbest üfleme tekniğinde üretilen Roma Dönemi cam bardakları, bahsedildiği üzere Vessberg'in tipolojisine göre aşağıdaki gibi gruplandırılmıştır,

1. TİP A, Belirgin bir kaidesi olmayan bardaklar

Tip A I / Silindirik Gövdeli Cam Bardaklar (Kat. No. 1-12)

Tip A II / Torba Gövdeli Bardaklar (Kat. No. 13-18)

Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardaklar (Kat. No.19-29)

Tip A IV / Dilimli bardaklar (Kat. No. 30- 42)

2. TİP B, Belirgin bir Kaidesi olan Bardaklar

Tip B II Halka Kaideli Bardaklar

Tip B II α / Torba Gövdeli halka kaideli bardaklar (Kat. No. 43-44)

Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardaklar (Kat. No. 45-57)

1. TİP A, Belirgin Bir Kaidesi Olmayan Bardaklar

Tip A I/Silindirik Gövdeli Cam Bardaklar (Kat. No. 1-12): Geniş bir coğrafyada yayılım gösteren silindir biçimli cam bardaklar, MS 1. yüzyılın en bilinen formlarındandır. İçme kabı, kâse ve bardak olarak adlandırılan, erken dönem metal ve seramik içki kaplarının en erken cam taklitleri olan (Gürler, 2000: 65-67, No. 82-84) bu bardakların bezemeli ve bezemesiz örnekleri bulunmaktadır (Isings, 1957: 27-28, Form 12; Vessberg, 1956: 137-138, 44.1-8; Erten, 2001: 96, Res. 1-2; Özet, 1998: 50, no. 17; Lightfoot, 1990: 8,9). Silindir gövdeli bardakların MS 1. yüzyıldaki kesme ağız kenarına sahip erken örneklerinin gövdesinde çarkta kesme çizgisel bezemelere yer verilirken MS 2. yüzyıldan itibaren ateşte kalınlaştırılarak yuvarlatılmış ağız kenarına sahip ve bezemesiz örnekleri tercih edilmiştir (Erten, 2018:175, Kat. No. 67). Söz konusu bardaklar düz ya da hafif dış bükey profile sahiptir.

Adana Müzesi koleksiyonundaki düz kesme ağız kenarı, silindirik gövde ve düz dibe sahip olan Kat. No. 1-2'nin gövdesinde çarkta kesme tekniğiyle uygulanmış kalın bantlar halinde yatay çizgisel bezeme görülmektedir. Vessberg bu formu Tip A I silindirik gövdeli bardaklar olarak gruplandırırken (Vessberg, 1952:120, Pl. 3. 1-9), Isings Form 12 yarı küresel kap olarak değerlendirmiştir ve bu içki kaplarının üfleme tekniği ile yapılmış en erken formlardan biri olduğunu ifade etmiştir (Isings, 1957:25-26). Lightfoot, Cesnola koleksiyonundaki örneği içki kabı olarak değerlendirmiş, Kıbrıs'ta yaygın olmayan bu tipin geniş bir coğrafi dağılıma sahip olduğundan ve örneklerin üzerindeki çizgisel kesme bezemelerin yerel üretime işaret etmediğinden bahsetmiştir (Lightfoot, 2017:66, 73, cat. 41). Erten, İçel Müzesi koleksiyonundaki iki bardağın kesme ağız kenarına sahip olmasının pek rastlanan bir özellik olmadığına değinmiş, bu eserlerin Doğu Akdeniz ve Kilikya'ya özgü örnekler olduğunu ifade etmiştir (Erten, 2001: 96, Res. 1-2). Parion'da (Aydın Tavukçu, 2007:149, Kat. No. 8, Çizim 8), Sardis'de (Saldern, 1980:13-14. no. 46. 49, 51 vd) Afyon Müzesi'nde (Lightfoot, 1989:76-77, no.9-11, Plate 1-2), Gaziantep Müzesi'nde (Höpken&Çakmaklı 2015: 28, no. 25), Tire Müzesi'nde (Gürler, 2000:65-67, No. 82-84), Türkiye Şişe Cam Fabrikaları A.Ş Koleksiyonu'nda (Canav, 1985:87, no 142), Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde (Özet, 1998: 50-51, no. 17-18) görülen bu tipteki bardaklar MS 1. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir. Dekorasyon ve form özellikleri doğrultusunda Adana Müzesi örneği MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Kat No. 3-9 'daki hafif dışa döndürülerek yuvarlatılmış ağız kenarlı, hafif dış bükey profilli silindir gövde ve içbükey ya da düz dipli olan bardaklar mavi-yeşil ve yeşil renklidirler. Vessberg bu tipi Tip A I a silindirik şekilli dekorasyonsuz kaplar olarak gruplandırmıştır (Vessberg, 1952: 120-121, Pl.

III. 1-3). Hayes Royal Ontario Museum'da sergilenen üç örneği, Lightfoot Cesnola koleksiyonu'ndaki örnekleri MS 2-3 yüzyıllara tarihlendirmiştir (Hayes, 1975:Plate 15. no. 180-182; Lightfoot, 2017:83-85, Cat.61-65). Barkóczi, Antike Gläser adlı eserindeki üç eseri silindirik gövdeli bardak olarak değerlendirmiş ve MS 2. yüzyıla tarihlendirmiştir (Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX.34-36). Gaziantep Müzesi'nde buluntu yerleri Adana-Osmaniye-Antakya olan MS 2-3 yüzyıla tarihlendirilen örnekler hafif kalın ağız cidarlı kap olarak adlandırılırken (Höpken&Çakmaklı, 2015:32-33, No.35-39); Kahramanmaraş Müzesi'nde MS 2-3. yüzyıla tarihlendirilen eserler yarı küresel bardak (Eker, 2014:134-136, Kat. No. 27-32); Silifke Müzesi'nde MS 1-3. yüzyıla tarihlendirilen kap bardak olarak değerlendirilmiştir (Erten, 2018:175, Kat. No. 67, Lev. XII; Kat. No. 87, Lev. XI (b)). Paralelleri doğrultusunda Kat. No. 2-8'deki bardaklar MS 2-3. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Adana Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan, Kilikya'ya özgü olduğu ifade edilen ve bölgede mezar hediyesi olarak yaygın kullanımı olan diğer bir bardak tipi de çimdik süslemeli bardaklardır (Kat No. 10-12)[1]. Düz ya da hafif dışa döndürülmüş yuvarlatılmış ağız kenarlı hafif dışbükey ya da silindir gövdeli olan bu bardakların tabanında küçük bir girinti bulunmaktadır. Gövdelerinin alt kısmından tabana kadar devam eden ve aletle sıkıştırmak suretiyle oluşturulan çimdik bezeme görülmektedir. Kilikya ve Adana Müzesi'ndeki örnekleri ile bilinen bu bardakların Corning Museum'da bulunan benzer örneğini Whitehouse MS 1. yüzyıla tarihlendirmiştir (Whitehouse, 1997: 110, no. 167). Kahramanmaraş Müzesi' nde (Eker, 2017:63-64, M.Env. No. 12.26.72-2997), Fethiye Müzesi Koleksiyonu'nda (Erten, 2004: 14, Resim. 4) ve Patara'da (Baybo, 2002:51,142 no. 201) görülen bu bardaklar MS 3-4. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir

Tip A II / Torba Gövdeli Bardaklar (Kat. No. 13-18): Vessberg bu bardakları TİP A II Torba Gövdeli Bardaklar olarak gruplandırmıştır. Tip A II kendi içinde; Tip II a kesme ağız kenarlılar ve Tip II b yuvarlatılmış ağız kenarlılar olarak iki tipe ayrılmaktadır. Vesbberg, Kıbrıs'ta yoğun bir şekilde bulunmasından dolayı bu bardakların Kıbrıs üretimi olduklarını ve aynı atölyeden çıktıklarını öne sürmüştür (Vessberg, 1952:118-119, Pl III. 9-18). Vessberg ayrıca bu tipin yukarıya doğru daralan gövdeleri ve işlenmemiş yayvan ağız kenarına sahip olmaları sebebiyle daha çok merhem kabı olarak kullanıldığından bahsetmiştir (Vessberg, 1952:118-119, Pl III. 9-18). Stern, bu formun Kıbrıs ile Suriye-Filistin Bölgesi'nde ortaya çıktığını ve bu bölgelerden batıya yayıldığını belirtmektedir (Stern, 2001:46, no. 18). Hayes, batı üretimlerinin Kuzey İtalya atölyelerinden geldiğini öne sürmüştür (Hayes, 1975: 36, no. 132).

Adana Müzesi Koleksiyonunda bu tipe ait 6 adet örnek bulunmaktadır.

1 Adana Müzesi'ndeki çimdik süslemeli bardaklar Stern tarafından Adana Bölge Müzesi'nde sergilenmekte olan cam eserler adlı çalışmada değerlendirilmiştir(Stern, 1989:595-605).

Kat No. 13-18'deki örnekler yukarıya doğru daralan torba biçimli bir profile, kesme yayvan ağız kenarı ve bastırılmış bir dibe sahiptir. Kat. No. 15-17'de gövdenin altında çarkta kesme birbirine paralel yatay çizgisel bezeme bulunmaktadır. Kat. No. 18 yuvarlatılmış ve ateşte parlatılmış ağız kenarına sahiptir. Bu tipin benzerleri araştırmacılar tarafından farklı formlar içerisinde değerlendirilmiştir. Barkóczi, Antike Glaser adlı eserinde bardak (Barkóczi, 1996:31, Taf. IV und XXXIX, no.37), Corning Museum'daki eser bardak (Whitehouse, 1997:249, no. 424-425), MS 1. yüzyıla ait tabaka ve mezarlardan gelen örneklerin bulunduğu Elaiussa Sebaste'de, Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda (Lightfoot&Arslan, 1992:67, no.26), Bodrum Sualtı Müzesi'nde (Özet, 1998:51-52, no. 18-19) ve Bergama Müzesi'ndeki (Atila&Gürler, 2009: 122, no. 190-191) örnekler kâse, Gaziantep Müzesi'ndeki örnekler yarı küresel kap (Höpken&Çakmaklı, 2015:29, no. 28-34), Sinop Müzesi'ndeki eser sofra kabı (Temür&Eker, 2019:97, Kat. No. 83) olarak değerlendirilmiş MS 1. yüzyılın ortalarından 2. yüzyıla kadar tarihlendirilmişlerdir. Adana Müzesi örnekleri form ve bezeme açısından Kahramanmaraş Müzesi (Eker, 2014:134-136, Kat. no. 34-36), Adana- Osmaniye- Antakya'dan gelen örneklerin bulunduğu Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu'ndaki (Höpken & Çakmaklı, 2015:29-31, no. 28-34) örnekler ve Cesnola Koleksiyonu'nda bulunan örnekler ile birebir benzerlik göstermektedir. Torba gövdeli bardakların Adana ve çevresindeki müzelerinde bulunması bu bardakların Kilikya bölgesinde kullanılan bir form olduğunu göstermektedir. Paralel eserler doğrultusunda Kat. No. 13-18, MS 1. yüzyılın ortaları ile 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Tip A III / Aşağı Doğru daralan bardaklar (19-29): Vessberg'in Tip A III (Vessberg, 1952:Pl.21-24) içinde değerlendirdiği aşağıya doğru daralan kesik koni şeklindeki bardaklar Isings'in tipolisinde Form 29 olarak gruplandırılmış ve bunların konik, oval ve silindirik gövdeye sahip olabileceği belirtilmiştir (Isings, 1957:44, Form 29). Bu bardaklar Roma'nın Kuzeybatı eyaletlerinde ve İtalya'da üretilmiştir (Erten&Akkuş Koçak, 2022:73, Fig. 5.1-4, Fig. 9.4,5). Doğu Akdeniz'e batıdaki yerleşim yerlerinden ithal edilen bu tipin sadece birkaç örneği Kuzey Karadeniz Bölgesi'nde görülmektedir (Stern, 2001:46,79,80, Cat. No. 21, 22).

Adana Müzesi Koleksiyonu'nda Tip III koni şeklindeki bardaklardan dört örnek bulunmaktadır. Kat. No. 19-22'de değerlendirilen konik bardaklar kesme ağız kenarlı, tabana doğru daralan konik gövdeli, hafif içe çökük düz bir kaideye sahiptir. Gövde üzerinde yatay çarkta kesme çizgisel bezemeler görülmektedir. Erten ve Akkuş Koçak bu tipin Kilikya Bölgesi'nde nadir olarak görüldüğünü Olba'da birkaç örneğin ele geçtiğini ve bunların muhtemelen batıdan ithal edildiğini ifade etmiştir (Erten&Akkuş Koçak, 2022:Fig. 5.1-4, Fig. 9.4,5). Bu tipin benzer örnekleri Kahramanmaraş Müzesi'nde (Eker, 2017:55), Burdur Müzesi'nde (Soslu, 2022:328, Kat. No. 269-270), Eskişehir Müzesi'nde (Olcay, 2001: 147, fig.1-a), Türkiye Şişecam Fabrikaları

Koleksiyonu'nda (Canav, 1985:82, Kat. No. 129-130), Neapolis Nekropolü'nde (Aydın Tavukçu&Avli, 2022:577, Görsel 2, K12-13), Tunus Tıpasa'da (Lancel, 1967:77, Forme 18, 141, Pl. VIII, 5) Cesnola Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Adana Müzesi koleksiyonundaki konik bardaklar paralelleri doğrultusunda MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Tip A III aşağıya doğru daralan bardaklar içerisinde değerlendirilen Kat no. 23-29 dışa çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarı, dik ya da içbükey gövdeli, konkav tabana sahiptir. Kat. No. 24-26'da çarkta kesme çizgisel bezeme ve oluklar görülmektedir. Bu bardakların yükseklikleri ve ağız çapları yaklaşık ölçülerdedir. İçel Müzesi (Erten, 2001:197, Katalog no. 3-4), Silifke Müzesi (Erten, 2018: 108-111, Kat No. 38-39), çok sayıda örneğin bulunduğu Kahramanmaraş Müzesi (Eker, 2014:140-142, Kat. No. 46-61), Adana, Osmaniye ve Hatay'dan gelen örneklerin sergilendiği Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu'nda (Höpken&Çakmaklı, 2015:38, no. 50-51) yer alan bu tipteki bardaklar Adana Müzesi örnekleri gibi ölçüleri bakımından ve işlenmiş ağız kenarlarıyla Suriye ve Kıbrıs örneklerinden farklılık göstermektedir (Stern, 1989(b):125-126); Vessberg&Westholm, 1956:142). Ayrıca bu bardaklar Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda (Lightfoot&Arslan, 1992:71, no.27) ve Silifke Müzesi'nde (Erten, 2018:108-111, Kat. No. 38-39) görülmektedir. Stern daha az rastlanan bu formun Kıbrıs ve Suriye-Filistin'de bulunan M.S. 3-4. yüzyıldaki bardaklara benzediğini ayrıca dilimli bardakların öncülleri olan bu bardakların Kilikya Bölgesinin tipik formlarından olduğunu, üretim tekniklerindeki benzerlikler nedeniyle aynı atölyede yapıldığını, bu sebeple de aynı yüzyıllarda üretildiklerini öne sürmüştür (Stern, 1989b:125-126). Erten; Anavarza, Gaziantep, Mersin ve Antakya cam buluntuları içerisinde bu tipteki bardakların bulunması sebebiyle Stern'in görüşünü desteklemektedir (Erten, 2001:197, Katalog no. 3-4, res. 3-4). Kilikya'da bu formun tipik örnekleri Eleussia Sebaste (Gençler, 2009:63, res. 35) ve Olba'da (Erten&Akkuş Koçak, 2020:206-208 Lev.1.9,10, Lev. 4.7) karşımıza çıkmaktadır. Erten ve Akkuş Koçak Olba'da bulunan bu bardakların mezar hediyesi olmasının yanında cenaze ritüellerinin bir parçası olduğunu ifade etmişlerdir (Erten&Akkuş Koçak, 2020:207-208 Lev.1.9,10, Lev. 4.7). Satın alma yoluyla Adana Müzesi'ne kazandırılan örneklerin her ne kadar buluntu yeri bilinmese de Kilikya'ya özgü kaplar olduğunu söylemek mümkündür. Paralelleri doğrultusunda bu bardaklar MS 2-3. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Tip A IV / Dilimli bardaklar (Kat. No. 30- 42): Vessberg bu bardakları Tip A IV içinde değerlendirmiş ve yoğunlukla merhem kabı olarak kullanıldığını ileri sürmüştür (Vessberg 1952:118). Yuvarlatılmış ya da düz ağız kenarlı olan kaliteli ve ince renksiz camın kullanıldığı bu bardakların gövdesine genellikle oval ya da yuvarlak dört girinti uygulanmıştır (Stern, 1989:595-605, Fig./Res. 4. I-3). Tam olarak soğumayan cam kabın gövdesine aletle baskı yapılmasıyla oluşturulmuş bu teknikteki bardakların British

Museum'da sekiz dilimli (Barag, 1985: Vol. I, 103-104, no. 155, Pl. 18, fig. 12), Yozgat-Çorum-Çankırı'dan gelen Gaziantep Medusa Koleksiyonu'nda on bir dilimli örnekleri bulunmaktadır (Höpken&Çakmaklı, 2015:42, No. 60).

Adana Müzesi Koleksiyonunda bu tipte belirgin bir kaideye sahip olmayan on adet, kaideli dilimli iki adet bardak değerlendirilmiştir. İnce cidarlı genellikle saydam renksiz ya da yeşil renkli olan bu bardaklar yuvarlatılmış ve kesme ağız kenarlı, içbükey dibe sahiptirler. Kat No. 30-33'de gövde yüksekliğinin büyük bir kısmını kaplayan dört girinti bulunurken Kat. No. 35-40' da bu girintilere ek olarak ağız kenarının altında üç ya da dört sıra halinde yatay cam ipliği süslemesi görülmektedir[2]. Stern, Adana Müzesi'nde bulunan dilimli bardakların yükseklik ve ağız çaplarının yaklaşık olarak aynı ölçülerde olmasının Kilikya'ya özgü bir özellik olduğunu ve yerel üretime işaret ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sağlam ele geçmesi nedeniyle mezar buluntusu olduklarını belirtmiştir (Stern, 1989:599-600).

Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı topraklarında tanınan, vazo ve şişe gibi cam kaplarda da görülen bu süsleme tekniğinin bardak formunda yoğunlukla kullanılmasının Kilikya Bölgesi'nde yaygın bir gelenek olduğu öne sürülmüştür (Stern, 1989:599-600). Bu tip bardakların örneklerinin kaide parçalarının bulunduğu Elaiussa Sebaste 'de (Gençler, 2009:Kat. No. 60-61;132-133); ağız, gövde ve dip parçalarının bulunduğu Olba'da (Erten&Akkuş Koçak, 2022:74-75, Fig. 6. 3-12, Fig. 9.6), Gaziantep Müzesi (Höpken&Çakmaklı, 2015:42, no. 59-60), İçel Müzesi (Erten, 2001:97-98, Kat. no. 5, Çiz. 5), Kahramanmaraş Müzesi (Eker, 2014:137- 139, Kat. No. 40-45) ve Hatay Müzesi (Erten&Yağcı, 1990:33, no. 33d) koleksiyonlarında yer alması bu görüşü desteklemektedir. Kilikya dışında Fethiye Müzesi Koleksiyonu'nda Likya örneklerini temsil eden üç bardak MS 2. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir(Erten, 2004:13, Resim 1). Isings Pompei ve Herculaneum'dan gelen dilimli bardakların MS 79 yılından önce üretildiklerini ve MS 3.-4. yüzyıla kadar kullanılan bir form olduğunu ifade etmiştir (Isings, 1957:46-47, Form 32). Akdeniz'de birçok merkezde görülen dilimli bardakların Tunus (Tıpasa) örnekleri yuvarlatılmış ya da düzleştirilmiş ağız kenarlarına sahipken (Lancel, 1967:18, fig.22, Planche VIII. 1-13). Kıbrıs örnekleri işlenmemiş düz ağız kenarına sahiptirler (Vessberg, 1952: 122 Lev. III, 25-26). Bardakların kesme ya da yuvarlatılmış ağız kenarlarına sahip olmasının atölye farlılıklarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Stern, 1989:599). Kat. No. 34'teki işlenmemiş ağız kenarına sahip uzun ve ince bardağın benzer örneği Cesnola Koleksiyonu'nda (Lightfoot, 2017:96, Cat. 82) ve Royal Ontario Museum'da sergilenen Suriye eserleri içerisinde (Hayes, 1975:59, Plate 12, 149) bulunanan her iki örnek de MS 2-3. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kat.No. 41'deki Adana Müzesi'nde tek

2 Adana Müzesi Koleksiyonu'nda bu tipe ait bardaklardan üç örnek Stern tarafından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir Stern 1989: 595-605, Res 1-19

örnek olan 6 dilimli kısa bardak, yuvarlatılmış ağız kenarına ve aşağıya doğru daralan gövde ile halka kaideye sahiptir. Whitehouse Corning Museum'da bulunan sekiz dilimli bardaktan yola çıkarak dilimli bardakların Roma cam formlarının yayınlarında bulunmaması nedeniyle alışılmadık örnekler olduğundan bahsetmiş ve MS 4-5. yüzyıla tarihlendirmiştir (Whitehouse, 1997:116, no. 79). Kısa gövdeli halka kaideli bardağın farklı bir tipe sahip benzerleri, Afyon Müzesi'nde Edirne Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Taştemür&Gürler 2019:86, Kat. No. 6). Benzerleri doğrultusunda Kat. No.30-42'deki örnekler MS 2-3. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir.

2. TİP B. Belirgin Bir Kaideye sahip olan Bardaklar

Tip B II α / Torba Gövdeli halka kaideli bardaklar (Kat. No. 43-44): Torba gövdeli boru şeklindeki taban halkasına sahip olan bardaklar Vessberg tarafından Tip B II α içerinde değerlendirilmiştir (Vessberg, 1952:Pl III, 41-42, Pl IV, 1). Stern, bu formun Suriye-Filistin ve Kıbrıs'ta ortaya çıktığını, bu bölgelerden batıya ihraç edildiğini belirtilmektedir (Stern, 2001:46, no. 18)

Bu tip içerisinde değerlendirilen Adana Müzesi'nden iki örnek hafif dışa dönük ağız kenarı, aşağıya doğru genişleyen torba şeklinde gövde ve boru biçimli halka kaideye sahiptir. Ağız kenarının altında ve gövdenin üst kısmında iki kesme çizgi, gövdenin ortasında derin bir yiv, alt gövdede iki ince kesme yatay çizgiden oluşan bezemeye sahiptirler. Lightfoot Cesnola Koleksiyonu'da yer alan iki adet eserden birini MS 1. yüzyılın sonları ile 2. yüzyıla, diğerini 3. yüzyıla tarihlendirirken (Lightfoot, 2017:99, Cat. 86-87), Weinberg Athens Archaelogical Museum'daki bu tipteki bardağı MS 1-2. yüzyıla tarihlendirmiştir (Weinberg, 1992:122, 92a). Anadolu'da Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu'nda (Akat&ark., 1984: 27, no. 147) gördüğümüz bu tipin Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu'ndaki örnekleri MS 2-3. yüzyıla (Höpken&Çakmaklı, 2015:33-34, no. 40-41), Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndaki benzerleri ise MS 2. yüzyıl'a (Lightfoot&Arslan 1992:74) tarihlendirilmiştir. Paralelleri doğrultusunda Kat. No. 43-44'ü MS. 2. yüzyıl ile 3. yüzyıla tarihlendirebiliriz.

Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardaklar (Kat. No. 45-57): Bu tipteki bardaklar Vessberg tarafından Tip B II β olarak sınıflandırılırken, Isings Form 34 olarak değerlendirmiştir. MS 1. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bu bardaklar 4. yüzyıla kadar Suriye Filistin, Kıbrıs ve Atina Agorası'nı da kapsayan geniş bir coğrafyada yayılım göstermektedir (Isings, 1957:48; Stern, 1977:88-90, no.25, pl. 4.25; Vessberg, 1952:119,123, pl. IV 2-9; Weinberg&Stern, 2009:63, 79, no. 135-136-137, fig. 8, pl. 12). Fleming bu tür doğal renkli cam bardakların şarap servisinde ve günlük ihtiyaçların büyük bir kısmı için kullanıldığından bahsetmektedir (Fleming, 1999:46, Fıgure E. 23). Erten ve Akkuş Koçak Olba kazılarında yaygın olarak rastlanan bu tipteki bardakların günlük yaşamda

ve cenaze ritüellerinde kullanıldıklarını belirtmektedirler (Erten&Akkuş Koçak, 2007:206-209, Lev.1.2,3)

Adana Müzesi Tip B II β örnekleri Kat. no. 45-49 kalınlaştırılmış ve yuvarlatılmış yayvan ağız kenarına doğru genişleyen düz ya da dış bükey gövde, çökertilmiş taban ve halka kaideye sahiptir. Lightfoot, Scotland National Museum'daki bu tipteki örneği MS 1. yüzyılın ortaları ile 2. yüzyıla tarihlerken Cesnola Koleksiyonundaki eserleri MS 2-3. yüzyıla tarihlendirmiştir (Lightfoot, 2007:79, no. 167; Lightfoot 2017:100-101, Cat. 88-90). Morin-Jean'in Form 105 olarak sınıflandırdığı bu bardakları (Morin-Jean, 1922-1923:140 Type 105, Fig. 188), Barkóczi, Antike Glaser adlı eserinde buluntu yeri bilinmeyen örneği MS 4. yüzyıla tarihlendirirken (Barkozchi, 1996:32 Taf. XL 42) Brehm, Lübcke Koleksiyonu'ndaki örneği MS 3-4. yüzyıla (Brehm, 2002:Tafel 59, Kat. Nr.92), Hayes Royal Ontario Museum'daki örneği yaklaşık MS 150-250 yıllarına tarihlendirmiştir(Hayes 1975: 64, no. 184). Dévaı, Pannonia'nın Macar kesimindeki mezarlarda ortaya çıkan ve nadir olarak görülen halka kaideli bardakların MS 4. yüzyılda görüldüğünden bahsetmiştir (Dévaı, 2016:260, Fig. 1-2). Bu tipin benzerleri Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu'nda (Akat&vd. 1984:27, no. 145), Manisa Müzesi'nde (Haznedar Coşkun, 2021:312-313, Kat. No. 6-7), Sivas Müzesi'nde (Atilla, 2015:167, Cat. no. 42), Burdur Müzesi'nde (Soslu, 2022, Kat. No. 275) bulunmaktadır. Bölgeye yakınlığı ile bilinen Kıbrıs örneklerinin MS 2-3. yüzyıla (Lightfoot, 2017:100-101, Cat. 88-90), Elaussia Sebaste buluntularının MS 2-3. yüzyıla (Gençler, 2009:62-63, 198, cat. no. 141-143), Olba buluntularının MS 1. yüzyıla (Erten, 2015:15-16, Lev. 3 h-j; Lev. 4 a; Erten&Akkuş Koçak, 2022:73-74, Fig. 4.2-17, Fig. 9.2), İçel Müzesi örneğinin MS 2-3. yüzyıla (Erten 2001: 98, Katalog no. 6) tarihlendirilmesinden yola çıkılarak Adana Müzesi örnekleri Kat. No. 45-49, MS 2-3. yüzyıla tarihlendirilebilir.

Bu tip içerisinde değerlendirdiğimiz Kat. No. 50-54'ün Tip A III' de bulunan kaidesiz örneklerine kıyasla daha az rastlanan kaideli olan örnekleri Vessberg' in kronolojisi kapsamında Tip B II β olarak değerlendirilmiştir. Kilikya'nın tipik dilimli bardaklarının öncülleri olarak kabul edilen bu form MS 1. yüzyılda ortaya çıkmış 4. yüzyıla kadar kullanımı devam etmiştir. Benzerleri Kıbrıs'ta (Vessberg&Westholm, 1956:Fig. 44. 36-39), Elaiussa Sebaste'de (Gençler, 2000:62-63, Kat. no. 139-143) ve Kahramanmaraş Müzesi'nde (Eker, 2014:140-142, Kat. No. 63-70) görülmektedir. Adana Müzesi örnekleri paralelleri ışığında MS 3-4. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Tip B II β içerisinde değerlendirdiğimiz Kat No. 55-57 düz ya da dışa döndürülerek yuvarlatılmış içe katlanmış ağız kenarı, içe çökük halka kaideye kavisli bir geçiş yapan dışbükey kenarlı uzun silindirik gövdeye sahiptir. Yaklaşık olarak ağız çapları 6,5 yükseklikleri 10 cm ölçülerindedir. Kat. no. 57'de kesme çizgilere sahip daha köşeli versiyonunu görmekteyiz. Morin-Jean Type 109 içinde değerlendirdiği Gallia Belgica'da oldukça yaygın olan

bu bardakların diğer bölgelerde nadir olarak rastlandığından bahsetmektedir (Morin-Jean, 1922-23: 142-143, Type 109). Royal Ontario Museum'da (Hayes, 1975:56, 57, No. 136), Corning Museum'da , Kahramanmaraş Müzesi'nde (Eker, 2014:141-143, Kat. no. 72), Bergama Müzesi'nde (Atila&Gürler, 2008:128, Kat. No. 201) Yüksel Erimtan Koleksiyonu'nda (Lightfoot &Arslan, 1992: 66, no. 25) ve İçel Müzesi'nde benzerlerini gördüğümüz Kat. No. 55-57 MS 1. yüzyılın sonu 2. yüzyılın başlarına tarihlendirebiliriz.

SONUÇ

Adana Müzesi koleksiyonu'nda yer alan cam eserlerden bardaklar önemli bir grubu oluşturmaktadır. Çoğunluğu satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış eserlerin müzeye yerel satıcılardan alınarak kazandırıldığı bilinmektedir (Stern, 1989a:595-605). Bu sebeple bu bardaklar Kilikya cam bardak tipolojisini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bu bardakların sağlam ele geçmesi mezar buluntusu olduğunu düşündürmektedir. Olba akropolünden elde ele geçen kanıtlar doğrultusunda bardakların günlük hayatta su ile şarap içiminde ve cenaze ritüellerinde kullanıldığının belirtilmesi (Erten&Akkuş Koçak, 2020:206-209) bu görüşü doğrulamaktadır.

Serbest üfleme tekniği ile üretilmiş toplam 57 adet bardak Vessberg'in oluşturduğu tipoloji kapsamında değerlendirilerek kaideli ve kaidesiz oluşlarına göre Tip A ve Tip B olarak iki ana gruba ayrılmış kendi içerinde sınıflandırılmışlardır. Tip A belirgin bir kaideye sahip olmayan bardaklar ve Tip B belirgin kaideli bardaklar olarak gruplandırılmıştır. Tip A I içerisinde değerlendirilen bu bardakların en erken tipini, üzerinde yatay çizgisel kesme bezemelerin olduğu kesme ağız kenarına sahip silindir gövdeli bardaklar oluşturmaktadır. Roma imparatorluğunun varlığını gösterdiği geniş bir coğrafyada temsil edilen bu form Doğu Akdeniz'de birçok merkezde görülmüştür. Müze koleksiyonunda yer alan bu tipteki bardaklar üfleme tekniğinin ortaya çıktığı dönemde Kilikya'da bu formun tanındığını göstermektedir. Tip A I silindir gövdeli bardakların alt grubu içerisinde yer alan çimdik süslemeli bardakların mezar hediyesi olarak Kilikya'da yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Tip A II ve Tip B II α içerisinde değerlendirilen kaideli ve kaidesiz örnekleri bulunan torba gövdeli bardaklar Suriye-Filistin ile Kıbrıs'ta ortaya çıkmış ve batıya ihraç edilmiştir. Bu tipteki bardakların bölge müzelerinin ve Adana Müzesi'nin koleksiyonunda bulunması Kilikya bölgesinde kullanımının olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Tip A III ve B II β aşağıya doğru daralan bardakların ilk grubunu kaideli ve kaidesiz örneklerinin bulunduğu koni biçimli kaplar oluşturmaktadır. Roma'nın kuzeybatı eyaletleri ile İtalya'da üretilen ve Doğu Akdeniz'e ihraç edilen bu bardakların kaidesiz örnekleri nadir olarak görülmektedir. Olba, Elaussia Sebaste, Adana ve bölge müzelerinde de bulunan bu formun

temsilcileri bölgede ender görülmekle beraber Kilikya Bölgesi'nde tanındığını göstermesi bakımından önemlidir. Tip A III içerisinde değerlendirilen diğer bir grup ise dışa çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarı, konkav tabana keskin bir şekilde kıvrılan dik ya da içbükey gövdeli bir forma sahip olan dilimli bardaklardır. Adana Müzesinde kaideli ve kaidesiz örneklerinin bulunduğu bu bardaklar Tip A IV içerisinde değerlendirilen Roma imparatorluğunun doğu ve batısında farklı çeşitleri görülen Kilikya'nın tipik formlarından dilimli bardakların öncülleri olduğu varsayılır. Olba ve Elaussia Sebaste'de bu bardaklara ait parçaların bulunması, bölge müzelerinde ve yoğunlukla Adana Müzesi'nde görülmesi bu iki formun da Kilikya üretimi olduğunu göstermektedir. Kilikya'ya özgü olduğu bilinen dilimli bardakların Roma hâkimiyetindeki topraklarda geniş bir yayılım göstermesi bölgenin cam sanatında etkisini ve önemini gözler önüne sermektedir. Adana Müzesi'nde üç örnekle temsil edilen Tip B II β içerisinde değerlendirilen bardaklar dışbükey kenarlı uzun silindirik gövdeli içe bastırılmış halka tabana sahip olan bu form Roma İmparatorluğu'nun batısında yaygın olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak çalışmamıza konu olan Adana Bölge Müzesinde bulunan cam bardaklar serbest üfleme tekniğinin ortaya çıktığı MS 1. yüzyıldan başlayarak 4. yüzyıla kadar kullanımı devam eden geniş bir form yelpazesiyle Anadolu ile Kilikya cam bardak tipolojisine katkı sağlaması ve müzedeki eserlerin tanıtımı açısından önem taşımaktadır.

KATALOG

Katalog No: 1 Silindir Gövdeli Cam Bardak/ Tip A I Müze Envanter No: 9165 09.08.1974 Satın Alma A.Ç:7,1cm Y:6,5cm Doğal renksiz, yeşil. Düz kesme ağız kenarı ve silindirik gövdeli, düz dip, ağız kenarında ve gövdede yatay kesme çizgi gruplarından oluşan süsleme, Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Gürler 2000:67, No. 84; Davidson, 1952:no.638, 81, no. 638; Vessberg&Westholm, 1956:Fig. 44.1-3; Erten 2001:96-99; Res 1-2; Özet 1998:50, no. 17; Canav, 1985:87, no. 142; Kunina, 1997: 313, no. 293; Lightfoot, 1997:73, Cat. 41; Aydın Tavukçu, 2007:149, Kat. No. 8, Çizim 8; Barkóczi, 1996:30, Taf. IV und XXXIX. 34; von Saldem, 1980:13-i 4. Res. 46. 49, 51 vd; Lightfoot, 1989:76-77, no.9-11, Plate 1-2. MS 1. yüzyıl	Katalog No: 2 Silindir Gövdeli Cam Bardak / Tip A I Müze Envanter No: 11246 01.03.1976 Satın Alma Y:8,8 cm A.çapı:6,8 cm T.Ç: 6,2cm Renksiz ve yeşil. Kesme ağız kenarı; düz kenarı hafifçe aşağıya doğru incelen silindirik gövde; hafifçe içeri itilmiş dip. En üstteki ağız kenarının hemen altında olmak üzere, yanlarda düzensiz aralıklarla yerleştirilmiş yatay yivlerden oluşan çarkta kesme bezeme. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: L. Cesnola, 1903:pl. LXXXI, 4; Vessberg, 1952:120, pl. 3.5; Vessberg&Westholm, 1956:137, fig. 44:5. Lightfoot, 2017:86, Cat. 66. MS 1. yüzyıl
Katalog No: 3 Silindir Gövdeli Cam Bardak / Tip A I Müze Envanter No: 12158 17.12.1976 Satın Alma AÇ:3,5cm DÇ:3cm Y:15,7cm Mavi-yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dış bükey profilli silindirik gövde. Benzerleri: Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX; Erten, 2001a:96, 98, 102, Res. 1-2; Eker, 2014:134-136, Kat. No. 27-32; Isings, 1957:Form 12;;Höpken&Çakmaklı, 2015:32-33, No.35-39; Davidson&Weinberg, 1992:122, No. 92b; Hayes, 1975:64 No. 180-182 Oliver, 1992:Fig. 5, no. 7.T.330/18; Saldern, 1980:13-14, Fig.46, 49, 51. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 4 Silindir Gövdeli Cam Bardak / Tip A I Müze Envanter No: 12001 28.7.1976 Satın Alma Y:6,5cmAÇ:7,2cm Yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış, kalınlaştırılmış ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dış bükey gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:32-33, No.35-39; Hayes, 1975:64 No. 180-182; Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX.34-36; Lightfoot, 2017:85, Cat. 64-65; Vessberg&Westholm, 1956:p. 137, fig. 44:1-3. Lightfoot, 2017:83-85, Cat. 61-65; Vessberg, 1952:Pl. III.1-3. MS 2-3. yüzyıl
Katalog No: 5 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4177 03.04.1971 Satın Alma Y:6,8cm A.Ç:7,2cm Yarısaydam mavi-yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dışbükey silindirik gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:32-33, No.35-39; Davidson&Weinberg, 1992:122, No. 92b; Hayes, 1975:64 No. 180-182; Vessberg&Westholm, 1956:p. 137, fig. 44:1-3; Lightfoot, 2017:83-85, Cat.61-65. MS 2-3. yüzyıl	Kat No.6 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4424 14.05.1971 Satın Alma Y:6,8cm A.Ç:7cm Sarımsı yeşil. Dışa çekilmiş ve yuvarlatılmış ağız kenarı, hafif dış bükey profilli silindirik gövde, hafif içbükey dip. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg, 1952:Pl. III.1-3; Lightfoot, 2017:83-85, Cat.61-65;Vessberg&Westholm, 1956:p. 137, fig. 44:1–3. Lightfoot, 2017:84, Cat. 63-64; Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX.34-36; Höpken&Çakmaklı, 2015:32-33, No.35-39. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No:7 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4173 03.04.1971 Satın Alma Y:7,2cm Saydam mavi-yeşil. Kalınlaştırılmış, yuvarlatılmış hafif içe dönük ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dışbükey gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:32, No. 36; Hayes, 1975:64 No. 180-182; Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX.34-36; Lightfoot, 2017:85, Cat. 64-65; Vessberg&Westholm, 1956:p. 137, fig. 44:1-3. Lightfoot, 2017:83-85, Cat. 61-65; Vessberg, 1952:Pl. III.1-3. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 8 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4175 03.04.1971 Satın Alma Y:7,2cm A.Ç:7,5cm Mavi-yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dışbükey gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:32, No. 36; Davidson&Weinberg, 1992: 122, No. 92b; Hayes, 1975:64 No. 180-182; Lightfoot, 2017:85, Cat. 64; Vessberg&Westholm, 1956:p. 137, fig. 44:1-3. MS 2-3 yüzyıl
Katalog No: 9 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 3050 13.07.1970 Satın Alma Y:7,9 cm AÇ: 5,9 cm Mavi-yeşil. Yuvarlatılmış ve ateşte parlatılmış ağız kenarı, hafif dışbükey profilli silindir gövde ve hafif içbükey dipte pontil izi. Yüzeyde matlaşma, yüzeyde gökkuşağı rengi aşınma. Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:32, No. 36; Hayes, 1975:64 No. 180-182; Barkóczi, 1996:30-31, Taf. IV und XXXIX.34-36; Lightfoot, 2017:85, Cat. 64-65; Vessberg&Westholm, 1956:137, fig. 44:1-3. Lightfoot, 2017:83-85, Cat. 61-65; Vessberg, 1952:Pl. III.1-3. MS 2 - 3. yüzyıl	Katalog No: 10 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4942 23.07.1971 Satın Alma Y: 8,3cm A.Ç:8cm Saydam mavi-yeşil. Ateşe tutularak yuvarlatılmış ağız kenarı, hafif dışbükey gövde, içe çökük taban. Gövdenin altından tabana doğru devam eden aletle şekillendirilmiş çimdik bezeme. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Whitehouse, 1997:110, no. 167; Baybo, 2002:51,142 no. 201; Erten, 2004:14, Resim. 4; Eker, 2017:63-64, M.Env. No. 12.26.72-2997. MS 3-4. yüzyıl
Katalog No: 11 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 4943 23.07.1971 Satın Alma Y:7cm A.Ç:7,5cm Saydam mavi-yeşil. Ateşe tutularak yuvarlatılmış ağız kenarı, hafif dışbükey gövde, içe çökük taban. Gövdenin altından tabana doğru devam eden aletle şekillendirilmiş çimdik bezeme. Konservasyon yapılmış. Benzerleri: Whitehouse, 1997:110, no. 167; Baybo, 2002:51,142 no. 201; Erten, 2004:14, Resim. 4; Eker, 2017:63-64, M.Env. No. 12.26.72-2997. MS 3-4. yüzyıl	Katalog No: 12 Tip A I / Silindir Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 10191 16.04.1973 Satın Alma Y: 6.8cm A.Ç: 6.7cm Saydam mavi-yeşil. Ateşe tutularak yuvarlatılmış ağız kenarı, hafif dışbükey gövde, içe çökük taban. Gövdenin altından tabana doğru devam eden aletle şekillendirilmiş çimdik bezeme. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Whitehouse, 1997:110, no. 167; Baybo, 2002:51,142 no. 201; Erten, 2004:14, Resim. 4; Eker, 2017:63-64, M.Env. No. 12.26.72-2997. MS 3-4. yüzyıl

Katalog No: 13 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 12002 28.7.1976Satın Alma Y:6,5cmAÇ:7,5cm Saydam mavi yeşil. Kesik, düzensiz kısa ağız kenarı, ağız kenarının altında dar boyun, tabana doğru genişleyen gövde keskin bir kıvrım yaparak dışbükey tabanla birleşir. Ağızdan dibe kadar inen kırık, çökme, matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Vessberg, 1952:121, pl. III:10; Lightfoot, 2017:75, Cat. 44; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:10; Lightfoot, 2007:74, No. 152; Özet, 1998:50-52, no. 17-19; Erten, 2001a:96, kat. no.1-2, res. 1-2 çiz. 1-2; Gürler, 2000:66 Kat. No. 82; Lightfoot&Arslan, 1992:67, no. 26; Gençler, 2009:42, resim 19; Eker, 2014:135 Kat. No. 33-37; Canav, 1985:87, no. 142; Marangoz, 2018: 228, Kat. No. 122 Höpken&Çakmaklı, 2015:29, no.28-34; Lightfoot, 1989:76, fig. 1/1, pl. 2/1; Saldern, 1980:pl. 4/104; Hayes, 1975:168, fig. 3, no. 132. MS 1. yüzyılın ortaları-2. yüzyıl	Katalog No: 14 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 1534 06.11.1967 Satın Alma Yük:5cm Ağ. Ç:7cm Renksiz ve yeşil. Kesme, düzensiz ağız kenarı; ağız kenarının altında boyundan tabana doğru genişleyerek keskin bir şekilde kıvrılan dış bükey diple birleşen torba biçimli gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg, 1952:121, pl. III:10; Lightfoot, 2017:75, Cat. 44; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:10; Lightfoot, 2007:74, No. 152; Özet, 1998:50-52, no. 17-19; Erten, 2001a:96, kat. no.1-2, res. 1-2 çiz. 1-2; Gürler, 2000:66 Kat. No. 82; Lightfoot&Arslan, 1992:67, no. 26; Gençler, 2009:42, resim 19; Eker, 2014:135 Kat. No. 33-37; Canav, 1985:87, no. 142; Marangoz, 2018: 228, Kat. No. 122 Höpken&Çakmaklı, 2015:29, no.28-34; Lightfoot, 1989:76, fig. 1/1, pl. 2/1; Saldern, 1980:pl. 4/104; Hayes, 1975:168, fig. 3, no. 132. MS 1. yüzyılın ortaları- 2. yüzyıl
Katalog No: 15 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 5537 16.04.1973 Satın Alma Y:6,7cm A.çapı:6,7cm Renksiz-yeşil. Kesme, hafif dışa taşırılmış kısa ağız kenarı, dar boyundan alta doğru genişleyen dibe doğru keskin bir kıvrım yaparak düz diple birleşen torba biçimli gövde. Gövdenin altında birbirine paralel iki sıra yatay çizgisel kesme bezeme. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Vessberg, 1952:121, pl. III:10; Lightfoot, 2017:75, Cat. 44; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:10; Lightfoot, 2007:74, No. 152; Özet, 1998:50-52, no. 17-19; Erten, 2001a:96, kat. no.1-2, res. 1-2 çiz. 1-2; Gürler, 2000:66 Kat. No. 82; Lightfoot&Arslan, 1992:67, no. 26; Gençler, 2009:42, resim 19; Eker, 2014:135 Kat. No. 33-37; Canav, 1985:87, no. 142; Marangoz, 2018: 228, Kat. No. 122 Höpken&Çakmaklı, 2015:29, no.28-34; Lightfoot, 1989:76, fig. 1/1, pl. 2/1; Saldern, 1980:pl. 4/104; Hayes, 1975:168, fig. 3, no. 132. MS 1. yüzyılın ortaları- 2. yüzyıl	Katalog No: 16 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 8785 11.7.1974 Satın Alma Y: 6 cm AÇ: 7.5cm Renksiz. Renksiz. Dışa dönük kısa kesme ağız kenarı, boyundan aşağıya doğru genişleyerek düz dibe doğru keskin bir şeklide kıvrılan gövde. Gövdenin altında yatay oluk. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Vessberg, 1952:121, pl. III:10; Lightfoot, 2017:75, Cat. 44; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:10; Lightfoot, 2007:74, No. 152; Özet, 1998:50-52, no. 17-19; Erten, 2001a:96, kat. no.1-2, res. 1-2 çiz. 1-2; Gürler, 2000:66 Kat. No. 82; Lightfoot&Arslan, 1992:67, no. 26; Gençler, 2009:42, resim 19; Eker, 2014:135 Kat. No. 33-37; Canav, 1985:87, no. 142; Marangoz, 2018: 228, Kat. No. 122 Höpken&Çakmaklı, 2015:29, no.28-34; Lightfoot, 1989:76, fig. 1/1, pl. 2/1; Saldern, 1980:pl. 4/104; Hayes, 1975:168, fig. 3, no. 132. MS 1. yüzyılın ortaları- 2. yüzyıl

Katalog No: 17 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 1683 02.10.1968 Satın Alma Y:5cm A.Ç:8cm Renksiz, mavi-yeşil. Torba biçimli; kesme dışa dönük kısa ağız kenarı, dar boyundan aşağıya doğru genişleyerek keskin bir kıvrımla dibe ulaşan gövde, bastırılmış dip. Gövdenin aşağısında birbirine paralel iki bant şeklinde çarkta kesme çizgisel kesme bezeme. Yüzeyde matlaşma, yanardöner ayrışma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg, 1952:121, pl. III:13; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:10; Lightfoot, 2017:42,44; Vessberg&Westholm, 1956:139, fig. 44:13; Whitehouse, 1997:249, no. 424-125. MS 1. yüzyılın ortaları- 2. yüzyıl	Katalog No: 18 Tip A II / Torba Gövdeli Bardak Müze Envanter No: 11254 01.03.1976 Satın Alma Y:6,8cm A.çapı:7cm Yeşil. Yuvarlatılmış kısa ağız kenarı, dar boyunun altından genişleyen dışbükey dibe keskin bir kıvrımla birleşen gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Vessberg&Westholm, 1956:139, Fig. 44.12; Hayes, 1975:136, no. 132 MS 1. yüzyılın ortaları- 2. yüzyıl
Katalog No: 19 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 450 Hibe Y:10.5cm AğızÇ: 6.5cm Mavimsi yeşil. Düz kesme ağız kenarı, taban doğru daralan içbükey tabanlı. Kalın cidarlı. Gövde üzerinde, ağız kenarı altında ve gövdede derin bir oluk ve çarkta kesme birbirine paralel yatay çizgi gruplarından oluşan bezeme. Benzerleri: Lightfoot, 2017:86, Cat No. 67; Eker, 2014:136-137, Kot. No. 38; Lancel, 1967:76-77, V-141; Isıngs, 1957:44, Form 29; Morin-Jean, 1922-23:141, fig.187, Form 104; Vesberg&Westholm, 1956:139, Fig. 44.21, 54.6; Fig. 5.1-4, Fig. 9.4,5; Soslu, 2022:328, Kat. No. 269-270. MS 1. yüzyıl	Katalog No: 20 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 12179 22.1.1976 Satın Alma Y:12,2cm AÇ:7cm Sarımsı yeşil. Düz kesme ağız kenarı, aşağıya doğru daralan; içbükey taban. Kalın cidarlı. Gövde üzerinde, ağız kenarı altından başlayarak dibe kadar konumlanmış dört derin üç dar oluk. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Morin-Jean, 1922-23:141, fig.187, Form 104; Erten&Akkuş Koçak, 2022:73-74, Fig. 5.1-4, Fig. 9.4,5; Ligtfoot, 2017:86, Cat. 67; Eker, 2014:136-137, Kot. No. 38; Lancel, 1967:77, Forme 18, 141, Pl. VIII, 5; Vesberg&Westholm, 1956:139, Fig. 44.21, 54.6; Lightfoot, 2017:86, Cat. 67; Soslu, 2022:328, Kat. No. 269-270. MS 1. yüzyıl

Katalog No: 21 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 9000 22.1.1976 M. Satın Alma Y:10.5cm AÇ:7cm Yeşil. Düz kesme ağız kenarı, aşağıya doğru daralan; içbükey taban. Kalın cidarlı. Gövdenin üst bölümüne konumlanmış birbirine paralel dört oluk. Üzerinde, ağız kenarı altında derin bir oluk ve silik çizgiler; iki paralel çizgi; üstte ve altta tek bir çizgi ile çevrelenmiş derin bir oluk ve dibe yakın iki paralel çizgiden oluşan dört bant halinde çarkta kesme bezeme. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Morin-Jean, 1922-23:141, fig.187, Form 104; Akat, & ark, 1984:36, no:297, Plt.141; Erten & Akkuş Koçak, 2022: Fig. 5.1-4, Fig. 9.4,5; Ligtfoot 201:86, Cat. 67; Eker, 2014:136-137, Kot. No. 38; Lancel, 1967: 77, Forme 18, 141, Pl. VIII, 5; Olcay, 2001:147, fig.1-a; Vessberg&Westholm 1956:139, Fig. 44.21, 54.6; Lightfoot, 2017:86, Cat. 67; Soslu 2022:328, Kat. No. 269-270. MS 1. yüzyıl	Katalog No: 22 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 6814 22.1.1976 M. Öktemden Satın Alma Y:10,5cm A.Ç:6,8cm Mavi-yeşil. Kesik ağızlı; gövdeye neredeyse düz kenarlı, aşağıya doğru sivrilen; içbükey taban. Kalın cidarlı. Ağız kenarının altında bir ve gövdede birbirine paralel yatay iki derin bir oluk. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon, yanardöner ayrışma lekeleri. Benzerleri: Morin-Jean, 1922-23:141, fig.187, Form 10; Erten&Akkuş, Koçak, 2022:Fig. F.1-4; Lightfoot, 2017: 86, Cat. 67; Eker, 2014: 136-137, Kat. No. 38; Lancel, 1967: 77, Forme 18, 141, Pl. VIII, 5; Akat, & ark. :36, no:297, Plt.141. Vessberg & Westholm, 1956: 139, Fig. 44.21, 54.6; Lightfoot, 2017: 86, Cat. 67. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 23 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 5810 30.05.1972 Satın Alma Y:8,2cm A.çapı:7,7cm Mavi yeşil. Saydam, ince cidarlı. Dışa dönük, ateşte dışa döndürülerek yuvarlatılmış ağız kenarı, dik kenarlı üst gövdeden keskin bir kıvrım yaparak içe çökük tabana inen alt gövde.. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Isings, 1957:Form 96a; Erten 2001b: 102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Höpken & Çakmaklı, 2015: 38, No. 50; Lightfoot & Arslan 1992:71, no.27; Eker, 2014: 140-142, Kat. No. 46-61; Gençler 2009: 63, res. 35; Erten & Akkuş Koçak, 2020: 206-209, Levha 1, Nr. 9. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 24 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardaklar Müze Envanter No: 974 08.01.1958 Satın Alma Y:8cm AÇ:7.7cm KÇ:4cm Mavi-Yeşil.Dışa dönük yuvarlatılmış ve kalınlaştırılmış ağız kenarı, konkav dibe doğru kıvrılan düz gövde. Benzerleri: Vessberg, 1952:120, Pl. 112-113; Lightfoot & Arslan, 1992: 71, no.27; Erten, 2001: 102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Höpken&Çakmaklı 2015: 38, no. 50-51; Gençler, 2009: 63, res. 35; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 4661. Vessberg&Westholm 1956: Fig. 44.22 MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 25 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 5885 05.10.1972 Satın Alma Y:7cm A.çapı:7cm Renksiz. Dışa taşırılmış, yuvarlatılmış ağız kenarı, konkav tabana doğru kıvrılan düz gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg, 1952:120, Pl. 112-113; Erten, 2001: 102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Lightfoot&Arslan, 1992: s.71, no.27; Gençler, 2009: 63, res. 35; Höpken & Çakmaklı, 2015:38, no. 50-51 Eker, 2014: 140-142, Kat. No. 46-61; Vessberg&Westholm, 1956:Fig. 44.22. MS 2-3 yüzyıl	Katalog No: 26 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 8915 11.7.1974 Satın Alma Ç:7.4cmY:7.3cm Mavi- yeşil. Dışa Dönük ağız kenarı dudak kısmında yuvarlatılmış ve kalınlaştırılmış dikey olarak düz inen kenar hafiif bir çıkıntı yaparak konkav şekilde dibe kıvrılan gövde. Yüzeyde yanardöner ayrışma. Benzerleri: Vessberg, 1952: 120, Pl. 112-113; Erten, 2001:102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Lightfoot & Arslan, 1992: s.71, no.27; Gençler, 2009:63, res. 35; Höpken & Çakmaklı 2015: 38, no. 50-51 Eker, 2014:140-142, Kat. No. 46-61. Vessberg&Westholm, 1956: Fig. 44.22. MS 2-3 yüzyıl
Katalog No: 27 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 6200 28.11.1972 Satın Alma Y:7,4cm A.Ç:8,5cm Renksiz. Dışa Dönük ağız kenarı dudak kısmında yuvarlatılmış ve kalınlaştırılmış dikey olarak düz inen kenar hafif bir çıkıntı yaparak konkav şekilde dibe kıvrılır. Yüzeyde matlaşma. Benzerleri: Vessberg, 1952: 120, Pl. 112-113; Lightfoot & Arslan, 1992:71, no.27; Gençler, 2009: 63, res. 35; Erten, 2001: 102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Höpken & Çakmaklı, 2015: 38, no. 50-51 Eker, 2014: 140-142, Kat. No. 46-61; Vessberg&Westholm, 1956:Fig. 44.22. MS 2-3 yüzyıl	Katalog No: 28 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 10785 10.06.1975 Satın Alma Y: 7. 9 A.Ç: 6.8cm T.Ç: 4.2cm Renksiz, Dışa çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarı hafif iç bükey gövde, hafif bir çıkıntı ile iç bükey tabana birleşir. Gövdede oluk, kesme çizgiler. Saydam, ince cidarlı. Yanardöner ayrışma, irrizeli yüzey. Benzerleri: Isings, 1957: Form 96a; Erten, 2001:102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Eker, 2014: 140-142, Kat. No. 61. Vessberg & Westholm, 1956: Fig. 44.22-23; Gençler, 2009: 63, res. 35; Höpken & Çakmaklı, 2015: 42, no.59; Lightfoot & Arslan 1992: 71, no.27; MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 29 Tip A III / Alta Doğru Daralan Bardak Müze Envanter No: 9096 30.05.1972 Satın Alma Y:8,2cm A.çapı:7,7cm Renksiz. Dışa çekilerek yuvarlatılmış ve kalınlaştırılmış ağız kenarı, hafif bir çıkıntı yaparak konkav şekildeki dibe kıvrılan gövde, hafif içe dönük taban. Gövdede çarkta kesme çizgisel bezeme. Yüzeyde yanardöner ayrışmalar, irrizeli yüzey. Benzerleri: Vessberg, 1952:120 pl. III.3; Lightfoot& Arslan, 1992: 71, Eker 2014: 140-142, Kat. No. 46-61; Erten, 2001:102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Gençler, 2009:63, res. 35; Höpken&Çakmaklı, 2015:37, no. 48-49; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 61. Vessberg&Westholm 1956; Fig. 44.22 MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 30 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 9123 09.08.1974Satın Alma Y:8,8cm A.Ç:7,3cm Yeşil. Yıpranmış, düz olmayan, genişleyen kenar; kare kaideye doğru daralan dörtkenarlı gövde; kalın, dışbükey alt. Vücutta dört büyük girinti. Gövdenin üst kısmında jantın altında tekerlekle aşınmış bir adet soluk yatay çizgi.. Benzerleri: Lightfoot, 2017:94, Cat.79; Lightfoot 2013a: 86; Vessberg, 1952: 122, Pl. III. 27; Erten, 2001: 97-99, Res. 5- Çiz. 5; Lancel, 1967: Forme 20, Planche; Hayes, 1975:65, Plate 15. 187
Katalog No: 31 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 9232 12.08.1974 Satın Alma Y:10cm A.Ç:9,3cm Renksiz. Yıpranmış, düz olmayan, genişleyen kenar; kare kaideye doğru daralan dörtkenarlı gövde; kalın, dışbükey alt. Vücutta dört büyük girinti. Gövdenin üst kısmında jantın altında tekerlekle aşınmış bir adet soluk yatay çizgi. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon, yanardöner ayrışma çukurlaşma ve kireçli kabuklanma. Benzerleri: Lightfoot, 2017:94, Cat.79; Lightfoot, 2013: 86; Vessberg, 1952:122, Pl. III. 27; Erten, 2001:97-99, Res. 5- Çiz. 5; Lancel, 1967: Forme 20, Planche VIII. 11; Hayes, 1975: 65, Plate 15. 187. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No:32 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 5087 23.07.1971 Satın Alma Y: 8,7cm AÇ: 8,2cm Yeşil. Yıpranmış, düz olmayan, genişleyen kenar; kare kaideye doğru daralan dörtkenarlı gövde; kalın, dışbükey alt. Vücutta dört büyük girinti. Gövdenin üst kısmında jantın altında tekerlekle aşınmış bir adet soluk yatay çizgi. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon, yanardöner ayrışma çukurlaşma ve kireçli kabuklanma. Benzerleri: Lightfoot, 2017: 94, Cat.79; Lightfoot 2013: 86; Vessberg, 1952:122, Pl. III. 27; Erten, 2001: 97-99, Res. 5- Çiz. 5; Lancel, 1967: Forme 20, Planche VIII. 11; Hayes, 1975: 65, Plate 15. 187. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 33 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No:9118 09.08.1974 Satın Alma Y:9cm A.Ç:7,5cm Saydam renksiz. Dışa çekilmiş kesme ağız kenarı, tabana doğru daralan gövde üzerinde kabın büyük bir kısmını kaplayan dört girinti. Çökertilmiş taban. Kenardaki küçük kırık dışında sağlam; yüzeyde ayrışma lekeleriyle matlaşma, çukurlaşma ve kireçli kabuklanma. Lightfoot, 2017: 94, Cat.79; Lightfoot 2013:86; Vessberg, 1952, 122, Pl. III. 27; Erten, 2001: 97-99, Res. 5- Çiz. 5; Lancel, 1967:Forme 20, Planche VIII. 11; Hayes, 1975: 65, Plate 15. 187. MS 2-3. yüzyıl.	Katalog No: 34 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 6813 16.04.1973 Satın Alma Y:12cm A.Ç:6cm Saydam yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, , düz kenarlı gövde üzerinde gövde yüksekliğinin büyük bir bölümünü kaplayan dört adet girinti. Kenarları yuvarlatılmış hafif içe bastırılmış taban. Çatlak. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon Benzerleri: Lightfoot, 2017:96, Cat. 82; Vessberg, 1952: 122, Fig. 44.32-33; Hayes, 1975:65, Plate 15. 188; Whitehouse, 1997:112, no. 170. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 35 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 5533 04.04.1972 Satın Alma Y:8cm A.çapı:7cm Yeşil. Yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında üç sıra cam ipliği süsleme, gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde kahverengi aşınma tabakası. Benzerleri: Lancel, 1967:78, Forme 20 a, Planche VIII.9; Isings, 1957: 46, Form 32; Vessberg, 1952: 122, Pl. III.28. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No:36 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No:2012 30.04.1969 Satın Alma Y: 8.4cm A.Ç:7.3cm Renksiz. Yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında üç sıra cam ipliği süsleme, gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde kahverengi aşınma tabakası. Benzerleri: Lightfoot, 2017:94, Cat.79; Lightfoot, 2013, 86; Erten 2001: 97-98, Res. 5- Çiz. 5; Höpken&Çakmaklı, 2015: 42, 59; Lancel, 1967:18, 78, Form 20a, no. 148, lev. VIII.12; Gençler, 2009: Kat. No. 60-61;132-133; Erten Yağcı, 1990: 108, no.33d; Eker, 2014: 137-139, Kat. no. 41. MS 2-3 yüzyıl

Katalog No: 37 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 4945 30.04.1969 Satın Alma Y: 8.4cm A.Ç:7.3cm Renksiz. Yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında üç sıra cam ipliği süsleme, gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde kahverengi aşınma tabakası. Benzerleri: Lightfoot, 2017:94, Cat.79; Lightfoot, 2013: 86; Erten, 2001, 97-98, Res. 5- Çiz. 5; Höpken-Çakmaklı 2015:42, 59; Lancel, 1967: 18, 78, Form 20a, no. 148, lev. VIII.12; Gençler, 2009:Kat. No. 60-61;132-133; Erten Yağcı, 1990:108, no.33d; Eker 2014: 137-139, Kat. no. 41. MS 2-3 yüzyıl	Katalog No: 38 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No:5026 30.04.1969 Satın Alma Y: 8.4cm A.Ç:7.3cm Renksiz. Yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında üç sıra cam ipliği süsleme, gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot, 2017:94, Cat.79; Lightfoot, 2013: 86; Erten, 2001, 97-98, Res. 5- Çiz. 5; Höpken-Çakmaklı 2015:42, 59; Lancel, 1967: 18, 78, Form 20a, no. 148, lev. VIII.12; Gençler, 2009:Kat. No. 60-61;132-133; Erten Yağcı, 1990:108, no.33d; Eker 2014: 137-139, Kat. no. 41. MS 2-3 yüzyıl
Katalog No: 39 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 9111 09.08.1974 Satın Alma Y:7,5cm A.Ç:7cm Saydam renksiz. Dışa çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında cam ipliği ile süsleme, gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:42, no. 59; Vessberg, 1952: 122, Pl. III.30; Isings, 1957: 46, Form 32; Eker, 2014:137-139, Kat. no. 44-45; Erten, 2004: 13, Resim.1,2; Vessberg & Westholm, 1956: Fig. 44.30 MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 40 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 9463 09.08.1974 Satın Alma Y:7,5cm A.Ç:7cm Saydam renksiz. Dışa çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarı, ağız kenarının altında cam ipliği ile süsleme, simetrik olmayan dikey kenarlı gövde üzerinde dört adet girinti, iç bükey dip. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:42, no. 59; Vessberg, 1952: 122, Pl. III.30; Isings, 1957: 46, Form 32; Eker, 2014:137-139, Kat. no. 44-45; Erten, 2004: 13, Resim.1,2; Vessberg & Westholm, 1956: Fig. 44.30. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 41 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 5707 22.04.1972 Satın Alma Y: 7,5cm A.Ç: 9,5cm Yeşil. Yuvarlatılmış ağız kenarı, aşağıya doğru daralan düz kenarlı gövde, halka kaide. Gövdede altı adet girinti. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Whitehouse, 1997:116, no. 179. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No:42 Tip A IV / Kenarları girintili bardak Müze Envanter No: 5518 22.09.1971 Satın Alma Y:10cm A.çapı:7,5cm Yeşil.Yuvarlatılmış ağız kenarı, aşağıya doğru daralan düz kenarlı gövde, dışa doğru açılan halka kaide. Gövdede dört adet girinti. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Höpken & Çakmaklı, 2015:44-45, no. 65-66; Vessberg&Westholm, 1956:142, Fig. 44; Hayes 1975:65, Plate 14.192. MS 2-3. yüzyıl
Katalog No: 43 Tip B II α / Torba Gövdeli halka kaideli bardak Müze Envanter No: 10098 14.02.1975 Satın Alma Y: 7.2cm A.Ç:6.8cm Mavi yeşil. Yarı saydam mavi-yeşil. Hafif dışa çekilmiş, ağız kenarı, alçak halka kaideye doğru kıvrılan torba biçimli gövde. Ağız kenarının altında ve gövdenin üst kısmında iki kesme çizgi, gövdenin ortasında derin bir yiv, alt gövdede iki ince kesme yatay çizgilerden oluşan bezeme. Çökertilmiş taban halkası. Yüzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot, 2017:99, Cat. 86-87; Lightfoot&Arslan 1992: 74, no. 30; Höpken & Çakmaklı, 2015:34, no. 41; Akat& ark.1984: 40, no. 147. MS 2-3. yüzyıl	Katalog No: 44 Tip B II α / Torba Gövdeli halka kaideli bardak Müze Envanter No: 2016 16.04.1973 Satın Alma Yük:8.7cm A.Ç:7cm K.Ç:5cm Mavi yeşil. Hafif dışa çekilmiş ağız kenarlı, alçak halka kaideye keskin bir biçimde kıvrılan torba biçimli gövde. Ağız kenarının altında ve gövdenin üst kısmında iki kesme çizgi, gövdenin ortasında derin bir yiv, alt gövdede iki ince kesme yatay çizgilerden oluşan bezeme. Çökertilmiş taban halkası. Yüzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot, 2017: 99, Cat. 86-87; Lightfoot& Arslan, 1992:74, no. 30; Höpken&Çakmaklı, 2015: 34, no. 41; Akat& ark. 1984: 40, no. 147. MS 2-3. yüzyıl
Katalog No: 45 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 4440 16.04.1973 Satın Alma Y: 10,3cm A.Ç: 7,1cm Saydam mavi-yeşil. Yuvarlatılmış, kalınlaştırılmış düz ağız kenarı, tabandan ağız kenarına doğru genişleyen dışbükey gövde, taban halkası, çökertme taban. Yanardöner ayrışma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg&Westholm, 1956:144, fig. 45:4, 5, 9; Isings 1957; 48, Form 34; Davidson, 1952, 78, nr. 637, Lightfoot&Aslan, 1992: 75, Kat. no. 31, Soslu, 2022: Kat. No. 275; Whitehouse, 1997: 227, no. 384 , Fleming, 1999: 46, Fıgure E. 23. MS 2- 3. yüzyıl	Katalog No: 46 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 9227 12.08.1974 Satın Alma Y:9,5cm A.Ç:8,1cm Saydam mavi-yeşil. Yuvarlatılmış, kalınlaştırılmış dışa çekik ağız kenarı, tabandan ağız kenarına doğru genişleyen dışbükey gövde, boru şeklinde taban halkası, çökertme taban. Yanardöner ayrışma, irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot, 2017: 100, Cat. 88; Morin-Jean, 1922-1923:140 Type 105, Fig. 188; Vessberg, 1952: 123, pl. IV:4, 5, 9; Vessberg&Westholm, 1956:144, fig. 45:4, 5, 9; Hayes 1975: 64, no.184.; Brehm, 2002:Tafel 59, Kat. Nr.92; Barkozchi, 1996: 32 Taf. XL 42; Atila, 2015:167, Cat. no. 42. MS 2-3. yüzyıl

Katalog No: 47 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardaklar Müze Envanter No: 9154 09.08.1974 Satın Alma Y:10,5cm A.Ç:8,3cm Saydam, renksiz. Yuvarlatılmış, kalınlaştırılmış dışa çekik ağız kenarı, tabandan ağız kenarına doğru genişleyen dışbükey gövde, boru şeklinde taban halkası, çökertme taban. Yanardöner ayrışma, irrizasyon. Benzerleri:Vessberg&Westholm,1956:45:3; Lightfoot&Arslan, 1992: 75-76, no.31-32; Haznedar Coşkun, 2021:308, Kat. No. 6; Hayes 1975: 64, no.184; Morin-Jean, 1922-1923:140 Type 105, Fig. 188. MS 2-3 yüzyıl	Katalog No: 48 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 5176 09.08.1974 Satın Alma Y:10,5cm A.Ç:8,3cm Yeşil. Dışa döndürülmüş yuvarlak ağız kenarlı dibe doğru daralan hafif dışbükey gövde, halka kaide. Benzerleri; Lightfoot&Arslan, 1992:75-76, no.31-32; Vessberg & Westholm 1956; 45:3; Haznedar Coşkun 2021:312-313, Kat. No. 7; Hayes 1975: 64, no.184. MS 2-3. yüzyıl
Katalog No:49 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 5535 12.08.1974 Satın Alma Y:9,5 cm A.çapı:7,5 cm Mavi-yeşil. Yuvarlatılmış. Dışa çekilerek yuvarlatılmış ağıza kenarına doğru genişleyen düz gövde, gövde ile bütünleşik taban halkası; derin içbükey dip. Yüzeyde matlaşma,irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot, 2017: 100, Cat. 88; Morin-Jean 1922-1923:140 Type 105, Fig. 188; Vessberg, 1952: 123, pl. IV:4, 5, 9; Vessberg&Westholm 1956:144, fig. 45:4, 5, 9; Hayes, 1975:140; Akat&ark. 1984:39, Tafel 59, Kat. nr. 92; Brehm, 2002:Tafel 59, Kat. Nr.92; Barkozchi, 1996: 32 Taf. XL 42; Lightfoot, 2007: 79, no. 167. MS 2-3. yüzyıl.	Katalog No: 50 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 8151 (Ölçüler ve satın alma sarihine bak) 24.03.1973 Müsadere Y:7 cm AÇ: 7.3cm Saydam açık yeşil, Dışa çekik yuvarlatılmış ve kalınlaştırılmış ağız kenarı, düz inerek kaideye doğru keskin bir kavisle daralan gövde, içe çökük halka kaide. Benzerleri: Erten, 2001:102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Gençler, 2000: 62-63, Kat. no. 139-143; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 63-70: Vessberg&Westholm 1956:Fig. 44.36-39; Vessberg, 1952: Pl. III. 36-39. MS 3-4. yüzyıl.

Katalog No: 51 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 3046 13.07.1970 Satın Alma Y:7,8 cm AÇ:7,4 cm Açık yeşil, ince cidarlı. Dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, dik kenarlı üst gövdeden keskin bir kavis yaparak hafif içe çökük halka tabana inen alt gövde. Yüzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Erten, 2001:102, Res.3-4, Çiz.3-4; Gençler, 2000:62-63, Kat. no. 139-143; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 63-70: Vessberg&Westholm, 1956:143,Fig. 44.36-39; Vessberg, 1952:Pl. III. 36-39; Erten& Akkuş Koçak, 2022: 74, Fig. 5.5. MS 3 - 4. yüzyıl.	Katalog No: 52 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 9777 09.12.1974 Satın Alma Y:6,5cm Mavi-yeşil, ince cidarlı. Dışa dönük, yuvarlatılmış ağız kenarı, dik kenarlı üst gövdeden keskin bir kavis yaparak hafif içe çökük halka tabana inen alt gövde. üzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Erten, 2001:102, Res.3-4, Çiz.3-4; Gençler, 2000:62-63, Kat. no. 139-143; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 63-70: Vessberg&Westholm, 1956:143,Fig. 44.36-39; Vessberg, 1952:Pl. III. 36-39; Erten& Akkuş Koçak, 2022: 74, Fig. 5.5. MS 3 - 4. yüzyıl.
Katalog No: 53 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak, Müze Envanter No:9160 09.08.1974 Satın Alma Y:8cm A.Ç:7,5cm Mavi-yeşil, ince cidarlı. Dışa dönük, yuvarlatılmış ağız kenarı, dik kenarlı üst gövdeden keskin bir kavis yaparak hafif içe çökük halka kaideye inen alt gövde,. Yüzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Erten, 2001:102, Res.3-4, Çiz.3-4; Gençler, 2000:62-63, Kat. no. 139-143; Eker, 2014: 140-142, Kat. No. 63-70: Vessberg&Westholm 1956;143, Fig. 44.36-39; Vessberg, 1952: Pl. III. 36-39; Lightfoot, 2017: 102-103, Cat. 92; Hayes, 1975:64, no. 184. MS 3-4. yüzyıl	Katalog No: 54 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 8138 05.03.1973 Anavarza Y: 8 cm A.Ç: 8 cm Sarımsı yeşil. Yuvarlatılmış, dışa dönük ağız kenarı; hafif dışbükey, taban halkasına doğru kavis yapan dikey kenarlı silindirik gövde, dipte ortada küçük bir çentik ve pontil izi. Benzerleri: Erten, 2001:102, Res.3- 4, Çiz.3-4; Gençler 2000:62-63, Kat. no. 139-143; Eker, 2014:140-142, Kat. No. 63-70: Vessberg&Westholm, 1956: Fig. 44.36-39; Vessberg, 1952: Pl. III. 36-39; Lightfoot, 2017: 102-103, Cat. 92. MS 3-4. yüzyıl

Katalog No: 55 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 4932 13.07.1971 Satın Alma Y:9,5cm A.Ç:6,5cm Dışa döndürülerek yuvarlatılmış içe katlanmış ağız kenarı, içe çökük halka kaideye kavisli bir geçiş yapan dışbükey kenarlı uzun silindirik gövde. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Lightfoot&Aslan, 1992:66, No. 25, Isings, 1957:48, Form 34; Atila&Gürler, 2008:128, Kat. No. 201; Hayes, 1975:56, 57, No. 136; Eker, 2014:141-143, Kat. no. 72; Isings, 1957:134-135, Form 108a. MS 1. yüzyılın sonları- 2. yüzyıl	Katalog No: 56 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardak Müze Envanter No: 9944 03.02.1975 Satın Alma Y:10cm A.Ç:6,7cm Mavi-yeşil. Dışa çekilip yuvarlatılmış ağız kenarı, uzun silindirik gövdeden dar dibe kavisli bir profille çökertilmiş halka kaideye geçiş.. Yüzeyde matlaşma ve irrizasyon. Benzerleri: Höpken&Çakmaklı, 2015:36, no.46; Hayes, 1975:35-37, No. 136; Atila&Gürler, 2008:128, Kat. No. 201; Lightfoot&Arslan, 1992: 66, no. 25; Isings, 1957: 134-135, Form 108a. M.S. 1. yüzyıl sonları – 2. yüzyıl
Katalog No:57 Tip B II β / Ağız kenarına doğru genişleyen düz veya hafif dışbükey kenarlı halka kaideli bardaklar Müze Envanter No:9161 09.08.1974 Satın Alma Y:10,5cm A.Ç:6,3cm Mavi-yeşil. Hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, gövdenin ortasına kadar genişleyip keskin bir kavisle tabana kıvrılan silindirik gövde, yüksek halka kaide. Ağız kenarının altında gövdenin üzerinde yatay kesme çizgiler. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon. Benzerleri: Vessberg&Westholm, 1956:Fig. 45.6; Hayes, 1975: 35-37, No. 136; Lightfoot & Arslan, 1992:66, No. 25; Canav, 1985:78, no. 121; Whitehouse, 1997:115, no. 177; Morin-Jean, 1922-23: 142-143, Type 109. M.S. 1. yüzyıl sonları – 2. yüzyıl	

Figure 1. Kat. No. 1-12 / Tip A I; Kat. No. 13-15/ Tip A II.

Figure 2. Kat. No. 16-18 / Tip A II; Kat. No. 19-29 / Tip A III; Kat. No. 30 / Tip A IV.

Figure 3. Kat. No. 31- 42 / Tip A IV; Kat. No. 43-44 / Tip B II α; Kat. No. 45/ Tip B II β.

Kat. No. 46

Kat. No. 47

Kat. No. 48

Kat. No. 49

Kat. No. 50

Kat. No. 51

Kat. No. 52

Kat. No. 53

Kat. No. 54

Kat. No. 55

Kat. No. 56

Kat. No. 57

Figure 4. Kat. No. 46-57 / Tip B II β.

KAYNAKÇA

Akat, Y., Fıratlı N. & Kocabaş H. (1984). Hüseyin Kocabaş Koleksiyou Cam Eserler Kataloğu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Atila, C. & Gürler, B. (2009). *Bergama Müzesi Cam Eserleri*, İzmir, Berksav.

Atila, C. (2015). Roman Glass Vessels in Sivas Museum (Sivas Müzesi'ndeki Roma Dönemi Cam Vazoları), *Arkeoloji Dergisi XX*, s. 161-179.

Aydın Tavukçu, Z. & Avli, A. (2022). Neapolis Nekropolü'nden Cam Eserler*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* Cilt, 12 Sayı, 2, 569-592.

Aydın Tavukçu, Z. (2007). Parion Güney Nekropolü nden Bir Grup Cam Eser, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi,* No.12, 145-161.

Barkóczi, L. (1996). *Antike Gläser Monumenta Antiquitatis Extra Fines Hungariae Reperta Quae in Museo Artium Hungarico Aliisque Museis Et Collectionibus, 5, Bibliotheca Archaeologica*, L'Erma Di Bretschneider Roma.

Baybo, S. (2003). *Patara Kazılarından (1989-2001) Ele Geçen Cam Eserler,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Brehm O. (2002). *Die Sammlung römischer Gläser im Gustav-Lübcke-Museum der Stadt Hamm*, BOREAS Münstersche Beiträge zur Archäologie Band 25.

Dévai, Kata (2016) Glass vessels from Late Roman times found in Pannonia,. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 67 (2). pp. 255-286.

Eker, F. (2014). *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Cam Eserler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Eker, F. (2017). *Kumdan Sızan Kültürler Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Cam Kaplar,* Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi.

Erten Yağcı, E. (1990). Hatay Müzesindeki Bir Grup Cam Eser*, I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu 26-27 Nisan 1988,* 30-36.

Erten, E. & Akkuş Koçak, E. (2020). Olba'dan Roma Erken İmparatorluk Dönemi Üfleme Cam Buluntuları, *Seleucia X,* 201-226.

Erten, E. & Akkuş Koçak. (2022). Hellenistic and Early Roman Imperial Glass Finds from the Acropolis of Olba, *Seleucia XII*, 69-93.

Erten, E. (1999). Kilikia'da Cam, *Olba II (Özel Sayı),* I. Cilt, 169-183, lev.35-37.

Erten, E. (2001). İçel Müzesi Koleksiyonundan Cam Bardaklar, *Günışığında Anadolu – Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar,* İstanbul: Homer Kitabevi.

Erten, E. (2014). Hatay'dan Bir Cam Buluntu. Esentepe Skyphosu, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 21-24. Mayıs. 2013*, Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, no, 52, 183-190.

Erten, E. (2015) Olba Kült Alanlarından Cam Buluntular, Seleucia ad Calycadnum V, 11-30.

Erten, E. (2015). Olba Kült Alanlarından Cam Buluntular, *Seleucia ad Calycadnum V*, 11-30.

Erten, E. (2018) *Silifke Müzesi Cam Kataloğu,* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Fleming, S. J. (1999). Roman Glass, Reflections on Cultural Change, Appendix A (Philadelphia, University of Pennsylvania Museum).

Gencler, C. (2009). *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne Sunulan Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Gürler, B. (2000). *Tire Müzesi Cam Eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Hayes, J. (1975). *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.

Haznedar Coşkun, T. (2021). Manisa Müzesi Erken Bizans Dönemi Cam Bardakları/ Early Byzantine Period Glass Beakers of Manisa Museum, *Oktay Dumankaya (Ed.) Arkeolojik Küçük Buluntular, Pişmiş Toprak, Metal, Kemik, Cam ve Taş Eserler, Archeological Small Artifacts, Terracotta, Metal, Bone, Glass and Stone Artifacts, (298-317)*, Doruk Yayımcılık.

Höpken, C. & Çakmaklı, Ö. D. (2015). *Narin Pırıltı, Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu,* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Isings, C. (1957*), Roman Glass from Dated Finds,* Groningen/Dıakarta.

Lancel, S. (1967). *Verrerie antique de Tipasa, Paris*, Paris Editions E. de Boccard.

Lightfoot, C. S. (1989). *A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum Ankara*, Oxford: B.A.R.

Lightfoot, C. S. & Arslan, M. (1992). *Anadolu Antik Camları / Ancıent Glass Of Asıa Mınor (Yüksel Erimtan Koleksiyonu),* Ankara.

Lightfoot, C. S. (2007). *Ancient Glass in National Museum Scotland,* Scoland.

Lightfoot, C. S. (2017) *The Cesnola Collection of Cypriot Art Ancient Glass,* New Haven and London, The Metropolitan Museum of Art, New York Print-On-Demand Edition Distributed by Yale University Press.

Morin-Jean. (1922-23*). La Verrerie en Gaule Sous L'empire Romain,* Paris.

Özet, A. (1998). *Dipten Gelen Parıltı, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Saldern, A. V. (1980). *Ancient and Byzantine Glass from Sardis,* London 1980.

Stern E. M. (1989a). Adana Bölge Müzesinde Sergilenmekte Olan Cam Eserler, *Belleten,* Cilt LIII, 1989, Sayı 207-208, 595-605.

Stern, E. M., (1989). The Production of Glass Vessels in Roman Cilicia, *Kölner Jahrbuch für Vorund Frühgeschichte, 22,* 121-128.

Stern, E.M. (2001). *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass 10 BCE-700 CE,* Ernesto Wolf Collection, Ostfildern- Ruit: Hatje Cantz Publishers.

Taştemür, E. & Gürler, B. (2019). *Doğu Trakya Müzeleri Cam Eserleri, Glass Works In The East Thrace Museums,* Ankara: Gazi Kitabevi.

Tavukçu, A. Y. (2020). *Elazığ Müzesi Cam Eserleri*. Zerrin Aydın Tavukçu (Ed.). Erzurum: Ertual Akademik Yayıncılık.

Temür, A. & Eker, F. (2019). *Sinop Müzesi Cam Eserler Kataloğu*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Canav, Ü. (1985). *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu. Ancient Ancient Glass Collection.* İstanbul.

Vessberg, O. (1952). Roman Glass in Cyprus, *Opuscula Archaeologica 7*, Lund, 109-165.

Weinberg, G. D.- McClellan M.C., *Glass Vessels in Ancient Greece,* Archaeological Receipts Fund, Athens 1992

Weinberg, G. D. & Stern, E. M. (1952). The Athenian Agora, Vol. XXXIV – Vessel Glass, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.

Whitehouse, D. (1997). *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Vol. 1, New York.

Yelda Olcay, B. (2001). Ancient Glass Vessels in Eskişehir Museum, *Anatolian Studies*, Vol. 51, pp. 147-157.

Bölüm 5

İŞLETMELERDE KURUMSALLAŞMANIN STRATEJİK YÖNETİM ÜZERİNE ETKİLERİ

Murat SUCU[1]

1 Dr. https://orcid.org/ 0000-0001-8951-3045.

GİRİŞ

Günümüzde işletmeler, rekabetin yoğun olduğu, arz ve taleplerin hızla değiştiği, sürekli yeni rakiplerin ortaya çıktığı, küreselleşme ve teknolojinin hızla geliştiği pazarlarda faaliyetlerini yürütmek zorunda kalmışlardır. Bu karmaşık yapı içerisinde işletmelerin yaşam sürelerini uzatmak ve meşruiyetlerini sağlamak daha da zor hale gelmiştir. Önceleri sadece kar amacı güden işletmeler artık farklı unsurlar ile mücadele ederek hem karlılık hem de mevcudiyetlerini koruma çabalarını sürdürmektedir. Bununla birlikte işletmeler birer soysal varlık olarak değerlendirilerek topluma karşı sorumlulukları da gündeme gelmiştir. Bunun en büyük nedeni ise işletmelerin açık sistemler olmasıdır. Açık sistemler, iç ve dış çevre ile sürekli iletişim halinde olan bir yapıyı temsil etmektedir. Yani, işletmenin dış çevresinde olabilecek herhangi bir değişim işletme süreçlerinin tekrar düzenlenmesini gerektirebilir. Örneğin, küresel bir savaşın ortaya çıkması işletmelerin tüm stratejilerin değiştirmesini gerekli kılabilir. Aynı şekilde işletmenin iç çevresinde meydana gelen herhangi bir değişim de işletme fonksiyonlarının işleyişini değiştirmesine neden olabilir. Örneğin, iş yaşamına yoğun olarak girmeye başlayan Z kuşağı bireylerini işletmede tutma ve verimli çalıştırmak amacı ile insan kaynakları uygulamalarında değişikliğe gidilmesi gerekebilir. Bu bağlamda işletmeler, iç ve dış çevrede yaşanan tüm değişimleri takip ederek sürdürülebilir ve bu değişimlere hızlıca cevap verebilir bir işletme yapısına sahip olması gerekebilir. Kısacası sistematik, kişilerden bağımsız ve düzenli bir işletme yönetimi sistemi ile stratejik kararların birleştirilmesi başarı getirebilir.

Kurumsallaşma, işletmelerin sürekliliklerini sağlamak ve iç ve dış çevre şartlarına uyum sağlamak için belirli standartların ve amaca hizmet edecek bir sistemin oluşturularak yazılı hale getirilmesi olarak tanımlanabilir. Standartlaşma ve sistemli çalışmanın anlaşmazlıkların ortadan kaldırdığı ve kaynakların daha verimli kullanılmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca kurumsal sistemlerde toplumun beklentilerine cevap verme hızı, çalışanların işletmeye bağlılığı ve iş stresinin azalması gibi unsurlarda hedeflenen düzeyde başarı sağlandığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda kurumsallaşmanın amacı, işletmenin hedeflerine ulaşmasında tüm kaynakları etkin ve verimli kullanarak iç ve dış çevrenin değişimini takip ederek işletmenin yaşam süresi ile karlılığını maksimize etmektir.

Stratejik yönetim ise, işletmenin rekabet üstünlüğü sağlayarak ortalamanın üzerinde kar elde etmesi için mevcut kaynakların etkili bir biçimde kullanılmasını hedeflemektedir. Bununla birlikte işletmenin tüm fonksiyonlarının uyum içerisinde çalışmasını ve stratejik kararların aynı anda uygulanmasını sağlamaktadır. İşletmenin belirlemiş olduğu stratejiler işletmenin fonksiyonuna göre değişiklik gösterebileceği gibi tüm fonksiyonları içine alan tek bir stratejide uygulanabilir. Bu karar tepe yöneticilerine aittir. Stratejik kararlar, iç ve dış çevreden toplanan verilerin analiz edilmesi ile elde

edilen bilgiler ışığında alınması gerektiği ifade edilmektedir. Kurumsallaşma ve stratejik yönetim kavramlarının en önemli unsurlarından bir tanesi insan faktörüdür. İşletmeye bağlı, işgücü kaybı oranı düşük, inovatif yetenek ve becerilere sahip, stratejik kararları stratejik bilinç ile uygulayabilecek ve görevi nedeni ile yürütmekte olduğu rolleri işletmenin amacına hizmet edecek şekilde yürüten çalışanlar başarının kilit faktörü olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte günümüzde işletmeler hem stratejik yönetim hem de kurumsallaşma anlamında sosyal sorumluluklar yürütmeli ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak projeler geliştirmelidir. Sadece işletmenin karını değil toplumun da kazancını düşünür yapıda olmalıdırlar.

Bu çalışmanın amacı, günümüzde işletmeler tarafından sıklıkla kullanılan ve hayata geçirilmeye çalışılan kurumsallaşma ve stratejik yönetim kavramları ele almaktır. Her iki kavram için birinci ve ikinci bölümlerde kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve detaylı açıklamaları yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise her iki kavramın birbirleriyle olan ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu ilişkilerin tespitinde kavramlar ile ilgili yayınlanan tezler, makaleler ve kitaplar incelenmiştir. Araştırma deseni olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmış ve ikincil dokümanlar ele alınmıştır. İkincil dokümanlar, araştırma ile okuyucu arasında bir aracı bulunan, daha önce yapılmış çalışmaları özetleyen ya da hakkında bilgi veren çalışmalardır (Gökçe ve Kandır, 2019:531).

1. KURUMSALLAŞMA

1.1 Kavramsal Çerçeve

Kurumsallaşma kavramını açıklamadan önce kavramın temelini oluşturan "kurum" kelimesini ele almak uygun olacaktır. Kurum, içerisinde simgeler, inançlar, davranışlar, gelenek ve görenekler, belgeler ve düşünceler bulunan süreklilik arz eden bütünsel bir yapıdır. Bu yapı, zaman içerisinde elde edilen tecrübeler ve bilgiler ile oluşan köklü bir kültüre sahiptir (Kalafat, 2019). Bununla birlikte kurum, toplumsal problem ve ihtiyaçlara odaklanan teşkilatlar olarak da tanımlanabilir (Kamilçelebi, 2019). Farklı bir tanımlamada ise kurum; ikiden fazla kişinin bir araya gelmesi ile oluşan ve amaçları yönünde hareket eden tüzel bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Literatürde örgüt ve organizasyon kavramları, kurum ile aynı anlamda kullanılabilmektedir (Tekin, 2015). Kurum kavramından sonra gelen kurumlaşma kavramının tanımı ise, James L. Price tarafından yapılmıştır. Yazara göre kurumlaşma, örgüt kararlarının kendi çevresi tarafından kabullenme derecesidir. Bununla birlikte kurumlaşma; örgütün değer kazanması, denge sağlaması, kendine özgü bir kimlik ve saygınlık kazanması olarak da ifade edilmektedir (Aydın, 2019). Kurumsallık teorisinin temelleri ise, Merton (1940)'un "bürokrasi ve bürokratikleşme" üzerine yaptığı çalışma olduğu ifade edilmektedir. Kurumsallaşma süreci ise ilk kez Philip Selznick' in 1949'da ortaya koyduğu

"Doğal Sistem Modeli" çalışması ile ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Selznick 'in ortaya koyduğu bu çalışma sonrasında kuramın şekillenmesinde 1977'de Meyer ve Roman'ın "bir mit ve merasim olarak formal yapı" adlı çalışmasının önemli yeri olduğu belirtilmektedir (Tur, 2019). Kurumsallık yaklaşımları beş ana başlık ile açıklanmıştır. Bunlardan birincisi, özellikle dış çevre faktörlerinin ele alındığı Selznick (1996) tarafından ortaya atılan örgütlerin iç ve dış çevreleri ile uyumudur. Bu yaklaşım, dar bakış açısı yerine geniş bakış açısını vurgulayan, kurumsal sorumluluk hakkında düşünmeyi teşvik eden ve sermaye getirisini maksimize etme hedefi olan bir görüşe sahiptir (Selznick, 1996). Bir diğer kurumsallık yaklaşımı çalışmaları Berger tarafından yürütülmüştür. Berger'in çalışmalarında ise, insan davranışları ile sosyal düzen arasındaki etkileşim ve çevrenin insan davranışları üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmalar, ikinci ve üçüncü kurumsallık yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır. Aynı konu ile ilgili bir diğer çalışma ise, DiMaggio ve Powell tarafından yapılmıştır. Dördüncü yaklaşım olarak nitelendirilen bu çalışmalar, işletmelerin kurumsallaşma sürecinde herkes tarafından kabul gören nitelikte çalışmalar yürütmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Son yaklaşım ise, Friedland ve Alford tarafından ortaya atılmıştır. Bu yaklaşıma göre, işletmelerin çıkarları doğrultusunda hareket ederken işletme içerisindeki bireylerin bu hareketleri farklı yorumlayabilecekleri ifade edilmektedir (Aydın ve Tan, 2019).

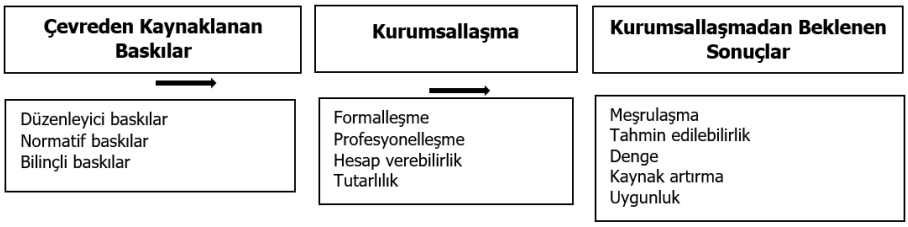
Kurumsallık kavramı ve yaklaşımları çalışmaları ile birlikte kurumsallaşma kavramı ortaya çıkmaya başlamıştır. İngilizce "institutionalization" olarak ifade edilen kurumsallaşma, literatürde farklı bakış açıları ile tanımlanmıştır. Bazı tanımlar şu şekildedir:

Berger ve Luckmann'a (1967) kurumsallaşmanın, aktör ve eylemin karşılıklı olarak birbirlerini simgelemesi ile başladığını ifade eder. Yani faaliyet ve eylemlerin bu süreçleri yürütecek aktörler tarafından simgelenmekte ve yerine getirilmektedir. Aktörler tarafından bu faaliyet ve eylemler yürütülürken kurumun düşünsel ve davranışsal özellikleri ile beraber maddi ve sembolik özellikleri ortaya çıkar. Bu özelliklerin tamamı ise kurumsallaşmanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Meyer, vd. 2018). *Türk Dil Kurumu sözlüğüne (TDK, t.y.-b) göre "kurumsallaşmak, örgütlü hale gelme ve süreklilik kazanma" olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte İngilizce Webster sözlüğünde kurumsallaşma "bir örgütün biçimsel bir kimlik ile standart bir yapı kazanması" olarak ifade edilmektedir.* (Erdem, 2019:34). Kurumsallaşma, kurumların sürekliliği sağlamak ve çevre şartlarına uyum sağlamak için belli standartları yazılı kurallar haline getirmesidir (Tur, 2019). DiMaggio ve Powell (1991) kurumsallaşmayı, örgütlerin ortak anlamlar, inançlar, uygulamalar ve değerlerin bir küme olarak ortaya çıkartılması olarak tanımlamışlardır (Guşe vd. 2016). Yazarlar, kurumsallaşmanın değişim, güç ve verimlilik konularını merkeze koyduğunu ifade etmişlerdir (Greenwood and Hinings, 1996).

Kurumsallaşma üzerine yapılan çalışmalarda, kurumsallaşmanın anlaşmazlıkların çözüme ulaştırıldığı ve ortak bir gerçekliğin ortaya çıkartıldığı bir süreç olduğu ifade edilmektedir. Bu süreçte, itirazların etkisi aynı gerçekliği sağlamada fayda sağlıyor mu?, serbest bir tartışma ortamı oluşuyor mu?, çözümlerin ortaya konulması amacı ile tartışma ortamı oluşuyor mu? gibi soruların sorulduğu ve bu sorulara verilen cevaplar ile kurumsallaşma adımlarının atıldığı görüşü ortaya çıkmaktadır (Song, 2020). Bu bağlamda, işletmelerin bazı eksikliklerini görme ve bu eksikliklerin en aza indirgenmesi imkânı da ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte kurumsallaşmanın, işletme kaynaklarının verimli kullanılmasını, müşteri beklenti ve taleplerine gösterilen önemin artmasını, iş ve görevlerin net olarak tanımlanması ile karışıklıkların önlenmesini, iş stresinin azalmasını ve çalışanların işletmeye duydukları bağlılığı arttırdığı ifade edilmektedir. Kurumsallaşmanın sağladığı faydaların ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden birisi insan faktörüdür. Kurumsallaşma hareketi, iki ve daha fazla kişinin bir araya gelmesi ile başlayan ve bu bireylerin davranışları ile ortaya çıkan insan merkezli bir harekettir. Ayrıca bu hareket; süreklilik, çok yönlü performans, sosyalleşme gibi unsurları da içermektedir. Eski alışkanlıkların ve davranışların yeni normlar üzerine kurulduğu bu süreçte, insan davranışlarında da değişiklikler beklenmektedir (Kalafat, 2019). Kurumsallık teorisyenleri, örgütsel davranışların kurumsallıktan kaynaklanan fikirlerin, değerlerin ve inançların ürünü olduğunu ifade etmektedirler (Greenwood and Hinings, 1996). Dolayısıyla, bireyler ile kurumsallaşma arasında bir bağlantı olduğu ve bireylerin stratejik hedefleri, fikirleri, değerleri sonucu kurumsallaşmanın ortaya çıkacağı ifade edilmektedir (Song, 2020). Kurumsallaşmış işletmelerin, kurumsallaşma düzeylerini arttırmak ve yeni başarılar elde edebilmek için çalışanlarına daha fazla önem vermeleri gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çalışanların yaptıkları işlerin takdir edilmesi, kişilere eğitim ve gelişim imkânları sağlanarak yatırım yapılması, insanın merkeze alınması, insanın üretim aracı değil; üretime değer katan bir unsur olarak görülmesi kurumsallaşmanın başarısında önemli roller üstlenmektedir (Çakır, 2019).

Kurumsallaşmanın temel amaçlarından en önemlisi, sürekli kendisini geliştiren ve sürekliliği olan bir sistem kurarak, sistemi destekleyen yönetici ve çalışanlar ile sürdürülebilir başarı elde etmektir (Kamilçelebi, 2019). Kurumsallaşmanın bir diğer amacı ise, işletmelerin kişilerden bağımsız olarak yaşamını sürdürebilmesini sağlamaktır. Bununla birlikte, işletme sahiplerinin veya çalışanların kısa süreli yokluklarında işletme faaliyetleri aksamadan devam ediyor ise kurumsallaşma sürecinde önemli ölçüde yol alındığı söylenebilir (Nehir, 2019). Kurumsallaşmanın amaçları arasında, işletmeyi meşru hale getirmek, çevre yapısına göre uygun eylemler geliştirmek, çevre tarafından kabul edilmesini sağlamak ve bu yollar ile legal bir yapıya sahip olmak olduğu da ifade edilmektedir (Apaydın, 2007). Kurumsallaşmanın bir

diğer katkısı ise, hem iç yöneticiler hem de dış bileşenler tarafından yapılan teftiş ve değerlendirmeyi en aza indirgenmesini sağlamaktır (Selznick, 1996). Kurumsallaşma düzeyi yüksek olan işletmeler, çevreye uyum sağladıktan sonra o çevrede kalıcı olmayı başarabilirler. Sahip oldukları misyon, vizyon ve değerler ile de toplumu olumlu yönde etkilerler (Halis ve Ay, 2017).

Şekil 1.1:*Kurumsallaşma, Neden ve Sonuçları*

Kaynak: *Apaydın, 2007:9.*

Şekil 1.1'de görüldüğü üzere, çevreden kaynaklı ortaya çıkan baskılar sonucunda işletmeler kurumsallaşma yoluna gitmektedir. Kurumsallaşma sürecinde ise formalleşme, profesyonelleşme, hesap verebilir olma ve tutarlılık konularına eğilmektedirler. Bu çalışmalar sonucunda işletmeler, çevre tarafından meşrulaşmayı, tahmin edilebilir olmayı, çevre ve piyasa koşullarında denge kurabilmeyi, kaynaklarını etkin kullanarak kaynak arttırmayı ve kurumsal yapıya uygun hale gelmeyi hedeflemektedirler. Bu süreçlerin tamamında, insan faktörünün sergilediği rol, performans ve sorumluluklar en az diğer unsurlar kadar önem taşımaktadır. Bu bağlamda işletmeler, çevreden kaynaklı ortaya çıkan baskılar neticesinde kurumsallaşma adımlarını atarak kurumun varlığı sürdürmek ve karlarını maksimize etmek amacı gütmektedirler.

Kurumsalcılar, ekonomiyi yaşayan bir varlık olarak görmelerine rağmen, neoklasik yaklaşım ekonomiyi basit yasalara uyumluluk gösteren mekanik bir yapı olarak görmüşlerdir. Ancak kurumsal iktisatçılar, iç içe geçmiş karşılıklı ilişkilerin basit çözülebilir denklemlerle temsil edilemeyecek kadar karmaşık olduğunu ifade etmişlerdir (Colander, 1996). Bu iki farklı görüş, ekonomik çevrenin karmaşıklığını açıklamaya çalışmıştır. Bu kadar karmaşık bir yapı içerisinde işletmeler kurumsallaşarak varlıklarını sürdürmek istemektedir.

Kurumsallaşma adımları atılır iken işletmelerin karşılaştığı kavramlardan bir diğeri ise, izomorfizm (benzeşme) kavramıdır. İzomorfizm, etmelerin, birbirlerine ait stratejilerini, kültürlerini, yapılarını vb. kopya etmeleri anlamına gelmektedir (Çakır, 2019). İşletmeler, başarılı işletmeleri taklit ederek rekabet üstünlüğü sağlamak istemektedir. Ancak bu benzerlikler işletmelerin yaşam sürelerini olumsuz yönde etkileyebilir.

Kurumsalcılar tarafından yürütülen kurumsallaşma çalışmalarında, yeni kurumsalcılık ve eski kurumsalcılık kavramları göze çarpmaktadır. Yeni kurumsalcılık, süreçteki aktörlerin alışılagelmiş modellerinin reddini, bağımsız değişkenlere sahip kurumlara ilgiyi, bilişsel ve kültürel açıklamalara dikkati, bireyler üstü analiz birimlerine olan ilgiyi içermektedir. Yani yeni kurumsalcılık, alışılagelmiş davranış ve tutumların değişimi ile birlikte kurumların bağımsız değişkenler tarafından etkilendiğini dikkate alarak ve bireyler üstü unsurlarında ele alındığı bir yapılanma sürecidir (Selznick, 1996). Yeni kurumsalcılar, kurumların bireycilik ve bireysel rasyonellik varsayımlarının reddedilmesi gerektiğine inanırlar. Ancak sosyal çevrenin örgüt üzerindeki etkilerinin göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır (Carruthers, 1995). Eski kurumsalcılık ise, bireysel organizasyona odaklanmış ve işletmenin çevresi gibi değişkenleri dikkate almayan daha dar kapsamlı bir görüşe hakim olan bir yaklaşıma sahiptir. (Greenwood and Hinings, 1996). Özellikle yeni kurumsalcılık yaklaşımında iletişimin rolü kilit bir faktör olarak ifade edilmiştir. İşletme içerisindeki önerilerin yöneticiler tarafından dikkate alınması kurumsallaşma sürecine olumlu katkılar sunduğu ifade edilmektedir. Yönetişim olarak da ifade edilen bu süreç, işletmeler için stratejik yansıtıcı bir bileşen olarak değerlendirmektedir. Yani iletişim, işletmelerin kurumsallaşma stratejilerini yerine getirmesinde yansıtıcı ve uygulayıcı bir unsur olduğu ifade edilmektedir (Invernizzi and Romenti, 2009).

1.2 Kurumsallaşma Süreci

Kurumsallaşma teorisyenleri kurumsallaşma sürecini; kurumsallaşma öncesi, yarı kurumsallaşma ve tam kurumsallaşma olarak üç aşamaya ayırmışlardır. Kurumsallaşma öncesi adımında, fikirler, ilerlemek için ihtiyaç duyulan gereksinimler ve iletişim kritik önem taşımaktadır. Kurumsallaşma adımları atılmadan önce kurumsallaşma sürecinde ihtiyaç duyulacak tün unsurların varlığı kontrol edilmelidir. Yarı kurumsallaşma aşamasında ise, fikirlerin somut hale geldiği ve bireysel fikirlerin genele yayıldığı adımdır. Bu aşamada, fikirler bir ön koşul olarak kabul edilir ve teorik hale getirilmesi hedeflenir. Tam kurumsallaşma adımında fikirler, yasalaştırılmaya çalışılarak davranışlara yansıması sağlanır (Meyer, vd. 2018). Yıldırım (2019) tarafından yapılan çalışmada ise ön kurumsallaşma aşamasında, iletişimsel problemlerin yaşanabileceği ve biçimsel olmayan kuralların ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Yarı kurumsallaşmada ise, yapı artık biçimsel olarak ortaya çıkmaktadır. Kurumsallaşma aşamasında işletme, sosyal sorumluluk ve şeffaflık yönünden tam olarak kurumsallaşmıştır. Son olarak tam kurumsallaşma aşamasında ise, kurum kültürü ve prosedürler net olarak uygulanmaya başlanmıştır (Yıldırım, 2019). Tablo 1.1'de kurumsallaşmanın aşamaları ve süreçleri görünmektedir.

Tablo 1.1: Kurumsallaşmanın Aşamaları ve Süreçleri

Aşama	Süreç	Tanım
Ön Kurumsallaşma	Adetleşme	Ön-kurumsallaşma aşamasındaki yapılarda meydana gelen özel örgütsel problemlere verilen yanıttaki yenilikler ve değişimleri içerir.
Yarı Kurumsallaşma	Nesneleşme	Bilgiyi elde etme ve analiz etme ve aynı alandaki diğer örgütlerde bu bilginin yayılmasından ortaya çıkan yapının değeri konusunda organizasyondaki karar vericiler arasında bir fikir birliği geliştirilmesinden oluşur. Bu aşamada, liderler (değişimin savunucuları) genel bilişsel ve kuralcı meşruluğu atfetmeyi amaçlayan kuramlaştırma görevlerini icra ederek önemli bir rol oynar.
Tam Kurumsallaşma	Tortulaşma	Uygun benimseyiciler olarak bütün aktörler arasında yapıların gerçek anlamda tam yayılması ve yapıların oldukça uzun bir zaman dilimi boyunca idamesi ile karakterize edilir.

Kaynak: *Yılmaz, 2018:24.*

Tablo 1.1'de görüldüğü üzere, kurumsallaşma sürecinin başlangıcında örgütlerin yaşadığı problemlere karşın ortaya koyulan çözüm çabalarında yenilikler ve değişimler görülmektedir. Bu değişim ve yenilikler ile birlikte bir sonraki adımda, yeni yapı ile ilgili tüm fikirlerin ortaya konulması ve bu fikirler üzerinde genel bir mutabakat sağlanması çabaları yürütülmektedir. Ayrıca bu aşamada, liderler devreye girmektedir. Yeni yapı ile ilgili fikirler üzerinde mutabakat sağlandıktan sonra yapının tam olarak işletmeye yayılması sağlanır.

Kurumsallaşma süreci dinamik bir süreçtir. Bu nedenle işletmeler, dış ve iç çevredeki tüm değişiklikleri yakından takip ederek ihtiyaç duyulan aksiyonları hızlıca almalıdır. Bu değişimlere hızlıca cevap verebilmek için işletme yapısında aşağıdaki unsurların mevcut olması gerekmektedir.

Kanunen Tanınma (Resmilik Kazanma): İşletmeler, kanunların (Türk Ticaret Kanunu, Borçlar Kanunu, İş Güvenlik Hukuku vb.) ve toplumun koymuş olduğu kurallara (töre, gelenek, görenek vb.) uymak için gerekli çabayı göstermelidir. Bu kurallara uyulduğu durumlarda işletmeler kanunen ve toplumsal açıdan tanınmış olup resmilik kazanmış olur (Erdem, 2019).

Varlığının Sürekli Kılınması: İşletmeler, dinamik yapıda olan iç ve dış çevre nedeniyle sürekli tehdit altındadır. Bu tehditler ile başa çıkabilmeyi başaran işletmelerin yaşam süreleri uzun olacak ve varlıkları süreklilik kazanacaktır. Bu nedenle, işletme yapıları esnek ve değişime hızla cevap verebilen bir yapıda olmalıdır. Değişen koşullar ile uyum sağlayabilme görevi işletme içerisindeki tüm bireylerin çabası ile mümkün olmaktadır. Ancak yöneticilerin ve yönetim sistemlerinin çalışanları bu yönde teşvik edecek uygulamalara sahip olması gerekir (Yıldırım, 2019).

Bireysel Örgütsel Amaç Uyumu: İşletmelerin ortaya koydukları amaç, bireylerin davranış ve tutumları ile uyumlu halde olmalıdır. Belirlenen amaçlara ulaşabilmek için çalışanların yetenekleri, beklentileri, vizyonları işletme amaç ve hedefleri ile uyumlu olmalıdır. Bu uyumun olması durumunda, amaçlara hızla ulaşılabileceği gibi örgüt-birey çatışmaları da önlenebilmektedir. Çalışanların iş tatmini, işten ayrılma isteklerinde azalma, değişime karşı direncin azalması gibi olumlu etkilerinde görülmesi mümkündür (Aydemir, 2019).

Kurumsal Kimlik Kazanma: Kurumsal kimlik; örgütü diğer örgütlerden farklı kılan, tanımlayan ve yön veren kendine özgü özellikleridir. Kurumsal kimlik, kurumsallaşma süreci tamamlandıktan sonra ortaya çıkmaktadır. Uzun yıllardır faaliyetlerini yürüten işletmelerde kurumsal kimliğin değişimi iç faktörler nedeni ile zor olabilir. Yeni işletmelerde kurumsal kimliğin oluşması ve uyumu daha kolay olabilmektedir (Yıldırım, 2019).

Kurumsallaşma sürecinde yerine getirilmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Bu hususlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tuncel, 2011).

- İşletmenin yapısı ile amaçları birbirleri ile uyumlu olmalı,
- Sorumluluklar, yönetmelikler ve görevler tam ve yazılı olarak belirlenmeli,
- Yazılı olan kurallara uygun olarak yetkiler ve yetkililer belirlenmeli,
- İş ile ilgili planlar belirlenmeli ve herkes tarafından bilinmeli,
- Yöneticiler ve çalışanlar arasındaki ilişkiler düzenlenmeli,
- Kontrol mekanizması kurularak süreç ve işler takip edilmelidir.

Kurumsallaşma süreci beraberinde değişimi getirmektedir. İşletmenin yapısında, kullandığı dilde, çalışanların tutum ve davranışlarında önemli değişiklikler gözlemlenmektedir. Tablo 1.2'de bu değişiklikler görülmektedir.

Tablo 1.2: Kurumsallaşma Öncesi ve Sonrası

Kurumsallaşma Öncesi	Kurumsallaşma Sonrası
Ben	Biz
Yönetici	Lider-Yönetici
Günübirlik Yönetim	Stratejik Yönetim
Yönetim	Yönetişim
Ben Bilirim	Ortak Akıl
Yetkilendirme	Güçlendirme
Kişisel Kültür	Kurum Kültürü
Personel	İnsan Kaynakları
Amaçlar	Hedefler
İşlem Yığınları	Süreçler

Kaotik Yapı	Tanımlanmış Yapı
Pazar Aramak	İş Geliştirmek
Sorun Çözmek	Sorun Önlemek
Kriz Yönetimi	Risk Yönetimi
Saklı Bilgi	Kurumsal Hafıza
Kanaate Dayalı	Kanıta Dayalı
İnformal İletişim	Formal İletişim
Sıradan Olmak	Markalaşmak
İmaj	İtibar

Kaynak: *Tuncel, 2011:7.*

Tablo 1.2'de görüldüğü gibi, kurumsallaşma sürecinde kullanılan dilde ve konulara yaklaşımda önemli ve radikal değişiklikler yaşanmaktadır. Pek çok çalışmada araştırmacılar, kurumsallaşma sürecinde dilsel ve pratik uygulamaları bütünleştirmeye çalışmışlardır. Kurumsallaşma süreci boyunda uygulamalar, kurumsallaşma düzeyi arttıkça ortaya çıkan dil ile uyumlu hale getirilmeye çalışılır. Tam uyumun sağlanması ile kurumsal dil ortaya çıkar ve bu dil ile yaklaşımlar ve söylemlerde değişim net bir şekilde görülmeye başlanır. Uygulamaların ve dilin rutinleşmesi ile de tam uyum sağlanmış olur (Sillince and Barker, 2012). Her iki kavramın uyumunun sağlanmasında eğitimin önemi ayrıca vurgulanmaktadır (Guşe vd. 2016). Eğitimler ile kurumsallaşma sürecindeki beklentiler tüm bireyler anlatılması uyumun hızlanmasına destek olacaktır.

Kurumsallaşmanın belirli avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Öncelikle avantajlarını ele almak gerekir ise şu şekilde sıralanabilir (Çelik, 2019).

- Gereklilikler yerine getirilmesi durumunda kurumsallaşma ile işletmeler hedeflerine ulaşabilir,
- Çalışanların liyakat, eğitim, beceri ve yetenekleri daha kolay değerlendirilebilir,
- Kurumsallaşma ile adil ve dengeli bir ücret politikası oluşturulabilir,
- Uzun vadeli ve sağlıklı bütçe planları yapılabilir,
- Karar verme süreçlerinde profesyonelleşme meydana gelir ve objektif yaklaşımlar ortaya çıkar,
- Denetim mekanizması daha verimli işler,
- Finans kurumlarının işletmeye karşı değerlendirmeleri olumlu yönde gelişir,
- İşletmenin sürdürülebilir rekabet gücü artar ve yaşam süresi uzar,
- İşgücünün fikirlerinden yararlanarak maksimum verimlilik sağlanır,

- İşletmede yaşanan yenilikler ile beraber pozitif gelişim sağlanır,
- Risk değerlendirmelerinin alınabilecek riskler açısından daha doğru değerlendirilmesi sağlanır.
- Kurumsallaşmanın avantajları yanısıra bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bu dezavantajlar şu şekilde sıralanabilir (Yıldırım, 2019).
- Kurumsallaşma süreci devamlılık gerektiren bir çalışma olması nedeni ile maliyetler yüksek olabilir,
- Prosedür ve kuralların fazla olması bazı süreçleri yavaşlatabilir,
- Çalışanların rutin çalışma nedeni ile hantallaşması görülebilir,
- Yöneticiler ve örgüt sahipleri çok fazla geniş bakış açısına sahip olmayabilir.

1.3 Kurumsallaşmanın Unsurları

Kurumsallaşma sürecinde, işletmelerin bazı unsurlara sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte bu unsurların varlığı ile işletmelerin kurumsallık seviyesi belirlenebilir. Bu unsurların neler olduğu Selznick (1996) tarafından ortaya atılmıştır. Bu unsurlar; formalleşme, kültürel güç, saydamlık (şeffaflık), sosyal sorumluluk, profesyonelleşme ve özerklik olarak sıralanabilir (Kalafat, 2019).

Formalleşme: "Two Types of Bureaucracy: Enabling and Coercive" yani "Bürokrasinin Etkinleştirme ve Zorlayıcı Yönü" adlı çalışmalarında Adler ve Borys (1996) tarafından ayrıntılı olarak ele alınan formalleşme, işletme içerisindeki eylemlerin, faaliyetlerin ve görevlerin önceden belirlenerek yazılı prosedür ve talimat dokümanları ile yazılı hale getirilmesidir (Kamilçelebi, 2019). Bununla birlikte formalleşme, birden fazla kişinin koordine edildiği ve eylemlerin rasyonel ve sistematik bir yapı içerisinde yürütüldüğü bir örgütsel yapıdır. Bu yapıda, kişiler değişse dahi sistemin aksamaması ve kişilere bağımlı olunmaması kritik önem taşımaktadır (Nehir, 2019). Formalleşme ile ilgili ilk analizi "formal örgüt" başlığı ile yapan Max Weber, bürokratik örgüt modeli olarak bilinen modelinde formalleşmeyi, örgütsel etkinliğin sınırları net olarak belirlenmiş yönergeler, bürokratik yöntemler, yazılı iş süreçleri ve hiyerarşik bir yapının ortaya çıkması olarak tanımlamıştır. Bu yapı ile işletmelerin etkinliğinin artacağı savunulmuştur (Aydın, 2019).

Formalleşme ile prosedürler, kurallar ve standartlar ortaya çıkmaktadır. Bu unsurlar, işletme fonksiyonlarının birbirleri arasındaki koordinasyonu sağlamada önemli katkılar sağlamaktadır. Bununla birlikte, işletme içerisinde yürütülen işlerin bireysellikten çıkıp belirlenen kurallar dâhilinde kişilerden bağımsız olarak yürütülmesi sağlanmaktadır (Şanal ve Kaya, 2018).

Kültürel Güç: İşletme kültürü ve kurumsallaşma birbirleri ile yakından ilişkili iki kavram olarak görülmektedir. İşletme kültürü; bir işletmenin, uzun vadeli olarak yaşamını devam ettirebilme, rekabet avantajını artırma, çalışanlar arasında hedef birliği sağlama gibi avantajları sağlayan önemli bir dinamik olarak ifade edilmektedir (Tur, 2019). İşletme kültürü içerisinde normlar, etik kurallar, inanışlar, değerler ve ilkeler bulunmaktadır. Eğer bu unsurlar tam anlamı ile kabullenilmiş ve işletme içerisinde yaygınlaşmış ise o işletmede kültürel gücün yüksek olduğu söylenebilir. İşletme kültürü; bilginin kullanımını yaygınlaştıran, çalışan tutum ve davranışlarını yönlendiren, etik kuralların uygulanmasını sağlayan ve adil davranışların ortaya konmasını destekleyen bir unsurdur (Apaydın, 2007). Diğer bir ifade ile kültürel güç, çalışanların işletmeye ait temel değerler ile uyumlu hale gelerek uzlaşması ile mümkün olmaktadır. İşletme kültürü güç kazandıkça çalışanların işletmeye bağlılığının arttığı ifade edilmektedir (Mete, 2019).

Şeffaflık: İşletmelerin topluma ve ilgili otoritelere karşı sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklarını yerine getirirken tüm paydaşlara doğru ve zamanında bilgi akışı sağlayarak meşruluk kazanılmaktadır. Ayrıca bilgi akışının şeffaf, doğru ve zamanında olması da işletmelerin şeffaf olduğu anlamına gelmektedir (Aydın, 2019). Şeffaflıktan bahsedilebilmesi için detay içermesi, sorgulanabilir olması ve gerçek veriler içermesi önemlidir. Böylelikle işletme, iç ve dış çevresine karşı dürüstlüğünü ve samimiyetini somut bir biçimde ortaya koymuş olacaktır (Çelik, 2019). İşletmelerin bilgi paylaşır iken bilginin nitelikleri aşağıdaki gibi olmalıdır (Tokyüz, 2019).

- Bilgi açık ve net anlaşılır olmalıdır,
- Bilgi doğru ve kolay ulaşılabilir olmalıdır,
- Bilginin tarafsız olması ve bu bilgileri kullanacakları yanıltmaması gerekir,
- Bilgi eksiksiz olmalıdır,
- Bilgi kullanıcılar tarafından analizler yapmaya imkân sağlamalıdır,
- Bilgiye ulaşım maliyetli olmamalıdır,
- Bilgiye istenilen zamanda erişim imkânları olmalıdır.

Şeffaflık, hesap verebilirlik anlamını da taşımaktadır. Artık günümüzde tek taraflı bilgi verme kapsamından çıkılmış ve hesap sorulma ile hesap verme yükümlükleri ortaya çıkmıştır. Hesap verebilirliğin; "kim hesap verecek", "kime hesap verecek" ve "ne için hesap verecek" şeklinde üç boyutu bulunmaktadır. Hesap verebilirlik, işletmelerin her an hesap vermeye hazır olmalarını gerekli kılmaktadır (Mete, 2019).

Sosyal Sorumluluk: Sosyal sorumluluk konularına gösterilen ilgi nedeni ile günümüzde işletmeler, ticari faaliyetlerinin yanısıra sosyal çevreleri ile

olan ilişkilerine de önem vermeye başlamıştır. Bu ilişkiler sayesinde toplumda kendilerini tanıtma imkânı bulurlar iken ayrıca toplum ile olan ilişkileri de gelişmektedir. İşletmeler, sosyal sorumluluk kapsamında; eğitim, spor ve kültürel faaliyetler ile çeşitli yardım faaliyetleri yürütmektedir (Çelik, 2019). Sosyal sorumluluk kavramı ilk olarak H. Bowen tarafından yayınlanan "İşadamlarının Sosyal Sorumlulukları" isimli eserde ifade edilmiştir. Bu eserde, işadamlarının topluma karşı çeşitli sorumlulukları olduğu ve bu sorumlulukları toplumun ihtiyaçlarına göre yerine getirmeleri gerektiği ifade edilmektedir (Erdem, 2019). Konu ile ilgili araştırmalar yapan Carroll (2016) ise, sosyal sorumluluğu bir piramit şekli ile anlatmıştır. Ekonomik sorumluluklar piramidin temelini oluştururken, bir üst katmanda temel kurallara ve yasalara tam uyum bulunmaktadır. Son basamakta ise işletmelerin topluma karşın faydalı olması gerekliliği bulunmaktadır (Tokyüz, 2019).

Profesyonelleşme: Profesyonelleşme kelime anlamı olarak; örgütlerin tüm iş ve işlemlerinin uzman kişiler tarafından yerine getirilmesini ifade etmektedir. Görev, yetki ve sorumlulukların uzmanlık esasına göre belirlenmesi profesyonellik sürecinin önemli bir adımı olarak değerlendirilmektedir. Profesyonelleşme oranı, profesyonellerin örgüt içindeki çalışanlar arasındaki oran ile belirlenmektedir (Şanal ve Kaya, 2018). Örgütler birçok nedenden dolayı profesyonellere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenlerden en önemlisi ise, iç ve dış çevrede yaşanan değişimlere uyum sağlayabilmek için ihtiyaç duyulan profesyonel ve uzman bilgi gerekliliğidir. Bu bağlamda, örgütler iç ve dış çevreye uyum sağlamak için profesyonelleşmeye ihtiyaç duymaktadır. Profesyoneller hem kendi örgütleri için hem de örgütün etki ettiği çevre için etkili kararlar vermek durumundadırlar (Aydın, 2019). Kurumsallaşma ve profesyonelleşme kavramları sıklıkla karıştırılmaktadır. Her iki kavramın farklılıkları aşağıdaki gibi ifade edilmektedir (Tuncel, 2011).

- Kurumsallaşma, iş ve görevlerin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesini ifade eder. Profesyonelleşme ise işlerin uzman kişiler tarafından yürütülmesini ifade etmektedir.
- Kurumsallaşma, iş akışını sistematik bir şekilde yürütülmesini hedefler. Profesyonelleşme ise sistemin işleyişini sağlayacak insan kaynağı ile ilgilidir.
- Kurumsallaşma, sisteme yoğunlaşırken profesyonelleşme uzman insan kaynağına yoğunlaşmaktadır.

Örgütlerde çalışan profesyonellerin, yerine getirecekleri görevler konusunda uzmanlık derecesinde bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte örgüt içerisinde özerklikleri olması ve gerekli girişimleri yapabilme yetkileri olmalıdır. Kendini işine adamış olma ve özdeşleşme gibi özellikleri de verilen kararlarda önemli roller oynamaktadır (Tokyüz, 2019).

Özerklik: Özerklik kavramı kısaca, örgütlerin kendilerine ait kimliklerinin olmasını ifade etmektedir. Kurumsallaşmak isteyen örgütler ve yöneticileri, kendilerini diğer örgütlerden ayıracak ve kimlik kazandıracak çalışmalarda bulunmaktadırlar. Kendi kimliği olan ve diğer örgütlerden ayırt edilebilen örgütler kurumsallaşma sürecinde önemli bir adım atmış olacaklardır (Çakır, 2019). Özerklik sağlamış örgütler, kimlik kazanmanın yanısıra kararlarını verirken ya da iş süreçlerini yürütürken diğer örgütlerden etkilenmemektedir. Bu durumda kurumsallaşmış örgütler, diğer örgütlere bağımlı olmayacak ve özerk bir yapıya sahip olacaklardır (Erdem, 2019).

2. STRATEJİK YÖNETİM

2.1 Kavramsal Çerçeve

Strateji ve stratejik yönetim kavramları geçmişte olduğu gibi günümüzde de işletmelerin ilgi duyduğu en önemli konuları arasında yer almaktadır. Günümüzde hızla değişen pazar yapısı ve taleplerdeki ani değişim, işletmelerin tüm iş süreçlerine stratejik bakışı eklemelerini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, işletmenin tüm fonksiyonları stratejik yaklaşım ile bütünleştirilmektedir. Örneğin insan kaynakları yönetimi, günümüz şartlarına uyum sağlamak adına stratejik insan kaynakları yönetimi olarak kendini yenilemiştir. Klasik yönetim anlayışı da aynı şekilde strateji kavramı ile birleşerek stratejik yönetim şeklini almıştır. Stratejik yaklaşım, rekabetçi ortamda konuları stratejik bakış açısı ile ele almayı hedeflemektedir. Bu bakış tüm işletme fonksiyonlarına yansır ise işletmenin rekabet ortamında başarılı olmasına destek sağlayacaktır. Bu nedenle strateji ve stratejik bakış, sadece işletme yöneticilerinin değil tüm çalışanların sahip olduğu bir yaklaşım olmalıdır.

Strateji, genel olarak gelecekte yaşanacak olumsuz durumlar ile baş edebilmek adına çeşitli taktik ve planların hazırlanması olarak tanımlanabilir. Strateji, işletmeler için bir yol haritası ve hareket tarzlarının önceden belirlenmesi anlamını da taşımaktadır. Belirsizlik ortamında tüm alternatif yolların belirlenmesi ve taktiklerin oluşturulması işletmelerin yaşam sürelerini direkt etkileyecek unsurlardır. Bu nedenle, işletmeler yaşam sürelerini uzatmak için stratejiler, taktikler, belirsizlik ile baş etmek için planlar hazırlamalıdırlar. Stratejik planlar, en uygun stratejik kararları temel alır ve stratejik yönetimin temelini oluşturmaktadır (Baykal, 2018). Strateji kavramının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. 1900'lü yıllara kadar Sun Tzu'nun Savaş Sanatı, İbni Haldun'un Mukkadime'si ve Lev Nikolayeviç Tolstoy'un Savaş ve Barış'ı gibi eserlerin strateji kavramının temellerini oluşturduğu görülmektedir. Bu eserlerde, devlet yönetimi ile ilgili stratejiler, ticaret alanındaki stratejik girişimler ve ekonomik gelişmeler ile ilgili stratejik hareketler üzerine odaklanılmıştır. 1900'lü yıllara gelindiğinde ise girişimcilik, rekabet, risk, belirsizlik ve kar gibi kavramları ele alan çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar arasında, Knight (1921), Schumpeter (1934; 1942), Chamberlin (1933) ve Robinson (1933) gibi yazarların

incelemeleri strateji kavramının gelişmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmalar ışığında, modern stratejik yönetim (1950-1960), stratejik planlama (1960-1980), rekabet stratejileri (1980-1990) ve yetenekler (1990-2018) üzerine araştırma akımı başlamıştır. Bu akım ile birlikte yapılan çalışmalar sonucunda, stratejik yönetim alanında büyük bir ilerleme görülmüştür (Bağış ve Öztürk, 2020). Strateji kavramı, Latince 'de "yol, çizgi, nehir yatağı" anlamını taşıyan ve etimolojik kökeni "stratos" (ordu) ile "ago" (yönetmek, yön vermek) anlamına gelen "stratum" kelimesinden üretilmiştir. Bu kavramın işletmecilik alanında kullanımı ise John Von Neumann ve ekonomist Oskar Morgenstern 'in çalışmaları ile başlamıştır. Strateji kavramının işletme alanında kullanılması ile birlikte stratejik yönetim kavramı ortaya çıkmıştır. Stratejik yönetim, işletme veya örgütün amaçlarını gerçekleştirmek üzere, üretim kaynaklarını (doğal kaynaklar, insan kaynakları, sermaye, hammadde, makineler vb.) etkili ve verimli kullanma süreci olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca işletmelerin, uzun dönemde yaşamını sürdürebilmesini mümkün kılacak, ona rekabet üstünlüğü ve ortalama kar üzerinde getiri sağlayabilecek işlerin yönetimidir (Ülgen ve Mirze, 2007).

Farklı bir tanımlamada ise stratejik yönetim, işletmelerin faaliyetlerini, vizyonunu ve misyonunu belirleyen bir yönetim tekniğidir. Bununla birlikte stratejik yönetim, işletmenin hedefleri doğrultusunda yapılması gerekenlerin planlanması, düzenlenmesi, koordine edilmesi ve kontrol edilmesi sürecidir (Bayar, 2021).

Stratejik yönetim, işletmenin rekabet üstünlüğü sağlayabilmek, ortalamanın üzerinde kâr elde edebilmek ve yaşam süresini uzatabilmek için mevcut tüm kaynaklarının etkili bir biçimde kullanılmasıdır (Şahin, 2023).

Stratejik yönetim, fonksiyonlar arasında karar alma süreçlerini koordine etme ve kurumun stratejilerini uygulayıp uygulamadığına ve misyonunu yerine getirip getirmediğine odaklanma girişimleridir (Bryson and George, 2020).

Stratejik yönetim, temel faaliyeti planlama, uygulama ve kontrol olan işletmelerin geleceğe yönelik amaç ve hedeflerinin belirlenmesini ve bu hedeflere ulaşabilmesi için gerekliliklerin tespit edilmesini sağlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Doğan ve Demiral, 2008).

Stratejik yönetimi tanımlamalarına bağlı olarak stratejik yönetimin özelliklerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Güçlü, 2003; Kahveci, 2008).

- Stratejik yönetim, işletmenin geleceğini tasarlayan ve vizyonuna yönelik bir yaklaşımdır ve tepe yönetimin en önemli fonksiyonlarından birisidir,
- Stratejik yönetim, işletmeyi bir bütün olarak değerlendirir ve alınan stratejik kararların tüm birimlere etki etmesini sağlar,

- Stratejik yönetim, işletmeyi çevresi ile ilişkili olduğu için açık sistem ve sosyal sorumluluk sahibi olarak görür,
- Stratejik yönetim, kaynakların amaca hizmet edecek şekilde dağılmasını sağlar,
- Stratejik yönetim, işletmenin gelecekte performansını, karlılığını ve verimliliğini arttırmayı amaçlar,
- Stratejik yönetim, kalite yönetimi tekniklerinden yararlanır,
- Stratejik yönetim, en doğru stratejileri ve taktikleri oluşturmaya çalışır.

Stratejik yönetim kavramına ait tanımlamalardan ve özelliklerinden anlaşılacağı üzere stratejik yönetim, genel yönetim süreçlerinden ayrı olarak değerlendirilmemeli ve düşünülmemelidir. Bilindiği üzere işletme yönetimi, işletmenin belirlediği amaçlara ulaşabilmesi için yapılması gerekenlerin planlanması, örgütlenmesi, koordine edilmesi, uygulanması ve kontrol edilmesi süreçlerini kapsamaktadır. Stratejik yönetim de benzer şekilde işletmelerin amaçlarına ulaşmak için gerekenleri stratejik bir bakış açısı ile yürütülmesidir (Erdoğan, 2008). Stratejik bakış açısı; iç ve dış çevrede yaşanan değişimlerin takip ve analiz edilmesi, stratejik yönün saptanması, geliştirilmesi gereken stratejilerin tespit edilmesi ve uygulanması hususlarını içermektedir. Bu bakış açısı ile stratejiler planlanır ve uygulamaya geçilebilir. Stratejik bakış açısının sadece yöneticilerde değil tüm çalışanlarda olması kritik bir faktör olarak ifade edilmektedir. Bu nedenle yönetici ve çalışanlar arasında güçlü bir iletişim ve etkileşim kurulmuş olmalıdır (Gürcan, 2022). Kurulmuş olan bu bağ ile işletmenin geleceğe yönelik tüm amaçları ortak hedef haline gelmiş olacaktır. Bu bağlamda, yönetim süreçleri stratejik hamleler ile bütünleşmiş şekilde yürütülerek amaca ulaşmak için ortak hedeflerin belirlenmesi sonucu işletmeler rekabet üstünlüğü sağlayabileceklerdir.

2.2 Stratejik Yönetim Süreci ve Uygulanan Stratejiler

Stratejik yönetim, işletmelerin stratejilerini oluşturmaları ile başlamaktadır. Strateji oluşturma, işletme yöneticilerinin yaptıkları işi tanımlaması, misyon ve vizyonu belirlemeleri ve bu misyon ve vizyona nasıl ulaşacaklarını planlamaları ile ortaya çıkmaktadır. İşletmelerin rakipleri karşısında rekabet üstünlüğüne sahip olmaları için strateji oluşturma süreçlerini ve stratejik planlarını ciddiye almaları gerektiği ifade edilmektedir (Njie, 2021). Stratejik yönetim yazınında konu ile ilgili yapılan çalışmalar "içeriğe" ve "sürece" ilişkin çalışmalar olarak ele alındığı görülmektedir. İçeriğe ilişkin çalışmalar, işletmelerin stratejik durumları, çeşitli iş çevrelerinde performans gösterebilmeleri için gerekli koşullar, faaliyet gösterdikleri pazarlar, rekabetçi davranışları, çevresel durumlara göre işletmeyi konumlandırma gibi konularda yoğunlaşmaktadır. Sürece ilişkin çalışmalar ise, işletmenin yönetim

sistemlerinin ve karar süreçlerinin nasıl stratejik durumunu etkilediğini temel alan çalışmalardır. Ayrıca işletmelerin çevreye uyum sağlamak adına sistemlerini ve süreçlerini nasıl değiştirdiklerini açıklamaya çalışmaktadır (Barca, 2005). Her iki çalışma türü işletmenin genel yönetim şeklinin stratejik yönetim şeklinde nasıl dönüşebileceğini anlatmaya çalışan yol gösterici çalışmalardır. İşletmenin amaçlarına ulaşmasında yol gösterici olan bu çalışmalar, stratejik yönetim sürecinin yol haritası olarak ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda, stratejik yönetim sürecini ele almak gerekir ise Şekil 2.1'de görüldüğü gibi stratejik yönetime ait süreç adımlarının yerine getirilmesi beklenmektedir. Bu adımlar, birbirlerine bağlı, sıralı ve tümü uygulandığında etkili ve verimli olabilecek adımlardır.

Şekil 2.1 *Stratejik Yönetim Sürecine Genel Bakış*

Kaynak: *Peker ve Boyraz, 2017: 78.*

Stratejik yönetim, stratejik düşünme ve stratejik bilinç ile ilgili kavramları içermektedir. Stratejik planlama, amaçlar belirlendikten sonra stratejiyi uygulamak için kullanılan kontrol mekanizmalarını da ifade etmektedir. Başka bir deyişle, stratejik planlama ya da strateji oluşturma faaliyeti etrafında stratejik planlama gerçekleşmektedir (Çelik ve Aytar, 2019). Şekil 2.1'de ilk adım olarak belirtilmiş olan stratejik bilinç, işletmenin tüm kademelerinde görev alan çalışanlar için geçerli olan bir unsurdur. Stratejik bilinç, işletme stratejilerinin ve uygulama yöntemlerinin tüm kademelerde net olarak bilinmesi ve anlaşılması anlamını taşımaktadır. Stratejik bilincin oluşturulmasında yönetici ve çalışanlar arasında kuvvetli bir iletişim ağının oluşması ve iletişimin sürekli canlı tutulması gerektiği düşünülmektedir. Stratejik bilinç oluştuktan sonra stratejik kararları ve fikirleri ortay koyacak stratejistlerin belirlenmesi ve görevlendirilmesi adımı gelmektedir. Stratejistler, işletme içerisinden

seçilebileceği gibi dış kaynaklardan da temin edilebilmektedir. Stratejistlerin görevlendirilmesi sonrasında stratejik yönetimin en önemli adımlarından biri olan iç ve dış çevre analizi gelmektedir. İç ve dış çevre analizi, işletmenin hedeflerine hizmet edecek şekilde iç ve dış çevreden toplanan verilerin analiz edilmesini amaçlamaktadır. Elde edilen veriler ile yapılan analizlere sonucunda işletmenin misyon ve vizyonu belirlenerek stratejiler oluşturulmaktadır. Oluşturulan temel ve alt stratejiler belirlenen plan dâhilinde uygulamaya konulur ve belirli zaman dilimlerinde kontrol edilerek değerlendirilirler. Bu değerlendirmeler sonucunda, uygulanan stratejiler beklenen sonuçların elde edilmesinde etkili oluyor ise aynı stratejilerin uygulanmasına devam edilmesi yönünde karar verilebilir. Ancak istenilen sonuçlar elde edilememiş ise farklı ya da yeni stratejiler uygulanabilir. Stratejik yönetim yazınında, "temel stratejiler" ve "rekabet stratejileri" olarak iki çeşit strateji türünden bahsedilmektedir.

Temel stratejiler; büyüme stratejisi, küçülme stratejisi, durağan strateji ve karma strateji olarak ifade edilmektedir. Temel stratejiler, işletmenin rekabet üstünlüğü sağlayabilmesi için yapması gerekenlerin tespit etmesiyle ilgili stratejiler olarak tanımlanmaktadır.

Büyüme Stratejisi: Büyüme stratejisi, işletmelerin yaşamlarını sürdürebilmek ve pazardaki konumunu genişletmek için en sık kullandıkları stratejidir. İşletmeler, mevcut durumunu büyütmek ve daha fazla kar elde edebilmek için bu stratejiye başvururlar (Şahin, 2023). Bununla birlikte büyüme stratejisi, toplumda ve işletmenin paydaşlarında olumlu etkiler yaratan böylelikle işletmenin değerini arttıran bir yaklaşıma sahiptir. Büyüme stratejileri görece daha güvenli alanda kalan ve daha az risk içeren stratejiler olduğu ifade edilmektedir (Çubukçu, 2018). Büyüme stratejileri, iç ve dış çevreden toplanan verilerin analiz edilmesi sonucunda elde edilen sonuçlara göre tercih edilmelidir.

Küçülme Stratejisi: İşletmeler, pazar paylarının küçülmesi, farklı alanlara yatırım yapmanın daha karlı olması, finansal zorluklar yaşaması, beklentilerin karşılanamaması ve işgücü temininde zorluk yaşamaları durumunda küçülme stratejisini uygulayabilirler (Peker ve Boyraz, 2017). Bu gibi durumlar işletmelerin yaşam sürelerini direkt olarak etkilemektedir. Bu bağlamda işletmeler, mevcut işlerini geçici veya sürekli olarak daraltma kararı alabilecekleri gibi tamamen sonlandırma kararı da alabilirler. Küçülme stratejileri, büyüme stratejilerinin aksine toplum ve paydaşlarda olumsuz etki ve algı yaratabilir (Çetmeli, 2006). Tüm stratejilerde olduğu gibi küçülme stratejisi uygulaması kararı iç ve dış çevre analizlerinin yapılması sonrasında uygulanmaktadır.

Durağan Strateji: Durağan stratejiler, pazarda yeni fırsatların ortaya çıkmadığı, pazar gelişim ve değişim hızının düşük olduğu, rakiplere göre farklılıkların yaratılamadığı ve rekabetin şiddetinin düşük olduğu durumlarda uygulanabilmektedir. Böyle bir durumda işletmeler, büyüme ya da küçülme

stratejisini uygulamayacaklar ve durağan stratejiler ile mevcut durumu korumaya çalışacaklardır (Çetmeli, 2006). Durağan stratejiler, büyüme stratejileri gibi görece daha az riskli bir stratejidir. Çünkü işletme mevcut pazarda yerini ve mevcudiyetini koruyabilmekte ve pazarda ani değişimler olmadığı için büyük riskler alması gerekmemektedir. Durağan stratejiler, mevcut durumu korumayı hedefleyen, işletme içinde büyük değişimleri gerektirmeyen, yeni ürün ve hizmet için finansal ihtiyacın olmadığı korumacı stratejilerdir (Gökçek, 2020).

Karma Strateji: Karma strateji, işletmelerin birden fazla stratejiyi işletmenin farklı ya da aynı birimlerinde eşzamanlı olarak uygulaması anlamına gelmektedir. Örneğin işletmenin üretim fonksiyonunda büyüme stratejileri uygulanır iken finans fonksiyonunda durağan stratejiler uygulanabilir. Aynı şekilde pazara sunmuş olduğu bazı ürün ve hizmetlerde küçülme stratejisi uygular iken daha karlı olduğunu düşündüğü bir başka ürün ya da hizmetinde büyüme stratejisi uygulayabilir (Gökçek, 2020). İşletmelerin genelde karma stratejileri uyguladığı ve karma stratejilerini elde ettikleri pazar verilerine göre fonksiyonel ve ürün/hizmet bazında hızla değiştirdikleri ifade edilmektedir (Solmaz, 2021). Karma stratejiler, düşük maliyet stratejisi ve farklılaşma stratejisi uygulayan işletmeler için uygun bir strateji olmayacaktır (Demir, 2015).

Rekabet stratejileri ise, Porter tarafından geliştirilen ve çağdaş stratejik yönetim uzmanları tarafından da desteklenen, işletmenin faaliyette bulunduğu pazarda rakipleri karşısında nasıl hareket edeceğiyle ilgilenen stratejilerdir. Rekabet stratejileri ise maliyet liderliği stratejisi, farklılaşma stratejisi ve odaklanma stratejisi olarak sıralanmaktadır (Keleş, 2022).

Maliyet Liderliği Stratejisi: Maliyet liderliği stratejisi, hedef pazar ve hedef müşterinin belirlenmesi ve bu pazarda hedef müşterinin ihtiyacını karşılayabilecek lüks olmayan mal ve hizmet üretmeyi hedefleyen bir yaklaşımdır. Maliyet liderliği, rakiplere göre daha düşük maliyet ile ürün ve hizmet üretmeyi ifade etmektedir. Bu strateji, daha ekonomik ürün ve hizmetlerin sunulmasına, tecrübelerden yararlanarak maliyetleri düşürmeye ve sıkı maliyet kontrolüne odaklanmaktadır (Çubukçu, 2018). Bununla birlikte yönetim giderlerinin kontrol altına alınması, reklam ve satış giderlerinin azaltılması gibi konular da maliyet liderliği stratejisinin odaklandığı konulardır. Bazı çalışmalarda düşük maliyet stratejisinin güçlü rekabete sahip pazarlarda işletmelerin karlarını arttırmada yardımcı olduğu ifade edilmektedir. Maliyet liderliği stratejisi bazı riskleri beraberinde getirmektedir. Bu riskler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.

- Düşük maliyet stratejisi, işletmeleri rakiplerinin ürün veya hizmetlerini taklit etmeye yöneltebilir,
- Yeni teknolojileri takip etmemek nedeniyle işletmelerin bilgi ve tecrübeleri yetersiz kalabilir,

- Maliyete çok fazla odaklanmak gereksinimleri, yenilikleri ve değişimi kaçırmaya neden olabilir,
- Maliyetlerdeki artış diğer işletmelerin yarattığı yeni ürün ve hizmetler nedeni ile elde ettiği konumu elde edememeye neden olabilir (Yıldırım, 2018).

Farklılaşma Stratejisi: Pazarda rekabet üstünlüğü sağlamak isteyen işletmeler, ürün ve hizmet talebinde yaşanan hızlı değişimlere farklılaştırılmış ürünler ile cevap vermektedirler. Bu durumda işletme, ürün ve hizmetlerini rakiplerine nazaran daha yeni ve onların fiyatlarına oranla daha yüksek fiyatlarla müşterilere sunarak, onların getirilerinden daha fazla kazanmayı amaçlamaktadır (Altaş, 2019). Farklılaşma stratejisi, işletmelerin kendilerini diğer işletmelerden farklı kılacak şekilde ürün ya da hizmet üretmesi anlamını taşımaktadır. İşletmeler, kullandıkları teknolojik altyapı, fiyat, kalite, ürün çeşitliliği, satış sonrası hizmetler gibi konularda diğer işletmelere göre farklılıklar yaratabilirler. Porter (1980) farklılaşma stratejisi uygulayan işletmelerin diğer işletmelere göre daha güçlü bir konumda olabileceğini ifade etmiştir (Yıldırım, 2018). Farklılaştırma stratejisi beraberinde farklı riskler getirmektedir. Bu riskler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır.

- Taklit etme durumu farklılaşmanın etkilerini önemli ölçüde azaltabilir,
- Tüketicilerin farklılaşma konusunda istekleri azalabilir,

Farklılaşma sonucunda ürün fiyatlarının yükselmesine sebebiyet vererek tüketicilerin işletmeye olan sadakatini azaltabilir (Başkan, 2021).

Odaklanma Stratejisi: Odaklanma stratejisi, pazarın belirli bir bölümünün ve ürün ve hizmet arz edilecek tüketici grubunun belirlenerek o alana özel hareket stratejilerinin belirlenmesini ifade etmektedir. Bu strateji ile beraber maliyet liderliği ve farklılaşma stratejileri de uygulanabilmektedir (Altaş, 2019). Bu stratejilerle beraber odaklanma stratejisinin kullanılması pazardaki rakiplerin yoğunlaşmadığı hususlarda daha başarılı olmalarında destek sağlayacaktır. Ayrıca odaklanma stratejisinin uygulanma amaçları arasında, rakiplerin pazar payını daraltmak ve maliyet liderliği ile rakiplerini o alandan devre dışı bırakmaktır. Bununla birlikte odaklanma stratejileri seçilirken talep edilen ürün ve hizmetlerin barındırdığı farklılıklarda dikkate alınarak gözden kaçırılmamalıdır (Başkan, 2021).

Hem temel hem de rekabet stratejileri oluşturulur iken dikkat edilmesi gereken bazı konular bulunmaktadır. Bu konular aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

- Amaçların net ve anlaşılır bir biçimde belirlenmeli,
- Belirlenen stratejilerin gerçekçi ve uygulanabilir olmalı,
- Amaçlar duruma göre değişebilecek özellikte olmalı,

- Stratejiler ölçülebilir olmalı,
- Stratejiler kısa, orta ve uzun vade olarak sınıflandırılmalı,
- Stratejiler tüm fonksiyonlar tarafından benimsenebilir olmalı,
- Stratejiler çalışanları motive edecek şekilde tasarlanmalı,
- Uygulanacak farklı stratejilerin birbirleri ile uyumlu olması konularına dikkat edilmesi gerekmektedir (Peker ve Boyraz, 2017).

Stratejik yönetim süreci, ilk olarak stratejik bilincin oluşturulması ile başlamaktadır. En önemli husus olarak değerlendirilen stratejik bilinç, tüm işletme fonksiyonlarına yayıldıktan sonra stratejik yönetim süreci verimli ve istenilen sonuçları elde etmede fayda sağlayabilecektir. Stratejik yönetim sürecinin diğer adımları da sistematik ve planlı olarak yürütülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu süreç içerisinde en kritik bir diğer adım ise uygulanacak stratejilerin belirlenmesidir. Gerek temel gerekse rekabet stratejileri belirlenirken iyi bir iç ve dış çevre analizinin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, stratejilerin dinamik bir süreç olduğu kabul edilerek duruma göre hızla değiştirilebilir yapıda olması gerektiği düşünülmektedir. Ancak strateji değişikliği yapılır iken iç ve dış çevrenin beklentileri ve bu değişikliğe ne şekilde uyum sağlayabilecekleri göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, stratejik yönetim yaklaşımları, stratejik yönetimin temel öğeleri ve kullanılan araçlar işletmelerin strateji oluşturmalarını ve değiştirmelerini kolaylaştıran unsurlar olarak değerlendirilebilir.

2.3 Stratejik Yönetimin Temel Öğeleri

Yazında stratejik yönetimin temel öğeleri genelde birbirine benzer şekilde ifade edilmektedir. Bu öğeler; tepe yöneticiler, işletmenin misyonu ve amaçları, dış çevre faktörleri ve işletme kaynakları olarak sayılabilir. Bu faktörleri kısaca açıklamak ve etkilerini değerlendirmek gerekir ise aşağıdaki şekilde ele alabiliriz.

Tepe yöneticiler, stratejik yönetimin en temel öğesi olarak tanımlanmaktadır. Tepe yöneticiler, öncelikli olarak stratejik bilince sahip olmalı ve ekibini stratejik bakış açısına sahip olmaları yönünde desteklemeli ve rol model görevini üstlenmelidir. Bununla birlikte tepe yöneticilerin bir stratejist gibi bilgi toplama, analiz etme süreçlerine hakim olmaları beklemekte ve karar verme süreçlerinde de elde edilen verileri kullanmaları beklenmektedir (Güçlü, 2003). Tepe yöneticilerin yol haritasını belirleme yani stratejik bir tasarım yapma ve bu tasarımı işletme içerisinde yaşatma sorumlulukları da vardır. Bu nedenle stratejilerin belirlenmesi sürecinde işletmenin tüm fonksiyonlarının da bu tasarım kurgulanması sırasında görev almaları gerekebilir ancak sorumluluk herhangi bir fonksiyona devir edilmemelidir (Kaymakcı, 2022).

***Misyon*;** çalışanlara, paydaşlara ve müşterilere işletmenin varoluş sebeplerini ve nereye doğru ilerlediklerini anlatan stratejik yönetimin temel

öğelerinden birisidir (Erdoğan, 2008). Bununla birlikte misyon, işletmelerin kurumsal kimliğini oluşturarak pazarda varlıklarının devam ettirilmesini sağlar. Stratejik yönetim sürecinin bir amacı da işletmelerin bu kurumsal kimlikleri ile sundukları ürün ya da hizmetler ile sağlam bir ilişki kurmaktır. Misyon, bugünün hedeflerini belirlerken vizyon ise geleceği hedeflemektedir. Ancak bu iki kavramın aynı ifadeler ile yazıldığı görülmektedir. Halbuki vizyon en mükemmeli hatta ulaşılması güç hedeflere ulaşmayı amaçlar ancak misyon şu anki durumunu ele alır. Bu nedenle inandırıcı ve stratejik değer yaratacak misyon ve vizyonların farklı ifadeler ile kavramların anlamlarına uygun şekilde belirlenmesi gerekmektedir (Kahveci, 2008).

Dış çevre faktörleri, stratejik yönetimin yine önemli öğelerinden birisidir. Dış çevre sürekli değişen ve işletmelerin stratejik kararlarını direkt etkileyen bir unsur olarak ele alınmaktadır. Dış çevre, genel/uzak çevre ve sektör/yakın çevre olarak sınıflandırılmaktadır. Genel/uzak çevre; politik, yasal, ekonomik, sosyo-kültürel, demografik, teknolojik ve uluslararası çevre olarak sırlanmaktadır. Sektör/yakın çevre ise tedarikçiler, müşteriler, rakipler ve ikame ürün/hizmetler olarak tanımlanmaktadır (Özbozkurt, 2019). Dış çevredeki sürekli değişim takip edilmesi ve ortaya çıkacak fırsat ve tehditlerin tespit edilmesinde fayda sağlayacaktır. Böylelikle işletmeler stratejilerini belirleme ve değiştirme şansını elde edeceklerdir (Güçlü, 2003).

Kaynaklar, işletmenin sahip olduğu ve kontrol atında tutabildiği tüm somut ve soyut varlıklar ile örgütsel yetenekler olarak tanımlanabilir. Somut varlıklar, fiziksel olarak varolan bina, tesis, nakit para gibi unsurları içermektedir. Soyut varlıklar ise marka, işletmenin tanınmışlığı, patentler gibi bilançoda gözükmeyen varlıklar olarak tanımlanabilir. Stratejik yönetime önemli etkisi olan bir diğer kaynak ise örgütsel yeteneklerdir. Örgütsel yetenekler, işletmenin rakiplerine göre daha rekabetçi olmasını sağlayan, yeni fikirler ile işletmenin verimliliğini ve etkililiğini arttıran ve taklit edilmesi çok güç olan kaynaklardır (Seviçin, 2006). Eğer işletmeler sahip olduğu bu kaynaklarını etkin bir biçimde kullanabilir ise uzun dönemde başarı ve gelişimini sürdürülebilir kılabilir (Erdoğan, 2008).

Ancak kaynakların belirli bir koordinasyon içerisinde yönetilmesi ve amaçlara uygun olarak kullanılması gerekmektedir. İşletmenin yetenekleri kaynaklarını kullanabilme becerisi olup stratejik yönetim sürecini doğrudan etkilemektedir (Gülay, 2022).

Stratejik yönetim süreci temel öğeleri ile beraber uygun bir şekilde tasarlandıktan sonra işletme için önemli faydalar sağlayacaktır. Stratejik yönetim anlayışının işletmelere sağlayacağı faydalar aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.(Keleş, 2022).

- Stratejik yönetim, işletmenin amaç ve hedeflerinin net bir şekilde ortaya konmasını sağlar,

- İşletmenin işlerinin stratejik yönetim anlayışı ile planlanmış olması yapılan işlerin daha etkili sonuçlar üretebilmesini sağlar,
- Stratejik yönetim, iş ve kararların daha sistemli hale getirilmesine yardımcı olur,
- Stratejik yönetim süreçleri işletmelerin sorunlarını tespit etmekte yardımcı olur,
- Stratejik yönetim, işletme amaçlarının ulaşılabilir şekilde belirlenmesine yardımcı olur,
- Stratejik yönetim, örgüt kültürünün değişime kolay uyum sağlamasına yardımcı olur.

Stratejik yönetimin temel öğeleri ile birlikte stratejilerin uygulanmasında kullanılan stratejik araçlar, işletmelerin stratejik yönetim açısından başarısını arttıracak bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Stratejik bilinç ile başlayan stratejik yönetim süreci, stratejik araçların kullanılarak nihai sonuca varılma sürecinin tamamı olarak düşünülmektedir. Stratejik araçlar, swot (gzft) analizi, portföy analizi, senaryo analizi, Delphi tekniği, nominal grup, kalite çemberleri, fayda-maliyet analizi, kıyaslama olarak sayılabilir (Baykal, 2018). Bu bağlamda işletmeler, stratejik yönetim sürecinin temel öğeleri, verilerin analiz edilmesi sonucu ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesi ile stratejilerin planlaması ve son olarak stratejik araçların kullanılması ile stratejik yönetim süreçlerini uygulamaktadırlar. Stratejiler iç ve dış çevreden gelecek verilerdeki değişiklikler ile bağlantılı olarak sürekli revize edilebilecek durumda olması gerektiği ifade edilmektedir.

3. KURUMSALLAŞMA VE STRATEJİK YÖNETİM İLİŞKİSİ

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler, pazar yapılarındaki değişiklikler, arz ve taleplerde ortaya çıkan değişimler işletmelerin faaliyetlerinde rekabetçi bir anlayış ile hareket etmelerini gerekli kılmaktadır. İşletmelerin rekabet avantajı elde edebilmeleri için rakiplerine nazaran daha fazla farklılıklar ortaya koyarak sürekli gelişim göstermeleri gerekmektedir. İşletmeler, çalışanları ile beraber bir açık sistem olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda başarı, işletme yöneticilerinin ortaya koydukları stratejik yaklaşım ve modellerin çalışanlar tarafından kabullenilmesi ve uygulanması ile mümkün olacaktır. Bu nedenle işletme yapısı ve işletmenin çalışanları başarıyı elde etmek için uyum içerisinde çalışmaları gerekmektedir. Bununla birlikte, tepe yöneticilerin strateji, taktik ve politikalar doğru belirlenmiş ve amaca hizmet edecek nitelikte olmalıdır. Doğru oluşturulmuş işletme yapısı, stratejiler ve taktikler işletme çalışanları ile entegre edilmesi durumunda amaçlara ulaşmak daha kolay olacaktır.

Dünya pazarlarında yaşanan tüm değişimler, işletmelerin yönetim yaklaşımlarında değişiklik yapmalarına neden olmaktadır. Günümüzde

işletmeler, finansal başarının yanısıra etik, çalışma yaşamı kalitesi, sosyal sorumluluklar gibi unsurları da dikkate almaları gerekmektedir. Bu bağlamda, kurumsallaşma adımları ile stratejik yönetim uygulamalarının eş zamanlı yürütülmesi ve kurumsal kararların birer stratejik faktör olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Van der Meulen, 1998). Kurumsallaşma ile bazı işletme uygulamalarının rutinleşmesi söz konusu olabilir. Ancak stratejik yönetim bakış açısı ile yönetilen bir işletmede rutinler kolaylıkla tespit edilerek amaca hizmet edip etmediği kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Bu nedenle stratejik yönetim süreci, kurumsallaşma nedeni ile işletme amacına hizmet etmeyen rutinleşmenin önüne geçebilmektedir (Jarzabkowski and Kaplan, 2015). Selznick (1996) dış ve iç çevre uyumu, kurumsallaşma araçları, stratejiler ve çalışanların yaklaşımlarının kurumsallaşma sürecinde önemli unsurlar olduğunu vurgulamaktadır (Kurt ve Yeşiltaş, 2016). Kurumsallaşma süreci, işletmenin stratejilerinden bağımsız olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca işletme içerisindeki tüm unsurların ele alınması ve uyumlu bir şekilde yönetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Çelik ve Aytar, 2019). Eğer stratejik yönetim süreçleri ile kurumsallaşma adımları uyum içerisinde yürütülür ise kurumsallaşmanın stratejik yönetime önemli katkıları olacaktır. Bu katkıların başında eylemlerin kısıtlanması ya da etkinleştirilmesi gerekliliğinin tespit edilmesi gelmektedir (Ingram and Silverman, 2002). Kurumsallaşmanın stratejik yönetimi bir diğer önemli katkısı ise eylemlerin karmaşık yapısını daha anlaşılabilir ve düzenli hale getirmesidir. Stratejik yönetim süreçleri, anlık değişebilen kararlar içerebilir ve karmaşık bir yapı ortaya çıkmasına neden olabilir. Kurumsallaşma ise bu karmaşıklığın ortadan kaldırılmasına destek olacak çalışmalar yürüterek bir çeşit sadeleştirme ve sistem oluşturma desteği sağlamaktadır (Ingram and Silverman, 2002). Kurumsallaşma ve stratejik yönetim süreçlerinin temel amacı, işletmelerin yaşam sürelerini uzatarak varlıklarını uzun süreler sürdürmek ve bu süre içerisinde karlarını maksimize etmektir. Kurumsallaşma ile işletmeler faaliyet gösterdikleri pazarlarda daha iyi tanınırlar ve uyguladıkları stratejik hamleler pazarda önemli düzeyde etki oluşturur (Herrmann, 2005). Uygulamaların ve yapıların kurumsallaşması, kurumsal eylemi şekillendiren uygulamalara ve kurallara dayalı olan güç ilişkilerini somutlaştırmaktadır. Bu güç stratejik fırsatların ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır (Pozzebon, 2004).

İşletmelerin başarılarını etkileyen en önemli unsurlar arasında inovasyon ve yönetim-çalışan ilişkisi olduğu ifade edilmektedir. İşletmeler, çalışanları aracılığı ile inovatif yaklaşımlar sergileyerek değişimi ve yeniliği amaçlamaktadırlar. İnovatif yaklaşımların işletme içerisinde uygulanabilmesi için işletme kültürü ve yapısının bu eylemlere izin verecek yapıda olması gerekmektedir. Bu nedenle kurumsallaşma sürecinde tasarlanan yapının inovasyon uygulamalarına izin verecek şekilde oluşturulması önem taşımaktadır (Satı ve Işık, 2011). Yönetim ve çalışan ilişkisinde ise iletişimin önemi ayrıca vurgulanmaktadır. Örgütsel iletişim, örgüt içinde sağladığı

etkileşim ile herkesin stratejiler ile ilgili bilgi alma düzeyini arttırmaktadır (Gülay, 2022). İşletmelerin çalışanlara yönelik ödüllendirme sistemleri, inovasyon girişimlerini olumlu etkilemektedir (Gallus and Frey, 2016). Bu nedenle insan kaynakları yönetim süreçlerindeki kurumsallaşma, çalışanların motivasyonuna ve inovatif yaklaşımlarına stratejik sonuçlar ortaya koyması açısından olumlu katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu açıklamalar ile beraber literatürde her iki kavram ile ilgili yapılan çalışmalar aşağıdaki gibidir.

Kurt ve Yeşiltaş (2016) yapmış oldukları araştırmada, otel işletmelerinde kurumsallaşma düzeyi ile stratejik yönetim arasında anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Kurumsallaşan işletmelerin stratejik bakış açısında önem verdikleri ve stratejik araçları kullandıkları ifade edilmektedir.

Yılmaz (2018), kurumsallaşmanın mekanizmalarının kurumsallaşmanın aşamalarına etkisinde stratejik insan kaynakları yönetimi uygulamalarından biçimsel eğitim sistemleri, iş tanımları, iç kariyer fırsatları ve sonuç odaklı performans değerlemenin aracı rolü olduğunu tespit etmiştir.

Bayar (2021) aile işletmelerinde yapmış olduğu araştırmada, kurumsallaşmanın stratejik yönetim ilkelerinin gerçekleşmesi ile mümkün olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Kaplan ve Bedük (2018) yapmış oldukları çalışmada, stratejik yönetim ve kurumsallaşma arasında güçlü ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Kalafat (2019), kurumsallaşma algısı ile örgütsel bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Nehir (2019) inşaat işletmelerinde yapmış olduğu çalışmada, kurumsallaşma ile örgütsel bağlılık arasında ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Aydemir (2019) konaklama işletmelerinde yapmış olduğu çalışmada, kurumsallaşma düzeyi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Halis ve Ay (2017) ise işletmelerde kurumsallaşma düzeyi arttıkça örgütsel sessizliğin azaldığını tespit etmişlerdir.

Şahin (2023) yapmış olduğu çalışmada, stratejik yönetim süreçlerinin örgütsel bağlılık ve işgören performansı üzerinde olumlu etkileri olduğunu tespit etmiştir.

Gülay (2022) stratejik yönetim ve örgütsel sinizm üzerine yapmış olduğu çalışmada, stratejilerin örgüt içindeki iletişim düzeyinin örgütsel sinizm ile ilişkisi olduğunu belirlemiştir.

Njie (2021) ise stratejik yönetim ile örgütsel performans arasında olumlu bir ilişki olduğunu belirlemiştir.

Gürce (2018), örgütsel güven ve örgütsel bağlılığın, örgütsel etkinlik ve çalışanların esenliği için belirgin bileşenler olduğunu vurgulamaktadır.

Erdem (2019) otomotiv sektöründe yapmış olduğu araştırmada, Y kuşağı çalışanları açısından kurumsallaşma ve kurumsal girişimciliğin örgütsel yenilik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu tespit etmiştir.

Doğan ve Demiral (2008), stratejik yönetim süreçlerinin uygulanması ile elde edilen bilgilerin yanlış seçim nedeniyle ortaya çıkabilecek maliyetleri azalttığını ifade etmişlerdir.

Kaymakcı (2022), stratejik yönetim uygulamaları ile örgütsel performans arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Kamilçelebi (2019) ise kalite yönetim uygulamalarının işletmelerin kurumsallaşma sürecinde olumlu etkileri olduğunu ifade etmiştir.

Aydın (2019) üst düzey yöneticilerin katılımı ile yapmış olduğu çalışmada yöneticilerin, kurumsallaşma, kriz ve kurumsallaşma ile kriz yönetimi ilişkisini algılama düzeylerinin teorik çerçeveye uygun olduğunu tespit etmiştir.

Schultz and Wehmeier (2010), sosyal sorumluluk projelerinin kullanılan önemli bir stratejik araç olduğunu ifade etmişlerdir.

Çelik (2019) ise markalaşma ve kurumsallaşma ilişkisini incelediği çalışmasında, kurumsal yapılarda markalaşmanın hayata geçtiği sonucuna ulaşmıştır.

Çakır (2019), kurumsallaşmayı tamamlamış işletmeler ile henüz kurumsallaşma sürecine başlamış işletmeler arasında işe alım yöntem ve süreçlerinde farklılıklar olduğunu tespit etmiştir. Kurumsallaşmış işletmelerde insan kaynağına daha fazla önem verildiğini ifade etmiştir.

Mete (2019) kurumsallaşma faktörleri ile inovasyon faktörleri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Yıldırım (2019) iç kontrol sistemlerinin örgüt kültürünü ve kurumsallaşma algısını etkilediğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, örgüt kültürünün kurumsallaşma yapısını oluşturmaya katkı sağlayacağını belirtmektedir.

Tur (2019), kurumsallaşma düzeyi ile üretkenlik karşıtı iş davranışı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

İşçi, Taştan ve Kozal (2013) yapmış oldukları çalışmada, kurumsallaşma ve nepotizm arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu tespit etmişlerdir.

Koonmee vd. (2010), etik kurumsallaşma ve iş hayatının yüksek düzey kalitesi ile anlamlı bir ilişkisi olduğun tespit etmişlerdir.

Şanal ve Kaya (2018) ise profesyonelleşme ile belirsizlikten kaçınma arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Meyer vd. (2018) yapmış oldukları çalışmada, sözlü ve görsel ifadelerin yeni fikirlerin kurumsallaşmasında tamamlayıcı roller oynadığını ifade etmişlerdir.

Szulanski (1996), beceri ve yeteneklerin kullanımı açısından engellerin oluşmasının kurumsal esnekliği ve stratejik ittifakları olumsuz etkilediğini ifade etmiştir.

Literatürde yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde stratejik yönetim süreçleri ile kurumsallaşma arasında önemli ve pozitif yönlü ilişkiler olduğu görülmektedir. İşletmelerin amaç ve hedeflerine ulaşabilmesi için günümüz şartlarına uygun olarak stratejik uygulamalar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu uygulamalar, pazar yapısı, iç ve dış çevre analizinden elde edilen veriler, işletmenin konumu gibi unsurlar dikkate alınarak hayata geçirilmelidir. Uygulamaların amacı işletmelerin yaşama sürelerini uzatmak, meşruiyet kazanmalarını sağlamak ve karlarını maksimize etmektir. Literatür taramasında elde edilen veriler ışığında kurumsallaşma kavramının da aynı amaçlara ulaşmak için tasarlandığı söylenebilir. Bu bağlamda, kurumsallaşma ve stratejik yönetim birbirleriyle ilişkili kavramlar olduğu görülmektedir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Kurumsallaşma kavramının temelleri 1940'lı yıllarda atılmıştır. Bu yıllarda yapılan bürokrasi ve bürokratikleşme çalışmaları ile ortaya çıkan kurumsallaşma kavramı tarih içinde hızla gelişmeye başlamıştır. Powell (1991) kurumsallaşmayı, örgütlerin ortak anlamlar, inançlar, uygulamalar ve değerlerin bir küme olarak ortaya çıkartılması olarak tanımlamışlardır (Guşe vd. 2016). Yazarlar, kurumsallaşmanın değişim, güç ve verimlilik konularını merkeze koyduğunu ifade etmişlerdir (Greenwood and Hinings, 1996). Stratejik yönetim kavramı da 1900'lü yılların başlarında askeri alanda kullanılmaya başlanmış ve kurumsallaşma kavramı gibi hızla gelişim göstermiştir. Stratejik yönetim, işletmelerin faaliyetlerini, vizyonunu ve misyonunu belirleyen bir yönetim tekniğidir. Bununla birlikte stratejik yönetim, işletmenin hedefleri doğrultusunda yapılması gerekenlerin planlanması, düzenlenmesi, koordine edilmesi ve kontrol edilmesi süreci olarak tanımlanmaktadır (Bayar, 2021). Her iki kavramın tanımı birbirine benzer özellikler taşımaktadır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere bu iki kavramın amacı, işletmelerin yoğun rekabet ortamında yaşam sürelerini uzatmak ve karlarını maksimize etmektir.

Literatürde her iki kavram ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, birbirleri ile direkt ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar ile birbirlerini destekleyen unsurların ilişkileri de görülmektedir. Her iki kavram için hizmet ve üretim işletmelerinde çalışmalar yürütüldüğü ve elde edilen sonuçların benzer olduğu görülmektedir. Örneğin Kurt ve Yeşiltaş (2016) çalışmalarını otel işletmelerinde yürütmüşler ve kurumsallaşma düzeyi ile stratejik yönetim arasında anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Nehir (2019) ise araştırmasını

inşaat işletmelerinde yapmış ve kurumsallaşma ile örgütsel bağlılık arasında bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Şahin (2023) yapmış olduğu çalışmada, stratejik yönetim süreçlerinin örgütsel bağlılık ve işgören performansı üzerinde olumlu etkileri olduğunu tespit etmiştir. Nehir (2019) ve Şahin (2023) çalışmaları örgütsel bağlılığın stratejik yönetim ile kurumsallaşmanın da örgütsel bağlılık ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle her iki çalışma benzer sonuçları elde etmektedir.

Halis ve Ay (2017) yapmış oldukları çalışmada, işletmelerde kurumsallaşma düzeyi arttıkça örgütsel sessizliğin azaldığını tespit etmişlerdir. Gülay (2022) ise stratejik yönetim ve örgütsel sinizm arasında negatif yönlü ilişki olduğunu belirlemiştir. Bu bağlamda, işletmelerde kurumsallaşma düzeyi arttıkça çalışanların fikirlerini sunabildiği ve böylelikle çalışanların işletmeye zarar verici davranışlardan kaçındığı ifade edilebilir. Bu bulguyu farklı bir açından destekleyen araştırma ise Aydemir (2019) tarafından yürütülmüştür. Yazar çalışmasında, kurumsallaşma düzeyi ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit etmiştir.

Njie (2021) ve Kaymakcı (2022), stratejik yönetim ile örgütsel performans arasında olumlu bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Stratejik yönetimin de benzer bir amacı bulunması nedeniyle her iki kavramın örgütsel performans anlamında ortak bir hedefi olduğu söylenebilir. Kurumsallaşmanın insan kaynakları yönetimi süreçlerine olumlu etkileri olduğu görülmektedir. Örneğin, Çakır (2019), kurumsallaşmayı tamamlamış işletmeler ile henüz kurumsallaşma sürecine başlamış işletmeler arasında işe alım yöntem ve süreçlerinde farklılıklar olduğunu tespit etmiştir. Kurumsallaşmış işletmelerde insan kaynağına daha fazla önem verildiğini ifade etmiştir. Koonmee vd. (2010), etik kurumsallaşma ve iş hayatının yüksek düzey kalitesi ile anlamlı bir ilişkisi olduğun tespit etmişlerdir.

Doğan ve Demiral (2008), stratejik yönetim süreçlerinin uygulanması ile elde edilen bilgilerin yanlış seçim nedeniyle ortaya çıkabilecek maliyetleri azalttığını; Mete (2019) kurumsallaşma faktörleri ile inovasyon faktörleri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğunu ve Çelik (2019) ise markalaşma ve kurumsallaşma ilişkisini incelediği çalışmasında, kurumsal yapılarda markalaşmanın hayata geçtiği sonucuna ulaşmıştır. Bu tespitler ile stratejik yönetim ve kurumsallaşma kavramlarının yakın ilişkisi görülebilmektedir.

Sonuç olarak kurumsallaşma ve stratejik yönetimin amaçlarının birbirine benzer olduğu görülmektedir. Ayrıca her iki kavramın ele alınan ve araştırılan unsurları da birbirini destekler yapıdadır. İşletmelerde her iki kavram ayrı ayrı uygulanabilir. Ancak kavramlar ve alt unsurları beraber uygulandığında daha etkili ve verimli bir yapının ortaya çıkacağı söylenebilir. Bu nedenle kurumsallaşma ve unsurları ile stratejik yönetim ve unsurları arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Altaş, M. (2019). *Stratejik Maliyet Yönetimi Açısından Fiyatlama.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Sakarya.

Apaydın, F. (2007). *Örgütlerde Kurumsallaşma ve Adaptif Yeteneklerin Pazarlama Eylemlerine ve Örgütsel Performansa Etkileri.* Doktora Tezi. T. C. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gebze.

Aydemir, P. (2019). *İşletmelerin Kurumsallaşma Düzeyleri İle Çalışanların Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasındaki İlişki: Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Tezli Yüksek Lisans Programı. Trabzon.

Aydın, A. M. (2019). *Üst Düzey Yöneticilerin Kurumsallaşma Ve Kriz Yönetimi İlişkisini Algılamaları Üzerine Nitel Bir Araştırma: Otomotiv Sektörü Örneği.* Doktora Tezi. T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi Bilim Dalı. İstanbul.

Aydın, Ö, Ç., Tan, F. Z. (2019). Kurumsallaşma: Kavramsal Bir İnceleme. *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 225-235.

Bağış, M., Öztürk, O. (2020). Stratejik Yönetim Araştırmalarının Evrimi: Yaklaşımlar ve Mikro Görüşler Üzerinden Bir Değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi,* 15(1), 347 – 370.

Barca, M. (2005). Stratejik Yönetim Düşüncesinin Evrimi: Bilimsel Bir Disiplinin Oluşum Hikâyesi. *Journal Of Management Research, 5*(1). 7-38.

Başkan, E. N. (2021). *Türkiye'deki Kurumsal Optisyenlik Müesseselerinin Rekabet Stratejilerinin*

Porter'ın Temel Stratejileri Bağlamında İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Nişantaşı Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. İstanbul.

Bayar, M. (2021). Aile İşletmelerinde Kurumsallaşmanın Önemi ve Kurumsallaşma Sürecinde Stratejik Yönetimin Rolü. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, (4)1, 63-81.

Baykal, T. (2018). Örgütlerde Etkinlik ve Etkililik için Stratejik Yönetim ve Stratejik Planlama. *Social Sciences Research Journal*, 7(2), 151-160.

Bryson, J., George, B. (2020). Strategic Management in Public Administration. In *Oxford Research Encyclopedia Of Politics*.

Carruthers, G. B. (1995). Accounting, Ambiguity and The New Institutionalism. *Accounting, Organizations and Society,* 20(4), 313-328.

Colander, D. (1996). New Institutionalism, Old Institutionalism, and Distribution Theory, *Journal Of Economic Issues,* 30(2), 433-442.

Çakır, S. (2019). *Kurumsallaşmanın İşe Alım Sürecine Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. KTO Karatay Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı Konya.

Çelik, N. (2019). *Kurumsallaşmanın Markalaşma Üzerindeki Etkisi: Kobilerde Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans Programı. İstanbul.

Çelik, K.B., Aytar, O. (2019). Örgütlerde Stratejik Yönetim Farkındalığı: Kırşehir İli Örneği.

Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6(8), 129-146.

Çetmeli, Y. (2006). *Organizasyonlarda Küçülme Stratejilerinde İnsan Kaynakları Planlaması ve Türk Hava Kuvvetleri'nin Küçülme Stratejisine İlişkin Bir Öneri.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi. İstanbul.

Çubukçu, M. (2018). İşletmelerde Uygulanan Strateji Tipleri ve Uygulamadan Örnekler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(2), 142-156.

Demir, B. (2015). *Üst Yönetim Karakteristik Özelliklerinin Büyüme Stratejisine Etkisi: Üst Yönetimin Stratejik Karar Sürecinin Aracılık Etkisi*. Doktora Tezi. T.C. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı. İstanbul.

Doğan, S., Demiral, Ö. (2008). İşletmelerde Stratejik Yönetimin Etkinliğini Artırmada Önemli Bir Araç: Benchmarking. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 4(7), 1-22.

Erdem, T. A. (2019). *X ve Y Kuşakları Açısından Kurumsallaşma, Kurumsal Girişimcilik ve Örgütsel Yenilikçilik Arasındaki İlişkilerin Analizi: Küresel Doğan Aile İşletmelerinde Bir Araştırma*. Doktora Tezi. T.C. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Aksaray.

Erdoğan, D. D. (2008). *Stratejik Yönetim ve Kurumsallaşma Üzerindeki Etkisi: Bankacılık Alanında Bir Uygulama.* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Ankara.

Gallus, J., Frey, B. S. (2016). Awards: A Strategic Management Perspective. *Strategic Management Journal*, *37*(8), 1699-1714.

Greenwood, R., Hinings, C. R. (1996). Understanding Radical Organizational ' Change: Bringing Together The Old and The New Institutionalism. *Academy of Management Review,* 21(4), 1022-1054.

Gökçe, T., Kandır, A. (2019). Erken çocukluk döneminde yönetici işlevlerin gelişimi ve değerlendirilmesi ile ilgili Türkiye'de yapılan bilimsel çalışmaların incelenmesi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 529-546.

Gökçek, E. (2020). *Stratejik Yönetim Sürecinin Kurumsal Performans Üzerine Etkisi: Kalkınma Ajanslarına Yönelik Bir Araştırma.* Doktora Tezi. T.C. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Karabük.

Guşe, G. R. vd. (2016). The Role of The Stakeholders in The Institutionalization of The CSR Reporting in Romania, *Accounting and Management Information Systems,* 15(2), 304-340.

Güçlü, N. (2003). Stratejik Yönetim. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 23(2), 61-85.

Gülay, D. (2022). *Stratejik Yönetimde İletişimin Örgütsel Sinizme Etkisi.* Doktora Tezi.

İşletme T.C. Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Anabilim Dalı. İstanbul.

Gürcan, N. (2022). Strateji Kavramının ve Stratejik Yönetimin Yeni Yönelim ve Kullanım Alanları Üzerine Bir İnceleme. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2),333-348.

Gürce, E. (2018*). Örgütsel Politika Algısı ve Örgütsel Güven Arasındaki İlişkide Güç Mesafesinin Düzenleyici Rolü.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Uluslararası İşletmecilik Bilim Dalı. İstanbul.

Halis, M., Ay, A. D. (2017). Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(2), 43-62.

Herrmann, P. (2005). Evolution of Strategic Management: The Need For New Dominant Designs. *International Journal Of Management Reviews*, 7(2), 111-130.

Ingram, P., Silverman, B. (ed.) (2002). *The New Institutionalism in Strategic Management*. Elsevier.

Invernizzi, E., Romenti, S. (2009). Institutionalization and Evaluation of Corporate Communication in Italian Companies, *International Journal of Strategic Communication*, 3,116–130.

İşçi, E., Taştan, B. S. ve Kozal, A. M. (2013). Örgütlerde Kurumsallaşma Düzeyinin Nepotizm Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Hastane Çalışanları Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi,* 1(3), 61-83.

Jarzabkowski, P., Kaplan, S. (2015). Strategy Tools-In-Use: A Framework For Understanding "Technologies Of Rationality" In Practice. *Strategic Management Journal*, 36(4), Pp. 537-558.

Kahveci, E. (2008). Strateji, Stratejik Yönetim ve Stratejik Yönetim Modeli. *Verimlilik Dergisi*, (4), 7-30.

Kalafat, K. (2019). *Kurumsallaşma ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Bartın İlinde Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. T.C Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Bartın.

Kamilçelebi, K. (2019). *Kalite Yönetim Uygulamalarının Kurumsallaşma Sürecine Etkisi: Mekanik Tesisat Sektöründe Bir Uygulama.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisansı. İstanbul.

Kaplan, M., Bedük, A. (2018). Stratejik Yönetimin Kurumsallaşma Üzerine Etkisi: Bankacılık Alanında Bir Araştırma. *International Journal Of Social Humanities Sciences Research*, *5*(25), 2441-2447.

Kaymakcı, T. (2022). *Stratejik Yönetim Uygulamalarının Örgüt Performansı Üzerindeki Etkisinde Çalışan Memnuniyetinin Moderatör Rolü: İstanbul'da Lise ve Ortaokul Eğitimi Veren Özel Kurumlar Üzerine Bir Araştırma.* Doktora Tezi. T. C. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. İstanbul.

Kurt, S., Yeşiltaş, M. (2016). Otel İşletmelerinde Kurumsallaşma Düzeyinin Stratejik Yönetim Araçlarının Kullanımı Üzerindeki Etkisi: Ankara Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, *3*, 19.

Keleş, Y. (2022). *Stratejik Yönetim Çalışmalarının Genel Görünümü: Ulusal Ve Uluslararası Makaleler Üzerinden Bir Değerlendirme.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. İstanbul.

Koonmee, K., Singhapakdi, A., Virakul, B., and Lee, D. J. (2010). Ethics Institutionalization, Quality of Work Life, and Employee Job-Related Outcomes: A Survey of Human Resource Managers in Thailand. *Journal Of Business Research*, 63(1), 20-26.

Mete, N. (2019). *İşletmelerde Kurumsallaşma Ve İnovasyon Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı. Denizli.

Meyer, E. R. vd. (2018). The Role of Verbal and Visual Text in The Process Of Institutionalization. *Academy of Management Review,* 43 (3), 392-418.

Nehir, T. (2019). *İşletmelerde Kurumsallaşma Düzeylerinin İşgörenlerin Örgütsel Bağlılığına Etkisi: İnşaat Sektöründe Bir Uygulama.* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yönetim Organizasyon Bilim Dalı. Ankara.

Njie, O. (2021). *Stratejik Yönetim Uygulamaları ile Örgütsel Performans Arasındaki İlişki: Türk Eğitim Vakfı Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Toplumsal Projeler Yönetim Ve Organizasyonu Bilim Dalı. İstanbul.

Peker, E.A., Boyraz, A. (2017). Stratejik Yönetim Kavramına Teorik Bir Yaklaşım. *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 1(2), 67-92.

Pozzebon, M. (2004). The Influence of a Structurationist View on Strategic Management Research. *Journal Of Management Studies*, *41*(2), 247-272.

Satı, E. Z., Işık, Ö. (2011). İnovasyon ve Stratejik Yönetim Sinerjisi: Stratejik İnovasyon. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 9(2), 538-559.

Selznick, P. (1996). Institutionalism "Old" and "New", *Administrative Science Quarterly*, 41, 270-277.

Seviçin, A. (2006). Kaynaklara Dayalı Rekabet Stratejisi Geliştirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3). 183-197.

Schultz, F., Wehmeier, S. (2010). Institutionalization of Corporate Social Responsibility Within Corporate Communications: Combining Institutional, Sensemaking and Communication Perspectives. *Corporate Communications: An International Journal*, 15(1), 9-29.

Sillince, A. A. J and Barker, R. J. (2012). A Tropological Theory of Institutionalization, *Organization Studies,* 33(1), 7–38.

Solmaz, G. (2021). *İşletmelerde Temel Stratejiler Bağlamında İnsan Kaynakları Planla-*

ması ve Yetenek Yönetimi. Doktora Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Denizli.

Song, Y. E. (2020). Divided We Stand: How Contestation Can Facilitate Institutionalization, *Journal of Management Studies,* 57 (4), 837-866.

Szulanski, G. (1996). Exploring Internal Stickiness: Impediments to the Transfer of Best Practice Within The Firm. *Strategic Management Journal*, 17(2), 27-43.

Şahin, Ö. (2023). *Stratejik Yönetim Süreçlerinin Örgütsel Bağlılık ve İşgören Performansına Etkisi: Buna Yönelik Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi. İstanbul.

Şanal, M., Kaya, F. A. (2018). Etnik Girişimci İşletmelerde Kurumsallaşma ve Belirsizlikten Kaçınma İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(1), 115-126.

Tekin, P. (2015). *Kurum İçi İletişimin Kurum Kültürüne Etkisi: Bir Kamu Kurumu Uygulaması.* Yüksek Lisans Tezi.

T.C. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. İstanbul.

Tokyüz, E. (2019). *İşletmelerde Kurumsallaşma ve Markalaşma Süreci: Jantsa Örneği.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Aydın.

Tuncel, T. H. (2011). Aile Şirketlerinde Kurumsallaş (ama) ma. *Konya Ticaret Odası.*

Tur, Ç. F. (2019). *İşletmelerde Kurumsallaşma Düzeyi, İstismarcı Yönetim ve Üretkenlik Karşıtı İş Davranışı İlişkisi.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı. Balıkesir.

Özbozkurt, B. O. (2019). Çağdaş Stratejik Yönetim Mimarisi Üzerine. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 67-81.

Ülgen, H. ve Mirze K. (2007). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, Arıkan, İstanbul.

Van Der Meulen, B. (1998). Science Policies as Principal–Agent Games: Institutionalization And Path Dependency in The Relation Between Government And Science. *Research Policy*, 27(4), 397-414.

Yıldırım, A. (2018). *Türkiye'deki İnşaat Şirketlerinin Rekabet Stratejilerinin Porter'ın Temel Stratejileri Bağlamında İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yapı Mühendisliği Ana Bilim Dalı. İstanbul.

Yıldırım, F. (2019). *İç Kontrol ve Kurumsallaşma Arasındaki İlişkide Örgüt Kültürünün Aracılık Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma.* Doktora Tezi. T.C. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Burdur.

Yılmaz, Y. (2018). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminin Kurumsallaşma Sürecine Etkisi.* Doktora Tezi. T.C. Gebze Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gebze.

Bölüm 6

TURİZM İŞLETMELERİNDE İLİŞKİSEL PAZARLAMA

Mert Can TEKELER[1]

1 Öğr. Gör. Mert Can Tekeler, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Devrek Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, m.tekeler@beun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5830-3384

Giriş

Globalleşen dünya ile birlikte pazar şartları, ivedi bir biçimde değişime uğrarken rekabetin de oldukça yoğun bir şekilde yaşandığı görülmektedir. Bu süreçte müşteri ilişkileri odak haline gelirken müşterilerin tatmin olmasından çok, uzun soluklu müşteri ilişkilerinin kurulmasının ön plana çıktığı görülmektedir (Duman, 2007). Bu hususta ilişkisel pazarlama, işletmelerinin faaliyetlerini gerçekleştirmeleri için başta güven esaslı, uzun soluklu ve karşılıklı faydalanmayı esas alan pazarlama yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır (Yeşilbaş, 2010).

Bugünün kabul gören anlayışında müşteri, "pazara egemen aktör" dür. İlişkisel yönlü pazarlama, işlem yönlü pazarlamanın önüne geçerek son zamanların "trendi" haline gelmiştir. İlişkisel pazarlamada odak; müşteriyi kaybetmeme, yüksek düzeyde müşteri hizmeti ve müşteri memnuniyeti sağlama, uzun zaman ölçeğini merkeze alarak müşteri temasını ve müşteri bağlılığını sürdürmektir. İşlem yönlü pazarlamadaysa temel hedef; satış, kısa zaman ölçeğine odaklanarak müşterinin bağlılığını sınırlamak ve aynı zamanda müşteri hizmetlerini daha az ön plana çıkarmaktır. Bugünün dünyasında iktisadi faaliyetlerinin büyük bir kısmını hizmetler meydana getirirken yeni müşterileri kazanmak, bu pazarlama perspektifinden müşterileri kaybetmemek ve müşterilerin sabit olmasını sağlayıp ürün anlayışından hizmet anlayışına doğru bir değişim söz konusudur (Güven, 2007). Bu bağlamda zamanla çeşitli makro çevre etkenleri ve değişmekte olan firma gereksinimlerinin etkisiyle birlikte pazarlama, farklı aşamalardan geçerek günümüz komşularına uygun bir şekilde gelişim göstermektedir diyebiliriz. Bilhassa 1980' li senelerden itibaren Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa kökenli bilim insanları, pazarlama sektörüne ve değişim işlemine odaklı ilkeler yerine uzun soluklu ve itinalı çalışma prensipleriyle ilişkileri inşa etme ve yönetme konusunda ilişkisel pazarlamanın önemini ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Buna göre günümüz pazarlama anlayışında ilişkisel pazarlama anlayışı, temel felsefe haline gelmektedir diyebiliriz (Nakıboğlu, 2008).

Hizmet sektörü denilince karşımıza çeşitli alanlar çıkmaktadır. Bunlardan biri turizm işletmeleri olarak belirtilebilir. Turizm işletmeleri için temel hedef, müşteri sadakati sağlamak ve bunun için de öncelikli olarak güven ve taahhüt meydana getirmektir. Yeni müşteriler kazanmak, kazanılan müşteriyi elde tutmak, hizmet kalitesini sağlayıp ortaklık oluşturmak, güven ve taahhütle birlikte müşteri tatminini sağlamak, rekabet avantajı elde ederek sosyal fayda oluşturmak, turizm işletmeleri için temel amaçlar arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda ilişkisel pazarlama; diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de oldukça önemli olup kalıcı ilişkiler geliştirerek kâr elde etmek ve bütün bir kalite anlayışıyla kalitenin devamlılığını sağlamaya çalışmaktadır (Gümüş Dönmez, 2014).

İşletmeler, ilişkisel pazarlama yoluyla; üstün kaliteli ürünler üretip daha fazla müşteriye ulaşmayı amaçlamaktadır. Ayrıca işletmeler bu pazarlama anlayışı ile daha az aracı kurumla çalışarak maliyetleri düşürmeyi hedeflemekte, ilişkisel pazarlama stratejileri uygulayarak rekabet avantajı yakalamakta, kâr artışı sağlayıp mali tasarruf elde etmekte ve dolayısıyla işletme için üstün performans yakalamaktadır (Dalkılıç, 2006; Şendur 2009). Böylesi bir yaklaşımda işletmeler ve müşteriler arasındaki dayanışma, ilişkisel pazarlama ile meydana gelebilir (Sheth ve Parvatiyar, 2002).

Sonuç olarak teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmekte olduğu ve işletmelerin hızlı bir şekilde stratejilerini oluşturabileceği pazarlama dünyasında, var olan müşterilerin profillerini korumak ve bu profilleri daha da geliştirmek oldukça önem taşımaktadır. Buna göre turizm işletmeleri için ilişkisel pazarlamanın önemli görevlerinden biri kazanılan müşterileri kaybetmemek olarak belirtilebilir. Özellikle doğal afetler, ekonomik krizler ve siyasi olaylar gibi risklerden hızlı bir şekilde etkilenen turizm sektörü ve işletmeleri için bu husus yaşamsal öneme sahiptir (Gümüş Dönmez, 2014).

Tzokas ve Saren (2004) tarafından yapılan araştırmada ortaya konulduğu gibi, hizmet sektörlerinde meydana gelebilecek yüksek riske karşı ilişkisel pazarlama "koruyucu faktör" niteliğindedir. Bu çalışma kapsamında da turizm işletmelerinde ilişkisel pazarlama ve ilişkisel pazarlamanın önemi konuları üzerinde durulmaktadır.

1. PAZARLAMA VE İLİŞKİSEL PAZARLAMA

1.1. Pazarlama Kavramı

Pazarlama kavramına ilişkin araştırmacılar, çeşitli tanımlar ortaya koymuşlardır. Pazarlama kavramı, Mucuk (2010) tarafından; bir işletmeyi amacına ulaştırmayı sağlayacak olan değişimleri yerine getirmek, gereksinimleri karşılayacak mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlamak, çeşitli fikirlerin ortaya konulması, ürünlerin ya da hizmetin fiyatlandırılarak tutundurulmasının gerçekleşmesi ve dağıtımının plan ve uygulama süreci olarak belirtilmektedir. Pazarlama kavramına yönelik olarak yapılan tanımlar, zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak kapsamı genişlemektedir (Çayırağası, 2016).

1920'li ve 1950'li yıllarda pazarlamanın en fazla iktisadi yararları ön plana çıkartılmıştır. Devam eden süreçte ise yönetim toplumu ve tüketici temelli pazarlama kavramları söz konusu olmaya başlamıştır. Bununla birlikte kapsamı genişlerken üzerinde daha fazla durulmaya başlanılan ve özellikle 1970 ve 1980'li yıllardan itibaren pazarlamanın işletmelere dair bir süreç olmadığı, bir takım sosyal boyutlarının bulunduğu ve şirketleri de kapsadığı gibi hususlar üzerinde durulmaya başlanmıştır. Buna göre Kotler (2000) tarafından belirtildiği gibi, pazarlama; birey ve grupların ihtiyaç duydukları,

istedikleri ve bir değeri taşıyan ürünü serbest bir şekilde değiştirebilecekleri toplumsal bir işlemdir (Duman, 2007; Genç, 2012).

Pazarlama kavramı Usal ve Oral (2001) tarafından ifade edildiği gibi, bir hizmet veya mala dair isteğin tespit edilerek o yönde ürün üretip son kullanıcıya varana kadar, işletme tarafından belirlenen hedefleri gerçekleştirmeye ilişkin yapılan tüm çalışmaların organize edilip yönetilmesi sürecidir. Sheth ve Parvatiyar (2002) tarafından belirtildiği gibi pazarlama, ticaret ve alışveriş prensipleri üzerine kurulmuş bir anlayıştır. 2004 yılında ise Amerikan Pazarlama Derneği (AMA) yaptığı tanımda pazarlamayı, müşterilere değer yaratmaya, iletmeye ve sunmaya ve müşteri ilişkilerini kuruluşa ve paydaşlarına fayda sağlayacak şekilde yönetmeye yönelik bir kurumsal işlev ve süreçler bütünü olarak tanımlamıştır (Gundlach ve Wilkie, 2009). Yapılan başka bir tanıma göre pazarlama kavramı, bir bireyin arzu ve ihtiyaçlarını değişim temelli olarak gidermesine yardımcı olmak adına yapılan faaliyetlerdir. Buna göre pazarlama kavramı, değişim üzerine inşa edilmiş ve varlığını değişime borçlu olan bir anlayıştır (Rızaoğlu, 2004). Duman (2007) tarafından belirtildiği gibi pazarlama kavramı, değişmekte olan koşullar ve teknolojik alandaki gelişmeler sebebiyle meydana gelen yapısal değişimler, globalleşme ve tüketicinin farkındalığı ile birlikte yeni arayışlarla şekillenen bir süreçtir. Bu süreç içerisinde pazar odaklılık, toplumsal pazarlama ve ilişkisel pazarlama gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır.

Pazarlama kavramı; bir işletmeyi amaçlarına ulaştırmayı gerçekleştirmek üzere gereksinimleri karşılayacak hizmet mal ve fikirlerin geliştirilerek, hizmetlerin fiyatlandırılması, dağıtılmasına ve tutundurulmasına yönelik olarak hazırlanan planlama ve uygulama sürecidir (Palamutçuoğlu, 2012). Yapılan tanımlar dikkate alındığında pazarlama kavramının zaman içinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak şekillendiğini belirtmek mümkündür.

1.2. Pazarlamanın Gelişimi

Gümüş Dönmez (2014) tarafından belirtildiği gibi, pazarlama alanında pek çok yenilik ortaya çıkmış ve bu yenilikler günden güne gelişerek devam etmektedir. Pazarlama olgusu, genellikle ticari anlam içeren her konuda yer almaktadır. Diğer bir deyişle ticari anlam içeren faaliyetler; tüketicilerin gereksinim ve isteklerinin karşılanması ve tüketicinin tatmin edilmesiyle ilgili olup pazarlama kavramı ile iç içedir. Pazarlama kavramı, tarım, hayvancılık ve turizm gibi bütün sektörlerde oldukça önemli ve işlevsel bir etkinlikler bütünüdür. Temel olarak müşterilerin beklenti ve isteklerini karşılamaya odaklı olan pazarlama kavramı, insanlığın varoluşunun devam edebilmesi için oldukça önemlidir. Diğer bir deyişle insanlar yaşamlarını devam ettirebilmek için ilk zamanlarda tüketim gereksinimlerini doğadan karşılarken yerleşik yaşama geçişle birlikte doğa insanların gereksinimlerini gidermekte yetersiz kalmış ve insanlar bu ihtiyaçlarını gidermek amacıyla

üretime başlamışlardır. Tarihsel süreçte 1650' li yıllarda insan ve hayvan gücüne dayalı üretim söz konusu iken, Sanayi Devrimi' nin gerçekleşmesi ile beraber makine ile üretime geçilmiştir. Sanayi Devrimi ile beraber ortaya çıkan anlayış "üretim" yaklaşımıdır. Bu süreç içerisinde modern olarak pazarlama kavramından söz edilememekle birlikte 1900-1910' lu yıllarda bir disiplin alanı olarak pazarlama kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Üretim yaklaşımı olarak bilinen bu dönemde, mal ve hizmet üretimi oldukça kısıtlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bununla beraber tüketicilerin gereksinim ve beklentileri ikinci planda tutulmuştur (Genç, 2012; Gümüş Dönmez, 2014; Kozak, Evren ve Çakır, 2013).

1930 ve 1940' lı yıllara gelindiği zaman üretim anlayışından "ürün" yaklaşımı anlayışına geçilmiştir. Bu zamanda piyasalara hâkim olan ürün yaklaşımı anlayışına göre amaç, "en makul fiyat ile en iyi ürünü" ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda işletmeler, tüketicilerin gereksinim ve beklentilerini göz ardı ederek sadece en kaliteli ürünü yapmaya odaklı olmuşlar, bu doğrultuda ürünler üretmişlerdir. Buna bağlı olarak Alabay (2010) tarafından belirtildiği gibi, kaliteli ürünleri ortaya çıkarmak için ürün tasarımcıları ve mühendisler göz önünde olmuşlardır. 1940 ve 1950' li yıllar arasındaki dönem ise "satış" yaklaşımı olarak bilinmekte ve bu dönemde amaç sadece üretilen ürünün satılmasına odaklanmaktır. Tüketicinin gereksiniminin olup olmadığı sorgulanmadan sadece satma çabası dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu amaç için reklam vb. tutundurma çabaları oldukça fazladır. İşletmeler verimli ürün ortaya çıkarmaya çalışarak tüketicilerin bu ürünleri almalarını sağlamışlardır (Yükselen, 2003).

1950-1960' lı yıllara gelindiği zaman "modern" pazarlama anlayışı gözde olmuştur. Modern pazarlama anlayışı sürecinde amaç hem pazarın istek ve gereksinimlerini ön planda tutmak, hem de tüketiciyi tatmin etmektir. Aynı zamanda bu dönemde teknolojinin gelişmesi ile birlikte teknolojinin takip edilmesi de birincil derece öneme sahip olmuştur (Alabay 2010; İslamoğlu 2000). 1960 ve 1970' li yıllara gelindiğinde ise pazarlama anlayışı artık "toplumsal pazarlama" anlayışına dönüşmüştür. Buna göre başlangıçtan itibaren pazarlama alanında karşılaşılan eksiklikler, olumsuzluklar dikkate alınarak işletmeler sorumluluk alma konusuna odaklanmışlardır. Toplumsal pazarlama anlayışında asıl amaç işletme, toplum ve tüketici arasındaki çıkarların eşit şekilde düzenlenmesi ve pazarlama faaliyetlerinin bu eşitlik içerisinde yürütülmesi olarak değişmiştir (Kozak ve Turan, 2014; Mucuk, 2010). 2000' li yıllarda ise tüketicilerle uzun dönemli ilişkiler geliştirmeyi amaçlayan ilişkisel pazarlama anlayışı, pazarlama dünyasında yaygın anlayış olarak hüküm sürmeye başlamıştır. Çalışma kapsamında da incelendiği üzere bu anlayış, özellikle turizm işletmeleri gibi hizmet üreten ve hizmet pazarlayan işletmeler açısından stratejik öneme sahip bir pazarlama anlayışı haline gelmiştir.

Öztürk (2009) tarafından ifade edildiği üzere, pazarlama kavramı ve yaklaşımı, ürün yaklaşımından günümüze gelene kadar farklı aşamalardan geçerek çeşitli anlamlar kazanmıştır. Pazarlama etkinlikleri ürün anlayışı döneminde ortaya çıkmazken pazarlama çevresi değişime uğramış ve değişen tüketici ihtiyaçlarına cevap vermeye odaklı faaliyetler bütünlüğünü içeren işleve bürünmüştür (Kılıç ve Kendirli, 2005).

1.2.1. Pazarlama Anlayışının Gelişimi

Pazarlama anlayışının, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklı anlamlar taşıdığını belirtebiliriz. Pazarlama kavramı, gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğunda satış kavramıyla aynı anlamdadır. Başka bir ifadeyle gelişmekte olan ülkelerde pazarlama kavramı, klasik pazarlama anlayışı içerisinde olan üretim anlayışı ve satış anlayışı bağlamında iktisadi faaliyetlerin sürdürülmesi ile yerine getirilmektedir. Endüstrileşmiş ülkelerde ise iktisadi ve ticari faaliyetler modern pazarlama prensipleri doğrultusunda yürütülmekte ve gelişim sürekliliğinin sağlanması üzerinde durulmaktadır. Enformasyon çağında yaşayan ülkeler, sosyal fayda temelinde modern pazarlama anlayışını benimseyerek faaliyetlerini bu anlayış doğrultusunda yürütmektedirler (Karahan, 2000; Gümüş Dönmez, 2014).

Taşkın (2000) tarafından vurgulandığı üzere, pazarlama anlayışı işletmelerin benimsemiş olduğu pazarı algılama şekillerine göre biçimlenmektedir. Bu doğrultuda pazar ve işletme arasında kurulan "bütünsel" pazarlama ilişkilerini ne şekilde yönettiklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. Aynı zamanda, işletmelerde ortaya çıkabilecek değişiklikler pazarlama anlayışının da dönüştürülmesine yol açmaktadır.

İşletmelerin sürekliliği ve varlıklarını koruyabilmeleri için hizmet, ürün ya da bir fikri üretip pazarlama fonksiyonlarını kullanmaları onlar için olmazsa olmazlar arasında yer almaktadır. Bu süreçte işletmeler, müşterilerine ve topluma karşı sorumluluklarını üretmiş oldukları hizmet, fikir ve mal ile yerine getirmektedir. Böylece varlıklarını devam ettirebilmekte, gereksinimlerini karşılayarak onları tatmin etmekte ve işletmeye karşı bağlılıklarını sağlamaktadırlar. Elbette işletmeler, bu aşamaya gelip pazarlama anlayışı ile müşteri memnuniyetini ve müşteri tatminini sağlamayı başarana kadar bazı dönemlerden geçmişlerdir (Şendur, 2009).

Daha önce belirtildiği gibi işletmeler, ortaya çıkabilecek değişikliklere bağlı olarak pazar anlayışının dönüşümüne göre ve pazarı algılama şekilleriyle bütünsel bir anlayış içinde pazarlama işlemlerini geliştirmekte ve aynı zamanda bu ilişkilerin işletme lehine olmasına özen göstermektedirler (Öztürk, 2009). Buna göre pazarlama anlayışında ortaya çıkan değişimler, Taşkın (2005) tarafından aşağıda yer verilen pazarlama anlayışları ile ele alındığı gibi açıklanmaktadır:

1. Klasik Pazarlama Anlayışı,

2. Modern Pazarlama Anlayışı,

3. Toplumsal Pazarlama, İlişkisel

4. Pazarlama Anlayışı

Bozkurt ve Ünal (2015) tarafından yapılan diğer bir çalışmada ise pazarlama anlayışındaki gelişimler altıya ayrılmaktadır (Çakıcı, 1995; Bozkurt ve Ünal, 2015);

1. Üretim Anlayışı (Production Concept): Bu anlayış, tüketicilerin fiyata duyarlı oldukları ve fiyatı düşük, rahatlıkla bulunabilen ürünleri tercih edecekleri esasına dayanır. Bu sebeple tüketici tercihlerinden çok talebi karşılamaya yönelik kitle üretimi benimsenmiştir

2. Ürün Anlayışı (Product Concept): 1920-1945 yılları arasında geçerli olan bu anlayış, tüketicilerin performans, özellik ve kalite açısından beklentilerini karşılayan ürünleri tercih edecekleri esasına dayanır. Bu dönemde artık ne üretirsem satarım düşüncesi terk edilmiş ve en iyi ürünün talep edileceği anlayışı gelişmiştir.

3. Satış Anlayışı (Sales Concept): 1950' li yıllarda ortaya çıkan bu pazarlama anlayışının hâkim olduğu dönemde, artan işletme sayısı ile birlikte hemen hemen benzer nitelikte ürünler üretilmeye başlanmış ve bu durum rekabetin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle işletme yöneticileri ürün ve hizmetlerde değişiklik yapmadan satış yapmanın zor olduğunu anlamışlardır. Bu anlayışın tüketicilerin beklentilerini göz ardı etmesi nedeniyle tüketici güveni sarsılmıştır.

4. Pazara Yönelik Anlayış: 1970' li yıllarda ortaya çıkan bu anlayışta işletmeler saldırgan bir biçimde satış ve pazarlama çabalarında bulunmanın kendilerini olumsuz etkilediğini anlamışlar ve tüketicilerin isteklerine kulak verilmesi gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu zamana kadar görülen diğer pazarlama yaklaşımlarında ne büyük farkı, bu anlayışın tüketici odaklı olup, onlarla uzun vadeli ilişkiler geliştirerek satışı kolaylaştırmayı hedeflemesidir.

5. Toplumsal Pazarlama Anlayışı: 1970' li yıllar sonrasında ortaya çıkan bu anlayış, birçok ülkede görülen ekonomik problemler neticesinde o ülkede bulunan işletmelerin de toplumsal anlamda bir takım sorumluluklara sahip olması ve pazarlama çalışmalarında da bu sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri gerektiği esasına dayanır.

6. İlişkisel Pazarlama Anlayışı: 2000' li yıllara gelindiğinde ortaya çıkan bu anlayış, işletmelerin tüketicileri ile uzun vadeli ilişkiler kurması ve bu ilişkileri sürdürmesi esasına dayanır. Bu stratejiyle birlikte sadık müşteri kitlesi oluşturulmaktadır ve bu da işletmeler başta maliyet avantajı olmak üzere bir çok fayda sağlamaktadır.

Bu bilgiler doğrultusunda pazarlama anlayışının, pazarlamanın bir disiplin olarak ortaya çıktığı zamandan bugüne kadar sürekli olarak değişmekte ve dönüşmekte olduğundan söz etmek mümkündür.

1.3. Pazarlamanın Karakteristik Özellikleri

Yukarıdaki bölümlerde yer verilen pazarlama kavramına yönelik temel ve belirleyici birtakım karakteristik özellikler bulunmaktadır. Bu özellikleri aşağıdaki gibi ele alabiliriz:

- Pazarlama, kitle düzeyinde bir etkinliktir ve pazarlama bir ticari alışveriş ekseninde gelişmektedir (Altunöz, 2016).
- Pazarlama "alışveriş" ve "ticaret ilkeleri" üzerine kurulmuştur (Sheth ve Parvatiyar, 2002).

Palamutçuoğlu (2012) tarafından, pazarlamaya yönelik temel özellikler ise aşağıda yer verildiği gibi ele alınmıştır. Bu özellikler şunlardır:

- Pazarlama, kapsamlı ve oldukça çeşitli faaliyetler bütünü ya da sistemidir.
- Pazarlama, insan gereksinimlerini karşılamaya yönelik faaliyettir.
- Pazarlama, "mallar", "hizmetler" ve "fikirler" ile alakalı bir alandır.
- Pazarlama, yalnızca bir ürünün reklamı veya satışı işlemi değil aynı zamanda üretim sürecinin öncesinden başlanıp dağıtım aşamasına kadar pek çok faaliyetin sistemli bir şekilde ilerlemesini gerekli kılmaktadır.
- Pazarlama, dinamik yapısı ile sıklıkla değişen ortamlarda yürütülen etkinlikler bütünüdür.

1.4. Klasik Pazarlamadan Modern Pazarlamaya Geçiş

Ürün odaklı anlayıştan satış odaklı anlayışa doğru değişim gösteren pazar dünyası ve ticari alışverişler, üretim ve tüketimin artışı ile birlikte daha çok satış odaklı duruma gelmiş bulunmaktadır. Geleneksel pazarlama anlayışı, ürün pazarlama ve satış odaklı olarak ilerlemekteyken ilişkisel pazarlama anlayışında her müşteriye bireysel bir şekilde davranılmasının önemi üzerinde durulmaktadır. Aynı şekilde ilişkisel pazarlama anlayışında, müşterilerle iyi ilişkilerin ötesinde özel ilişkiler kurulmasına dair yeni bir anlayış benimsenmeye çalışılmaktadır. Bu süreçte iletişim ve teknoloji alanında ortaya çıkan gelişmelerle birlikte tüketiciler ve üreticiler doğrudan etkileşime girerek, iletişim daha kolay hale gelmekte, üreticiler teknolojik verileri kullanarak düşük maliyetlerle müşteriler hakkında pek çok bilgiye erişebilmekte ve etkileşime girebilmekte dolayısıyla müşterinin talebi doğrultusunda kendini düzenleyebilmektedir. Neticede teknolojik alanda ortaya çıkan bu gelişmeler, bireysel pazarlama uygulamalarını kolaylaştırmaktadır. Bu doğrultuda daha önce benimsenmiş olan aracılar tarafından sağlanan performans, günümüzde doğrudan üretici ve tüketici arasında gerçekleşmektedir. Başlangıç aşamasında

pazarlama uygulamaları yalnızca satış odaklı kitle pazarlaması gibi pazar işlevlerine odaklı iken son zamanlarda ilişkisel pazarlama yönlü anlayış odak haline gelmiştir (Tomer, 1998).

Kaya (2016) tarafından ele alındığı gibi, globalleşme ve globalleşmenin yarattığı rekabetin artışı, bilgi ve eğitim alanındaki ilerlemeler, bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ve internetin yaygınlaşması sayesinde pazar alanı da değişime uğramakta ve bu doğrultuda dünya tek bir pazar haline gelmektedir. Böylesi bir durumda özellikle globalleşme ve teknik öğelerin katkısıyla iletişim yaygınlaşarak insanların taleplerine erişim daha kolay hale gelmekte ve böylece pazarlama alanı da rol değişimine uğramaktadır (Alabay, 2010).

Klasik pazarlama anlayışı Güven (2007) tarafından ifade edildiği gibi üç farklı şekilde ilerlemiştir. Bu üç aşama şu şekilde belirtilebilir (Kaymak, 2016):

1. Üretime yönelik pazarlama anlayışı
2. Ürüne yönelik pazarlama anlayışı
3. Satışa yönelik pazarlama anlayışı

Sürekli güncellenen ve gelişip değişmekte olan pazarlama anlayışı içerisinde, ilişkisel pazarlama anlayışı oldukça önemli bir yere sahiptir. Sonuçta klasik pazarlama anlayışı ilişkisel pazarlama anlayışına doğru değişim sürecini yaşarken, haberleşme ve buna paralel olarak ortaya çıkan koşullar güçlü bir rekabet yaratmakta, tüketicilerin bilinçli hale gelmesine ve dolayısıyla pazar anlayışının sürekli olarak dönüşüm geçirmesine yol açmaktadır (Altunışık, Özdemir ve Torlak, 2006).

1.4.1. Modern Pazarlama ve Klasik Pazarlama Arasındaki Farklılıklar

Modern pazarlama ve klasik pazarlama anlayışı arasında oldukça önemli farklılıklar bulunmaktadır (Genç, 2012). Bu farklılıklar araştırmacılar tarafından aşağıda yer verildiği gibi belirtilmektedir (Yurdagül ve Dalkılıç, 2006):

- Klasik pazarlama anlayışında müşteri ilişkileri kısa soluklu iken, ilişkisel pazarlama anlayışında müşteri ilişkilerinin uzun soluklu olması bilhassa önem taşımaktadır.
- Klasik pazarlama anlayışında alıcı ve satıcı tek bir işleme odaklanırken, ilişkisel pazarlama anlayışında müşteri gereksinim ve istekleri üzerinde titizlikle durulmaktadır. Buna göre bir etkileşimin merkezinde artık ürün değil müşteri bulunmaktadır. İlişkisel pazarlama anlayışında müşteriyi idare etmekten onu anlamaya, güven sağlamaya, bilgiyi paylaşmaya ve müşterinin ilgisine odaklanılmaktadır.

- Geleneksel pazarlama ya da klasik pazarlama sadece müşterilere ürün satışı üzerine odaklanarak, müşterinin satın alma geçmişi ve gelecekteki davranışıyla ilgilenmemektedir. İlişkisel pazarlama anlayışı ise satın alma davranışını, müşteri bağlılığı ve devamlılığı için bir ön koşul olarak görmektedir.
- Geleneksel pazarlama anlayışında kaliteden sorumlu olan üretimi yapan grup iken, ilişkisel pazarlama anlayışında tüm çalışanlar kaliteden sorumludur.

Öte yandan Kotler ve Armstrong (1999) tarafından ele alındığı gibi, ilişkisel pazarlama ve klasik pazarlama karşılaştırıldığında karşımıza şu temel noktalar çıkmaktadır:

- Tüm müşterilerden tek tek müşterilerle ilgilenmeye geçiş,
- Tek taraflı mesajlardan çift taraflı mesajlara geçiş,
- Pazar bölümlenmesi yerine müşterilerin bölümlenmesi,
- Ortalama müşterilere karşı kârlı müşteriler,
- Müşteri çekme taktiğine karşı müşteriyi tutundurma çabası,
- Müşteri adlarına karşı müşteri profili,
- Kitlesel üretim yerine bireysel üretim,
- Kitlesel reklamlar yerine kişisel reklamlar,
- Her bir müşteriye karşı bireysel şekilde davranma,
- Tek satış fikrinden alıcı ve satıcı için uzun soluklu menfaat elde etme üzerine kurgulanmış bir pazar anlayışı ifade edilebilir.

1.5. İlişkisel Pazarlama Kavramı

Pazarlama anlayışının, ilişkisel pazarlama olarak nitelendirilen yeni bir paradigma ile karşı karşıya kalması yakın bir tarihe dayanmaktadır. 1980' li yılların sonundan itibaren pazarlama kaynakları içinde yer alan ilişkisel pazarlamanın önem kazanmasında etkili olan bazı faktörler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1970' te yaşanan enerji krizi ve beraberinde getirdiği ham madde maliyeti, ikincisi ise rekabetin global anlayış üzerinde yükselişe geçmesidir (Kaymak, 2016).

İşletmeler rekabetten zarar görmeye başladıklarında tutundurma ve müşteri bağımlılığı sağlamak için çalışmalara başlamışlardır. Böylelikle pazarlama giderleri ve faaliyetleri ile yeni müşteriler elde etme arayışına girmişlerdir (Gülmez ve Kitapçı, 2003). Diğer bir deyişle 1990' lı yıllarda rekabet ve müşteri beklentilerinin artışıyla birlikte müşteri tatminini sağlama gibi kavramlar ön plana çıkarken, "ilişkisellik" adı verilen yeni bir

döneminde başlangıcı söz konusu olmuştur. İlişkisel pazarlama anlayışı, satılan ürünün veya sunulan hizmetin üstün nitelikte olması görüşüne dayanmaktadır. Buna göre satıcı ve alıcı olarak iki grup arasında bir ilişkinin bulunması, hem müşteri hem de hizmet sunanlar için yeni değerler meydana getirmekte, müşteri sadakatini sağlayarak maliyetlerin de azalmasına katkı sağlamaktadır (Selvi, 2007).

Berry, 1983 yılında hizmet pazarlaması bağlamında ilk ilişki pazarlaması tanımını önermiştir. İlişki pazarlamasını "müşteri ilişkilerini çekmek, sürdürmek ve çok hizmetli kuruluşlarda geliştirmek" olarak tanımlamıştır. Sadece yeni müşterileri çekmenin önemini vurgulamakla kalmamış, aynı zamanda müşterileri elde tutmak ve ilişkileri güçlendirmek için kaynak tahsis etme konusundaki endişesini de dile getirmiştir (Gummesson, 2008). Morgan ve Hunt'ın (1994) daha genel bir tanımında ise ilişkisel pazarlama "başarılı ilişkisel alışverişler kurmaya, geliştirmeye ve sürdürmeye yönelik tüm pazarlama faaliyetleri" olarak tanımlanmıştır.

Tedarik zinciri bağlamında, Ballantyne (1994) ilişki pazarlamasını "tedarik zincirinde sürekli ve istikrarlı bağlantılar sağlamak için değişim ilişkilerinin geliştiği, ilgili taraflar arasında değer alışverişi yaratmak, geliştirmek ve sürdürmek için ortaya çıkan disipliner bir çerçeve" olarak tanımlamıştır.

Gordon (1998) tarafından bir süreç olarak tanımlanan ilişkisel pazarlama; müşteri ve işletme için yeni değerler yaratma, bu değerleri tanımlama ve yaşam boyu sürecek ortaklıklar kurma gibi yararlar üzerine kurulmuştur. Bu süreç aynı zamanda satıcı ve müşteriler arasında süregelen işbirliğinin yönetilmesi, odaklanılması ve anlaşılmasını kapsamaktadır.

Palmer' e (2000) göre ilişkisel pazarlama; bir işin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla müşteri ve işletme arasındaki ilişkilerin stratejik bir şekilde düzenlenmesini hedefleyen "organizasyonel" bir kültürdür. Burucuoğlu (2011) tarafından ifade edildiği gibi ilişkisel pazarlama, işletme ve müşteriler arasındaki bilgi akışını gerçekleştirmek üzere karşılıklı güvene gereksinim duyar ve buna bağlı olarak bir işletme, öncelikle müşterinin talebini anlamalı ve müşteri davranışlarına idrak etme çabası içerisinde bulunmalıdır.

Çelik (2005) tarafından ifade edildiği üzere, ilişkisel pazarlama; kişiselleştirilmiş ve katma değerli ilişkiler temelinde, ağ yaratma, oluşturulan ağı devam ettirme, karşılıklı menfaat elde etme ve uzun soluklu ilişkilerin güçlendirilmesi olarak benimsenen bütüncül bir anlayıştır. Öte taraftan Kaymak'ın (2016) vurguladığı gibi, ilişkisel pazarlamanın merkezinde insan vardır ve bundan dolayı ilişkisel pazarlama sürecinde, "içtenlik" ve "doğallık" önem arz etmektedir. Buna göre ilişkisel pazarlama bağlamında vaatlerin yerine getirilmesi ve bağlayıcı olma gibi unsurlar oldukça önemlidir (Harker, 1999).

Sonuç olarak ilişkisel pazarlama müşteriler için ne şekilde bir değer yaratılacağı ve müşteri ile işletme arasında ne şekilde ilişki oluşturulacağına dair bir perspektifi ifade etmektedir (Köse, 2004). İlişkisel pazarlamanın gelişmesinde rol oynayan etkenleri şu şekilde ele almak mümkündür (Kandampully ve Duddy, 1999):

- Tüketicilerin bilinçlenmesi,
- Müşterilerin satın alma davranışlarında ortaya çıkan değişimler,
- Müşteri pazar bölümlerindeki artışın söz konusu olması,
- Kalite konusunda ortaya çıkan standartlar ve beklentilerdeki artış,
- Globalleşme eğilimi ve rekabetin artışı,
- Klasik pazarlamaya olan inancın zayıflaması.

Kaymak (2016) tarafından söz edildiği gibi ilişkisel pazarlama; üreticiler ve tüketiciler arasında karşılıklı ilişkiler kurulmasını, iletişimin ön planda olmasını, karşılıklı ve müşteri odaklı anlayışın benimsenmesini içermektedir. Kaya' nın (2016) da dikkat çektiği üzere, modern çağda tüketiciler, hizmetlerin kendilerine özgü olmasını talep etmektedir. Bu talebin karşılanması için işletmeler; müşteri ilişkilerini, müşteriyi daha iyi tanıma ve anlamaya yönelik olarak organize etmektedirler. Böylesi bir durum hem müşteri ilişkilerinin ilerlemesini sağlarken hem de işletmenin rekabet avantajı elde etmesine katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla ilişkisel pazarlama uzun soluklu, devamlı olan işletme ve tüketici ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, işletme ve tüketiciler arasındaki ilişkinin karşılıklı olması gerektiğini göstermektedir (Arlı, 2010). Sonuç olarak ilişkisel pazarlama kavramına yönelik olarak yapılan tanımlar incelendiğinde, iki farklı perspektif dikkat çekmektedir. Bunlar "dar ve geniş perspektifler" olarak ele alınmaktadır. Dar perspektiften ilişkisel pazarlama, yalnızca müşteri ilişkilerine odaklanmayı ifade etmektedir. Geniş perspektiften ise ilişkisel pazarlama, bütün paydaşlarla olan ilişkileri ifade etmektedir (Jibreal, 2016).

1.5.1. İlişkisel Pazarlamanın Gelişim Süreci

Pazarlama uygulamalarının geçmişi çok eski tarihlere rastlamakla birlikte, pazarlama anlayışının iktisattan farklı bir alan olarak ortaya çıkması yakın tarihe dayanmaktadır (Çayırağası, 2016). Alanyazın incelendiğinde 20. yüzyılın ilk başında geleneksel ve değişim odaklı pazarlama anlayışının söz konusu olduğu bilinmektedir (Sheth ve Parvatiyar, 1995a). Pazarlama anlayışında globalleşmenin ve teknolojik alandaki gelişmelerin etkisi ile tüketicilerin eğitim ve iletişim düzeylerindeki artış, pazar anlayışında birtakım farklılıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır (Alabay, 2010). Pazarlamanın ilk ortaya çıktığı yıllarda ürün, üretim ve satış kavramları ön planda iken 1980'li yıllara gelindiğinde artık ilişkisel pazarlama kavramı odak haline gelmiştir (Çayırağası 2016).

İlişki pazarlaması yeni bir pazarlama stratejisi olmamakla birlikte, Berry 1983 yılında bunu ilk fark eden kişi olmuştur. Kavramın ortaya çıktığı dönemde pazar, yeni teknolojilerin ortaya çıkması ve bunların ürün ve hizmetlerin gelişimi üzerindeki etkisi, rekabetin artması, pazarın olgunlaşması, nüfus artış hızının azalması gibi faktörler nedeniyle büyük değişikliklerle karakterize ediliyordu (Ciobanu ve Luca, 2016).

Peck ve diğerlerine (1999) göre, giderek büyüyen ilişkisel pazarlama kavramı, müşterilerin ve tüketicilerin daha fazla değer elde ettiklerine inandıkları sürece belirli bir tedarik kaynağına sadık kalacaklarını önermesi üzerine inşa edilmiştir. Geleneksel pazarlama karması unsurları (4P) hayati önem taşımaya devam ederken, bunların müşteri ve tüketiciye değer sağlayan faktörlerle desteklenmesi gerektiği unutulmamalıdır.

Bu bilgiler bağlamında, ilişkisel pazarlamanın gelişimine yardımcı bazı faktörler bulunduğundan söz edebiliriz. İlişkisel pazarlamanın gelişimine ve ön plana çıkmasına katkıda bulunan faktörler, araştırmacılar tarafından aşağıda belirtildiği gibi sıralanabilir (Peppers ve Roggers, 1995):

- Klasik pazarlamaya yönelik olan inancın zayıflaması,
- Hızlı bir şekilde değişen satın alma modellerin ortaya çıkması,
- Teknolojinin pek çok hizmet ve ürüne olan etkisi,
- Müşteri pazarı bölümlerindeki artış,
- Rekabetin günden güne artması ve yoğun hale gelen global yapısı,
- Kalitenin, tek başına yeterli olmaması,
- Müşteri taleplerinde gözlenen günden güne artış.

1.5.2. İlişkisel Pazarlamanın Amaçları

Birebir, sürdürülebilir ve nitelikli ilişkilere odaklanılan ilişkisel pazarlamanın birçok amacı bulunmaktadır. Kılıç (2010) tarafından dile getirildiği gibi, ilişkisel pazarlamanın ana amacı uzun soluklu müşteri ilişkileri kurarak müşteri bağlılığını sağlamaktır. Var olan müşterileri tutundurarak, müşteri sadakatini kazanmak ilişkisel pazarlamanın diğer bir amacıdır. Bu bağlamda bir işletme için ilk defa alışveriş yapan bir kişinin, devamlı müşteri olması var olan müşteriyi elde tutmak kadar önemlidir. Aynı zamanda Terzioğlu (2008) tarafından belirtildiği gibi, ilişkisel pazarlamanın bir diğer amacı da müşterilerin tatmin olmasını sağlamaktır.

İlişkisel pazarlama söz konusu olduğunda; müşteriler, aracılar ve işletmecilerin amaçları birbirinden farklı olabilmektedir. Örneğin işletmeler, müşteri artışının sağlanmasını maliyetlerin en aza indirilmesini hedeflerken müşteriler ise niteliğe odaklanmaktadır. Netice itibariyle pazarlama anlayışındaki yeni trende göre, müşterilerin tatmin olmasını sağlamak bir işlet-

mede görevli olan tüm personelin ortak amacıdır (Kaymak, 2016). Böylelikle ilişkisel pazarlama, müşteri ve işletmelerin karşılıklı olarak kâr elde etmesini sağlama amacındadır. Aynı zamanda ilişkisel pazarlamanın diğer bir amacı da işletmenin yoğun rekabet karşısında korunmasını ve hatta rekabette üstünlüğü ele geçirmesini sağlamasına yardımcı olmaktır (Bakırtaş ve Işıkoğulları, 2008; Karaca 2003).

1.5.3. İlişkisel Pazarlamanın Faydaları

İlişkisel pazarlamanın faydaları yaygın olarak "işletmeye olan faydalar" ve "müşteriye sağlanan faydalar" bağlamında incelenmektedir. Bu araştırma kapsamında bu yararlara aşağıda yer verilmektedir.

1.5.3.1. İlişkisel Pazarlamanın İşletme Açısından Faydaları

Müşteri odaklı ilişkisel pazarlama uygulamaları müşteri sadakatini olumlu yönde etkilemektedir. Sadık müşteriler, daha düşük elde tutma maliyetleri ve daha düşük ayrılma oranlarının bir sonucu olarak artan kârlılık anlamına gelir. İlişki pazarlaması ve müşteri ilişkileri yönetiminin (CRM) faydaları, müşteriyi elde tutma maliyetlerinin azalması ve müşterinin terk etme oranlarının düşmesi sonucunda kârlılığın artması yoluyla gerçekleşir (Reichheld ve Sasser, 1990). Özellikle ilişkisel pazarlama çabalarının, sadık müşterilerin gelirlerini artırdığı, ekstra mal ve hizmet edinme şanslarını yükselttiği ve müşterinin olumlu ağızdan ağıza iletişim eğilimini etkilediği belirtilmiştir (Kinard ve Capella, 2006).

Selvi (2010) tarafından ifade edildiği gibi, ilişkisel pazarlama, işletmelere kolay müşteri kazandırma, müşteri memnuniyetini sağlama ve rekabet üstünlüğü ile birlikte ağzından ağıza yayılan reklam ve kazanç getirecek olan müşterilere ulaşma gibi faydalar sağlamaktadır. Yine ilişkisel pazarlama bir işletmeye yeni müşteri kazandırmakla birlikte, sabit müşterilere de satış yapmayı sürdürme ve şirketin bir kez kazanıp hizmet verdiği, çeşitli olanaklar tanıdığı müşteriye yönelik yaklaşımını devam ettirme, ortaya çıkacak olan problemlerin çözümünde maliyetleri azaltma gibi avantajlar sağlamaktadır (Barutçu, 2002).

İlişkisel pazarlamanın işletmeye sağladığı faydalardan biri, daha kolay ve uzun vadeli müşteri memnuniyeti sağlamaktır. Buna göre müşteri ve işletmeler arasında kurulan ilişkisellik müşterinin alışveriş esnasında tatmin duygusuyla birlikte, yüksek memnuniyet duygusu ortaya çıkarmakta ve herhangi bir olumsuzluğun tolere edilmesini kolaylaştırmaktadır (Bakırtaş ve Işıkoğulları, 2008).

İlişkisel pazarlamanın bir işletmeye sağlamış olduğu yararlar arasında kârlı müşterilere ulaşmak ile ağızdan hızlı yayılan reklamlar da oldukça destekleyicidir. Örneğin bir işletme müşteriler ile kurduğu ilişkiyi uzun döneme yayarak, müşteri ve işletme arasında işbirliği kurulmasını ve böylelikle daha fazla yatırım ve daha fazla kârlılık elde edilmesini sağlayabilmektedir. Yine müşteri ile kurulan olumlu ilişkiler sayesinde, ağızdan ağızda yayılan iletişim

yoluyla olumlu reklamlar, olumlu izlenimler ve olumlu etkisi sonucunda işletme avantajlı duruma geçmekte ve yeni potansiyel müşterilere ulaşabilmektedir (Şendur 2009).

Gummesson (2002) tarafından belirtildiği gibi, ilişkisel pazarlama işletmeler için kapsamlı rekabet üstünlükleri sağlamakta ve rakipleri tarafından taklit edilmenin önüne geçmektedir. Bu bağlamda Zeithaml (1988) tarafından belirtildiği gibi, ilişkisel pazarlamanın işletmelere sunduğu faydaları aşağıda yer verildiği gibi ele alabiliriz;

- Müşteri yaşam boyu değeri
- Personeli elde tutma
- Düşük maliyetler
- Artan satışlar
- Ağızdan ağza pazarlama (ücretsiz reklam)

1.5.3.2. İlişkisel Pazarlamanın Müşteri Açısından Faydaları

İlişkisel pazarlamanın işletmeye getirdiği faydaların yanında, müşteriler içinde çeşitli faydalar sağladığı bilinmektedir. Bu bağlamda müşterilerle kurulacak olan ilişkiler müşterilere özel ilgi gösterme, güven duymak ve sosyal menfaatler elde etme gibi konularda yarar getirmektedir (Hennig-Thurau, Gwinner ve Gremler, 2002; Gray, 2004).

Bir hizmet işletmesinin müşterileri, firma ile ilişki kurduktan sonra temel hizmetin tatmin edici bir şekilde sunulmasını beklerler. Öte yandan, müşterilerin bir hizmet sağlayıcıyla uzun vadeli ilişki geliştirmeleri sonucunda temel hizmet performansına ek olarak ek faydalar elde etmeleri muhtemeldir. (Gwinner vd., 1998)' e göre, hizmet kuruluşlarıyla uzun vadeli ilişki sürdüren müşteriler üç temel fayda kategorisinden yararlanır: güven, sosyal ve özel muamele. Sheth ve Parvatiyar (1995) müşterilerin daha az seçenek tercih ettiğini iddia etmektedir. Uzun vadeli ilişkiler güveni artırarak seçenekleri azaltabilir. Morgan ve Hunt (1994), değişim ortağının güvenilirliğine ve dürüstlüğüne duyulan güven olarak tanımlanan güvenin, ilişkisel değişimlerde kritik bir aracı değişken olduğunu iddia etmektedir.

İlişkisel pazarlamanın müşterilere sağladığı güven, daha az risk algısı ile ilgilidir. Öztürk (1998) tarafından söz edildiği gibi işletmelerle müşteriler arasında kurulan uzun soluklu ilişkiler, müşterinin güven duygusunu geliştirmekle birlikte işletmeye şı duyulan güvenle birlikte işletme ve müşteri arasındaki ilişkiler ve alışverişler uzun döneme yayılabilmekte, yüksek risk algısı azalarak müşterinin işletmeye güven duygusu sağlanabilmektedir. Böylelikle müşteriler, güven duygusuyla daha fazla uzun süreli bağlılık geliştirebilir ve müşteriler alışverişlerini aynı işletmeden yapmaya devam edebilirler (Sharmin, 2012).

İlişkisel pazarlama kapsamında müşterinin elde ettiği sosyal menfaatler ya da sosyal yararlar ise işletme personelleri ile müşteriler arasında ortaya çıkacak olan yakınlık ya da ilişkilerin duygusal yönüyle ilgili olup personel ve müşterilerin kişisel olarak tanınmalarına imkân sağlamaktadır. Böylece gelişen dostça münasebetler müşterilerin anlaşılması sunulan hizmetin daha uygun ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesi aynı zamanda hizmetin bireyselleştirmesini olanak sağlamaktadır. Son olarak ilişkiler pazarlamanın müşteriye yararları boyutunda özel muamele görmeyi ele almak gerekirse bu süreçte işletmeler müşterilerine yönelik olarak hızlı hizmet sunma, kişiselleştirmiş hizmetlere ek hizmetler ilave etme veya özel fiyat indirimleri sağlamak gibi konularda olanak sağlayabilir ve bu özel muameleler müşterinin memnuniyetini sağlar (Jibreal, 2016).

1.5.4. İlişkisel Pazarlamanın Bileşenleri

Yaltagil (2022) tarafından dile getirildiği gibi, pazarlama olgusunun doğası gereği merkezinde "insan" yer almakta ve durağan olmayan uygulamalı bir disiplin alanı olarak değerlendirilmektedir. Günümüz dünyasında iletişim kavramı, pazarlama alanında etkileşimin sağlanması ve rekabet üstünlüğünü yakalamak için elzem bir unsurdur. Nitelikli bir iletişimin yanında, işletmeler için bağlılık geliştirilmesi ve güven duyulması ilişkisel pazarlamanın temel boyutları arasında yer almaktadır. Yürük ve Kayapınar'a (2016) göre ilişkisel pazarlamanın ana bileşenleri; "müşterilerin beklentilerini karşılamak", "onlarla empati kurabilmek" ve "ortak bir değer yaratmak" ile ilgilidir. Bayrakdar (2021) ve Ertuğrul'a (2022) göre, ilişkisel pazarlamanın bileşenleri aşağıda yer verildiği gibi belirtilebilir:

- Müşteri Sadakati Müşteri
- Memnuniyeti
- Müşteri İlişkileri Yönetimi
- Marka İmajı
- İletişim
- Hizmet Kalitesi
- Güven
- Fiyat Algısı
- Çatışma Yönetimi olarak sıralanabilir.

İlişkisel pazarlama; tek boyutlu ve altı öğeden meydana gelen bir yapıya sahiptir. Bu altı öğe; "karşılıklılık", "empati", "değer", "iletişim", "güven" ve "ayrılmazlık" olarak açıklanmıştır. Diğer taraftan ilişkisel pazarlamanın "süreklilik", "kişiselleştirme" ve öznellik" ya da "kişiye özgülük" gibi üç ana bileşeni olduğundan da söz edilmektedir (Şahin, 2018). Yine ilişkisel

pazarlama Pheng (1999) tarafından aşağıdaki bileşenler temelinde inşa edilmektedir. Bu yedi bileşeni şu şekilde sıralayabiliriz (Çayırağası, 2016):

- Kısa zamanlı anlayıştan uzun zamanlı anlayışa odaklanma.
- Müşteri hizmetinin üst düzey olmasına vurgu.
- Müşterilerin yüksek düzey bağlılığını sağlama.
- Müşterilerle kurulan yüksek iletişime vurgu.
- Sadece bir satıştansa müşteriyi tutundurma çalışmasına odaklanma.
- Ürünün nitelikleri yerine müşteri değerini odaklanma.
- Kalitenin bütün etkinliklerde öncelikli olması şeklinde belirtebiliriz.

1.5.5. İlişkisel Pazarlama Stratejileri

İlişkisel pazarlamanın bir işletmenin her alanında uygulanabilmesi için farklı stratejilerden yararlanılmakta, işletmenin başarıya ulaşmasında kullanılan stratejiler, yardımcı etkenler olarak görülmektedir. Bozkurt (2005) tarafından belirtildiği gibi bu stratejiler, tek tek ele alınabileceği gibi bir bütün olarak da değerlendirilebilir. İlişkisel pazarlama stratejilerini maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

- Merkez servis stratejisi
- Servis artırma stratejisi
- İlişkiyi fiyatlandırma stratejisi
- İlişkiyi gelenekselleştirme stratejisi
- İç pazarlama stratejisi

Merkez servis stratejisi ile birlikte hizmetler sürekli hale getirilir ve doğru şekilde müşteri iletişimi sağlanır. Servis artırma stratejisi ile müşterilere ürün hizmet veya alternatifler sunularak rekabet yönünden farklılık ve üstünlük elde edilmeye çalışılır. İlişkiyi geleneksel hale getirilme stratejisi ile birlikte müşteriler işletmenin bir parçası haline getirilirken iç pazarlama stratejisi ile müşteri ve işletme arasında "duygusal bağ" kurulması sağlanır (Şahin, 2018).

Çiçek (2019) tarafından belirtildiği gibi, ilişkisel pazarlama stratejilerini ortaya koymak için; "fiyat esnekliği", "kalite yaklaşımı", "zaman", "müşteri memnuniyeti ve sadakati", "müşteri bilgi sistemi", "iletişim", "müşteri hizmetleri" ve "ürün hizmetleri" nin doğru bir şekilde sunulması oldukça önemlidir (Berry, 1995). Öte yandan ağır rekabet şartları altında, müşterilerin sorunlarına yalnızca çözüm bulmak yeterli değildir. Aynı zamanda pazar payını koruma, avantajı sağlama, sürdürülebilirlik ve işletmelerin gereksinim duyduğu stratejiler bulunmalıdır. İşletmeler ilişkisel pazarlama anlayışı doğrultusunda, satış odaklı olmaktan hizmet odaklı olma anlayışına geçmişken

müşterilere etkili bir şekilde yaklaşım için belli başlı stratejiler kullanmaktadırlar (Bozkurt, 2005).

Berry (2002)' ye göre bu stratejileri aşağıda yer verildiği gibi alabiliriz:

- İçsel Pazarlama
- İlişkisel Fiyatlandırma
- Temel Hizmetler Stratejisi
- İlişkiyi ve Hizmeti Uyarlama
- Hizmeti Artırmak.

Bu beş strateji aynı anda kullanılabileceği gibi birbirinden tamamen bağımsız değildir (Yıldırım, 2022).

1.5.6. İlişkisel Pazarlamanın Önemi

İlişkisel pazarlama; günümüzün yoğun rekabet koşullarında, başarılı olmak için yüksek kalite ve iyi hizmet sunulmasını temel faktör olarak görmektedir. Bu anlayış doğrultusunda, hizmet seviyesi ve kalitesinin birbirine yaklaştığı, üstün hizmet ve kalite sunmanın bir işletme için yaşamsal öneme sahip olduğu açık bir gerçektir. Diğer taraftan sadece kaliteye odaklanmanın bir işletme için başarıyı garantilemesi söz konusu değildir. Bunun için müşterilerin anlaşılmasının, gereksinimlerine yanıt verilmesinin ve güven odaklı bir yaklaşımın esas olduğu belirtilebilir (Yeşilbaş, 2010).

İlişkisel pazarlama üretici ve tüketici arasında oluşturulan karşılıklı, güvene dayalı bilgi akışının sağlanması ve uzun süreli ilişkinin kurulması anlayışı ile şekillenmiş bir pazarlama yaklaşımıdır. Bu ilişki günümüzde oldukça stratejik bir konuma sahip olup işletmelerin amaçlarını gerçekleştirmek için sıklıkla kullanılmaktadır (Özer, 2007). Sonuçta ilişkisel pazarlama anlayışıyla müşteri arasında kurulan güven, müşteri bağlılığını yaratmakta ve müşteri ile doğru etkileşim kurulmasını sağlamaktadır (Selvi, 2007).

Yaprak (2015) tarafından ilişkisel pazarlamanın önemi; kurulan ilişkiler temelinde kazanılan kâr olarak belirtilmekte, rekabet üstünlüğüne vurgu yapılarak, maliyetlerin azalmasına dikkat çekilmektedir. Aynı zamanda ilişkisel pazarlama, etkili bir pazarlama anlayışı olarak firma ve müşteri arasında, uzun soluklu yarar sağlayan bir unsur olması bakımından da önemli görülmektedir. İlişkisel pazarlamanın önemi Kandampully ve Dudy (1999) tarafından aşağıda belirtilen koşullara dayandırılmaktadır:

- Tüm hizmet alanlarında ve ürünlerde teknoloji etkisi,
- Satın alma davranışı sürekli olarak değişen müşteri profili,
- Pazar alanında meydana gelen kırılmalar ve bu kırılmalardaki artış,
- Müşterilerin talep etmesi,

- Kalite standartları artarken kalitenin tek başına yeterli olmaması,
- Global alandaki rekabet ve günden güne zorlaşan rekabet şartları,
- Klasik pazarlama yaklaşımına karşı zayıflayan güven olarak belirtilebilir (Yaprak, 2015).

2. TURİZM İŞLETMELERİNDE İLİŞKİSEL PAZARLAMA

2.1. Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama

Hizmet sektöründe yaşanan gelişmeler sonucunda, işletmeler pazarlama uygulamalarına yönelik olarak değişikliğe gitme durumunda kalmışlardır. Hizmet sanayisi; rekabetin yoğun bir şekilde yaşandığı, üstelik gereksinimlerin tam olarak anlaşılmasının gerektiği ve müşteri gereksinimlerini doğrudan karşılamaya ilişkin olarak tasarlanan alanları içermektedir. Hizmet sektörü günümüz koşullarında ilişkisel pazarlama ve uygulamalarını işe koşmaktadır. İşletmeler için ilişkisel pazarlama, bilhassa müşterileri tutundurma konusunda bir zorunluluk olarak görülmektedir (Hennig ve Hansen, 2000). Öte yandan ilişkisel pazarlamanın hizmet sektörü dışındaki pek çok işletme tarafından göz ardı edildiği, klasik pazarlama anlayışı ve uygulamalarının sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ancak hizmet sektörünün yapısı incelendiğinde müşteri ilişkileri bağlamında müşteri sadakatini sağlamak için ilişkisel pazarlamanın anahtar rol üstlendiği bilinmektedir (Sheth ve Sisodia, 2001).

Turizm sektöründe sunulan hizmetler ve üretilen ürünlerin yalnızca, faydalanma imkânı ile ortaya çıkan bir kullanım değeri bulunmaktadır. Daha açık bir ifade ile turizmde alınan ürün; yolculuk yapmak, dinlenme, güneş, hava veya plajdan yararlanmak, manzara veya sergi yoluyla sunulan ürünleri seyretmek gibi soyut olarak tüketilen hizmetlerdir. Bu bağlamda turizm ürününün tüketilmesinden sonra arda kalan memnuniyet veya memnuniyetsizlik duygusudur. Turizm işletmeleri yöneticileri de tüketilen ürünlerin ardında memnuniyet veya memnuniyetsizlik olduğunu fark ederek işletmelerine dair düzenlemeleri organize etmek durumundadırlar (Ergün, 2019).

Turizm işletmeleri ilişkisel pazarlama bağlamında var olan ve potansiyel müşterilerle uzun soluklu ilişkiler kurulmasını amaçlamakta böylece müşteri merkezli bir yaklaşımı benimsemektedir (Cop ve Bekmezci, 2008). Aynı zamanda ilişkisel pazarlama turizm işletmeleri için bir marka oluşturmayı hedeflemektedir. Bir hizmet sektörü olarak turizm işletmelerinde etkinliklerin çoğunluğu müşteriler ile doğrudan yapılan iletişimle şekillenmektedir. Müşteriler ile ilişki kurmak ve bu ilişkileri geliştirmek için turizm işletmeleri, çoğunlukla müşteri bilgilerini barındıran bir veri tabanından yararlanmakta ve bu veri tabanı ile müşterilere özel iletişim kurmakta ve onlara özel teklifler sunmakta, onlara yönelik özelleştirilmiş hizmet sunma stratejileri uygulamaktadırlar. Örneğin müşterilere ilişkin özel organizasyonlar düzenlenebilir, müşterilerle doğrudan iletişime geçerek onlara yönelik yapılan özel indirim-

lerden faydalanmaları sağlanabilir. Böylece işletmelerin yeni hizmetleri müşterilere aktarma fırsatı yakalanabilir (Cosic ve Djuric, 2010).

Turizm işletmeleri, müşteri ile ilişkisel pazarlama bağlamında iletişime geçerek ilişkileri yaşam döngüsü içerisinde değerlendirme olanaklarına sahiptir. Buna göre müşterilerle iletişimin ilişkisel pazarlama bağlamında çeşitli aşamaları incelendiğinde; müşteri ile iletişim kurmak için verilen sözler, verilen sözlerin yerine getirilmesi ve yerine getirilen sözlerden sonra yeni vaatlerde bulunulması gibi işlemler söz konusudur. Ergün (2019) tarafından belirtildiği gibi, müşteriler tatmin olduğu zaman yakınlarına ve arkadaşlarına işletmeyi önererek işletme için potansiyel müşterilerle iletişim geliştirme konusunda aracı konumuna gelebilmektedir.

2.1.1. Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlamanın Amaçları

İlişkisel pazarlamada temel amacın müşteri ve satıcı arasında uzun soluklu ilişkiler kurmak, değer yaratmak ve müşteri sadakatini sağlamak olduğu belirtilmiştir. Altunöz (2006) tarafından turizm işletmeleri için ilişkisel pazarlama etkinliklerinin pazarlama amaçlarının 6 başlıkta toplandığı belirtilmektedir. Bu amaçları şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Hizmet kalitesini artırmak,
2. Müşteri tatminini sağlamak,
3. Güven ve taahhüt oluşturmak,
4. 4Uzun soluklu müşteri ilişkileri geliştirmek,
5. Rekabette avantaj sağlamak,
6. Sosyal fayda elde etmek.

Hizmet kalitesini artırmak: Turizm işletmelerinin mevcut performansının artırılması, sunulan hizmetlerdeki farklılıklar ve rekabet avantajı elde edilmesiyle ilgilidir (Doğdubay ve Saatçi, 2011). Buna göre turizm işletmelerinde ilişkisel pazarlama uygulamaları ile müşterilerin talep ettiği hizmet sunulmaktadır.

Müşteri tatminini sağlamak: Müşteri ve müşteri tatmini özellikle hizmet sektöründe etkinlik gösteren işletmeler için oldukça önemli ve işletmenin bütün etkinliklerinin odağı halindedir. Dolayısıyla Emir ve Çelik (2010) tarafından belirtildiği gibi, hizmet sektörü sınıfında olan turizm işletmeleri için müşteri tatmini, öteki işletmelere kıyasla daha fazla önem taşıyıp ön planda tutulmaktadır.

Güven ve taahhüt oluşturmak: Turizm sektöründe yer alan işletmeler için müşterilere karşı güven oluşturmak, hizmetin satın alınmasından önce değil hizmetin satın alınmasından sonra değerlendirilmesi ile ilgilidir. Turizm işletmesinde müşterilere yönelik olarak güven sağlanması benzer hizmetler

sunan alternatif işletmelere karşı avantaj elde etmeyi ve dolayısıyla işletmenin tercih edilmesinin sağlanması ile yakından ilgilidir (Hacıefendioğlu ve Colular, 2008).

Uzun soluklu müşteri ilişkileri geliştirmek: Turizm işletmeleri için ilişkisel pazarlama etkinlikleri kapsamında müşteri bağlılığının davranışsal hale gelmesi ve destinasyona yapılan ziyaret sayısının artırılması hedeflenmektedir. Dolayısıyla ilişkisel pazarlama turizm işletmelerinde kısa dönemli faydalar ve çözümlerden çok uzun dönemli fayda ve müşteri tatminine odaklanmaktadır (Doğdubay ve Saatçi, 2011).

Rekabette avantaj sağlamak: Değişen müşteri davranışları gözüne alındığında müşterilerin daha fazlasını talep eden ve özel bir şekilde karar veren davranışlar sergiledikleri görülmektedir Turizm işletmelerinin rakipleri arasında öne çıkabilmek için işletme yöneticilerinin rekabet avantajı sağlayacak çabalara yöneldikleri bilinmektedir (Genç ve Erdoğan, 2013).

Sosyal fayda elde etmek: İlişkisel pazarlama kapsamında sosyal fayda elde etmek, hizmetin sosyal yaşamda yer alan duygusal boyutunu ifade etmektedir. İşletmenin personeli ve müşteriler arasındaki arkadaşlık bağları, sosyal fayda kapsamında değerlendirilmektedir. Sosyal fayda ile birlikte sosyal imaj kavramı da işletmenin başarısı konusunda ve rekabette üstünlüğü yakalaması açısından dikkat çekmektedir. Sosyal imaj; duygu, düşünce, inanç, ego ve izlenimle gerçekleştiren imge kurulumudur. Buna göre müşteri ve işletme arasında kurulan ilişkide duygusal özelliklerde, işletmenin soyut imajı da desteklenmektedir (Ergün, 2019; Gökdeniz ve Aşık, 2008).

2.2. Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlamanın Yararları

İlişkisel pazarlamanın yararları; müşteri ve işletme arasındaki karşılıklı ilişkiler esasında şekillenmekte, işletme ve müşteri olmak üzere iki şekilde incelenmektedir (Yaprak, 2015).

2.2.1. Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlamanın İşletme Açısından Yararları

İlişkisel pazarlama bir işletme için pek çok fayda sağlamaktadır. Bu faydaların başında kâr elde etme ve rekabet üstünlüğü yakalama gelmektedir. Temel amacı müşteriyi tutundurma olan ilişkisel pazarlama, işletmeler için müşteri sadakati, tutundurma oranı ve müşteri kârlılığında artış gibi yararlar sağlamaktadır. Aynı zamanda müşteriler işletme ile uzun süreli iş yapmakta, daha fazla ve daha çok satın alma davranışına yönelmektedir. Öte yandan müşteri kârlılığındaki artış ile birlikte müşteri işletmeye kâr sağlamakta, satın alma eylemini aynı yerden yaparken dengeli bir iş hacmi oluşturulmasına katkı sağlamaktadır (Özer, 2007). Sonuç olarak ilişkisel pazarlama ile sağlanan uzun zamanlı ilişkiler beraberinde müşterilerin memnuniyetini getirerek işletme ile müşteri arasındaki duygusal bir bağın oluşmasını sağlamaktadır. Böylece kâr elde edilirken işletmeler, rekabet

yönünden ön plana çıkmakta, rekabet avantajını üst düzeye getirerek oldukça önemli yol kat etmektedirler (Yaprak, 2015).

2.2.2. Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlamanın Müşteri Açısından Yararları

Turizm işletmelerinde ilişkisel pazarlama, işletmeye yönelik olarak sağlamış olduğu faydaların yanında müşteriye de faydalar sağlamaktadır. Bu faydaların başında ekonomik faydalar gelmektedir. Ekonomik faydalar işletmenin müşteriye sunmuş olduğu ürün ve hizmetlere ilişkin fiyat indirimlerini içermektedir. Genellikle işletmeler tarafından var olan müşterilere yeni müşterilerden daha fazla inisiyatif sağlanmakta ve uygun prosedürler uygulanmaktadır. Örneğin bir müşteri herhangi bir ürün veya hizmet aldığında ortaya çıkan sorun ile ilgili çözüm yollarına daha kolay ulaşabilmekte, işletme ile kurulan güven ve bağın sonucunda müşteri problemlerini çözüleceğine dair güven duymakta ve böylelikle tatmin olmuş bir şekilde işletme ile iletişimine devam etmektedir. Aynı şekilde özel muamele ile karşılaştıklarında bunun farkında olan müşterilerin, işletmeye yönelik olarak tercih sebepleri artmakta ve bu da elde ettikleri fiyat indirimlerinin, kişisel hizmetlerinin ve alınan hizmetlerin devamlı olmasını sağlamaktadır. Özel indirim, hizmet veya pek çok bilgiye hızlı bir şekilde erişim gibi kolaylıklar yine müşterilerin pazarlamadan yararlanmış oldukları kolaylıklar arasında sayılabilmektedir. Müşteri tarafından sunulan değer fark edilmekte ve böylece değer ve kişisel temelli yaklaşımla, ilişkisel pazarlamanın birleşimi sayesinde, uzun soluklu işletme ve müşteri arasındaki ilişkiler güçlendirilerek hem duygusal hem de ekonomik boyutta faydaların ortak bir şekilde elde edilmesini sağlamaktadır (Yaprak, 2015).

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma kapsamında, turizm işletmelerinde ilişkisel pazarlama konusu incelenmiştir. Bu bağlamda alanyazın derinlemesine incelenmiş ve pazarlama kavramının ortaya çıkışının çok eskilere dayanmasına rağmen ilişkisel pazarlama kavramının daha yakın bir tarihe dayandığı tespit edilmiştir. Özellikle sanayileşmenin etkisiyle tüketim ve tüketici davranışlarında büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. İşletmeler ise bu değişiklikleri takip ederek günün koşullarına göre hizmetlerine yön vermeye çalışmaktadırlar. Günümüzün tüketim anlayışı da özellikle değişimlerin çok hızlı bir şekilde yaşandığı hizmet sektöründe üretilen ürün ve hizmetlerde inovasyon yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Dahası bu inovasyon sadece bir kereye mahsus yapılması gereken bir kavramdan ziyade süreklilik arz etmesi gereken bir kavramdır. Aksi takdirde günümüz iş dünyasında rekabet avantajı yakalamak veya rekabet avantajını sürdürebilmek mümkün olamamaktadır.

Özellikle müşteri veya tüketici ile sıklıkla karşı karşıya olan ve iletişim temelli hizmetlerin sunulduğu turizm işletmelerinde güncel yaklaşımları takip etmenin önemi oldukça açıktır. Turizm işletmelerinde turistik ürünün üretim sürecinde tüketici de yer almaktadır ve üretilen ürünler üretildiği yer-

de tüketilmektedir. Turistik ürüne özgü olan bu durum, müşteri ile olan ilişkilerin diğer sektörlere kıyasla daha fazla önem kazanmasına sebep olmaktadır. Bu bilgiler bağlamında turizm işletmeleri ilişkisel pazarlama anlayışını benimsemekte, sundukları hizmetleri değişen tüketici taleplerine göre güncellemekte ve tüketicileri iyi bir şekilde analiz ederek onların ihtiyaç duydukları ürün ve hizmetleri üretmektedir.

İlişkisel pazarlama, tüketiciler ile işletme arasında uzun soluklu ilişkilerin kurulmasına, daha nitelikli hizmet sunulmasına ve daha çok tüketiciye ulaşıp kâr maksimizasyonunun sağlanmasına odaklanmaktadır. Bir müşteri değeri yaratmaya çalışan ve bunu da uzun soluklu, başarı ölçümleriyle, müşteri tatmini sağlayarak yapmaya çalışan turizm işletmeleri, ilişkisel pazarlama anlayışını turizmle ilgili her alanda kullanmaktadır. Tüketici ve işletme arasındaki bağlılığın artmasına yönelik olarak ilişkisel pazarlama stratejilerinin oluşturulması ve turizm işletmeleri tarafından aktif olarak kullanılması, tüketicilerin ziyaret sıklıklarının artmasına, işletmeye yönelik sadakatlerinin sağlanarak turizm işletmelerinin pazar paylarının artırılmasına imkân vermektedir.

Günümüz koşullarında rekabet oldukça üst düzeyde yaşanmakta ve rekabet üstünlüğü elde etmek için işletmeler yoğun çabalar sarfederek, buna yönelik stratejiler geliştirmektedirler. Bu doğrultuda işletmeler, tüketicilerine yönelik olarak iyi hizmetin yanında kaliteli hizmeti sunmayı da devamlı hale getirmeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak bir işletmenin büyük veya küçük ölçekli olması fark etmeksizin; varlığını devam ettirmesi, müşterilerle kurduğu ilişkide müşteri tatmini ve bağlılığını oluşturarak, uzun süreli ilişkiler geliştirmesine bağlıdır. Bunu da kolay bir şekilde başarmanın yollarından biri ilişkisel pazarlama anlayışından geçmektedir. Benzer şekilde ilişkisel pazarlama anlayışı turizm işletmelerinde etkili bir şekilde uygulanarak hem var olan müşterilerin elde tutulması hem de potansiyel müşterilere ulaşılması adına oldukça önemli bir işleve sahiptir.

Çalışma kapsamında ilişkisel pazarlama konusunda yapılan literatür taraması ve konu ile ilgili incelenen çalışmalar doğrultusunda, turizm işletmelerine yönelik ilişkisel pazarlama uygulamalarına daha fazla ağırlık verilmesi, Z kuşağına ulaşabilmek adına sosyal medya platformlarının daha aktif olarak kullanılması, gelişen teknoloji ile beraber karekod gibi uygulamalar kullanılarak tüketicilerden hızlı geri bildirimler alınarak bu geri bildirimlerin kalite kontrol sürecine dahil edilmesi ve tüketicilerin beklentilerinin daha iyi anlaşılması adına online anketlerin kullanılması gibi önerilerde bulunabiliriz. Özetle ilişkisel pazarlama anlayışı, turizm gibi teknolojinin sınırlı olarak kullanılabildiği ve insan emeği faktörünün her zaman ön planda olduğu bir sektörde göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir işleve sahiptir. Bu bağlamda gelecekteki konu ile ilgili yapılacak olan potansiyel araştırmalar, günümüzün teknolojik şartlarını dikkate alarak yeni ilişkisel pazarlama uygulamalarının geliştirilmesine odaklanmalıdır.

KAYNAKÇA

Alabay, M. N. (2010). Geleneksel pazarlamadan yeni pazarlama yaklaşımlarına geçiş süreci. Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics&Administrati ve Sciences, 15(2), 213-235.

Altıntaş M. H. (2000). Tüketici davranışları müşteri tatmininden müşteri değerine. Bursa: Alfa Basım Yayım.

Altunışık, R., Özdemir, Ş. ve Torlak, Ö. (2006). Modern pazarlama, İstanbul: Değişim Yayınları.

Altunöz, Ö. (2006). Turizm İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri: İstanbul'daki A Grubu Seyahat Acentelerinde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akçakoca, Bol

Arlı, E.(2013). Marina işletmeciliğinde ilişkisel pazarlama uygulamalarının tekrar satın alma niyeti, tavsiye etme niyeti ve memnuniyet üzerindeki etkisi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 61-75

Bakırtaş, H. ve Işıkoğulları, A. (2008). Turizm Sektöründe İlişkisel Pazarlama ve Müşteri Bağlılığı: Bursa İli Örneği, Nevşehir Üniversitesi İİBF 13. Ulusal Pazarlama Kongresi, 326- 332

Ballantyne, D., Christopher, M., & Payne, A. (2003). Relationship marketing: Looking Back, Looking Forward. Marketing Theory. 3(1): 159–166.

Barutçu, S. (2002). Hizmet Sektöründe Müşteri Bağlılığının Önemi ve Müşteri Bağlılığının Sağlanmasında İlişki Pazarlamasının Rolü: Banka İşletmelerinde Bir Uygulama, Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi SBE İşletme ABD. İzmir

Bayrakdar, E. D. (2021). İlişkisel Pazarlama Faaliyetlerinin Kurumsal Sürdürülebilirliğe Etkisinde İnovasyon Stratejilerinin Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Doktora Programı, Trabzon.

Berry, L. (2002), Relationship marketing of services-- perspectives from 1983 and 2000, Journal of Relationship Marketing, 1(1), 59-77

Berry, L. L. (1995). Relationship marketing of services - growing ınterest, emerging perspectives. Journal of the Academy of Marketing Science, 23(4), 236-245.

Bozkurt, İ. (2005) İletişim odaklı pazarlama -tüketiciden müşteri yaratmak. İstanbul: Mediacat Yayınları.

Bozkurt, M., & Ünal, A. (2015). Genel olarak pazarlama kavramı ve turizm pazarlaması. Paradigma Akademi Yayınları: Çanakkale

Burucuoğlu, M. (2011). Müşteri Memnuniyeti ve Sadakatini Arttırmada Müşteri Şikâyetleri Yönetiminin Etkinliği: Bir Örnek Olay İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman.

Ciobanu, C. I., & Luca, F. A. (2016). Relationship Marketing Strategies for Service Firms. SEA - Practical Application of Science. 4(3): 503–506.

Cop, R. ve Bekmezci, M. (2008). Değer temelli pazarlama anlayışında balanced sco-

recard'ın stratejik önemi. İ.Ü Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, (39), 247-266.

Cosic, M.- Djuric, M.(2010), Relationship marketing in the tourist services sector, UTMS Journal of Economics, 1(1), 509-510

Çakıcı, C. (1995). Otel İşletmeciliğinde Pazarlama Anlayışının Gelişimi. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 6(3), 20-27.

Çayırağası, F. (2016). İlişkisel Pazarlama Yaklaşımında Bağlamsal Pazarlama Stratejisinin Yeri ve Bir Uygulama, Doktora Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Programı İşletme Anabilim Dalı, Gaziantep.

Çelik, S. (2005). İlişkisel Pazarlamanın Hizmet Kalitesine Etkisi Havayolu Şirketlerinde Tüketicilerin Hizmet Kalitesi Algısı Üzerine Bir Uygulama, Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Çiçek, T. (2019). Hizmet İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama Stratejilerinin Rolü ve Özel Bir Fitness Kulübü Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Programı, İstanbul.

Dalkılıç, N. (2006). İlişkisel Pazarlama Yolu ile Müşteri Bağlılığı Sağlanması ve Sigorta Alanında Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

Doğdubay, M. ve Saatçi, G. (2011). Yeni Bir İlişkisel Pazarlama Yaklaşımı Olarak Turque Modeli:İzmir Şehir Merkezindeki Oteller Üzerinde Bir Araştırma. 2.Ulusal Turizm Kongres, 543-559

Duman, Y. (2007). İşletmelerde Rekabet Üstünlüğü Yaratma Açısından Değer Temelli Pazarlamada İlişkisel Pazarlamanın İncelenmesi ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı, İstanbul.

Emir, O. ve Çelik, S. (2010). Beş yıldızlı termal otel işletmesi yöneticilerinin müşteri değeri algılarının belirlenmesi: Afyonkarahisar'da bir uygulama. Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 7(1), 69-81.

Ergün, E. (2019). İlişkisel Pazarlama Kapsamında Sosyal Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama, Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Isparta.

Ertuğrul, A. (2021). İlişkisel Pazarlama Bağlamında Müşteri Muhasebesi Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı Muhasebe ve Denetim Bilim Dalı, Bursa.

Genç, E. ve Erdoğan, E. (2013). Otel yöneticilerinin ilişkisel pazarlamaya bakış açıları: Zonguldak, Karabük ve Bartın illerinde bir uygulama. Erciyes Üniversitesi, Türkan-Tuncer Hasçalık Turizm Fakültesi,14.Ulusal Turizm Kongresi, 1368- 1384.

Genç, E.(2012). Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri: Zonguldak, Karabük ve Bartın İllerinde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Zonguldak.

Gordon, I. (1998). Relationship Marketing: new strategies, techniques and Techno-

logies to win the customers you want and keep them forever. John Wiley ve Sons Canada.

Gökdeniz, A. ve Aşık, N.(2008). Küresel rekabet ortamında turizm işletmelerinde soyut imaj oluşturma. Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,11 820). 134-149.

Gray, B. (2004). The relationships between service quality, customer satisaction and buying intentions in the private hospital industry. South African Journal of Business Management, 35(4), s 27-37.

Gummesson, E. (2002). Relationship Marketing in the New Economy. Journal of Relationship Marketing. 1(1), s. 37-57.

Gundlach, G. T., & Wilkie, W. L. (2009). The American Marketing Association's new definition of marketing: Perspective and commentary on the 2007 revision. Journal of Public Policy & Marketing, 28(2), 259-264.

Gummesson, E. (2008). Total Relationship Marketing (Third Edition). Oxford: Elsevier Ltd

Gülmez, M. ve Kitapçı, O. (2003). İlişki pazarlamasının gelişimi ve yakın geleceği. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 4(2), 81-89

Gümüş Dönmez, F. (2014). Kıyı Otellerinde Elektronik İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri: Antalya İli'ndeki 4 ve 5 Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Muğla.

Güven, G. N. (2010). Konaklama İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama Uygulamaları: Kapadokya ve Antalya Örneği, Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.

Güven, Ö. Z. (2007). İlişkisel Pazarlama Ekseninde Otel İşletmelerinde Müşteri Bağlılığının Öncel ve Sonuçlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Model Geliştirilmesi, Doktora Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Kütahya.

Gwinner, K. P., Gremler, D. D., & Bitner, M. J. (1998). Relational Benefits in Services Industries: The Customer's Perspective. Journal of the Academy of Marketing Science. 26(2): 101–114.

Hacıefendioğlu, Ş. ve Colular, N. (2008). İlişkisel pazarlamada güven unsuru ve otel işletmelerinde uygulama. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), 107-126.

Harker, M. J. (1999). Relationship marketing defined? an examination of current relationship marketing definitions. Marketing Intelligence&Planning, 17(1), 13-20.

Hennıg-Thura T. Gwinner, K. P. and Gremler, D.D. (2002). Understanding relationship marketing outcomes an ıntegration of relational benefits and relationship quality. Journal of Service Research, Volume 4 (3), s.230-247.

Hennig-Thurau, T. ve Hansen, U. (2000). Relationship Marketing - Some Reflections on the State-of-the-Art of the Relational Concept. Hennig-Thurau, T. and Han-

sen, U. (Ed.) Relationship Marketing. Gaining Competitive Advantage Through Customer Satisfaction and Customer Retention, (ss. 3–27). Springer, Berlin.

Jıbreal, S. (2016). İlişkisel Pazarlama Taktiklerinin İlişki Kalitesi ve Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi: Gana Mobil Telekomünikasyon Sektörü Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi Ve Pazarlama Bilim Dalı, İstanbul.

Kandampully, J. ve Duddy, R. (1999). Relationship marketing: a concept beyond the primary relationship. Marketing Intelligence & Planning. August-Sept, 17(7), 315-323.

Karaca, Y. (2003). İlişki Pazarlaması ve Müşteri Değeri Yaratmada Müşteri Samimiyeti, Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

Karahan, K. (2000). Hizmet pazarlaması, İstanbul: Beta Yayınları.

Kaya, D. (2016). Yiyecek İçecek Sektöründe İlişkisel Pazarlama Taktiklerinin Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi: Ankara'daki Üniversite Restoranları Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi, Ankara.

Kaymak, A. (2016). İlişkisel Pazarlama ile Müşteri Değeri Yaratma: Turizm Sektöründe Bir Uygulama Örneği, Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Pazarlama Anabilim Dalı, Afyonkarahisar.

Kılıç, N. (2010). İlişkisel Pazarlamanın Müşteri Sadakati Yaratmadaki Etkisi: Bir Hava Yolu Taşıma İşletmesindeki Uygulamanın İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Kılıç, S. ve Kendirli, Ç. H. (2005). Endüstriyel pazarlarda ilişkisel pazarlamanın yeni ekonomideki yeri ve önemi. 3. Sektör Kooperatifçilik Dergisi, 148.

Kinard, B. R., & Capella, M. L. (2006). Relationship Marketing: The Influence of Consumer Involvement on Perceived Service Benefits. Journal of Services Marketing. 20(6): 359–368.

Kotler, P. (2000). Marketing management. (Milenium Edition). USA: Pearson Custom Publishing.

Kotler, P. ve Armstrong, G. (1999). Principles of marketing, second European Edition: Printice Hall Europe.

Kozak, M. ve Turan, A. (2014). Engelliler ve turizm: engelli bireylerin ve seyahat acentası yöneticilerinin algılamaları. Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi, 15.Ulusal Turizm Kongresi, 1176-1191.

Kozak, M., Evren,S ve Çakır, O.(2013). Tarihsel süreç içerisinde turizm paradigması. Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi, 24 (1) 7-22.

Köse, T. (2004). Bankacılık Hizmetlerinde İlişkisel Pazarlama ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli

Morgan, R. M., & Hunt, S. (1999). Relationship-Based Competitive Advantage. Journal of Business Research. 46(3): 281–290.

Mucuk, İ. (2010). Pazarlama İlkeleri. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Nakıboğlu, M. A. B. (2009). Hizmet İşletmelerindeki İlişkisel Pazarlama Uygulamalarının Müşteri Bağlılığı Üzerindeki Etkileri, Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Adana.

Ovalı, P. (2007), Kitle turizmi ve ekolojik turizmin kavram, mimari ve çevresel etkiler bakımından karşılaştırılması. Megaron:YTÜ Mim.Fak. E-Dergisi,.2 (2), 64-79.

Özer, A. (2007). Ders: Pazarlama. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/ozer/

Öztürk, İ. (2009). Konaklama İşletmelerinde İç ve Dış Müşteri Tatmininin İlişkisel Pazarlama Bağlamında İncelenmesi: Zincir Otel İşletmesi Örneği, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği, Sakarya.

Öztürk, S. A. (1998). Hizmet pazarlaması. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1028, İşletme Fakültesi Yayınları No: 3.

Palamutçuoğlu, B.T. (2012). Pazarlama ilkeleri ders notları. Celal Bayar Üniversitesi Kula Meslek Yüksekokulu, 1-45.

Peppers, D., Rogers, M. and Dorf,B.,(1999), Is your company ready for one to one marketing?, Harvard Business Review,77(1), 101-109.

Pheng, L. S.(1999). The extension of construction partnering for relationship marketing. Marketing Intelligence&Planning, 17(3), 155-16.

Reichheld, F. F., & Sasser, W. E. (1990). Zero Defections: Quality Comes to Services. Harvard Business Review. 68(5): 105–111.

Rızaoğlu, B. (2007). Turizm pazarlaması. (5. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Selvi, M. S. (2007). İlişkisel pazarlama- stratejiler ve teknikler. Ankara: Detay Yayıncılık.

Sharmin 2012 "Customer satisfaction in business: a case study of Moon Travel Ltd, Finland" Laurea University of Applied Sciences Laurea Leppävaara Bachelor's Degree Proggramme in Business Managment. s. 17-18.

Sheth, J. N. ve Parvatiyar, A. (1995a). The evolution of relationship marketing. International Business Review, 4(4), 397-418

Sheth, J. N. ve Parvatiyar, A. (2002). Evolving relationship marketing into a discipline. Journal of Relationship Marketing 1(1): 3-16.

Sheth, J. N. ve Parvatlyar, A. (1995). Relationship marketing in consumer markets: antecedents and consequences. Journal of the Academy of Marketing Science, 23(4), 255-271.

Sheth,J. and Sisodia,R. (2015). Does marketing need reform?fresh perspectives on the future. New York,Routledge, Taylor and Francis Group.

Şahin, S. (2018). Konaklama İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama Uygulamaları ve Tekrar Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Turizm Akademisyen-

leri Tarafından Bir Değerlendirme, Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Turizm işletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı, Erzurum.

Şendur, F. (2009). İlişkisel Pazarlama Çerçevesinde Müşteri Değeri Yaratmanın Önemi: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Balıkesir.

Taşkın, E. (2000). Müşteri İlişkileri Eğitimi, İstanbul: Papatya Yayınları.

Taşkın, E. (2005). Öğrenen Pazarlama, İstanbul: Baran Ofset.

Terzioğlu, F. B. (2008). Değişen Pazarlama Anlayışı Açısından Müşteri Sadakati Yaratmada İlişkisel Pazarlama ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Tomer, J. F. (1998). Beyond transaction markets, toward relationship marketing in the human firm: a socio-economic model. The Journal of Socioeconomics, 27(2), 207-228.

Topaloğlu, C. (2014). Kıyı Otellerinde Elektronik İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri: Antalya İli'ndeki 4 ve 5 Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Muğla.

Tzokas, N. ve Saren, M. (2004). Competitive addvantage, knowledge and relationship marketing: where, what and how? Journal of Business &Industrial Marketing. 19(2): 124-135.

Usal, A. ve Oral,S. (2001), Turizm pazarlaması. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.

Walton,J.,(2009), Prospects in tourism history: evolution. State of Play and Future Developments, Tourism Management, 30, 783-793.

Yaltagil, E. (2022). Sağlık Kurumlarında İlişkisel Pazarlama ile Davranışsal Niyet İlişkisinde Hizmet Telafisinin Aracılık Rolü, Doktora Tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Kuruluşları Yöneticiliği Ana Bilim Dalı, Sivas.

Yaprak, M. (2015). Otel İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama, Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı İşletme Bilim Dalı, İstanbul.

Yeşilbaş, B. (2010). Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi Bilim Dalı İlişkisel Pazarlamanın Hastane Yönetimine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı İşletme Bilim Dalı, İstanbul.

Yıldırım, Y. (2020). İlişkisel Pazarlama Uygulamasının Hastane Bağlılığına Etkisinde Hasta Memnuniyetinin Aracı Rolü, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Sakarya.

Yurdakul, M. ve Dalkılıç, N. (2006). İlişkisel Pazarlama Anlayışının Sigorta Müşterilerinin Bağlılığı Üzerindeki Etkisi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 16, s. 259.

Yükselen, C. (2003). Pazarlama: ilkeler-yönetim. Ankara: Detay Yayıncılık.

Yürük, P. ve Kayapınar, Ö. (2016). İlişki pazarlaması bileşenleri ile imaj ve müşteri sadakati arasındaki ilişkilerin incelenmesine yönelik bir uygulama. Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 100-110.

Bölüm 7

ÇOCUK KÜTÜPHANELERİNDE TASARIM UNSURLARI

Ayşenur GÜNEŞ[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi.Ayşenur Güneş, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü

Çocuklar, yaşamlarının başlangıcından itibaren sürekli olarak mekanlarla etkileşim halindedirler ve yaşam çevreleri, fiziksel, sosyal ve bilişsel gelişimleri için uygun nitelikte ve kalitede olmalıdır. Mekan algısı, çevrelerini anlama, keşfetme ve etkileşim kurma yetenekleriyle ilişkilidir. Çocuğun çevresini anlamlandırma, mekanları kategorize etme, yön bulma, nesnelerin konumlarını ve ilişkilerini anlama gibi becerileri içerir. Çocuklarda mekan algısını geliştirmek için çevrelerindeki nesneleri ve mekanları keşfetme, deneyimler ve gözlemler önemlidir. Oyun oynama, hareket etme, dokunma, koklama gibi duyusal deneyimler, çocuğun mekan algısını oluşturmada önemli bir rol oynar. Çocuklar bir oyun alanında oynarken, mekanın sınırlarını, nesnelerin yerini, farklı alanların fonksiyonlarını ve ilişkilerini keşfederek mekan algılarını geliştirirler. Çocukların mekan algısı aynı zamanda zihinsel temsiller ve bilişsel haritalar aracılığıyla da oluşur. Zihinsel şemalar, çocuğun mekanları nasıl düşündüğünü ve anladığını yansıtan bilişsel yapılar olarak tanımlanabilir. Örneğin, bir çocuk evin odalarını ve nesnelerin yerini zihinsel bir şema olarak oluşturarak mekan algısını şekillendirir. Ayrıca, çocuklar mekanlarla ilgili deneyimlerini ve düşüncelerini sözel olarak ifade ederek mekan algılarını paylaşabilirler. Çocukların mekan algısı, onların yaşam kalitesini, öğrenme yeteneklerini, yaratıcılıklarını ve sosyal etkileşimlerini etkileyebilir. Bu nedenle, çocukların sağlıklı ve uyarıcı mekanlara erişimi ve çevrelerinin onların gelişimine uygun olması önemlidir. Oyun alanları, parklar, okullar, kütüphaneler gibi çocuk dostu mekanlar, çocukların mekan algısını olumlu yönde etkileyebilir ve gelişimlerine katkıda bulunabilir (Baksi, 2018). Çocuk kütüphaneleri, çocukların mekan algısını olumlu yönde etkileyebilecek önemli mekanlardandır. Çocuk kütüphanelerinin tasarımları ile çocukların mekan algısını şekillendirir. Renkler, aydınlatma, mobilyalar ve düzenleme gibi etkenler sayesinde çocukların kütüphane mekanını nasıl deneyimleyeceği de belirlenmiş olur.

Çocuk Kütüphaneleri tasarım unsurları

Çocuk kütüphaneleri, kütüphanelerle çocukların tanıştıkları ilk mekanlar oldukları için oldukça önemli kurumlardır. Çocuk yaşta kütüphane sevgisinin ve kütüphane kullanma alışkanlığının kazanılması için çocuk kütüphanelerinin çocuklarının ilgisini çekecek yerler olması önem arz etmektedir. Küçük yaş gruplarına hizmet veren bu kurumlar, onların ilgisi ve beğenisi düşünülerek tasarlanmalıdır. Sadece ilgi ve beğeni değil, onların bilgi ihtiyacı ve bilgi erişimi gibi konularda bu kapsamda düşünülmelidir.

Çocuk kütüphaneleri mekânsal tasarım boyutunda ele alındığında; ülkemiz için T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayınlanan "Halk ve Çocuk Kütüphaneleri Yönetmeliği", uluslararası boyutta ise IFLA tarafından yayınlanan "0-18 Yaş Grubundaki Çocuklar için Kütüphaneleri Hizmetleri Rehberi" yer almaktadır. Yayınlanan bu rehber 2003 yılında yayımlanan Çocuk Kütüphaneleri Hizmet Rehberi'nin (Guidelines for Children's Libraries

Services) 2018 yılında güncellenmiş şekli olarak sunulmuştur. Bu yayınlar dışında Yılmaz tarafından 2019 yılında yayınlanan "Çocuk Kütüphanesi Hizmetleri Kılavuzu" çocuk kütüphaneleri konusunda önemli bilgileri içermektedir.

Yılmaz (2019) tarafından hazırlanan yayında mekan tasarımı konusunda ayrı bir başlık açılmamakla birlikte, kütüphanelerin beş temel unsuru (bina, derme, kullanıcı, bütçe ve personel) kapsamında değerlendirilmiştir.

"Halk ve Çocuk Kütüphaneleri Yönetmeliği" mekan tasarımı ile ilgili açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu noktada mevzuat boyutunda bir tasarım standartının olmadığını söyleyebiliriz.

IFLA rehberi incelendiğinde ise;

- Yaş aralıkları
- Mobilya ve Ekipman
- Aydınlatma
- Tabela ve Yönlendirme
- Kütüphane Alanının Erişilebilirliği
- Sağlık ve Güvenlik

ve yenilikçi tasarım başlıkları altında incelendiği görülmektedir. IFLA rehberinde yer alan başlıkların her biri çocuk kütüphanelerinin tasarımı için önemli görülmektedir. Hem çocukların kütüphaneye karşı olan tutumları hem de güvenlikleri açısından dikkat edilmesi gerek unsurlardır. Her bir başlığı ayrı ayrı incelemek gerekirse:

Yaş aralıkları: Çocuk kütüphanelerinin kullanıcı gruplarını bebeklerden, genç yetişkinlere kadar (0-18 yaş arası) olan yaş grubu oluşturmaktadır. Çocukların yaş grupları arasındaki gelişim düzeyleri farklılıklar göstermektedir. Özellikle küçük yaş gruplarında bir yaş bile ciddi farklılıklar ortaya çıkarmaktadır (Rankin, Polat, Eroğlu, Çuhadar, Kavak ve Tan, 2020, s. 18). Bu sebeple mekan tasarlanması sırasında yaş gruplarının dikkate alınması önemli görülmekle birlikte; mobilya tefrişatı, materyal seçimi, hizmetlerin tasarlanması, akran zorbalığı gibi başlıklar altında yaş gruplarına dikkat edilmesi gerekmektedir.

Mobilya ve Ekipman: Çocuk kütüphanelerinin tasarım aşamasında mobilyaların ve ekipmanların seçimi en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Mobilyaların boyutları ve düzenlemesi, çocukların rahatça oturabilmesi veya kitapları erişebilmesi için uygun olmalıdır. Şekillerin kullanımı da çocuk kütüphanelerinde görsel algıyı etkilemektedir. Köşeli veya yuvarlak formda mobilyalar ve donatılar kullanılarak çocukların çevreleriyle etkileşimi artırılabilir. Yuvarlak hatlara sahip mobilyalar, çocuklarda rahatlık hissi uyandırabilirken, köşeli formlar ise daha dinamik bir hissiyat oluşturabilir.

Güvenlik, ergonomik ve sağlık açısından düşünüldüğünde yaş gruplarına göre bir ayrım yapılması mobilya ve ekipman seçiminde önemlidir. Çocuklarda oturma yükseklikleri mobilya tasarımları için önemli görülmektedir.

Oturma yükseklikleri:

- 2-3 yaş için 25-30 cm,
- 3-6 yaş grupları için 30-37 cm,
- 6-8 yaş için oturma yüksekliği 37-38 cm,
- 8-10 yaş için 38-40 cm;

Masa yüksekliği:

- 2-3 yaş için 45-50 cm,
- 3-6 yaş için 50-52 cm,
- 6-8 yaş için 62-65 cm,
- 8-10 yaş için 68-70 cm ölçülerindedir (Sofuoğlu ve Kuşcuoğlu, 2009, s. 102).

Resim 1: Mobilya Tasarım (https://www.pediko.com/kutuphane-mobilya-tasarim-proje/)

Raflarda sergilenen kitaplar albenili ve ilgi çekici olmalı; raflar çocukların rahatlıkla erişebilmesi için tüm çocuk bölümleri boyunca düşük yükseklikte olmalıdır (Rankin, Polat, Eroğlu, Çuhadar, Kavak ve Tan, 2020, s. 18). Çocukların kitap seçiminde özgür olmaları istedikleri şekilde istedikleri kitaba ulaşabilmeleri, kütüphanede kendilerini iyi ve rahat hissetmeleri açısından önemlidir.

Mobilya tasarımı aşamasında bu unsurlara dikkat edilmesi ve tüm yaş grupları dikkate alınarak mobilya tefrişatının yapılması çocukların kütüphanede rahat edebilmeleri ve kütüphaneyi sevebilmeleri için önemlidir.

Aydınlatma: Işıklandırma da mekânın atmosferini etkileyen bir unsurdur. Doğal ışık kaynaklarından yararlanmak ve aydınlatmanın uygun şekilde düzenlenmesi, çocukların mekânı daha iyi algılamasına ve görsel deneyimlerini zenginleştirmesine yardımcı olur. Görsel algıya uygun tasarlanan çocuk kütüphaneleri, çocukların mekânla etkileşimini artırır, zihinsel ve bilişsel gelişimlerine katkı sağlar. Çocuklar, çevrelerindeki renkler, dokular, boyutlar, şekiller ve ışıklandırma gibi unsurlarla etkileşime geçerek keyifli bir öğrenme deneyimi yaşayabilirler (Bilgiç ve Keskin, 2016).

Çocuk kütüphanelerinde doğal aydınlatma tercih edilmeli; mümkün olmayan durumlarda ise doğala yakın aydınlatma tercih edilmelidir (Yılmaz, 2019, s.28-29). Çocukların gün ışığını en etkin ve verimli kullanabilecekleri şekilde tasarım gerçekleştirilmelidir. Işık ve aydınlatma unsurları mimari mekânın fiziki yapısının yanı sıra, anlamsal ve psikolojik boyutunu da kullanıcıya aktaran en etkin faktördür (Özkum, 2011, s. 132). Bu noktada aydınlatma çocukların psikolojisi ve özellikle kütüphaneyi sevmeleri açısından önemli bir etkendir yorumu yapılabilir.

Tabela ve Yönlendirme: İnsanlar bilmedikleri yerlerden genel olarak korkarlar. Kaygı olarak da nitelendirilen bu korku bilinmeyenin verdiği rahatsızlık ve güvensizlik hissidir. Kütüphane kaygıları içerisinde tanımlanan 4 kaygı türü; fiziksel büyüklük, bilgi kaynaklarının yerini bilmeme, kütüphanede araştırma yapmayı bilmeme ve araştırmaya konusundaki bilgi eksikliği (Yılmaz, 2011, s.380) içerisinde yer alan ilk üç kaygı tabela ve yönlendirme ile giderilebilecek türdendir. Özellikle çocuklar söz konusu olduğunda bilgilendirme ve yönlendirme tabelalarının onların anlayabileceği biçimde olması önemli görülmektedir. İlk defa kütüphane kullanacak kişilerin özellikle kütüphanelerle ilk defa tanışılacağı düşünüldüğünde çocuk kütüphanelerinde bu konuya ayrıca özen gösterilmelidir. Unutulmamalıdır ki kütüphaneye ilk defa gelen çocuklar ne kadar az kaygı duyarsa ve ne kadar güzel vakit geçirirse kütüphane yaşamı boyunca olumlu iz bırakmış olacaktır. Ancak, yönlendirme olmayan, kurallarının net bir şekilde belli olmadığı mekanlarda çocuklar ne yapacaklarını neyi nereden bulacaklarını bilemediklerinden kaygı duyacaklardır. Bu da çocukların hafızasında kütüphaneleri hep korkunç

ve kaygı uyandıran merkezler olarak hatırlamasına sebep olacaktır. Ayrıca kütüphane içerisinde uyulması gereken kurallar da çocukların anlayabileceği şekilde görünür bir yerde bulunmalıdır (Yılmaz, 2019, s.28). Okul öncesi yaş grubu için ise bu kural ve yönlendirmelere renkli ve resimli bir şekilde yer verilmelidir.

Kütüphane Alanının Erişilebilirliği: Kütüphane içerisinde bulunan kaynakların (kitap, dergi, oyun, oyuncak, atölye vb.) kütüphaneyi kullanmak isteyen herkes tarafından kullanılabilmesine olanak tanınmalıdır. Bu başlığın mekan tasarımı içerisinde yer almasının sebebi, kütüphaneler tasarlanırken fiziksel engelli kullanıcıların da düşünülmesi ve tasarımın onlara uygun şekilde yapılmasını içermesinden kaynaklanmaktadır. Fiziksel engelliler dışında, yaş gruplarına göre, materyaller bütün kullanıcıların kullanımına, eşit erişim ilkesi göz önüne alınarak, sunulmalıdır.

Sağlık ve Güvenlik: Güvenlik ve sağlık unsuru, bir çocuk kütüphanesi için en önemli noktadır. Küçük yaş gruplarının kullanıcısı olduğu çocuk kütüphanelerinde, çocukların güvenliğini tehdit edecek herhangi bir unsur bulunmamalıdır. Mobilyalardan, kitaplıkların düzeni ve zemin kaplamasına ne kadar birçok konu bu unsur kapsamında değerlendirilebilir. Özellikle küçük yaş grupları (3-6 yaş) masa başında sandalyede ya da koltukta oturmakta zorlanırlar ve yerde oturmayı tercih edebilirler. Bu sebeple kolay temizlenebilen ve antibakteriyel zemin kaplaması tercih edilmelidir. Yine bu yaş grubu için yerde vakit geçirmeleri adına yumuşak ve temizlenebilir minderler olması çocukların rahat vakit geçirebilmeleri adına önemli unsurlardır (Didem Erten Bilgiç, 2016). Çocukların, kütüphaneleri sevmesi orada rahat etmeleri ile doğru orantılıdır, kendilerini ne kadar rahat ve özgür hissederlerse o mekanı o kadar severler. Bu sevgi aşılanırken onların sağlıkları ve güvenlikleri de göz ardı edilmemelidir.

Yukarıda sayılan unsurların dışında çocukların kütüphaneyi sevmeleri aralarında bağ kurmaları için, onların ilgisini çeken, onların beğenilerine hitap edecek ve yaşlarına uygun mekanlar olarak tasarlanmaları gerekmektedir. Bu konuda önemli unsurlardan bir tanesi de renk tasarımıdır.

Renk Tasarımı

Renk unsuru, mekanın algılanmasına katkıda bulunmak için önemli bir bileşendir. Mekanın büyüklüğü ya da küçüklüğü göre renk tasarımı ile kullanıcıların farklı algılamaları sağlanabilir. Örneğin mekanın büyük olduğu durumlarda sıcak renklerin yakınlaştırıcı etkisi tercih edilerek küçük algılanması sağlanabilir; tam tersi durumda mekanın küçük olduğu durumda soğuk renklerin uzaklaştırıcı etkisi ile mekanın büyük algılanması sağlanabilir (Didem Erten Bilgiç, 2016). Özellikle çocuklar için tasarlanan mekanlarda bu unsurlara dikkat edilmesi önemlidir. Çok büyük bir mekanda çocuk kendini daha da küçük hissedeceği için bu büyüklük onu korkutup mekandan

uzaklaşmasına sebep olabilir. Çok küçük mekanlarda da çocuk sıkılmış ve bunalmış hissedebilir. BU durumlarda renk tercihleri çocukların algısında önemli bir rol üstlenmektedir. Onların rahat ve huzurlu hissetmeleri için kullanılacak olan renklerin seçimi önemlidir.

Çocuk kütüphanelerinin renk kullanımı diğer kütüphane türlerine oranla daha önemlidir. Çocuk bölümler çocukların ilgisini çekmeli ve onlara keyifli bir ortam sunmalıdır. Canlı ve enerjik renkler tercih edilebilir. Özellikle renkli mobilyalar, duvarlar ve zeminler, çocukların dikkatini çekerek etkileşimlerini artırabilir. Yaratıcı renk kombinasyonları, çocukların hayal güçlerini teşvik edebilir.

Schüpach'a göre yeşil renk özellikle 9-12 yaş arası çocuklarda yuva imgesini hatırlatmaktadır. Buna ek olarak yapılan çalışmalar, kırmızı renkteki oyun odalarının çocukların enerjilerini atmasına yardımcı olduğu, açık mavi olan yatak odalarında çocukların daha huzurlu uyudukları sonucuna ulaşılmıştır (Tavşan, Tezer ve Tavşan,2019, s.51). Bu bağlamda bakıldığında, çocuklarla ilgili mekanların tasarlanması sürecinde, renklerin psikolojik etkilerinin göz ardı edilmemesi hem çocukların mekanda daha huzurlu olmalarını dolayısıyla da mekanı sevmelerini sağlayacaktır.

Renkler, özellikle çocukların duygularını tanımlama konusunda, çocuklarla çalışan psikolog, öğretmen, ebeveyn gibi kişilere yardımcı olmaktadır. Yapılan bir çalışmada (Boyatzis ve Varghese, 1994); çocuklar dinledikleri hikayelerin duygu durumuna göre renk tercih etmişlerdir; mutlu hikaye dinledikten sonra sarı rengi, mutsuz hikaye dinledikten sonra ise kahverengini tercih etmişlerdir (Köseoğlu, Çelikkayalar, 2016, s. 59)

Renkler hem çocukların psikolojilerini yansıtmaları hem de duygu durumlarını etkilemeleri bakımından önemlidirler. Kütüphane açısından bakıldığında; Hashempour (2015) tarafından yapılan çalışmada; koridor ve giriş alanlarında mor ve açık tonların kullanılmasının huzur ve özgüven duygusunu etkilediğini vurgulamıştır. Bu huzur ve özgüven duygusu kütüphane kaygısının en aza indirilmesini sağladığı söylenebilir. Bu kapsamda çocuklar için düşünüldüğünde; çocukların kendilerinden çok büyük olan kütüphane binalarına girdiklerinde ve koridorlarında dolaştıklarında kaybolmuşluk hissi yaşamamaları ve kendilerini güvende hissetmeleri için önemlidir. Bu sebeple çocuk kütüphanelerinin geniş ve salonlar dışında kalan koridor, giriş gibi boş alanlarda bu tonların tercih edilmesi çocukların kaygılarını en aza indirecektir. Yine ödünç verme birimi açısından bakıldığında; burada mavi ve tonlarının kullanılmasının güven, huzur ve hoşnutluk duygularını canlandırdığı belirtilmiştir (Hashempour, 2015). Çocuklar açısından düşünüldüğünde, iletişim kurulan kütüphaneciye güvenme, yapılan işlem sırasında kaygı duymama ve kendini rahat hissetme konusunda renklerin önemi vurgulanabilir.

Ayrıca, çocukların okuma yaparken dikkatlerinin dağılmaması için okuma salonlarında açık renkler tercih edilmesi, oyun alanlarında enerji veren kırmızı, sarı, turuncu gibi renklerin kullanılması gerektiği yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur (Tavşan, Tezer ve Tavşan,2019, s.51).

Verilen bu örnekler dışında aşağıda yer alan tabloda bazı renklerin psikolojik etkilerinden söz edilmektedir.

Renk	Özellikleri
Kırmızı	Yaşam gücü, heyecan verici, sağlık, canlılık, aşk, zafer hissi, ve ısıtıcı etkiler
Sarı	Mutluluk, zenginlik, bolluk, şeref, sadakat; entelektüel olma, yöneticilik, hırs, iddia, özgürlük
Mavi	Huzur, hoşnutluk, güven, teslimiyet, fedakarlık, sonsuzluk, gelenek ve değer
Yeşil	Azim, bilinçlilik, rahatlatıcı, duygusal krizin hafifletilmesinde yardımcı
Kahverengi	Güven ve fiziksel konfor (yoğun kullanılması ağırlık ve depresyon hissine neden olabilir)
Turuncu	Duru sevincin ve dengeli gücün sembolü, neşe verici, zenginlik, ışık ve verimliliği temsil eder

(Hashempour,, Sapchi, 2015, s.81)

Kütüphanenin mekan tasarımında kullanılacak renklerin özellikleri ve yansıttıkları duygular dikkate alınarak tasarım yapılması özellikle çocuklar için önemlidir.

Çocuk kütüphanelerinin mekan tasarımı sırasında renk tercihi yapılırken, onlarda ki kaygıyı en aza indirecekler renklerin tercih edilmesi, onları huzurlu ve mutlu hissettirecek renklerin kullanılması çocukların o mekanı sevmesi ile doğrudan ilgilidir denilebilir.

Resim 2'de görülen çocuk kütüphanesi örneği Amerika'nın Wisconsin eyaletinde bulunmaktadır. Mavi ve yeşil renklerin yoğunlukla kullanıldığı görülmektedir. Özellikle çocukların okuma alanlarının mavi minderlerle kaplı olması; onlarda huzur, hoşnutluk, güven, teslimiyet, fedakarlık, sonsuzluk duygularını yansıtacağından, gerek okuma eylemine gerekse kütüphanenin kendisine de bu duygularla yaklaşıp bağ kuracaktır. Duvarlarda yeşil rengin tercih edilmesi; Azim, bilinçlilik, rahatlatıcı duygularını hissettirirken; yeşil rengin duygusal krizleri hafifletici etkisi ile çocuğun kaygı duyma ya da okumaya ve/veya kütüphaneye karşı olumsuz duygularını da hafifletmesine yardımcı olacaktır.

Resim 2: Amerika Wisconsun Çocuk Kütüphanesi Örneği (https://www.adanadacocukolmak.com/cocuk-kutuphanelerine-gittiniz-mi/)

Resim 3'te yer alan kütüphane Ankara Kızılcahamam'da yer alan bir çocuk kütüphanesidir. Tasarımın büyük oranda yeşil renkte yapılması çocuklarda azim, bilinçlilik, rahatlatıcı duyguları yansıtmakta ve yaşanan duygusal krizlerin hafifletilmesine yardımcı etkisinin olduğu söylenebilir. Tasarımda yer alan turuncu, mavi ve sarı renkler ise; duru sevinç, dengeli güç, zenginlik ve verimliliği; huzur, hoşnutluk, güven, teslimiyet ve sonsuzluk; mutluluk, bolluk, entelektüel olma, hırs ve özgürlük gibi duyguları hissettirmektedir.

Resim 3: Kızılcahamam Çocuk Kütüphanesi (https://www.kizilcahamamhaber.com/cocuk-kutuphanesi-acildi-96542-haberi)

Resim 4'te yer alan ve Konya Selçuklu Belediyesi'ne ait çocuk kütüphanesinde kullanılan renkler; kırmızı, turuncu, yeşil, mavi ve sarı renklerdir. Bütün renklerin bir arada kullanılması bütün duyguların yansıtılması açısından iyi gibi görünse de kimi zaman renk karmaşasına dönüşebilmektedir.

Resim 4: Konya Selçuklu Belediyesi Çocuk Kütüphanesi

Yukarıda birkaç örnekle açıklanmaya çalışılan renk tasarımı çocukların kütüphane içerisinde hissettiği duyguların olumlu yönde iyileştirilmesi adına önemli görülmektedir.

Renk tasarımı dışında çocukların hoşça vakit geçirebilmeleri için tasarlanma aşaması önemlidir. Onların ilgilerini çeken aktivitelerin olması, onları huzurlu hissettirecek doğa temasının kullanılması gerekmektedir. Buna en güzel örneklerden bir tanesi İstanbul Beylikdüzü'nde bulunan Adile Naşit Çocuk Kütüphanesidir (Resim 4). Kütüphanelerin sadece ders çalışmak ve kitap okumak için var olmadığını, aksine sosyal mekanlar olduklarının en güzel kanıtı olarak sunulabilir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın "Kütüphanede Ne Yapılmaz ki!" mottosuyla başlayan ve kütüphanelerin sosyal ve etkileşimli öğrenme mekanları olduğunu bu kütüphane örneği net bir şekilde göstermektedir. Çocukların zihninde kütüphanelerin eğlenceli mekanlar olduğu algısı bu şekilde kazandırılabilir.

Resim 5: Adile Naşit Çocuk Kütüphanesi (https://www.beylikduzu.istanbul/haber/926/beylikduzunde-cocuklara-ozel-kutuphane)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çocuk kütüphanelerine ilişkin tasarım yapılırken görsel algıya uygun tasarlanan çocuk kütüphaneleri, çocukların mekânla etkileşimini artırır, zihinsel ve bilişsel gelişimlerine katkı sağlar. Çocuklar, çevrelerindeki renkler, dokular, boyutlar, şekiller ve ışıklandırma gibi unsurlarla etkileşime geçerek keyifli bir öğrenme deneyimi yaşayabilirler (Didem Erten Bilgiç, 2016). Bunlar dışında tasarımın sağlık ve güvenlik, erişilebilirlik, aydınlatma, mobilya, yönlendirme gibi unsurlara dikkat edilmesi önemlidir. Çocuk kütüphaneleri bütün bu unsurların yerine getirildiği, tasarım detaylarının en ince ayrıntılarına kadar düşünüldüğü mekanlar olmalıdır.

Çocukların kütüphanelerle tanıştıkları ilk mekanların çocuk kütüphaneleri olması, bu mekanları ayrıca önemli kılmaktadır. Çocukların ömürleri boyunca kütüphaneye nasıl bakacakları, kütüphaneleri hayatlarının hangi konumuna yerleştirecekleri, edinecekleri ilk kütüphane deneyimi ile oluşacaktır. Çocukların kendilerini kaybolmuş hissetmemeleri ve bu sebeple de kaygı duymamaları önemlidir. Küçük yaşta olumsuz bir deneyim yaşayan çocuklar, kütüphanelerden uzaklaşırlar.

Tabela ve yönlendirme konusu çocuklar açısından önemlidir. Hem alışkın olmadıkları hem de yabancı bir mekan olması, istediği yere kolayca ve kaybolmadan ulaşabilmesi konusunda kaygıya neden olacaktır. Bu noktada yönlendirmenin doğru bir şekilde yapılması, okuma yazma bilmeyen yaş grubu için resimli ve renkli yönlendirme levhaları ile birimlerin ve bölümlerin gösteril-

mesi onlarda bu kaygıyı en aza indirecektir. Hatta bu konuda ilk defa kütüphaneye gelen çocuklar için hızlı bir oryantasyon programı olması onların daha da rahat bir şekilde kütüphaneye adapte olmasını sağlayacaktır.

Bir diğer ve en önemli unsur sağlık ve güvenlik konusu; bu konu çocukların kütüphanede yaşayacakları kötü ve travmatik deneyimleri en aza indirecek olan unsurdur. Çocukların kütüphane içerisinde bulunduğu saatlerde, bu konuda birinci derece sorumluluk kütüphanecilerindir. Bu sebeple kütüphanelerin tasarımı aşamasında tehlike yaratabilecek bütün unsurların minimuma indirilmesi, kütüphanecilerin bu konudaki sorumluluğunu da en aza indirecektir. Kütüphane içerisinde bulunan mobilyaların koşmaları ve düşmeleri durumunda onlara zarar verecek özellikte (köşeli ve sivri uçları gibi) olmaması gerekmektedir. Sağlık açısından bakıldığında ise temizlenebilir yüzeylerin tercih edilmesi ve düzenli olarak temizlenmesi en önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Çocuk kütüphanelerinde temizlik ve güvenlik son derece önemlidir ve çocuk kütüphanelerinin tasarımında mutlaka düşünülmesi gerek unsurlardır. Küçük raflar çocukların uzanabileceği kitaplarını istedikleri gibi seçebilecekleri şekilde düzenlenmesi çocuklar için tasarlanmış mükemmel bir kütüphane ortamının tabanı oluşturulmuş demektir. Çocuklar için renkli ve yumuşak minderler çocukların sandalyeden sıkılacağının bir öngörüsüdür.

Çocuk kütüphaneleri binalarını tasarlarken çocukların fiziksel özelliklerini, dikkatlerini çekecek şeylere yer vererek tasarlanmalıdır. Çocuklar kütüphaneyi oyun yeri olarak görmelidirler. Dış ve iç binasını ona göre hazırlamalıdır. Binanın dışında oyun alanları, çeşitli hobi alanlarının tasarlanması örneğin toprakla uğraşmayı sevenler için küçük ekip biçmek için alanlar, çocuklara yönelik arkeoloji kazılarının yapılması gibi birçok hobi ve etkinlik alanları oluşturulabilir. Çocukların zihninde bu etkinlikler ve hobi alanları canlandırılabilirse kütüphanelere karşı olumlu bakış açısı geliştirebilirler. Ayrıca yeni neslin daha iyi uyum sağladığı etkileşimli, deneyerek ve yaparak öğrenmeye ilişkin mekanlar ouşturulması da bu yönde katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak; bütün bu unsurlara tek tek bakıldığında, yeterli gibi gözükmese de hepsi birleştiğinde çocuklar için vazgeçilmez bir mekan olması kaçınılmazdır. Onların ruhuna hitap edebilecek, onlarla iletişim kurabilecek mekanlar ancak bu unsurlar hepsi bir arada yerine getirilirse oluşturulabilir. Unutulmamalıdır ki küçük yaşlarda kütüphaneler ve kitaplar çocukların yaşamı içerisinde ne derece var olabilirse, yaşamları boyunca da o derece var olacaktır. Bu sebeple en çok önem ve değer verilmesi gereken kütüphane türü çocuk kütüphaneleridir.

KAYNAKÇA

Bilgiç, D.E. ve Keskin, E. (2016). Çocuk Kütüphanelerinin Okul Öncesi Çocukların Görsel Algı Gelişimine Uygun Tasarlanması. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, *6*(3), 370-400.

Boyatzis C,Varghese R. Childrens' emotional associations with colors'. *J Genet Psychol* 1994; 155: 77–85.

Hashempour, L., & Taghizadeh Sapchi, A. (2015). Kütüphanelerin iç mekân tasarımına yönelik renk etkileri. *Elektronik çağda içerikten mimariye kütüphaneler*, *1*(3).

Köseoğlu, E., & Çelikkayalar, E. (2016). Yapılı çevrede renk tercihleri. Journal of Architectural Sciences and Applications, 1(2), 57-65.

Özkum, E. (2011). *Doğal ve yapay aydınlatmanın insan psikolojisi üzerindeki etkileri* (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Rankin, C., Polat, C., Eroğlu, E. B., Çuhadar, S., Kavak, A., & Tan, B. (2020). IFLA 0-18 Yaş Grubundaki Çocuklar İçin Kütüphane Hizmetleri Rehberi. 2. Baskı,(2003 Rehberinin revizyonu).

Sofuoğlu S. D., Kuşcuoğlu M.Ö.,2009, Çocuk Ve Mobilya, Bartın Orman Fakültesi Dergisi I.Ulusal Batı Karadeniz Ormancılık Kongresi Bildiriler Kitabı, Özel Sayı, Cilt I, Sayfa:101-107.

Tavşan, F., Tezer, E., & Tavşan, C.(2019). Son Dönemdeki Çocuk Kütüphanelerinin Renk Tercihleri. SETSCI Conference Proceedings 4 (7), 50-54.

YILMAZ, E. (2011). Etkin kütüphane kullanımı önünde büyük bir engel olarak kütüphane kaygısı: Genel bir değerlendirme. *Türk Kütüphaneciliği*, *25*(3), 371-416.

Bölüm 8

SİVİL TOPLUM KAVRAMI, İŞLEVİ VE KÜRESELLEŞMEYLE DEĞİŞİMİ

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ[1]

1 Dr. Gülbaşak Diktaş Yerli, Sakarya Üniversitesi, ORCID:0000-0002-1170-8907

GİRİŞ

Kavram olarak Eski Yunan medeniyetine kadar uzanan sivil toplum, günümüzdeki karşılığını 17. yy'den sonra bulmaktadır. İlk olarak Aristoteles tarafından kullanıldığı ve konulan yasalar çerçevesinde eşit ve hür yaşayan toplumu tanımlamakta olduğu görülmektedir (Kuçuradi,1998: 28; Onbaşı, 2005: 12). Yönetim ve toplumun eşitliği kabulünden hareketle sivil toplum anlayışı zaman içinde değişime uğramakta, devlet ve sivil toplum farklı olarak değerlendirilmektedir (Yıldız, 2004: 84). Devlet organizasyonundan farklı olarak kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasal faaliyetler gerçekleştiren yapılar sivil toplum olarak tanımlanmaktadır (Kalaycıoğlu 1998: 112-115). Sivil toplum, günümüz dünyasında siyasetten, ekonomiye, sosyal yaşamdan kültürel yaşama gündelik hayatın her mecrasında etkin olarak faaliyet göstermektedir. İktidarın dışında var olan ve farkındalık kazandırma, düzenleme ve denetleme işlevi açısından toplumun bütünlüğü için önem arz eden sivil toplum örgütleri yaygınlaşmaktadır.

Sivil toplum kavramsallaştırmasında Bodin, Hobbes, Locke, Rousseau, Burke, Fichte, Hegel, Marx ve Gramsci gibi düşünürlerin önemli etkiye sahip oldukları anlaşılmaktadır (Gözübüyük Tamer, 2010: 90-103). Bodin, farklı ailelerin birlikteliğine, ortak kaygılarına ve bağımlılıklarına vurgu yaparak oluşan toplulukları sivil toplum olarak nitelemekte, otoriteyle bu topluluğu birleştiren kuvveti de devlet olarak tanımlanmaktadır. Mutlak otoriteye sahip olan devlet insan ve toplumun iyi halini amaçlamaktadır (Karakuş, 2006: 8). Sivil toplum ile devlet arasındaki ayrımı yapan ilk kişi olan Bodin, aile devlet ayrımına dikkat çekmekte, özel yaşamı ailenin, kamusal yaşam alanını ise devletin temsil ettiğini ve devletin mutlak hâkim gücüyle her şeyin üstünde olduğunu düşünmektedir (Saygılı, 2014: 188). Toplumu öncelikle doğa hali olarak kabul eden Hobbes, sivil ve poilitik yapıya sözleşmeyle dönüştüğünü vurgularken, politik ve sivil ayrımı yapmamaktadır (Onbaşı, 2005: 19). Doğa durumu gereği insanların eşit ve özgür olmaları gerekmektedir (Hobbes, 2014: 105-111). Hobbes'a göre tüm kurumların üstünde ve tartışılmaz olan devlet, düzenin temel belirleyeni olarak konumlanmaktadır (Aktaş, 2008: 92; Acar Savran, 2013: 50). Hobbes, bu görüş ve söylemleriyle günümüz sivil toplum anlayışından uzak görülmektedir. Doğa durumu ve sivil- politik ayrımıyla Rousseau'da da karşılaşılmaktadır (Acar Savran, 2013: 57). İnsanlar doğa durumunda temel fiziksel gereksinimleri doğrultusunda hareket ettikleri için ötekine ihtiyaç duymadığı gibi ortak bir yaşam zemini oluşmamakta ancak gereksinimlerinin karmaşıklaşması topluca yaşamı zorunlu kılmakta, bu zorunlulukla birlikteyse mülkiyet ve mülkiyeti planlayan ve böylece doğa durumundan politik- sivil duruma geçilmesini sağlayan bir sözleşme gerçekleşmektedir (Rousseau, 2015: 5-6). Rousseau'nun sivil toplum anlayışı günümüzdeki sivil toplum anlayışından ziyade devlete oldukça büyük yetki ve sorumluluk vermektedir (Orhan, 2012: 4-7). Doğa durumu, politik durum ve sivil durum kavramsallaştırmaları Locke'un söylemlerinde de görülmektedir.

Ona göre eşitlik ve özgürlük doğa durumunun temel belirleyenidir. Ancak bu durumun her zaman temininin mümkün olmamasıyla karmaşanın ortaya çıkması kaçınılmaz olmakta, gerekli düzenin sağlanmasıysa cezalandırmayı uygulayacak devlet otoritesince yapılmakta ve bu durum sivil toplumu da kapsamaktadır (Onbaşı, 2005: 21). Sivil toplumun günümüz formunu kazanmasının zemininde bu tartışmaların yer almakta olduğu görülmektedir.

Sosyoloji ve siyaset bilimi yazınında katılım ve demokrasi bağlamında sivil toplumun önem ve işlevine dikkat çekilmektedir (Paxton, 2002: 255). Bu doğrultuda sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerinin fazla olduğu ülkelerde demokratik değerlerin sağlamlaşarak kalıcı olması diğer ülkelere oranla daha mümkün görünmektedir (Çarkoğlu ve Aytaç, 2016). Sivil topluma yönelik yapılan çalışmalarda bireysel farklılık ve nitelikler, eğitim, cinsiyet, yaş gibi nedenlerin sivil toplum örgütlerine dahil olmayı veya olmamayı belirlemekte olduğu düşünülmektedir (Ruieter, 2008; Wallace ve Pichler, 2009: 257). Bu belirleyenlerle birlikte toplumların ekonomik, siyasal ve kültürel nitelikleri de katılıma yön veren önemli etmenler olarak değerlendirilmektedir (Janoski, 1998; Curtis vd., 2001: 785).

Her yeni toplumsal gerçekliklerle yeni bir form kazanan sivil toplum örgütlerinin sosyolojik analizlerde de varlık gösterdiği görülmektedir (Drucker 2000). Toplumsal değişimlerle değişime uğrayan ve yeniden yapılanan ancak varlık amaçlarını ve işlevlerin muhafaza eden sivil toplumun sosyolojik perspektiften değerlendirmesi, toplumu anlamak açısından önemlidir. Sivil toplum organizasyonları günümüz dünyasında çok uluslu örgütlerle ve kuruluşlarla birlikte toplumlara yön veren etkili güç mekanizmaları haline gelmektedir (Canbolat 2002: 9). Sivil toplum kuruluşları farklılıkları kabul edici, demokratik eylem ve katılımcı faaliyetlerle toplumun bütünlüğü için önemli rol ve işlevleri barındırmaktadır (Keyman, 2004a: 1). Gönüllü ve kollektif bir güç birliği içerisinde varlık bulan sivil toplum, dayanışmayı ve birlikteliği benimsemektedir (Werker ve Ahmed 2007: 7).

Günümüz Dünyasında hızla yaygınlaşan küreselleşmeyle iktisadi prensipler ulus üstü sermaye aracılığıyla saptanmaya başlamakta, kendisini rekabet içerisinde bulan devlet, uluslararası sermayenin belirlediği kurallar doğrultusunda davranmak zorunda kalmaktadır. Böylece refah devleti yaklaşımı yerini neoliberal politikaların hâkim olduğu devlete bırakmaktadır. Neoliberal politikaların benimsediği anlayışa göre eşitlikçi ve özgür toplumun temini piyasa koşullarınca kendiliğinden ortaya çıkan sistemle mümkün olabilmektedir (Ertuğrul- Çolak, 2010). Neoliberal yaklaşımın yaygınlaşmasıyla etkili hale gelen küreselleşme, sadece iktisadi boyutlarda değil toplumun tüm alanlarında ve süreçlerinde etkisini göstermektedir. Bu süreçte serbest piyasa yaklaşımı güçlenirken, sosyal devlet anlayışı fonksiyonunu kaybetmekte ve sivil toplum da yeniden yapılanma içine girmektedir.

Sivil toplum örgütleri faaliyet alanlarıyla ilgili gerçekleştirdikleri çalışmalarda toplumsal farkındalık kazandırmakta (Özişli, 2023: 45), üyelerinin edindikleri demokratik davranış deneyimlerinin topluma yansımasını sağlamakta, hak ve demokrasi temelli bir toplum düzeninin oluşumuna katkı sunmaktadır (Özer, 2008: 96). Yaşanılan dönemde dünyada yaygın olarak varlık gösteren küreselleşmeyle, sivil toplum tüm zamanlardan daha önemli ve gerekli hale gelmektedir. Küreselleşmeyle toplumlar üzerinde ortaya çıkan ve hızla yaygınlaşan değişimler toplumların yeniden dizaynını zorunlu kılmakta, bu süreçte ise sivil toplumun gerekliliğine doğan ihtiyaç artmakta, tüm değişimlerle sivil toplum örgütlerinin de işlev ve yapılarında dönüşümler meydana gelmektedir. Bu çalışma, sivil toplum kuruluşlarının işlevlerini ve küreselleşmeyle birlikte değişimlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçtan hareketle bu çalışmada sivil toplumun özellik ve işlevleri açıklanmaya çalışılmakta ardından sivil toplum küreselleşmeyle birlikte değerlendirilmektedir.

SİVİL TOPLUM KAVRAMI VE İŞLEVİ

Bireylerin hür iradeleriyle oluşturdukları ortak yaşam şeklinde ifade edilen sivil toplum, toplumsal yapıları anlamlandırmak açısından önemli bir kavram haline gelmektedir. Vatandaş yurttaş anlamına gelen sivil kelimesiyle birlikte kullanılan sivil toplum ise vatandaşlardan, yurttaşlardan oluşan toplum anlamına gelmektedir (Ercan 2002: 74-75; Güneş 2004: 1). İçerisindeki işleyişte demokratik yapı sergileyen ve devletten farklı, onun dışında olan bir örgütlenme biçimine sahip olan sivil toplum, sivil idarenin etkin olduğu oluşum olarak kabul görmektedir (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004: 146).

Batı toplumlarının siyasal, sosyal gelenek ve gelişimleriyle varlık bulan sivil toplumun düşünürler tarafından kavramsallaştırılmaya çalışılması oldukça eski döneme dayanmaktadır. Aristoteles tarafından ilk kez kullanıldığı kabul edilen sivil toplum kavramı, kentlilerden, vatandaşlardan meydana gelen politik düzeni ifade etmektedir. Siyasi ve sivil ayrımının gerçekleşmediği bu dönemde sivil toplumun hak ve haksızlıkların belirlenerek ayrılması gerekliliğine, adaletin teminine vurgu yapılmaktadır (Kuçuradi,1998: 28). Bu söylem doğrultusunda düşünüldüğünde devlet ve sivil toplumun ayrışmadığı görülmektedir (Keane,1993: 48). Vatandaş ve sivil toplum üyesi olmak farklılaşmamaktadır. Böylece bireylere yüklenen sorumluluk, birlikte yaşayabilmek amacıyla devletin kanunları doğrultusunda ötekine zararlı herhangi bir davranışta bulunmadan hareket etmektir. Bu doğrultuda sivil toplum, bireylerin özgürce yaşamlarını güvenceye almak amacıyla siyasal otorite çatısı altında birlikte bulunabilmeleri olarak kabul edilmekte, bu kabul ise devlet ve sivil toplumun özdeş görüldüğü anlamını taşımaktadır (Özer, 2008: 92). İnsanların doğa durumundan uygar duruma olan geçişleri sivil toplumu meydana getirmektedir. Böylece toplum önce uygar sonra ise siyasal

bir form kazanmakta, sivil toplum ise siyasal yapı içerisinde, kanunlarla düzenlenen uygar toplum olarak tanımını bulmaktadır (Erdoğan,1998: 212).

Sivil toplum ve devleti özdeş kabul eden anlayışın 18.yy sonlarına doğru değişim sergilediği görülmektedir. İlk olarak Adam Ferguson, sivil toplum ve devletin ayrımının olduğu tanımlama yapmaktadır. Ferguson'a göre iktidar ve ekonomik anlamda gücü ellerinde bulunduranların toplumda olumsuz etkileri olduğunu ve bu olumsuz durumlarla mücadele ancak toplumun fertlerinden oluşan birliktelikle sağlanabilmektedir (Erdoğan,1998: 218). Devlet ve sivil toplumu ayrıştırmaya başlayan ilk söylemlerde devlete karşı bir sivil toplumdan ziyade baskıcı bir devleti dengeleme amacı olan bir sivil toplumdan söz edilmektedir. Bireyler sivil toplum aracılığıyla devlete karşı haklarını korurken, devletin müdahale alanını da sınırlandırmaktadır (Özer, 2008: 92-94).

Sivil toplum çalışmaları farklı yaklaşımlarla anlamlandırılmaktadır. Bu doğrultuda öne çıkan yaklaşımlar John Keane'nin, Ernest Gellner'in ve Larry Diamon'un yaklaşımlarıdır (Çulhaoğlu 2001: 31-34). John Keane'a göre sivil toplum kuruluşları kamu sektörü üzerinde kontrol ve baskı yaparak dönüşümü gerçekleştirmektedir. Ernest Gellner, sivil toplumun bireylerle, ailelerle devlet arasındaki boşluğu gideren bir işleve sahip olduğunu savunmaktadır. Larry Diamon ise devletten bağımsız olarak sivil toplumu vatandaşlar tarafından yapılandırılan bir düzen şeklinde tanımlamaktadır (Çulhaoğlu 2001: 31-34). Toplum ve devlet arasında yapılanan sivil toplum, kamusal alan dışında bulunan toplumsal gruplarca kaplanan alanı tanımlamaktadır. Ancak yapılan sivil toplum tanımlarında katılımın, demokrasinin ve farklılaşmanın vurgulandığı bir toplum amacıyla gerçekleştirilecek faaliyetlerin örgütlenmesi perspektifinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Öyle ki sivil ve demokratik toplumun anlamları eş olarak değerlendirilmektedir.

Demokrasinin hüküm sürdüğü toplumlarda kültür, toplumsal yaşamın akışında gelişmektedir (Fraser, 1998). Toplumda demokratik kültürün hâkim olması için sivil toplum kuruluşları aktif rol oynamaktadır. Kültürel açıdan sivil toplumun gelişim gösteremediği toplumlarda devlet hâkim rolü oynamakta, demokratik zeminin temini ve gelişiminin sağlanması eksik kalmaktadır. Demokratik toplum, farklılaşmayla, bireyselleşmeyle ve katılımla mümkün kılınmakta ve bu süreçlerin gerçekleşmesinde sivil toplumun varlığına olan gereklilik kabul edilmektedir. Öyle ki sivil kültürün varlığıyla demokratik gelişimin mümkünlüğünden bahsedilebilmektedir. Ekonomik amaçlar doğrultusunda etkinlikte bulunan ticari kurumlar, meslek örgütleri, sendikalar ve odalar sivil toplum kuruluşları olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik amaçlarla hareket eden sivil toplum kuruluşlarının gerçekleştirdikleri işlevlerinin odağında ekonomik etkinliklerin organizasyonu yer almaktadır. Dini alanlarda örgütlenen sivil topluma bakıldığında modernleşme tartışmalarıyla değerlendirilmekte

olduğu görülmektedir. Dini amaçlı sivil toplum örgütlerini, kurallar ve yaşam biçimi doğrultusunda dini söylemlere dikkat çeken, organize olmuş oluşumlar olarak tanımlamak mümkündür.

Sivil toplum örgütlerinin sayısal artışı sınıflama ihtiyacını doğurmaktadır. Bu doğrultuda sivil topluma dair literatürde farklı sınıflamaların yapıldığı görülmektedir. Bu sınıflamaların niceliklerine, niteliklerine, bulundukları yerlere göre, ulusal veya uluslararası, kent veya bölge ölçekli, toplum temelli şeklinde sınıflamaların yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Literatürde yaygın olarak yapılan sınıflamalar: mesleki bilgi odağında kurulan teknik örgütler, sosyal örgütler, ekonomik etkinlik ve sendikaları içinde barındıran korporatist örgütler, insani yardım ve gelişmeyi amaçlayan oluşumlar, araştırma dernekleri benzeri örgütleri kapsayan bilimsel kuruluşlar, hak savunuculuğu yapan örgütler, çevre bilinci oluşturma ve çevrenin korunması için faaliyette bulunan örgütler, odağına toplumsal hareketleri alan örgütler ve din temelli örgütler şeklinde oldukları görülmektedir (Lewis 2001: 45).

Sivil toplumlar sektörlere ve çalışma yöntemleri açısından da sınıflandırılmaktadır. Sektörlerine göre sivil toplum örgütlerinin sınıflandırılması insan hakları örgütleri, mesleki örgütler, yardım örgütleri, barışın temini için çalışan örgütler, kadın örgütleri, gençlik örgütleri, çocuk örgütleri, kalkınma örgütleri, çevre örgütleri, eğitim örgütleri, kültür çalışmaları yapan örgütler, sosyal çalışmalar yapan örgütler şeklinde gerçekleştirilmektedir. Çalışma yöntemleri doğrultusunda yapılan sivil toplum sınıflandırmalar ise güçlendirme temelli örgütler, hayırseverlik ve din yönelimli örgütler, hak mücadelesi temelli örgütler, hizmet sağlama temelli örgütler, toplum yönelimli örgütler ve katılım temelli örgütler şeklinde oluşmaktadır.

Sivil toplum sektörel sınıflandırmayla anlamlandırılmaya çalışıldığında kamu, özel ve gönüllü olarak üç grupta bu sınıflamanın gerçekleştirilmekte olduğu görülmektedir. Yasal otorite ve kurallarla sosyal düzenin temini kamu sektörü tarafından sağlanmaktadır. Üretime odaklanan özel sektör, mal ve hizmetlerin temininde piyasa koşullarına göre hareket ederek bireysel karı amaçlamaktadır. Üçüncü sektör şeklinde isimlendirilen kamudan ve özel sektörden farklılık gösteren kuruluşlar, sivil toplum olarak karşılığını bulmaktadır. Bu doğrultuda liberalizm çağrışımları yapan sivil toplum tanımlarıyla da karşılaşılmaktadır. Diyaz, yasanın üstünlüğü doğrultusunda hareket eden bir devlet ve özel mülkiyeti önceleyen piyasa ekonomisiyle gönüllü ve özgür birliklerden oluşan bir toplum içerisinde sivil toplumu tanımlamaktadır (Erdoğan,1998: 209; Güneş 2004: 1).

Devlete karşı hem özerk hem de onunla bir alanı olan sivil toplumun var olduğu toplumlarda, devlet ve sivil toplumu bütünleştiren, tamamlayan hukuki zemin güçlü olmaktadır. Devletten bağımsız olan sivil toplum, devletin oluşturduğu yasal zemince sınırları çizilmektedir. Sivil toplum ve

devlet arasında karşılıklılığın mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Sivil toplum bir taraftan işlevselliğini devletin hukuk kuralları içerisinde belirlediği alanda gösterebilmekteyken diğer taraftan bünyesinde devlet gücünü ve etkinliklerini kısıtlayan kurumları içermektedir. Bu doğrultuda sivil toplum devletin gücünü kısıtlarken aynı zamanda devlete meşruiyet kazandırmaktadır.

Modern bir yaklaşımın ürünü olarak kabul edilen siyasi güç ile sivil toplum ayrımı, her şeye muktedir ve kutsal devlet algısını sarsarken, demokrasiyi güçlü kılmaktadır. Bu sivil toplum anlayışıyla uluslararası kuruluşların, bölgesel yönetimlerin ve ortak yatırımların sağlanmasına zemin hazırlanmaktadır. Meydana gelen bu sivil toplum kabulüyle eşitlik ve özgürlüğün temini ve muhafazası için toplum sigortalanmaktadır (Tağma, 2001: 62). Özellikle demokrasiye olan katkısı dikkat çeken sivil toplum, toplumun iktidarı sınırlandırmasını ve denetlemesini gerçekleştirmektedir. Toplumun tüm kurumlarında denetimin temini toplumsal düzensizliğin önüne geçilmesine neden olmakta, tüm toplumun temsilinin sağlanmasını desteklemektedir (Yılmaz, 2001: 324-327).

Demokrasi için başat gereklilik olan siyasi partilere destek ve kontrol sağlayarak doğru politikaların uygulanmasına etki eden sivil toplum, bu özelliğinden dolayı siyasi güç tarafından engellenmelerle karşılaşmaktadır (Yılmaz, 2001: 324-326). Halkın farkındalık kazanmasında sivil toplumun varlığının önemi büyüktür (Tağma, 2001: 65-66). Katılımcı demokrasinin varlığı sivil toplum çalışmalarıyla mümkün olabilmekte, sivil toplum sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik gelişime katkı sağlamaktadır.

Özerklik, gönüllülük, farklılaşma, baskı, teşkilatlanma şeklinde sivil toplumun özellikleri sıralanabilmektedir (Tağma, 2001: 63). Topluma kendi yönetiminde söz sahibi olma işlevi vermesiyle dikkat çeken sivil toplum, yönetim özerkliğine sahip olmakta, tüm kararında ve faaliyetlerinde özgürce hareket etmekte, organizasyon ve sürece gönüllü katılımın gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Sivil toplum bünyesinde toplumun her kesimini temsil edecek farklılıkları barındıran bireylerden oluşmaktadır. Ekonomik, sosyal, siyasal ya da kültürel farklılıklar sivil toplumu güçlendirdiği gibi temsil gücünü de genişletmektedir. Hukuk çerçevesinde demokratik baskı mekanizmaları olarak değerlendirilen sivil toplum, idealleri perspektifinde kamuda denetimin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Sivil toplumun varlık bulup faaliyet gösterebilmesi için ise hukuki zeminde yasalarla yapılandırılması gerekmektedir. Bu yapılanmayla teşkilatlanması, amaçları ve bu amaçlar uğruna uygulamaya konulacak faaliyetler belirlenmektedir. Bu düzenlemeyle dernek, vakıf, hareket veya platform şeklinde yapılanmaları mümkün olmaktadır.

İktidarın yasal bir form kazanmasını, demokrasinin teminini, baskıya karşı güvenceyi, gelişmişliğin sağlamasını sivil toplumun işlevleri olarak

değerlendirilmek mümkündür. Sivil toplumun varlığı yönetimin yasallığına kaynaklık ederken toplumun devletin yasalarını, toplumun değerleriyle uzlaşmasını sağlamaktadır. İktidar kadar muhalefete üzerinde de etkisi olan sivil toplum, iktidarın halkın menfaati yönünde yapacağı faaliyetlerde muhalefet üzerinde farkındalık kazandırma ve harekete geçirme rollerini kullanmaktadır (Erdoğan, 1998: 224). Toplum, yönetiminin otoriterleşmesine karşı demokrasinin temininin önemli koruyucusu işleviyle varlık bulan sivil toplum, siyasete demokratik form kazandıran rollüyle dikkat çekmekte, sivil toplum yapılanması ve geleneğinin varlık bulamadığı toplumlarda ise demokrasinin varlığı ve işlevselliği sorgulanmaya muhtaç görünmektedir (Erdoğan, 1998: 226). Baskıcı yönetim ve toplum düzenine karşın eşitlik ve özgürlüğü savunan sivil toplum, otoriter yönetimlerin olduğu toplumlarda güçsüz iken totoliter yönetimlerin olduğu toplumlarda var olamamaktadır (Atar, 1997: 98-104). Bu doğrultuda sivil toplumun yönetiminin otoriterleşmesi veya iktidarın gücünü suiistimal etmesine karşı bir gereklilik ve zorunluluk olarak değerlendirilmektedir (Erdoğan, 1998: 224). Bireyselliğe ve rasyonelliğe vurgu yapan sivil toplum, demokrasiye ulaşma, eşit eğitim, sağlık, güvenlik olanakları ve sosyal yardım gibi gelişmişlik kabulleriyle hareket etmektedir.

KÜRESELLEŞMEYLE SİVİL TOPLUMUN DEĞİŞİMİ

Sivil toplum örgütleri, iktidarlardan bağımsız şekilde bir araya gelerek organizeolaninsanların,ortakfaydadabuluştuklarıkuruluşlardır.Bireyselliğin sağlandığı toplumlar gelişmiş toplumlar olarak değerlendirilmekte ve bireysellikle birlikte sivil inisiyatif paralellik göstermektedir (Keyman, 2004b: 2-3). Gelişmiş toplumlardan örgütlü olma beklentisi, etkin sivil toplum örgütlerine sahip olma veya olmamayla açıklanabilmektedir. Birçok toplumda çağdaşlığın koşulu olarak kabul edilen sivil toplum örgütleri, devletin kendisi tarafından desteklenerek ayakta durmaları ve faaliyet göstermeleri sağlanmaktadır. Literatürde devletin gücünü sivil toplum örgütlerini desteklemek veya engellemek için kullanabileceğini düşünen görüşler yer almaktadır (Oxhorn, 2007: 334-337; Baynes, 2002: 136-142). Bu perspektiften değerlendirildiğinde ülkedeki sivil toplum kuruluşlarının niceliklerinin fazlalığı o ülkedeki demokrasinin güçlü olduğu anlamını taşımamaktadır. Bu durumda sivil toplum örgütleri devlete karşı muhalif, denetleyen yapılar sergilemekten ziyade devletin farklı bir boyuttaki gücünün temsiliyeti olarak anlamlandırılmaktadır. Öyle ki ülkelerdeki egemen sınıflar aracılığıyla sivil toplum kuruluşları devletin temsilini gerçekleştirebilmektedir. Bu durumla demokratik geçmişin olmadığı ülkelerde sıklıkla karşılaşılmaktadır (Jensen and Miszlivetz, 2006: 140-143). Yaygın sivil toplum kavramsallaştırmalarında devletin gerçekleştirmekte zorlandığı eylemleri gerçekleştiren, tamamlayıcı mekanizmalar oldukları kabulü değişime uğramakta, bu kabul yerini devlet odaklı olmayan duyarlılıklardan kaynaklanan yaklaşımı benimsemektedir. Sivil toplum bu boyutuyla düşünsel ve politik açıdan devletin ideolojisinden

uzaklaşmakta, toplumsal inisiyatif doğrultusunda hareket eden bir özelliğe sahip olmaktadır.

Sivil toplumun Avrupa'da ilerlemesi, toplumların sanayi öncesi gelişimiyle ilişkilendirilebilmekte, gerçekleşen gelişmelerin sebepleri ise bireyselleşmeye odaklanan günümüz toplumlarındaki dayanışmanın eksikliği olarak değerlendirilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkması ve yaygınlaşması ise bu eksikliğin telafisi olarak görülmektedir (Yerasimos, 2001: 13). Sivil toplumun gelişimindeki bu etkenlerin dışında devletlerin ekonomik ve sosyal alanlarda küçülmeye gitmesi, belli aralıklarla verilen oyla gerçekleşen yönetime katılımın yetersiz görülmesi; üretilen politikalarda sınıf temsiliyetinin sağlanmadığı kanısı, özellikle refah toplumlarında mikro boyutta hızlı çözüm sağlanması gereken gündelik sorunların artması gibi etkenlerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır (Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 2001: 13).

Küreselleşmeyle birlikte sivil toplum örgütleri de politika oluşturan, var olan politikaları etkileyen önemli aktörlere dönüşmekte ve toplumsal düzenin temininde varlıklarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bireysel ve toplumsal yönlendirici güçleri sivil toplum kuruluşlarını etkili kılmaktadır. Sivil toplumun geçmişi oldukça eskiye dayansa da özellikle 2. Dünya Savaşı'ya birlikte sivil toplum, farklı bir form kazanmakta ve uluslararası yapılar haline gelen devlet dışı örgütlenmelere dönüşmektedir. Farklı sosyal sorunlara odaklanan ve odaklandıkları sorunlar doğrultusunda çalışmalar yapan sivil toplum örgütleri ulusal ve uluslararası boyutta yaygınlaşmaktadır (Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004: 34).

Gerçekleştirdikleri faaliyetlerle yönlendirici, harekete geçirici ve çözüm sağlayıcı işlevlere sahip olan sivil toplum örgütleri, bireysel beklentilerin giderilmesinde kamuoyu oluşturmakta, iç organizasyonlarında sağladıkları deneyimlerle demokratik kabullerle donatılan bireylerin yetişmesine destek olmakta, çoğulcu ve hak temelli anlayışla gerçekleştirdikleri faaliyetlerde küreselleşmeyle gelen metalaşmayla ortaya çıkan pazarın değerlerine yönelik dengeleyici rol üstlenmekte, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda sosyal refah, eğitim benzeri alanlarda alternatif çalışmalar yaparak toplumsal sorumluluk almaktadır (Güneş, 2004: 2). Toplumsal yapı içerisindeki gerekliliklerinin ise her geçen gün arttırmakta olduğu değerlendirilmektedir.

Literatürde sivil toplum örgütlerinin yerel organizasyonlar, ulusal organizasyonlar ve uluslararası organizasyonlar biçiminde yer aldıkları da görülmektedir. Bu sınıflandırmalardan farklı olarak sivil toplum örgütlerinin içinde bulundukları toplum ve ülke koşullarına göre de şekillendikleri anlaşılmaktadır (Lewis, 2001: 1). Ülkelerin gelişmişlikleri açısından sivil toplum örgütlerine ilişkin yapılan sınıflandırmaya bakıldığında, bu sınıflandırmanın gelişmişlik odağında gerçekleştirildiği, sivil toplum örgütlerinin gelişmiş

ülkelerdeki ve gelişmemiş ülkelerdeki sivil toplum örgütleri olarak değerlendirildiği görülmektedir (Lewis, 2001: 1). Bu doğrultuda yapılan sınıflandırma da demokrasinin toplumda egemen oluşuyla belirlenmektedir (Çetinkaya, 2008: 8). Demokrasinin varlığıyla sivil katılım mümkün olabilmektedir. Sivil toplum kuruluşları hayata koydukları faaliyetlerle işlev kazanmakta, varlıklarını sürdürebilmektedir. Gelişmiş toplumlarda sivil toplum hareketlerinin gerçekleşmesine kaynaklık eden koşulların başında küreselleşmeyle birlikte serbest pazar koşulları ve değerlerinin mevcudiyeti gelmektedir.

Küreselleşmeyle neoliberal anlayış güçlenmekte, devletin neoliberal politikalar sonucu olarak sorumluluk alanlarından çekilmesiyle, devletin çekildiği sağlık, eğitim gibi alanlardaki işlevleri sivil toplum örgütleri tarafından benimsenmektedir. Küreselleşme sürecinde önemli aktörler haline getirilen sivil toplum örgütleri, küreselleşmeyi yaygınlaştırmak amacıyla uluslararası organizasyonlar ve şirketler tarafından hedef ülkelerde sivil toplum örgütlerinin oluşmasına ve işlevsellik kazanmasına destek vermekte, bu süreç demokrasi, ekonomik gelişme ve insan hakları vaatleriyle yönetilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının hedefledikleri değişimi sağlanabilmesi için ihtiyaç duyulan kamuoyunun gerçekleşmesi fonlara bağlı olmakta, fonların sağlayıcılarının ise çok uluslu organizasyonlar olduğu görülmektedir (Akıncı, 2014: 193-216).

Küreselleşmenin tarifini Giddens, yerel hadiselerin farklı bölge ve uzak yerlerde olan olaylarla şekillenmesi olarak yapmaktadır (Bulut, 2003: 181). Küreselleşmeyle paralel bir şekilde küresel nitelik sergileyen sivil toplum kuruluşlarının amacı olarak, kapitalizmin yol açtığı adaletsizlik ve eşitsizliklere karşı çalışmakla birlikte sosyal refahın sürdürülebilmesi adına gerçekleştirilen politikalara yön vermek olduğu gösterilmektedir. Küreselleşmeyle meydana gelen neoliberal yaklaşım, devletin sağlık, eğitim, üretim, sosyal güvenlik benzeri birçok alanda sorumluluğunu özel sektöre bırakmakta, ortaya çıkan boşluklarda sivil toplum örgütleri varlık bulmaktadır. Uluslararası sivil toplum örgütlerinin gönülle uygulamaları neoliberal politikaların hâkim olduğu dünyada, yaşamın her alanında karşılaşılabilecek sorunlara yönelik alternatif yaklaşımlarla çözüm sağlamayı hedeflemektedir. Küresel açıdan gerçekleştirilen sivil toplum uygulamalarının amaç ve işlevleri değerlendirildiğinde, hesap verebilmenin ve şeffaflığın sağlanmasıyla ekonomik problemlerin farkındalığının gerçekleştirilmesi; küresel açıdan kamuoyu meydana getirerek yoksulluk ve demokrasi çalışmalarının arttırılması; bilişim teknolojisinin desteğiyle uluslararası boyutta iletişimde kalmanın sağlanması; eşitsizliğe, çatışmaya engel olabilmek ve sosyal refahın temininde etkin işlev ve rol almak olarak sıralanabilmektedir. Fakat bütün sayılan işlevlerin gerçekleşmesi yetersiz insan gücü, ekonomik güç ve ekipman nedeniyle sınırlı kalmaktadır.

Günümüz dünyasında sivil toplum çalışmalarının en etkin örnekleri uluslararası yapıya sahip olan sivil toplum örgütleri olarak karşılaşılmaktadır. Küresel sivil toplum, devletlerden ve neoliberal politikalarla yaşamın her alanına

yön veren piyasalardan bağımsız, bireylerin devletlerin sorumluluklarının ötesinde etkin oldukları alanlarla karşılık bulmaktadır. Bu doğrultuda küresel yapıya sahip kuruluşlar toplumsal ve ekonomik boyutları kapsayan konulara odaklanmaktadır (Yıldız, 2006:58).

Neoliberal politikalarla şekillenen küreselleşme sürecinde sivil toplum örgütleri devletlerce ortak olarak değerlendirilebilmekte, özellikle uluslararası sivil toplum kurumlarına devletlerce kaynak ayrılmaktadır. Uluslararası yapıda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının büyük bir çoğunluğunun Batılı Ülkeler kaynaklı olması ve onların desteğiyle hayat bulması, faaliyetlerin Batı'nın yönlendirme ve denetiminde gerçekleştiği, onun kontrolünde olduğu eleştirisine yol açmaktadır. Bu durum sivil toplum kuruluşlarının sermayeden bağımsız olabilmeleri açısından soru işaretleri bırakmaktadır.

Günümüz dünyasında sivil toplum hareketlerinin küresel bir nitelik kazanmakta olduğu görülmektedir. İktisadi, siyasal ve toplumsal değerlerdeki küreselleşmeyle birlikte ulusal ve yerel yapıdaki sivil toplum örgütleri de uluslararası nitelik kazanmaktadır. Bu süreçte insan hakları, demokratikleşme, çevre, kültürel varlıkların muhafazasına yönelik çalışmalara odaklanan Batılı ülkelerde oluşan sivil toplum kuruluşları bulundukları sınırların dışına çıkarak uluslararası boyutta faaliyet göstermektedir. Hızla küreselleşen günümüz dünyasında toplumlar karşılıklı bağımlılık içerisinde bulunmakta bu gerçeklikle sivil toplum hareketlerinin de küreselleşmesi kaçınılmaz olmaktadır.

SONUÇ

Sivil toplum, devletin yasal örgütlenmesinden bağımsız olarak, vatandaşlık farkındalığıyla geliştirilen gönüllü örgütlerlerdir (Kongar,1991: 109). Ayrıca sivil toplum, bireysel hak ve özgürlüklerin muhafaza edildiği, gönüllü örgütlenme temelinde hareket edildiği, vatandaşlık bilinciyle etkinlik gösteren, devlet politikalarına yön veren denetleyen bir yapılanma olarak kabul edilmektedir (Arslan, 2001: 9). Devletin bulunmadığı alana işaret eden sivil toplum tanımlarında da sivil toplum örgütlerinin, politikaların yeniden oluşturulmasını sağlayacak güce sahip olması beklenmektedir (Çaha, 1996a: 37). Bu doğrultuda sivil toplum devletten bağımsız ve onun dışında olanı temsil ederken, gönüllüğe dikkat çekmektedir. Öyleyse sivil toplumun yasal düzenlemeler çerçevesinde, hedefinde yer alan kitlenin gereksinimleri için organize olmakta ve hareket etmektedir.

Öncelikle modernitenin yansımaları olarak değerlendirilen, ancak mülkiyet hakları ve piyasadaki ilişkilerle ilişkili değerlendirilen sivil toplum, demokratik değerlerden esinlenen yönetime katılma, insan haklarına ulaşma, örgütlenebilme ve düşünme özgürlüğü şeklinde yaklaşımlarla tanımlanarak toplumsal kabul ve karşılık görmektedir (Sağlam, 2020: 606-607). Kar hedefiyle hareket etmemeleri, devlet dışında bir temsiliyette bulunmaları,

gönüllü katılımın olması, temel amaçlarının topluma fayda sağlamak ve hizmet etmek şeklinde olması sivil toplum örgütlerinin özellikleri olarak sıralanabilmekte, dernekler, sendikalar, vakıflar, meslek kuruluşları sivil toplum hareketleri bünyesinde yer alan yapılar olarak kabul edilmektedir.

Sivil toplum, yaşanılan dünyada toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan hayatın tüm alanlarını etkileyecek boyutta yaygınlaşmaktadır. Sivil toplum örgütleri amaçları doğrultusunda siyasal, kültürel, ekonomik ve dini açıdan sınıflandırılabilmektedir. Siyasal alanda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının kapsamına siyasal partiler, sosyal ve siyasal hareketler ve siyasal hedefleri olan dernekler girmektedir. Siyasal partiler, rol ve işlevleri açısından sivil toplumun siyasal tarafını temsil etmekte, devlet ve toplum arasında bağ işlevi görmektedir. Partilerle birlikte dernekler de gücünü toplumdan almakta, temel hak, özgürlük, demokratikleşme gibi alanlarda siyasal açıdan sivil toplumun belkemiğini oluşturmaktadır. Kültürel amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları çok boyutlu yapı sergilemektedirler. Kültürel faaliyetlerin gerçekleştirildiği kurumlar, örgütler öncelikli olmakla birlikte, sanat, edebiyat, eğitim gibi alanlarda var olan kuruluşlar ve örgütler kültürel kapsamda değerlendirilmektedir.

Geçmişi oldukça eskiye dayanan sivil toplum, süreç içinde değişimlere uğramaktadır. Bu doğrultuda ilk değişimin Aydınlanma ile Avrupa'da meydana geldiği görülmektedir. Bu süreçte sivil toplum kavramı, bireysel itkilerden koparak politik ve siyasi ayrımla daha makro bir boyut almaktadır. Sivil toplum kavramındaki önemli değişmelerden bir diğeri ise Fransız ihtilali ve Sanayi devrimiyle gerçekleşmektedir. Toplumsal olaylarla meydana gelen toplumsal değişimler sivil toplumun kavram, işlev ve yapılanmasında da değişimlere neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte birey ve bireysel haklara vurgu yapıldığı görülmektedir. Avrupa'da 1970'lerde işçilerin haklarına ilişkin talepleri sivil toplumun önemli kazanımları olarak kabul görmekte ve işlevsellik kazanması açısından etkin rol oynamakta ve sosyal devlet yaklaşımının benimsenmesi sağlanmaktadır (Sağlam, 2020: 606-607). Sosyal devlet anlayışına ilişkin eleştirilerin 1980'li yıllarda artmakta olduğu görülmektedir. Devlet kavramı neoliberalizmin yaygınlaşması ve küreselleşmenin yansımalarıyla yeniden yapılandırılmakta, sosyal devlet yerini neoliberal anlayışa bırakmaktadır (Gümüş, 2023: 88). Liberal politikaların yol açtığı toplumsal adaletsizliklerin giderilmesi hedefiyle toplumun her ferdi için minimum yaşam seviyesinin temini anlayışıyla hareket eden sosyal devlet yaklaşımının, kapitalist sisteme müdahale edemediği görülmektedir. Sosyal devlet anlayışı içinde var olan iktisadi teşebbüs ve hizmet amaçlı kamu kurumları küresel rekabet ortamı karşısında işlevsellik sergileyememekte ve ekonomik başarısızlıkları beraberinde getirmektedir. Küreselleşmenin ekonomiye olan olumsuz yansımalarının bütün ülkelerce hissedilmesi sosyal devlet anlayışından vazgeçme eğilimini artırmaktadır (Ertuğrul, 2004).

Küreselleşmeyle birlikte toplumlardaki eski kurumlar ve yapılar değişime uğramakta bu değişim küresel ölçekte benimsenen siyasal, sosyal, ekonomik kararlarla şekillenmektedir. Uluslararası kuruluşlar, şirketler ve sivil toplum örgütleri bu süreçte yapılanmakta ve aktif rol oynamaktadır. Neoliberal politikaların yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan küreselleşme 1980'li yıllarla birlikte sosyal devlet anlayışından uzaklaşmaya neden olmakta, toplumda devletin çekildiği alanlarda ortaya çıkan boşlukta sivil toplum kuruluşları yer almaktadır. Ancak bu açığın her toplumda sivil toplum kuruluşlarıyla doldurulması olası gözükmemektedir. Çünkü sivil toplum kuruluşlarının varlığı ve işlevselliği gelişmişlikle doğru orantılı kabul edilmektedir.

Küreselleşme, yakınlık ve uzaklık kavramlarından bağımsız bir şekilde ülkelerin ve bireylerin sosyal ve ekonomik açılardan yakınlaşması, mesafe ne olursa olsun etkileşim içinde olmaları ve kalmaları şeklinde karşılık bulmaktadır. Bu doğrultuda küreselleşmeyle birlikte sivil toplum örgütlerinin de içinde bulunduğu sınırların olmadığı yeni dönemde sivil toplum hareketleri etkileşim içerisinde değişen ve gelişen yapıya bürünmektedir (Yıldız, 2006:23). Küreselleşmeyle yaygınlaşan küresel sivil toplum örgütleri, uluslararası bir düzeyde işlevsellik kazanmaktadır. Küresel sivil toplum örgütlerinin özgürlük ve demokratik değerleri küresel boyutta yaygınlaştırma amacını gütmekte olduklarına ilişkin değerlendirmelerin yanısıra devletlerin politikalarını etkilemek ve yön vermek amacıyla hareket eden aktörler olarak değerlendirilmekte oldukları görülmektedir.

İnsanlar küreselleşmeyle birlikte ekonomik, sosyal ve kültürel olarak yakınlaşmakta, toplumlar kolektif bir yapı sergilemeye başlamaktadır. Meydana gelen bu birliktelikle bireyler organize ve örgütlü olarak toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel nitelikli gereksinimlerini gidermeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda karşılaşılan toplumsal boyuttaki sorunlarla organize mücadele mümkün kılınmaktadır. Küreselleşmeyle daha çok önem kazanan ve ihtiyaç duyulan sivil toplum örgütleri bünyesinde hem küreselleşmeyi daha etkin kılmak amacıyla hareket eden sivil toplum hareketlerini hem de küreselleşme karşıtı söylem ve eylem benimseyen sivil toplum hareketlerini barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (2004). AB Uyum Süreci ve STK'lar. *Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu XIV*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Acar, S. G. (2013). *Sivil Toplum ve Ötesi.* Ankara: Dipnot Yayınları.

Akıncı, S. (2014). Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve sivil toplum kuramcıları. *Gümüşhane Üniversitesi. Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı:11, 193-216.

Aktaş, H. (2008). Batıda ve Türkiye'de sivil toplum. *Kamuda Sosyal Politika, 2*(4), 91-104

Atar, Y. (1997) Demokratik sistemde sivil toplumun fonksiyonu ve sivil toplum devlet düalizmi. *Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı*, Sayı: 18, 98-105.

Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği. (2001). *Sivil Toplum İş başında,* Ankara: Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yayını.

Baynes, K. (2002). A critical theory perspective on civil society and the state. Nancy L. Rosenblum ve Robert C. Post (Ed.), *Civil Society and Government* (123-145). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Canbolat, İ. (2002). *Küreselleşen Dünya ve Türkiye*. Bursa: Vipaş Yayınları.

Curtis, J. E., Baer, D. E., & Grabb, E. G. (2001). Explaining voluntary association membership

in democratic societies. *American Sociological Review, 66*(6), 783-805.

Çarkoğlu, A., Aytaç, S.E. (2016). *Türkiye'de bireysel bağışçılık ve hayırseverlik*. İstanbul: TÜSEV Yayınları.

Çetinkaya, K. (2008), *1980 Sonrası Sivil Toplum*, (Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi), T.C. İçişleri Bakanlığı.

Çulhaoğlu, M. (2001). *Devlet, Sivil Toplum ve Demokratikleşme, Sivil Toplum: Devletin Büyümesi,* İstanbul:YGS Yayınları.

Drucker, P. (2000), *Yeni Gerçekler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ercan, H. (2002). Türkiye'de sivil toplum tartışmaları üzerine, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 69-79

Erdoğan, M. (1998). *Liberal Toplum Liberal Siyaset.* Ankara: Siyasal Kitapevi.

Ertuğrul, C. (2004), *Tarımda Küreselleşme – Uruguay Görüşmeleri ve Sonrası,* Ankara: Odak Yayınevi.

Ertuğrul, C., Çolak, O. (2010). Küreselleşme sürecinde sosyal devletten neo-liberal devlete geçiş. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar,* 47 (543), 65-77.

Fraser, N. (1998). From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age, Cynthia Willett (Ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Massachusetts and Oxford: Blackwell Publishers.

Gözübüyük T. M. (2010). Tarihsel süreçte sivil toplum. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 27*(1), 89-105.

Gümüş, M. (2023). Yoksulluğun nedenlerine yönelik kuramsalyaklaşımların gelişimi üzerine bir analiz. C. Aslan, İ. Sanberk (Ed.), *Güncel Psikoloji ve Sosyoloji Araştırmaları III*, (85-96), Ankara: Akademisyen Yayınevi.

Hobbes, T. (2014). *Leviathan.*İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Janoski, T. (1998). *Citizenship and civil society: A framework of rights and obligations in liberal, traditional, and social democratic regimes.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Jensen, J., Miszlivetz, F. (2006). The second Renaissance of civil society in East Central Europe and in the European Union. Peter Wagner (Ed.), *The Languages of Civil Society* (131-158). New York: Berghahn Books.

Kalaycıoğlu, E. (1998). Sivil Toplum ve Neopatrimonyal Siyaset, Fuat Keyman-A. Yaşar Sarıbay (Ed.), *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, (111-135), Ankara: Vadi Yayınları.

Karakuş, O. (2006). *Avrupa Birliği uyum sürecinde Türkiye'de sivil toplum kuruluşları* (Yüksek lisans tezi*).* Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keane, J. (1993). Despotizm ve demokrasi sivil toplum ile devlet arasındaki ayrımın kökenleri ve Gelişimi. *Sivil Toplum ve Devlet,* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keyman, F. (2004a). Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve Türkiye. *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları 4*, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Keyman, F. (2004b), Türkiye'de ve Avrupa'da sivil toplum. *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları 3*, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Kongar, E. (1991). *Sivil Toplum ve Kültür. Sivil Toplum*, İstanbul: Türkiye Sosyal Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Kuçuradi, İ. (1998). Sivil Toplum Kuruluşları: Kavramlar, *Üç Sempozyum: Sivil Toplum Kuruluşları,* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Lewis, D. (2001). The Management of Non-Governmental Development Organizations An Introduction, UK: Routledge Taylor & Francis Group.

Onbaşı, F. (2005). *Sivil toplum.* İstanbul: LM Yayınları.

Oxhorn, P. (2007). Civil society without a state? Transnational civil society and the challenge of democracy in a globalizing world. *World Futures, 63*, 324-339.

Özer, M. H. (2008). Günümüz itibariyle sivil toplum kuruluşlarının iktisadi ve sosyal fonksiyonları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (26) , 086-097.

Özişli, Ö. (2023). Sağlık Arama Davranışı Üzerine Bir Saha Çalışması, Sosyal Bilimler Metinleri, 2023(1), 40-47.

Paxton, P. (2002). Social capital and democracy: An interdependent relationship. *American Sociological Review,* 62(2), 254-277.

Ruiter, S. (2008). *Association in context and association as context: Causes and consequences of voluntary association involvement*. Nijmegen: ICS.

Rousseau, J. J. (2015). *Toplum sözleşmesi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sağlam, M.T. (2020). Türkiye'de sivil toplumun tarihi gelişimi ve sivil toplumun örgütlü yapısı olarak STK'lar, *Turkish Studies Social*, 15(1), 591-610. https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39349

Saygılı, A. (2014). Jean Bodin'in egemenlik anlayışı çerçevesinde kralın iki bedeni. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 63*(1). 185-198. https://doi.org/10.1501/hukfak_0000001744

Tağma, K. (2001), *Yeniden Yapılanma Kuralları,* İstanbul: TİMAŞ Yayınları.

Wallace, C., Pichler, F. (2009). More participation, happier society? A comparative study of civil society and the quality of life. *Social Indicators Research, 93*(2), 255-274.

Werker, E., & Ahmed, F. Z. (2008). What do nongovernmental organizations do?. *Journal of economic perspectives*, *22*(2), 73-92.

Yerasimos, S. (2000), Türkiye'de sivil Toplum ve Milliyetçilik (içinde). Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye, (13-24). İstanbul: İletişim.

Yıldız, Ö. (2004). Sivil toplum, demokrasi ve çoğulculuk. *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 27 (2), 226-242.

Yılmaz, A. (2001). *Çağdaş Siyasi Akımlar,* Ankara: Vadi Yayınları.

Bölüm 9

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE PERFORMANS DEĞERLENDİRME'NİN ÇALIŞANLAR ÜZERİNDEKİ NİTELİK ROLÜ

Kağan Cenk MIZRAK[1]

1 Dr. Kağan Cenk MIZRAK 0000-0003-4447-2141

GİRİŞ

İnsan kaynakları yönetimi, çalışanların kurumsal ilişki ağı içinde gelecek durumlarının dinamik olarak planlandığı, görev dağılımı ve tanımların belirlendiği en önemli departmandır. İnsan kaynakları yöneticilerinin en önemli görevi kurum ile çalışanlar arasında uyumu optimum seviyeye ulaştırmaktır. İnsan kaynakları yönetimi bu uyumu alt fonksiyonları ile yapmaktadır. Özellikle çalışanların mevcut durumu ve gelecekteki pozisyonlarının doğru tespit ve tayini Performans değerlendirme fonksiyonun görevleri arasındadır. Bu bakımdan ortaya koyulan değerler, kariyer, ödül ve ücret, yetenek yönetimi, eğitim ve geliştirme gibi birçok depertmana bilgi altyapısı sağlamaktadır. Temel olarak Performans değerlendirme, çalışanların örgütsel performansını düzenli olarak gözden geçirmek ve iyileştirmek için resmi bir süreçtir (Homauni 2018). Performans değerlendirme, bir çalışanın yakın zamandaki başarılarının ve başarısızlıklarının, kişisel güçlü ve zayıf yönlerinin ve terfi veya ileri eğitim için uygunluğunun bir analizidir (Mani 2002). Ayrıca daha geniş bir insan kaynakları uygulamaları dizisinin hayati bir bileşenidir; her çalışanın günlük performansının organizasyon tarafından belirlenen hedeflerle ne ölçüde bağlantılı olduğunu değerlendiren mekanizmadır (Coutts ve Schneider, 2004). Yong (1996) performans değerlendirmeyi, "bir kuruluşun tüm çalışanları üzerinde, işin içeriğine, iş gereksinimine ve pozisyondaki kişisel davranışa dayalı olarak performansın sonuçları üzerinde periyodik veya yıllık olarak gerçekleştirilen bir değerlendirme ve derecelendirme uygulaması" olarak tanımlamaktadır (Alumni, 2015). Bu bakımdan Performans değerlendirmenin, bir çalışanın güçlü ve zayıf yönlerini belirlemeli ve performansın nasıl iyileştirilebileceğini hedeflemelerin izlenimi olarak değerlendirmek mümkündür.

Evrimsel değişim, organizasyonun daha iyi performansa yol açan ve işin temel doğasını etkilemeyen yönlerini iyileştirme girişimini temsil eder. Bu bakımdan temel nitelik açısından değerlendirildiğinde; Performans değerlendirmesi, bir organizasyonu etkin ve verimli bir şekilde geliştirmek için kilit bir faktördür. Bireysel performans değerlendirmesi, bir bütün olarak organizasyonun büyüme dinamikleri için çok faydalıdır (Burke, 2008). Clifford (1999) yapmış olduğu işgücünün kolektif bilgeliği isimli araştırmasında; "Bugün, daha önceki bir neslin hayal bile edemeyeceği rekabetçi baskılarla karşı karşıya kalan yöneticiler, organizasyonun ihtiyaçları için sürekli ve yaratıcı düşünen, içsel motivasyona ve derin bir kurumsal yönetim duygusuna sahip çalışanlara ihtiyacı vardır. Bunu gerçekleştirmek için kurumsal iletişim içinde herkesin katılımına azami özen gösterilmelidir. Liderler ve astlar, soranlar ve yanıtlayanlar gibi, hepsi yeni bir öz farkındalık, açık sözlülük ve sorumluluk düzeyiyle mücadele etmeye başlamalıdır." ifadesinde bulunmuştur. O halde yöneticiler, liderler, yönetim kurulu olarak performans değerlendirmenin nasıl algılandığını ortaya koymak

zorundayız. Bunun pratik iki sonucu var bunlardan ilki; eğer çalışanlar ölçüldükleri sistemin farkında ve bundan razı ve mutlu ise sürecin yakından takip edilerek koruma ve döneme göre iyileştirme geliştirme çalışmaları ile süreklilik sağlanabilir. Bir diğer sonuç ise çalışanların sistemden memnun olmama durumudur. Bu noktada temelleri verimlilik üzerine kurulmuş bilimsel bir yöntemin çalışmadığı görülecektir. Günümüzden yaklaşık 80 yıl önce Hawtworne araştırmalarında, yöneticinin yönetme tarzının çalışanların verimliliği üzerindeki etkisini ortaya koyarak, kişilerin katılım değer görme gibi içsel motivasyona etki eden birçok unsurun farkına varılarak insan kaynakları yönetiminin temelleri atılmıştır. Bahsedilen ikinci pratik sonuç; çalışanların mutlu olmadığı bir ortamın hızlıca tasarlanması gerektiği ve sistemin baştan sona düzeltilmesidir. Bu iki pratik sonuç yapılan bu araştırmanın da amacını inşaa etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; performans değerlendirmenin yapısal olarak, çalışan odağında nasıl bir karşılığının olduğunu niteliksel olarak ortaya koymaktır. Bu noktada Mohrman (1989) çalışanların performans değerlendirme hakkındaki sürece katılımının, onların adalet duygusunu, mevcut performansını olumlu yönde etkilediğini ve işletmenin gelecekteki hedeflerinin daha net anlaşılmasına katkı sunduğunu ve çalışanı gelişim konusunda daha fazla sorumluluk almaya teşvik edeceği yönünde bilgi aktarmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Temelde işletmelerin Karlılık, büyüme ve sürdürülebilirlik gibi amaçları vardır. Bu amaçlar işletmenin elinde bulunan kaynakları ile gerçekleştirilmektedir. İşletmeler rekabet ortamında çeşitli yönden kendilerini kontrol etmek istemektedir. Bu tutum özellikle kurumsal değerinin farkında olan ulusal ya da uluslararası ölçekte söz sahibi olmak isteyen firmaların neredeyse karakteristiğidir. İşletmeler birçok değerlendirme yönetimi kullanılır. Rasyo analizleri yaparak finansal pozisyonlarını belirlemek ister. Swot analizi ile güçlü ve zayıf yönlerini araştırarak stratejik bir konumlama yapar. Pazarlama araştırmaları ile müşterilerinin nabzını tutmak ister. Bir organizasyonun yapısını da temelde dışsal olarak teknoloji, çevre, müşterilerin durumu, rakiplerin konumu içsel olarak çalışanların yetenek potansiyelleri belirlemektedir (Karaxha, 2019). Dikkat edilirse yapısal duruma etki eden değişkenlerin çoğu işletmelerin doğrudan kontrol alanı dışında yer alırken çalışanlar kontrol alanı dahilindedir. Bu bakımdan bir işletme için çalışanlar organizasyon yapısı içinde doğrudan dokunabildiği ve onu etkileyebilecek dinamik becerileri temsil etmektedir. Halihazırda dinamik becerilerin artabilmesi ve genel işletme performansına olumlu etkiler için çalışanlar kilit bir rol üstlenmektedir. Bu noktada çalışanların en önemli özelliği organizasyonun performansını etkileme yetenekleridir (Zehra vd., 2006). Bu noktada çalışanların yetkinlik artışına odaklanmak ve performanslarını iyileştirmek, işletmenin de performansını önemli ölçüde

etkileyecektir. Bu açıdan değerlendirildiğinde tüm paydaş ve kaynaklar için çeşitli değerlendirmeler yapan işletmeler için Performans değerlendirme üzerine geçerli bir sistem inşa etmeleri gerekir. Çünkü performans değerlendirme; herhangi bir kuruluşun çalışanlarını geliştirmenin yanı sıra ardıl planlamanın yapıldığından ve kurumsal kar ve servet maksimize etme hedefine ulaştığından emin olmak için hayati bir rol oynamaktadır (Alumni, 2015). Çalışanlarının iş faaliyetlerinin düzenli olarak gözden geçirildiği ve değerlendirildiği resmi bir süreç olan bu sistem (Pars vd., 2013) Karmaşık insan kaynakları yönetimi uygulamalarının temelleri içinde geri bildirim, ödüllendirme ve cezalandırma, personel geliştirme ve organizasyonlarda eğitim gibi diğer faaliyetler için bir ön koşul olarak durmaktadır (Stewart vd., 2019). Bin insan kaynakları yönetimi olarak performans değerlemenin birçok faydası bulunmaktadır. Bunlar; geri bildirim süreci yoluyla çalışan motivasyonunda artış ve çalışma koşulları hakkında bilgi ve güçlü alanları teşvik ve zayıf yönleri geliştirme imkânı gibi geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır (Holt Vd, 2007). Performans değerlendirme ayrıca; Çalışanların beklentileri, korkuları, potansiyelleri ve hedefleri hakkında bilgi edinme fırsatı sağlarlar. İlk olarak, çalışan performansını örgütsel misyona bağlar. İkincisi, yöneticilerin ve çalışanların diğer çalışanların eylemlerinin ve dış faktörlerin kendi performanslarını nasıl etkilediğini düşünmesini sağlar. Üçüncüsü, değerlendirme sürecini devam eden planlama, bütçeleme ve karar verme süreciyle ilişkilendirir. Bu nedenle, organizasyonel hedefler çerçevesi içinde gerçekleştirilen bir performans değerlendirme, kaynakların etkin kullanımını, değişime süreçlerine bağlı hedef revizyonlarını tahsis edebilir (Levinson 1987).

Performans değerlendirme, organizasyon değerlendirme sisteminin temel bir parçası olmakla birlikte çalışan temelli en önemli değerlendirme sistemidir. Genel bir çerçeveden bakıldığında kaynakların çeşitli yönlerden değerlendirildiği işletme eko sistemi içinde maddi olmayan yanı ile duyguların da değerlendirme içinde dahil edilebileceği tek değerlendirme sistemidir. Bu araştırmada çalışanların performans değerlendirme sistemine yaklaşımları ele alındığından, çalışma duyusal olaylar teorisi kapsamında ele alınmıştır. Bu teori temel olarak (Weiss ve Cropanzano, 1996) önemli iş olaylarına tepki olarak deneyimlenen duygulardan iş tutum ve davranışlarının nasıl ortaya çıktığını ele alarak performans değerlendirme sürecine iç görü sunar. Araştırma temel olarak nitelik ortaya koyma çabası içinde olduğundan, çalışanların ölçüldükleri sistemi değerlendirirken çalışma ortamının bağlamını, işlerini yaparken kullanılan kaynakların kalitesini ve yapısını, iş ortamı içindeki ilişkileri bu süreçten bağımsız olmadığı için çalışmanın kavramsal ve kuramsal yönün güçlenmesi adına sosyal bilişsel teori ve kuramsal iletişim yeterliliğinden de faydalanılarak derin bir temel oluşturma amaçlanmıştır. Bu teorilerden sosyal bilişsel teori; yerleşik biliş ve ikili işlem

araştırmasının (Elsbach vd, 2005; Evans, 2008) temelini oluşturur. Sosyal bilişsel teori şemalar üzerinden okunabilir. Burada bahsedilen şemalar doğrudan ölçülemeyen, ancak çalışanların kendi raporlarından çıkarılan bilişsel fenomenlerdir (Fiske ve Taylor, 1991). Bu fenomenler temel olarak bir işi yapmak için mevcut kaynakların seviyesini ve işyeri iletişiminin kalitesi hakkında bilgiler verir. Bu aşama yerleşik olan biliş ile ilgilidir. İkili süreçte ise; çalışanın değerlendirilme aşamasında açığa çıkardığı süreç içinde gelişen tepkisel yön ile ilgilidir.

Temelde iş ortamı içindeki iklim ile ilgili bilgi ve görüş sunma kabiliyeti olan bu yaklaşımlar, çalışanın işini yapabilme konforu ile ilgilidir. Söz gelimi ses ve ısı sorunu olan bir çalışma ortamında eski uygulama ve makinelerle çalışan bir kişi ne kadar verimli olabilir ve içinde bulunduğu ortamdan ne kadar memnun olabilir. Kişiyi burada iş performansından sorumlu tutmak çok adil olmayacaktır bu durum hali hazırda performans değerlendirme sürecine olumsuz yansıyacaktır (Verbos vd., 2013). Bu noktada sunulan hizmetin yeterliliği yani firmanın çalışanın çalışma ortamını desteklemesi durumu ön plana çıkmaktadır. Elbette süreç içinde kişilerin tutumunu etkileyen tek değişken çalışma ortamı değildir. Bu noktada birlikte çalışılan kişiler de önem arz etmektedir. Ast ve üst ilişkileri akran ilişkileri arasındaki uyum yine performans değerleme sistemi içinde çalışanın gözünde ciddi bir rolü vardır. Bu noktada iletişim yeterliliği ön plan çıkmaktadır. Bu kuram; İletişim yeterliliğini, organizasyonun psikolojik ikliminin bir özelliği olarak görmektedir. Bu kurama göre; organizasyon içindeki bilginin yukarı ve aşağı doğru akışının uyumuna vurgu yapmaktadır (Senatra, 1980).

Performans değerlendirmenin nasıl algılandığı noktası iyi ya da kötü olabilir. Ancak işletmeler için amaç iyi bir sonuç almaktadır. Bu noktada çalışanların fikirleri, çözümün bir parçası olmaları her zaman tercih edilen bir durumdur. Bu noktada kişilerin fikirleri organizasyonun ikliminin bir bileşenidir. Bu elbette çalışanın ağzından çıkanlara değer veren bir ekosistem için önemlidir ve gelişim sağlar. Böyle bir işyeri, iletişim yoluyla bağlılığı teşvik eder ve yabancılaşmaya karşı koruyabilir (Laabs, 1998). Performans değerlendirme araştırmalarının büyük bir kısmı ast ile üst arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Kişiler arası saygılı muamele, değerlendirme sürecinin önemli bir ilişkisel bileşenidir (Findley ve diğerleri, 2000). Olumlu iş arkadaşı ilişkileri için bir iklim, potansiyel olarak örgütsel bir çevre hakkındaki sosyal bilişlerin güçlü bir yönüdür. İş arkadaşlarıyla olumlu ilişkiler, olumlu sosyal sermaye (Baker ve Dutton, 2007) ve karşılıklılık (Gouldner, 1960) üretebilir. Bettenhausen ve Fedor (1997), iş arkadaşları arasındaki ilişki kalitesinin, akran ve yukarı doğru değerlendirmeye yönelik olumlu tepkileri etkilediğini göstermiştir (Verbos vd., 2013).

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışmada araştırma yöntemi olarak nitel araştırma tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırmanın birçok tanımı bulunsa da en genel tanımı; gözlem, görüşme, doküman analizi gibi tekniklerle toplanan verilerin bütüncül olarak ortaya konulmasıdır. Araştırmada mülakat yöntemiyle elde edilen veriler Strauss ve Corbin (1990) tarafından geliştirilen içerik analiz tekniği ile ortaya koyulmuştur. Bu teknik sayesinde veriler kodlama ve temalara ayırma işlemleri yapılmıştır. İçerik analizindeki temel konu; açık uçlu sorulara verilen cevaplardaki çok sayıdaki kelimelerin içinden konu için kritik önem taşıyan az sayıda kelimeyi seçmek ve kategorize etmektir (Miles ve Huberman, 2015, s. 58).

Çalışma araştırmasının içerik analizi için NVivo 20 nitel analiz programı kullanılmıştır. Bu analiz yazılımı sayesinde katılımcıların vermiş olduğu cevaplar arasında bağlantılar kurularak cevaplar anlamlı hale getirilir. Yapılan odak grup mülakatları sonrasında ortaya çıkan tüm veriler birinci aşamada her katılımcının verdiği cevaplar detaylı bir şekilde okunarak kodlama yapılır. İkinci aşamada kendi arasında anlamlı bir bütün oluşturulan kodlar bir araya getirilerek kategoriler yani temalar saptanır. Üçüncü aşamada araştırmanın geçerliliği ve güvenirliği saptamaya yönelik stratejiler oluşturulur. Dördüncü aşamada ise bulgular tanımlanarak yorumlanır. Görüşme sonuçları metinler şeklinde düzenlenmiş ve kodlama için tek tek detaylı bir biçimde okunmuş, her görüşme metninin kelime, cümle veya paragraf gibi anlamları analiz edilerek kodlanmıştır. Kodlama işlemi sonucunda ‘’Motivasyon’’ ‘’Katılım’’, ‘’Beyin Fırtınası’, ’’Kariyer’’, ‘’Destekleme’’, ‘’geri Bildirim’’, ‘’bağlılık’’, ‘’Memnuniyet’’ ve ‘’Yabancılaşma’’ kodları ortaya çıkmıştır.

Bu araştırma için oluşturulan soru seti hazırlanırken Dobbins Vd (1990) Çalışanların performans değerlendirme ölçeği, Clifford (1999) ‘’The Collective Wisdom of The Workforce’’ isimli çalışması ve (Verbos vd., 2013) ‘’Employee social cognition and performance evaluation process reactions’’ isimli çalışmasından yararlanılmıştır.

BULGULAR ve TARTIŞMA

NVivo programı aracılığıyla elde edilen kodların kişi bazlı kullanım sıklığına bakıldığında bir ısı yoğunluğu haritası benzerliği ile açıklanabilecek veriler elde edilmiştir. Bu haritada kırmızı renkler kişilerin hiç bahsetmediği kodlar, sarı kod en sık bahsedilen kod yoğunluğunun yeşil olduğu görülecektir. Kod Bazlı Frekans Analizi sonucunda kodların toplam 98 adet tekrarla kullanıldığı anlaşılmıştır. Doküman analizinin asıl amacı ilgili araştırmanın odaklandığı ana tema değişkeni vurgulamaktır. Kod Bazlı Frekans Analizi sonucu; başrolü alan değişken ile o araştırma üzerindeki asli rolün ne olduğuna işaret eder. Buna göre; Doküman analizinin zirvesinde motivasyon kodunun olduğu ve her katılımcının en az 1 kez bu kodu öne

çıkardığı görülmüştür. Araştırma için başrolü alan fenomen değişken, ilgili katılımcıların gittiği ya da gitmek istediği sonuca ilişkin bilgi vermektedir. Doküman analizi sonuçları şekil 1'de aktarılmıştır. Buna göre analizin ikinci bulgusu olan ve Şekil 2'de aktarılan kod ilişkileri tarayıcısı ise öne çıkarılan değişken ile diğer kodların birlikte kullanılma ağırlığına vurgu yapmaktadır.

Şekil 1. Kod Bazlı Frekans Analizi

	A: bağlılık	B: beyin fırtınası	C: destekleme	D: geribildirim	E: kariyer	F: katılım	G: memnuniyet	H: motivasyon	I: yabancılaşma
1: kişi 1	0	1	1	2	0	1	1	1	2
2: kişi 10	1	1	0	1	0	2	2	3	1
3: kişi 2	0	1	2	1	2	1	0	2	1
4: kişi 3	1	1	0	1	3	0	2	2	1
5: kişi 4	0	0	4	1	2	2	1	3	1
6: kişi 5	0	0	0	0	0	1	2	2	0
7: kişi 6	2	1	1	2	1	2	2	3	1
8: kişi 7	0	1	2	1	1	3	2	2	0
9: kişi 8	1	0	1	2	3	2	2	1	1
10: kişi 9	0	0	0	1	0	1	2	2	2

Nvivo programı aracılığıyla verilen kodların arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amacıyla aynı cümlede veya paragrafta birlikte kullanılan kodların sıklığı analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Şekil 2'deki matris elde edilmiştir. Kod ilişkiler tarayıcısı ile farklı kodlar arasındaki etkileşim nicel olarak aktarılmıştır. Bu noktada amaç kodlar arasındaki ilişki bağının niteliksel ve niceliksel olarak yorumlanmasıdır. İlişki bağları, araştırmaya dahil edilen yöneticilerinin değerlendirmelerinde kullandıkları unsurları ortaya çıkarmıştır. Bu matrise göre; 21 kez kullanılan ''Motivasyon'' kodunun değerlendirdikleri için ana fenomen olduğu kod ilişkilerinden anlaşılmıştır. Kodlar içinde başrol olan bu değişkene ulaşılması için doğrudan öne çıkan ilişkili değişkenin 16 kez kullanılan ''Memnuniyet'' değişkeni olduğu görülmektedir. Bu noktada memnuniyetinin sağlayıcılarının neler olduğunu ortaya koymak motivasyonun içsel değişkenleri adına yol gösterici olacaktır. Bu noktada 15 kez kullanılan katılım, bununla ilişkili 6 kez kullanılan beyin fırtınası; kişilerin performans değerleme sürecine katılımda sadece fiziksel bir etki değil aynı zamanda mental olarak doğrudan seslerinin fikirlerinin iletişim sürecinin önemsenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu noktada memnuniyetin sağlayıcılarından bir diğerinin 12 kez kullanılan geribildirim kodu konuya farklı bir yönden sağlama sunarak ve kuvvet katmaktadır. Tüm bu ilişki ağı yoğunluğu motivasyonun maddi olmayan sağlayıcıları olan içsel yanına vurgu yapmaktadır. Bu durum memnuniyetle 5 kez ilişki yoğunluğu içinde olan bağlılıkla açıklanabilir. Bunun yanında maddi bir karşılık olan destekleme kodu ise 12 kez kullanılan kariyer kodu ile ilişkili olur motivasyon sağlayıcının dışsal yönüne vurgu yapmaktadır. Araştırmanın sağlaması olarak ters uçta, eğer motivasyon sağlayıcılar olmaz ise değerlendiricilerin öne çıkaracağı değişkene bakıldığında bu değişkenin doğrudan ve tek ilişkisinin işe ve göreve olan yabancılaşma değişkeni elde edilmiştir.

Şekil 2. Kod İlişkileri Tarayıcısı

	A : bağlılık	B : beyin fırtınası	C : destekleme	D : genibildirim	E : kariyer	F : katılım	G : memnuniyet	H : motivasyon	I : yabancılaşma
1 : bağlılık	5	0	0	1	0	2	5	3	0
2 : beyin fırtınası	0	6	0	0	0	3	0	1	0
3 : destekleme	0	0	11	0	4	1	1	3	0
4 : genibildirim	1	0	0	12	0	1	2	0	0
5 : kariyer	0	0	4	0	12	0	0	4	0
6 : katılım	2	3	1	1	0	15	8	7	0
7 : memnuniyet	5	0	1	2	0	8	16	10	0
8 : motivasyon	3	1	3	0	4	7	10	21	1
9 : yabancılaşma	0	0	0	0	0	0	0	1	10

NVivo programı aracılığıyla aktarılan bir diğer bulgu ise kelime bulutu analizidir. Buna göre Şekil 3'te aktarılan kelimelerin büyüklükleri, kalınlıkları ve renk tonları, görüşme yapılan yöneticiler tarafından daha sık kullanıldığı anlamındadır. Bu bağlamda ise çalışmanın ana konusu olan Performans değerlendirme kavramı ile en yoğun kullanılan kavramının ''motivasyon'' olduğu bununla birlikte öneticiler, paylaşım, hedefler ve etkiler gibi kavramların kullanım sıklığı görüşme yapılan grubun; performans değerlendirmenin çalışan olarak onlardaki karşılığını işletme hedefleri için bütüncül bir kapsayıcılık olarak gördüklerini destekler niteliktedir.

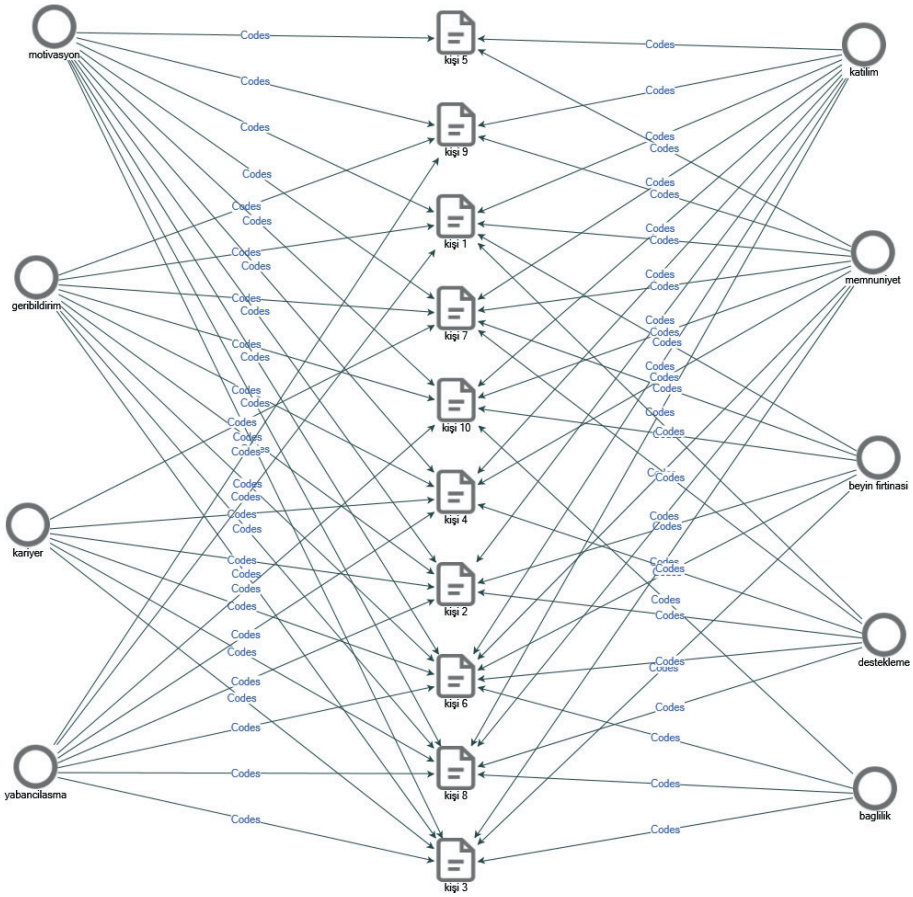
Şekil 3. Kelime Bulutu

NVivo programı aracılığıyla aktarılan bir diğer bulgu ise tek vaka modelidir. Bu model'in çalışma prensibi her katılımcıyı her kod için bir araya getirme üzerine tasarlanmıştır. Şekil 4'te aktarılan modele göre araştırmaya katılan 10 yönetici, eğer tek kişi olsaydı ortaya vaka analizi olarak nasıl bir yoğunluk çıkardı? Sorusuna cevap vermektedir. Aşağıdaki şekilde aktarılan örümcek ağı benzeri bu yapı; kodlar üzerinden çıkan okların adet olarak kodlara doğru kullanım sıklığı, görüşme gerçekleştirilen odak grubun ilgili kod ile olan ilişki yoğunluğunu temsil etmektedir. Bu noktada en sık

ok yapısına sahip kodların modelin sağlamasını yaptığı görülmektedir. Motivasyon ve memnuniyet kodlarının gittiği kaynakların benzerliği ve yoğunluğu şekil 2'de aktarılan kod ilişkileri tarayıcının tek bir vaka modeline uygunluğunu teyit etmekte ve yine katılım, geri bildirim kodlarının vaka ilişkisinin motivasyon ve memnuniyet arasındaki modeli desteklediği görülmektedir.

Şekil 4. Kod Yoğunluk Dağılımı

Çalışma bulgularının ortaya koyduğu verilerin literatür açısından kıyaslamasına bakıldığında; Tudor (2021)'e göre, performans değerlendirmesinin, geri bildirim süreci yoluyla çalışan motivasyonunu artırabileceği, çalışma koşulları hakkında bir tahmin verebileceği ve güçlü alanları teşvik ederek ve zayıf yönleri değiştirerek çalışan verimliliğini artırabileceğine ilişkin sonuçlar ortaya koyulmuştur. Çalışmanın devamında ise; insan kaynaklarından işe yarayan çalışan performans değerlendirme yöntemlerini uygulamanın şirketin çok önemli bir varlığı olarak kabul edildiği ve Motivasyon ile memnuniyet arasında olumlu bir ilişki tespit edildiği vurgulanmıştır. Farklı bir

çalışmada ise; çalışanların ve kuruluşların çoğunnun, performans değerlendirmenin önemini tam olarak anlamadığı ve hatta performans değerlendirmeyi önemsediği (Homauni vd., 2018). Çalışmanın devamında yöneticilerin performans değerlendirme sürecine dahil olmadığı zaman geri bildirim süreç dışı kaldığını aktarmıştır. İlgili çalışmanın vardığı nihai nokta ise Yöneticiler ve denetçilerin performans değerlendirme sonuçlarını kullanmak için yeterli kapasiteye sahip olmadıkları anlaşılmıştır. İlgili çalışmaya özgü, daha fazla katılım olması gerektiğine dikkat çekmiştir (Homauni vd., 2018). Idowu (2015) çalışmasına göre ise; performans değerlendirme hedefleri hakkında bilgi veren çalışanlara sürecin iyi anlatılmadığı ve hatta performansla ilgili geri bildirim verilmediğini tespit ederek konuyu; uygun olmayan örgüt iklimine ya da çalışanlar ile yöneticiler arasındaki ilişkinin sorgulanabilir bir yapıda olmasına bağlamıştır. Araştırmanın devamında ise yöneticilerin, performans değerlendirme göstergelerini tasarlamadaki eksikliklerine vurgu yapılmış ve yöneticilerin değerlendirme yapma üzerindeki rolü için kapasite ve yeterlilik sorunu olduğuna dikkat çekilmiştir. Longenecker (2017) yaptığı çalışmaya göre performans değerlendirme etkisinden uzak kalan çalışanlarda nasıl sorunlar ortaya çıkmaktadır temasına vurgu yapılmış ve örgütsel adalet ne denli işlerse işlesin hedeflenen sonuçlara ulaşıp ulaşılamadığı kontrol edilemediği ve sonuçta bir çalışan iyi performans gösterse dahi bu konuda geri bildirim olmadığı için performansını koruma veya iyileştirme konusunda yetersiz kalabileceğine dikkat çekilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde ortaya koyulmuş olan araştırmanın literatürle paralellik gösterdiği görülmektedir. Ancak araştırma sonucunda ortaya koyulan bulgular performans değerlendirme sürecinin işlevsel olmasına yönelik öneri getirilmesi bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Şöyle ki; Performans değerlendirme konusunun araştırıldığı birçok çalışmada genellikle sorunlar ve bu sorunların altında yatan gizil nedenlere dikkat çekilmiştir. Bu noktada tespit etmek odağında hareket eden bir literatürle karşılaşılmıştır. Ancak bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak; performans değerlendirmede başarılı bir sonuç alınması yönelik önerileri aşamalı şekilde etki rolleri ortaya koyularak aktarılmıştır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

İnsan kaynakları yönetimi birçok fonksiyonun uyumlu çalışması ile görevini tam olarak yerine getirebilir. Bu fonksiyonların içinde bulunan performans değerlendirme sisteminin iyi bir şekilde işlemesi ile insan kaynakları birimini bir işletme fonksiyonu olarak öne çıkarabilir. Birçok alt fonksiyonu bulunan bu departmanın uyum optimizasyonu ve ayarları, performans değerlendirme sisteminin geri bildirimleri sayesinde etkin bir hale gelir. Bu noktada verimliliğin gerçekleşebilmesi ise yapılan geri bildirimlere hızlı bir şekilde karşılık verilebilmesi ile mümkündür. Bu bakımdan Performans değerlendirme sisteminin çağa uygun, çalışanlarca

kabul görmüş, verimliliği ve motivasyonu destekleyen bir yapıda olması beklenir. Yapılan bu araştırmada çalışanların ortaya çıkardığı gizil bilgiler literatürle paralellik göstermekte ve bu alanda önerilen birçok modelle de uyum sağlamaktadır.

Araştırma sonuçları gerek akademik çalışmalar gerekse de reel sektöre belirli noktalarda öneriler sunmaktadır. Bu öneriler aynı zamanda çalışmanın da sonuçları kapsamındadır. Nitekim araştırma özellikle performans değerlendirme sisteminin çalışanların nazarında nasıl bir yer edindiğini nitelik olarak ortaya koymayı amaçlamıştır. Buna göre; sonuç hedeflemesi olarak istenilen motivasyonun sağlanabilmesi için çalışanların çalışma ortamı, iş arkadaşlığı, ast üst ilişkileri gibi sosyal yönü ağır basan iletişim ağı içinde olması, onların memnuniyetine katkı sağlamaktadır. Ancak memnuniyeti destekleyen alt değişkenlere baktığımızda daha bireysel değerler öne çıkmaktadır. Bu değerlerin başında çalışanların sürece katılması onlara işleri ile ilgili fikir sorulması ve bir olumsuzluk meydana gelirse bunun giderilmesi için ''sorunun çözümünü en iyi onu yaşayan'' destekleyebilir diyerek, işletme içinde norm geliştirmek gerekmektedir. Bu noktada katılım sadece sürece katılmak değil süreç içinde yeni planlar yapılırken, aksiyon alırken, çalışanın beyin fırtınası uygulamalarının içinde yer alması daha fazla öne çıkmaktadır. Elbette katılımı destekleyen bir diğer değişkenler ise geri bildirim olmaktadır. Tüm bu değişkenler çalışanın kendini değerli hissetmesini sağlayarak içsel motivasyona yatırım yapmaktadır. Çalışma içinde bir diğer sonuç ise dışsal motivasyon ile ilgilidir. Bu noktada özellikle ekonomik şartlar açısından desteklenen çalışanlar kariyer gelişimi konusunda daha fazla istek duymakta ve kendine yatırım yapma eğilimi içinde olmaktadır. Bu durum işletemeye entelektüel bir sermaye katkısı anlamına gelir. Memnuniyetin altında yatan değişkenlerin harekete geçirilmesi aynı zamanda örgütsel bağlılığı desteklemektedir. Bu katkının sağlaması ise; ters olarak hazırlanan soru içerikleri içinden elde edilen ''yabancılaşma'' sonucu ile sağlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın pratik model rolü; Motivasyon için memnuniyetin desteklenmesi bu memnuniyetin inşası için katılıma uygun ortamın hazırlanması, neticesi itibari ile bir uçta bağlılığı desteklerken diğer uçta yabancılaşmaya doğru kaymaktadır.

KAYNAKÇA

Alumni TASKIN, S. (2015). VALUE BASED PERFORMANCE APPRAISAL SYSTEM: A CASE STUDY FROM BRAC BANK LIMITED. CLEAR International Journal of Research in Commerce & Management, 6(10).

Bettenhausen, K. L., & Fedor, D. B. (1997). Peer and upward appraisals: A comparison of their benefits and problems. Group & Organization Management, 22(2), 236-263.

Burke, W. W. (2017). Organization change: Theory and practice. Sage publications.

Clifford, J. P. (1999). The collective wisdom of the workforce: Conversations with employees regarding performance evaluation. Public Personnel Management, 28(1), 119-155.

Coutts, L. M., & Schneider, F. W. (2004). Police officer performance appraisal systems: How good are they?. Policing: An International Journal of Police Strategies & Management, 27(1), 67-81.

Dobbins, G. H., Cardy, R. L., & Platz-Vieno, S. J. (1990). A contingency approach to appraisal satisfaction: An initial investigation of the joint effects of organizational variables and appraisal characteristics. Journal of Management, 16(3), 619-632.

Dutton, J. E., & Ragins, B. R. (Eds.). (2017). Exploring positive relationships at work: Building a theoretical and research foundation. Psychology Press.

Elsbach, K. D., Barr, P. S., & Hargadon, A. B. (2005). Identifying situated cognition in organizations. Organization Science, 16(4), 422-433.

Evans, J. S. B. (2008). Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition. Annu. Rev. Psychol., 59, 255-278.

Findley, H. M., Giles, W. F., & Mossholder, K. W. (2000). Performance appraisal process and system facets: Relationships with contextual performance. Journal of applied psychology, 85(4), 634.

Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). Social cognition. Mcgraw-Hill Book Company.

Fried, Y., Levi, A. S., Ben-David, H. A., & Tiegs, R. B. (1999). Inflation of subordinates' performance ratings: Main and interactive effects of rater negative affectivity, documentation of work behavior, and appraisal visibility. Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior, 20(4), 431-444.

Gouldner, A. W. (1960). The norm of reciprocity: A preliminary statement. American sociological review, 161-178.

Holt, D. T., Armenakis, A. A., Feild, H. S., & Harris, S. G. (2007). Readiness for organizational change: The systematic development of a scale. The Journal of applied behavioral science, 43(2), 232-255.

Homauni, A., Mosadeghrad, A. M., & Jaafaripooyan, E. (2021). The effectiveness of employee performance appraisal system in health sector: Evidence from Iranian organizations. Asia Pacific Journal of Health Management, 16(4), 36-44.

Idowu, A. (2017). Effectiveness of performance appraisal system and its effect on employee motivation. Nile Journal of Business and Economics, 3(5), 15-39.

Karaxha, H. A. (2019). Methods of performance assessment of managers in Kosovo businesses. Acta Universitatis Danubius. Œconomica, 15(4), 149-164.

Laabs, J. (1998). Show them where you're headed. Workforce, 77(11), 45-48.

Levinson, D. (1987). Making employee performance evaluations work for you. Nonprofit World, 5(5), 28-30.

Mani, B. G. (2002). Performance appraisal systems, productivity, and motivation: A case study. Public Personnel Management, 31(2), 141-159.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2015). Nitel veri analizi (SA Altun ve A. Ersoy, Ed. ve Çev.). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Parsa, M., Shahandeh, A., Kamali, A., Naji, B., & Sami, M. (2013). Offering Two New Methods for Employees' Performance Appraisal (Case Study: Iran Aircraft Manufacturing Company). International Journal of Industrial Engineering, 24(3), 377-393.

Stewart, G. L., & Brown, K. G. (2019). Human resource management. John Wiley & Sons.

Strauss, A., & Corbin, J. (1990). Basics of qualitative research. Sage publications.

Tudor, A. D., & Petre, A. G. (2021). The Performance Evaluation System and the Impact on Employee Motivation: Do Performance Appraisal Rewards Play a Role in Motivating and Engaging Employees?. Revısta de management comparat ınternatıonal/revıew of ınternatıonal comparatıve management, 22(5), 721-728.

Verbos, A. K., Miller, J. S., & Goswami, A. (2014). Employee social cognition and performance evaluation process reactions. Personnel Review.

Weiss, H. M., & Cropanzano, R. (1996). Affective events theory. Research in organizational behavior, 18(1), 1-74.

Zahra, S. A., Sapienza, H. J., & Davidsson, P. (2006). Entrepreneurship and dynamic capabilities: A review, model and research agenda. Journal of Management studies, 43(4), 917-955.

Bölüm 10

KULA'DA DUVAR RESİMLİ İKİ KONUT ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Serap ERÇİN KOÇER[1*]

1 *Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, serap.kocer@usak.edu.tr, ORCID 0000-0003-2504-7836

Giriş

18. ve 19. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda gelenekselliğin devam ettiği aynı zamanda yeniliklerin uygulanmaya başlandığı bir dönemdir. Özellikle 18. Yüzyıl, Osmanlının Avrupa ülkeleri ile siyasi ve ekonomik bağlantıları neticesinde Osmanlı topraklarındaki kültürel ortam değişmiştir (Renda, 1977:9). Avrupa ülkeleri ile gerçekleştirilen yakın ilişkiler sonucu Avrupa'nın görgü kuralları, giyim tarzı, konut kullanım alışkanlıkları, konutlardaki dekorasyon ile ilgili yenilikler İstanbul ve imparatorluğun diğer kentlerinde benimsenmeye başlamıştır (Demirarslan, 2016: 107). III. Ahmet döneminde Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa'ya yapmış olduğu gezi sonrasında izlenimlerini aktardığı bilinmektedir. Daha sonra Osmanlı topraklarında Fransa krallarının saraylarına benzer kasır ve köşkler yapılmaya başlanmıştır (Renda, 1977: 17).

"Yenilik" olarak ifade edilen değişiklikler mimarinin dışında süslemede de yerini almıştır. I. Abdülhamid döneminde İstanbul'daki bazı evlerin duvarlarına resimler yapıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde III. Selim döneminde evlerin duvarlarında manzara resimlerinin olduğu ve bunun moda haline geldiği aktarılmaktadır. II. Mahmut'un da evlerin duvarlarına resim yapılmasında katkısı olmuştur (Renda, 1977: 23-25). Osmanlı hâkimiyetinin sürdüğü farklı dönemlerde ve bölgelerde karşılaşılan bu süslemeler yeni bir türü yani "duvar resmini" ortaya çıkarmıştır (Arık, 1988: 22-23). Duvar resmi olarak ifade edilen süslemeler, kitap sanatındaki resimlerin büyütülerek duvarlara aktarılmış hali gibidir (Arık, 1988: 23). Duvar resimleri hem dini mimari hem de sivil mimaride uygulanmaya başlamıştır. 18. yüzyıldan önce genellikle geometrik ve bitkisel motifler yapılırken, bu tarihten sonra ise natürmortlar ve manzara resimleri ile karşılaşılmaya başlanmıştır (Renda, 1985: 1530). Aynı zamanda bu dönemde renk çeşitliliği kısıtlıdır (Renda, 1978: 711). Kitap sanatında olduğu gibi mimaride de en çok karşılaşılan konu manzara resimleri ve kent tasvirleri olmuştur. Yeni bir tür olan duvar resimlerinde özellikle başkent İstanbul'u ve başka yerleşim yerlerinin panoramik görünümleri duvarlara aktarılmıştır. İstanbul'un en çok tercih edilen manzara olmasında hilafetin merkezi olarak özlenen ve özenilen bir yer olması etkilidir (Şahin Tekinalp, 2002: 723). Mülk sahipleri, konutlarında İstanbul resimlerini tercih etmelerinde sadece güzelliğinden değil aynı zamanda halifelik ve sultanlık makamlarına bağlılıklarını da yansıtmış oldukları düşünülmektedir (Okçuoğlu, 2000: 40). Manzara ve kent tasvirlerinin dışında gemi, deniz manzaraları, cami, natürmortlar, sembolik motifler ve nadir olarak insan ve hayvan tasvirleri duvar resimlerinde karşılaşılmaktadır (Şahin Tekinalp, 2002: 724). Ayrıca 19. yüzyıldan sonra duvarlarda tren, buharlı gemi, saat, sehpa gibi motifler yer almaya başlamıştır (Renda, 1985: 1532). Motiflerin yapıda nereye yapılacağına dair bir kural bulunmamaktadır (Arık, 1988: 135). Anadolu'daki örneklerde resmi yapan sanatçının kendi isteği doğrultusunda yaptığı düşünülmektedir.

Anadolu'da duvar resimlerinin yer aldığı sayısız sivil ve dini mimari örnekleri ile karşılaşılmaktadır. Hızlı bir gelişim gösteren duvar resimlerinde Batı Anadolu diğer bölgelerle kıyaslandığında örnek çokluğu bakımından dikkat çekmektedir (Kuyulu, 1998: 59). Resimleri daha çok yapıların içinde özellikle evin sofası ve başodasında görmek mümkündür. İç mekândaki kadar yoğun olmasa da bazı evlerin dış cephesinde de resimlere yer verilmiştir. Dış cephedeki resimlerin herkesin rahatlıkla görebileceği şekilde yapılması ev sahibinin ekonomik gücü ve modernleşmenin göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Kuyulu Ersoy, 2014: 64).

Manisa merkez ve köylerinde kalem işi tekniği ile yapılan duvar resimleri görülmektedir (Deniz, 1986: 31). Yüksek avlu duvarları ile çevrili, dış sofalı plan tipindeki evlerin sayıca fazla olduğu Kula ilçesinde de farklı konuların ele alındığı kalem işi tekniği ile yapılan duvar resimli evler bulunmaktadır. Bu çalışmada Külkömür Evi[1] ve Kaçıklar Evi'nde tespit edilen duvar resimleri ele alınmıştır.

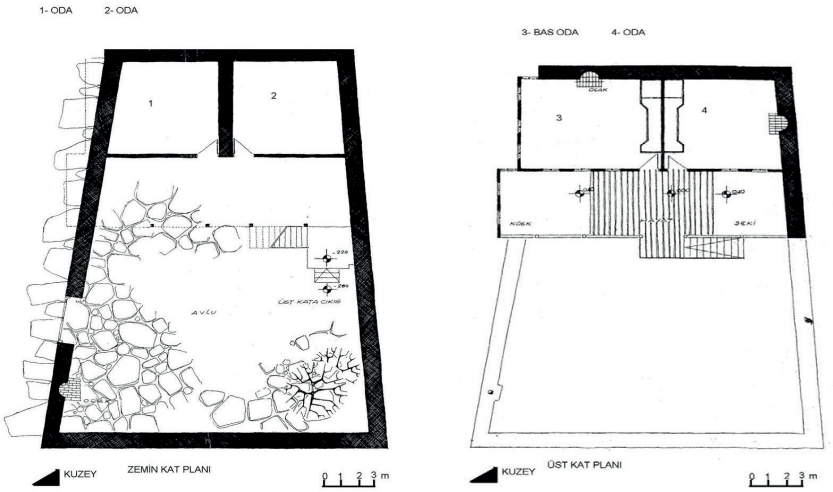
Külkömür Evi[2]:

Akgün Mahallesi, Ahmet Atay Sokakta 51 kapı numaralı Külkömür Evi; kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı olup avlu içerisinde iki katlı olarak inşa edilmiştir. S. H. Eldem'in Türk Evi plan tipolojisine göre dış sofalı plan tipindedir (Eldem, 1954: 31). 18.yüzyıla (Tosun, 1969: 11) tarihlendirilen ev; kırma çatı ile örtülü, ahşap iki kanatlı avlu kapısından girilmekte ve iki katlıdır. Evin alt katında mutfak, depo, ahır gibi mekânlar, üst katında ise iki oda yer almaktadır. Üst kattaki odalar batı cephede yer almakta ve sofaya açılmaktadır. Sofanın doğu cephesi avluya bakmaktadır (Fotoğraf 1-2). Külkömür Evinin üst kattaki sofanın kuzey ve güneyinde sekiler bulmaktadır. Sofanın batı ve kuzey duvarının yanı sıra başodasında kalem işi tekniği ile yapılan duvar resimleri bulunmaktadır Tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmeyen duvar resimlerinin üzeri daha önce yeşil renk ile boyalı olduğu; bugünkü ev sahibi tarafından boyaların bir kısmı temizlenerek resimlerin ortaya çıkarıldığı ifade edilmiştir[3]. Hâlâ evin sofasında ve başodasında boyanın altında resimlerin olduğu düşünülmektedir.

1 Külkömür Evi, 26-28 Ekim 2017 tarihleri arasında Manisa'da yapılan "Uluslararası Manisa Sempozyumu (Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi)"nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Ada: 16, Parsel: 28.

3 Ev sahibi Atiye Külkömür ile 15.04.2023 tarihinde yapılan mülakattan.(Sofadaki boyanın kalıp halinde düşmesi ile duvarlarda resimler olduğunu, kaşık yardımıyla kendisinin temizlediğini belirtmiştir.)

Plan 1-2: Külkömür Evi Zemin Kat ve Üst Kat Planı (Y.Tosun'dan)

Fotoğraf 1-2: *Külkömür Evi Giriş ve Avlusu (Haziran 2006)*[4]

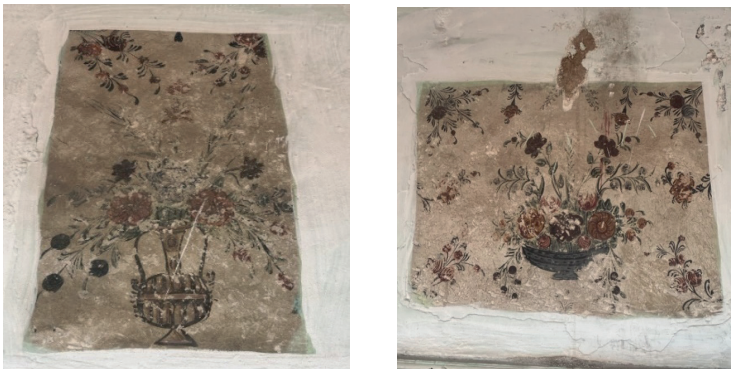
Külkömür evinin ikinci katında kuzey-güney doğrultulu sofanın batı cephesinde dört, kuzey cephesinde iki olmak üzere toplam altı adet resimli pano bulunmaktadır. Enine ve boyuna dikdörtgen panolar halinde farklı formlarda vazo içinde çiçek tasvirleri ve kent tasviri ele alınmıştır (Fotoğraf 3-4).

4 Fotoğraflar yazara aittir.

Fotoğraf 3-4: *Külkömür Evi Sofası (Haziran 2006/ Nisan 2023)*

Sofanın batı duvarında dört, kuzey duvarında bir olmak üzere toplam beş adet vazo içerisinde çiçek tasvirleri yer almaktadır. Bu tasvirlerden ilki güney yönde başodanın giriş kapısının hemen yanındadır. Boyuna dikdörtgen bir panonun içerisinde üçgen kaideli, dilimli gövdeye sahip ince boyunlu ve iki kulplu vazo içerisinden çıkan çiçek demetleri tasvir edilmiştir. Krem zemin üzerinde tasvir edilen vazo kahverengi olup içinde yeşil yapraklı kırmızı ve siyaha yakın renklerdeki çiçeklerle tamamlanmıştır. Panonun üst köşelerine karşılıklı olarak yeşil yapraklı sarı ve koyu kırmızı çiçekler yerleştirilmiştir. Dikdörtgen panonun yukarısında siyah renkli üçgene benzer bir şekil bulunmaktadır. Üçgen form ile tablo gibi duvara asılmış izlenimi verilmiştir. Sofadaki ikinci resim kuzey yöndeki odanın kapısının yanındadır. Enine dikdörtgen panonun zemini krem renklidir. Panonun merkezinde gri ve siyah renklerin kullanıldığı üçgen kaideli yayvan bir kâse, kâsenin gövdesinde birbirinden farklı benekler bulunmaktadır. İçerinde yeşil yapraklarıyla sarı ve kırmızının tonlarında helezonik kıvrımlar oluşturan çiçeklerin yanı sıra beş yapraklı çiçekler söz konusudur. İlk resimde olduğu gibi dikdörtgen panonun alt ve üst köşeleri ile birlikte kenarlarında içeri doğru yönelmiş kırmızı ve sarı renkte yapraklı çiçekler yerleştirilmiştir (Fotoğrafa 5-6).

Fotoğraf 5-6*: Külkömür Evi Sofasındaki Duvar Resimleri (Nisan 2023)*

Sofanın kuzeyine doğru üçüncü resim, boyuna dikdörtgen pano içerinde yer almaktadır. Panonun merkezinde üçgen kaideli, bombeli bir gövdeye sahip

ve boyun kısmından başlayıp gövdenin ortasında sonlandırılan tek kulplu vazo vardır. Vazonun gövdesi gri renkte olup siyah renkle boyundan başlayıp kaideye kadar şeritlerle bölünmüştür. Vazo içerisinden aşağı sarkan ve yukarı doğru uzayan çiçek tasvirleri bulunmaktadır. Sarı ve kırmızı renklerde yeşil yapraklı çiçeklerle birlikte kırmızı tomurcuk halinde çiçekler ele alınmıştır. Panonun üst köşelerinde, karşılıklı yerleştirilen tomurcuklar ile helezonik kıvrımlar halinde çiçek tasvirlerine yer verilmiştir. Dördüncü resim batı duvarının kuzey ucunda bulunmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen panonun krem renk zeminin merkezinde diğer duvar resimlerindeki vazolara benzer bir vazo vardır. Kaidesinin bir bölümü sıva altında kalan vazonun gövdesi yivlidir. Ağız kısmından başlayan ve gövdenin alt seviyesinde sonlandırılan tek kulplu vazo gri ve siyah renkle ele alınmıştır. Vazo içerisinden sarı ve kırmızının tonlarının kullanıldığı yeşil yapraklı çiçek demetleri çıkmaktadır. Panonun üst bölümünün köşelerinde helezonik kıvrımlar oluşturan çiçekler yapraklarıyla ele alınmıştır. Ortalarında ise sofadaki ilk resimde olduğu gibi dikdörtgene benzetilmeye çalışılan ve daire şekilleri yer almaktadır. Bu şekiller resimde duvara asılı izlenimi vermektedir (Fotoğraf 7-8).

Fotoğraf 7-8: *Külkömür Evi Sofasındaki Duvar Resimleri (Nisan 2023)*

Külkömür Evinin üst katında kuzey- güney doğrultulu sofanın kuzey duvarının batı ucundaki beşinci resim, boyuna dikdörtgen pano şeklinde yapılmıştır. Dikdörtgen panonun alt kısmı sıva altında kaldığı için çiçek demetlerinin içinde bulunduğu vazonun formu bilinmemektedir. Sarı ve kırmızı renkteki çiçekler yeşil yapraklarıyla tasvir edilmiştir. Helezonik kıvrımlar halindeki çiçeklerin yanı sıra lale motiflerine de yer verilmiştir. Diğer panolardaki resimlerde olduğu gibi üstte köşelerden içeri doğru yönelmiş sarı renkte çiçekler yeşil yapraklarıyla tasvir edilmiştir. Ortadaki dikdörtgen şekil, tablo izlenimi ile resmi tamamlamaktadır. Sofanın kuzey duvarının doğu yönünde yatay formdaki dikdörtgen panoda kent tasviri yer almaktadır. Panonun ön tarafında denizde yelkenliler ele alınmıştır. Arkada sur içinde düz dam örtülü evler ve külahla örtülü mekân tasvirleri bulunmaktadır. Mimari

mekân tasvirlerinde kesme taş malzeme kullanıldığı, cephelerinde kemerli açıklıkların olduğu anlaşılmaktadır. Basit çizimler olarak ele alınan kent tasvirinin devamında ağaçlar, ağaçların arasında siluet halinde yine mimari mekânlar yer almaktadır. Panonun sağ üst köşesinde net olmamakla birlikte bir minare, kiremit kaplı kırma çatılı cami tasvir edilmiştir. Cami tasvirinin bulunduğu alan günümüzde sıva altında kalmıştır (Fotoğraf 9-10-11).

Fotoğraf 9: *Külkömür Evi Sofasındaki Duvar Resimleri (Nisan 2023)*

Fotoğraf 10-11*: Külkömür Evi Sofasındaki Duvar Resimleri (Haziran 2006/Nisan 2023)*

Külkömür Evinde sofanın dışında güney yönde yer alan başodasında da duvar resimleri bulunmaktadır. Başodanın kuzey duvarında ahşap yüklük ile tavan arasında kalan bölümün doğu ve batı uçlarında cami ve vazo içerisinden çıkan çiçek tasvirleri söz konusudur. Ortada kalan boş alanda ve tek bindirme tavan göbeğinde yine resimlerin olduğu belirtilmektedir[5]. Fakat bahsi geçen bu resimler henüz gün yüzüne çıkarılmamıştır (Fotoğraf 12).

5 Ev sahibi Atiye Külkömür ile 15.04.2023 tarihinde yapılan mülakattan.

Fotoğraf 12: *Külkömür Evi Başodası Duvar Resimleri (Haziran 2006/ Nisan 2023)*

Başodada ahşap yüklüğün hemen üzerinde batıda, boyuna iki dikdörtgen panoda vazo içerisinden çıkan çiçek ve cami tasviri ele alınmıştır. Dikdörtgen panonun merkezinde mavi renkte ince kaideli, uzun ince boyunlu, tek kulplu vazo; vazonun içinde dört-beş yapraktan oluşan çiçeklerin yanı sıra karanfil motifleri yer almaktadır. Ayrıca vazonun emziğinden de yeşil yapraklarıyla kırmızı renkte çiçekler aşağı doğru sarkmaktadır. Vazonun üst bölümünde karşılıklı olarak ele alınan çiçekler panonun ortasına kadar uzanmaktadır. Vazo ve çiçek tasvirleri, köşelerde içbükey formda kırmızı kontur ile çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçevenin dışında kalan bölümde stilize bulut tasvirlerine yer verilmiştir. Vazo içinden çıkan çiçek motiflerinin bulunduğu süslemenin hemen yanında cami tasviri yer almaktadır. Cami tasviri yeşil yapraklı kırmızı renkte ele alınan sümbül motifleri ile çerçeve içine alınmıştır. Caminin hemen önünde küçük boyutta servi ağaçları ve kırmızı renkte camiye doğru giden bir yol tasvir edilmiştir. Beş birimden oluşan son cemaat yeri dört sütunla taşınan yuvarlak kemerli bir düzenlemedir. Ayrıca son cemaat yerinde kandil motifleri söz konusudur. Harim kapısı iki kanatlı, kemerli ve açık olarak tasvir edilmiş olup kemerin üzerinde kırmızı renkte palmet motifi söz konusudur. Son cemaat yerinde çift sıra pencere açıklıkları dikkat çekmektedir. Alt sıradaki pencere açıklıkları ahşap kapaklı ve açık olarak ve pencerelerin üzerinde harim kapısında olduğu gibi kırmızı palmet motifleri ile ele alınmıştır. Üst sıra pencere açıklıkları ise kemerlidir. Harim mekânı kubbe ile örtülü ve âlemle sonlandırılmıştır. Caminin beden duvarına bitişik olan ikişer şerefeli iki minare yer almaktadır. Cami tasviri yanlarda servi ağaçlarla tamamlanmıştır. Bir diğer cami tasviri yüklüğün doğusundadır. Âlemli kubbe ile örtülü üç birimden oluşan son cemaat yerinde aşağı doğru sarkan kandil motifleri söz konusudur. Kemerli harim kapısı iki kanatlı olup yine kemerin üzerinde palmet motifi bulunmaktadır.

Yanlarda yüksek kare kaideli ikiler şerefeli minareler tasvir edilmiştir. Harim mekânı kubbe ile örtülü ve âlemle sonlandırılmıştır. Kubbe eteğinde kırmızı renk ile ele alınan rumîler yer almaktadır. Cami tasvirinin yanlarında gövde kalınlıkları farklı iki servi ağacı kompozisyonu tamamlamaktadır. Cami tasvirinin doğusundaki dikdörtgen panoda, mavi renkte üçgen kaideli, ince boyunlu ve ağıza doğru genişleyen bir vazo tasvir edilmiştir. Tek kulplu vazonun içerisinde beş yapraktan oluşan çiçeklere ve karanfil motiflerine yer verilmiştir. Vazo, köşelerden içbükey formda ele alınan sarı renkteki çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçevenin üst bölümünden vazo ile aynı hizada karşılıklı olarak dört yapraklı küçük çiçekler çerçevenin ortasına doğru uzanmaktadır. Aynı süsleme çerçevenin yanlarından başlayıp alt bölümde sonlandırılmıştır. Son olarak sarı renkli çerçevenin dışında stilize bulut tasvirleri söz konusudur (Fotoğraf 13-14).

Fotoğraf 13-14: *Külkömür Evi Başodası Duvar Resimleri (Haziran 2006/ Nisan 2023)*

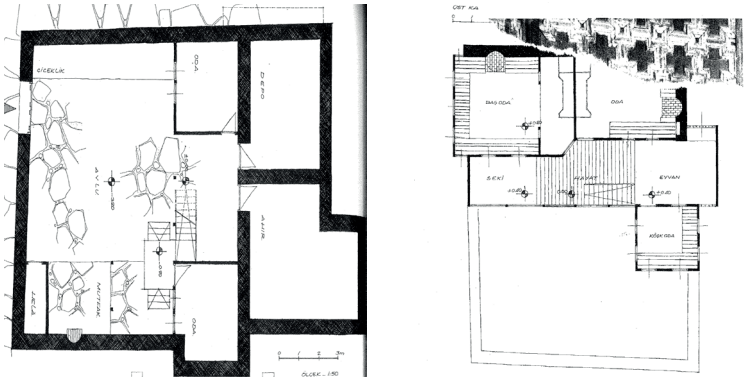
Kaçıklar Evi[6]

Akgün Mahallesi 85. Sokaktaki 15 numaralı Kaçıklar Evi, günümüze ulaşamayan eski hapishanenin yanındadır. 18. yüzyıla tarihlendirilen (Tosun, 1969: 87) ev, ilçe halkı tarafından "öpüşen çatı" olarak bilinmektedir. Ayrıca Kaçıklar Evi'nin satıldığı ve restore edileceği bilgisi edinilmiştir[7].

Kaçıklar Evi ilçede duvar resimlerinin bulunduğu diğer örneği oluşturmaktadır. Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı ev geniş ve yüksek avlu duvarları ile çevrilidir. Avluya güney cepheden açılan iki kanatlı kapı ile girilmektedir. S. H. Eldem'in Türk Evi plan tipine göre dış sofalı plan grubuna dâhil edilmektedir (Eldem, 1954: 31). İki katlı olan Kaçıklar Evi'nde avludan birkaç basamakla zemin kata ulaşılmaktadır. Zemin katta oda, kiler, ahır gibi mekânlar yer almaktadır. Ahşap merdivenle çıkılan ikinci katta sofa ve iki oda yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu olan sofanın batı yönündeki oda Türk Evinin en önemli mekânı başodadır. Başodanın ve sofanın çatısı sokağın diğer tarafındaki evin çatısı ile birleşmiştir. Aynı zamanda hem başoda hem de sofa sokak yönüne doğru çıkma yapmaktadır (Fotoğraf 15).

6 Ada: 13, Parsel: 10.

7 15.04.2023 tarihinde evin eski sahibi Cevriye Kaç ile yapılan mülakattan.

Plan 3-4: Kaçıklar Evi Zemin Kat ve Üst Kat Planı (Y.Tosun'dan)

Fotoğraf 15: *Kaçıklar Evi (Haziran 2006)*[8]

Bağdadi teknikle yapılan başoda ve sofanın çıkmalarında kalem işi tekniği ile yapılan duvar resimleri bulunmaktadır (Fotoğraf 16). Başodanın çıkmasındaki duvar resmi tahrip olmuştur. Dikdörtgen çerçeve içerisine alınan süslemeden kalan izlerden açık mavi rengin kullanıldığı, bir toprak parçası üzerinde ağaç tasvirleri olmasından dolayı manzara resmi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda başodanın batı cephesinde pencere açıklıklarının aralarında kare ve dikdörtgen panoların izleri göze çarpmaktadır. Ayrıca başodanın kuzey cephesinde saçak ile pencere arasında dikdörtgen panoda tahrip olan resimden kalan izlerden avlu içerisinde, kırma çatı ile örtülü dikdörtgen pencere açıklıklı yapı tasviri ve önünde ağaçlar bulunmaktadır (Fotoğraf 16-17-18). Kaçıklar Evine ait eski fotoğraflarda, başodanın güney yönünde dikdörtgen pencere açıklığının hem altında hem de üst bölümünde resimler olduğu görülmektedir. Pencerenin üstünde dikdörtgen pano halindeki resmin içeriği anlaşılamamaktadır. Pencerenin altında kalan alanda ise enine dikdörtgen pano içerisinde kanatları açık bir şekilde çift başlı kartal tasviri ele alınmıştır (Tosun, 1969: 29). Fakat bu resimler ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır (Fotoğraf 19).

8 Fotoğraflar yazara aittir.

Fotoğraf 16-17: *Kaçıklar Evi Dış Cephe Süslemeleri (Haziran 2006/Nisan 2023)*

Fotoğraf 18*: Kaçıklar Evi Dış Cephe Süslemeleri (Haziran 2006)*

Fotoğraf 19: *Kaçıklar Evi Dış Cephe Süslemeleri (Y.Tosun'dan)*

Kaçıklar Evi'nin doğu- batı doğrultulu sofasının batı yönündeki çıkmada yine çerçeve içerisine alınmış dikdörtgen panoda yapı tasviri söz konusudur. Dikdörtgen planlı yapı tasvirinin cephelerinde yuvarlak kemer açıklıkları ve etrafında ağaçlar yer almaktadır. Mavi ve yeşil renklerle ele alınan tasvirin Yunan mabedi olabileceği düşünülmektedir (Altınel, 2021: 110) (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 20: *Kaçıklar Evi Dış Cephe Süslemeleri (Nisan 2023)*

Değerlendirme

Batılılaşma döneminde hem konut mimarisi hem de dini mimaride kalem işi tekniği ile yapılan süslemeler oldukça yoğunluktadır. Duvar resimlerinin konut mimarisinde hem dış cephede hem de iç mekânda ele alındığı örnekleri vardır. Konutların dış cephesini süsleyen duvar resimleri ile çıkmalarda, sofalarda karşılaşılmaktadır. İç mekânda ise tavan, odaların cephelerinde, yüklük ile tavan arasında kalan alanlarda yer almaktadır. Camilerde ise son cemaat yeri ve harim mekânlarında görmek mümkündür. Duvar resimlerinde konu yelpazesi çok geniştir. Tasvirlerde sivil yapı olarak genellikle kule, kasır, köşk, yalı, ev gibi türlerle karşılaşılmaktadır. Dini yapı tasvirlerinde Mekke-Medine tasvirleri, cami ve türbe tasvirleri uygulanmaktadır. Bu tasvirler şablon gibi birbirini tekrar etmektedir. Osmanlı duvar resimlerinin çerçeveli olarak sunulması Batı'nın tablo geleneğinin, Osmanlının süsleme sanatındaki bir yorumu olması muhtemeldir (Okçuoğlu, 2000: 26-47). Tasvirlerin yerlerinin belirlemesinde bir standart yoktur. Duvar resimlerini yapan ustanın isteği ya da ev sahibinin talebi doğrultusunda yerlerinin belirlendiği düşünülmektedir.

Geleneksel Türk Evinin sayısız örneklerini barındıran ilçede duvar resimli evler de bulunmaktadır. Duvar resimli bu evlerden 18. yüzyıla tarihlendirilen Külkömür Evi ve Kaçıklar Evinde yer alan resimler incelenmiştir. Yine ilçede Bekir Beyler Evinde duvar resimleri tespit edilmiş fakat ev restore edildiği ve resimlerin raspa işlemleri devam ettiği için çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Külkömür ve Kaçıklar evinde vazo içerisinden çıkan çiçek, cami, kent, yapı tasvirlerinin ele alındığı duvar resimleri bulunmaktadır. Külkömür Evinin başodasında ahşap yüklük ile tavan arasında kalan bölümde kubbeli, ikişer minareli cami tasvirleri söz konusudur. Caminin iki yanında servi ağaçlarına yer verilmiştir. Cami tasvirleri kırmızı renk çerçeve içine alınmış en dışta ise stilize bulut çizimleri ile sınırlandırılmıştır. Burada tasvir edilen cami ilçedeki bir cami olmamasından dolayı tasvirin sanatçının hayal gücüne ait olabileceği ya da gördüğü bir cami olması şeklinde düşünülmektedir. Kaçıklar Evinde ise dış cephede tek yapı tasvirleri bulunmaktadır. Sofanın ve başodanın çıkmalarında aynı zamanda başodanın pencere ile saçak arasında kalan bölümde tek yapılar vardır. Başodanın çıkmasında bağdadi teknikle yapılan duvardaki resim ne yazık ki tahrip olmuştur. Mavi renkli zemin üzerinde ağaçlar ve bir yapı tasviri bulunmaktadır. Pencere ile saçak arasında kalan kısımda dikdörtgen pencere açıklıkları olan yapı, etrafında ağaçlarla birlikte tasvir edilmiştir. Bu yapının ilçede yanan Zafer Okulu'nun resmi olabileceği düşünülmektedir. Sofa çıkmasında dikdörtgen planlı, cephesi kemerli açıklıklar ve etrafında yine ağaçlarla tasvir edilen yapının ise antik bir yapıyı tasvir ettiği düşünülmektedir. Kaçıklar Evinde karşılaşılan tek yapı tasvirleri, enine ve boyuna dikdörtgen panolara yerleştirilmiştir.

Duvar resimleri arasında kent tasvirleri en çok karşılaşılan konuların başında gelmektedir. Kent tasvirlerinin ele alınışında ya sanatçının tasvirini yaptığı kenti gördükten sonra yapmış olduğu ya da hayali kent tasviri şeklinde yapıldığı düşünülmektedir. Genellikle yerel sanatçıların yapmış olduğu bu resimlerde kendi beğenileri ön plandadır (Şahin Tekinalp, 2002: 727). Külkömür Evinin sofasında kuzey cephede bir kent tasviri bulunmaktadır. Resmin ön tarafında deniz tasviri, denizde yelkenliler söz konusudur. Arkada ise sur içerisinde kent yer almaktadır. Düz dam ve külahla örtülü fevkani yapılardan oluşmaktadır. Yapıların bazılarında kemerli açıklıklar dikkat çekerken bazılarında pencere açıklıkları çizgi olarak verilmiştir. Pencere açıklıklarının çizgi şeklinde verilmesi resmin acemice yapıldığını düşündürmektedir. Sur içinde ele alınan yapıların devamında ağaçlar bulunmaktadır. Ayrıca resmin sağ üst köşesinde ise çok net olmamakla birlikte minaresi görünen kırma çatılı bir cami tasviri ele alınmıştır.

Vazodan çıkan çiçekler de kent tasvirleri ve tek yapı tasvirleri kadar sık uygulanan bir konudur. Külkömür Evi'nde hem sofa hem de başodasında vazo ve çiçek tasvirlerine yer verilmiştir. Kuzey-güney doğrultulu sofasının batı duvarında dört, kuzey duvarında bir olmak üzere toplam beş adet vazo içerisinde çiçek tasviri bulunmaktadır. Sanatçının yapmış olduğu vazo ve çiçek tasvirleri birbirinden farklı formlardadır. Vazolar genellikle üçgen kaideli, bazıları tek bazıları iki kulpludur. Gövdeleri bombeli ve uzun bir boyundan sonra ağız genişlemektedir. Ayrıca gövdeleri siyah renk ile şeritler halinde ayrılmıştır. Güney yönden ikinci sıradaki vazo diğerlerinden farklıdır. Burada yayvan bir kâse şeklinde ele alınmıştır. Vazoların içerisindeki çiçekler sarı ve kırmızının tonları kullanılarak yapıldığı ve yeşil yapraklı olarak tasvir edildikleri görülmektedir. Ayrıca pano halinde ele alınan resimlerin üst köşelerinde yine aynı renklerde karşılıklı aşağı doğru sarkan yeşil yapraklı çiçekler söz konusudur. Güney cephedeki ilk resim, dördüncü resim ve kuzey cephedeki resimde panonun üstünde ortada daire ve dikdörtgen şekiller dikkat çekmektedir. Bu resimler tablo gibi duvara asılı izlenimi vermektedir. Başodada ise iki adet benzer resim bulunmaktadır. Odanın kuzey cephesindeki yüklüğün batısında ince kaideli gövdeye doğru genişleyen ve ince bir boyunla devam eden vazo tek kulplu ve emziklidir. Hem vazonun içerisinden hem de emziğinde çiçekler sarkmaktadır. Bu dikdörtgen pano köşelerden içbükey formda düzenlenmiş ve dışarıdan ise stilize bulut çizimleri ile sonlandırılmıştır. Doğudaki ikinci resimde ince kaideli gövdesi geniş ve ince boyunlu bir vazonun içerisinde karanfil ve beş yapraklı çiçekler ele alınmıştır. Çerçeve olarak batıdaki resimle aynı çerçeve uygulanmıştır. Sofadaki resimlerden farklı olarak burada köşelerden karşılıklı yerleştirilen sümbüller bulunmaktadır. Külkömür Evindeki resimlerin tamamı yatay ve dikey formda dikdörtgen panolar halinde düzenlenmiş ve krem zemin üzerine uygulanmıştır.

Çok sık uygulanmayan figürlü süsleme örneği günümüze gelememiş olsa da eski fotoğraflardan Kaçıklar Evi'nde başodanın çıkmasında çift başlı kartal figürü tasvir edildiği görülmektedir.

Kula ilçesinde Külkömür Evi ve Kaçıklar Evi'nde tespit edilen duvar resimlerine benzer uygulamalara Batı Anadolu ve diğer bölgelerde de görmek mümkündür. Resimlerde konu çeşitliliği oldukça fazladır. Tasvirler arasında manzara, kent tasvirleri (özellikle İstanbul tasviri), deniz, gemi, tek yapı, hayvan tasvirleri, vazo içerisinde çiçekler yer almaktadır. Cami; Allah'a ibadet edilen yer olması nedeniyle kutsal kabul edilmiş ve cami resimleri de aynı şekilde kutsal bir sembol olarak dini yapıların yanı sıra köşk, saray, ev gibi yapıların tavanlarında, duvarlarında, kubbelerinde yer almıştır (Önge, 1968: 10). Anadolu'da birçok yapının duvarlarını tek cami, manzara içinde cami ya da portre resimlerinin arkasında cami motifi resmedilmiştir (Cantay, 1980: 501).

Konutlarda farklı konuların ele alındığı duvar resmi uygulamaları azımsanmayacak sayıdadır. Manzara resimlerinin yapıldığı İstanbul'da en erken tarihli duvar resminin uygulandığı örnek Kavafyan Konağıdır. 1750 tarihli evin odasında perde motifi ile çerçeve içerisine alınmış nişte havuzlu bahçe tasviri ile saksıdan çıkan ağaçlar bulunmaktadır. Erken tarihli diğer örnek ise 1768 tarihli Bursa'da Abdal Mahallesindeki evdir. Evin başodasında tavan eteğini çevreleyen kır manzaraları tasvir edilmiştir (Renda, 1977: 110-124).

Kula çevresinde duvar resimli konutlar arasında Manisa- Bayram Taştepe Evi (1818-1819), Kırkağaç'ta Hoca Ali Evi (19.yy.), Soma-Şekerciler Evi (19.yy) yer almaktadır. Bayram Taştepe Evi'nin ikinci katında hayali İstanbul manzarası, Hoca Ali Evi'nde tekne, gemi, köprü, bina tasvirleri, iki minareli bir cami tasviri ile hayali kıyı kent manzarası, Şekerciler Evi'nde daha çok minyatüre benzeyen ağaç motifleri tasvir edilmiştir (Cantay, 1980: 501).

İzmir yapıları arasında konutlar en fazla duvar resimlerinin olduğu yapılardır. Gezginler 19.yüzyılın ilk yarında İzmir'de köşklerin bahçe duvarlarında küreksiz ve insansız teknelerin tasvirlerinden bahsetmektedir (Kuyulu Ersoy, 2014: 63). Birgi Çakırağa Konağı'nda (süsleme 19.yüzyılın ilk yarısı) İstanbul'u yansıtan manzaralı resimler yer almaktadır (Renda, 1977: 149-150). Denizle ayrılmış üç kara parçası, üst üste sıralanmış yapılar ve yapıların arasında anıtsal camiler işlenmiştir. Cephesinde yer alan çıkmalara yelkenli, gemi, ağaç ve bina resimleri yapılmıştır (Kuyulu, 1988: 62-64). Konakta ele alınan dikdörtgen planlı tek yapı tasviri (Şener, 2011: 183-188) Kaçıklar Evinin çıkmasında bulunan dikdörtgen planlı kemerli antik yapıya benzemektedir. Duvar resimlerinde antik yapı tasvirlerinin sayıca artmasında 18.yy.'da İtalyan sanatına hâkim bir grubun Anadolu'ya ve Rumeli'ye yayılmasının etkili olduğu belirtilmektedir. Antik yapı tasvirleri birkaç

başlık altında değerlendirilmektedir. Bunlardan birisi "tanımlanamayan antik yapı tasviri" (Uzun, 2023: 156-160) olarak ifade edilmekte olup Kaçıklar Evindeki antik yapı tasviri bu grupta yer almaktadır. Birgi'de diğer örnek ise Sandıkeminoğulları Evi'nin (19.yüzyıl) başodasında İstanbul konusu ele alınmıştır. Üç kara parçası, denizde gemi ve yelkenliler resimlenmiştir Kuyulu, 1988: 64). Muğla-Datça Mehmet Ali Konağı'nın (18.yy. sonu-19.yy başı) başodasında vazo içerisinde çiçekler, kent tasviri ve cami tasvirinin yanı sıra leylek ve geyik figürlerine yer verilmiştir (Şener, 2011: 198-208). Kent tasvirinde diğer mimari öğeler doğru olmasa da Kız Kulesi, İstanbul'u yansıtmaktadır (Renda, 1978: 716). Milas'ta inşa tarihi bilinmeyen Bahaeddin Ağa Konağı'nın sofasında cami, kale, liman tasvirleri bulunmaktadır (Arık, 1988, 134). Denizli- Çal Ortaköy Saray Evi'nin (18.yy sonu-19. yy. başı) sofasında vazodan çıkan karanfil, stilize çiçek motifleri; odasında dikdörtgen panolarda vazo ve yayvan kâselerin içerisinden çıkan stilize çiçekler yer almaktadır. Ayrıca aynı odada merkezi planlı, revaklı avluya sahip iki minareli, tek şerefeli cami tasviri ile gemi ele alınmıştır (Beykal, 1996: 48-52).

Kocaeli Saatçi Ali Efendi Konağının (1776-1777) iç mekân ve cephelerinde kalem işi tekniğinde yapılan resimler bulunmaktadır. Saçak altında, pencere aralarında, sofada çiçekli vazo motifleri, manzara resimleri ve meyvelerden oluşturulan kompozisyonlar resimlenmiştir. Dilovası- Demirciler Köyü Demirciler Konağında da (inşa 1825-süsleme 1825-1826/1903-1904) benzer resimler yer almaktadır. Saçak altında ve iç mekânda kıyı kenti tasvirleri, gemi, vazo içinde çiçekler söz konusudur (Çelik ve Kuyulu Ersoy, 2015: 1651-1652). Derince'deki diğer bir örnek Beş Divanlı Rıza Bey Konağı'nın (1892-1893) dış cephesinde insan ve hayvan figürleri (at, leylek, deve) söz konusudur. Aynı zamanda iç mekânda tek yapı resimleri bulunmaktadır (Çelik ve Kuyulu Ersoy, 2015: 1654-1656). İzmit'te Abdülaziz zamanında Balyanlar tarafından inşa edilen Kasrı Hümayun'un (1862) tavan yüzeyinde resimler bulunmaktadır. Manzara tasvirleri, natürtmortlar, hayvan figürleri (aslan, geyik, kuş) yer almaktadır. Buradaki resimler sanatçının hayal düşüncesini yansıtmaktadır (Yıldırım, 2016: 1781-1782). Sakarya'da Taraklı Çakıroğlu Evi'nin (19.yüzyılın sonu-20.yüzyılın başı) odalarında ve sofasında duvar resimleri bulunmaktadır. Resimler arasında İstanbul manzaraları, hayali manzaralar, natüralist çiçek motifleri yer almaktadır (Çetin, 2015:150). Edirne'de Dr. Saadet Yardım-Bahattin Öğütmen Evi'nde (20.yy başı) madalyon içerisinde manzara tasviri, yelkenliler, değirmen, kıyı görünümleri yer almaktadır. İlhan Koman Evi'nin (1908) başodasında antik yapı tasvirleri bulunmaktadır (Şener, 2011: 270-272). Çanakkale-Bayramiç'te 1796 yılına tarihlenen Hadımoğlu Konağı'nın odalarında kıyı şeridi şeklinde manzara tasvirlerine yer verilmiştir. Köşkler, evleri ve kuşların tasvir edildiği yerin İstanbul ya da Çanakkale (Renda, 1977: 131-132) tasviri olduğu ve tasvirlerin başkentli sanatçılar tarafından yapıldığı ifade edilmektedir (Renda, 1978: 715). Ayvacık ilçesine bağlı Adatepe Köyünde

18.yy.'ın ikinci yarısında inşa edildiği, 19.yy.'ın ikinci yarısında süslemelerinin yapıldığı bilinen Hacı Mehmet Ağa Konağı'nın dış cephesinde saçak altında vazo içerisinde çiçekler, Kilitbahir surlarının görünümü, buharlı gemi motifi, kayıklar tasvir edilmiştir. Konağın birinci kat odasında ise gemiler, sahipsiz kürekli sandallar, kıyıdan itibaren art arda sıralanmış evler yer alır. Evlerin aralarında da minareler görülmektedir. Konağın en görkemli odası olan başoda da vazo içerisinde çiçekler, avlulu kule tipinde yalı, kale, cami, gemi ve kuş tasvirleri bulunmaktadır (Süslü, 1978: 100-103). Safranbolu-Yörük Köyü'nde Kurtoğlu Evi'nin (1866) odasında tavan süslemesi olarak karşılıklı kuş tasvirleri dikkat çekmektedir. Yine aynı odada yelkenli, gemi tasvirleri ve vazo içerisinden çıkan çiçekler bulunmaktadır (Biçici, 2003: 166). Köydeki Sipahioğlu Konağı'nın (1878) başodasında pencere aralarını vazodan çıkan çiçekler süslemektedir. Çerçeve içerisinde manzara, gemi tasvirlerinin yanı sıra saat kulesi yapılmıştır. Saat kulesi 5.05'i göstermektedir (Şavkar ve Kavalcı, 2019:323-327). Saat tasvirlerinde genellikle akrep ve yelkovanın gösterdiği saat süslemenin tamamlandığı zamanı ifade etmektedir.

Kayseri'de 1590'lı yıllarda inşa edilen 19. yüzyılın ikinci yarısında yenilenen günümüze ulaşamayan Zennecioğlu Konağı Yıldız Köşkü'nde İstanbul manzarası yer almaktadır. İstanbul manzarasının yapıldığı diğer bir örnek Nevşehir-Göreme'de Tillioğlu Mehmet Ağa tarafından inşa edilen konaktır (1825). Konağın resimleri 1827 yılında yapılmıştır (Özbek, 2014: 218). Gesi- Necip Özalp Evi'nde (19. yüzyılın sonları) Kayseri kalesi ve Ulu Camisinin minaresi resmedilmiştir (Özbek, 2014: 225). Tokat'ta 19.yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Madımağın Celal'in Evi olarak bilinen evin başodasında İstanbul'u konu alan resimler ele alınmıştır (Saka Akın ve Hanoğlu, 2014: 363-383). İstanbul, topografik bir tasvir olarak değil, İstanbul'u simgeleyen yapılar Sultan Ahmet Cami ve Topkapı Sarayı yer almaktadır (Okçuoğlu, 2000: 41). Yağcıoğlu Konağı'nın (19.yüzyıl) başodasında yüklüğün üzerinde dört minareli kubbeli bir cami ve denizde kayıklar işlenmiştir (Renda, 1977: 161). 1875 yılına tarihlendirilen Latifoğlu Konağı'nın harem odası olarak da bilinen havuz başı odasının duvarlarında cami, gemi, üçgen kaideli vazo içerisinde çiçekler ve İstanbul konulu tasvirler yer almaktadır (Uluengin, 2020: 46-49). Sivas'ın Söğütçük Köyündeki 1883 yılına tarihlendirilen köy odasının duvarlarında madalyon içerisinde tek katlı-iki katlı yapı tasvirleri, kent, top namlularıyla gemi, iki kulplu oval formlu vazoların içerisinde çiçek tasvirleri bulunmaktadır (Yazar ve Çelemeoğlu, 2022: 915-922). Kangal Ağa Konağının (1877) başodasında İstanbul'dan bir kesit olarak Tophane Saat Kulesi, Tophane Kışlası tasvir edilmiştir (Karabulut Ay, 2020: 837). Süslemede yeni bir tarz olan duvar resimleri azınlık evlerinde de uygulanmıştır. Yozgat'ta 1871 yılında yapıldığı bilinen Nizamoğlu Konağı bir Ermeni evidir. Nizamoğlu Konağı'nın duvarlarını çoğu hayali manzaralardan oluşan konular süslemektedir. Kuş, ördek, aslan, insan figürleri batı etkisini yansıtırken; küçük boyutta ağaçlar, bitkiler, eski bir köprü tasvirleri ise minyatür resmini yansıtmaktadır

(Kuyulu, 2000: 13). Karaman'da Hacı Sami Tartan Evi'nde (19. yüzyıl ortaları) II. Mahmut Türbesi, Sultan Ahmet Camisi, Eski Çırağan Sarayını anımsatan belge niteliğinde tek yapı tasvirlerine yer verilmiştir. Eski Çırağan Sarayı olduğu düşünülen yapı önünde insansız kayıklar tasvir edilmiştir (Şahin Tekinalp, 2006: 117).

Antalya-Tekelioğlu Evi'de (19.yy. başı) başodasının dış cephesinde vazo içerisinde çiçekler, yapı tasvirleri ve başodada gemi tasviri (Renda, 1977: 138), Kaleiçi Hanımağa Konağı'nın (19.yy. sonu 20.yy. başı) başodasında ise İstanbul manzarası söz konusudur (Duymaz ve Demirci, 2014: 508). Isparta'da 2005 yılında bir yangınla tamamen yanan Tahir Paşa Konağı'nın (1875) bey odası olarak bilinen odanın duvarlarında cami, tek yapı, madalyonlar içerisinde manzara tasvirlerinin yer aldığı bilinmektedir (Demirci, 2011: 473-476). Gaziantep'te inşa tarihi bilinmeyen Faruk Ahi Evi'nin başodasında sehpa üzerinde vazo içerisinde çiçekler tasvir edilmiştir (Şener, 2011: 368-369). Abdülkadir Kimya Evi'nin (19.yy.) eyvanında oval çerçeveler içerisinde ev, kule, ağaç, tren, yelkenli, çok katlı yapı, kayıkta insanlar, cami tasvirleri; Hasan Nehir Evi'nin (19.yy. sonu-20.yy. başı) eyvan kemerinin iç yüzeyinde vazodan çıkan çiçekler, köprü, tren, buharlı gemi tasvirleri ile karşılaşılmaktadır (Çayan, 2014: 378-381).

Benzer örneklerle Ege'nin karşı tarafında da karşılaşılmaktadır. Yunanistan'ın Larisa şehrinde üç katlı Georgios Schwarz Konağı'nın (18. yy. ikinci yarısı) orta kattaki odasında S-C şeklinde kulpları olan vazoların içerisinde çiçekler, kırma çatılı kiremit örtülü evler, denizde yelkenliler ile İstanbul tasviri söz konusudur (Uluengin, 2020: 60-65). Kastoria'da Nantzis Konağı'nın (18.yy) başodasında yüklük ile tavan arasında kalan bölümde çiçek tasvirleri, denizde gemiler, yelkenliler Kız Kulesi ile İstanbul manzarasına yer verilmiştir (Uluengin, 2020: 74-77). Midilli'de 19.yy. başlarında inşa edilen Vareltzidenas Evi'nin başodasının tavanında manzara resimleri, surlarla çevrili kara parçası, yuvarlak kemerli bina tasvirleri bulunmaktadır. Ayrıca bina tasvirinin yanında bir kadın ve kuş figürü yer almaktadır (Kuyulu Ersoy, 2019: 168). 1820-1830 yıllarına tarihlendirilen Molova Giannakos Evi'nde de deniz manzarası, binalar, İstanbul tasvirinin yanı sıra kubbeli, iki minareli, iki şerefeli, üç birimden oluşan son cemaat yeri ile cami tasviri bulunmaktadır (Ersoy, 2019: 178). Adadaki diğer bir konak olan Krallis Konağı'nın (1833) başodasında köşk yapıları, yelkenliler, küçük sandal, Kız Kulesi tasvir edilmiştir. Burada Kız Kulesi'nin hemen önünde verilen küçük boyuttaki sandalda kırmızı renkte püsküllü başlıkları ile üç figür göze çarpmaktadır (Uluengin, 2020: 84-90).

Osmanlının hâkimiyet kurduğu topraklardan olan Arnavutluk'ta Akçahisar Kalesi içerisinde Toptaniler Konağı'nın (18.yy. ikinci yarısı) başodası ve kadınlar odasının duvarlarında süslemeler yer almaktadır. Bugün müze olarak kullanılan konağın odalarında İstanbul'u konu alan tasvirler söz

konusudur. Berat şehrindeki Cakolar Evi'nin (19.yy. ortaları) başodasında dikdörtgen pano içerisinde üçer şerefeli altı minareli cami tasviri ile Sultan Ahmet Camisinin tasvir edildiği görülmektedir. Tasvirleri yapan sanatçının Zaim Kurti adında bir kişi olduğu belirtilmektedir (Uçar, 2013: 674-677).

Şam'da Mujallid Evinde Boğaz Köprüsü, köprünün üzerinde yürüyen insanlar, cami ve yelkenli tasvirleri ile Shamiyya Evinin eyvanında oval formlu çerçevelerin içerisinde cami, kırma çatılı evler, yelkenliler ile İstanbul kenti konu alınmıştır (Keenan, 2001: 140-141).

Sonuç

Duvar resmilerinin uygulandığı evlerin planları, kat sayıları ve yapılan süslemelerin ev sahibinin ekonomik durumu ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Ürer, 2013: 192). Resimlerde en çok karşılaşılan konu ise kent tasviri ve vazo içerisinden çıkan çiçekler oluşturmaktadır. Anadolu'da karşılaşılan duvar resimlerinin büyük kısmı İstanbul örnekleri kadar ustaca yapılmış resimler olmayıp yerel sanatçılar tarafından acemice yapılan resimler olarak değerlendirmek mümkündür.

Kula'da tespit edilen her iki evde duvar resimlerini yapan sanatçı adının bilinmediği gibi resimlerin yapıldığı tarihe dair bir ibareye de rastlanılmamıştır. Resimlerin yapıldıkları yerin yanı sıra uygulamalarına bakıldığında iki farklı ustanın çalışmış olduğunu düşünmek mümkün. Kaçıklar Evi'nde resimler dış cephede yer almaktadır. Ayrıca tek yapı tasvirleri mavi renk çerçeve içerisinde oldukça sadedir. Külkömür Evi duvar resimlerinde ele alınan kent tasvirinde evler daha yoğundur. Sofadaki resimler çerçevesizdir. Sadece başodadaki resimler kırmızı renkle çerçeve içine alınmış ve bulut çizimleri ile tamamlanmıştır. Kullanılan renk bakımından değerlendirildiğinde de Külkömür Evi'nin duvar resimlerinde kullanılan renk çeşitliliği Kaçıklar Evi resimlerine nazaran fazladır. Külkömür Evi ve Kaçıklar Evi'ndeki duvar resimlerinin ortak bir özelliği göz seviyesinin üzerinde dikdörtgen ya da kare panolar halinde yapılmış olmalarıdır.

Zamana karşı direnen Külkömür Evi'nde daha önce sıva altında kalan yedi resim ev sahibinin çabasıyla gün yüzüne çıkarılmıştır. Edindiğimiz bilgiye göre başoda da yüklükle tavan arasında kalan bölümde ve tavanda resimlerin varlığı şeklindedir. Temennimiz gün yüzüne çıkarılan resimlerle hala sıva altında olan resimlerin temizlenerek açığa çıkarılması ve koruma altına alınmasıdır.

KAYNAKÇA

Altınel, N. N. (2021), *İzmir ve Kula'da Ortodoks Sivil Mimari Mirası*, İzmir: Yakın Yayınları.

Arık, R. (1988), *Batılılaşma Dönemi Tasvir Sanatı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Beykal, F. (1996), *Denizli İlinde 19. Yüzyılda Yapılan Duvar Resimli Yapılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Biçici, H. K. (2003), Yörük Köyünde Bulunan İki Evdeki Kalem İşi Süslemeler, *Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman'a Armağan, Ed. E. Semih Yalçın*, Ankara.

Bozer, R. (1989), *Kula'da Türk Mimarisi,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Cantay, G. (1980), Zileli Emin Usta'nın Bilinmeyen İki Eseri, *Bedrettin Cömert'e Armağan,* Ankara.

Çayan, S. (2014), Geleneksel Antep Evlerinde Duvar ve Tavan Resimleri, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyum Bildirileri (21-24 Mayıs 2013)*, Hatay, 377-396.

Çelik, E., Kuyulu Ersoy, İ. (2015), Kocaeli Yapılarında Bulunan Resimli Bezemelerden Örnekler, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* (Ed. H. Selvi, M.B. Çelik) Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 1651-1652.

Çetin, Y. (2015), Geleneksel Sakarya Evlerinde Bezeme, *Karadeniz Araştırmaları/48*, 143-164.

Demirarslan, D. (2016), 19.yüzyıl Türk Sivil Mimarisinde Duvar Resmi Estetiği ve İstanbul Teması, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi 1/1*, 105-125.

Demirci, D. (2011), *Isparta Evleri,* Isparta: Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Deniz, B. (1986), Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi, *Tarih İçinde İzmir Sempozyum Bildirileri*, 17-46.

Duymaz, A.Ş., Demirci, D. (2014), Antalya Kaleiçi Hanımağa Konağı Kalem İşi Süslemeleri Üzerine Bir İnceleme, *Turkish Studies, 9/10*, 503-530.

Eldem, S. H. (1954), *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul: Pulhan Matbaası.

Karabulut Ay, K. (2020), *Sivas'ta Geleneksel Konut Mimarisi,* (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keenan, B. (2001), *Damascus Hidden Treasures of The Old City*, London: Thames-Hudson Publishing,

Kuyulu, İ. (1998), İzmir ve Çevresinde Bir Grup Duvar Resminin İncelenmesi, II. Uluslararası İzmir Sempozyumu Tebliğler, İzmir, 58-78.

Kuyulu, İ. (1988), Geç Dönem Anadolu Tasvir Sanatında Yeni Bir Örnek: Soma Damgacı Camii, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi IV*, 67-68.

Kuyulu, İ. (2000), Anatolian Wall Paintings and Cultural Traditions, *EJOS 3/2*, 1-27.

Kuyulu Ersoy, İ. (2014), İzmir'de Yerel ve Levanten Kültürün Duvar ve Tavan Resimlerine Yansıması, *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları*, Ed. Aziz Doğanay, 59-81.

Kuyulu Ersoy, İ. (2019), Batı Anadolu'dan Adalara Duvar Resmi Bağlamında Midilli'de Resimli İki Konut, *Sanat Tarihi Dergisi, XXVIII/1*, 165-191.

Okçuoğlu, T. (2000), *18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Önge, Y. (1968), Anadolu Sanatında Cami Motifi, *Önasya 4/4*, Ankara, 10-12

Özbek, Y. (2014), Kapadokya'da Osmanlı Dönemi Duvar Resimlerinde Kent Tasvirleri, *MJH IV/1*, 215-230.

Renda, G. (1977), *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Renda, G. (1978), Wall Paintings in Turkish Houses, *Fifth International Congress of Turkish Art*, Budapeşte:, 711-736.

Renda, G.(1985), 19.yy'da Kalem İşi Nakış-Duvar Resmi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 6*.

Saka Akın, E., Hanoğlu, C. (2014), Tokat'ta Bir Konut: Madımağın Celal'in Evi, *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Tam Metin Bildiriler, I,* Tokat: 363-384

Şavkar, F., Kavalcı, O. (2019), Safranbolu Evlerindeki Kalem İşi Süsleme Motifleri, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyum Bildiri Kitabı*, 320-335.

Süslü, Ö. (1978), Adatepe'de Hacı Mehmet Ağa Konağının Süslemeleri*, İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Dergisi*, 2, 99-114.

Şahin Tekinalp, P. (2002), Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi, *Türkler Ansiklopedisi,15*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Şahin Tekinalp, P. (2006), Duvar Resimlerinde Köşk, Kasır ve Saraylar, *Uluslararası Dolmabahçe Sempozyum Bildirileri,* İstanbul, 113-121.

Şener, D. (2011), XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tosun, Y. (1969), *Milli Mimarimizde Kula Evleri*, İzmir: Ticaret Matbaacılık.

Uçar, M. (2013), Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Mimarisinde İstanbul Tasvirli Duvar Resimleri, *Turkish Studies, 8/7*, 671-686.

Uluengin, N. (2020), *Ege'nin İki Yakasından İstanbul Manzaralı Evler*, İstanbul: YEM Yayınları.

Uzun, T. (2023), Osmanlı Duvar Resimlerinde Antik Kent Kalıntılarının Bir Tema Olarak Kullanılması Üzerine*, Journal of Humanities and Tourism Research* 13/1, 152-174.

Ürer, H. (2013), Geleneksel Türk Evi Ölçeğinde Eskigediz Evlerinin Cephe Düzenlemeleri, *Sanat Tarihi Dergisi, XXII/2*, 189-230.

Yazar, T., Çelemenoğlu, Ş. (2022), Sivas-Söğütçük Köy Odası ve Duvar Resimleri, *Sanat Tarihi Dergisi 31/2*, 905-945.

Yıldırım, S. (2016), İzmit Kasrı Hümayun Tavan Resimleri, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli: 1781-1795.

Bölüm 11

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ YERLEŞKELER ARASI BİSİKLET AĞI ÖNERİSİ

Bilal DEVECİ[1]

Bahar DEVECİ[2]

1 Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCİD: 0000-0003-3125-6917

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, PMYO, Seyahat-Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü ORCİD: 0000-0001-6795-2477

1. GİRİŞ

Ulaşım kavramı bir yerden başka bir yere varmak, ulaşmak veya gitmek olarak açıklanmaktadır. Günümüz yaşam döngüsünün vazgeçilmez bir parçası olarak nitelendirilen ulaşım, insanların temel gereksinimlerinden biri olarak da ifade edilmektedir. Şehir içinde herhangi bir yerden istenilen bir yere erişim sağlayabilmek çok çeşitli araç ve yöntem kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir. Bu ulaşım araçları ve yöntemleri kimi zaman bazı açılardan oldukça faydalı olsa da erişilebilirlik açısından yetersiz kalabilmektedir. Toplu taşıma araçları çok fazla insan taşıyabilme açısından oldukça faydalı olarak değerlendirilirken, durakların toplu taşıma kullanan her bir bireyin evine yakın olamaması sebebiyle eksik kalmaktadır. Bu eksiklik mikro ulaşım araçları kullanılarak giderilmeye çalışılmaktadır (Kocaman ve Elbeyli, 2011; Kostrzewska ve Macikowski, 2017). Ulaşım, alt yapı ve üst yapının toplamından meydan gelmektedir. Yollar, duraklar, bekleme alanları, terminaller alt yapı unsurlarını oluşturmaktadır. Taşıt, araç ve trafik ise üst yapı unsurlarını meydana getirmektedir (Erdem ve Bilgili, 2022).

Şehir içerisinde ulaşım bireysel otomobil, motosiklet, elektrikli araçlar, toplu taşıma aracı olan otobüs ve minibüs ile sağlanmaktadır. Yoğun bir biçimde kullanılan ulaşım araçlarının küresel iklim değişikliğinin sebeplerinden biri olarak nitelendirilen sera gazı salınımının artmasına neden olduğu bilinmektedir. Bireysel araç sahipliği şehir içi ulaşımda öncelikle trafik sıkışıklığını meydana getirmektedir. Ayrıca fosil yakıt kullanımı sebebiyle hava kirliliği, küresel ısınma, iklim değişikliği, daha önce görülmemiş hava olayları meydana gelmektedir. Şehir içinde ulaşımın rahat bir şekilde sağlanması ve fosil yakıt kullanımıyla ilgili sorunların azaltılması için mikro ulaşım aracı olarak nitelendirilen araçların kullanılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Mikro ulaşım araçları fosil yakıt kullanılmayan kişisel ulaşım araçları olarak tanımlanmaktadır. Bunlar; elektrikli motosiklet, moped, elektrikli scooter, elektrikli bisiklet vb. olarak sıralanmaktadır (Gössling, 2020; Sarıışık ve Ercoşkun, 2021).

Şehirleşme ile birlikte şehir nüfusu doğru orantılı olarak artış göstermektedir (Ağaoğlu ve Başdemir, 2019; Özdemir, Kiraz ve Yıldırım, 2021). Şehirlerde meydana gelen insan yoğunluğu şehir içi ulaşımın önem kazanmasına sebep olmuştur (Banister, 2008). Şehir içerisinde insanların mekânlara ulaşma çeşitleri farklılık göstermektedir. Bunlar; metro, tramvay, tren, vapur, dolmuş, minibüs, otobüs, taksi, paylaşımlı olarak kiralanan martı, tazı ve bisiklet olarak sıralanmaktadır. Şehir içi ulaşım araçları ve imkânları hem çalışanlar hem de öğrenciler için oldukça önemli olarak ifade edilmektedir (Erdem ve Bilgili, 2022).

Geleneksel veya elektrikli bisikletler günümüzde kısa mesafe yolculuklarda fosil yakıt kullanan araçlara alternatif bir ulaşım aracı olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca ulaştırma sistemlerine dâhil edildiğinde önemli

bir paya sahip olduğu görülmektedir. Bisiklet kısa mesafe yolculuklarda trafik sıkışıklığının yaşandığı saatlerde ve gün içi saatlerde diğer ulaşım araçlarına göre daha hızlı yol alabilmektedir (Bayramoğlu ve Kurdoğlu, 2018). Bu nedenle bisiklet yollarının ve bisiklet ağının genişletilmesinin oldukça önemli olduğu ifade edilmektedir (Cengiz ve Kahvecioğlu, 2016).

İnsan kas gücüne destek olarak bataryadan aldığı gücü fosil yakıt kullanmadan motora ileten çeşitli sistemler barındıran bisikletler kullanılmaktadır. Elektrikli bisiklet (E-bike) olarak tanımlanan kolay ve rahat ulaşım aracı zamandan tasarruf sağlamaktadır. Suya ve yağmura dayanıklı olan E-Bike çeşitleri normal bisikletlerden daha uzun sürüş yapmaya imkân tanımaktadır. Kişinin enerjisinin tamamını harcamadan daha hızlı ulaşım ve daha az yorgunluk hissi sağlamaktadır. Hız (25km/s) gerektiren yerlerde batarya ve motor desteği sürekli sağlanmakta, insanlar ulaşım esnasında veya sonunda terlememektedir. E-Bike bisiklet motoru, pedal çevrilmeye başlandığında devreye girerek her çevrilen pedalın daha güçlü bir şekilde yere aktarılmasını sağlamaktadır (url-1). Bu bisikletlerin sürüş menzili 20 km ile 200 km arasında değişiklik göstermektedir. Sürüş yapılacak mesafe; motorun özelliğine, batarya kapasitesine, bisikletin net ağırlığına, yolun durumuna, bisikleti kullanan bireyin kondisyonuna, tercih edilen bisiklet modu veya kademesine göre değişiklik göstermektedir.

Kırklareli şehri yaklaşık 370 bin nüfusa sahiptir (url-2). Son yıllarda nüfus artış hızının yükseldiği ve kırsal alanlar dışında kalan yerleşimin bulunduğu şehir içi alanların kalabalıklaştığı belirgin bir şekilde görülmektedir. İnsanların bir yerden başka bir yere ulaşımlarının sağlanması için şehir merkezinde orta büyüklüğe sahip minibüsler bulunmaktadır. Bu toplu taşıma hizmeti çoğu zaman yetersiz kalabilmektedir. Ayrıca taksi hizmeti de sağlanmaktadır. Ancak son günlerde bisiklet, elektrikli bisiklet, elektrikli scooter vb. mikro ulaşım araçlarının oldukça yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu araçları edinme ve kullanma maliyetlerinin oldukça düşük olması, kullanım ehliyeti veya plaka zorunluluğu olmaması sebebiyle şehir içi ulaşımda tercih edildiği düşünülmektedir. Mikro ulaşım araçları; öğrencilerin okula ulaşmak, ebeveynlerin çocuklarını okullara ulaştırmak, bireylerin iş yerlerine gitmek ve şehir içinde gerçekleştirilen hareketliliği sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Yürüme zorluğu yaşayan veya 65 yaş üstü olan insanların kişisel ulaşım aracı olarak tercih ettikleri ve günlük gereksinimlerinin pek çoğunu mikro ulaşım araçlarıyla karşıladıkları görülmektedir.

Kırklareli Üniversitesi'nde 2023-2024 eğitim-öğretim yılında 3 Enstitü, 12 Fakülte, 1 Yüksekokul ve 7 Meslek Yüksekokulu'nda kayıtlı yaklaşık 26 bin öğrenci bulunmaktadır. Her yıl öğrenci sayısı sürekli bir biçimde artış göstermektedir. Bölgede tercih edilebilirlik açısından oldukça önemli bir konumda olduğu ifade edilmektedir (url-3; url-4). Kırklareli Üniversitesi'nin öğrenci sayısının artış göstermesi şehir içi ve ilçeler arası araç trafiğinin artış

göstereceği anlamına gelmektedir. Şehir merkezinden öncelikle en fazla öğrencinin bulunduğu Kayalı Yerleşkesi'ne daha sonra diğer yerleşkelere alternatif ulaşımın sağlanması; şehir içi trafiğin azaltılması, sera gazı emisyonunun azaltılması, sağlıklı yaşama katkı sağlanması, ekonomik açıdan tasarruf edilmesi, bireylerin bisiklet kullanımına veya mikro ulaşım araçlarına yönlendirilmesi ve alternatif ulaşım ağı oluşturulması açılarından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceden yola çıkarak Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası bisiklet ağı önerisi sunulmaktadır. Bisiklet ağını oluşturmak için Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası uzunlukları, eğimleri, uydu görüntülü haritaları google maps tabanlı "naviki.org" web uygulaması kullanılarak hesaplanmış ve bisiklet yolları oluşturulmuştur.

2. KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ YERLEŞKELER ARASI BİSİKLET YOLLARI

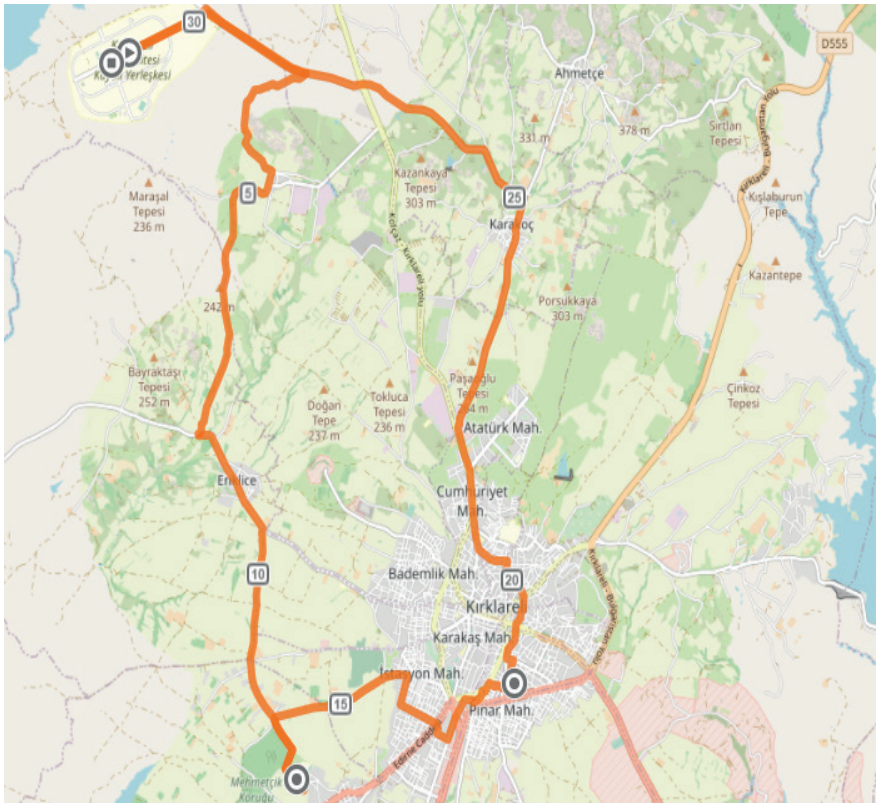
Sakin şehir olma yolunda ilerleyen Kırklareli şehrinin şehir merkezi ve ilçelerinde bulunan Kırklareli Üniversitesi yerleşkeleriyle bütünleşmiş bisiklet yollarının oluşturulması ve ortaya konulmasının oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle Kırklareli Üniversitesi bünyesinde bulunan enstitü, fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokullarının eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüttükleri binaların konumlandırıldığı yerleşkeler kullanılarak bisiklet yolları tasarlanmıştır. Bunlar: Merkez ilçede bulunan Karahıdır ve Eski Rektörlük (Kültür Sarayı) Yerleşkeleri bisiklet yolu, Kavaklı bisiklet yolu, Babaeski bisiklet yolu, Lüleburgaz bisiklet yolu, Pınarhisar bisiklet yolu ve Vize bisiklet yolu olarak sıralanmaktadır. Bisiklet yolları gidiş ve dönüş olarak çift yönlü olarak tasarlanmıştır. Bunun temel sebebi Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nin hem başlangıç hem de bitiş noktası olarak belirlenmesidir. Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası tasarlanan bisiklet yollarının bazı amaçları aşağıda sıralanmaktadır. Bunlar:

- Bisiklet çeşitlerinin (E-bike, dağ, yol bisikleti vb.) kullanımının özendirilmesi,
- Kırklareli Merkez'de ikamet eden Kırklareli Üniversitesi personeli ve öğrencilerine alternatif ulaşım ağı oluşturulması,
- Kırklareli Üniversitesi bahar şenlikleri kapsamında öğrenci ve yerel halkın kaynaşması için rekreasyonel bir faaliyet olarak tasarlanması,
- Kırklareli şehrinin ve Kırklareli Üniversitesi'nin tanıtımında bisiklet ve bisiklet yollarının kullanımının sağlanması,
- Kırklareli Üniversitesi bisiklet festivalinin alt yapısının oluşturulması,
- Kırklareli Üniversitesi yerleşkeleri için belirlenen 6 adet bisiklet yolunun yerleşkelerde bulunan yurtlarda konaklama sağlanarak 5 günlük bisiklet turu (bikepacking) gerçekleştirilmesi,

- Yerleşkeler arası karşılıklı alternatif ulaşım ağının yanı sıra iletişim ağının da oluşturulmasıdır.

2.1. Kayalı-Karahıdır-Eski Rektörlük (Kültür Sarayı) Bisiklet Yolu

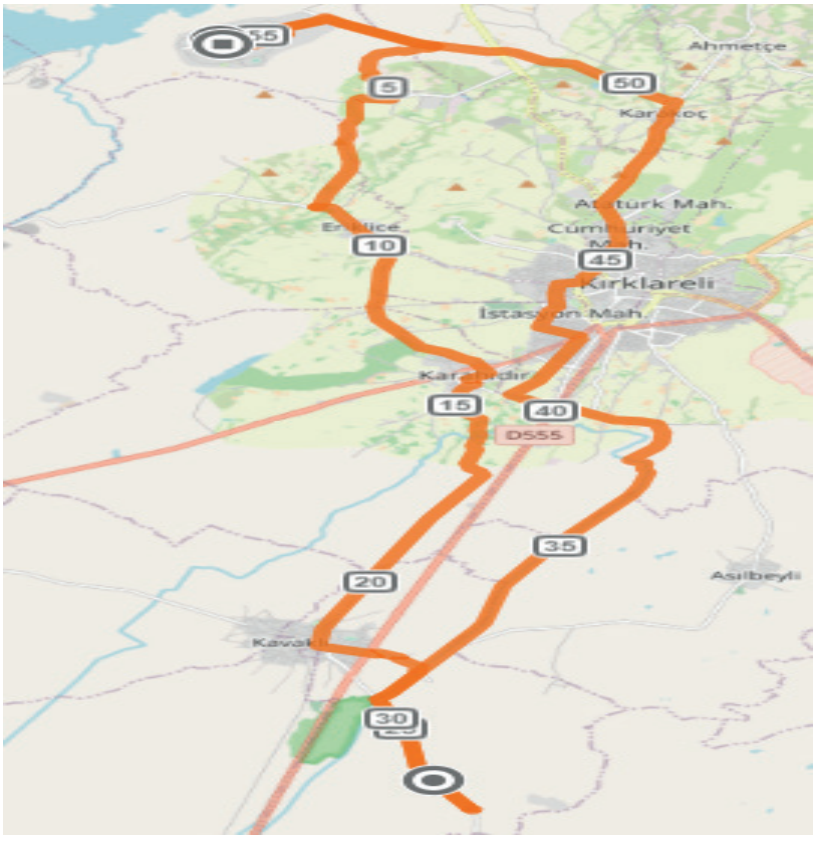
Aşağıdaki Şekil 1'de gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Karahıdır Yerleşkesi'ni ve Eski Rektörlük Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Bu bisiklet yolu merkez ve şehir içi olarak kısa mesafeli olarak tasarlanmıştır. Hem Kayalı Yerleşkesi'nden Merkez'e gelecek bireylerin hem de Merkez'den Kayalı Yerleşkesi'ne gidecek bireylerin kullanması amaçlanmaktadır. Bu bisiklet yolu toplam 31,2 km'den meydana gelmektedir. Karayollarının sağ şeridi kullanılarak kat edilebilmektedir. 31,2 km bisiklet yolu ortalama 18 km/s hızla yaklaşık 90 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 246 m çıkış ve 236 m iniş bulunmaktadır. Kişisel veya paylaşımlı bir bisiklet kullanıldığında bireylerin yaklaşık 819 kcal değerinde enerji harcayacakları öngörülmektedir. Paylaşımlı veya kişisel elektrikli bisiklet (e-bike) kullanıldığında ortalama hız yaklaşık 25 km/s olarak gerçekleşmektedir. Elektrikli bisiklet kullanıldığında bu bisiklet rotası yaklaşık 60 dakikada tamamlanabilmektedir.

Şekil 1. Kayalı-Karahıdır-Eski Rektörlük-Kayalı Bisiklet Yolu

2.2. Kayalı-Kavaklı Bisiklet Yolu

Aşağıdaki Şekil 2'de gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Kavaklı Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet yolu gidiş-dönüş olarak toplam 55,6 km'den meydana gelmektedir. Karayollarının sağ şeridi kullanılarak 55,6 km'lik bisiklet yolu ortalama 19 km/s hızla yaklaşık 180 dakikada tamamlanmaktadır. Bisiklet yolu güzergâhında toplam 342 m çıkış ve 327 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet yolunu kullanan bireylerin yaklaşık 1460 kcal değerinde enerji harcayacakları tahmin edilmektedir. Zaman ve ortalama hız değerleri; kullanılan bisikletin özelliklerine, bisikleti kullanan bireyin kondisyonuna, rüzgarın yönüne, hava ve trafik şartlarına göre farklılık gösterebilmektedir.

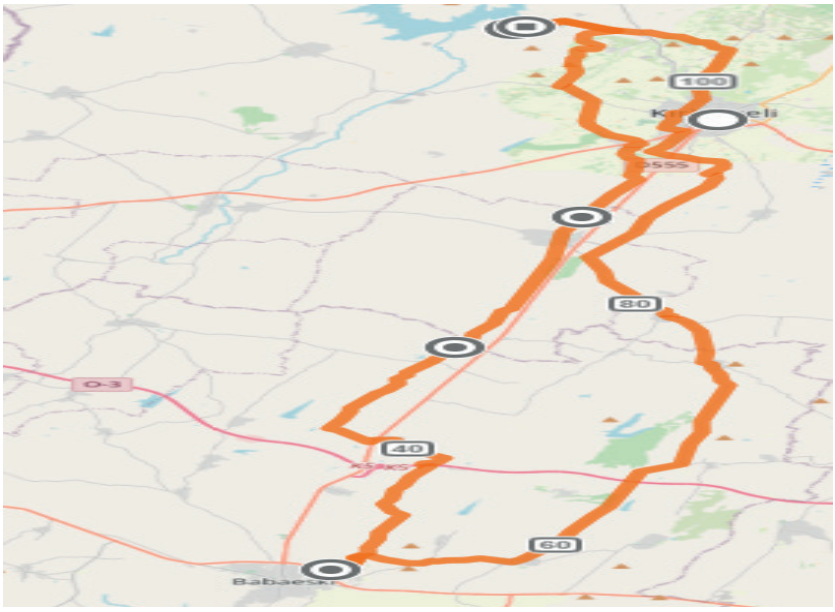

Şekil 2. Kayalı-Kavaklı-Kayalı Bisiklet Yolu

2.3. Kayalı-Babaeski Bisiklet Yolu

Aşağıdaki Şekil 3'te gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Babaeski Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet yolu gidiş-dönüş

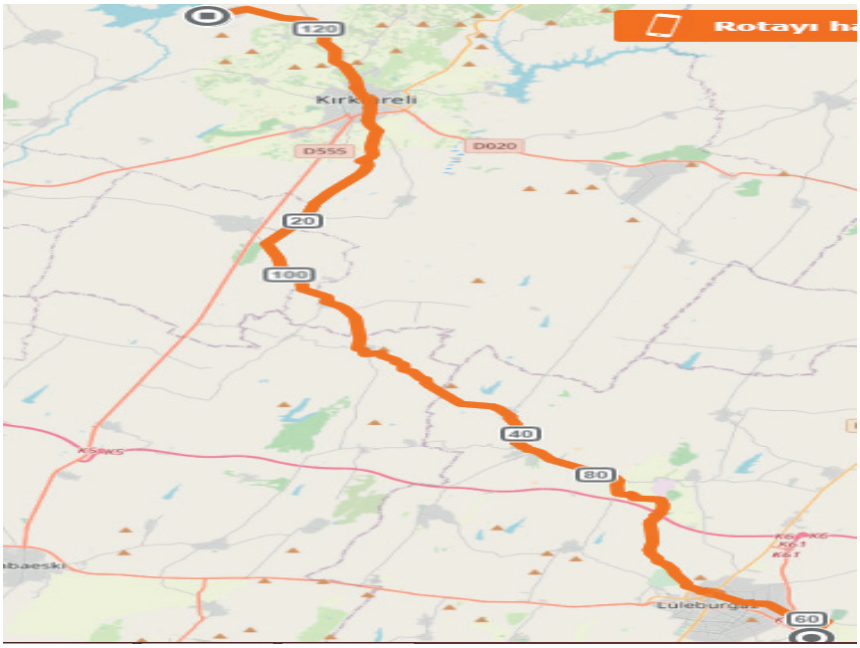
olarak toplam 109,3 km'den meydana gelmektedir. Ortalama 19 km/s hızla yaklaşık 360 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 636 m çıkış ve 597 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet yolunu tamamlayan bireylerin 2867 kcal değerinde enerji harcayacakları varsayılmaktadır. Bisiklet yolu tasarlanırken karayollarının sağ tarafında bulunan emniyet şeridinin kullanılabilmesi için sürekli ve trafik akışı olan yollar seçilmiştir. Yol bisikleti veya elektrikli bisiklet kullanıldığında bu bisiklet rotası daha kısa sürede ve daha yüksek ortalama bir hızla tamamlanabilmektedir.

Şekil 3. Kayalı-Babaeski-Kayalı Bisiklet Yolu

2.4. Kayalı-Lüleburgaz Bisiklet Yolu

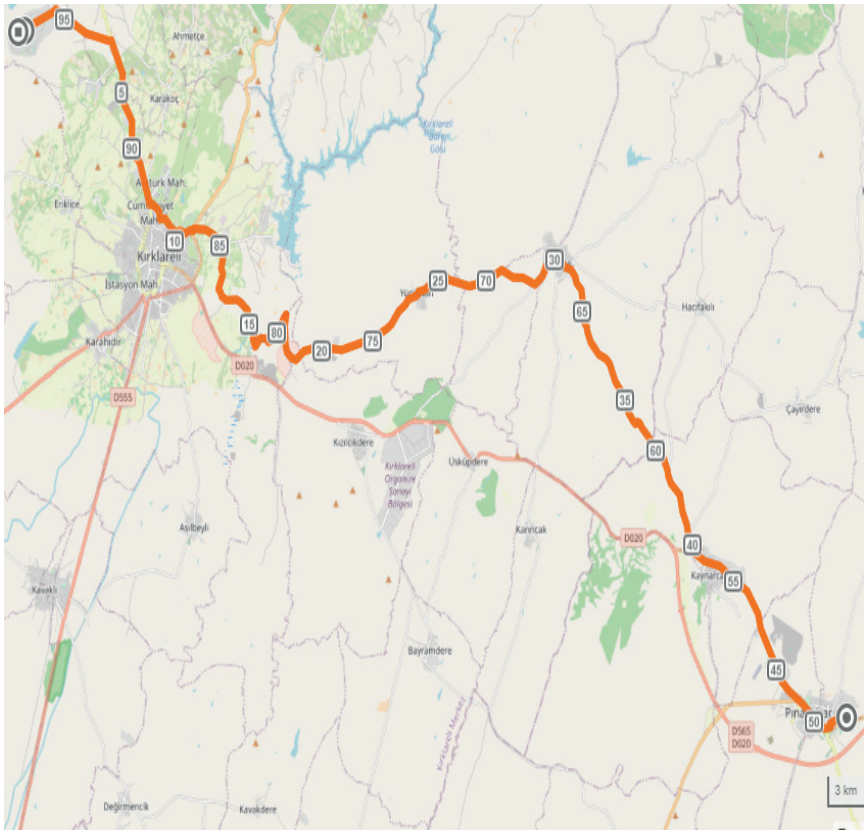
Aşağıdaki Şekil 4'te gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Lüleburgaz Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet yolu gidiş-dönüş olarak toplam 124,3 km'den oluşmaktadır. Ortalama 18 km/s hızla yaklaşık 420 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 990 m çıkış ve 945 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet yolunu tamamlayan bireylerin 3261 kcal değerinde enerji harcayacakları öngörülmektedir. Bir önceki Babaeski bisiklet yolu rotasında yer verildiği için Babaeski Yerleşkesi'ne uğramadan direkt olarak Lüleburgaz Yerleşkesi'ne rota tasarlanmıştır. Yol bisikleti ve elektrikli bisiklet kullanılarak daha kısa sürede Lüleburgaz Yerleşkesi'ne ulaşım sağlanabilir.

Şekil 4. Kayalı-Lüleburgaz-Kayalı Bisiklet Yolu

2.5. Kayalı- Pınarhisar Bisiklet Yolu

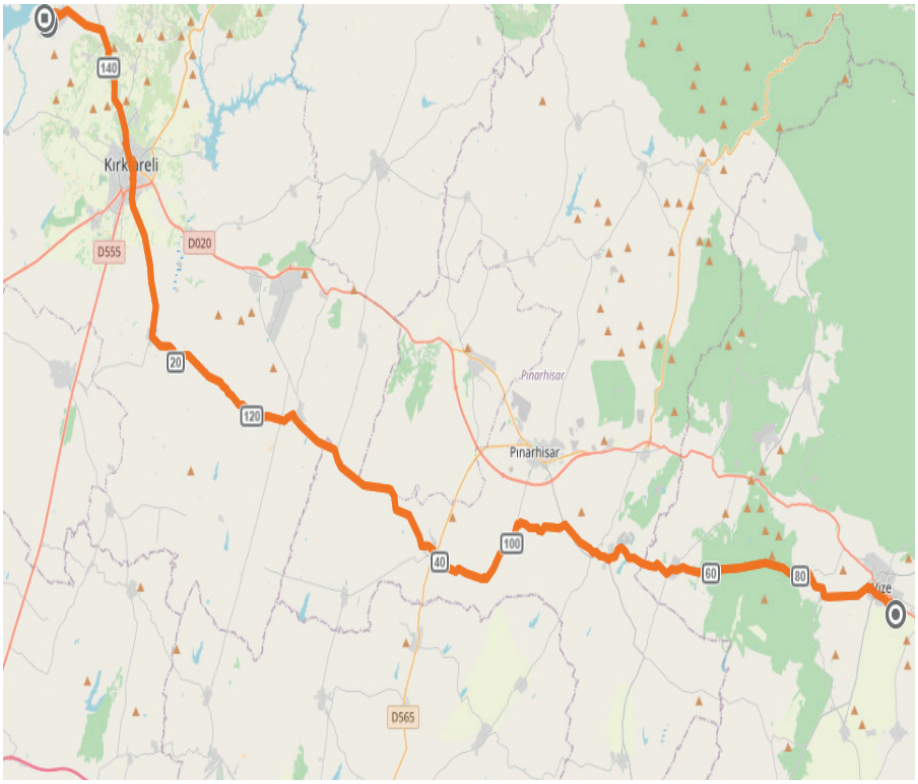
Aşağıdaki Şekil 5'te gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Pınarhisar Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet yolu gidiş-dönüş olarak toplam 96,9 km'den oluşmaktadır. Ortalama 18 km/s hızla yaklaşık 330 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 981 m çıkış ve 946 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet yolunu tamamlayan bireylerin 2543 kcal değerinde enerji harcayacakları tahmin edilmektedir. Bu bisiklet rotası bünyesinde oldukça fazla yokuş barındırmaktadır. Ayrıca belirlenen yollar fabrikaların bulunduğu Organize Sanayi Bölgesi'nde olması sebebiyle tedirgin edici olabilmektedir. Kullanılacak yolların dar olması da diğer bir sorun olarak nitelendirilmektedir. Ancak köy içi yollar kullanılarak bu rota tamamlanabilmektedir.

Şekil 5. Kayalı-Pınarhisar-Kayalı Bisiklet Yolu

2.6. Kayalı-Vize Bisiklet Yolu

Aşağıdaki Şekil 6'da gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet yolu Vize Yerleşkesi'ni kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet yolu gidiş-dönüş olarak toplam 145,5 km'den oluşmaktadır. Ortalama 18 km/s hızla yaklaşık 480 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 1438 m çıkış ve 1374 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet yolunu tamamlayan bireylerin 3817 kcal değerinde enerji harcayacakları öngörülmektedir. Tasarlanan bisiklet yolları arasında en fazla yükseltiye ve kilometreye sahip olan Vize bisiklet yolu oldukça fazla tarihî ve doğal güzelliklere sahiptir. Yaklaşık olarak 8 saatlik bir sürüşü destekleyici bisiklet ve ekipmanlar edinilerek tamamlanması önerilmektedir.

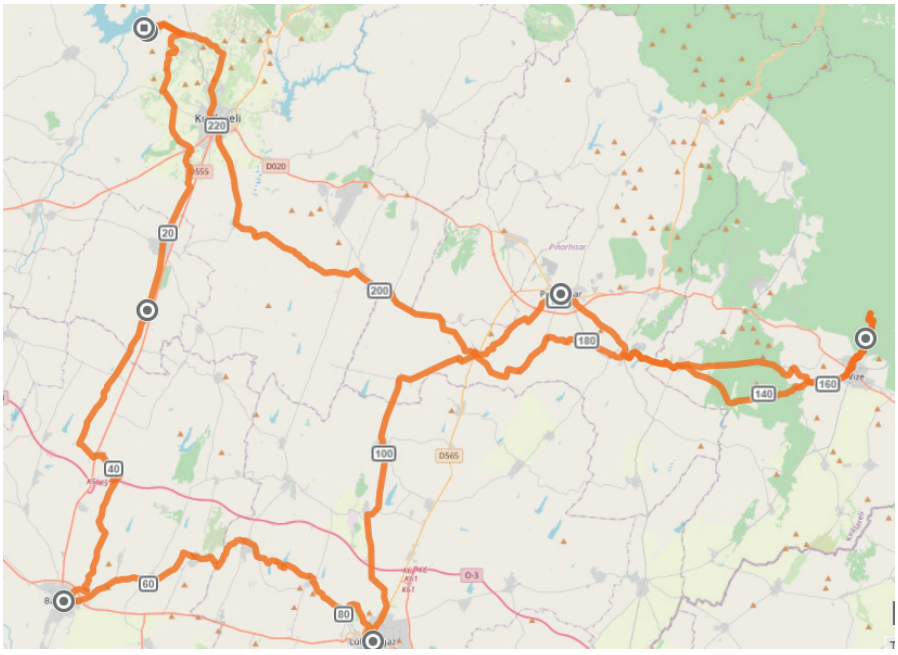

Şekil 6. Kayalı-Vize-Kayalı Bisiklet Yolu

3. KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ YERLEŞKELER ARASI BİSİKLET TURU ROTA ÖNERİSİ (BIKEPACKING)

Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası bisiklet yollarının güzergâhları belirlendikten sonra bu bisiklet yolları kullanılarak uzun sürüşler yapılabilecektir. Günlük sürüşten sonra yerleşkelerde bulunan öğrenci yurtları; konaklama, temizlenme, hazırlık yapma ve beslenme amacıyla kullanılabilir. Yaklaşık olarak günde 50 km'lik sürüşler yapıldığında tasarlanan bisiklet turunun 5 gün süreceği hesaplanmaktadır. Tasarlanan bisiklet turunda elektrikli bisiklet kullanıldığında biten bataryaların şarj edilebilmesi için öğrenci yurtlarının imkânları kullanabilir. Aşağıdaki Şekil 7'de gösterilen Kırklareli Üniversitesi Kayalı Yerleşkesi'nden başlayıp gene Kayalı Yerleşkesi'nde bitecek şekilde tasarlanan bisiklet turu (bikepacking) bütün yerleşkeleri kapsamaktadır. Tasarlanan bu bisiklet turu toplam 242 km'den oluşmaktadır. Ortalama 18 km/s hızla yaklaşık 780 dakikada tamamlanabilmektedir. Bisiklet yolu güzergâhında 2030 m çıkış ve 1957 m iniş bulunmaktadır. Bisiklet turunu tamamlayan bireylerin 6089 kcal değerinde enerji harcayacakları öngörülmektedir. Ancak uzun sürüşler yapabilen profesyonel veya amatör bisiklet sporcuları 242 km'lik rotayı çok kısa dinlenme ve ihtiyaç molaları vererek bir gün içinde tamamlayabilmektedir.

Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası bisiklet rotasında yer alan duraklar üniversite yerleşkelerinin bulunduğu alanlar olarak belirlenmiştir. Bahar şenlikleri kapsamında profesyonel veya amatör bisikletçilerin davet edildiği organizasyonlar düzenlenebilir. Düzenlenen organizasyonlar sayesinde; üniversite yerleşkelerinin sağlamış olduğu imkânlar, ilçelerin doğal ve tarihi güzellikleri, Balkan mutfağının kendine özgü gastronomik lezzet çeşitliliği, yöre insanının özellikleri, bölgenin yol ve topografik nitelikleri, yörenin rüzgâr ve mevsimsellik özelliklerinin tanıtımı yapılabilir. Kapsamlı ve organize faaliyetlerin bölge tanıtımı açısından değerli ve önemli olduğu varsayılmaktadır.

Şekil 7. Kayalı-Karahıdır-Kavaklı-Babaeski-Lüleburgaz-Vize-Pınarhisar-Eski Rektörlük- Kayalı Bisiklet Yolu

4. SONUÇ

Kırklareli Üniversitesi'ne bağlı yerleşkeler karayolları güzergâhları ve uygun köy yolları kullanılarak bisiklet yolları oluşturulmuştur. Yerleşkeler arası bisiklet yolları bisiklet ağı oluşturmak için birbirine bağlanmıştır. Oluşturulan bisiklet ağı tek yönlü kullanabileceği gibi çift yönlü olarak da kullanılabilmektedir. Belirlenen bisiklet yolları gidiş-dönüş olarak tasarlanmış ve hesaplamalar buna göre yapılmıştır. Eğer tek gidiş şeklinde kullanım sağlanacaksa her bir değer ikiye (2'ye) bölünerek gerçek bir değerler bütünü elde edilebilir. Bisiklet yolları araç trafiğine açık karayolları güzergâhında bulunan emniyet şeridi kullanılarak tasarlanmıştır. Emniyet şeridinin olmadığı yerlerde sağ şeridin sağ kısmı kullanılarak sürüş yapılması önerilmektedir. Genel trafik kurallarına kesinlikle uyulmalıdır. Bisiklet kullanan bireylerin sürüş esnasında

kask, eldiven, gözlük, dikiz aynası, ön far, arka lamba ve yansıtıcı fosforlu yelek kullanmaları gerekmektedir. Uzun sürüşlerde karşılaşılabilen bazı sorunların giderilmesi için bisiklet kullanan bireylerin yedek iç lastik, plastik levye, lastik pompası, alyan seti vb. malzemeleri yanlarında bulundurmaları oldukça önemlidir.

Günlük ulaşımda geleneksel bisikletin kullanılmasının önemli olduğu belirtilmektedir. Ancak Türkiye'nin sahip olduğu coğrafi özellikler sebebiyle ortalama yüksekliği oldukça fazladır. Yükseklik batıdan doğuya doğru gidildikçe artmaktadır. Bu nedenle sert ve yükseltiye sahip arazi yapısı geleneksel bisiklet kullanım yoğunluğuna engel olmaktadır. Günümüzde geleneksel bisiklet kullanımının az olmasının en önemli nedenlerinden biri olarak coğrafi özellikler gösterilmektedir. Bu nedenle elektrikli bisiklet kullanımının yaygınlaşması, bisiklet kullanım eşiğinin aşılması anlamına gelmektedir (Kızıltaş ve Altan, 2017; Kızıltaş ve Ayözen, 2022).

Kırklareli şehrinin arazisinin çoğunluğu ormanlarla kaplıdır. Şehir coğrafyasının yaklaşık %48'i dağlardan meydan gelmektedir. Dalgalı arazi olarak nitelendirilen kısım %35'i oluştururken geriye kalan %17'lik kısım ovalık olarak tanımlanmaktadır. Şehir karasal iklim özellikleri sergilerken yıl boyu rüzgâr alan bir yapıdadır (url-5; url-6; url-7). Bu özellik ve nitelikler göz önüne alınarak Kırklareli Üniversitesi yerleşkeler arası bisiklet yolları geleneksel bisiklet ve elektrikli bisiklet kullanıcıları tarafından kolaylıkla kullanılabilecek şekilde tasarlanmıştır. Kullanılacak bisikletlerin bireysel maliyetlerinin önüne geçebilmek için yerleşkelerde kurulacak olan paylaşımlı aynı tip ve aynı batarya kapasitesine sahip elektrikli bisiklet istasyonları sayesinde bisiklet kullanımının yaygın hale geleceği düşünülmektedir.

Dünyanın gelişmiş ve gelişmekte olan bölgelerinde elektrikli bisikletler eş zamanlı olarak popüler hale gelmeye başlamıştır. Bunun temel sebebi alternatif ulaşım aracı olması ve çevreye zarar vermemesi olarak açıklanmaktadır. Ayrıca geleneksel bisiklete göre daha uzun mesafelere seyahat olanağı sağlamaktadır. Ayrıca yükselti veya engebe bulunan dezavantajlı bölgelerde kullanıldığında daha az yorulma, daha az terleme ve daha hızlı yol alma gibi avantajlar sağlamaktadır. Yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre; elektrikli bisiklet kullanan bireylerin pek çoğu elektrikli bisikleti, fosil yakıt kullanılan motorlu araçlara veya geleneksel bisikletlere tercih etmektedirler (Parkes ve Marsden, 2012).

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, M. N. ve Başdemir, H. (2019). Kent içi ulaşım sorunları ve çözüm önerileri. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi (GBAD),* 8(1), 27-36.

Banister, D. (2008). The sustainable mobility paradigm. *Transport Policy*, 15(2), 73-80

Bayramoğlu, E. ve Kurdoğlu, B. Ç. (2018). Bisiklet yolu için sürdürülebilir donatı tasarımı süreci: KTÜ Kampüsü örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(65), 152-163.

Cengiz, T. ve Kahvecioğlu, C. (2016). Sürdürülebilir kent ulaşımında bisiklet kullanımının Çanakkale Kent Merkezi örneğinde incelenmesi. *JOTAF/Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi,* 13 (2), 55-66.

Erdem, D. A. ve Bilgili, A. (2022). Üniversite Öğrencilerinin kent içi ulaşıma bakışı: Çanakkale ili örneği. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 251-277.

Gössling, S. (2020). Integrating e-scooters in urban transportation: problems, policies and the prospect of system change. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 79, 102230.

Kızıltaş, M. Ç. ve Altan, M. F. (2017). Evaluation of Intermodal Integration on the Context of Marmaray and Bosphorus Bridges. IRF Regional Congress (29-31.10.2017), Dubai.

Kızıltaş, M. Ç. ve Ayözen, Y. E. (2022). Yenilikçi bir uygulama olarak elektrikli bisiklet paylaşım sistemlerinin incelenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (38), 271-275.

Kocaman, B. ve Elbeyli, Ş. (2011). Bisikletle bütünleşik kent içi ulaşım planlaması ve yerel yönetimlerin uzmanlığının geliştirilmesi. İMO 9. Ulaştırma Kongresi (16-18.05.2011). İstanbul.

Kostrzewska, M. ve Macikowski, B. (2017). Towards hybrid urban mobility: Kick scooter as a means of individual transport in the city. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 245, 052073.

Özdemir T., Kiraz E.D.E. ve Yıldırım B. (2021). İklim değişikliği ile mücadelede düşük karbonlu ulaşım sistemlerine geçiş uygulamaları. *İklim ve Sağlık Dergisi*, 1(2), 47-57

Parkes, S. ve Marsden, G. (2012). City bike hire schemes e emerging trends in Europe. Transportation Research Board 91st Annual Meeting (22-26.01.2012). Washington DC, United States.

Sarıışık, B. E ve Ercoşkun, Y. Ö. (2021). Dünyada ve Türkiye'de mikro hareketlilikte e-scooter sistemleri. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(1), 72-94.

İnternet Kaynakları

url-1: https://carrarobisiklet.com/elektrikli-bisiklet/

url-2: https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109

url-3: https://byhi.klu.edu.tr/Sayfalar/29235-yeni-ogrencilerimize-yonelik-kurumsal-oryantasyon- programi-duzenlendi.klu

url-4: https://www.klu.edu.tr/Sayfalar/389-genel-bilgiler.klu

url-5: https://kirklareli.ktb.gov.tr/TR-64281/cografya.html

url-6: https://www.kirklareli.bel.tr/sayfalar/8/fiziki-ve-kulturel-yap#:~:text=6.555%20km2%20top rak%20b%C3%BCy%C3%BCkl%C3%BC%C4%9F%C3%BCne%20sahiptir,%17'si%20ise %20oval%C4%B1kt%C4%B1r.

url-7: http://www.kirklareliilozelidaresi.gov.tr/cografi-konumu

Bölüm 12

ÖRGÜTSEL ÇATIŞMA İLE İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Hüseyin ŞAHİN[1], Erhan DAĞ[2]
Mustafa NAL[3]

1 Kütahya İl Sağlık Müdürlüğü.0009-0003-5369-7331
2 Öğr.Gör. Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gediz SHMYO. Orcid ID: 0000-0003-3474-1344, erhan.dag@ksbu.edu.tr.
3 Doç.Dr., Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Yönetimi Bölümü. Orcid ID: 0000-0002-3282-1124.

1: Giriş

Yöneticilerin, yönetimin sürecini gerçekleştirirken kullandıkları en önemli kaynaklardan biri de insan kaynaklarıdır (Nal ve Nal, 2018). Bu nedenle organizasyonların organizasyon başarısı için insan kaynakları yönetimi çok önemlidir. Organizasyon içinde insan kaynağı ile ilgili en önemli sorunlardan birisi ise örgütsel çatışmadır.

Çatışma geçmişten günümüze kadar gelen, toplumsal açıdan yaşamda vazgeçilmez bir olgudur. Örgütleri oluşturan temel unsur bireylerdir. Bireyler örgüt içerisinde bir amacı gerçekleştirmek için birbirileriyle iletişim halindedirler. Bireylerin amaç ve düşünce farklılıklarına göre bazı anlaşmazlıkların yaşanması kaçınılmazdır. İnsanlar iletişim halinde olurken birtakım çatışmalar yaşayabilmektedir. İnsanın olduğu her yerde çatışmanın yaşanması muhtemeldir ve örgüt içerisinde de doğal bir olaya görülmektedir. Örgüt içerisindeki bireylerin rol, düşünce, örgütten beklentisi ve amaç açısından beklentilerin artması çatışmaları da arttırabilmektedir. Bireyin örgüt içerisinde birbirleriyle çatışma yaşamasının yanında örgütle de çatışma yaşayabilmektedir ve örgütlerde yaşanan çatışmalarda yönetici bireye olumsuz yaklaşımda bulunabilir. Örgütün amaçları açısından örgüt içi çatışmalar bazen örgüte yarar sağlayabilir (Açıkgöz,2014).

Türk Dil Kurumuna göre çatışma; birbirine çatmak veya çatılmak laf, iddia veya davranış, birbirini tutmamak, uyuşmamak, karşılıklı vuruşmak, kavga etmek anlamlarına gelmektedir (TDK, 2009). Örgütsel çatışma ise aynı organizasyon içerisinde bulunan iki ya da daha fazla bireyin birbirileriyle iletişim halinde iken yaşamış oldukları anlaşmazlıklar olarak tanımlanabilir (Kim ve diğerleri, 2015). Örgütsel çatışmalar bireylerde; öfke, düşmanlık, stres, verimliliğin azalması, psikolojik sorunlar, ön yargılı yaklaşımlar ve motivasyonun düşmesi şeklinde görülür. Örgütlerde ise; personel ve finansal kaynaklarının israfına, iş kaybına, üretim azlığına, verimliliğin düşmesine ve hizmetin kalitesizleşmesine neden olabilir (Akcan, 2014). Klasik yaklaşıma göre örgütsel çatışmalar örgütteki sorunların göstergesi olarak kabul edilmektedir. Davranışsal yaklaşıma göre örgütsel çatışmaların yönetim ilkelerine uyulduğu takdirde ortadan kalkacağını savunur. Modern yönetim yaklaşım ise organizasyonda çatışmaların olması kaçınılmadır ve bunları tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir (Koçel, 2020).

Thomas; Literatürde çatışmayı değerlendirdiğinde bireyin diğer kişiler tarafından engellendiği veya engelleneceği düşüncesinin oluştuğu bir süreç olarak tanımlamaktadır (Thomas, 1990). David (1993) çatışma kavramını bireylerin arasında anlaşmazlıkları, uyumsuzlukları, zıtlaşmaları ve kendi aralarında ters düşmeleri gibi kavramları kavramada ortaya çıkabilen anlaşmazlık olarak tanımlamaktadır (David, 1993). İnsanın olduğu ortamda çatışma kaçınılmazdır (Baysal ve Tekarslan, 1996). Bireylerin anlaşma biçiminde ortaya

çıkan farklılıklar çatışmanın ortaya çıkmasında etkili olmaktadır (Schmidt ve Tannebaum, 2000). Tjosvold (1989) çatışmayı ortamda bulunan bir başka bireyin davranışını bastırmaya, saf dışı etmeye ve engellemeye çalışma olarak tanımlamaktadır. Erdoğan (1999) çatışmayı, bireyin bulunmuş olduğu sosyal ortamda ki zaman içerisinde istemediği bir durumla karşılaşması ve bu durumun kendisine dayatıldığı durumda sergilemiş olduğu davranış ve kişide ortaya çıkan duygusal tepki olarak tanımlamıştır. Tarihte çatışma ilk çıktığı noktadan gün geçtikçe değişime uğrayarak devam etmiştir. Kreitner ve Kinicki (2004) çatışmayı önlenebilen bir durum, örgütlerde kaçınılmaz bir gerçek, örgüt içinde olumlu bir sonuç doğurabilen bir durum olarak değişikliğe uğradığından bahsetmiştir.

Çatışma Türleri; çatışma türlerine bakıldığında kişiler ve gruplar arasında, bireylerin kendi aralarında, gruplar ile örgütler arasında ortaya çıkan çatışma türleridir.

a. ***Bireyler arası çatışmalar;*** örgüt içerisinde bulunan bireylerin farklı düşünce, duygu ve özellikleri sonucunda ortaya çıkan çatışma türü olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin kendi arasında çatışmalar, kurum içerisindeki kaynakların kıt veya yetersiz olmasından kaynaklı, bireylerin ikili ilişkilerinde yanlış tutum ve davranışta bulunması, iş ortamında bireylerin dışlanma düşüncelerine karşın kin ve nefret duygusu beslemesi, bireyler arasında iletişimin kopuk olması ya da doğru bir iletişim kurulamaması sonucunda çatışma ortaya çıkabilmektedir (Aslan, 2003***).***

b. ***Gruplar arsı çatışmalar;*** İki ya da daha fazla grup arasında ortaya çıkan her türlü anlaşmazlıklar sonucunda ortaya çıkan çatışma türüdür. Örgüt içerisinde yöneticiler belirlenen hedefe ulaşmak için grup içi çatışmaların olmasını istemezler. Fakat rekabet ortamına giren gruplar çıkarlarını gözetmek için çatışmaya girebilirler (Aslan, 2003). Gruplar arasında çatışmanın ortaya çıkma sebepleri; organizasyon içerisinde işlerin adaletli ve düzgün dağıtımının yapılmaması, işletmelerde yeterli kaynakların bulunmaması, örgüt içerişimdeki bireylerin yaş ve özelliklerinin farklı olması gibi bireysel özelliklerin farklı olması çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Karahan, 2007).

c. ***Örgütler arası çatışmalar;*** aynı bölge içerisinde ya da yakın bölgelerde faaliyetlerini sürdüren ve rekabet halinde olan örgütlerde meydana gelen çatışmalardır. Hastane içerisinde bulunan servislerin arasında meydana gelen çatışma türleri örgütler arası çatışmaya örnek olarak verilebilir. Çatışmanın ortaya çıkma sebebi ekip içerisinde işlerin yapılmak istenmesi ve görevlerin birbiri ile ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır(Aslan, 2003**).**

Son yıllarda işletmelerde sürekli değişen teknolojik gelişmeler sonucunda ekonomik ve rekabet ortamı artmış, işletmeler varlıklarını idame ettirebilmeleri için hızlı ve yenilikçi olmaları gerekmektedir. İşletmelerin gerekliliklerini yerine getirebilmesi açısından insan gücünün yerinde olması

ve verimli bir şekilde çalışması sonucu örgütsel açıdan başarı ve verimliliği getirmektedir. Çatışma ilk ortaya çıktığında olumsuz bir durum gibi algılansa da organizasyonlar açısından pozitif katkısı olan ve tamamıyla ortadan kaldırılamayan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgüt içerisinde çok fazla sayıda çatışma olması örgüt içerisinde verimliliği düşürecek ve çalışma ortamının huzurunu bozacaktır. Organizasyon içerinde bu durumların varlığı halinde çalışma ortamının iyileştirilmesi ve çatışma ortamının oluşmaması için çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Bu araştırmanın amacı Türkiye'de örgütsel çatışma konusunda yapılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini yaparak yöneticilere ve araştırmacılara yol göstermektir.

1.1.Çalışma Soruları

Çalışmada Örgütsel Çatışmayı inceleyen tez çalışmalarında aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.;

1. Yayınlandığı yıllara göre dağılımı nasıldır?
2. Araştırmacıların cinsiyetine göre dağılımı nasıldır?
3. Danışmanların unvanlarına göre dağılımı nasıldır?
4. Çalışmaların türüne göre dağılımı nasıldır?
5. Yayınlandığı enstitülere göre dağılımı nasıldır?
6. Sektöre göre dağılımı nasıldır?
7. Araştırma yöntemine göre dağılımı nasıldır?
8. Çalışmada kullanılan örneklem sayısına göre dağılımı nasıldır?
9. Örneklem yöntemine göre dağılımı nasıldır?
10. Verilerin toplanıldığı şehre/ülkeye göre dağılımı nasıldır?
11. Çalışmada kullanılan kaynak sayısına göre dağılımı nasıldır?
12. Etik kuruldan izin alma dağılımı nasıldır?
13. Araştırmanın yapıldığı kurumdan izin alma dağılımı nasıldır?
14. Çalışmadan elde edilen sonuçlar nelerdir?

2: Yöntem

2.1. Araştırma Tasarımı

Örgütsel Çatışmayı inceleyen tezlerin bibliyometrik analizinin ortaya konulması, etkilerinin neler olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu araştırmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Ulusal Tez Merkezinde yayımlanmış konu başlığında "Örgütsel

Çatışma" kelime grubunu içeren; 46 adet lisansüstü tez çalışması, 5 adet doktora tez çalışması ile 2 adet de bilim uzmanlığı tezi oluşturmaktadır. Örneklem için evrenin tamamı ele alınmaya çalışılmıştır. Tezlerde incelenen faktörler olarak; araştırmacıların cinsiyeti, tez danışmanlarının unvanı, tezin türü, tezin yazıldığı enstitü, tezin yapıldığı sektör, tezin araştırma yöntemi, örneklem sayısı, örneklem yöntemi, örneklem ili/ülkesi, tezlerde kullanılan kaynak sayısı, etik kurul izni, araştırmanın yapıldığı kurum izni, tezlerde ulaşılan sonuçlar ele alınmıştır. Tezlerin daha iyi anlaşılabilmesi için konu ile ilgili excel formatında frekans ve yüzde analizleri incelenmiştir.

2.2.Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma, Ulusal Tez Merkezinde yayınlanmış olan, örgütsel çatışma konusunu inceleyen lisansüstü tezlerle sınırlıdır. Araştırmanın evrenini Ulusal Tez Merkezinde yer alan 71 adet lisansüstü tez çalışması oluşturmuştur.

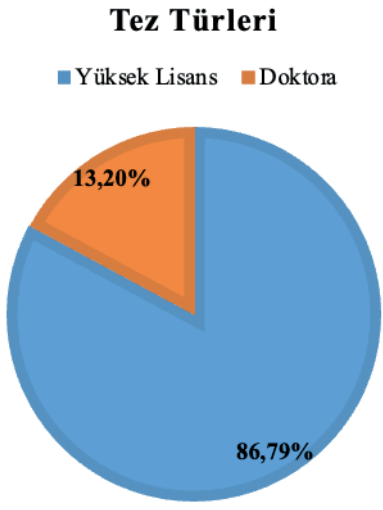
3:Bulgular

3.1. Genel Bulgular

Araştırmada değerlendirmeye alınan tezlere ait genel bilgiler aşağıda gösterilmiştir. Örgütsel Çatışma incelendiğinde Ulusal Tez Merkezinde toplam 71 adet lisansüstü tez çalışmasının yapıldığı ve bu tez çalışmalarından 53 tanesinin yayın izni olduğu belirlenmiştir.

3.2. Tezlerin Türleri

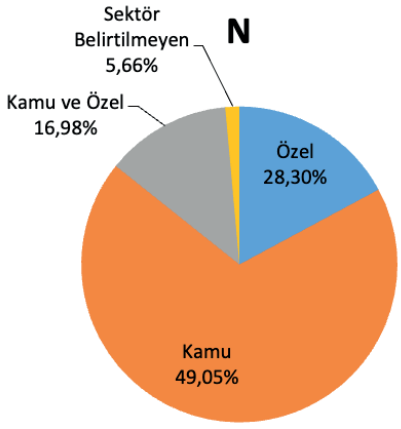
Yapılan literatür taramasında lisansüstü tezlerin %13,20' si (n=7) doktora tezi, % 86,79'nun (n=46) yüksek lisans tezi olduğu belirlenmiştir.

Şekil 1. *Tez Türleri*

3.3. Çalışmalarda Tercih Edilen Sektörler

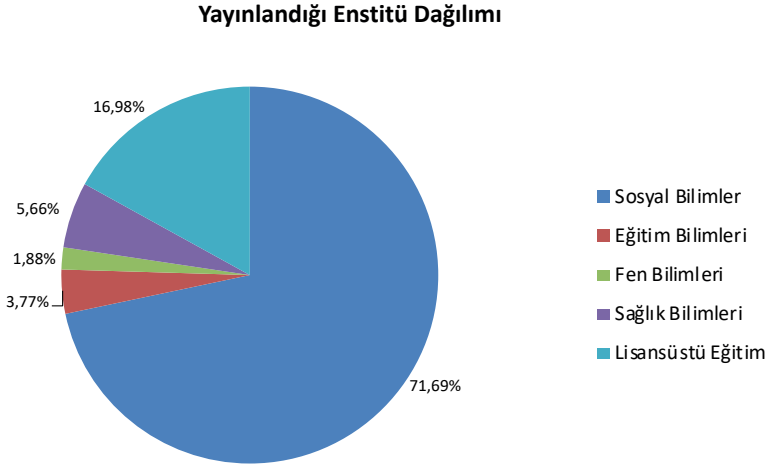
Yayınlar tezler sektör dağılımına göre incelediğinde; %49,05' i (n=26) kamu sektöründe, %28,30' u (n=15) özel sektörde, %16,98' i (n=9) hem kamu hem özel sektörde yapıldığı belirlenmiş, %5,66'sında (n=3) çalışmaların yapıldığı sektörün belirtilmediği görülmüştür.

Şekil 2. *Çalışmanın Yapıldığı Sektör*

3.4. Yayınlandığı Enstitülere Göre Dağılım

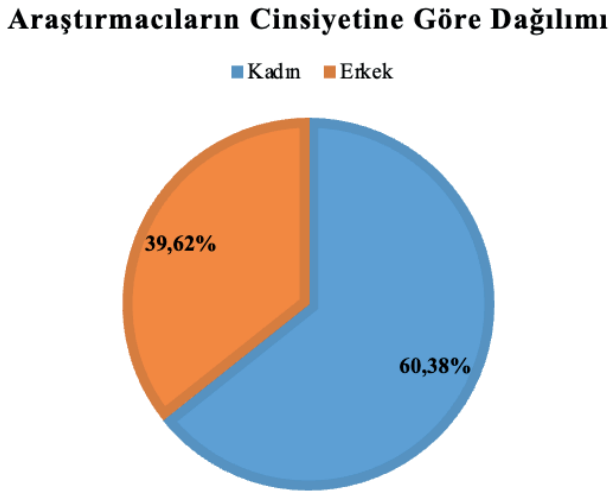
Tezlerin enstitü dağılımları incelendiğinde; %71,69'unun (n=38) sosyal bilimler, %16,98'nin (n=9) lisansüstü eğitim, %5,66'sının (n=3) sağlık bilimleri, %3,77'sinin (n=2) eğitim bilimleri, %1,88'nin (n=1) fen bilimlerinde yapıldığı belirlenmiştir.

Şekil 3. *Enstitü Dağılımı*

3.5. Tez Çalışmalarının Araştırmacıların Cinsiyetine Göre Dağılımı

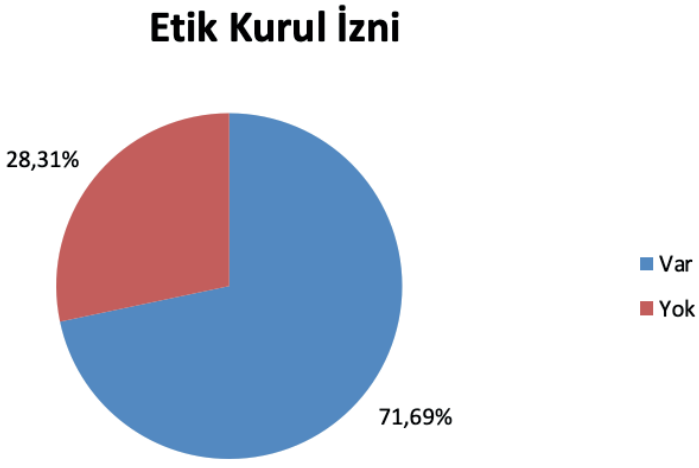
Tez yazarı araştırmacıların cinsiyetlerine göre dağılımı incelendiğinde; %60,38' nin (n=32) kadın, % 39,62'sinin (n=21) erkek araştırmacılar olduğu belirlenmiştir.

Şekil 4. *Araştırmacı Cinsiyeti*

3.6. Etik Kurul İzin Durumu

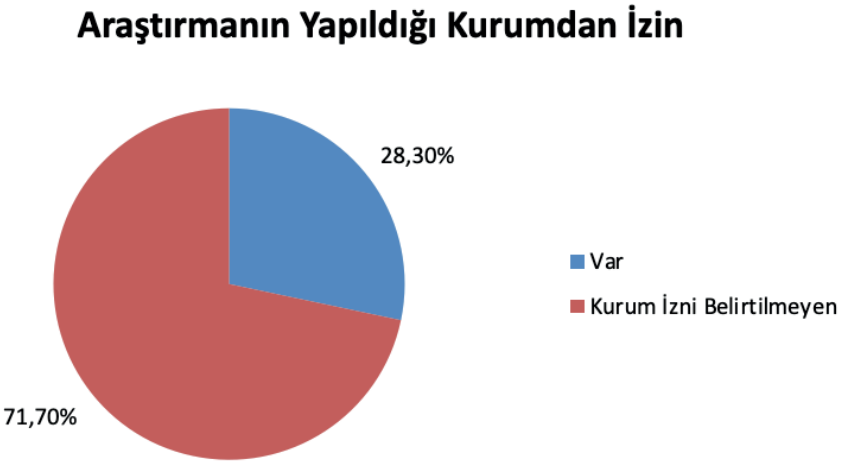
Yapılan literatür taramasında tez çalışmalarının %71,69' nun (n=38) etik kurul izninin mevcut olduğu, % 28,31'nin (n=15) etik kurul izninin mevcut olmadığı belirlenmiştir.

Şekil 5. *Etik Kurul İzin Durumu*

3.7. Araştırmanın Yapıldığı Kurumdan İzin Durumu

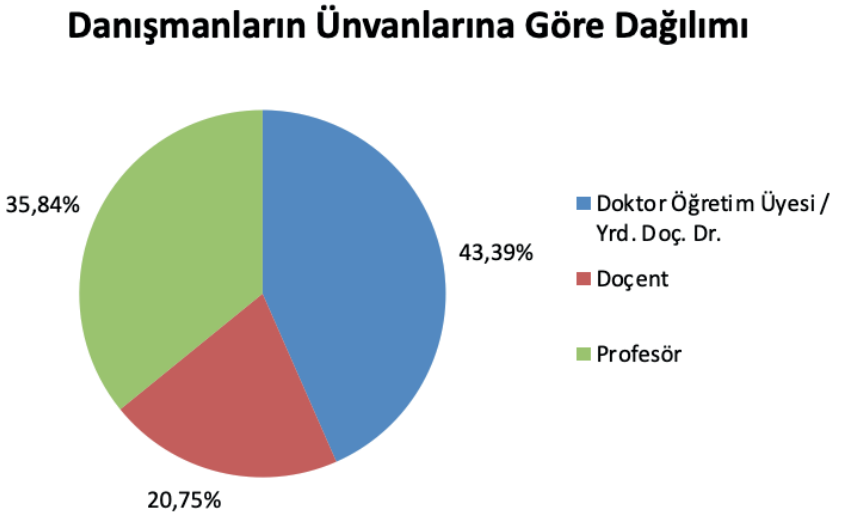
Tez araştırması için araştırmanın yapıldığı kurumdan izin alma durumuna bakıldığında %28,30'nun (n=15) kurum izninin olduğu, %71,70'nin (n=38) kurum izninin belirtilmediği görülmüştür.

Şekil 6. *Araştırmanın Yapıldığı Kurumdan İzin Durumu*

3.8. Tez Çalışmalarının Danışmanların Unvanlarına Göre Dağılımı

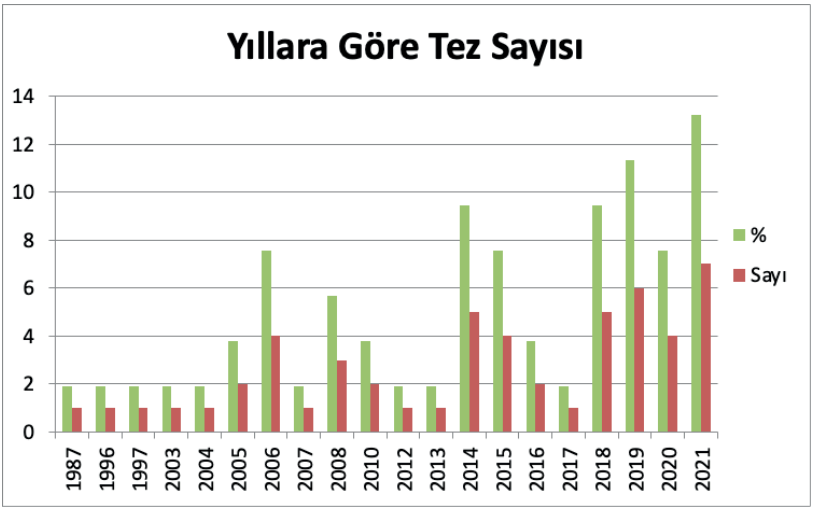
Yayınlanan tezlerin danışman unvanına göre dağılımı incelendiğinde; %43,39'nun (n=23) Doktor Öğretim Üyesi / Yrd. Doç. Dr., % 35,84'nün (n=19) profesör, %20,75'nin (n=11) doçent olduğu belirlenmiştir.

Şekil 7. *Danışman Unvanı*

3.9. Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

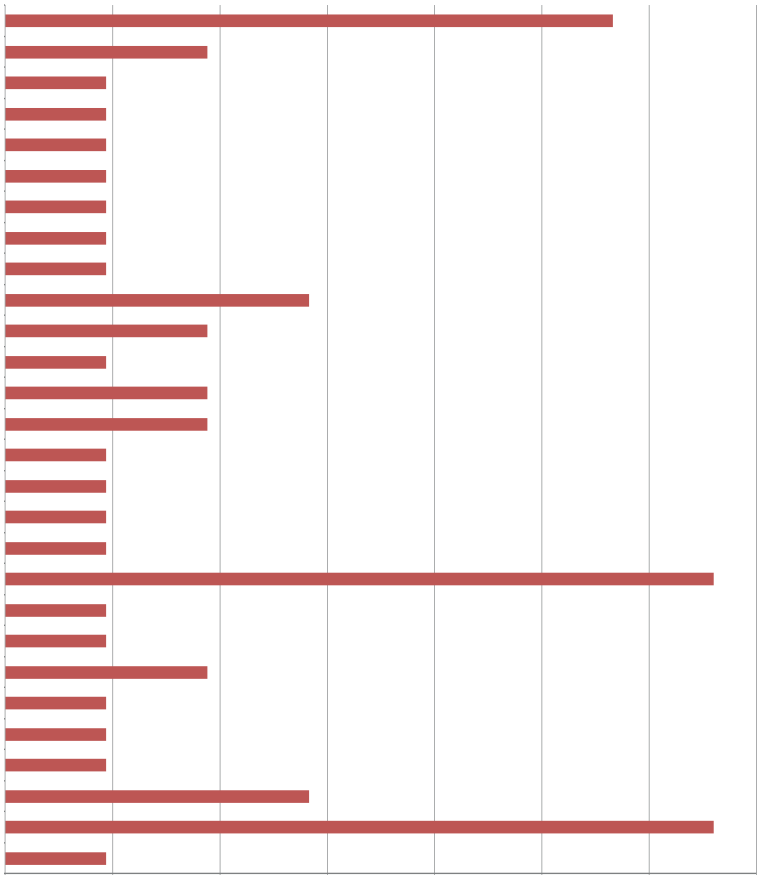
Çalışmaların yıllara göre dağılımına bakıldığında; 2021 yılında %13,20 (n=7), 2020 yılında %7,54 (n=4), 2019 yılında ise %11,32 (n=6) tez yazıldığı belirlenmiştir. 1987 yılından beri yapılan 53 çalışmanın %41,50'si (n=22) son dört yılda yapılan çalışmalara denk gelmektedir.

Şekil 8. *Yıllara Göre Yayınlanmış Tez Sayısı*

3.10. Çalışmaların Yapıldığı Şehirler

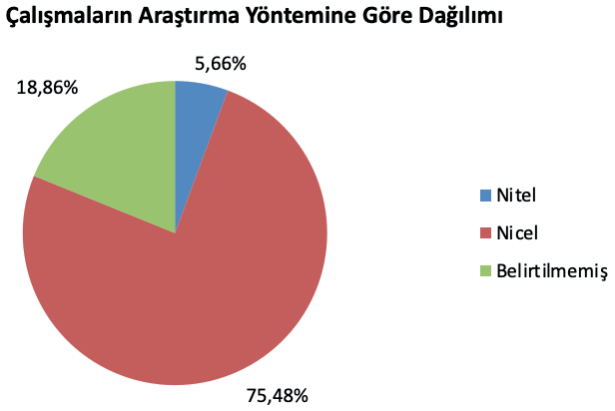
Tez çalışmalarının illere ve ülkelere göre dağılımına bakıldığında; 53 çalışmanın uygulamasının %50,94'ü (n=27) farklı şehir ve %1,88' i (n=1) farklı ülkede gerçekleştirilmiştir. %3,77'sinin (n=2) ise Türkiye genelinde yapıldığı belirlenmiştir. En fazla araştırma %13,20 (n=7) çalışma ile İstanbul'da, %13,20 (n=7) çalışma ile Ankara şehrinde yapılmıştır. İstanbul ve Ankara'yı %11,32 (n=6) çalışma ile Antalya ve Konya takip etmiştir.

Şekil 9. *Çalışmanın Yapıldığı Şehirlerin/Ülkelerin Araştırma Sayısı*

3.11. Çalışmaların Veri Toplama Yöntemlerine Göre Dağılımı

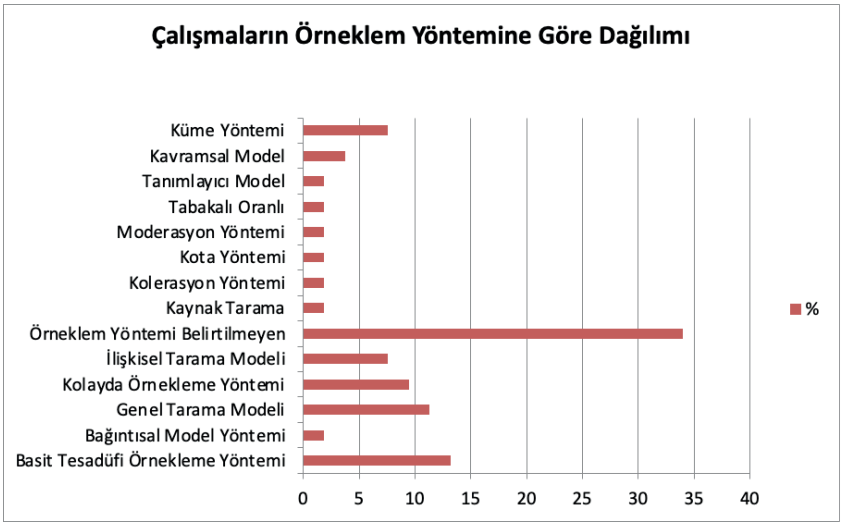
Tezlerde kullanılan veri türüne göre dağılımı incelendiğinde; %75,48'inde (n=40) nicel yöntem, %5,66'sında (n=3) nitel yöntem kullanıldığı, %18,86'sında (n=10) yöntem kullanılma durumu belirtilmemiştir.

Şekil 10. *Araştırma Veri Türleri*

3.12. Çalışmaların Örneklem Yöntemine Göre Dağılımı

Yapılan literatür taramasında tez çalışmalarının örneklem yöntemlerine göre dağılımına bakıldığında; %33,96'sında (n=18) örneklem yöntemi belirtilmediği, %13,20'sinde (n=7) basit tesadüfi örnekleme yöntemi, %11,32'sinde (n=6) genel tarama modeli, %9,43'ünde (n=5) ise kolayda örnekleme yönteminin kullanıldığı belirlenmiştir.

Şekil 11. *Örneklem Yöntemlerine Göre Dağılımı*

Yapılan lisansüstü tez araştırmalarında şu sonuçlar bulunmuştur:

4 : Tartışma ve Sonuç

Türkiye'de örgütsel çatışma konusunda yapılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini yaparak yöneticilere ve araştırmacılara yol göstermek

amacıyla yapılan bu araştırmada, "örgütsel çatışma" konusunu içeren ve yayın izni bulunan 53 tez çalışması değerlendirmeye alınmıştır. Bu konuda yapılan ilk lisansüstü tez çalışmasının 1987 yılında yapıldığı belirlenmiştir. Literatürde "örgütsel çatışma" kavramı ile ilgili bizim ulaşabildiğimiz en eski kaynaklar 1940'lı yıllarda yayınlanmıştır (Barnard, 1948; Deutsch, 1949). Örgütsel çatışma kavramı ortaya çıkması ile Türkiye'de ilk tez çalışması yayınlanması arasında yaklaşık 40 yıl olduğu görülmektedir. Bu durumun nedenlerinden biri 1940 ile 1987 yılları arasında iletişim teknolojilerinin bu kadar gelişmemesi, yeterli sayıda bilim insanının olmaması, yüksek öğretim kurum sayısının az olmasından kaynaklı olabilir.

Ancak konu ile ilgili Ulusal Tez Merkezinde yer alan 71 adet lisansüstü tez çalışmasının 18 tanesinin YÖK tez merkezinde yayınlanmadığı görülmüştür. Yazılan tezlerin türlerine bakıldığında; en fazla tezin yüksek lisans tezlerinden oluştuğu görülmekte olup bunun sebebi de doktor öğretim üyelerinin fazla olmasından kaynaklanıyor olabilir. Çalışmalarda örneklem olarak en fazla kamu sektörü seçilmiştir. Yazılan tezlerin yayınlandığı enstitü dağılımına bakıldığında en fazla tezin sosyal bilimler alanında yapıldığı görülmekte olup bunun nedeninin de araştırmaların konularının sosyal bilimler konusu olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çalışmaların etik kurul izin durumlarına bakıldığında tez çalışmalarının %71,69'nun etik kurul izninin mevcut olduğu görülmüştür. Tez çalışmalarının araştırmacıların cinsiyetine göre dağılımına bakıldığında; kadın araştırmacıların daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum kadınların tüm sektörlerde olduğu gibi bilimsel alanlarda da çalışma hayatına hızla dahil olduklarını göstermektedir. Çalışmaların araştırma yöntemlerine göre dağılımına bakıldığında; en fazla nicel araştırma yönteminin kullanıldığı görülmektedir. 1987 yılında başlayan araştırmaların 2021 yılına gelene kadar sürekli artarak yapılması, örgütsel çatışma konusunun halen güncelliğini koruduğunu ve öneminin olduğunu göstermekte olup en fazla çalışma da 2021 yılında yapılmıştır. Bu sonuçlar örgütsel çatışma konusunun hala güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Gelecekte bu konuda farklı araştırmalar yapılabilir.

Yapılan çalışmalarda örnekleme dahil edilen ortalama sayının doktora tezinde 429, yüksek lisans tezlerinde ise 274 kişi olduğu, kaynak kullanımlarının ortalaması yüksek lisans tezlerinde 109, doktora tezlerinde ise 154 olduğu, yapılan çalışmaların daha çok İstanbul ve Ankara illerinde yapıldığı görülmüştür. Yüksek lisans tezlerinin örneklem sayısının ve kaynakça sayısının doktora tezlerine göre daha az olduğu belirlenmiştir. Bu durumun nedenin yüksek lisans eğitim süresinin doktora eğitim süresine göre daha kısa olması olabilir. Bir diğer neden doktora tezlerindeki araştırma konularının daha detaylı olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Araştırma sonuçları incelendiğinde; örgütsel çatışma yönetimi ile duygusal zeka (Karamuk, 2021), dönüşümcü ve etkileşimci liderlik (Öz, 2021), işten

ayrılma niyetini (Kocaman, 2021), iş performansı (Recepoğlu, 2021), etik iş iklimi (Azad Abdulsamad, 2020), iş tatmini (Takım, 2012), iletişim yeterliliği (Topluer, 2008), örgütsel vatandaşlık (Yılmaz, 2016), arasında pozitif ilişki olduğu belirlenmiştir. Örgütsel çatışma ile örgütsel sessizlik (Kaya, 2021), iş performansı (Durak, 2010), arasında negatif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar çatışma yönetimin önemini ortaya koymaktadır. Yöneticilerin çatışma yönetimi ve çatışma çözüm teknikleri konusunda bilgi sahibi olması gerektiğini savunuyoruz. Aksi takdirde çatışmalar ortaya çıktığında, bu olay iyi yönetilemezse organizasyon ve çalışanlar bu durumdan olumsuz olarak etkilenmesi söz konusu olacaktır.

Günümüzde organizasyonların en değerli kaynağı insandır. Özellikle hizmet sektörlerinde insan organizasyonun ayrılmaz bir parçasıdır. İnsanın olduğu ortamda çatışmanın olmaması kaçınılmazdır. Çatışmaları formal ve informal olarak ele aldığımızda, formal çatışmanın organizasyona olumlu etkisi olduğunu biliyoruz. Ancak informal çatışmaların genellikle organizasyona ve çalışanlara zarar verme ihtimali yüksektir. Bu nedenle kaynakların, pozisyonların, ödüllerin kısıtlı olduğu durumlarda çatışma olasılığı daha da artacaktır. Yöneticilerin çatışma potansiyeli yönünden çalışanları gözlemlemesi, çatışmanın ortaya çıkmadan önce önemleri alması ve çatışma ortaya çıktıktan sonra çözüm yollarını uygulaması gerekir. Bunları yapabilmesi için ise çatışma yönetimi konusunda bilgi sahibi olması gerekir. Çatışmanın olumlu sonuçlanması yöneticilerin doğru çatışma yönetim tekniklerini kullanmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, G. (2014). *Örgütsel Çatışma Nedenleri, Çözüm Yöntemleri Ve Sağlık Çalışanları.* (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Açıkgöz, S. (2014). *Örgütsel Değişim Ve Değişime Direnç: Spor Kulüplerinde Bir Uygulama* (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Akan Çağlayan, O. (2006). *Örgütsel Çatışma Yönetimi Ve Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Akcan, G. (2014). *Örgütsel Çatışmalar Ve Çatışma Aşamalarında Çatışma Çözme Yöntemleri.* (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Alp, A. G. (2015). *Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Özdeşleşme, Örgütsel Vatandaşlık ve Örgütsel Çatışma İletişim Algıları Arasındaki Farklılıklar: (Bir Alan Araştırması).* (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Altıntaş, E. (2018). *Örgütsel Çatışma Ve Performans İlişkisi, Mersin İlinde Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Arıkal Gönül, Ö. (2013). *Örgütsel Çatışma Çözme Yöntemleri: A-Tipi Kişilik, Kontrol Odağı Ve Özgeci Davranış.* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aslan, Ş. (2003). *Hastane İşletmelerinde Örgütsel Çatışma: Teori Ve Örnek Bir Uygulama.* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Aslan, Ş. (2003). *Hastane İşletmelerinde Örgütsel Çatışma: Teori Ve Örnek Bir Uygulama.* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Ayan, B. (2018). *Örgütsel Çatışma Ve Yönetimi: Kamu Örgütlerinde Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Azad Abdulsamad, I. (2020). *The Impact Of Ethıcal Work Clımate On The Management Of Organızatıonal Conflıct*: Case Study; Duhok Unıversıty. Turkey Republıc Fırat Unıversıty Instıtute Of Socıal Scıences Busıness Admınıstratıon Department Master Thesıs.

Ballard, E. S. (1941). Is the National Defense Mediation Board Violating the National Labor Relations Act. J. Marshall LQ, 7, 233.

Baysal, A.C. Ve Tekarslan, E. (1996). İşletmeler İçin Davranış Bilimleri, Avcıol Basım Yayım, İstanbul.

Bolat, G. (2018). *Algılanan Liderlik Davranışının Örgütsel Çatışma Yönetim Stili Ve Tükenmişlik Üzerine Etkisi.* (Yüksek Lisans Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Cevizci, C. (2019). *Hemşirelerin Örgütsel Çatışma Nedenleri Ve Çözüm Yaklaşımları.* (Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.

Çeliköz, D. (2017). Sağlık Sektörü Örgütsel Çatışmalar Ve Mobbing. (Yüksek Lisans

Tezi). Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çet, Ş. (2019). *Orman Ürünleri Endüstrisinde Örgütsel Çatışmanın Öncülleri Ve Sonuçları (Bolu, Düzce Ve Bartın İli Örneği).* (Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bolu.

Deutsch, M. (1949). A theory of co-operation and competition. Human Relations, 2(2), 129-152.

Dişioğlu Haberal, G. (2014). *Örgütsel Çatışma Nedenleri, Örgütsel Çatışma Yönetimi Ve Örgütsel Güven Arasındaki İlişki.* (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.

Doğan, M. (2020). *Franchısıng Sisteminde Örgütsel Çatışma Yönetiminin İşletme Performansına Etkisi: T.C. Konya İli Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Konya.

Doğrul, A. (2015). *Meslek Liselerinde Yöneticiler İle Öğretmenler Arasındaki Örgütsel Çatışma Ve Uzlaşma Alanları: Aksaray İli Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Mevlana Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Doğrusöz, S. (1987). *Hastanelerde Örgütsel Çatışmanın Yönetimi.* (Bilim Uzmanlığı Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Durak, M. A. (2010). *İlköğretim Okullarında Örgütsel Çatışma Ve Örgüt Performansı Üzerine Etkisi: Niğde Merkez İlköğretim Okulları Üzerine Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Güzel, H.M. (2010). *Yüksek Öğretim Kurumlarında Örgütsel Çatışma Ve Yönetimi (Ankara İli Örnegi).* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

H.Haqe Haqe, S. (2019). *Yöneticilerin Örgütsel Çatışma Yönetiminde Modern Liderlik Tarzlarının Rolü: T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi İle Bağdat Üniversitesi'nde Karşılaştırmalı Bir Araştırma.* (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

İmamoğlu, E. (2014). *Örgütsel Çatışmanın Nedenleri Ve Çalışanlar Üzerindeki Etkileri Ve Kamu Kuruluşunda Bir Alan Araştırması.* (Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Kalebaşı, E.S. (2015). *Anaokulu Öğretmenlerinde Örgütsel Çatışma Ve İş Doyumu İlişkisi.* (Yüksek Lisans Tezi). Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kandemir, A. (2006). *Ortaöğretim Okullarında Yöneticilerle Öğretmenler Arasındaki Örgütsel Çatışma Ve Uzlaşma Alanları (Bolu İli Örneği).* (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.

Karahan, A. (2007). "Hastane işletmelerinde Örgütsel Yapıdan Kaynaklanan Çatışmalar ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Araştırma Ve Uygulama Hastanesi Örneği". Yayınlanmış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Karamuk, E.(2021). Duygusal Zekânın Eğitim Kurumlarındaki Örgütsel Çatışma Yönetimini Yordama Gücü. (Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Lisan-

süstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Kavurgacı, N. (2020). *Örgütsel Miyopizm Ve Örgütsel Çatışmanın Demografik Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi: Karaman Osb'de Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Kaya, H. (2021). *Örgütsel Çatışma Ve Örgütsel Sessizlik İlişkisi: Kuşadası Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Kenar, G. (2018). *Kültürel Zekanın Çalışanların Örgütsel Çatışmaları Çözme Yöntemlerine Etkisi.* (Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.

Kılıç, E. (2019). *Örgütsel Çatışma Yönetimi Stratejileri Üzerinde Psikolojik Güçlendirme Ve Duygusal Zekâ Düzeyinin Etkilerine Yönelik Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kım, W. S., Nıcotera, A. M. and Mcnulty, J. (2015), Nurses' Perceptions of Conflict as Constructive or Destructive, Journal of Advanced Nursing, 71 (9), 2073-2083.

Kocaman, P. (2021). *Nepotizmin Örgütsel Çatışma Ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Vakıf Üniversitelerinde Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Koçel, T. (2001). *İşletme Yöneticiliği.* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Mutlu, S. (2004). *Örgütsel Çatışma Yönetiminde Bilgi Teknolojilerinin Rolü.* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Nal, M. ve Nal, B. (2018). *Sağlık çalışanlarının iş doyumu düzeylerinin incelenmesi bir kamu hastanesi örneği.* Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 8(1), 131-140.

Narin, G. (2015). *Ortaöğretim Okullarında Yöneticilerle Öğretmenler Arasındaki Örgütsel Çatışma Ve Uzlaşma Alanları İzmir İli Karşıyaka Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Nergiz, B. (2018). *Örgütsel Çatışma Ve Örgüt İçi Çatışmaların Yönetilmesinde Moderasyon Tekniklerin Kullanılması.* (Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Niederauer, S. (2006). *Üniversite Üst Düzey Yöneticilerinin Kişilik Tipleri Ve Örgütsel Çatışma Çözme Stilleri.* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Öz, S.(2021). *Dönüşümcü Ve Etkileşimci Liderlik Tarzı İle Örgütsel Çatışma Yönetimi Arasındaki İlişkilerin Araştırılması.* (Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Düzce.

Özmen, F. (1997). *Fırat Ve İnönü Üniversitelerinde Örgütsel Çatışmalar Ve Çatışma Yönetimi Yaklaşımları.* (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.

Öztaş, U. (2005). *Örgütsel Çatışma Yönetiminde Cinsiyet Faktörünün Etkisi.* (Yüksek

Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Recepoğlu, S.N.(2021*). Örgütsel Çatışma Ve Yönetiminin İş Performansına Etkisi: Ankara İli Konaklama İşletmeleri Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.

Salihoğlu, K. (2019). *Örgütsel Çatışma Ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Seyhan, F. (2020). *Sağlık Çalışanlarının Yaşadığı Örgütsel Çatışma, Örgütsel Stres, İş Yaşam Kalitesi, İş Tatmini Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki.* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Süter, S. (2021). *Okul Yöneticilerinin Stres Kaynaklarının Örgütsel Çatışma Yönetim Stillerine Etkisi: Okul Yöneticilerine Yönelik Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Sütlü, T. (2007). *Örgütsel Çatışma Ve İşgören Üzerine Etkileri.* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şahin, Ö. (2005). *Hemşirelerde Örgütsel Çatışma Türleri Ve Çözümleme Yaklaşımlarının İncelenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Şamdan, A.İ. (2008). *Örgütsel Çatışma Ve Çözümlenme Yöntemleri: Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Dumlupunar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Şanlıöz, E. (2019). *Örgütsel Çatışma Yönetimi: Üniversitelerde Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Anakara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Şendur, F.E (2006). *Örgütsel Çatışma Ve Çatışma Yönetimi.* (Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Takım, A. (2012). *Örgütsel Çatışmanın İş Tatmini Üzerine Etkisi (Bir Kamu Kurumunda Uygulama).* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Thomas, W.K. (1990). Conflict And Conflict Management, Pws Kent Publising Company, Boston.

Topluer, A. (2008). *İlköğretim Okulu Yöneticilerinin İletişim Yeterlikleri İle Örgütsel Çatışma Düzeyi Arasındaki İlişki "Malatya İli Örneği".* (Bilim Uzmanlığı Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Tuğlu, A. (1996). *Örgütsel Çatışma Ve Yönetimi.* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara,2009, s.109

Uslu, H. (2014). *Örgütsel Çatışma Ve Çalışan Stresi İlişkisi: Özel Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma.* (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Usta, H.(2021). *Öğretim Elemanlarının Mobbing Ve Örgütsel Çatışma Algı Düzeyleri Arasındaki İlişki.* (Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Varlık, S. (2008). *İlköğretim Okullarında Yöneticilerle Öğretmenler Arasındaki Örgütsel Çatışma Ve Uzlaşma Alanları (Konya İli Örneği).* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yıldırım, E. (2016). *Eş Düzey Çalışanlar Arasındaki Örgütsel Çatışmanın Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Rolü.* (Yüksek Lisans Tezi). Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, Ö. (2016). *Örgütsel Çatışma Yönetiminde Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Rolüne İlişkin Bir Araştırma.* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Bölüm 13

BOSNA HERSEK'TE SAVAŞ SONRASI BOŞNAK GERİ DÖNÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRMESİ, DÖNÜŞ EĞİLİMERİ VE BAŞLICA PROBLEMLER

Yüksel Bekir HOŞ[1*]

1 Dr. Öğr. Üys, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne,
E-mektup: yukselhos@trakya.edu.tr.

Siyaset ve Savaşın Tetikleyici Unsuru Olarak Etnik Temel

İnsanları bir arada tutan nosyonlara ihtiyaç vardır. Bu şekilde insanlar örgütlenir, toplumun bir aradalık ruhunun sembolleri, tarihi temellerine atıfla bir geçmiş hikâyesi belirir ve o hikâyenin üzerine yazılacak gelecek kurgusu ve hayali sınırlar da anlam kazanır. Devletlerin manevi ruhunu çoğu zaman bu öğeler oluşturur. Bu açıdan "Etnisite, hem etkileşimdeki kazanç ve kayıp yönlerine hem de kimliğin yaratılmasındaki anlam yönlerine atıfta bulunur ve bu şekilde sembolik olduğu kadar politik, örgütsel bir yönü de vardır"[1]. Tüm bu etnik farklılıkların politikada kullanılmasının ana sebeplerinden birisi, hikâyelerini bitiren ülkeleri bir arada tutacak kavramların arayışıdır. Sosyalizmin yıkılmasının ardından onun küllediği dini ve önemsizleştirdiği etnik farklılıklar kısa sürede etnik gruplarca kullanılmaya başlamıştır. Juergensmeyer bunu "Sovyet sonrası ve sömürgecilik sonrası dönemde laik bağların kopmasıyla birlikte, yerel liderler sosyal kimlikler ve siyasi sadakat inşa etmek için yeni zeminler aradılar ve birçoğu etnik kökene ve dine yöneldi" diye açıklar.[2]

Bu kavramlar, siyasi organizasyonlar için gereklidir. En büyük beşeri organizasyon olan devletlerin kuruluşunda da bu organizasyon, modern zamanların devletlerinde "milli devletler" şeklinde tezahür etmiştir. 20.yy başlarındaki komünist devlet teorisinin getirdiği paradigmanın başlangıçta bir alternatif hatta çözüm olduğu düşünülse de bu alternatifin asırlardır insanların süregelen farklılığı ve inançlarını en fazla külleyen bir atmosferi yapay da olsa meydana getirdiği görülmüştür. Devletlerin ayakta kalmak için iktisat, hukuk ve güç eksenine oturduğu devlet organizasyonlarında komünizm her üçünde de kendisini baskın şekilde hissettirmiş ancak ruhu vermekte yetersiz kalmıştır. Bu ruh, her bir bireyin kendisini ait hissettiği bireysel bazda içerisinde yerini bulduğu, dil, din, tarih ve kültür birliğine atıf yapan bir kavramdır. Aynı dili konuşan insanların birbirleri ile kurdukları dil bağı, eğer önüne din geçmiyorsa millet yaratma sürecinde yeterli bir bağ olabilmektedir. Din sadece bir inanç farklılığı değil bir toplumun diğerini o dinin tarihteki mirası ve hikâyesini kullanarak suçladığı, ötekileştirdiği veyahut onu bir tehdit algısı haline getirdiği "öteki" hikâyesinin en geçerli enstrümanıdır. Bu enstrüman hiçbir mobda, kitlesel linç ve kalkışmada sorgulanmaz ve sağduyu ile önüne geçilemez. Harekete geçirilmiş toplumlarda tıpkı Rwanda'da olduğu gibi "Katliama katılmayanlar siyasi rakip olarak değil bilakis Hutu Irkı'nın hainleri" olduğu söylemi[3] ile siyasi bir sebepten çok ihanetle eşleştirilmiş ve katliama uğramışlardır. Böyle bir durumda bir etnik grubun yerini tayin etmesi ve sağduyudan yana tavır alması zorlaşmaktadır.

1 Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and nationalism: Anthropological Perspectives,* Pluto Press, London 2002, s.13.

2 Mark Juergensmeyer, "Nationalism and Religion", *The Blackwell Companion to the Study of Religion,* (ed.) Robert, A. Segal, Blackwell Publishing, London 2006, s.361.

3 *Genocide of Rwandan Tutsi 1994*, Medecins Sans Frontieres (Sınır Tanımayan Doktorlar), MSF Speaks Out 2014, s.4, https://www.msf.org/speakingout/genocide-rwandan-tutsis-1994, (23.04.2022).

Bosna Hersek'te de benzeri durum daha düşük ölçekte yaşanmıştır. Başlarda Bosna Hersek'teki Hırvat kuvvetlerinde savaşan Boşnaklar ve Bosna Hersek Ordusunda savaşan Hırvat ve Sırplar varken bu insanlar ilerleyen süreçte homojen ordulara geçiş yapmışlardır. Buna rağmen Bosna Hersek Ordusunda kayda değer miktarda beraber yaşama motivasyonu ve geleneğine sahip Sırp ve Hırvat kalmış hatta bunlar Genelkurmay yardımcısı olarak (Katolik kökenli Stjepan Šiber ve Ortodoks kökenli Jovan Divjak) görev yapmışlardır. Ne var ki devlet yaratma sürecinin çok güçlü etnik devlet vurgusu ve savaşın şiddetini yaşayan insanların "kendileri gibi olanlarla etkileşimde bulunmak ve 'güvenli alanlarda yaşamak' eğilimleri sebebiyle" beraber yaşama vurgusu sadece Boşnaklarda sınırlı kalmıştır. Boşnakların milli söylemlerine göre Bosna Hersek'te Sırp ve Hırvat yoktur, Ortodoks ve Katolik Boşnaklar vardır. Bu söylem uyarınca kendisini Bosnalı olarak gören herkesle birlikte yaşamaya yatkın olan Boşnaklar savaşta diğerlerini ötekileştirmede Sırp ve Hırvat devletlerince desteklenen Bosnalı Ortodoks ve Katolikler kadar güçlü bir ötekileştirici dil kullanamamıştır. Ana devletlerin Bosna Hersek'teki din gruplarını bölerek sınırlarını genişletmek istemesinin savaş alanına dönüşen Bosna Hersek, etnisite, ulus, panetnisite kavramlarının hep bir arada son sınavını verdiği bir bölgeye dönüşmüştür. Bu sınavın ne tam anlamıyla kazanıldığı ne de kaybedildiğini söylemek zordur. Çünkü Bosna Hersek halen devam etmekte olan bir projedir. Üzerine oturtulmuş bir Avrupalı yüksek temsilcilik makamının yüksek idaresi altında yönetilmektedir.

Pan Etnisitenin Ortadan Kalkması

Panetnik kimliklerin gelişimi, çok ırklı toplumlarda göze çarpan bir olgudur. Akademisyenler, panetnisite terimini, farklı etnik veya kabile gruplarının ne zaman işbirliği yaptığını, örgütlendiğini ve etnik sınırların ötesinde kurumlar ve kimlikler oluşturduğunu tanımlamak için kullanmışlardır. Gerçekte etnik ulusçuluk bir ülkede ağırlıklı olarak dil hikâyesi üzerinden yürür. Nitekim Bosna Hersek örneğinde neredeyse aynı dili konuşan üç topluluk, nüfusa göre sırası ile Müslüman, Ortodoks ve Katolik inancı çerçevesinde tarihte bağlı kaldıkları farklı uygarlıkların din geleneği ve mirasını taşıdıkları için farklı aidiyetlere sahipti. Bu farklı aidiyetleri dil birleştirmek için asla yeterli olmadı. Yugoslavya döneminde ise dinin rolü geriye itilerek belli belirsiz bir noktada sosyal alanda varlığına izin verildi. Etnik grupların ise "halkların eşitliği" prensibinde Yugoslavya Federal Devleti içerisindeki eşitliği ön plana çıkarıldı. 1961 yılındaki sayımda Yugoslavya nüfusunun sadece %1,7'si Etnik olarak Yugoslav seçeneğini işaretlerken[4] 1981'de nüfusun %5,4[5] ila 5,5[6] bu etnik seçeneği seçmişti.

4 Tim Judah, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale University Press, London 2008, s.566.

5 Ann Lane, *Yugoslavia: When Ideals Collide.* Macmillan International Higher Education, New York 2017, s.173.

6 *Nacionaln Sastav Stanovništva Po Opčinama*, Bosna Hersek Federal İstatistik Merkezi, 15

Burada her nüfus sayımında giderek büyüyen Yugoslav pan etnisitesinin büyütülmesi amaçlanıyordu. Nitekim 1981 sayımı, ulaşılan en üst noktaydı. Bu tarihten sonra ekonominin bozulması ve milliyetçi duyguların yükselmesi birbiri ardına gelmiş ve Yugoslav pan etnisitesi artık hikâyesini yitiren bir ülkeyle birlikte parçalı kimliklere ve kimi yerde bireysel ölçekte parçalanmış kimliklere dönüşmüştür. Kendisini Yugoslav olarak gören bir Sırp, Hırvat veya Boşnak, diğerinin adlandırması ile ötekileştirilerek başkasının onu gördüğü şekliyle kendisine bakmaya başlamıştır. İlanihaye Yugoslavya'da, ekonomik krizin ardından parçalı kimliklerin devam edegelmesi, devletin çöküşüne katkıda bulunmuştur.[7] Bunu takip eden fiili süreçte ise özellikle 90'lara doğru Sosyalist Blokun dağılması ile birlikte Yugoslavya'nın ekonomik ve siyasi problemleri, içerideki etnik gruplara fazlaca referans verilen söylemleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde her etnik grup, kendi cennetlerini yaratacakları ulus devletlerini vurgulamaya başlamıştır.

Ancak burada coğrafi bir sorunsal mevcuttu. Zira ülkenin başlıca üç etnik grubunu oluşturan Sırp, Hırvat ve Müslümanlar (Boşnakların o dönem etnik tanımı buydu) Bosna Hersek'te birbiri ile iç içe ve değişik oranlarda serpiştikleri farklı bölgelerde yaşamaktalardı ve ülke, bir ulus devlet kurmaya müsait şartları sunmuyordu. Merkezi kısımda Boşnaklar ve sonra Hırvatlar, Batıdaki bir cepte yoğun halde yine Müslümanlar ve onları merkezi kısımdan ayıran kısımlarda Hırvat ve Sırplar, Doğuda Müslümanlar ve onları merkezi kısımdan ayıran platolarda yerleşik Sırplar vardı. Kuzeyde Sırp ağırlıklı yerleşmeleri dengeleyen Müslüman-Hırvat etnisiteleri ile Güneydeki Hırvat Müslüman bölgesindeki dengeye etki eden Sırp bölgeleri şeklindeki etnocoğrafi dağılım aslında Müslümanların da Sırp ve Hırvatların da yekpare bir devlet kurmalarını engelliyordu. Bu durumda Sırp ve Hırvatlarca ülkenin bölünmesi düşünülmüş ve Graz'da yapılan bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma ile 6 Mayıs 1992'de Radovan Karadţić, Momčilo Krajišnik ve Branko Simić'ten oluşan BH'deki Sırp toplumu ve diğerlerinin yanı sıra Mate Boban ve Franjo Boras tarafından temsil edilen BH Hırvat Toplumu temsilcileri, Müslüman temsilciler olmadan BH'in geleceğini görüşmek üzere Avusturya'nın Graz kentinde bir araya gelmişlerdir.[8] Ardından şiddetlenen savaş, 1995 yılında imzalanan Dayton Barış antlaşmasına dek ülke, etnik grupların milletleşme süreci yaşadıkları dar alanda yüksek yoğunluklu bir savaş tecrübesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Mayıs 1992, s.1, https://fzs.ba/index.php/1992/05/15/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-opcinama/ (20.05.2021).

7 Sekulic Dusco, Garth Massey ve Randy Hodson, *"Who Were The Yugoslavs? Failed s Sources of A Common Identity In The Former Yugoslavia"*, *American Sociological Review*, Cilt LIX, Sayı 1, Şubat 1994, s. 83–97.

8 *1991'den Beri Eski Yugoslavya Bölgesinde İşlenen Uluslararası İnsancıl Hukukun Ciddi İhlallerinden Sorumlu Kişilerin Yargılanması İçin Uluslararası Mahkeme*, 6 Haziran 2014, s.155, https://www.icty.org/x/cases/prlic/tjug/en/130529-1.pdf (20.08.2020).

Bu savaşta ana etnik grupların devletleri ve bir diğer ana etnik grup olan Boşnakların "aslında hukuken hiç ortada olmayan" devletinin yaratılma süreci belirmiştir. Bu da hukuki olarak Boşnakların "Müslüman" ifadesi ile Musevilere benzer bir etnik grup olarak hem var sayıldıkları hem de bir toprağa referans vermeyen etnik kabullerinin "Boşnak" (Bosnalı manasındadır) kelimesi ile devleti olan bir etnik gruba evrilmesinde önemli bir süreci teşkil etmiştir. Toprak üzerinde otokton ve egemen bir toplum olma iddiası vermesi açısından bağımsızlık Boşnaklar için bir başarı olarak yorumlanabilse de yaşam alanı bir öncekine göre daralmış olması ve yurtdışına giden ve bir daha kolaylıkla geri gelmeyecek nüfusun kaybedilmiş olması açısından da bir başarısızlıktır. Sonuçta Boşnaklar bir ana devlete kavuşmuş, ana etnisite olarak Yugoslavya'nın üç büyük etnisitesinden birisi olan ama belli bir egemen toprağı olmayan ulus olmaktan kurtulmuşlardır. Halen Bosna Hersek'teki Boşnakların milli ölçüde ne kadar egemen oldukları bir tartışma konusu olsa da Bosnalılık bağlamında bir egemenlik belli ölçüde, manda idaresi benzeri bir devlet yapılanmasında da olsalar söz konusudur. Ana etnik gruplar, devletler ölçeğinde kurulu, egemen ve tanınmış bir devleti olan milletleri kast eden bir ifadedir. Bunların yayıldıkları alanlarda üst kültürü oluşturup bunların hâkim oldukları alt kültür bölgeleri ve bu kültürleri taşıyan, temsil eden mikro etnik gruplar hayli fazladır. Bir etnik grup, zaman içerisinde doğar, gelişir, yayılır, yaşadığı yerden sürülür, göç eder, yayılma alanı daralır ve bir diğerinin içerisinde dilini ve kültürünü kabul ederek erir veya yok olur. Etnik grubun ortadan kalkması, bir nüfusun ve insan grubunun hepten ortadan kalkması değil, bir dil ve kültürün bir diğerinin içerisinde erimesi ile de mümkündür ve genellikle böyle olmaktadır. Balkanlarda devletini kurmayı başarabilen ve başaramayan, kurduğu devletin sınırlarını bir diğer etnik grup ya da milletin aleyhinde genişleten ve böylelikle hiçbir etnik üyesi dışarıda kalmayan milletler yoktur. Az veya çok bir milletin en az bir köyden oluşan bir kısmı mutlaka bir diğer ülkenin içerisinde kalmıştır. Bir milletin kendi etnik grubunun yaşadığı alanların tamamını veyahut büyük bir kısmını elinde tutması hem teritoryal hem de demografik bir başarıdır ve kimi zaman da bölgedeki etnik grupların aritmetiğine aykırı bir başarı bile olabilir. Pan etnisitenin ortadan kalkmasında en travmatik örnek Bosna Hersek'te cereyan etmiştir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra ortadan kalkan "Sovyet Vatandaşlığı" kavramı bu ülkede olduğu gibi acı tecrübelerle tarihe veda etmemiştir. Bosna Hersek'te Sovyetlere göre daha kısa bir zamanda birbirine başarıyla yapıştırılan ve Yugoslav pan-etnik kimliği çerçevesinde bir araya getirilen toplumların ayrışması esnasında şehirlerdeki heterojen yapılar büyük ölçüde ortadan kalkmış, gelecekte ayrılmayı kolaylaştıracak yeterli türdeşlik sağlanmıştır. Geçmişte birbirinin bayramlarını bilen, bir diğerinin alfabesini rahatlıkla okuyan, dini ve geleneksel atmosferi ile barışık insanların aksine artık çizili sınırlar içerisinde kendi gibi olan kimselerle aynı sokaklarda dolaşan, aynı değerleri paylaşan ve gelecekte yine kendisi gibi olan kimselerle bir kaderi paylaşmak ve kaderini kendisi gibi olmayanlardan ayıracak insanlar

yaşamaktadır. Mevcut siyasi atmosfer her geçen sene ayrılmaya daha da yakın bireyler meydana getirmekte, aynı ülkede birbirinden ayrı tarih, birbirinden ayrı edebiyat ve birbirinden ayrı aidiyet hikâyeleri çocuklara öğretilmektedir. Bu tür bir ülkenin Dünya haritasında tutulması için kesinlikle dış garantör ülkelerin desteği şarttır ve Bosna Hersek'teki barış sürecini desteklemekle yükümlü PIC (Peace Implementation Council) gibi yapılardan daha fazlası ve daha etkili olanlarının devreye sokulması gerekmektedir. Nitekim mevcut Dünya şartlarında bir diğer kriz olmadan bu tarz bir inisiyatifin vücuda getirilmesi büyük ölçüde olanaksızdır.

Bosna Hersek'teki Savaş Sonrası Etno-Coğrafi Durum

Bosna Hersek, sınırları belirli olmasına rağmen içerisindeki Boşnakların ülke içerisindeki etnik yayılma alanları sürekli daralan bir devlet olmuştur. Hersek İsyanı döneminde Hersek'ten göç etmek ve bir kısmı Arnavutluk ve Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Boşnaklar yanında II. Dünya Savaşı döneminde özellikle Hersek ve Doğu Bosna'da yaşanan katliamlar, Boşnakları deyimi yerinde ise ülkenin göç edilmesi zor batı ve orta kesimine denizden izole bir dağlık alandaki vadi yerleşmelerine sıkıştırmıştır. Bu aşamada başlayan her savaş da ortada kalan toplumu coğrafi gerçekliği çerçevesinde daha da kuşatılır, daha da yardım alamaz hale getirmiş ve daralan etnik sınırlarında bir toplum var oluş mücadelesi verir hale getirmiştir. 1992-1995 arasında yaşanan savaş, ülkedeki tüm etnik unsurları kendi "kurtarılmış bölgelerine" adeta çivilemiş, ülkedeki güvenliğin temin edilmesine dek geçen uzunca bir sürede ise özellikle yurtdışına göç eden topluluklar geriye dönme eğilimini yitirmiştir. Ülke içerisinde göç edenlerde bu eğilim biraz daha sağlam bir zemine oturmuş olsa da dönüşlerin sosyal güvenlik kısmı zayıf kaldığı için geri dönenler de döndükleri yerlerde kalmamıştır.

1991 sayımı ile 2013 arasında 845.874 kişi (%19,3 oranında bir nüfus) ülke demografyasından eksilmiştir[9]. Bu nüfusun nominal artış hızıyla günümüzde 1 milyonun üzerinde olacağını söylemek mümkündür. Gerçekte ise savaş sebebiyle ülkeden ayrılmak zorunda bırakılanların sayısı 1,2 milyondur. 2013'e kadar kısmi geri dönüşler ve kısmi artışlar ile aradaki fark 845.874 olduğu için matematiğin gösterdiği rakam üzerinden gitmek durumundayız. Bu 845.874 kişinin çoğunun Boşnaklardan oluştuğundan hareketle 1 milyon kadar bir insanın günümüzde Avrupa'nın çeşitli ülkeleri, ABD, Kanada ve Avustralya'da yaşadığı ve bu ülkelerin sosyal güvenlik sistemlerine entegre oldukları için gelme eğiliminde olmayacakları açıktır. İlerleyen kısımlarda bu, sahadan örneklerle de açıklanmıştır.

Ülkede daha önceleri örneğin etnisiteleri (misali bir yüzde verilerek anlatılacak olursa) %50, %25, %25 sıralaması ile dengelenmiş birçok şehir

9 Mulalic Muhidin, "Ethnic Cleansing, Genocide and Demographic Changes in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Cilt II, Sayı 2, Haziran 2019, s.72.

veya yerleşme, hâkim etnik grubun lehine %95 küsur gibi oranlara gerilerken bazılarındaki hâkim etnik grup ezici çoğunlukken azınlığa düşmüştür. Öyle ki Boşnakların 1991 sayımına göre[10] şehir merkezinde %64'ünü idari alanda ise %60'ını oluşturduğu Srebrenitsa'da günümüzde belediye seçimlerini Sırp partileri kazanmıştır.

Geri Dönüşün Hazırlanması

Savaşların ardından geri dönüş mefhumu güvenlik ve sarsılan, köklerinden koparılan beşeri ortamın ticarete ve hizmetlere elverişsizliği sebebiyle gerek sosyal gerekse sektörel açıdan zorlukları olan ve uluslararası çapta koruma garantisi gereken bir meseledir. Bosna Hersek'te de 2,2 milyondan fazla insanın IDP kategorisinde olduğu yani ülkesinde yerinden edildiği gerçeği söz konusudur.

Şekil 1: *Komşu Ülkelere Doğru Göç ve Yerinden Edilen Kişilerin Hareketleri*[11]

II. Dünya Savaşından sonra Avrupa'da görülen en büyük boyutlu bu insanlık trajedisinde ölen sivillerin sayısı, yaklaşık 150.000'dir. Dört yıllık savaş, Avrupa'da II. Dünya Savaşı'ndan bu yana meydana gelen en büyük insan

10 *Nacionalni Sastav Stanovništva Po Naseljenim Mjestima*, Bosna Hersek Federal İstatistik Merkezi, 15 Mayıs 1992, s.98, https://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-naseljenim-mjestima-bilten-234.pdf (20.05.2021).

11 Vendramin, (a.g.b) s.45 Haritasının Türkçeleştirilmiş halidir. (Y.HOŞ)

hareketi ile sonuçlandı. Savaş sonrasında 2,2 milyondan fazla insan yerinden edilmiş, evlerinden kaçmaya zorlanmıştır; bunun 1.2 milyonu sınırları geçerek komşu ülkelere ve bazı Batı Avrupa devletlerine sığındı ve geri kalan 1 milyonu da ülke içinde yerinden oldu.

Bu insanların önemli bir kısmı da mülteci ve sığınmacı gibi kategorilerle başka ülkelere gitmiştir ve kendileri için 1992-1995 savaşının ardından 200 binden fazla mülkün iade edilmesine yönelik yasal süreç tasarlanmıştır. Bosna'da yaygın olarak "mülkiyet hukuku uygulaması" olarak anılan bu büyük ölçekli çatışma sonrası iade sürecinin, uluslararası barış inşası tarihinde emsali yoktur.[12] Bu emsalsizlik de doğal olarak tecrübesizliği ve karar alma, uygulama süreçlerindeki gecikmeyi de beraberinde getirmiştir. Sonuçta mülklerin sahiplerine dönüşleri için alınan kararlar, yapılan antlaşmalar ve ülkede konuşlandırılan kuvvete rağmen insanların mülklerine dönüşü yeterli ve istenilen düzeyde olmamıştır. Özetle; mülkün sahiplerine dönmesi, sahiplerinin mülklerine dönüşünün garantisi olmamıştır.

Yine de mülk iadesi yapılırken bir milyon mültecinin ve yerinden edilmiş kişinin fiili dönüşü için bu hayati bir ön koşul olmuştur. Geri dönenler ise bu mülklerini çoğunlukla ya satmış ya da kiraya vermişlerdir. Federasyon'da sayısal çoğunluk olarak en büyük etnik topluluk olan Boşnaklar, mülteci dönüşünü ve özellikle azınlık dönüşünü başarıyla uygulasalardı "diğer iki tarafın savaş kazanımlarını tersine çevirmek için siyasi bir strateji" olarak araçsallaştırma potansiyeline sahiplerdi. Ancak bu da gereği gibi başarılamadı. Boşnakların en büyük partisi olan ve savaş zamanında ve sonrasında ülkedeki Boşnak çoğunluklu egemen alanı yöneten SDA, Sırp kesiminden ve Hırvat kontrolündeki sahalardan gelen herkesi potansiyel bir mağdur ve yine potansiyel SDA seçmeni olarak görmüştür. Bu insanların deyimi yerinde ise Sırp Cumhuriyeti veya Hırvat kantonlarında yaşamalarındansa SDA kontrolündeki Orta ve Batı Bosna kantonlarında aktif bir SDA seçmenine dönüşmeleri siyasi açıdan daha karlı bulunmuştur. Görüşülen SDA yöneticilerinden[13] alınan demeçlerde ise kendilerinin yaklaşımı "daha yönetilebilir bir Bosna Hersek için Boşnak kantonlarının nüfus homojenliğinin ve karar alma süreçlerinin işlerliği temin edilmiştir" şeklinde olmuştur. Yani bu yetkililere göre Banja Luka'da Boşnakların %14,59'luk bir azınlık olması yerine oransal açıdan daha güçlü oldukları ancak nüfusun yarısını bile oluşturamadıkları Travnik'te 1991'deki %45'lik orandan 2013'teki %66 oranına taşınmaları daha makul bir gelişme olmuştur. Pek tabii ki bu anlaşılabilir bir reflekstir. Zira bir savaşın ardından insanlar, kendilerini güvende hissedecekleri, kendi insanlarının daha çok yaşadığı bölgelere göç ederler ve bu da onları homojen alanlar kurmaya itmektedir. Hin-

12 Rhodri C. Williams, "Post-Conflict Property Restitution And Refugee Return in Bosnia and Herzegovina: Implications for International Standard-Setting and Practice", *New York University Journal of International Law and Politics*, Cilt XXXVII, Sayı 3, 2005, s.443.

13 10.07.2017-14.07.2017 arasında Bosna Hersek'te Müslüman çoğunluklu 4 kantondaki yöneticilerle yapılan görüşmelerden edinilmiştir. (Yüksel HOŞ & Amir FULURIJA)

distan'ın ayrılma sürecinde Pakistan ve Bangladeş'i doğuran süreçte birçok Hindistan şehrinde yaşanan olayla benzeşen bu hadise pek tabii ki minör bir sahada oldukça yüksek yoğunluklu bir savaşın beraberinde gelişmiş ve travma boyutu da yüksek olmuştur. Benzeri Boşnak kesiminden kaçan Sırp ve Hırvatlar için de söz konusu olmuştur. Sırp kesiminde Višegrad'da yaşayan Goraždeli Sırplar, 1991 sayımında %34,3 ile ikinci büyük etnik grubu oluştururken 2013 yılında %3,38'e düşmüşlerdir. Goražde şehri gibi yine aynı nehrin Drina'nın kıyısındaki Višegrad'a gelen Sırplar, Goražde'yi boşaltırken Višegrad'ın daha da Sırp çoğunluklu olmasına sebep olmuşlardır. Buna rağmen Višegrad'ın zaten kısıtlı ekonomik potansiyeli onları geçindirmekten uzak olduğu için bu sırpların da bir kısmı, merkez olarak gördükleri Banja Luka'ya göç etmiş, bir kısmı da Almanya, Avusturya gibi ülkelere ya da en yakındaki Sırbistan'a göç etmiştir. Banja Luka'dan ayrılan Hırvatlar da daha yakın olan Orta Bosna kantonlarındaki Vitez, Kiseljak gibi Hırvat yoğunluğu yüksek şehirlere ek olarak Hırvatistan sınırına daha yakın olan Livno, Şoriki Brijeg, Duvno gibi şehirlere göç etmişlerdir. Hırvatlardaki durum, Sırp ve Boşnaklara göre daha da şanslı bir hal arz etmektedir. Bosna Hersek'teki Hırvatlar bu konuda özellikle Hıravtistan anayasasındaki bir haktan istifade etmektedirler.

Hırvat Vatandaşlığı Yasası'nın 16. maddesine göre, Hırvatistan Cumhuriyeti'nde ikametgâhı olmayan Hırvat halkına mensup kişi Hırvat vatandaşlığı alabilir.[14] Hatta yine aynı yasaya göre Ebeveynlerden en az birinin Hırvat vatandaşı olması durumunda soy olarak Hırvat kabul edilebilmektedir. Avrupa Birliği Demokrasi Gözlemevi'nin (EUDO) bir raporu, Hırvatistan vatandaşlık yasasının 16. maddesinin "'yakın çevrede (eski Yugoslav cumhuriyetlerinde yaşayan) etnik Hırvatların vatandaşlığa alınmasını kolaylaştırdığını" belirtmektedir. Özellikle Bosna-Hersek'teki Hırvatlar için bu söz konusudur. Rapora göre Hırvatlar, Bosna-Hersek'in toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 16'sını oluşturuyor.[15] Raporda ayrıca, yasanın 16. maddesinin "Hırvatistan'da daha önce veya şu anda ikameti olmayan etnik Hırvatların beyan yoluyla Hırvat vatandaşlığı almalarının yolunu açtığı" belirtilmektedir. Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun (ECRI) Hırvatistan hakkındaki raporu, "etnik Hırvatların vatandaşlık almak için basitleştirilmiş prosedürlerden yararlandığını ve başka herhangi bir vatandaşlığı da elinde tutabileceğini" belirtmektedir. ECRI raporu, Hırvat vatandaşlığı elde etmek için etnik Hırvatların yalnızca bir şartı yerine getirmesi gerektiğine dikkat çekiyor: "Hırvat hukuk sistemine ve geleneklerine bağlılık".[16] Bu durumda Bosna Hersek'teki Hırvatlar, Hırvat emeklilik sistemine, Hırvat işsizlik ve sosyal yardım fonlarına entegre olup Hırvatistan'daki hak-

14 Hırvatistan Resmi Gazetesi, no. 53/91, 70/91, 28/92, 113/93-Anayasa Mahkemesi kararı, 4/94 ve 130/1

15 Francesco Ragazzi, Igor Stiks ve Viktor Koska, "Country Report: Croatia", *Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute*, (RSCAS/EUDO-CIT-CR 2013/12), 2013, s.7.

16 Ragazzi ve diğerleri, a.g.b., s.7.

larından da faydalanabilmek durumundadırlar. Meydana getirilen bu fırsat eşitsizliği ile ülkedeki Hırvat topluluğun önemli bir kısmı, Hırvatistan'a yakın şehirlerde yaşayan, yazları Hırvatistan'da çalışan, kışlarını Bosna Hersek'te geçiren, yaşadıkları ülkede komşu ülkenin vatandaşlığına dair tüm maddi ve manevi haklara sahip olup yaşadığı ülkeyi adeta ucuz bir istirahat mekânı olarak kullanan şanslı bir azınlığa dönüşmüştür. Bu azınlığın "bölgesel çoğunluk" olarak yaşadıkları kantonlardaki Boşnaklar ve Sırpların ise bu tarz bir avantajları olmayıp kendilerini daha rahat hissedecekleri bölgelere çekilmekten başka seçenekleri yoktur. Bu meselenin bir boyutu da Bosna Hersek'teki tanımlanması çevre ülkelerce yapılmış etnik toplulukların yanlış anlandırılmaları fenomenidir. Bosna Hersek'te yaşayan Katolik ve Ortodoksların Hırvat ve Sırp olarak adlandırılmaları, Batı Avrupa, Sırbistan, Hırvatistan ve dönem de Rusya tarafından kışkırtılmış olan bir meselenin tezahürüdür. Bosna Hersek'te 1878'e dek devam eden süreçte esasen Bosna Hersek diyalektlerini konuşan Boşnak Müslümanlar, Boşnak Katolikler ve Boşnak Ortodokslar yaşamaktadır. Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ kayıtlarında da Boşnaklık daha çok Bosnalılık vurgusu ile birlikte anılan ve diğer din gruplarını da kapsayan bir ifade iken bölgedeki diğer dini grupların Hırvat ve Sırp yayılmacı emelleri lehine kullanılmaları ile ülkede Boşnaklık sadece Müslümanların elinde kalmış bir aidiyete dönüşmüştür. Nitekim geçmişte Boşnaklığı savunan Katolik rahiplerden Ivan Frano Jukić (1818-1857 arasında yaşamıştı ve Slavoljub Bošnjak adını kullanırdı)[17] gibi kimselerin de aralarında bulunduğu az sayıda gayrımüslim kitle halen Boşnak Katolikliği ve Boşnak Ortodoksluğuna bağlıdır. Bu mesele, günümüze dek devam eden önemli bir kimlik meselesi gibi görünse de esasen Bosna Hersek'in varlık sebebidir. Ülkenin resmi dilleri arasında zikredilen Hırvatça ve Sırpça'nın bile anayasaya eklenmesi esasen ülke toprakları içerisinde birbirini anlayan ve yüzyıllardır ortak diyalekt oluşturmuş olan bu üç inancın insanlarının "ait oldukları veyahut aidiyet hissettikleri milletlerin kimliğine etiketlenerek gündelik hayatlarını ve siyasetlerini zorlaştırmaktan öte olmayan" bir prosedürler silsilesine teslim olmaları sonucunu getirmiştir.

Millet bazında Boşnaklık artık büyük ölçüde Bosnalı Müslümanları kapsadığı ve 1992-1995 arasındaki savaşta diğer iki etnik topluluk, komşu Sırbistan ve Hırvatistan'dan yoğun yardım alarak bir diğeri ile savaştığı düşünülecek olursa ülkede çözümün bir kısmı kimliksel diğer kısmı da yapısaldır. Bu sebepten ülkedeki savaş sonrası interetnik kontrol alanları etnik temelde ortaya çıkmış olan ve birbirinden ayrışmış bir toplumun tekrardan milli temelde bir araya gelmesi zordur. Boşnak kelimesinin yeniden Bosnalı Müslüman, Ortodoks ve Katolikleri kapsayan bir milli tanımın manasına gelmesi de zordur. Ülkenin tüm üç unsuru oluşturacak tek bir Boşnak milletinin ülkesi haline getirmek ise Dayton Barış antlaşmasının ülkedeki Boşnaklar, Sırplar ve Hırvatlar şeklinde üç millete vurgu yapması sebebiyle neredeyse olanaksızdır.

17 https://iges.ba/en/geopolitics/the-common-identity-of-todays-citizens-of-bosnia-and-herzegovina/ (15.07.2021).

Bosna Hersek'in devlet olarak devamı adına dışarıdan indükte ettirilecek bir "Bosnalılık" Pan Etnisitesi kavramı ile inşa edilecek sistem ise Hırvatistan ve Sırbistan'daki kurumlara görece hem karar almada hem de maddi kuvvet bazında zayıf olan Bosna Hersek kurumlarının üstesinden gelebileceği bir şey değildir. Şu anki durumda bir diğerini "aynı milletin farklı inançtan ferdi" olarak görmekten ziyade bir diğer ülkenin ajanı, bir diğer kültürün ülkedeki taşıyıcısı, bir diğerinin ötekisi olarak gören grupların kendi kontrol alanlarında diğerini "öteki" olarak gördüğü bir ülkedeki dönüşlerin de asla kalıcı ve güçlü olması beklenmemelidir. Bosna Hersek'in "failed state" olduğu ve paylaştırılması gerekliliği üzerine konuşanların halen mevcut olduğu bir dünyada ülkenin siyasi sınırlarının ve istikrarının kaderi ise AB üyeliği olarak görülmektedir. 2021 yılında dönemin Slovenya Başbakanı Janez Janša tarafından dile getirilmesine rağmen sonrasında yalanlansa da[18] zaman zaman dile getirilen Bosna Hersek'in çözülerek paylaştırılması doğrultusundaki fikirlere karşın AB üyeliği bir reçete olarak gösterilmektedir. Nitekim Arnavutluk Başbakanı Edi Rama, meselede kendisine de danışıldığını söyleyerek Janša'nın "sınırların yeniden çizilmesine dair" önerisini doğrulamıştır.[19] Bu tarz fikirlerin belki de toplumu AB üyeliğine yaklaştırmak ve istikrarı adres göstermek için AB tarafından Janša gibilerine seslendirilmek üzere servis ettirildiğini düşünmek de ihtimal dâhilindedir. Bu bağlamda Bosna Hersek'te gerçekleştirilen veyahut sahnelenen savaş, Bosna Hersek'in tarihi etnik gruplarını, tarihi sınırlarını ortadan kaldırmaya matuf bir şekilde ülkedeki interetnik sınırlarda yaşayan insanları homojen alanlara hapsetmekle birlikte tamamlanmış bir aşamadır. Geri dönüşlerin başarısızlığı ise ülkenin şimdi değilse gelecekte paylaşılması adına kolaylaştırıcı bir etkendir. Ayrıca geri dönüşlerin neredeyse 10 sene gibi uzun bir zamandan sonra başlatılması da insanların gittikleri bölgelerde düzenlerini kurmalarına yol açmış ve geri dönmeye dair isteklerini kırmıştır.

Dönüşlerin Zaruriyeti ve Dönme Eğilimi

1992-1995 savaşı, yaklaşık 258.000 Bosnalı'nın (savaş öncesi nüfusun %5.9'u) ölümüyle sonuçlandı ve Kayıp kişilerden sorumlu devlet komisyonuna göre sadece 1999'da 27.371 kişinin kayıp olduğu bildirildi (UNDP 2007 raporu). Resmi ICRC kayıtlarına göre 20.000'den fazla kişinin hala kabul edildiği düşünüldüğünde, kayıp kişiler insan hakları sorununun belki de en trajik yönüdür. Kayıp olmakla birlikte geçmişte gömüldükleri toplu mezarların kazılması ve kimlik tespiti bu sayıyı 500'den fazla kişi azaltmamıştır.[20] Savaş sırasında, 4,4 milyonluk savaş öncesi nüfusun yarısından fazlası savaş öncesi

18 https://www.aa.com.tr/en/europe/bosnian-serb-leader-republika-srpska-has-own-non-paper/2228610 (13.05.2022).

19 https://euobserver.com/opinion/151741 (14.07.2022).

20 Armin Sirčo, Žarko Papić, Milena Marić ve Tamara Koren, "Bosnia and Herzegovina Human Development Report", *UNDP United Nations Development Programme*, Haziran 2003, s.36, https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=558894 (13.05.2020).

evlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Yaklaşık 1,3 milyon mülteci ülke dışına kaçtı ve bir milyon kişi daha ülke içinde yerinden edildi.[21] Yerlerinden edilenler Tuzla gibi büyük kentlerde yığılarak buraları zorunlu ve idamesi zor bir insan yığınağına dönüştürürken Sırp kesiminde ise yerlerinden edilen Boşnak ve Hırvatların evlerine yerleştirilen Sırpların durumu göreceli olarak daha rahattı. Bosna Hersek'teki geri dönüşlerin gerçekleştirilmesi, savaşın önemli bir bölümünde Bosna Hersek özelinde cereyan eden insan hakları ihlallerine ve insanlık suçlarına sessiz kalan Avrupa Topluluğu için bir nevi günah çıkartma ve saygının yeniden tesisi fırsatı taşımıştır. Ayrıca Bosna Hersek'e dönüşlerin başlaması, Bosna Hersek'te istikrarın sağlanması anlamına da geleceğinden bu konuda Avrupa Topluluğu ülkeleri (AB'nin o dönemdeki adı) savaşta göstermekte geç kaldıkları gayreti bu konuda gösterme eğiliminde olmuşlardır. Buna rağmen Boşnakların özellikle Almanya, Avusturya ve İskandinavya'da ekonomik ve sosyal hayata entegrasyonu konusunda kendilerine sağlanan imkânların geri çekilmemesi sebebiyle bu ülkelere göç eden kimselerin pek azı geri dönmüştür. Günümüzde Ukrayna özelinde yaşanan savaşın bir benzeri şekilde cereyan eden Bosna Hersek savaşı esnasındaki göçlerde Bosna gibi birkaç milyon nüfuslu bir ülkeden kaçan nüfusun gelişkin Avrupa ekonomileri içerisinde işgücü olarak sindirilmesi, savaş sonrasındaki insanların dönüşünü pozitif makyajla zorlaştıran en büyük etken olmuştur. Şüphesiz benzeri bir geri dönüş probleminin özellikle Ukrayna'nın doğusunda cereyan etmesi ihtimali de yüksektir. Bu tarz geri dönüşlerde özellikle dış göçlerde güvenlik faktörü tamamlandığı takdirde dahi 5 dış faktör çok önemlidir ve dönüşlerin tüm ayağının oturtulması dahilinde bile sığınmacıların dönmeye istekli olmama durumunu derinden etkilemektedir. Bunlar:

a) Yerinden edilen bireylerin gittiği destinasyonun (hedef ülkenin) kaynak ülkeye olan mesafesi,

b) Yerinden edilen bireylerin "asyllum seeker" (sığınmacı) ve "returnee" (geri dönüşçü) olma sınıflandırmaları arasında geçirdikleri süre,

c) Bir üstteki sürenin yaşam kalitesi bazında kişilerin hayatındaki etkisi (iyi/kötü) ve bu kalitenin dönülecek ülke ile kıyaslaması ile kişilerin dönme eğilimlerine etkisi,

d) Yerinden edilen bireylerin çocuklarının gittikleri ülkede devam eden eğitim öğretim süreçlerini bekleme ve sonuçlandırma eğilimleri ve akabinde ebeveynlerin katıldıkları sosyal güvenlik sisteminde emekli olana dek geçirmeleri gereken sürenin "anavatanlarına dönüş" için vazgeçilir/vazgeçilemez olmasının kıyaslaması ve bunun onların dönme eğilimlerine etkisi.

21 Anders H. Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", *International Migration*, Temmuz 2006, Cilt XLIV, Sayı 3, s.118.

e) Aileleri göç etmiş olan çocuk ve gençlerin eğitim öğretim gördükleri ve ikinci dil olarak dilini benimsedikleri destinasyon ülke (hedef ülke) ile kurdukları bağlantı, uyum ve aidiyet.

Nitekim 11 Haziran 2013 ve 1 Eylül 2013 yılları arasında İsveç'te Göteborg, Malmö ve Karstad'da yerleşik 900 Boşnak göçmen ve çocukları ile telefon ve Whatsapp grupları yoluyla yapılan görüşmelerde savaşın üzerinden 20 yıla yakın süre geçmiş olmasına rağmen dönüş eğiliminin sadece ebeveynlerde olması dikkat çekicidir. Sadece 50-55 yaş aralığındaki kimselerin verdiği cevaplarda olumlu cevaplar %50'yi aşmaktadır. Bu durumda 1963 ve daha önceki tarihlerde doğan ve Bosna Hersek'teki savaşa dek gençliğini doğduğu topraklarda geçirenlerin belirli bir nostaljik eğiliminden söz etmek mümkündür. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir nokta vardır ki bu da aynı yaş grubundaki insanların yarısının da dönme niyetinde olmamasıdır. Yine unutulmamalıdır ki anketlerde insanlar belirli bir rahatlıkla soruları cevaplarken realitenin kendisi ile yüzleşmek söz konusu olduğunda aynı rahatlıkta anlık kararlar almayacaklardır. Bir diğer deyişle, kimse anketlerde verdiği anlık cevaplar gibi kurulu düzeni bir başka ülkeye taşımayı anlık gerçekleştiremeyecektir. Bu tarz durumlarda da kazanımları koruma, eğitim gören ya da eğitim süreci esnasında tanıştığı bireylerle evlilik kuran bir sonraki jenerasyonun eğilimleri ya da onların geleceğini düşünerek karar alacaklardır. Ayrıca 45-50 yaş arası grubun dönüş eğilimlerinde %33'lük "evet dönmeyi düşünüyorum" cevabının bir sonraki yaş grubunda 20 puandan fazla artması da geçirildiği eğitim sonrası olgun ve profesyonel yaşamı (iş ve evlilik) kaynak ülkesinde deneyimleyen ve deneyimleyemeyen kritik yaş grubunu göstermesi açısından önemlidir. Ülkesinden 30-35 yaşında iken ayrılan bir bireyin tercihi ile 25-30 yaşlarında ayrılan bir bireyin tercihi arasındaki fark, yaşanmışlık ve sosyalleşme ile de açıklanabilecek parametrelerle birlikte ele alınmalıdır. Bireyin sosyalleşmesinin zirveye eriştiği dönemleri geçirdiği ülkede geride bıraktığı kimseler ölçüsünde geri dönüş eğilimi de artmaktadır. Bu bağlamda görüşülen kimselerin bazısında Tablo 1'e yansımayan ve özellikle Srebrenica ve Banja Luka gibi büyük trajedilerin yaşandığı ve "dönüldüğü takdirde dahi yakın çevresinden pek kimsenin kalmadığı" inancını taşıyan insanların dönme eğiliminde olmaması ayrı bir etkendir. Bu tür trajediler çok boyutludur ve insanların gitmesini tetikleyici bir tek faktör yani savaş yeterli iken dönmelerine yardımcı olacak yüzlerce iyileştirme kimi zaman etkisiz kalmaktadır. Bu fenomen özelinde araştırmaların ve raporların sıklıkla görmediği, istatistiklerin göz ardı ettiği ve hiç ele alınmayan hayati bir boyutu da budur.

Tablo 1: *Karlstad, Göteborg ve Malmö'de Boşnak Derneklerinin Verdiği Kişilerle Yapılan Telefon ve Whatsapp Grupları ile Yapılan Anketlerin Sonucu.*

GÖRÜŞÜLEN YAŞ GRUPLARI Her yaş grubundan 100'er kişiye sorulmuştur.	15-20	20-25	25-35	35-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60 ve üstü
Bosna Hersek'e yerleşmeyi düşünüyor müsünüz? Sorusuna olumlu cevap verme oranı (her 100 kişiden)	8	5	17	15	15	33	51	65	78

Almanya ve Avusturya'da yaşayan 132 Srebrenica göçmeni ile yapılan görüşmelerde geri dönüşe dair sorular sorulmuş, 97'sinden olumsuz cevap alınmıştır.

Danimarka'da yaşayan 248 Banja Luka göçmeni ile yapılan görüşmelerde dönüşe dair sorular sorulmuş, 188'inden olumsuz cevap alınmıştır.

Yine İsveç'te yaşayan 166 Bijeljina göçmeni ile yapılan görüşmelerde dönüşe dair sorular sorulmuş, oldukça büyük bir kısmından, 144'ünden olumsuz cevap alınmıştır. Bijeljina, savaşın ilk ve en büyük katliamlarının yaşandığı ve Sırpların Bosna Hersek'e silahlı çetelerle girdiği ilk kentlerden birisi olması açısından önemlidir.Mostar'dan Almanya'ya yerleşen 232 kişiden se 154'ü geri dönmeyi düşünmediğini belirtmiştir. Buna rağmen yine Mostar'dan Avusturya'ya giden 166 kişilik bir anket grubunda ise 108 kişiden olumlu cevap alınmıştır. Hedef ülke ve kaynak ülke arasında mesafe arttıkça ve geride bırakılan şehrin şu anki kimliğindeki etnik aidiyetin baskınlığı ve siyasi ortama ve belediyeye hâkimiyeti ölçüsünde insanlar geri dönmekte istekli ve isteksiz olabilmektedirler.

Buna rağmen daha uzak göç destinasyonlarında ABD, Avustralya ve Kanada'da yaşayan Bihaç kökenli 121 Boşnakla yapılan görüşmelerde Avrupa'dakine görece daha iyi durumda olmalarına rağmen geri dönüşe dair sorulara 66 olumlu cevap alınmıştır. Bihaç, Bosna Hersek'te Boşnakların etnik yüzdeler açısından en iyi durumda oldukları ve ekonomik açıdan da daha girişken kimseleri ile tanınmış bir bölgesi olan Krajina bölgesinin en batı ve Boşnaklarca en türdeş şehridir.

Avusturya'da yaşayan 292 Bihaç göçmeni Boşnakla yapılan görüşmelerde 233 Bihaçlı da yine dönüşe dair olumlu cevap vermiştir. Bunda Avusturya ve Batı Bosna'nın en büyük şehri Bihaç arasındaki 3-4 saatlik otomobil sürüşü mesafesi de etkilidir. Almanya'da yaşayan 304 Saraybosna göçmeni Boşnakla yapılan görüşmelerde dönüşe dair sorular sorulmuş, 174'ünden olumlu cevap alınmıştır.

Tuzla, Zenica, Travnik gibi savaş dönemi Bosna'sının kurtarılmış bölgelerinden Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerine göç eden Boşnakların yine yarıdan fazlasının dönüş eğilimleri yarıdan fazla oranlardadır. Buna rağmen Vişegrad, Nevesinje, Trebinje, Foça, Derventa, Doboj gibi bölgelerden kaçan Boşnakların dönüş eğilimleri genellikle olumsuzdur.

Geri Dönüş Bölgeleri ve Dönüşlerdeki Başarının Coğrafi Analizi

Geri dönüşlerin başarısı başlı başına bir soru işaretidir. Geri dönüşlerin başarılı oldukları yer, tam olarak yoktur. Ancak belli bir oranda %10 üzerinde kalabalığın dönebildiği yerleri şu şekilde listelemek mümkündür.

a) İnteretnik sınır üzerinde, sınırın yaklaşık 5 km kuzeyi ve 5 km güneyinde göreceli olarak yüksek orandaki geri dönüşler gözlemlenmektedir. Bu sınır üzerinde özellikle birkaç yüz metre mesafe ile Sırp kesimi içerisinde kalan Jezero gibi yerleşmelerde yerleşenlerin büyük çoğunluğu yurtdışında yaşamaya devam etmektedir. Vlasenica yerleşmesinde bu mesafe 15 km kadar açılabilmektedir. Mesafenin interetnik sınıra yakınlığından ziyade interetnik sınırın öte yanındaki bir şehirsel merkeze yakınlığı çok daha etkilidir. Ayrıca Sırp Cumhuriyeti içerisinde kalan ve hattın birkaç yüz metre gerisinde yer alan Šamac yerleşmesinde de 1991'de nüfusun %34,91'ini[22] teşkil eden Boşnaklar, günümüzde %24,41[23] gibi kabul edilebilir başarılı bir geri dönüş oranı tutturmuşlardır. Orandan bahsetmemizin ve rakamdan bahsetmememizin anlamı ise şudur: tüm Bosna Hersek ve eski Yugoslavya ülkelerinde kırsalda veya taşra kasabalarında ciddi bir nüfus kaybı tüm etnik gruplar için mevcuttur. Miktar hepsinde eksilmektedir ancak bir etnik grubun miktarının diğerine oranı burada daha açıklayıcıdır. Šamac'ta 2013 itibarı ile mevcut Boşnak nüfus hakkında da diğer yerleşmeler gibi etnik oranlarının altını çizmek durumundayız.

b) Bir etnik grubun önceden yüksek oranlarda yaşadığı bir yere dönüşlerde bölgenin Boşnak Hırvat Federasyonu'na yakınlığı ölçüsünde göçlerde bir kısmi başarı söz konusudur. Federasyon idaresinden uzak Srebrenitsa gibi bölgelerde dönenlerin de kendilerine belediyede Sırplarca iş verilmemesi gibi sebeplerle bölgeyi yeniden terk etmeleri durumu söz konusudur.

c) Vişegrad gibi "Şehrin eski etnik çekirdeğini" kaybetmiş merkezlerde dönüş organize edilememiş ve desteklenememiştir. Bu tür yerlerde başlatılan köprü onarımı, cami onarımı gibi çalışmalar da çarşıdaki etno kültürel kaybı yerine koyamamıştır.

---

22 *Nacionalni sastav stanovništva*, Republike Bosne i Hercegovine, Aralık 1991. (str. 25/6) https://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-naseljenim-mjestima-bilten-234.pdf (13.07.2021).

23 Bosna Hersek Federal İstatistik Merkezi (www.fzs.ba), "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013 – Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik". (popis.gov.ba). Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

d) Metropolitan alanı olan ya da belli bir iktisadi çekim yoğunluğu olan Prijedor gibi yerleşmelerde şehirsel ortamda bırakılan mülklerin ve çarşıdaki işletmelerin, dükkânların değeri ölçüsünde interetnik sınıra mesafenin 20-30 km aralığında olmasına rağmen dönüşte başarı oransal ve miktar açısından kabul edilebilir bir durumdadır. Günümüzde 29.034 Boşnak, Prijedor nüfusunun %32,48'ini oluştururken bu oran, 1991'de 49.351 nüfus ile %43,85 seviyesinde idi ve Prijedor'daki Sırpları %1,5 düzeyinde bir puanla geçmekteydi. Mevcut %32,48 oranındaki şehirsel merkezdeki nüfusun kırsaldaki karşılığı ise çok daha azdır. Prijedor kırsalındaki Boşnak köyleri büyük ölçüde göç vermiş ve nüfussuzlaşmış, bazıları tamamen metruk hale gelmiştir. Federasyondaki interetnik sınıra yakın köylerde ise canlanma üst seviyede tespit edilmiştir. Bu bağlamda Prijedor, Banja Luka ile karşılaştırıldığında interetnik sınıra göreceli olarak daha yakın olmanın avantajını göstermektedir.

e) Banja Luka örneğinde ise en negatif durumlardan birisi söz konusudur. Bosna Hersek'in iki ana metropolitan alanından ve merkezinden birisi olan Banja Luka'da dönüş başarısızdır. Çizgisel olarak interetnik sınıra 45 km mesafeli olmasına rağmen mevcut yollarla 60 km mesafesi ile Bosna Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti entitesinin batı sektörünün ortasına yakın yerdeki Banja Luka, deyimi yerinde ise psikolojik olarak da Sırpların tam ortasında yer alan konumu ile az sayıda Boşnak tarafından dönülen bir şehirdir. Şehirsel alanda Boşnaklar neredeyse silinmişlerdir. 2013 yılında şehrin %4,15'ini oluşturan 7.681 Boşnak[24], 1991[25] yılında oransal olarak %14,59'a tekabül eden 28.558 nüfus mevcuduna sahipti ve yine aynı dönemlerde şehirde yaşayan 29 bin Hırvat ile birlikte Sırp nüfusa karşı bir denge oluşturmaktaydı. Ancak günümüzde şehirde Boşnaklardan bile daha az (5104) Hırvat yaşaması sebebiyle denge mevcut değildir. Dahası Banja Luka, kırsaldan göç ederek yerleşen Sırplarca 1991'deki nüfusuna göre %60 daha kalabalık hale getirilmiş ve bu da şehrin yerlisi olan zaten az sayıdaki geri dönen Boşnak ve Hırvatları tamamen minör bir topluma indirgemiştir. Şehir hem interetnik sınıra uzakta, hem de nüfus içerisindeki etnik dengeleri tamamen bozulmuş halde olduğundan belediye hizmetlerine erişim, yerel yönetimlerde temsil ve memuriyetlere katılımda ana unsurun diğerlerine hayat hakkı tanımadığı bir hal arz etmektedir.

f) Geri dönüşlerin en zayıf ve en güçlü hissedildiği bölgelerde bir diğer durum da izole alanlar ve rölyef açısından dağlık ve ovalık alanlardır. Sırp Cumhuriyeti entitesi içerisindeki ovalık alanlarda kısacası düzlüklerde yaşayan Boşnakların büyük ölçüde yerlerini terk etmeleri durumu da gözden kaçmamalıdır. Bosna Hersek'in büyük şehirlerinden birisi olan ve savaştan önce nüfusunun %52'den fazlası Boşnaklardan oluşan Bijeljina şehrinde

24 https://web.archive.org/web/20170919132628/http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/BOS/K2_T2-2_B.xls (05.03.2020).

25 *Nacionalni sastav stanovništva,* Republike Bosne i Hercegovine, Aralık 1991, https://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-naseljenim-mjestima-bilten-234.pdf (13.07.2021).

merkezde günümüzde Boşnak nüfus %10 civarında seyretmektedir.[26] Savaşın ilk hissedildiği yerlerden olan ve Boşnaklara karşı işlenen savaş suçlarının ünlü bir aktörü olan Arkan lakaplı Zeljko Raznjatoviç'in ilk girdiği yerlerden biri olan bu şehrin konumu Sırbistan'ın başkenti Belgrad'a ana ulaşım yolu üzerinde olması ve herhangi bir Boşnak metropolüne uzak ama Sırbistan sınırına 10 ila 15 km uzaklıkta yer almasıdır. Şehir, açık bir şekilde yerel Bosnalı Sırplar ve Sırbistan tarafından kuşatılmış bir alanda yer almaktadır. Bu şehir de konumu ve rölyefi itibarı ile sakinlerine pek az savunma imkanı bırakan, daha savaşın ilk başlarında yaşadığı ani travma ve katliamlarla nüfusun en kötü şekilde etkilendiği ve dönüşlerin zayıf kaldığı bir şehirdir.

g) Buna karşın interetnik sınıra uzak kalsa dahi rölyefin arızalı topografyası itibarı ile tehditlere kapalı denebilecek dağlık köylerde Boşnaklar hayli tutunmuşlardır. Doğu Bosna'daki Bratunac şehrinde Bosna Savaşının en insanlık dışı olayları ve katliamlar yaşanmasına rağmen özellikle kırsalda nüfusun tutunduğu gözlenmektedir. Glogovac katliamının yaşandığı bu bölgede Boşnaklar eski oranlarında olmasalar dahi önemli ölçüde kırsalda kalabilmişlerdir. Glogovac katliamını yapan kişi olan Miroslav Deronjić, Bratunac şehrinin Sırp Demokratik Partisi belediye meclis grubu başkanıdır.[27] Sonuç olarak 1991'de %56'sını oluşturdukları Bratunac şehrinde günümüzde %10'un altında olan Boşnak nüfus, köylerle birlikte Bratunac vilayet genelinde %38,36 oranında tutunmuştur.[28] Bu tutunma, aslında coğrafyanın kendisine tutunmakla açıklanabilir ki hayli dağlık olan bu bölgelerdeki insanların rölyefle korunan yaşam alanlarından kaynaklanmaktadır. Nitekim katliamların gerçekleştiği bölgeler, önemli geçitler veyahut yollar üzerindeki stratejik alanlara denk düşmektedir. Çıkılması zor, yolları problemli olan sahalardaki nüfus zaten bölgede sayıca zayıf olan Sırpların kuvvetlerini ayırıp güçlerini dağıtacakları bir askeri hedef olmaktan uzak görülmüştür.

h) Göç eden Boşnaklar, tarihi uğraşlarını geride bırakmış, göç edildiği andan itibaren büyüyen ya da doğan yeni nesil, köklerinin geldiği coğrafyalardaki tarımsal uğraşlar ve zanaat sektörlerine dair eğilimlerini yitirmişlerdir. Bu da geride bırakılan bölgelerin tamamen ya da büyük oranda ekonomi dışı kalmasına ve kültür bölgelerinin beşeri açıdan çölleşmesine sebep olmuştur.

Dönüşlerin Sosyal Kohezyon Boyutu

Dönüşler, mağduriyetle birlikte ele alınması gereken bir olgudur. Bu açıdan 'mağdur' grubundaki dayanıklılığın ve eylemliliğin kalitesi, ne tür

26 https://web.archive.org/web/20170919132628/http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/BOS/K2_T2-2_B.xls (05.03.2020).

27 *Prosecutor v. Miroslav Deronjic (Sentencing Judgement) IT-02-61-S*, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 30 Mart 2004, https://www.refworld.org/cases,ICTY,4146efc94.html (05.07.2022).

28 *Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti i spolu, po naseljenim mjestima*, Popis 2013 BiH , https://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=2 (06.03.2021).

bir mağduriyetin ortaya çıkacağını tanımlayacaktır: pasif veya proaktif, bu da, ülkesine geri dönüşle ilgili olarak entegrasyon seviyesini etkileyecektir.[29] Aynı zamanda bu, dönüşlerde dönülen yerdeki dönüş başarısını ve dönüş eğilimlerini de kapsayan bir sosyocoğrafi gerçekliğe oturmaktadır. Görece güçlü olanın mağduriyeti ve zayıf olanın mağduriyeti göçlerde farklı eğilimleri ve göçün merkezden dışarı doğru mesafesini de etkilemiştir. Köyden göç eden birinin mekân algısı ve hareket kabiliyeti ve uzaklaşabilme imkânı ile şehirden göç eden birinin hareket kabiliyeti ve savaş bölgesinden uzaklaşabilme imkânı farklıdır. Pek tabiidir ki şehirliler arasında da savaşı önceden sezen ve ülke dışına gidebilen, gidecek imkân ve şartlara sahip olanlar ile savaşı başladıktan sonra yaşayan ve bu şekilde zorlukla savaş alanının dışına kendisini atabilenler farklı görecelilikte hareket imkânına sahip olmuş kimselerdir. Bunlara ait oldukları etnik ve dinsel grupların silahlanma ve silahlanmalarını destekleyecek komşu ülke ve bölgelerden gördükleri destekler de eklenince Bosna Hersek özelinde gerçekleşen göçün çoklu ve farklı değişkenleri belki de başlı başına bir tezin konusunu oluşturacak yoğunluğu arz etmektedir.

Dönüş birçok bölgede farklı coğrafi ve sosyal parametrelere oturmaktadır.

Burada sosyal kohezyon da etkilidir. Kohezyon, kelime manası itibarı ile "cisimlerde birbirine bağlı olma veya (insanların) yakın anlaşma içinde olma ve birlikte iyi çalışma durumu"[30] şeklinde açıklanabilir. Bir bölgede insanların "kendileri gibi olanlarla birlikte çalışma, yaşama, toplanma eğilimi" kohezyonun sosyal boyutudur. Bir mıknatıs tanelerinin birbirlerini çekmesi gibi bir yöredeki insanlar, benzeri dil, inanç ve tarihi paylaşan diğer insanlarla yakın iletişim kurar ve sosyalleşir. Çarşı faktörü ise burada ana belirleyici mekân unsurudur. Çarşı yani Pazar, bireyin alışverişten de öte yalnızlığını unuttuğu, sosyalleştiği, kültürün yaşatıldığı kompakt sosyo ekonomik şehir çekirdeğidir. Batılılarca "Urban Nucleus" adı verilen bu kentsel çekirdek saha, şehrin ikamet ve ekonomik alanlarının en yoğunlaştığı, iç içe girdiği alandır. Newmann ve Kenworthy'ye göre bir kentsel çekirdek, tanımı gereği, bir 'mahalle' ile tanımlanabilecek ya da tanımlanamayacak kendi yaya yürüyüş alanının merkezidir. Kentsel çekirdeklere, konutların ve endüstriyel olmayan işyerlerinin çoğundan yaklaşık 5 dakikalık yürüme mesafesinde ulaşılabilir olmalıdır[31]. Bir şehrin içerisinde birden fazla kentsel çekirdek olabilir ve bu 5 dakika saptaması bazı araştırmacılar tarafından 5-10 dakikalık sabit bir yürüyüş mesafesi olarak da tanımlanabilmektedir. Bu noktada şehirsel alanda bir yerleşmenin merkezi kısmındaki insan döngüsünün yüzlerce yılda

29 Sebina Sivac-Brtant, "*Re-Making Kozarac Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia*", Palgrave Studes in Compromise After Conflict, Palgrave Macmillan Publishing, London 2016, s.14.

30 https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cohesion (12.10.2021).

31 Michael Mehaffy, Sergio Porta, Yodan Rofé ve Nikos Salingaros, "Urban Nuclei and The Geometry of Streets: The 'Emergent Neighborhoods' Model", *URBAN DESIGN International,* Cilt XV, Sayı 1, Mart 2010, s. 22-46.

oluşturduğu "merkez belirlediği" alandan kopan ve göç eden nüfusun eksikliği durumunda çarşının yani şehirsel çekirdeğin ıssızlaşması, o şehirdeki hakim etnik grubun da kendisini yalnız hissetmesine sebep olmaktadır. Çarşının inşası ile başlayan şehirleşme süreçlerinde Tiran Şehri'nde olduğu gibi Cami, Hamam ve Ekmek Fırını ile başlayan bir şehir nüvesi etrafında kurulan ve gelişen şehirlerdeki gibi[32] sürecin tersini düşünecek olduğumuzda bu şehir nüvesini yani çekirdeğini ortadan kaldırdığımızda ıssızlaşan ve eski sakinlerini yitiren şehirler de söz konusudur. Vişegrad'da olan da budur. Günümüzde Doğu Bosna'daki Vişegrad şehrinde şehrin "şehirsel çekirdeğini" oluşturan Višegrad'ın "çarşı bölgesi", Rzav ve Drina nehirlerinin birleştiği yerde bulunan köprüde başlar. Eski çarşının (kunduracı, kahveci, terzi, aktar, berber, kasap) fonksiyonlarının yer aldığı bu alanda tüm eski sakinler gitmiş, geride kalan dükkânlar ise sadece çok sayıda restoran ve kafeteryaya dönüştürülmüştür. Şehirde Müslüman sakinlerin helal et alabileceği bir kasap bulunmamakta ve mevcut kasap, Marko Arsiç tarafından işletilen Arsiç kasap dükkânıdır. Bu tür bir ortamda Müslümanlar, eskiden çoğunluğunu oluşturdukları şehrin ve çarşının en tipik mekânları olan helal et alabilecekleri yerleri yitirmiş durumdadır. Şehrin içerisinde mamur halde bulunan iki camiden sadece Cuma günleri köylerden gelen Boşnakların doldurduğu Careva Džamija (Sultan Camii) dışında diğer cami genellikle kapalıdır. Şehirde 1991 sayımına göre 3.463 Boşnak sakinden geriye sadece 2013 sayımındaki 44 kişi kalmıştır. 1991'de Nüfusun merkezi kısımda %50'den fazlasını oluşturan Boşnaklardan 2023 yılında geriye kalanlar 44 kişi bile değil 4 aileden ibarettir. Bu durumda 2013 yılındaki mevcudun bile en iyimser ihtimalle yarısı şehirde kalmayı başarmıştır. Şehirdeki Boşnaklarla 2017'de yapılan görüşmelerde şehre 2000'li yılların başlarında iki yüzden fazla Boşnağın döndüğü ancak bu insanların ekonomik açıdan yalnız kaldıkları bu alanda tutunamayıp çoğunun en yakındaki Gorazde'ye ya da başkent Saraybosna'ya gitmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Şehirdeki analizler esnasında şehirde ikamet eden Boşnaklar 24 kişiydi ve genç nüfus yoktu. Aralarında imamın da bulunduğu çoğunluğu emeklilerden ya da yaşlılardan oluşan ve nostaljik bir amaçla şehirlerinde kalmayı seçen bu insanlar belediye kadrolarından dışlanmış, eğitim, sağlık, ticaret fonksiyonlarını tamamen kuşatan yerel Sırp çoğunluk arasında bir adacık halindelerdi. Hal böyle iken Türkiye Cumhuriyeti tarafından TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) sorumluluğunda başlatılan Vişegrad'daki Sokollu Mehmed Paşa köprüsünün restorasyonu projesi 2010 yılında başlamış ve 2019'da tamamlanmıştır. Bu çalışmada TİKA tarafından köprünün onarımı içerisinde köprünün ayaklarının sağlamlaştırılması, taş tahkimatların yapılması, döşeme taşlarının yaptırılması ve yeniden düzenlenmesi, kenar taşlarının düzenlenmesi ve harç yapılarının enjeksiyonunun yürütülmesi

32 Yüksel Hoş, *Tiran Şehri ve Çevresinin Doğal Ortam ve İnsan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Deniz Ekinci, İstanbul 2013, s.155.

noktasında birçok çalışma yürütülmüştür. Ayrıca yetkililerin TİKA sayfasındaki beyanatına göre köprünün onarımı, aydınlatmanın düzenlenmesi ve hatıl taşlarının değiştirilmesi de tamamlanmıştır.[33]

Ne var ki köprüye verilen önem, şehirsel çekirdekte yüzyıllardır yaşamış bulunan ve varlıkları bu çarşı alanı ve çarşıdaki iktisadi hayata sıkı sıkıya bağlı bulunan Boşnak toplumun geri döndürülmesine harcanmamıştır. On seneye yakın bir süre devam eden çalışmalarda bölgedeki istişarelerde Boşnakların beklentisi gerçekleşmemiştir. Görüşülen şehir sakinlerine göre özellikle Türkiye'den bölgeye gelen turistlerin gecelemesi ve bir şeyler yemesi için desteklenecek bir otel ya da restoran dahi bir iktisadi canlanmaya yol açabilecekken buna hiç öncelik verilmemiştir. Bunun yerine şehrin gerçekten en bariz anıtsal yapısı olan köprüye öncelik verilmiş ve nüfusun geri dönüşü ve dönenlerin ekonomik gelişimi ve bir diğerine istihdam oluşturacakları kurumlar desteklenmemiş ve belki de düşünülmemiştir. Çarşının ve çarşıda yaşayan nüfusun yeniden ihyası için başlatılacak çalışmalar yerine öncelik savaşta hiçbir zarar görmemiş olan köprünün ihyasına verilmiş ve yerel Boşnakların köprü inşaatında çalışmaları dahi maalesef söz konusu olmamıştır. İşe alınan personel ya Türkiye'den giden personel olmuş ya da yerel pek az Boşnak burada istihdam edilmiştir. Bu tür ihmallerin sebebi ise Türkiye'de Bosna Hersek'le alakalı araştırmaların daha çok "duygusal, nostaljik" saiklerle yürütülür olması yanında kurumların daha çok Osmanlı bakiyesi abidelerin ve yapıların yeniden ihyasına odaklanması olarak nitelendirilebilir. Türkiye'nin Bosna Hersek'te yeniden dönüşlere dair en önemli kurumu olan Ziraat Bankası'nın Bosna Hersek kanunlarına göre kurulmuş 21 bankasından biri olan kurumu ZiraatBank BH[34] ise Višegrad'da bir şube açmamıştır. İnteretnik sınırın uzağında kalan, coğrafi olarak dağlık ve virajlarla gidilen oldukça zor bir bölgede yer alan ve Sırbistan sınırına gayet kısa bir mesafede bulunan Višegrad şehrinin Müslüman (Boşnak) sakinleri coğrafi yalıtılmışlıklarına bir de ekonomik yalıtılmışlığın eklenmesi ile birlikte şehirsel alanı terk etmişlerdir. Bu, tıpkı toprak oluşumu gibi yüzyıllar hatta bin yıllar içerisinde gelişen kültürün bir bölgede erozyona uğraması ve o kültürün kendi 'anakayası' üzerinden koparılıp eksilerek çölleşmesine benzetilebilir bir durumdur. Višegrad'a benzer şekilde Foça da aynı kaderi paylaşmış 1991 sayımına göre %55'ini oluşturdukları Foça şehri merkezinde 2013 sayımına göre sadece 83 kişi kalmıştır. 1991'deki 7.901 Foçalı Boşnaktan geriye %1'i kalmış ve bu şehirde meydana gelen katliamlarda da 2.707 kişi ölmüş veya kaybolmuştur. Bunların 1513'ü Boşnak, 155'i Sırp sivillerdi.[35] Bu ölçüde büyük bir katliam sonrasında

33 https://www.tika.gov.tr/tr/haber/sokollu_mehmed_pasa_koprusu_nun_restorasyonu_resmen_tamamlandi-50619 (06.03.2022).

34 *Udruženje Banka Bosne i Hercegovine – Članice*, (in Bosnian), https://ubbih.ba/ (11.09.2022).

35 http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/pojedinacan-popis-broja-ratnih-zrtava-u-svim-opcinama-bih-997 (07.05.2021).

doğaldır ki dönüşler de büyük travmanın etkisiyle oldukça cılız kalmıştır. Yine Foça şehrinde yatırımların merkezine Alaca Cami alınmış, şehrin siluetinden silinen bu önemli Osmanlı eseri TİKA tarafından yeniden inşa edilmiştir. 2019 yılında tamamlanan[36] ve açılan camii için şehirde ibadet edebilecek Müslümanlar, günümüzde 2013 yılındaki 83 rakamının bile daha gerisindedir ve 6-7 aileden ibarettir. Dönüşlerin insani boyutunun ihmali, şehirlerin bir daha kendi sakinlerini geri getiremeyeceği noktaya gelmesine sebep olmuş yeniden ihya edilen tarihi yapıların sakinleri büyük ölçüde geri planda kalmıştır. Bu konuda her şeyi ekonomik ve güvenlik sebeplerle açıklamak ve çare bulmaya çalışmak yetersizdir. Şehirlerin yeniden "şenlendirilmesi" ve eski sakinlerinin dönmesi adına çok büyük boyutlu çalışmaların vücuda getirilmesi ve bunun da daha ilk10-15 sene içerisinde meydana getirilmesi gerekmekteydi. Başarılamamış olan bu durumun günümüzde geldiği noktadaki istikrara inanmak, etnik temizliğin başarıya ulaştığı noktalarda tarihi anıtları ayağa kaldırmak ve içerisine insanların yeniden hayat vermeyeceği tarihi yapılarla savaşın yaralarının sarıldığına inanmak kadar gerçekçi olacaktır.

Sonuç

Bosna Hersek'teki tüm geri dönüşler BM Mülteci hukukuna göre bir haktır. Geri dönüş hakkı mülteci hukukunda yer almaktadır. Uluslararası korumanın mihenk taşı, mültecilerin geri dönüşüne ilişkin gönüllülük ilkesi ve doğrudan geri göndermeme ilkesini takip eden bir mültecinin sınır dışı edilmesinin veya gönülsüz olarak geri gönderilmesinin yasaklanmasıdır.[37] Bu açıdan konforu sağlanmış hiçbir mültecinin kendi rızası ile geri dönmesi makul bir beklenti değildir. Esasen mülteci hukuku, yerinden edilmiş kişiler için doğrudan geçerli değildir. Bununla birlikte, yerinden edilme sırasında ortaya çıkan sorunlara odaklandığı göz önüne alındığında, bazı ilkeleri, özellikle de mültecilerin yaşadıkları bir yere zorla geri gönderilmesini yasaklayan uluslararası mülteci hukukunun temel ilkesi olan geri göndermeme ilkesi, benzeşme yoluyla öğreticidir. Özgürlüğün risk altında olması burada esas tasa sebebidir. Aslında, bu ilkenin temeli insan hakları hukukunda, özellikle hareket özgürlüğü, yaşam, özgürlük ve işkenceye veya zalimce, insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye karşı korunma haklarına dayanmaktadır. Bu gerekçelerle, yerinden edilmiş kişiler, benzer şekilde, yaşamlarının, güvenliklerinin, özgürlüklerinin ve/veya sağlıklarının risk altında olacağı bir yere zorla geri gönderilmeye veya yeniden yerleştirilmeye karşı korunma hakkına sahiptir. Bu da onların yerinden edildikleri ve boşalttıkları yere geri gönderilmelerini engelleyen ana sebeplerden biridir.[38]

36 https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/otvaranje-aladza-dzamije-u-foci-4-maja-431917 (07.05.2021).

37 Prepared by the Representative of the UN Secretary-General on Internally Displaced Persons, at the request of the UN General Assembly and UN Commission on Human Rights, UN Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2

38 Tjasa Leskovic Vendramin, *The Right to Return of Refugees in International Law The Case Study of Bosnia and Herzegovina*, Master's Thesis, Universita' Degli Studi di Trieste, International University Institute for European Studies, İtaly 2007/2008, s.25.

Bosna Hersek'te yaşanan katliam ve soykırımlar, Dünya literatüründe yeni kavramları, yeni hukuki çözümleri de şart koşmuş ve kavramların yeniden ve daha farklı emsallere şamil olacak şekilde tüm meseleleri ihata edecek ve tüm beşeri problemlere müşahhas özel durumları kapsayacak çözümlerle yeniden içtihat getirmesine teşvik etmiştir. Geri gelmeyecek olan zamanın telafi imkânı olmamakla birlikte bir şekilde Bosna Hersek özelinde aynı ülkenin vatandaşı olmanın meydana getirdiği hareket ve yerleşme serbestisinden hareketle insanların bugün değilse yarın, şartları elverişli hale getirerek köklerini aldıkları yerleşmelere yeniden hayat getirmesi, var olan hayatı eski otokton kültürleri ile çeşitli hale getirmesi ve bunun da karşılıklı hoşgörü ya da bu olmadığı takdirde tolerans ile mümkün kılınması mümkün hale getirilmelidir. Hoşgörü ve tolerans aynı anlamda kullanılsa da aynı şey değildir. Tolerans, hoşgörünün bittiği yerde başlayan tahammüldür ve onun her bir kültür, bölge, din, toplum ve olaylar ile şartlara göre değişebilen "değişken" hudutları vardır. Hoşgörü, kültürel, vicdani ve dini bir temele otururken, toleransın sınırı, kanuni yaptırımlar ve caydırıcılıkla oluşturulur. Mevcut durumda Balkanların siyasi açıdan en sorunlu kısmı olan "Batı Balkanlar" bölgesindeki Bosna Hersek ülkesi için istikrarın temeli, sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve istikrar, sürdürülebilir nüfus politikası ve sürdürülebilir güvenliktir. Her savaştan sonra daha az iç içe yaşamaya başlayan ve daha fazla içine kapanan ve interetnik sınırları siyasal sınırlara dönüşme eğiliminde olan toplumlar için milliyetçi söylem ve akabinde gelişmesi muhtemel kendi kendisini tekrar eden acı olaylar yerine farklı bir siyaset tarzı geliştirilmelidir. Bu da şüphesiz daha liberal bir söylem ve refahın artırılmasına dair retoriklerdir. Bölgedeki hâkim siyasi yapıda gerek Boşnaklar, gerek Sırplar ve gerekse Hırvatlarda buna dair olumlu değişim yönünde güçlü sinyaller mevcutsa da bunun dışarıdan indükte ettirilecek bir şekilde AB, ABD ve Türkiye tarafından da desteklenmesi zaruridir. Bosna Hersek'te büyük ölçüde türdeşleştirilmiş kantonlarda tesis edilebilecek en ideal çözüm, İsviçre'deki kantonların durumuna benzetilebilir. Güçlü siyasi istikrar ve paranın güvenle geleceği ülke olma özelliğine ek olarak gelişen yüksek refah seviyesi, doğrudan demokrasi, daha az milli söylemler İsviçre'nin en bariz özellikleridir. Buna ek olarak uzun süre bir arada (aslında birbirinden ayrı kantonlarda) yaşamanın verdiği ortak idare tecrübesi de İsviçre'yi başarılı bir model yapan diğer bir yanıdır. Bu, dışarıdan tahrik edilmeye pek müsait olmayan "birleşik ulusal gurur" (ki bu da başarılı bir "İsviçreli" pan etnisite yaratmış olmanın sonucudur) pek tabii ki Bosna Hersek için ideal bir çözüm veyahut ideal bir model olabilir. Yıkılan Yugoslavya'nın "Yugoslavlık" pan etnisitesi başarılı bir ekonomi ve yönetim modeli ile Bosna Hersek'te bir başarıya dönüşebilir. Bunu belirleyecek olan ise gerçekte küresel sermayenin çıkarlarıdır. Bu çıkarlar ise bu tarz kenar bölgeleri pek güvenilir bulmamaktadır. Bu da şüphesiz en önemli engel olarak görülebilir.

1997'deki UNHCR raporuna göre[39] 1996'nın başında 1.2 milyon Bosnalı mülteciden yaklaşık 400.000'i, ülkelerine geri dönerek, ev sahibi ülkelerde daha kalıcı bir statü alarak ya da vatandaşlık kazanma sürecini başlatarak veyahut fiilen vatandaşlık alarak kalıcı çözümler buldu. Bu da geri kalan 815.000'den biraz fazlasının çözüm arayışında olduğunu gösteriyordu ve bunların en büyük rakamı Almanya'da (315.000), Federal dönemin Yugoslavya Cumhuriyeti'nde (253.000) ve Hırvatistan'da (160.000) bulunuyordu. Buna ek olarak, kabaca 450.000'i Bosna Hersek'teki Boşnak Hırvat Federasyon'unda ve 300.000'i Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde (SC entitesi) olmak üzere yaklaşık 750.000 kişi Bosna ve Hersek içinde yerinden edilmiş durumdaydı. Ayrıca 48.000 Hırvat Sırp daha SC entitesine yerleşmişti. Günümüzde Bosna Hersek halkı mevcudunu oluşturanların büyük çoğunluğu, ülke içerisinde yer değiştirmiş kimseler ile yakın ülkelere gidenlerden oluşmaktadır. Uzak bölgelere gidenlerin geri dönüşü ne geçmişte büyük rakamlarda gerçekleşmiş ne de gelecekte olması beklenti dâhilindedir. Bu hareketlerde önemli bir ince ayrım da savaşın başlamasıyla birlikte köylerdeki insanların şehirlere göç etmesi ve şehirlilerin ülke dışına doğru harekete geçmesidir. Savaş sonrasında kasaba ve şehir merkezlerinin gerçek sakinlerinden eksilen nüfus ağırlıklı olarak yurtdışına çıkmış, şehirleri dolduran ana kalabalık ise köylerinden edilmiş veyahut köyleri bir başka etnik grubun idaresi altında kalmış insanlar tarafından oluşturulmuştur. Şehir, her zaman olduğu gibi yine kırsalın akınına uğramış, bazı bakımlardan yeniden yeşermiştir. Şüphesiz eski şehir kültürünün devamı ve kültür coğrafyası adına bu bir artı değildir ancak şehirlerin bulundukları bölgelerdeki iktisadi ve sosyal yaşamın merkezi olması adına yaşama enerjisi bulmaları açısından olumludur.

Savaşlar dünya tarihini olduğu kadar coğrafyasını da şekillendirmiştir. Kavimler göçü, coğrafi keşifler, dünya savaşları, insanlığın nüfusunu, dağılışını ve teknolojinin günümüze dek seyreden gelişimini yakından etkilemiştir. İnsanlık yaşadıkça şüphesiz kültürler de kimi diğerinin içerisinde eriyerek de olsa yaşayacak, kültürlerin ve onların oluşturdukları ülkelerin idari sınırları ülkelerin çıkarları çatıştıkça değişen sınırlara dönüşecek ve bu kanlı devinim coğrafya parçalarını şekillendirmeye devam edecektir. Yeryüzünün bir yerindeki hareket, bir diğer yerindeki olayları etkilemeye, tetiklemeye devam edecektir. Nitekim yeniçağın en önemli Coğrafyacılarından Bernhard Varenius'un dediği gibi "Quum pars oceani movetur, totuz movetur" yani 'Okyanusun bir kısmı hareket ettiğinde tümü hareket eder' prensibi gereği, günümüzde gelişen iletişim imkânları ile birbirine fazlaca bağlı ve haberdar olan beşeriyetin bir kısmını etkileyen her şey artık diğer kısmındaki hareketin de sebebi ya da etkenlerinden biri olmaya devam edecektir. Stratejik açıdan yeryüzünün önemli bir kısmında şanssız bir siyasi çevrelenme ile kuşatılmış durumda yer alan ve denizle temas etmeyen, müttefiki olan tarihi hamilerinden uzakta kalmış Boşnaklar gibi toplumlar için minör alanda siyasi istikrarın

39 https://www.refworld.org/docid/3ae6a6d20.html (06.11.2022).

temeli, en yakındaki görece en demokratik siyasi birliğin içerisinde yer alarak hayatta kalmaktır. Nüfusun yok olmaması, kültürün yaşaması ve toprağında kalarak insanlarının gelişmesi, gönencini artırması için Bosna Hersek özelinde Avrupa Birliği'ne üyelik, ülkeyi "failed state" olarak gören yakın ve komşu ülkelerin çıkar çevrelerine karşı bir nevi güvence olarak görülmektedir. Günümüz dünyasında "daha iyi" ve "en ideal" arasındaki ayrımda Bosna Hersek için mevcut en iyi seçenek "daha iyi" olanıdır ve "en ideal" için uygun coğrafi ve demografik şartlar oluşuncaya dek mevcut durumun korunması, Bosna Hersek'i oluşturan tüm etnik grupların da yararınadır. İki büyük Dünya Savaşı ve bir büyük bölgesel savaşın ardından hayata tutunabilmek, çok büyük olmayan bir coğrafya ve insanları için sosyo-ekonomik ve demografik açıdan ciddi bir darbe ve gerileme sebebidir. Ne yazık ki böyle parçalı rölyefe sahip coğrafyalarda insanların her nevi etnik ve dini ayrımı bir kenara bırakacak bir çıkar birliği kurması zordur. Bir çıkar birliği için birbirlerini tanıyacak etkileşim ve bu etkileşime imkân veren uzun süreli kaynaşma dönemleri gerekmektedir. Balkan Coğrafyası, bir kaynaşmanın değil Katolik, Ortodoks ve Müslüman dünyanın ve bunun özelinde Türkiye'nin tarihi açıdan kültürel, siyasi ve ekonomik karşılaşma zonudur. Bu karşılaşma zonuna bir kültürel "fringe zone" ya da "eşik saha" olarak bakmak da mümkündür. Öyleyse bu coğrafyada üç eşik ve bu eşiklerden girilen üç dünyadan söz edilebilir. Medeniyetlerin birbiriyle barıştığı an, bu üç dünyanın da birbiriyle ortak bir istikrar zemini bulabileceklerini söylemek mümkündür. Ancak medeniyetler değil, gerçekte sermaye ve küresel çıkarlar çatışmaktadır ve medeniyetler, dinler ve milletler bunun pasif veya aktif öznesi haline getirilmektedir. Bu sarmalın problem üretmeden bir dinginliğe kavuşması ise tek bir mutlak otoritenin diğerleri rağmına galip gelmesi ve bunu yüzlerce yıllık istikrarlı bir idare ile pekiştirmesi ile mümkündür. Bu ise pek tabii ki yine ve yeniden çatışma ile söz konusu olabilecek bir ihtimaldir. Öyleyse bu coğrafya, kendi kendisini tekrar edebilme potansiyelini güçlü bir şekilde barındırmaktadır. İdeal olan yerine daha iyi olanın tercih edilmesi, "daha iyi" olan seçenektir. Balkanlarda herhangi bir siyasi ve sosyal konuda "daha iyi" dışında işler bir seçenek ise henüz kanıtlanmış değildir

KAYNAKÇA

ERİKSEN, Thomas Hylland, *Ethnicity and nationalism: Anthropological Perspectives,* Pluto Press, London 2002, s.13.

Genocide of Rwandan Tutsi 1994, Medecins Sans Frontieres (Sınır Tanımayan Doktorlar), MSF Speaks Out 2014, s.4, https://www.msf.org/speakingout/genocide-rwandan-tutsis-1994, (23.04.2022).

Hırvatistan Resmi Gazetesi, no. 53/91, 70/91, 28/92, 113/93-Anayasa Mahkemesi kararı, 4/94 ve 130/1

HOŞ, Yüksel, *Tiran Şehri ve Çevresinin Doğal Ortam ve İnsan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Deniz Ekinci, İstanbul 2013, s.155.

JUDAH, Tim, *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale University Press, London 2008, s.566.

JUERGENSMEYER, Mark, "Nationalism and Religion", *The Blackwell Companion to the Study of Religion,* (ed.) Robert, A. Segal, Blackwell Publishing, London 2006, s.361.

LANE, Ann, *Yugoslavia: When Ideals Collide.* Macmillan International Higher Education, New York 2017, s.173.

MEHAFFY, Michael, PORTA, Sergio, ROFÉ, Yodan ve SALİNGAROS, Nikos, "Urban Nuclei and The Geometry of Streets: The 'Emergent Neighborhoods' Model", *URBAN DESIGN International,* Cilt XV, Sayı 1, Mart 2010, s. 22-46.

MULALİC, Muhidin, "Ethnic Cleansing, Genocide and Demographic Changes in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, Cilt II, Sayı 2, Haziran 2019, s.72.

Nacionalni Sastav Stanovništva, Republike Bosne i Hercegovine, Aralık 1991. (str. 25/6) https://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-naseljenim-mjestima-bilten-234.pdf (13.07.2021).

Nacionaln Sastav Stanovništva Po Opčinama, Bosna Hersek Federal İstatistik Merkezi, 15 Mayıs 1992, s.1, https://fzs.ba/index.php/1992/05/15/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-opcinama/ (20.05.2021).

Nacionalni Sastav Stanovništva Po Naseljenim Mjestima, Bosna Hersek Federal İstatistik Merkezi, 15 Mayıs 1992, s.98, https://www.fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacionalni-sastav-stanovnistva-po-naseljenim-mjestima-bilten-234.pdf (20.05.2021).

Prosecutor v. Miroslav Deronjic (Sentencing Judgement) IT-02-61-S, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 30 Mart 2004, https://www.refworld.org/cases,ICTY,4146efc94.html (05.07.2022).

RAGAZZİ, Francesco, STİKS, Igor ve KOSKA, Viktor, "Country Report: Croatia", *Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute*, (RS-

CAS/EUDO-CIT-CR 2013/12), 2013, s.7.

SEKULİC, Dusco, MASSEY, Garth ve HODSON, Randy, "Who Were The Yugoslavs? Failed Sources of A Common Identity In The Former Yugoslavia", *American Sociological Review*, Cilt LIX, Sayı 1, Şubat 1994, s. 83–97.

SİRČO, Armin, PAPİĆ, Žarko, MARİĆ, Milena ve KOREN, Tamara, "Bosnia and Herzegovina Human Development Report", *UNDP United Nations Development Programme*, Haziran 2003, s.36, https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=558894 (13.05.2020).

SİVAC-BRTANT, Sebina, *Re-Making Kozarac Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia*, Palgrave Studes in Compromise After Conflict, Palgrave Macmillan Publishing, London 2016, s.14.

Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti i spolu, po naseljenim mjestima, Popis 2013 BiH , https://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=2 (06.03.2021).

STEFANSSON, Anders H., "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", *International Migration*, Temmuz 2006, Cilt XLIV, Sayı 3, s.118.

Udruženje Banka Bosne i Hercegovine – Članice, (in Bosnian), https://ubbih.ba/ (11.09.2022).

VENDRAMİN, Tjasa Leskovic, *The Right to Return of Refugees in International Law The Case Study of Bosnia and Herzegovina*, Master's Thesis, Universita' Degli Studi di Trieste, International University Institute for European Studies, İtaly 2007/2008, s.25.

WİLLİAMS, Rhodri C., "Post-Conflict Property Restitution And Refugee Return in Bosnia and Herzegovina: Implications for International Standard-Setting and Practice", *New York University Journal of International Law and Politics*, Cilt XXXVII, Sayı 3, 2005, s.443.

1991'den Beri Eski Yugoslavya Bölgesinde İşlenen Uluslararası İnsancıl Hukukun Ciddi İhlallerinden Sorumlu Kişilerin Yargılanması İçin Uluslararası Mahkeme, 6 Haziran 2014, s.155, https://www.icty.org/x/cases/prlic/tjug/en/130529-1.pdf (20.08.2020).

10.07.2017-14.07.2017 arasında Bosna Hersek'te Müslüman çoğunluklu 4 kantondaki yöneticilerle yapılan görüşmeler.

https://iges.ba/en/geopolitics/the-common-identity-of-todays-citizens-of-bosnia-and-herzegovina/ (15.07.2021).

https://www.aa.com.tr/en/europe/bosnian-serb-leader-republika-srpska-has-own-non-paper/2228610 (13.05.2022).

https://euobserver.com/opinion/151741 (14.07.2022).

https://web.archive.org/web/20170919132628/http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/BOS/K2_T2-2_B.xls (05.03.2020).

https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cohesion (12.10.2021).

https://www.tika.gov.tr/tr/haber/sokollu_mehmed_pasa_koprusu_nun_restorasyonu_resmen_tamamlandi-50619 (06.03.2022).

http://www.prometej.ba/clanak/drustvo-i-znanost/pojedinacan-popis-broja-ratnih-zrtava-u-svim-opcinama-bih-997 (07.05.2021).

https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/otvaranje-aladza-dzamije-u-foci-4-maja-431917 (07.05.2021).

https://www.refworld.org/docid/3ae6a6d20.html (06.11.2022).

Bölüm 14

ALT İŞVEREN İŞÇİLERİNİN AÇTIĞI DAVALARDA MUVAZAA DENETİMİ ŞART MIDIR?

Meltem ÖZTÜRK[1]

1 ORCID ID: 0000-0001-8279-6126,Uluslararası Final Üniversitesi Hukuk Fak. İş Hukuku Ve Sosyal Güvenlik ABD.

İnceleme Konusu Karar

İzmir Bölge Adliye Mahkemesi 3. Hukuk Dairesi'nin E.2019/1420, K.2019/1143 K. Sayılı, 22/03/2019 Tarihli Kararı

Giriş

İncelediğimiz karara konu iş ilişkisinde davacı asıl işverenin makam şoförlüğünü yapmıştır. Davacının iş akdi, asıl işverenden gelen yazı üzerine, şoförlük hizmetinin kaldırıldığı ve başka bir bölümde istihdam edilemeyeceği gerekçesiyle sona erdirilmiştir. Davacı vekili, açtığı işe iade talepli davada müvekkilinin gerçekte asıl işverenin işçisi olduğunu, davalı şirketler arasındaki ilişkinin de muvazaaya dayandığını iddia ederek asıl işverene ait işyerine iade edilmesini ve geçersiz nedenle yapılan feshe bağlı yasal haklarının ödenmesini talep etmiştir. Dava, ilk derece mahkemesince asıl/alt işveren ilişkisinde muvazaa unsurlarına rastlanmadığı, davacının alt işveren işçisi olduğu, bu işyerinde çalışan işçi sayısı otuzun altında kaldığı için davacının iş güvencesi kapsamında olmadığı gerekçesiyle ret edilmiştir. Davacı vekili bu karara karşı istinaf yoluna başvurmuş, başvuru dilekçesinde, davacının asıl işveren işçisi olduğunu, davacıyla alt işveren arasında iş sözleşmesinin ücret dışında hiçbir unsurunun bulunmadığını, ilk derece mahkemesinin davayı sadece muvazaa yönünden incelediğini, bu incelemenin de hatalı olduğunu, somut iş ilişkisi üzerinde hiç durulmadığını iddia etmiştir. Bu aşamada alınan uzman görüşü istinaf mahkemesine sunulmuştur. Dosyayı inceleyen istinaf mahkemesi, davalı işverenler arasındaki ilişkinin muvazaalı olup olmadığı hususunda yeterli inceleme yapılmadığı gerekçesiyle ilk derece mahkemesi kararını kaldırmıştır. Bu karardan sonra tarafların dava dışında yaptıkları anlaşma üzerine davacı taraf davasından vazgeçmiştir. Aşağıda, tarafların talepleri, iddiaları ve sundukları deliller, ardından ilk derece mahkemesinin ve istinaf mahkemesinin kararlarının gerekçe kısmı aktarılmıştır. Daha sonra istinaf mahkemesi kararı konuyla ilgili hukuksal düzenlemeler çerçevesinde aşağıda değerlendirilmiştir.

I.Tarafların Argümanları

Davacı vekili, 27.12.2017 tarihinde açmış olduğu davada müvekkilinin 01.01.1994 tarihinde "..... *Otomativ Ltd.Şti'nin" genel müdürünün şoförü olarak çalışmaya başladığını, kesintisiz şoförlük yaptığı süre boyunca sadece bu şirkette çalıştığını ancak tanımadığı işverenlere ait işyerlerinden adına bildirim yapıldığını, genel müdürü beklediği zamanlarda asıl işyerinde santrale baktığını, en son çalıştığı gösterilen şirketin bu işverence kendi işçilerine kurdurulduğunu, bu işyerinde istihdam edilen 300 işçi içinden 60-70'inin "..... Otomativ*

Ltd.Şti'nin" kadrosunda, diğerlerinin taşeron işyerlerinde gösterildiğini, alt işverenle davacı arasında hiçbir bağlantının olmadığını, şirkette çalışanları

dahi tanımadığını, tüm talimatları "..... Otomativ Ltd.Şti'nden" aldığını ve iş akdinin 4857 SK m.18 uyarınca feshedildiğini, davalı şirketler arasındaki ilişkinin muvazaalı olduğunu iddia ederek işe iade kararı verilmesini" talep etmiştir. Davacı vekili yargılamanın ilerleyen safhalarında müvekkilinin başarılı çalışmaları nedeniyle asıl işverenden plaket ve saat aldığını, bu şirketin elemanı olduğu için indirimli araç alabileceğine dair kendisine yazı teslim edildiğini, kendisine şirket hattı tahsis edildiğini ileri sürerek davacının asıl işveren işçisi olduğu iddiasını desteklemiştir.

Davalı "..... *Taşımacılık İnş.ve Isı San. Tic. Lmt. Şti." vekili "davacının müvekkil şirketle 27.12.2010 tarihinde belirsiz süreli iş sözleşmesi imzaladığını, iş sözleşmesinin feshedildiği 30.11.2017 tarihine kadar da müvekkil şirketin alt işverenliğini yaptığı "....Otomativ Ltd.Şti'nde" şoförlük hizmetini ifa ettiğini, bu şirketin 23.11.2017 tarihli yazıyla şöförlük hizmetine 2017 yılı aralık ayı başından itibaren ihtiyaç olmayacağını bildirdiğini, müvekkil şirkette benzer pozisyonda çalışana ihtiyacın olmaması nedeniyle feshe son çare olarak başvurulduğunu, davacının yardımcı iş niteliğindeki şoförlük pozisyonunda çalıştığını* " iddia ederek davanın reddini talep etmiştir.

Davalı "..... *Otomativ Ltd.Şti." vekili, şirkete hizmet veren bütün şirketlerin yurt dışında yerleşik satın alma birimince açılan ihalelerle belirlendiğini, müvekkil alt işverenin de bu ihaleyi aldığını ve şoförlük hizmeti de dahil çeşitli hizmetleri sunduğunu, her ay ilgili aya isabet eden hizmet bedelinin müvekkil şirkete fatura edildiğini, davacı ile müvekkil şirket arasında işçi-işveren ilişkisinin mevcut olmadığını*" iddia ederek husumet itirazında bulunmuştur.

Davalı alt işverence düzenlenen fesih yazısında "asıl işverenin şoförlük ve ofis destek hizmetlerine ihtiyaç kalmadığını bildirmesi sebebiyle iş akdinin 4857 SK m.18'e göre feshedildiği" ifade edilmiştir.Yerel Mahkemece dinlenen tanıkların davacının işyerinde emir ve talimatları "..... Otomativ Ltd.Şti'den" aldığı, işe alınma ve çıkartılmalarda yetkinin bu şirkete ait olduğu, "..... Otomativ Ltd.Şti'nin" işçi ücretlerini ödemesi için alt işverene ödeme yaptığı, memnun olmadıkları işçinin işten çıkartılması için alt işverene talimat verdikleri yönünde ifade verdikleri görülmektedir.

Başka bir işçi tarafından davalılar aleyhine açılan ve İzmir 15. İş Mahkemesinde görülen, 2017/825 E., 2018/612 K. sayılı dosyada, davalı şirketler arasındaki ilişkide muvazaa olgusunun saptanmadığına, davalı alt işverenin fesih tarihinde Türkiye genelinde aynı işkolunda çalışan işçi sayısının 10 olduğunun tespit edilmesi nedeniyle davacının iş güvencesi kapsamında olmadığına ve davanın reddine karar verildiği anlaşılmaktadır. Dosya kapsamından İzmir 15. İş Mahkemesinin bu kararının İstinaf Mahkemesince kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

II.İlk Derece Mahkemesinin Kararı

Yargılamayı yapan İzmir 2. İş Mahkemesi'nin, 2017/905 E.,2019/120 K. Sayılı kararının gerekçesi şu şekildedir: "*... Davacı vekili davalılar arasında muvazaa bulunduğunu iddia etmektedir. Davalı ….. şirketi vekili ise davacının diğer davalı ….. şirketinin işçisi olduğunu savunarak husumet itirazında bulunmuştur. Dosya kapsamına göre davacının çalışma süresi boyunca kesintisiz olarak davalı …. Şti.''nin işyerinde şoför olarak çalışmasına devam ettiğinin anlaşıldığı, davacının belirtilen süre içinde işyerinde ve görevinde bir değişiklik olmaksızın çalışmasını sürekli olarak ….. şirketine ait işyerinde devam ettirdiği, 4857 sayılı yasanın 2/6. maddesinde düzenlenen asıl işveren-alt işveren ilişkisinden söz edebilmek için, işyerinde yürütülen mal ve hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde bir başka firmanın iş alarak bu iş için görevlendirilen işçilerini sadece bu işyerinde çalıştırması gerektiği, dinlenen tanık beyanları, sözleşme ve işyeri kayıt bilgilerinin birlikte değerlendirilmesinde davacının yaptığı şoförlük görevinin asıl işine yardımcı işlerden olması sebebiyle ……. şirketi işyeri ile bu işi alan …… Şirketi arasında 4857 sayılı yasanın 2/6 maddesi kapsamında asıl işveren-alt işveren ilişkisi gerçekleşmiş olduğu,asıl işverenin işçinin haklarından alt işverenle birlikte sorumluluğu bulunduğu, asıl işverenin çalıştıracağı işçinin niteliklerinin işe uygun olup olmadığını tespit bakımından işe başlama sırasında mülakat yapmasının taraflara arasında muvazaa olduğunu göstermediği, yukarıda açıklandığı üzere davalılar arasında muvazaa bulunmadığı, geçerli bir asıl işveren-alt işveren ilişkisinin kuruduğunu kabul etmek gerekmiştir. Fesih bildiriminin davacıya 30.11.2017 tarihinde yapılmış sayıldığı, davanın bu tarihten itibaren 1 aylık yasal süre içine rastlayan 27.12.2017 tarihinde açıldığı, davacının iş sözleşmesinin belirsiz süreli olduğu, davacının davalı işyerinde çalışmasının 6 aydan fazla olduğu, davacının şoför olarak görevli olduğu ve işveren vekili konumunda olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak SGK'ya ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına yazılan yazı cevaplarından davalı …. Tic. Ltd.Şti'nin fesih tarihi olan 30.11.2017 tarihi itibarıyla Türkiye genelindeki aynı işkolundaki (4321 nolu) işyerlerinde çalışan işçi sayısının 10 işçi olduğu anlaşılmaktadır. 4857 sayılı İş Kanununun fesih tarihinde yürürlükte bulunan 18. maddesinin 1. fıkrasına göre " Otuz veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır." Aynı maddenin 3. fıkrasına göre "İşverenin aynı işkolunda birden fazla işyerinin bulunması halinde, işyerinde çalışan işçi sayısı, bu işyerlerinde çalışan toplam işçi sayısına göre belirlenir." T.C. İZMİR BAM 3. HUKUK DAİRESİ Esas-Karar No: 2019/1420 - 2019/1143 Belirtilen madde hükmüne göre işe iade davası açılabilmesi için davalı işverenin Türkiye genelinde aynı iş kolunda birden fazla işyerinde çalışan toplam işçi sayısının en az 30 işçi*

olması dava şartlarındandır. Yukarıda açıklandığı üzere davalılar arasında muvazaa bulunmadığı kabul edildiğinden işçi sayısının tespitinde sadece alt işveren işçilerinin nazara alınması gerekmektedir. Yukarıda açıklandığı üzere davalı "…" şirketinde fesih tarihi olan 30.11.2017 tarihinde davalıya ait Türkiye genelinde aynı iş kolundaki işyerlerinde çalışan işçi sayısının 10 olduğu ve en az 30 işçi koşulunun bulunmadığı anlaşıldığından, davanın reddine karar vermek gerekmiştir.... "

III.İstinaf Süreci

Davacı vekili istinaf dilekçesinde davalı şirketler arasında muvazaalı bir ilişkinin mevcut olduğunu, davalı şirketlerce emsal olarak gösterilen İzmir 15. İş Mahkemesinin kararının istinaf mahkemesince kaldırıldığını ileri sürerek, ilk derece mahkemesinin kararının kaldırılarak davanın kabulüne karar verilmesini talep etmiştir. Davacı vekilince bu aşamada alınan uzman görüşü istinaf mahkemesine sunulmuştur. Uzman görüşünde "*davacıyla davalı asıl işveren arasında iş sözleşmesinin unsurlarının bulunduğu, sadece ücret ödeme ve SGK bildirimlerinin alt işverence yerine getirildiği,alt işverenle davacı arasında başka bir hukuksal ilişkinin bulunmadığı,somut iş ilişkisinde davacının asıl işverenin genel müdürünün özel şoförlüğünü yaptığı,bu edimini bizzat asıl işverene sunması ve onun emir ve talimatı altında çalışması nedeniyle muvazaa denetimine gerek ve ihtiyaç bulunmadığı, sadece belirtilen hususları dikkate alarak davacının asıl işveren işçisi olduğunun kolayca tespit edilebildiği, bu bakımdan davacının asıl işveren işçisi olduğu, usule uygun yapılmayan feshin geçerli nedene dayanmadığı,davacının asıl işverene ait işyerine iade edilmesi gerektiği*" belirtilmiştir.

İlk derece mahkemesinin kararını inceleyen İzmir Bölge Adliye Mahkemesi 3. Hukuk Dairesi'nin 22/03/2019 tarihli, 2019/1420 E., 2019/1143 K. sayılı kararının gerekçesi şu şekildedir:" *Yerel mahkemece taraflar arasındaki hukuki ilişkinin muvazaalı olmadığı geçerli bir asıl işveren alt işveren ilişkisinin kurulduğu kabul edilerek davalı ….. Şirketinde fesih tarihi olan 30/11/2017 tarihinde davalıya ait Türkiye genelinde aynı iş kolundaki iş yerlerinde çalışan işçi sayısının 10 olduğu ve en az 30 işçi koşulunun bulunmadığı gerekçesi ile davanın reddine karar verilmiştir. Karara karşı davacı vekilince yasal süre içerisinde istinaf kanun yoluna müracaat edilmiştir. Davalılar arasındaki asıl- alt işveren ilişkisinin muvazaalı olup olmadığı ihtilaflıdır. İşverenler arasında muvazaalı biçimde asıl işveren alt işveren ilişkisi kurulmasının önüne geçilmek amacıyla İş Kanununun 2.maddesinde bazı muvazaa kriterlerine yer verilmiştir. Muvazaa Borçlar Kanununda düzenlenmiş olup, tarafların üçüncü kişileri aldatmak amacıyla, kendi gerçek iradelerine uymayan, aralarında hüküm ve sonuç meydana getirmesini arzu etmedikleri, görünüşte bir anlaşma olarak tanımlanabilir. Muvazaada, taraflar arasında üçüncü kişileri aldatma kastı bulunmakta ve sözleşmedeki gerçek amaç gizlenmektedir. Muvazaa genel ispat kuralları ile ispat edilebilir. Bundan başka*

İş Kanununun 2. maddesinin yedinci fıkrasında sözü edilen hususların, aksi kanıtlanabilen adi kanunî karineler olduğu kabul edilmelidir. Yerleşik Yargıtay İçtihatları ile asıl-alt işveren ilişkisinin muvazaalı veya yasadaki unsurları taşıyıp taşımadığının belirlenebilmesi için hukuksal ve ekonomik bağımsızlığa sahip iki ayrı işverenin bulunup bulunmadığı, alt işveren işçilerinin sadece asıl işverenden alınan iş kapsamında çalıştırılıp çalıştırılmadıkları alt işverene verilen işin yardımcı işlerden olup olmadığı, davacının hangi iş kısmında çalıştırıldığı, alt işvereninin uygun, yeterli ekipman ve tecrübeye sahip olup olmadığı, istihdam edeceği işçilerin niteliklerinin yapılacak işe uygun olup olmadığı, alt işverene verilen işte asıl işverenin işçisinin çalışıp çalışmadığı, yapılan alt işverenlik sözleşmesinin işçilerin haklarını kısıtlamaya yönelik olup olmadığının araştırılması gerekir. Alt işveren; bir işyerinde yürütülen mal ve hizmet üretimine ilişkin asıl işin bir bölümünde veya yardımcı işlerde, işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren alanlarda iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini, sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren olarak tanımlanabilir. Alt işverenin iş aldığı işveren ise asıl işveren olarak adlandırılabilir. Bu tanımlamalara göre asıl işveren - alt işveren ilişkisinin varlığından söz edebilmek için iki ayrı işverenin olması, mal veya hizmet üretimine dair bir işin varlığı, işçilerin sadece asıl işverenden alınan iş kapsamında çalıştırılması ve tarafların muvazaalı bir ilişki içine girmemeleri gerekmektedir. Alt işverene yardımcı işin verilmesinde bir sınırlama olmasa da, asıl işin bir bölümünün teknolojik uzmanlık gerektirmesi zorunludur. 4857 sayılı İş Kanununun 2.maddesinde, asıl işveren alt işveren ilişkisinin sınırlandırılması yönünde yasa koyucunun amacından da yola çıkılarak, asıl işin bir bölümünün alt işverene verilmesinde "işletmenin ve işin gereği" ile "teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işler" ölçütünün bir arada bulunması şarttır. Yasanın 2. maddesinin altıncı ve yedinci fıkralarında "işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işler" sözcüklerine yer verilmiş olması bu gerekliliği ortaya koymaktadır. Alt İşverenlik Yönetmeliğinin 11.maddesinde de yukarıdaki anlatımlara paralel T.C. İZMİR BAM 3. HUKUK DAİRESİ Esas-Karar No: 2019/1420 - 2019/1143 biçimde, asıl işin bir bölümünün alt işverene verilebilmesi için "işletmenin ve işin gereği ile teknolojik sebeplerle uzmanlık gerektirmesi" şartlarının birlikte gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir. Davacının çalıştığını ileri sürdüğü genel müdür şoförlüğü ve santral destek elemanlığı işleri asıl iş mahiyetinde işlerden olmayıp yardımcı hizmet mahiyetinde işlerden ise de ; 4857 SY'nın 2/7. Maddesinde: " Asıl işverenin işçilerinin alt işveren tarafından işe alınarak çalıştırılmaya devam ettirilmesi suretiyle hakları kısıtlanamaz veya daha önce o işyerinde çalıştırılan kimse ile alt işveren ilişkisi kurulamaz. Aksi halde ve genel olarak asıl işveren alt işveren ilişkisinin muvazaalı işleme dayandığı kabul edilerek alt işverenin işçileri başlangıçtan itibaren asıl işverenin işçisi sayılarak işlem görürler. İşletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işler dışında asıl iş bölünerek alt işverenlere verilemez.

Denilmiş olup, davacı yan "davalı …….. Şti.'nin…….. Türkiye tarafından……. Türkiye çalışanlarına kurdurulmuş bir şirket olduğunu, şirketin ticaret kayıtları incelendiğinde 20.07.2001 tarihli kuruluş kayıtları incelendiğinde kurucuları ……..'ın…..Türkiye çalışanları olduğunu, ……. Türkiye'nin önceki SGK kayıtları celp edildiğinde de bu hususların görüleceğini, yine …….. Şti.'nin …….. Türkiye dışında personel sağladığı hiçbir şirket olmadığını," ileri sürülmüş olup, bu iddiaların doğruluğunun yöntemince araştırılması gerekmektedir. Dosya kapsamına göre bu konuda esasa etkili olan delillerin toplanıp değerlendirilmediği, …….. firmasına ait SGK, dönem bordrolarının celp edilmediği, …….firmasının kurucularından halen veya daha önce …… firmasında işçi olarak istihdam edilen veya işveren temsilcisi olan kişi veya kişilerin bulunup bulunmadığının araştırılmadığı anlaşıldığından tüm kayıtlar getirtilerek incelenmeli gerektiği takdirde tanıklarda yeniden dinlenmek sureti ile davalı ……. ile diğer şirket ile ortaklarının arasındaki bağlantı tespit edilmeli, davacının çalışma şartlarını belirleyen ve işyeri düzenine ilişkin tüm işyeri kayıt ve belgeler, sözleşmeler incelenerek tüm bu incelemeler sonucunda asıl-alt işverenlik ilişkisinin yasal koşullarının bulunup bulunmadığı muvazaa kriterlerinin oluşup oluşmadığı tespit edilmelidir. Açıklanan gerekçelerle; HMK 353/1-a.6 maddesi gereğince, yerel mahkemece tarafların davanın esası ile ilgili olarak gösterdikleri deliller toplanarak ve gösterilen deliller değerlendirilerek karar verilmesi gerektiğinden, esası incelenmeden ilk derece mahkemesi kararının kaldırılmasına ve davanın yeniden görülmesi için dosyanın kararı veren mahkemeye gönderilmesine karar verilmesi gerekmiş olup aşağıdaki şekilde hüküm kurulmuştur.

F) HÜKÜM

1-Hukuk Muhakemeleri Kanununun 353/1-a-6 maddesi uyarınca davacının istinaf başvurusu ESAS YÖNÜNDEN İNCELENMEKSİZİN İzmir 2. İş Mahkemesi'nin 2017/905 Esas, 2019/120 Karar sayılı kararının kaldırılmasıyla davanın yeniden görülmesi için dosyanın İzmir 2. İş Mahkemesine GÖNDERİLMESİNE,

2-Davacının yatırdığı peşin istinaf karar harcının, karar kesinleştiğinde ve istek halinde iadesine, 3-Kararın niteliği gereği davacının yaptığı sair istinaf masrafının şimdilik üzerinde bırakılmasına, Dair, dosya üzerinde yapılan inceleme sonucunda HMK 353/1-a-6. maddesi uyarınca KESİN olarak ve OYBİRLİĞİ ile karar verildi. 17/07/2019"

IV. Kararın Değerlendirilmesi

İncelediğimiz karara konu olan davada ana uyuşmazlık davacı işçinin hangi işverenin işçisi olduğu hususuyken, ilk derece mahkemesi ve istinaf mahkemesince konunun asıl-alt işveren ilişkisinde muvazaa olarak belirlendiği görülmektedir. İşçi, resmi kayıtlara göre alt işveren işçisi olarak gözükmekteyse de gerçekte asıl işveren işçisi olduğunu, davalı şirketler

arasındaki ilişkinin de muvazaaya dayandığını iddia ederek asıl işverene ait işyerine iade edilmeyi ve geçersiz nedenle yapılan feshe bağlı yasal haklarını talep etmektedir.Aşağıda, konuyla ilgili hukuksal düzenlemeler çerçevesinde söz konusu karar değerlendirilmiştir.

A.İş Güvencesi Hükümleri Bakımından Kararın Değerlendirilmesi

İş güvencesi hükümleri ilk defa 4773 sayılı "İş Kanunu, Sendikalar Kanunu ile Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunla " [1] Türk İş Hukukuna dahil edilmiş ve o dönem yürürlükte olan mülga 1475 sayılı İş Kanununa iş akdinin sona erdirilmesinde işverenlere "geçerli sebep" gösterme zorunluluğu getirilmiştir [2]. İş güvencesi kapsamında olmak için 4773 sayılı Kanunda aranan ilk şart İş Kanunu ve Basın İş Kanunu kapsamında olmaktır[3]. Kanunda aranan ikinci şart ise işyerinde on işçinin çalışması koşulu olup, 4857 sayılı İş Kanununda bu sayı otuza yükseltilmiştir [4]. 4857 sayılı İş Kanununun 18.maddesinin 1. fıkrasından en az otuz işçi çalıştırılan işyerlerinde altı ay veya daha fazla kıdemi olan belirsiz süreli iş sözleşmesine dayanarak çalışan işçilerin iş güvencesi kapsamında olduğu, işletmenin bütününü sevk ve idare eden işveren vekili ve yardımcıları ile işyerinin bütününü sevk ve idare eden ve işçiyi işe alma ve işten çıkarma yetkisi bulunan işveren vekillerinin bu kapsamda olmadığı anlaşılmaktadır. Bu koşulları sağlayan işçilerin iş akitlerini feshetmek isteyen işverenin işçinin yeterliliğinden ya da davranışlarından veya işletmenin, işyerinin, işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanma zorunluluğu bulunmaktadır.

Söz konusu düzenlemeye göre işçinin feshe karşı korunması için gereken şartlar arasında işyerinde otuz işçi çalıştırılmasının zorunlu olduğu görülmektedir. Fakat elliden fazla işçinin çalıştırılması koşuluyla İş Kanunu kapsamına giren tarım ve balıkçılık işlerinde bu sayının en az elli bir olacağını

1 Sendikalar Kanunu ile Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Kanun Numarası: 4773, Kabul Tarihi:09.08.2002, RG. 15.08.2002/24847

2 Nuri Çelik,Nurşen Caniklioğlu,Talat Canbolat , Can Tuncay, "İş Güvencesi Yasası Neler Getiriyor", (2003)17(1), Çimento İşveren Dergisi, 18;Fatih Uşan, "Yargıtay Kararları Işığında İşe İade Davalarının Sonuçları", (2008) 10 (1),Kamu – İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi,47 ; Öner Eyrenci, Savaş Taşkent, Devrim Ulucan and Esra Başkan,İş Hukuku, (10 th edn, Beta Yayınevi 2020) 52 ; Yusuf,Yiğit, "Türk İş Hukuku Açısından İş Güvencesi Uygulamasında En Az Altı Aylık Kıdeme Sahip Olma Koşulu",(2012),20 (2),Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,196,197,Mehmet Nusret Bedük, "İş Sözleşmesinin Feshinde Kötü Niyet Tazminatı",(2011, Prof. Dr. Sarper Süzek'e Armağan, C.1, İstanbul 2011, 924.

3 Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara, (n2) 533; Nazlı Elbir," Yargıtay Kararları Işığında İşe İade Kararı Sonrası İşçinin Başvurusu Ve İşverenin Davetinde "Samimiyet" Olgusu", (İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,10 Haziran 2020),chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/ 1077540> , Erişim Tarihi,12.06.2023

4 Serkan Odaman, "Yurtdışında Çalışan İşçilerin İş Güvencesi Açısından İşçi Sayısı Tespitine Etkisi", (2007)11, Sicil,84

belirtmeliyiz [5]. Kanunun iş güvencesiyle ilgili hükümleri emredici nitelikte olduğundan hakimin sayılan şartların oluşup oluşmadığını re'sen incelemesi gerekmektedir[6].İş Kanunu kapsamında yer alan işyerleri bakımından işyerinde çalışan işçi sayısının, iş güvencesi hükümlerinin uygulama alanını belirlemekte kullanılacak ilk ölçüt olduğu söylenebilir [7]. Bu sayının tespitinde işyerinin işçi çalıştırma potansiyeli değil işyerinde çalışan bordrolu işçiler dikkate alınmakta, bu sayının sağlandığını ispat yükü de işçide bulunmaktadır[8]. İşverenin aynı işkolunda birden çok işyerinin olması durumunda işçi sayısı, iş akdinin feshedildiği tarihte işyerlerinde çalışan toplam işçi sayısına göre belirlenmektedir[9] .Geçici iş sözleşmesiyle çalışanlar, stajyer ve çıraklar, alt işverenin işçileri ise asıl işverenin işçi sayısına dahil edilmemektedir [10]. Kanunun 18. maddesinde iş güvencesi kapsamının dışında tuttuğu işveren vekilleri ve yardımcıları da otuz işçi sayısı içinde yer almaktadır[11]. İş Kanununun 2.maddesinin 7.fıkrasına göre asıl/alt işveren ilişkisinin muvazaalı olması durumunda alt işveren işçileri, iş sözleşmelerinin başladığı tarihten itibaren asıl işveren işçisi sayılacağından, bu işçilerin de asıl işyerindeki işçi sayısına dahil edilmesi gerekmektedir[12] .İncelediğimiz davada davacı, kayıtlarda işvereni olarak gözüken alt işveren 30'dan az işçi çalıştırdığı için iş gü-

5 Talat Canbolat, "Toplu İş Sözleşmesi Aracılığıyla İş Güvencesi",(2017) (1) 1, Prof. Dr. Turhan Esener'e Armağan,Seçkin Yayıncılık,140,144,Ali Güzel, "İş Güvencesine İlişkin Yasal Esasların Değerlendirilmesi",(2004) İstanbul Barosu/Galatasaray Üniversitesi, İş Hukukunun Temel Sorunları Semineri Tebliği,27; Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 535

6 Yargıtay 9.HD.22988/13291, 20.09.2017 T.,www.kazanci.com,erişim tarihi 03.04.2022

7 Mustafa Alp, "İşçinin Feshe Karşı Korunması", (2003) 5 (1) DEÜ Hukuk Fakültesi Dergisi,6

8 Gülsevil Alpagut,"İş Sözleşmesinin Feshi Ve İş Güvencesi", (2005) 1,III. Yılında İş Güvencesi, Türkiye Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayi İşverenleri Sendikası Yayını, 16,212,213,Hakan Keser,"İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Sebep",(1th edn,Seçkin ,2015) 47

9 Fatih Uşan, Musa Aygül, "İş Güvencesi Hükümlerinin Uygulanmasında 30 İşçi Çalıştırılması Koşulu Açısından Gerekli Sayının Tespitinde Türkiye'de Bulunan İrtibat Bürosunda Çalışan İşçiler İçin Yurt Dışındaki İşyerlerinde Çalışan İşçiler Dikkate Alınabilir mi?, Yargıtay 9. Hukuk Dairesinin Bir Kararı Üzerine Değerlendirme", (2010) 2,(3) Legal YKİ Dergisi,724; Savaş Taşkent,"Otuz İşçi Ölçütü ve Yurtdışındaki Bağlantılı İşyerleri Sorunu",(2011),(1) Prof.Dr.Sarper Süzek'e Armağan,I,715;Odaman, (n4) 86,Keser (n8) 49, Ercan Güven,Ufuk Aydın,Bireysel İş Hukuku,(6th,Nisan Kitabevi,2021) 44. Ayrıca konuyla ilgili kararlar için bkz: Yargıtay 9.HD, 5859/14013 ,09.05.2013 K; 4353/23220 K. 13.12.2018 Tarihli kararları, www.kazanci.com.Erişim Tarihi 03.04.2022

10 Polat Soyer,"158 Sayılı ILO Sözleşmesi Karşısında İşçinin Feshe Karşı Korunması Konusunda Yapılması Gereken Yasal Düzenlemeler", İş Hukukuna ve Sosyal Güvenlik Hukukuna İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri 2001 Yılı Toplantısı, (2022),İstanbul,291,292 ;Talat Canbolat, Türk iş Hukukunda Asıl işveren-Alt İşveren ilişkileri, (1th,Kazancı,1992),16,Alp (n7),6; Can Tuncay, "İşe İadede 30 İşçi Ölçütünün Yorumu", (2007) ,Sicil İş Hukuku Dergisi, (6), 78,Şahin Çil, Yargıtay'ın İlke Kararları / 2011 – 2012 Yılları,(5th,Yetkin,2012),212,214,Şükran Ertürk, "4857 Sayılı Yasadan Sonra Süreli Fesih, İş Hukuku Ve Sosyal Güvenlik Hukuku" (2006),Türk Milli Komitesi 30. Yıl Armağanı,263

11 Yargıtay 9.HD,27699/6006 K. 24.03.2008;22988/13291 K. 20.09.2017 T. Kararları, www.kazanci.com.Erişim Tarihi,02.03.2023

12 Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 539,Yargıtay'ın asıl işveren alt işveren ilişkisinin Kanuna uygun kurulduğu durumlarda alt işverenin işçilerinin 30 işçi hesabına katılmayacağı yönündeki kararı için bkz:Yargıtay 9.HD. 3314 /9926 K. 07.05.2019. www.kazanci.com.Erişim Tarihi,02.03.2023

vencesi hükümlerinden faydalanamamaktadır. Gerçekte asıl işverenin işçisi olduğunun tespit edilmesi halinde bu hükümlerden faydalanabilecektir.

B. Ana Uyuşmazlığın Tespiti Bakımından Kararın Değerlendirilmesi

Somut olayda davacının ".... Türkiye'nin " genel müdürünün makam şoförlüğünü yaptığı ve zaman zaman bu işyerinde santrale baktığı hususunda bir uyuşmazlık bulunmamaktadır. Davacı vekili, davacıyla davalılar arasındaki ilişkinin özelliklerini açıklamış ve buradan yola çıkarak davacının alt işveren değil, asıl işveren işçisi olduğunu iddia etmiştir. İlk derece mahkemesi ve istinaf mahkemesince davada ihtilafın davalı işverenler arasındaki ilişkinin muvazaalı olup olmadığı hususunda çıktığı kabul edilmiş, bu konu ana uyuşmazlık olarak belirlenmiştir. Oysa, bu davada istenen sonuç, asıl ve alt işveren arasındaki ilişkide muvazaa olup olmadığını tespit etmek değil, iş sözleşmesinin işveren tarafını tespit etmektir. Davacı, gerçekte asıl işveren işçisi olduğunu ispat ederek iş güvencesi hükümlerinden faydalanmayı istemekte,mahkemeden davacının gerçekte kimin işçisi olduğunu tespit etmesini beklemektedir. Muvazaa denetimi, böyle bir davada ancak işçinin gerçek işverenini tespit etmeye yardımcı bir inceleme olabilir. İşçinin gerçek işvereninin tespitini sağlayabilecek en kolay ve en hızlı yöntemin ise iş sözleşmesinin unsurlarını, özellikle de bağımlılık unsurunu kullanmak olduğu söylenebilir.

Muvazaanın varlığı ya da yokluğu asıl işverenin alt işveren işçileriyle birlikte otuz işçi sayısına ulaşabileceği bir durumda davanın ana uyuşmazlık konusu olabilir.Örneğin otuzdan az işçi çalıştıran asıl işverenin işçisi muvazaaya dayanarak alt işveren işçilerini asıl işverenin işçi sayısına dahil etmek suretiyle iş güvencesinden faydalanabilir. Ancak somut davada asıl işverenin işçi sayısı otuzun üzerindedir. Tartıştığımız davada yapılacak muvazaa denetimi, en iyimser bakış açısıyla işçinin gerçek işverenini tespit etmeye yardımcı olabilecektir. Fakat, ilk derece mahkemesi kararında olduğu gibi yargılamada hatalı bir kararın çıkmasına yol açabileceği gerçeğini de göz ardı edemeyiz. Nitekim bu kararda asıl/alt işveren arasında muvazaanın olmadığı tespit edilmiş, bunun sonucu olarak davacı üzerinde işveren hak ve yetkilerini kullanmayan bir alt işveren davacının işvereni sayılmıştır. Yapılan bu tespit karşısında davacı işçinin emir ve talimatı altından çıkamadığı asıl işverenle arasındaki ilişkinin hukuki bir değeri kalmamıştır.Aşağıda iş sözleşmesinin unsurları dikkate alınarak işçinin davalı işverenlerle arasındaki ilişki değerlendirilmiş ve hangi işverenle arasında iş sözleşmesi bulunduğu bu yöntemle tespit edilmeye çalışılmıştır.

C.İş Sözleşmesinin Unsurlarına Göre Asıl/Alt İşveren Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi

İşyerlerinin çok büyük bir kısmı, ürettikleri mal ya da hizmet konularına bakılmaksızın 4857 sayılı İş Kanunu kapsamındadır[13]. Somut davada davalı

13 E.Tuncay Senyen Kaplan, Bireysel İş Hukuku, (11th edn,Yetkin,2020), 75

işverenin işlettiği işyeri de bu Kanun kapsamına girmektedir. 4857 sayılı İş Kanununun 2'nci maddesinin ilk fıkrasına göre işçi, "bir iş sözleşmesine dayanarak çalışan gerçek kişidir." Aynı fıkrada işveren "*bir iş sözleşmesine dayanarak işçi çalıştıran gerçek veya tüzel kişi, yahut tüzel kişiliği olmayan kurum ve kuruluşlar*" olarak tanımlanmıştır. İş sözleşmesi, işçiyi işverene tabi hale getiren ve her iki tarafın çıkarlarının korunması ihtiyacı oluşturan bir sözleşmedir[14]. Kanunun 8'inci maddesinin 1. fıkrasında "*bir tarafın bağımlı olarak iş görmeyi, diğer tarafın da ücret ödemeyi üstlendiği sözleşme*" olarak tanımlanmıştır.

Kanunda olduğu gibi öğretide ve yargı kararlarında iş sözleşmesinin iş görme, ücret ve bağımlılıktan oluşan üç temele dayandığı kabul edilmektedir [15]. İşveren, ekonomik, ticari ya da kişisel sebeplerle iş görme edimine duyduğu ihtiyaç nedeniyle işçi istihdam etmektedir. Bu nedenle işçinin iş sözleşmesinden kaynaklanan asli edimi iş görmektir. İşveren, işçiden iş sözleşmesinde kararlaştırılan işin isteğine uygun şekilde yürütülmesini isteyebilecek olan ve bu edime ihtiyacı olan kişidir [16]. Bir iş sözleşmesinin işveren tarafının tespitinde söz konusu hakkın önemli bir kriter olduğu söylenebilir. Nitekim incelediğimiz davaya konu iş sözleşmesinde görevi makam şoförlüğü olan işçinin edimine ihtiyaç duyan ve bu edimin yerine getirilmesini talep edebilecek ve denetleyebilecek olan kişi asıl işverendir.

İşçinin iş görme borcu, sonuca odaklı, sadece işin görülmesinden ibaret bir borç değildir. İşçiye bu borcun ifasına yönelik bir takım yan edimler de yüklenmektedir. Bunlar, işini özenle yapma, işverene sadakatli olma, işverene ait eşyaları teslim etme, işverene hesap verme, işyeri düzenine, çalışma ve işverenin belirlediği dinlenme ve izin sürelerine uyma, iş güvenliği kurallarına uygun davranma gibi borçlardır [17]. Bu borçlar işverenin yönetim hakkının ve iş sözleşmesinin temel unsurlarından olan bağımlılığın da çerçevesini çizmektedir. İşverenin iş görme edimine duyduğu ihtiyaç, işçi üzerinde işin görülmesine, işyeri düzenine ya da işçinin davranışlarına yönelik yönetim hakkı oluşturmakta ve işveren bu hakkını verdiği talimatlarla kullanmaktadır. Genel olarak yönetim hakkı; işverene işçinin işini nerede ve ne şekilde yapacağına, işyeri düzenine

14 Sarper Süzek, "İşverenin Yönetim Hakkı ve Sınırları",(1998),Prof. Dr. Metin Kutal'a Armağan, ,225-227; Arıcı,Kadir, "İşverenin Yönetim Hakkının Muhtevası",YKD, C. 9 S.1-2, 1983, 162

15 Devrim Ulucan, Öner Eyrenci, Savaş Taşkent and Ş. Esra Baskan. İş Hukuku, (10th edn,Beta Yayınevi 2020) 62; Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 177;Güzel,Ali,"Fabrikadan İnternete İşçi Kavramı Ve Özellikle Hizmet Sözleşmesinin Bağımlılık Unsuru Üzerine Bir Deneme", (1997),Prof.Dr.Kemal Oğuzman'a Armağan ,Türk Ağır Sanayii Ve Hizmet Sektörü Sendikası Yayını,96;Ünal Narmanlıoğlu,İş Hukuku,Ferdi İş İlişkileri 1, (6th edn,Beta,2015) 168, Sarper Süzek, İş Hukuku,(19th edn,Beta,2020),229, vd, Kübra Doğan Yenisey,"Türk Borçlar Kanunu Sempozyumu, İş Görme Sözleşmeleri", (2011),Oniki Levha Yayıncılık,303

16 Gerçek kişi olmayan işverenler bakımından talep hakkının işveren vekili aracılığıyla kullanılması ise kaçınılmazdır.

17 Kenan Tunçomağ ,Tankut Centel,İş Hukukunun Esasları, (9 th edn,Beta,2018) 96; Eyrenci vd (n16) 116 ; Gaye Baycık,Türk İsviçre Hukukunda İşçinin Hukuki Sorumluluğu, (1th edn,Yetkin, 2015) 28

ilişkin kural oluşturma yetkisi tanıyan bir haktır [18].

İş sözleşmesini diğer iş görme sözleşmelerinden ayırt etmede kullanılan bir unsur olarak öne çıkan ve işverenin yönetim hakkının sonucu olan bağımlılık[19] , iş sözleşmesinin taraflarının tespit edilmesinde de belirleyici bir unsur olabilmektedir. Nitekim incelediğimiz kararda bu unsurun uyuşmazlığın çözümünde ne kadar etkili olduğu aşağıda açıklanmıştır. Bağımlılık en genel anlamda işçinin iş görme borcunu işverenin emir ve talimatı altında yerine getirmesidir. Talimatlar işyerinde doğrudan belirli bir işçiye ya da işçilerin tamamına yönelik verilebileceği gibi işin yürütümü, işyeri düzeni ya da iş güvenliğiyle ilgili de olabilir[20] .Bir işçiye verilen işin yürütümüyle ilgili talimatlar, işçi ve işveren arasında diğer talimatların yol açtığından daha yakın bir ilişki oluşturmaktadır. Örneğin bir fabrikanın genel müdürü, makam şoförünü ve özel sekreterini bire bir verdiği talimatlarla istihdam ederken , fabrikanın üretim bölümünde istihdam edilen bir işçiyle ya da işyerine personel taşıyan şoförle muhatap dahi olmayabilmektedir. Genel müdür, makam şoförü ya da özel sekreterine işin görülmesi bakımından daha çok emir ve talimat vereceğinden, onlar üzerindeki yönetim hakkı daha belirgin olmakta ve bu işçilerin işverene olan kişisel bağımlılığı da diğer işçilerden daha fazla göze çarpmaktadır. Bu gibi görevler işverenle işçi arasında kişisel anlamda daha yakın bağ oluşturduğundan somut davada olduğu gibi işverenin kim olduğunun tespitinde de önemli rol oynamaktadır.

İş Kanununda işverenin iş sözleşmesinden kaynaklanan asli borcu ücret olarak ifade edilmişse de, işveren işçiyi koruyup gözetme, eşit davranma, araç ve malzeme sağlama, işçileri iş sağlığı ve güvenliği bakımından koruma ve gözetme gibi sorumluluklar da taşımaktadır [21]. Yüksek Mahkemeye göre ücretin ödenme şekli, işverenin işçiyi denetleyebilmesi, işçinin edimini işyerinde sunması, araç ve gereçlerin işverence temini, işçinin işini yaparken işverenden talimat alması, işverenin organizasyonu içinde onun yararına iş yapması bağımlılığın tespitinde dikkate alınacak olgulardır (Yargıtay 9. HD. 02.07.2020 Tarihli,2017/1092 E, 2020/6950 K). Genellikle iş sözleşmesini diğer sözleşmelerden ayırt etmek amacıyla kullanılan bu ölçütlerin alt işveren işçilerinin açtıkları davalarda da kullanılması, muvazaa denetimine duyulan ihtiyacı azaltacaktır.

18 Gülsevil Alpagut, "İş Sözleşmesinin Esaslı Şartlarında Değişiklik ve Yargıtay'ın Konuya İlişkin Bir Kararının Düşündürdükleri",(2004) ,18 (5),Çimento İşveren Dergisi, 54 ;Aydın Başbuğ, Mehtap Yücel Bodur, İş Hukuku, (6th edn,Beta,2021),31

19 Güzel,(n16) 105;Süleyman Başterzi,Çalışmanın Kesintiye Uğramasının Sosyal Sigorta İlişkisine Etkisi, (1th edn,Tasarım Basımevi,2007) 30; Yenisey,(n16) 19 ; Arzu Aslan Ertürk, Türk İş Hukukunda İşçinin Sadakat Borcu, (1th edn, On İki Levha Yayıncılık,2010), 97,98;Abdullah Erol, Mukayeseli Hukukta Ve Türk Hukuku'nda İş Sözleşmesinin Bağımlılık Unsuru,Yayımlanmamış Doktora Tezi,İstanbul Üniversitesi,SBE,2019,128.

20 Yargıtay 9.HD,247 /37746, 18.12.2009 T.;Yargıtay 7.HD. ,38793/4250 K. , 24.02.2016 T www. kazanci.com., Erişim Tarihi,11.03.2023

21 Şükran Ertürk,İlke Gürsel,"İş Hukukunda Eşit Davranma İlkesi",(2011), Prof.Dr.Sarper Süzek'e Armağan I,Beta,425

İşçinin izin sürelerinin planlanması da bağımlılığın tespiti bakımından önem taşımaktadır. Yüksek Mahkemeye göre işverenin istediği zaman işçiye emir ve talimat verme olanağının bulunduğu, işçinin bu talimatlara uymazsa çalışma olanağını kaybedeceği, işin işverenin belirleyeceği yer ve zamanda yapıldığı ilişkilerde bağımlılık unsurunun bulunduğu kabul edilmektedir [22]. Bu tür bir bağımlılığın bulunduğu ilişkilerde iş gören kişinin işçi, işin sahibinin de işveren olduğu, aralarındaki ilişkinin de iş sözleşmesi olduğu kabul edilmektedir.

İncelediğimiz karara konu olan iş ilişkisinde davacı işçi makam şoförü olarak görev yapmakta, bu pozisyonu asıl işverenin işveren vekili ile aralarında yakın bir ilişki oluşturmaktadır. Davacıya, genel müdürün, görevi gereği her an emir ve talimat verme yetkisine sahip olduğu, davacının onu evinden alma, işe veya havaalanına, işyeri dışında toplantı yapılan başka bir mekana bırakmak gibi görevleri ifa ettiği, genel olarak müdürün belirleyeceği yerde ve zamanda, asıl işveren tarafından tahsis edilen araçta, onun yararına iş yaptığı görülmektedir. Çalışma sürelerini, izin ve dinlenme sürelerini planlama, gerektiğinde disiplin cezası uygulama yetkilerinin de genel müdüre ait olduğu anlaşılmaktadır. Asıl işverence başarılı çalışmaları nedeniyle plaket ve saat hediye edilerek davacının ödüllendirilmesi, indirimli araç alabileceğine dair kendisine yazı verilmesi, şirket hattı tahsis edilmesi de onun işçi olarak benimsendiğini göstermektedir. Söz konusu iş ilişkisinde iş sağlığı ve güvenliği önlemlerine uygun davranılması yükümlülüğünün de asıl işverene ait olduğu açıktır. Bütün bu özellikler karşısında söz konusu ilişkinin işçi, işveren ilişkisi dışında bir ilişki olarak nitelendirilmesi mümkün gözükmemektedir.

Diğer yandan asıl işveren/ alt işveren ilişkisinin yasal unsurlarını taşıyan bir ilişkide asıl işverenin, alt işverenin işçilerine emir ve talimat verme ya da disiplin cezası uygulama hakkı bulunmamaktadır[23] . Bu haklar alt işverene aittir. Somut olayda davacı işçinin sadece asıl işverenin emir ve talimatı altında, onun yararına çalıştığı anlaşılmaktadır. Yüksek Mahkemenin yukarıda aktarılan kararı ışığında bakıldığında alt işverenin davacı üzerinde ara sıra bile olsa denetim ve buyurma yetkisini kullanamadığı, neredeyse hiç bir araya gelmedikleri, birbirini tanımadığı, davacıyla aralarında ücret ödeme ve işyeri belgelerini düzenleme dışında bir bağın olmadığı, davacının çalışma yerini ve zamanını, izinlerini belirlemediği, makam şoförlüğü hizmetine alt işverenin hiçbir müdahalesinin ya da katkısının olamayacağı açıktır. Tartıştığımız iş ilişkisinde işçinin makam şoförü olarak asıl işverene olan yakınlığı, iş sözleşmesinin unsurlarını daha da belirgin yapmaktadır. Ancak incelediğimiz kararda bu yakınlığın irdelenmediği, istinaf mahkemesince toplanması istenen delillerin, üretim departmanında çalışan bir işçinin açmış olduğu davada aranabilecek delillerden farklı olmadığı görülmektedir. İncelediği-

22 Yargıtay 9.HD,12560 /4619 K. 23.02.2010,www. kazanci.com.,Erişim Tarihi,02.03.2023
23 Narmanlıoğlu,(n15)119

miz karara konu iş ilişkisinde davacıyla alt işveren arasında iş sözleşmesi bulunmadığı açıktır. Ancak istinaf mahkemesince uzman görüşünde de dile getirilen bu hususların dikkate alınmadığı, davacının asıl ve alt işverenlerle arasındaki ilişkinin özellikleri üzerinde durulmadığı, dava konusunun asıl/alt işveren muvazaası olarak tespit edildiği ve yargılamanın başka bir eksene kaydığı görülmektedir. Karar muvazaa tartışmaları bakımından da aşağıda değerlendirilmiştir.

D. Muvazaa Denetimi Yönünden Kararın Değerlendirilmesi

İşverenler iş bölümünün ve uzmanlaşmanın zorunlu olduğu veya ekonomik sebeplerin gerektirdiği hallerde işlerinin bir kısmını başka bir işverene verebilmektedir[24] . İşverende uzmanlık ve bilgi birikiminin yeterli olmadığı durumlarda belirli işlerin yapılabilmesi için Ülkemizde oldukça sık kullanılan alt işverenlik kurumu, genel olarak işletme giderlerini düşürmek, uzmanlık ihtiyacını karşılamak[25], işletmelerin rekabet edebilirliğini sağlamak[26] gibi amaçlara hizmet etmekte, işverenin projesinin tamamlanmasına başka bir işverenin yardımcı olmasına olanak tanımaktadır [27].

Alt işverenlik, pek çok durumda işçi haklarını olumsuz etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıktığından [28] Kanun Koyucu bir işin, ancak belli ihtiyaçların varlığı halinde ve belli koşullar çerçevesinde alt işverene verilebilmesini öngörmüştür. Özellikle kamu kesiminde hizmet alım sözleşmesine dayanarak işçi temini olarak şekillendiği için uygulamada pek çok hukuki ve sosyal sorun ortaya çıkmaktadır[29]. 4857 sayılı İş Kanununun 2'inci madde-

24 Jan Cremers,Mıjke Houwerzıjl,Subcontracting And Social Liabilitiy,(2021), chrome-extension: //efaidnb mnnnibp cajpcglclefindmkaj /https://www.etuc.org/sites /default/files /2021-10/ Subcontracting %20and %20social%20liability_EN.pdf,Erişim Tarihi,03.04.2023, Subaşı,İ."İş Hukukunda Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisi" ",(2011),(1) Prof.Dr.Sarper Süzek' e Armağan I,125 Zeynep Şişli, "The Impacts of Subcontracting On the Identity of Workers in Workplace" (2009) 11,(6)," İş Güç Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi",57,60;
Demet Belverenli" Alt İşveren İlişkisinden Doğan İş Sağlığı Ve Güvenliği" Yükümlülükler",(2016),74,Prof.Dr.Fevzi Şahlanan'a Armağan,İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Mecmuası,https://dergipark.org.tr /tr/pub/ iuhfm/ issue/29863/321862 ,Erişim Tarihi: 09.06.2023

25 Canbolat,(n10) 7; Aydın Başbuğ,"Alt İşveren İşçisi İle Asıl İşveren Arasındaki Borç İlişkisi ve Bu İlişkinin Doğurduğu Hukuki Sorunlar",(1998),5,(3),Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 63

26 Dilek Baybora,"İşletmelerde Asıl İşveren-Alt İşveren Uygulaması Ve Ortaya Çıkan Sonuçlar"(2010),Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi,Cilt 2, Sayı 2 ,20

27 Alexander Heinen,Axel Müller, Bernd Kessler, Bad Honnef , National Rules and the Need for a European Framework, (2017)19, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajp cglclefindmkaj/https://www. europarleuropa.eu/ RegData/etudes/STUD/2017/596798/IPOL_ STU(2017)596798_EN.pdf,Erişim Tarihi 10.07.2023

28 Silvia Borelli,Subcontracting:Exploitation By Design,The Left, In The European Parliament, 11,chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://left.eu/content/uploads /2022 / 12 / Subcontracting-exploitation-by-design-EN.pdf,11,Erişim Tarihi,03.07.2023; Mehtap Yücel Bodur,Derviş Altınok,"Asıl İşverenin Vergi Tevkifatından Sorumluluğu", Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı Sayı: 2022-2, 1717

29 Gaye,Burcu,Yıldız,Kamu İşveren Sendikalarının Alt İşverenlerce Yetkilendirilmesine İlişkin Yasal Düzenlemenin Değerlendirilmesi,(2015), Sicil ,Sayı 34 ,90

sinin 6'ıncı fıkrasında "*bir işverenin mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerde veya asıl işin bir kısmında işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu işte görevlendirdiği işçileri yalnızca bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişki*" asıl işveren-alt işveren ilişkisi olarak tanımlanmıştır. Kavramın tanımından çok unsurlarını ortaya koyan bu düzenleme kolayca anlaşılması mümkün olmayan dili sebebiyle doktrinde eleştirilere neden olmuştur [30].Alt İşverenlik Yönetmeliğinin 9. maddesinin 1. fıkrasında alt işverenlik sözleşmesinin asıl işveren ile alt işveren arasında yazılı şekilde yapılacağı, 2.fıkrasında asıl işveren ile alt işveren arasında yapılan sözleşmede, 10 uncu maddede yer alan hususların bulunması halinde söz konusu sözleşmenin alt işverenlik sözleşmesi olarak kabul edileceği ifade edilmiştir.

4857 sayılı İş Kanununa göre asıl işveren- alt işveren ilişkisinin ilk koşulu yürütülen işten dolayı her iki tarafta işverenlik sıfatının bulunması, ikinci koşulu, işyerinde yürütülen mal ya da hizmet üretimine ilişkin bir işin devredilmesidir.Üçüncü koşulu ise asıl işin bir bölümünün ya da işyerinde yürütülen işe yardımcı bir işin başka bir işverene devredilmesidir (Alt İşverenlik Yön.m.4). Esas olarak işin asıl işverene ait işyerinde yapılması gerekmekteyse de bazı işler açısından bu koşulun sağlanması mümkün değildir[31]. Kanunda aranan son koşul da alt işveren işçilerinin sadece asıl işverenden alınan işte çalıştırılmasıdır[32] . Alt işverenle asıl işveren arasındaki sözleşme eser sözleşmesi, taşıma sözleşmesi gibi sözleşmelere dayanabilmektedir[33].

---

30 Bu konudaki değerlendirmeler için Bkz. Nuri Çelik,"İş Kanunundaki Asıl İşin Bir Bölümünün Alt İşverene Verilmesi Koşuluna İlişkin Bir Yasal Değişiklik Girişimi Üzerine Düşünceler" , (2011),1,Prof.Dr.Sarper Süzek'e Armağan,7 ;Ali Güzel, "İş Yasasına Göre Alt İşveren Kavramı ve Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisinin Sınırları",(2004),1,(1),Çalışma Ve Toplum,50, Alpay Hekimler, "Asıl İşveren – Alt İşveren İlişkisinin 4857 Sayılı İş Kanunu Kapsamındaki Yasal Çerçevesi" , https://dergipark. org.tr/tr/download/ article-file/667602,Erişim Tarihi,20.07.2022:3; Ömer Ekmekçi, "26 Haziran 2002 Tarihli İş Kanunu Tasarısının Bazı Hükümleri Üzerine",(2002) Türkiye, Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayii İşverenleri Sendikası Çalışma Hayatımızda Yeni Dönem, Seminer Notları,97, Subaşı,(n24)125

31 Örneğin personel taşımacılığı hizmetinin asıl işverene ait işyerinde yapılması mümkün değildir.Konuyla ilgili görüşleri için Bkz: Polat Soyer: "4857 Sayılı İş Kanunu Açısından Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisinin Kurulması ve Sonuçları", (2006)1,(1), Sicil İş Hukuku Dergisi,18

32 Savaş Taşkent, 'Alt İşveren' (2004) 1 (2) İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Dergisi, 264,Sarper Süzek,(n14) 165;Güzel,(n27) 51, Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara,(n2) 118;Ali Nazım Sözer,Türk Sosyal Sigortalar Hukuku, (6th,edn,Beta,2023) 40,41 Dilek Eser , 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nda sigortalı olma koşulları ,(2000), Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı ,33

33 Süzek, Sarper, (19 th edn,Beta,2020),157,158,Fevzi Demir, İş Hukuku (19th edn,Albi Yayınevi, 2019) 20; Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 111; Ercan Akyiğit, Alt İşverenlik Ve Benzer İlişkilerden Farkı,(2010), Tühis İş Hukuku ve İktisat Dergisi,33. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefind mkaj/https://www.tuhis.org.tr/ upload/dergi/ 1349444406. pdf,Erişim Tarihi: 09.06.2023,s.32; Kılıç,Mustafa,Özaydın,Mehmet,Merve;Türkiye'de Alt İşveren Uygulamasına İlişkin Güncel Sorunlar ,Çalışma İlişkileri Dergisi, Ocak 2022, Cilt 13, Sayı 1,93

Asıl işin bir bölümü işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektirmesi halinde alt işverene verilebilmekte; öğretide bu üç koşulun Kanunda birlikte aranıp aranmadığı hususunda yapılan tartışmalar dikkati çekmektedir. Yüksek Mahkemenin de kabul ettiği, bizce de isabetli olan görüş Kanunun 2. maddesinin 7.fıkrasında yer alan " *asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan*" düzenlemesindeki "*ile*" bağlacını "*ve*" olarak anlamaktır [34].Kanunun 2. maddesinin 7.fıkrasında asıl işverenin işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerin de alt işverene verilebileceği düzenlenmiştir. Yardımcı iş Kanunda tanımlanmamış;Alt İşverenlik Yönetmeliğinde "*İşyerinde yürütülen mal veya hizmet üretimine ilişkin olmakla beraber doğrudan üretim organizasyonu içerisinde yer almayan, üretimin zorunlu bir unsuru olmayan ancak asıl iş devam ettikçe devam eden ve asıl işe bağımlı olan iş*" olarak tanımlanmıştır (Yön. m. 3/ğ). Yardımcı işi, üretimin zorunlu unsuru olmayan ancak işin yürütümünü kolaylaştıran ya da işyeri tertip ve düzenine ilişkin işler olarak anlamak gerekmektedir[35]. Yardımcı işler mal ve hizmet üretimine ilişkin olmalıdır [36] .Çalışma hayatında asıl işveren-alt işveren ilişkilerinin büyük bölümünü niteliği gereği ayrı bir uzmanlık ve organizasyon gerektiren yemek, temizlik, güvenlik, servis gibi işler oluşturmakta; genel olarak bu işler yardımcı iş olarak kabul edilmektedir [37]. Geçerli bir asıl işveren/alt işveren ilişkisinden söz edilebilmesi için alt işverenin asıl işverenden üstlendiği mal ya da hizmet üretimine ilişkin bir organizasyonu, uzmanlığı ve hukuksal bağımsızlığı olmalıdır [38].Asıl işveren ve alt işverenin esas itibariyle kendi işçilerine karşı hukuken sorumluluğu bulunmaktaysa da alt işveren işçilerinin haklarından asıl işverenin de sorumluluğu bulunmaktadır [39]. Fakat somut davada asıl

34 Bu koşulların birlikte arandığı yönündeki görüşler için bkz:Eyrenci, Taşkent and Ulucan,(n2) 38,Güzel,"İş Yasasına Göre Alt İşveren",48,vd, Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 119,Haluk Hadi Sümer,İş Hukuku Uygulamaları,(7 th edn,Seçkin,2019) 24; (n30)11,12;Taşkın,Ahmet,"İş Hukukunda Asıl İşin Bir bölümünün Alt İşverene Verilmesi",(2016),2,(15),Prof. Dr. Turhan Esener'e Armağan,38,Güzel,(n29) 62.Konuyla ilgili yargı kararları için bkz.Yargıtay 9.HD. 31954/35494,15.12.2009 T.,www.kazanci.com. Erişim Tarihi,11.05.2023. Bu koşulların birlikte aranmadığı yönünde görüşler için Bkz:Ömer Ekmekçi, Yeni İş Kanunu Karşısında Yargı, Dava Süreci ve Olası Uygulama Sorunları,(2003), (6),Mercek Dergisi, 134; Polat Soyer, "4857 Sayılı İş Kanunu Açısından, Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisi Kurulması ve Sonuçları", (2006),(1),Sicil,21,Kaplan,(n13),56;Murat Demircioğlu,4857 Sayılı İş Yasası,(3th,edn,Beta,2014) 36,Engin Ünsal, 4857 Sayılı Yasa'ya Göre Asıl İşveren Alt İşveren İlişkisinin Kurulması, (2005),2,(6), Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi,116 116,İbrahim Aydınlı (5th edn,Seçkin,2021)175,vd.

35 Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) ,123

36 Hande Bahar Aykaç,Alt İşveren İlişkisinde Asıl İş-Yardımcı İş Ayrımı,(2015)(3) Çalışma Ve Toplum Dergisi,95

37 Hekimler,(n28),3, Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2) 122;Kılıç and Özaydın,(n30) 88,Aydınlı'ya göre asıl iş ile alakasız olan yardımcı iş, asıl işveren-alt işveren ilişkisine konu olmamaktadır.Bkz: İbrahim Aydınlı, Türk İş Hukukunda Alt İşveren (Taşeron) İlişkisi ve Muvazaa Sorunu, (5.edn, Seçkin Yayıncılık, 2021) 193

38 Yargıtay 9.HD,12808 /3210 K., 23.02.2009 T. www.kazanci.com.Erişim Tarihi 16.07.2023

39 Kılıç ve Özaydın,(n31) 93

işverene de dava açılmasının hukuki dayanağı bu sorumluluk değil, davacının gerçekte asıl işveren işçisi olduğunu iddia etmesidir.

Somut olayda davacı otomativ, yedek parça ve araç aksesuarları gibi ürünleri ithal etmek ve bayileri vasıtasıyla satmak üzere kurulmuş bir şirketin genel müdürünün makam şoförlüğünü yapmıştır. Asıl işi otomobil üretmek olan bir işyerinde yemek, güvenlik ya da personel servisi hizmeti yardımcı iş niteliğinde sayılabilir[40].Ancak davacı, personel taşıyan bir şoför olmayıp bizzat asıl işverene hizmet eden makam şoförüdür. Kullandığı araç da asıl işverene aittir. Alt işverenin asıl işyerinde bu işle ilgili bir organizasyonu bulunmamaktadır, zira bu hizmet uzmanlık ya da organizasyon gerektirmemektedir. Alt işverenin genel müdürüne verilen makam şoförlüğü hizmeti işverenin işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı iş niteliğinde bir hizmet de değildir. Ancak ilk derece mahkemesi,"*…….davacının yaptığı şoförlük görevinin asıl işine yardımcı işlerden olması sebebiyle ……. şirketi ile bu işi alan …… Şirketi arasında 4857 sayılı yasanın 2/6 maddesi kapsamında asıl işveren-alt işveren ilişkisi gerçekleşmiş olduğuna* " karar vermiştir.

Kanunun 2.maddesinin 7.fıkrasında "*asıl işverenin işçilerinin, haklarını kısıtlayacak koşullarda alt işveren tarafından işe alındığı ya da asıl işverenin eski işçisiyle alt işveren ilişkisi kurulduğu hallerde ve genel olarak asıl işveren/ alt işveren arasında muvazaa olduğunun kabul edileceği"* belirtilmiştir[41].Söz konusu muvazaa hali sadece iki duruma özgü değildir. Düzenlemede "*genel olarak*" ifadesi bu sınırlamanın dışında kalan hallere de gönderme yapmaktadır [42]. Nitekim Yüksek Mahkemenin de bu yönde içtihatları mevcuttur [43]. Aynı fıkrada işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işler dışında asıl işin bölünerek alt işverenlere verilemeyeceği düzenlemesine aykırılığın alt işveren işçilerinin asıl işverenin işçisi kabul edilmesine yol açacağı belirtilmiştir.

4857 sayılı İş Kanunu'nun 3.maddesinin 2.fıkrasında ve Yönetmeliğin muvazaanın incelenmesi başlıklı 12.maddesinde tescili yapılan işyerleri için alt işverenlik sözleşmesinden , işyeri bildirgesinden ya da Ticaret Sicil Gazetesinden Kanuna aykırı bir asıl-alt işveren ilişkisinin olduğu veya ilişkinin muvazaalı olduğu şüphesi doğuyorsa söz konusu belgelerin incelenmek üzere Bölge Müdürlüğünce İş Teftiş Grup Başkanlığına intikal ettirileceği anlaşılmaktadır. Yönetmeliğin 12.maddesinde İş Teftiş Grup Başkanlığının yapacağı incelemede muvazaanın tespiti için hangi hususların göz önünde bulundurulacağı belirtilmiştir. Yönetmeliğin 13. maddesinin 1.fıkrasında da muvazaanın tespiti durumunda tutanak düzenlenerek Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğünce

40 Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkara (n2)123

41 Talat Canbolat, "Alt İşveren Kavramı ve Uygulama Sorunları", (1997),1,(2), İstanbul Barosu Çalışma Hukuku Komisyonu Bülteni, 14, Fevzi Şahlanan, (1992),Türk İş Hukukunda Alt İşveren, İHD., 325

42 Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkaraca (n2) 146,Süzek,(n2) 945

43 Yargıtay 22.HD'nin,4877/7913 K. 15.03.2016 T. ; HGK 1247/54 K . 09.02.2021 T ,www. kazanci.com. Erişim Tarihi 02.03.2023

işverenlere tebliğ edileceği ve işverenlerin bu tutanaklara iş mahkemesinde dava açarak itiraz edebileceği belirtilmiştir. Maddenin 2.fıkrasında ise rapora itiraz edilmediğinde ya da mahkemenin muvazaa tespitini yerinde bulması durumunda tescil işleminin iptal edileceği ve alt işveren işçilerinin başlangıçtan itibaren asıl işverenin işçisi sayılacağı ifade edilmiştir. İncelediğimiz kararda istinaf mahkemesi muvazaa denetimini yaparken Yönetmeliğin 12.maddesinde sayılan kriterlere aynen yer vermiştir. Asıl-alt işveren arasında muvazaa olup olmadığının incelendiği pek çok Yargıtay kararına da bu şekilde aktarılan hüküm, gerçekte muvazaalı asıl işveren-alt işveren ilişkisinin tespit edilmesine ilişkin kamu makamlarının yapacağı denetime yönelik bir düzenlemedir [44]. Bu kriterler iş müfettişlerinin yeni kurulan işyerleri üzerinde denetim yaparken uyacakları esasları ortaya koymaktadır. Diğer taraftan muvazaa, sayılanlardan farklı şekillerde de oluşabileceğinden bu düzenlemenin alt işveren işçilerinin açtığı her davada uyuşmazlığın çözümünde esas alınamayacağı kanaatindeyiz. Yargıtay'ın da kullandığı bu esaslar, alt işveren işçilerinin açtığı bazı davalarda aşağıda açıklanacağı üzere yanıltıcı da olabilmektedir.

İlk derece mahkemesinin ve istinaf mahkemesinin kararında davacı işçinin bu işverenlerle arasındaki ilişkinin üzerinde neredeyse hiç durulmadığı, asıl/alt işveren ilişkisine yönelik genel nitelikte değerlendirmeler yapıldığı dikkati çekmektedir. İstinaf mahkemesinin iki sayfayı bulan kararının gerekçe kısmı okunduğunda davacıdan ve onun ediminden," *çalıştığını ileri sürdüğü genel müdür şoförlüğü ve santral destek elemanlığı işleri asıl iş mahiyetinde işlerden olmayıp yardımcı hizmet mahiyetinde işlerden* " açıklaması ile sadece tek bir cümlede söz edildiği, bunun bile makam şoförlüğü ve santral hizmetine yönelik genel bir ifade olduğu dikkati çekmektedir. Bu haliyle "genel müdür şoförlüğü ve santral destek elemanlığı" kavramları gerekçeden çıkartılsa, kalan kısmının, üretim bölümünde çalışan bir işçinin açtığı işe iade davasında da aynen kullanılması mümkündür.

İncelediğimiz kararda davacının asıl işverenin işyerinde görevlendirildiği, ancak alt işverenin asıl işverene ait işyerinde herhangi bir organizasyon oluşturmadığı, işverenlik hak ve yetkilerini tümüyle asıl işverene kullandırttığı bir ilişki göze çarpmaktadır [45]. Geçerli bir asıl-alt işveren ilişkisinde asıl işverenin alt işveren işçilerinin işe alınmalarında, işten çıkartılmalarında hak veya yetkisinin bulunmaması gerekir [46]. Bu hakkın ve yetkinin sahibi sadece alt işverendir. Oysa somut davada tanıklar işe alma ve çıkarma yetkisinin de asıl işverene ait olduğunu ifade etmişlerdir. Kararda göze çarptığı üzere muvazaa, yaklaşık iki sayfada, işyerinde yürütülen işe, işin yürütümünde kullanılan araç

44 Yargıtay 9. HD,11733 /11997 K. 3.5.2010 T.www. kazanci.com.Erişim Tarihi,02.03.2023

45 Başka bir anlatımla alt işveren kağıt üzerinde işveren olarak görünmekle birlikte işverenlik hak ve yetkileri asıl işverene ait olduğu için geçerli bir asıl-alt işveren ilişkisinin varlığından söz edilemeyecektir. Konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Çelik, Caniklioğlu, Canbolat and Özkaraca (n2)113

46 Ercan Akyiğit,(n 32) 1-33

ve gereçlere, işyerinde çalışan işçi profiline göre değerlendirilmiş ancak davacı işçinin iş ilişkisi özelinde neredeyse hiç bir değerlendirme yapılmamıştır.

Diğer taraftan istinaf mahkemesinin, kararında toplanmasını gerekli gördüğü deliller ilk derece mahkemesince toplandığında ve yargılama tamamlandığında iki karardan birine hükmedilecektir. Kararlardan bir tanesi davalı işverenler arasında yasal unsurları taşıyan geçerli bir asıl/alt işveren ilişkisi bulunduğu,muvazaa olmadığı, dolayısıyla davacının alt işveren işçisi olduğu sonucudur. Nitekim ilk derece mahkemesinin verdiği kararın gerekçesinde asıl-alt işveren ilişkisinde muvazaa olmadığı tespitinin otomatik sonucu olarak davacının alt işveren işçisi kabul edildiği görülmektedir. Oysa dosyada davacının alt işveren işçisi olmadığını gösteren pek çok delil bulunmaktadır. Yapılan bu tespit, somut iş ilişkisindeki gerçeklerle çelişmiştir. Davacı, alt işveren işçisi olarak kabul edildiğinden, iş sözleşmesinin unsurlarını gördüğümüz işçi/asıl işveren arasındaki ilişkinin hukuksal bir değeri kalmamıştır. İşçi, işveren ilişkisinin ücret dışında hiçbir unsurunu taşımayan işçi ve alt işveren ilişkisinin de iş sözleşmesi olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Bu durum iş sözleşmesinin unsurlarını ortaya koyan hukuksal düzenlemelerle ve içtihatlarla da çelişmektedir. Sonuç, iş güvencesinden mahrum kalan işçi bakımından hakkaniyete uygun düşmemektedir. İstinaf mahkemesinin bu kararı kaldırması yerinde olmuşsa da toplanmasını istediği delillere göre yapılacak yeni yargılama sonucunda yeniden aynı sonuca ulaşılabileceği için yaptığımız eleştiriler varlığını koruyacaktır.

Yargılama sonucunda verilebilecek diğer karar, asıl/alt işveren ilişkisinin muvazaalı olduğu, dolayısıyla davacının asıl işveren işçisi olduğu sonucu olacaktır. Bu olasılıkta da iş sözleşmesinin unsurlarını kullanarak yukarıda yaptığımız tespitten farklı bir sonuca ulaşılamayacaktır. Fakat bu sürecin emek ve zaman boyutu göz ardı edilmemelidir. Nitekim İstinaf Mahkemesi kararında "*…Dosya kapsamına göre bu konuda esasa etkili olan delillerin toplanıp değerlendirilmediği, …firmasına ait SGK, dönem bordrolarının celp edilmediği, …….firmasının kurucularından halen veya daha önce …… firmasında işçi olarak istihdam edilen veya işveren temsilcisi olan kişi veya kişilerin bulunup bulunmadığının araştırılmadığı anlaşıldığından tüm kayıtlar getirtilerek incelenmeli, gerektiği takdirde tanıklarda yeniden dinlenmek sureti ile davalı ……. ile diğer şirket ile ortaklarının arasındaki bağlantı tespit edilmeli, davacının çalışma şartlarını belirleyen ve işyeri düzenine ilişkin tüm işyeri kayıt ve belgeler, sözleşmeler incelenerek tüm bu incelemeler sonucunda asıl-alt işverenlik ilişkisinin yasal koşullarının bulunup bulunmadığı muvazaa kriterlerinin oluşup oluşmadığı tespit edilmelidir.*" şeklinde ifade edildiği üzere karar vermek için çok sayıda yeni belgeye ve delile ihtiyaç bulunmaktadır. Bu incelemenin harcanacak emek, zaman ve yargılama gideri de dikkate alındığında, yargılamaya anlamlı bir katkısının olmayacağı düşüncesindeyiz.

SONUÇ

İncelediğimiz karara konu iş ilişkisinde davacı esas olarak asıl işverenin makam şoförlüğünü yapmış, zaman zaman da işyerinde santrale bakmıştır. Davacının asıl işverenin yönetimi altında olduğu, iş sözleşmesinin işverene tanıdığı bütün hakların asıl işverence kullanıldığı, ücret dışındaki bütün yükümlülüklerin asıl işverene ait olduğu bir ilişki göze çarpmaktadır. Alt işveren ise sadece davacıyla ilgili işyeri kayıtlarını tutma ve ücret ödeme gibi yükümlülükleri yerine getirmektedir.Gerçek bir asıl-alt işveren ilişkisinde asıl işverenin alt işveren işçisine emir ve talimat veremeyeceği, bu hakkın alt işverene ait olduğu düşünüldüğünde bağımlılık unsuru işçinin işvereninin kim olduğunun tespitini kolaylaştıran bir unsurdur. Özel sekreterlik, makam şoförlüğü, ofis hizmetçiliği gibi görevlerde işverenin işçi üzerindeki yönetim hakkı çok daha belirgin olduğundan bu işçilerin işverene olan kişisel bağımlılığı diğer işçilerden daha fazla göze çarpmakta, bu da iş ilişkisinin işveren tarafını belirlemeyi kolaylaştırmaktadır. İncelediğimiz işe iade davasında dosyaya sunulan ve yargılamada elde edilen deliller, iş sözleşmesinin işveren tarafını açıkça gösterdiği halde ilk derece mahkemesinin bu delillere ilişkin hiçbir değerlendirme yapmadığı, konuyu sadece muvazaa yönünden değerlendirdiği görülmektedir. Kanaatimizce mahkemenin en önemli hatasını dava konusunu asıl-alt işveren ilişkisinde muvazaa ihtilafı olarak tespit etmesi oluşturmaktadır. Alt işveren işçilerince açılan bu tür davalarda mahkemelerin asıl-alt işveren ilişkisini muvazaa yönünden mutlaka incelemesi gerektiği yönünde bir teamül oluştuğu, uyuşmazlığın hemen bu yönde irdelenmeye başlandığı, bunun da davanın gerçek amacını gölgeleyebildiği görülmektedir. Oysa somut davada olduğu gibi muvazaa denetimi çoğu kez işçinin gerçek işverenini tespit etmemize yardım edebilecek bir unsurdur; davanın ana konusu değildir. İlk derece mahkemesi asıl-alt işveren ilişkisinde muvazaa denetimi yapmış, ilişkinin muvazaalı olmadığı sonucuna ulaşarak davacının alt işveren işçisi olduğu, bu işyerinde çalışan işçi sayısı otuzun altında kaldığı için davacının iş güvencesi kapsamında sayılmadığı yönünde karar vermiş ve davayı ret etmiştir. Davacı tarafından bu mahkemenin kararına yapılan itirazı inceleyen istinaf mahkemesi ise konuyu ilk derece mahkemesin yaptığı gibi sadece muvazaa yönünden incelemiş, istinaf başvurusuyla birlikte dosyaya sunulan, bu davada muvazaa denetimi yapmanın gerekmediği yönündeki uzman görüşü üzerinde hiç durmamıştır. Böylelikle ilk derece mahkemesinin davanın konusuna yönelik görüşüne iştirak etmiştir. Kanaatimizce, işçinin edimini doğrudan asıl işverene sunduğu, emir ve talimatı sadece asıl işverenden aldığı, işçi üzerindeki yönetim hakkının sadece asıl işveren tarafından kullanıldığı, izin ve dinlenme sürelerinin asıl işverence belirlendiği, gerektiğinde disiplin cezası verme yetkisinin asıl işverene ait olduğu bir ilişkide davalı işverenler arasında gerçek bir asıl-alt işveren ilişkisi olup olmadığını tartışmaya ihtiyaç bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Alexander Heinen,Axel Müller, Bernd Kessler, Bad Honnef , National Rules and the Need for a European Framework ,(2017)19, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajp cglclefindmkaj/https:// www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ STUD/2017 /596798/IPOL_STU (2017)596798_EN. pdf,erişim tarihi 10.07.2023

Alp M, "İşçinin Feshe Karşı Korunması", (2003)5 (1) DEÜ Hukuk Fakültesi Dergisi,1-6

Alpagut G, "İş Sözleşmesinin Esaslı Şartlarında Değişiklik ve Yargıtay'ın Konuya İlişkin Bir Kararının Düşündürdükleri",(2004) ,18 (5),Çimento İşveren Dergisi,212-213

Akyiğit E,"Alt İşverenlik Ve Benzer İlişkilerden Farkı ",chrome-extension://efaidnbmnnnibpca jpcglclefindmkaj/https://www.tuhis. org.tr/upload/dergi/1349444406.pdf, Son Erişim, 09.07.2023

Akın, L. "Yeni Borçlar Kanunu Düzenlemeleri Çerçevesinde Asıl İşverenin Müteselsil Sorumluluğunun Niteliği",(2011),60,(4), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 60 (4) 733-774

Alp M, "İşçinin Feshe Karşı Korunması", (2003) 5 (1) DEÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, 1, 6

Arıcı K, "İşverenin Yönetim Hakkının Muhtevası",(1983) 9, (1-2),Yargıtay Kararları Dergisi,162

Aykaç H.B.,Alt İşveren İlişkisinde Asıl İş-Yardımcı İş Ayrımı,(2015)(3) Çalışma Ve Toplum Dergisi,94-95

İbrahim Aydınlı, Türk İş Hukukunda Alt İşveren (Taşeron) İlişkisi ve Muvazaa Sorunu, (5.edn, Seçkin Yayıncılık, 2021)

Aydınlı İ., (2021) ,İş Hukuku, (5th edn,Seçkin,2021)

Başbuğ A," Alt İşveren İşçisi İle Asıl İşveren Arasındaki Borç İlişkisi ve Bu İlişkinin Doğurduğu Hukuki Sorunlar",(1998),5,(3),Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi,61,63

Başbuğ A, Bodur M.Y, İş Hukuku, (6th edn,Beta,2021)

Başterzi S,Çalışmanın Kesintiye Uğramasının Sosyal Sigorta İlişkisine Etkisi, (1th edn, Tasarım Basımevi,(2007)

Baybora,Dilek,"İşletmelerde Asıl İşveren-Alt İşveren Uygulaması Ve Ortaya Çıkan Sonuçlar" (2010),Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi,Cilt 2, Sayı 2 ,s.19-20.

Baycık G,Türk İsviçre Hukukunda İşçinin Hukuki Sorumluluğu, (1th edn,Yetkin, 2015)

Baycık, G,Bireysel İş İlişkilerinin Kurulması, Hükümleri ve İşin Düzenlenmesi,(2018) İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Derneği, Yargıtay'ın İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku Kararlarının Değerlendirilmesi 2016, Oniki Levha Yayınları

Bedük, M.N, "İş Sözleşmesinin Feshinde Kötü Niyet Tazminatı",(2011, Prof. Dr. Sarper Süzek'e Armağan, C.1, İstanbul 2011, s.921-924

Belverenli,D, " Alt İşveren İlişkisinden Doğan İş Sağlığı Ve Güvenliği" Yükümlülükler",(2016),Prof.Dr.Fevzi Şahlanan'a Armağan,İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Mecmuası,https://dergipark.org.tr/tr /pub/iuhfm/ issue/29863/321862 ,Erişim Tarihi: 09.06.2023

Bodur,M.,Altınok D.,"Asıl İşverenin Vergi Tevkifatından Sorumluluğu", Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı Sayı: 2022-2, 1715-1717

Borelli S,Subcontracting:Exploitation By Design,The Left, In The European Parliament, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://left.eu/content/uploads /2022 / 12 / Subcontracting-exploitation-by-design-EN.pdf,11,Erişim Tarihi,03.07.2023

Canbolat T, *Türk iş Hukukunda Asıl işveren-Alt İşveren ilişkileri*,(1th,Kazancı Yayınevi,1992)

Canbolat T, "Alt İşveren Kavramı ve Uygulama Sorunları", (1997),1,(2), İstanbul Barosu Çalışma Hukuku Komisyonu Bülteni, 14

Canbolat T, "Toplu İş Sözleşmesi Aracılığıyla İş Güvencesi",(2017) (1) 1,Prof. Dr. Turhan Esener'e Armağan,Seçkin Yayıncılık,533

Cremers J, Houwerzıjl M,Subcontractiing And Social Liabilitiy ,(2021), chrome-extension://efaidnbmn nnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.etuc.org/sites/default/files/2021-10/Subcontracting %20and %20social%20liability_EN.pdf,Erişim Tarihi,03.04.2023

Çelik N, Caniklioğlu N, Canbolat T,Özkaraca E,İş Hukuku Dersleri,(35th edn,Beta Yayınevi 2021) 114, 118, 123,539, 533

Çelik N,"İş Kanunundaki Asıl İşin Bir Bölümünün Alt İşverene Verilmesi Koşuluna İlişkin Bir Yasal Değişiklik Girişimi Üzerine Düşünceler" , (2011),1,Prof.Dr. Sarper Süzek'e Armağan,7

Demir F ,İş Hukuku (19th edn,Albi Yayınevi,2019)

Çil Ş, Yargıtay'ın İlke Kararları / 2011 – 2012 Yılları,(5th,Yetkin,2012)

Demircioğlu M,4857 Sayılı İş Yasası,(3th,edn,Beta,2014)

Demircioğlu M,Korkmaz D,Kaplan A, Yargıtay Kararları Işığında Sorularla 4857 Sayılı İş Yasası, (4th edn,2018 Beta)

Ekmekçi Ö, "26 Haziran 2002 Tarihli İş Kanunu Tasarısının Bazı Hükümleri Üzerine",(2002) Türkiye, Toprak, Seramik, Çimento ve Cam Sanayii İşverenleri Sendikası Çalışma Hayatımızda Yeni Dönem, Seminer Notları,97

Ekmekçi Ö,Yeni İş Kanunu Karşısında Yargı, Dava Süreci ve Olası Uygulama Sorunları, (2003), (6),Mercek Dergisi, 132-134

Elbir N,"Yargıtay Kararları Işığında İşe İade Kararı Sonrası İşçinin Başvurusu Ve İşverenin Davetinde "Samimiyet" Olgusu", (*İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,10 Haziran 2020)*<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/ download/ article-file/1077540> ,erişim tarihi,12.06.2023

Engin Ünsal, 4857 Sayılı Yasa'ya Göre Asıl İşveren Alt İşveren İlişkisinin Kurulması, (2005),2,(6), Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi,116 116

Ercan Güven,Ufuk Aydın,Bireysel İş Hukuku,(6th,Nisan Kitabevi,2021)

Erdoğan,N.,Sosyal Güvenlik Hukuku'nda Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisinden Doğan Sorumluluk,(Oniki Levha Yayıncılık,2019)

Erol A, Mukayeseli Hukukta Ve Türk Hukuku'nda İş Sözleşmesinin Bağımlılık Unsuru, Yayımlanmamış Doktora Tezi,İstanbul Üniversitesi,SBE,2019

Ertürk A.A,Türk İş Hukukunda İşçinin Sadakat Borcu, (1th edn, On İki Levha Yayıncılık,2010)

Ertürk,Ş /,Gürsel ,İ., "İş Hukukunda Eşit Davranma İlkesi", (2011) 1,Prof. Dr. Sarper Süzek'e Armağan, Beta Yay., 425

Ertürk Ş, "4857 Sayılı Yasadan Sonra Süreli Fesih, İş Hukuku Ve Sosyal Güvenlik Hukuku" (2006),Türk Milli Komitesi 30. Yıl Armağanı,263

Eser D, 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nda Sigortalı Olma Koşulları ,(2000), Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı ,33

Eyrenci Ö, Taşkent S, Ulucan D,Başkan E, İş Hukuku, (10 th edn, Beta Yayınevi 2020)

Güven E, Aydın U,Bireysel İş Hukuku,(6th,Nisan Kitabevi,2021)

Güzel A,"Fabrikadan İnternete İşçi Kavramı Ve Özellikle Hizmet Sözleşmesinin Bağımlılık Unsuru Üzerine Bir Deneme", (1997),Prof.Dr.Kemal Oğuzman'a Armağan ,Türk Ağır Sanayii Ve Hizmet Sektörü Sendikası Yayını,168

Güzel A, "İş Yasasına Göre Alt İşveren Kavramı ve Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisinin Sınırları",(2004),1,(1),Çalışma Ve Toplum,50,51

Güzel A, "İş Güvencesine İlişkin Yasal Esasların Değerlendirilmesi",(2004) İstanbul Barosu/Galatasaray Üniversitesi, İş Hukukunun Temel Sorunları Semineri Tebliği, 535

Hekimler A, "Asıl İşveren – Alt İşveren İlişkisinin 4857 Sayılı İş Kanunu Kapsamındaki Yasal Çerçevesi" , https://dergipark. org.tr/tr/download/ article- file/667602,erişim Tarihi,20.07.2022

Kaplan E.T.S, Bireysel İş Hukuku, (11th edn,Yetkin,2020)

Keser H,"*İş Sözleşmesinin Bildirimli Feshinde Geçerli Sebep*",(1th edn,Seçkin 2015)

Kılıç M,Özaydın M.M, Türkiye'de Alt İşveren Uygulamasına İlişkin Güncel Sorunlar , (2022),13, 1,Çalışma İlişkileri Dergisi , 93

Narmanlıoğlu Ü,İş Hukuku,Ferdi İş İlişkileri 1,(6th edn,Beta,2015) 168,169

Odaman S, "Yurtdışında Çalışan İşçilerin İş Güvencesi Açısından İşçi Sayısı Tespitine Etkisi", (2007)11 , Sicil,82,84

Soyer P,"158 Sayılı ILO Sözleşmesi Karşısında İşçinin Feshe Karşı Korunması Konusunda Yapılması Gereken Yasal Düzenlemeler", İş Hukukuna ve Sosyal Güvenlik Hukukuna İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri 2001 Yılı Toplantısı, (2022),İstanbul,291,292

Soyer P, "4857 Sayılı İş Kanunu Açısından, Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisi Kurulması ve Sonuçları", (2006),(1),1,Sicil,18,19-21

Sözer A.N,Türk Sosyal Sigortalar Hukuku, (6th,edn,Beta,2023) 40,41

Sümer H.H,İş Hukuku Uygulamaları,(7 th edn,Seçkin,2019)24

Subaşı,İ."İş Hukukunda Asıl İşveren-Alt İşveren İlişkisi" ",(2011),(1) Prof.Dr.Sarper Süzek' e Armağan I,125

Süzek S, İş Hukuku,(1th edn,Beta,2002) 64,165

Süzek S,İş Hukuku,(19th edn,Beta,2020) 157,158

Şahlanan F, (1992),Türk İş Hukukunda Alt İşveren, İş Hukuku Dergisi, 325

Şişli, Zeynep,"The Impacts of Subcontracting On the Identity of Workers in Workplace" (2009) 11,(6)," İş Güç Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi",57-60

Taşkent S,"Otuz İşçi Ölçütü ve Yurtdışındaki Bağlantılı İşyerleri Sorunu",(2011),(1) Prof.Dr.Sarper Süzek' e Armağan I,715,724

*T*aşkent S,(2004) *Alt İşveren*, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Dergisi, 1 (2) ,264

Taşkın A,"İş Hukukunda Asıl İşin Bir bölümünün Alt İşverene Verilmesi",(2016),2,(15),

Prof.Dr.Turhan Esener'e Armağan,37-38

Tuncay C, "İşe İadede 30 İşçi Ölçütünün Yorumu", (2007) ,*Sicil İş Hukuku Dergisi,* (6),78

Tuncay C,"İş Güvencesi Yasası Neler Getiriyor", (2003)17(1), Çimento İşveren Dergisi,18

Tunçomağ T , Centel T,İş Hukukunun Esasları, (9 th edn,Beta,2018)

Uşan F, "Yargıtay Kararları Işığında İşe İade Davalarının Sonuçları", (2008) 10 (1),Kamu – İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi ,47

Uşan F, Aygül M, "İş Güvencesi Hükümlerinin Uygulanmasında 30 İşçi Çalıştırılması Koşulu Açısından Gerekli Sayının Tespitinde Türkiye'de Bulunan İrtibat Bürosunda Çalışan İşçiler İçin Yurt Dışındaki İşyerlerinde Çalışan İşçiler Dikkate Alınabilir mi?, Yargıtay 9. Hukuk Dairesinin Bir Kararı Üzerine Değerlendirme", (2010) 2,(3) *Legal YKİ Dergisi,724*

Ünsal E, 4857 Sayılı Yasa'ya Göre Asıl İşveren Alt İşveren İlişkisinin Kurulması, (2005),2,(6), Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi,116

Yenisey K.D,"Türk Borçlar Kanunu Sempozyumu, İş Görme Sözleşmeleri", (2011),Oniki Levha Yayıncılık,19,303

Yıldız,Gaye,Burcu,Kamu İşveren Sendikalarının Alt İşverenlerce Yetkilendirilmesine İlişkin Yasal Düzenlemenin Değerlendirilmesi,(2015), Sicil , 34

Yiğit Y, "Türk İş Hukuku Açısından İş Güvencesi Uygulamasında En Az Altı Aylık Kıdeme Sahip Olma Koşulu",(2012),20 (2),Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,196,197

Bölüm 15

BİTMEYEN YOLCULUK: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AVRUPA MERKEZLİ GÖÇ SÜREÇLERİ

Salman ÖZÜPEKÇE[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Coğrafya Öğretmenliği Anabilim Dalı. Orcid: 0000-0003-1763-8011, salmanozu@gmail.com

Giriş

İnsanların doğdukları yerlerden başka yerlere geçici ya da sürekli olarak taşınmasına ***göç*** denilmektedir. Göç kavramı insan topluluklarının inanç, ekonomi, siyasi gelişmeler veya sosyal başlıklardaki birçok sebepten yer değiştirmesi olarak ta tanımlanabilir. Bu yer değiştirmeler çoğunlukla insanların kendi isteğiyle gerçekleşmez. Aslında geniş nüfusa sahip toplulukların içten veya dıştan zorlayıcı bir sebep olmaksızın göç ettiği tarihsel süreçlerde pekte görülmüş bir durum değildir (Memiş ve Bülbül, 2019).

Göç kavramı insanoğlunun tarihi kadar eskidir. Medeniyetlerin doğmasında, gelişmesinde ve bazı durumlarda yok oluşunda göç en etkili süreçlerden birisi olmuştur. Tarihsel sürece bakıldığında bazen sömürgeleştirme çabalarıyla, bazen de savaşlar ve fetihlerle yerleşim alanlarını kaybetmiş ve yeni iskân alanları arayan topluluklar göçe maruz kalmışlardır. Göç bazı durumlarda ise doğal coğrafya koşullarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Büyük depremler, volkanik faaliyetler, seller veya kuraklık insan topluluklarını zaman zaman göçe zorlamıştır. Güvenlik ihtiyacı veya yaşamsal gereksinimler binlerce yıldır insanların bireysel veya kitlesel olarak yer değiştirmelerine neden olmaktadır.

Sosyolog Clifford Jansen'e (1969) göre, göç özünde doğal olarak coğrafi bir konu olmasına rağmen, aslında birçok bilim alanının birden sorunudur. Göç mekân üzerindeki hareketleri kapsamına alırken, ayrıca kaynak ve hedef lokasyondaki çevreyi etkiler ve değiştirir. Etkisi bağlamında ***demografik*** olmasını ise, harekete katılanların hem ayrıldığı bölgede hem de vardığı destinasyonda nüfusu etkilemesine borçludur. Göçe katılanların çoğunlukla ekonomik amaçlarda olması günümüzde yaşanan gelişmişlik farklarının doğal bir sonucu olarak tezahür etmektedir. Bazen mülteci sorununa dönüşen bu konu, ülkeler arasında siyasi bir sorun olarak belirebilir. Gittikleri yerde yaşanılan uyum problemleri sebebiyle göç kavramı aynı zamanda sosyal psikoloji tarafından da incelenmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2017). Bu açıdan bakıldığında uluslararası göçler sadece bir nüfus hareketi değildir. Kültürel uyuşmazlıklardan sınır çatışmalarına varıncaya kadar birçok başlık göç ile ilgili olabilmektedir.

Günümüz toplumlarında ortaya çıkan her bir toplumsal olay ve olgu içinde çok parçalı ve kırıklı yapılar barındırmaktadır. Bir yandan 'büyük', kitlesel nitelikli olgu ve olaylarla karşılaşırken diğer yandan bu olay ve olgularının kendi içinde parçalandığını, kristalize olduğunu görmekteyiz. Çağımızda ortaya çıkan göçler ve genel olarak göç olgusu da bundan bağımsız değildir. Her ne kadar kitlesel ve sürekli göçler yaşanmakta ise de bir yandan da göçler kristalize olmaktadır; kristalize olmaktadır çünkü yaşanan gelişmeler, her bir göçü biricik ve kendine özgü kılmaktadır. Toplumsal zeminde meydana çıkan bu gelişmeler ve değişimler bağlamında, göçe yönelik yeni bir bilimsel

perspektif ve kuramsal yaklaşım gerektirmektedir (Çağlayan, 2006).

	Toplam Nüfüs	Toplam nüfusa oranı (%)	Uluslararası göçün kökeni	Uluslararası göç içindeki payı
Dünya	7.550.262	100,0	257.715	100,0
Afrika	1.256.268	16,6	36.266	14,1
Asya	4.504.428	59,7	105.684	41,0
Avrupa	742.074	9,8	61.191	23,7
Latin Amerika ve Karaipler	645.593	8,6	37.720	14,6
Küzey Amerika	361.208	4,8	4.413	1,7
Okyanusya	40.691	0,5	1.880	0,7
Bilinmeyen	-	-	10.560	4,1

Tablo 1: *Küresel Nüfusun Kökenine Göre Uluslararası Göç Oranları* (*https://erhananadol.com/gunumuzde-gocler/)*

Göçlerin tarihi sebepleri irdelendiğinde bazen karşımıza ***kıtlık*** gibi yaşamsal bir neden çıkabilmektedir. İsrailoğullarının Mısır'a olan tarihsel ve birazda mitolojik göçlerinin altında yatan sebep budur. Lidya bölgesinde yaşanan kıtlık Etrüsk'lerin İtalya'ya göçü ile sonuçlanmıştır. Bu kıtlığı oluşturan doğal faktörlerden birisi olan ***kuraklık*** Orta Asya'dan yapılan Türk göçlerinin yüzyıllara yayılmasına olanak tanımıştır. Bazı durumlarda da egemen devletlerin ***arazi yetersizliği*** çekmesi göçü tetiklemiştir. M.Ö. 750-550 arası dönemde vuku bulan Büyük kolonizasyon hareketi ve Galat göçleri Yunanlıların artan nüfusları için yeni araziler bulma politikasının doğal bir sonucu olarak görülebilir (Memiş ve Bülbül, 2019).

Tarihte bilinen en eski kitlesel yer değiştirme hareketi olan Kavimler Göçü, IV. yüzyılda meydana gelen ve uzun bir dönemi kapsayan göç dalgasıdır. Hayvancılık ile uğraşan ve göçebe bir hayat süren Türklerin anayurdu Orta Asya'dır. Türkleri bu coğrafyadan göç etmeye iten birden fazla sebep vardır. Çin Devleti'nin Asya Hunlarına yaptığı baskı, kıtlık, yaşam koşullarının zorlaşması neticesinde Türk toplulukları başka coğrafyalara göç etmişlerdir. Bu göçlerin ana kanalı batı olmuştur. Her göçen kavim gittiği yerdeki toplumu rahatsız ederek oradaki yerel halkı göç etmeye ittiği için Kavimler Göçü sıralı ve zincirli bir şekilde oluşmuştur (Czegledy, 2004).

Endüstri devrimi öncesinde merkantilist dönemde Batı Avrupa ülkeleri aracılığı ile sömürgeleştirilen ülkeler arasındaki ilişkiler aynı zamanda yeni ekonomi ve sanayileşme koşullarını hazırlamıştır. Batı Avrupa'nın ticari

merkezleri; önce Kuzey İtalya'daki kentler, sonra Almanya, İspanya, Portekiz ve 17. yy.'dan başlayarak Hollanda ve Birleşik Krallık limanları dünyanın geri kalanı ile yaptığı ticarette Güney ve Kuzey Amerika ile Asya ve Afrika'dan topladığı çeşitli hammaddeleri dağıtmıştır (Castles, 1984).

Batı Avrupa kentleri bu ticari kapasitesine sömürgelerindeki kölelik sistemi aracılığı ile erişmiştir. 1550'li yıllardan itibaren Portekizli gemiciler Afrika'dan diğer alanlara köle olarak çalıştırmak üzere geniş kitleleri taşımaya başlamışlardır. İlerleyen yıllarda Afrika'dan kuzey ve Güney Amerika'ya 15 milyon kişinin köle olarak götürüldüğü hesap edilmektedir (Stalker, 1994). Dünyanın o dönemki nüfus oranları göz önüne alındığında, önemli miktarlarda nüfusun zorunlu olarak uluslararası göçe katıldığı bu veriden anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere tarihte küresel ölçekte işgücü pazarı ve göçünün tarihi bir bakıma şiddetin de tarihidir (Toksöz, 2006). Bu örneklerde olduğu gibi, sömürgeciliğe dayalı göç modelinde gerek sınırları aşan gerekse ulusal sınırlar içerisinde kalan göçlerde ekonomik yapı ile yakından bağlantılı bir süreç söz konusudur. Tarihsel süreçte veya güncel yaklaşımda uluslararası göçün ilk hedefi olabildiğince ucuz işgücüne sahip olabilmektir. 18. ve 19. yy.'da kırsal alanlardan kentsel alanlara doğru olan ucuz işgücü akımı olmadan sanayi devrimi gerçekleştirilemezdi. Birinci dünya savaşının bitimine kadar (1891-1920) 27 milyon kişi Güney ve Doğu Avrupa'dan göç etmiştir (Hödl ve diğerleri, 2000). 1930 sonrası dönemde göçte hedef ülke konumunda olan ABD göçü düzenleyen kısıtlamalara gitmiş ve büyük buhranında etkisiyle göçmen sayısını azaltmıştır (Toksöz, 2006).

Şekil 1: *Afrika'dan Avrupa ve Amerika'ya Zorla Götürülen Milyonlarca Köleden Birkaçı (https://hyetert.org/2020/06/14/avrupa-somurgeciligi-ve-soykirimi).*

Büyük coğrafi keşifler döneminde yeni ticaret yolları bulmak amacıyla özellikle Batı Avrupa ülkeleri tarafından birçok denizcilik seferi gerçekleştirilmiştir. Bu keşifler ***yeni dünya*** denilen kavramı hayatımıza katarken, keşfedilen yerlerde ise çok büyük nüfus değişimlerine sebebiyet vermiştir. Amerika kıtası yerli halkların büyük oranda yok oluşuna sahne olurken, Afrika kıtası kölelik yoluyla ciddi nüfus kayıplarına uğramıştır. ***Soykırım*** olarak görülebilecek birçok olayın yaşandığı bu gelişmeler dünya nüfusunun oranını ve etnik yapısını önemli ölçüde değişikliğe uğratmış ve bugünkü bildiğimiz şekliyle dünya nüfusunun oluşumuna zemin hazırlamıştır. Dünya nüfusunun etnik değişimi ve göçler büyük acılar çeken toplulukların çoğu zaman zorunlu kaldıkları yer değiştirmelerle meydana gelmiştir.

1. Hedef Ülkelerde Göçün Nüfusa Etkisi

Devlet politikalarının ve göç alan bölgelerdeki yerli halkın tutumlarının etnik yapının oluşumu üzerinde etkili olduğunu, tarihsel farklı örneklerle açıklamak mümkündür. Genel olarak göçe katılan bir topluluğun farklı bir milliyetten ve inançtan olması sonucu ayrı bir grup olarak algılanmaları yaygındır. Irka dayalı ***(fenotipik)*** veya kültüre dayalı ayrım, çoğunlukla hedef destinasyondaki egemen gruplarca belli sosyal özelliklere göre kurgulanmış yapı içerisinde konumlandırılır (Toksöz, 2006).

Göç alan tüm ülkelerde az veya çok mevcut olan göç eden ırkın dışlanması durumu, sosyal grupların diğer grupları kategorize etmesi (kültürel veya fiziki özelliklerine göre) temelinde oluşmaktadır. Bu süreç Avrupa ülkeleri örneklerinde de gözlemlendiği üzere politik baskı, ekonomik ve sosyal kullanımları içerir. Bu yaklaşım şekli genel olarak tanımlanmış grubun sömürülmesini veya dışlanmasını meşrulaştırma amacı taşır. Yasalar, politikalar ve idari pratikler aracılığı ile egemen grubun gücünün korunması ve bağımlı gruba ayrımcılık uygulanması, kurumsal veya yapısal bir dışlama durumudur ve yaygındır.

Miles'e göre (1991), ırkçı düşünceye temel teşkil eden ''ötekileştirme'' Avrupa'da Hristiyan dünyasının kısmen İslamiyet'in egemenliği altında olduğu 8. ve 12. yy.'lar arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu yaklaşım o dönem için ***çokkültürlülük*** kavramının benimsenmediğini bize anlatmaktadır. Bu kavram göçmenler açısından farklılıklarının yargılanmadığı ve bunları değiştirmelerinin beklenmediği sosyal yapıları işaret etmektedir. Çokkültürlülük kavramı homojen ve tek kültürlü ***ulus devlet*** mitosunun terk edilmesi anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda bir ulus bünyesinde çokkültürlülüğü benimsemek açısından iki farklı yaklaşım göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki ABD merkezlidir ve göç eden etnik toplulukların varlığı kültürel farklılıkları ile birlikte kabul edilir. Daha modern görünen ikinci yaklaşım ise İsveç, Avustralya ve Kanada gibi ülkelerde uygulanmaktadır. Buna göre devlet göçmenlere eşit haklar sağlamak için daha fazla çaba gösterir. Devletlerin faaliyet alanları göçmenlerin sosyal

hizmetleri, istihdam edilmeleri ve eğitimi gibi alanlarda yoğunlaşır (Abadan-Unat, 2006).

Şekil 2: *Apartheide (Irksal Ayrımcılığa) Örnek Teşkil Eden Batı dünyasından Bir Görsel (https://perspektif.eu/2017/01/01/avrupada-cokkulturluluk-denenmedi/)*

Çağdaş devletlerin bir bölümü azınlıkların entegrasyonu için bazı çabalar sergilemektedir. Bu entegrasyonun tüm kültürel ve politik aşamaları zorlu süreçler içermektedir. Göçmenler açısından hedef ülkedeki vatandaşlık kavramı ve aidiyet duygusu soru işaretleri ile dolu bir aşamaya geçebilmektedir. Ulus devlet tek tip vatandaşlık modeli üzerine kuruludur ve göç edenlerin vatandaşlıkta nasıl tanımlanacağı tam bir açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum Kastoryano tarafından (2000) ***kimlik pazarlığı*** olarak tanımlanmıştır. Örneğin Fransa'daki göçmenler açısından laik eksende şekillenen etnik kimlik, Almanya'da ulusal temelde inşa edilen etnik azınlık ve çifte vatandaşlık ile farklı bir özelliğe bürünmektedir. Göçe yoğun şekilde maruz kalan Avrupa ülkelerinin standart bir göç politikasının olmadığı buradan anlaşılmaktadır.

Avrupa Birliği 1990'lı yıllar boyunca göçmenleri engellemeye çalışmış ancak istenilen oranda başarı sağlanamamıştır. Bu konuda sınır kontrollerinin arttırılması, ortak göç ve sığınma politikalarının oluşturulması ve mültecilik koşullarının zorlaştırılması gibi başlıklar bu dönem sonucunda belirgin hale gelmiştir. AB bünyesinde yürütülen bu çalışmaların mülteci olarak göçe katılanlar açısından avantajlar sağlamak yerine, daha çok üye devletlerin egemenlik haklarını korumak için yaptıkları çalışmalar olduğu değerlendirilmektedir (Toksöz, 2006).

Uluslararası göç bağlamında devletlerin yürütmüş olduğu süreçler göçe katılan mültecilerin ülkeye girişi ve yerleşimine ilişkin sıkı kontrollere dayalı bir ''kapı'' politikasına benzetilebilir. Bahsi geçen bu kapılar; dış sınır kontrolleri, vize alma zorunluluğu, uzun dönemli oturma ve çalışma izinleri, iç kontroller, sürekli ikamet hakkı ve nihayetinde vatandaşlık aşamasına geçiş olarak özetlenebilir (https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/negotiations-and-agreements_en). AB'de diğer diğer AB üyesi ülkelerin vatandaşları ve EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Birliği) üyesi ülke vatandaşları, üçüncü ülkelerden göç eden insanları bu kapılar yoluyla eşitsiz ve yasal konumları farklı şekilde karşılar (Convey ve Kupizewski, 1996).

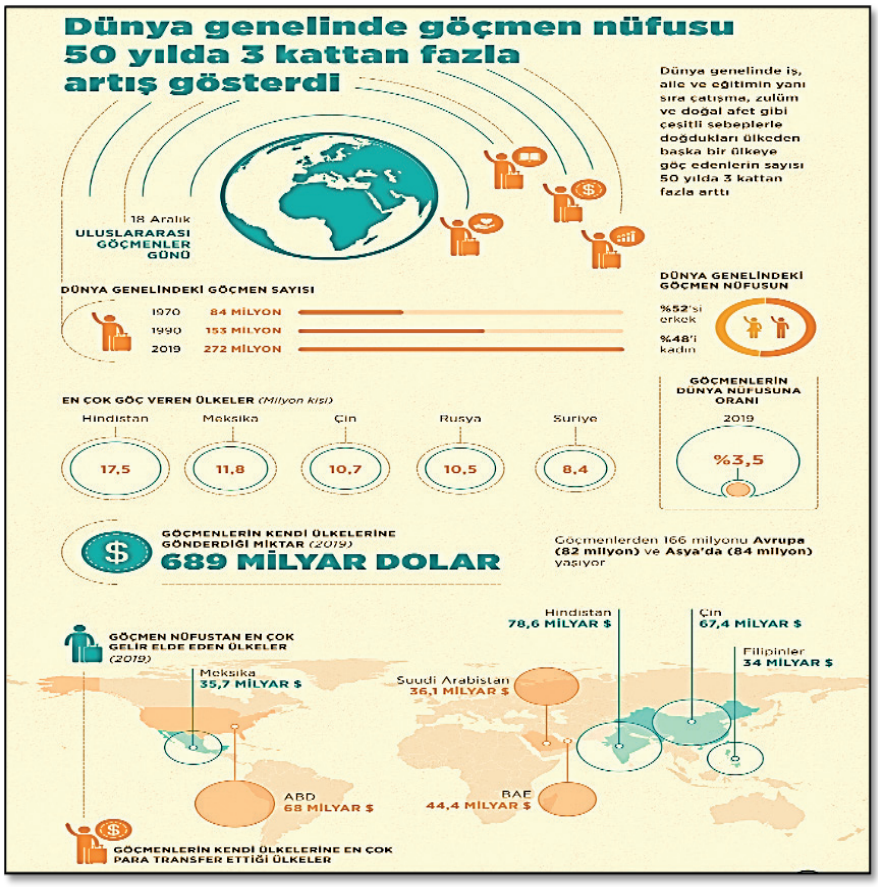

Şekil 3: *Avrupa Ülkelerinin En Çok Göç Aldığı Ülkeler (Kemal, 2019)*

2. Göç Politikaları Ekseninde Şekillenen Küresel Nüfus: AB Oluşum ve Genişleme Sürecinin Etkisi

Avrupa Ekonomik topluluğunun (AET) kuruluşundan itibaren (1957) bütünleşme aşamalarının önemli bir parçası olarak göç dinamikleri ön plana çıkmıştır. Toksöz'e (2006) göre, AET'nin kuruluş antlaşması ortaklık bünyesinde işçiler ve kendi hesabına çalışanlar için serbest dolaşımın sağlanmasına yönelik hükümler içermektedir. Bu düzenlemelerin amacı işçilerin farklı ülke vatandaşları olmalarından ötürü istihdam, ücretlendirme ve diğer çalışma koşulları itibariyle farklı muamele görmelerinin önüne geçmektir (Angenendt, 2002).

Serbest dolaşımın uygulamaya geçmesi, antlaşmanın yürürlüğe girdiği 1958'den on yıl sonra yani 1968 yılında mümkün olabilmiştir. İşçilerin serbest

dolaşımına ilişkin antlaşma hükümleri yalnızca bir ekonomik faaliyette bulunan ya da bulunmak isteyenlere serbest dolaşım imkânı sağlamaktadır. 1968 yılında çıkarılan tüzük ve direktifler aracılığı ile sadece işçilerin değil aynı zamanda aile üyelerinin de serbest dolaşımdan yararlanmalarına imkân tanınmıştır (Özdemir, 1999).

Şekil 4: *Küresel Nüfusun Göçe Katılım Oranı ve Ülkelere Maliyeti (https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-genelinde-gocmen-nufusu-50-yilda-3-kattan-fazla-artis-gosterdi/2079827)*

AT'nin genişleme sürecinde serbest dolaşım her zaman spekülatif bir başlık olarak kalmıştır. 1960'lı yıllarda güney İtalya'dan gelecek olası bir işgücü dalgasından endişe edilirken, 1970'li yıllarda ise Birleşik Krallığın birliğe dahil olması sonucu Commonwealth bölgesinden gelebileceklerin göçü korku ile karşılanmıştır. 1980'lerde benzer şekilde Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın üyeliği bilindik endişeleri tetiklemiş ve serbest dolaşıma birkaç yıl süren geçiş dönemi eklenmiştir. Ancak korkular hep asılsız çıkmış ve beklenen olası göçler çoğu zaman gerçekleşmemiştir (Angenendt, 2002).

Sadece AB özelinde değil aynı zamanda dünya tarihinin farklı aşamalarında da bu endişe hüküm sürmüştür. Kavimler göçü örneği Avrupa açısından bu endişelerin karşılık bulduğu bir örnek olarak hafızalara işlenmiştir. Bu göç ile siyasi yapılar değişmiş veya yıkılmış, etnik yapıda ciddi değişimler olmuştur. Ancak günümüz Avrupa'sında bu endişelerin çoğunun karşılıksız kaldığı verilen örneklerden anlaşılmaktadır.

Özerime'e göre (2014), tarihsel ayrımların sebep olduğu ve Avrupa halklarının II. Dünya Savaşını takip eden göç süreçlerini farklı biçimlerde tasnif eden araştırmalar vardır. Örnek vermek gerekirse Messina (2007), Avrupa hedefli göç akınlarını 1945-1979 arasını ilk periyot olarak kabul ederken, 1973-2007 arasını ikinci ve 1989'de dahil olmak üzere sonrasını ise üçüncü periyot olarak kabul etmektedir. Araştırmacıya göre bu üç periyot birbiri ile kesişen dönemler içermekte ve dolayısıyla bağlantılı olmaktadırlar. Bu periyotları; (i) emek (işçi) göçü (ii) aile birleşmeleri (iii) düzensiz/zorunlu göç sistematiği ile üç büyük göç dalgası şeklinde isimlendirmektedir.

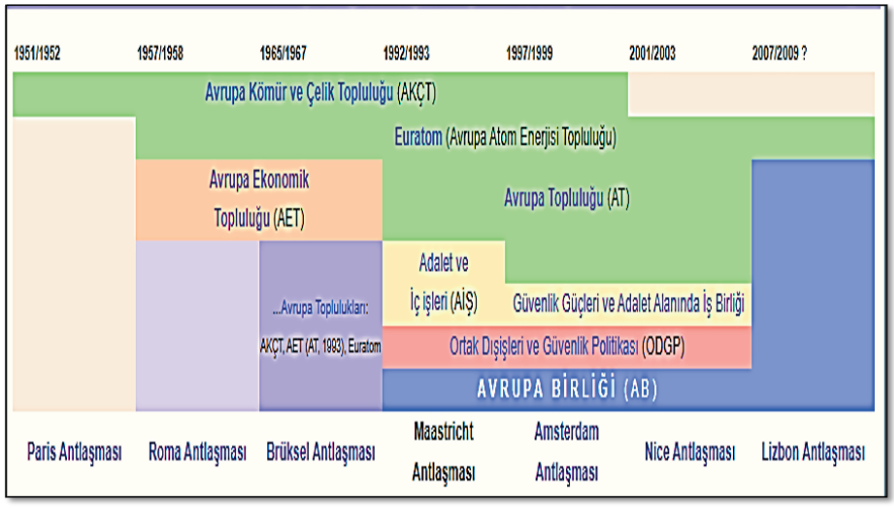
Messina'nın sınıflandırma şekliyle, bazı göç aşamalarını bağlantılı görmesi ve her aşamayı o periyoda damgasını vuran göç türüyle isimlendirmesi bakımından ilginç karşılayan araştırmacılar vardır. Ancak tasnif ettiği dönemler içerinde isimlendirdiği göç süreçlerinin dışında başka göç modellerinin de meydana gelmesi sebebiyle bütüncül olmadığı söylenebilir. Bunun sonucu olarak, bu teorinin çok genel ve tümdengelimsel bir perspektif sunduğu yargısına varılabilir.

Zimmerman'ın (2005) perspektifinden bakıldığında ise, Avrupa hedefli göç akınları (i) II. Dünya savaşı sonrasındaki düzenlemeler ve sömürgelerden geri çekilme (dekolonizasyon) aşaması, (ii) işçi/Emek göçü aşaması, (iii) sınırlandırılmış göçler aşaması ve (iv) Soğuk Savaş sonrasındaki aşama olmak üzere dört aşamada değerlendirmektedir. Buna mukabil ulusal boyuttaki süreçlere ilişkin çıkarımlara gitmeden önce, bu başlığın Avrupa tarafına da bakmak yerinde olacaktır. Bu düşüncenin en önemli gerekçeleri, her ne kadar Avrupa birliğinin üye ülkelerinde göç tarihçeleri bakımından ayrışmaları etkili olsa da bu deneyimlerin birbirine bağımlı olarak görülebilecek birden çok boyutunun olduğu gerçeği gözden kaçmamaktadır.

Bu kapsamda, tarihsel süreçlerdeki göç siyasetlerine yönelik uluslararası etkileşimlerin fazlaca gerçekleştiği ve son olarak da bu etkileşimin en yüksek düzeye ulaştığı 1980'lerden itibaren göçe yönelik devlet tutumlarının AB boyutunda ortaya çıktığı görülmektedir. Zimmerman ve Messina'nın bakış açılarından yola çıkarak; ilgili süreç (i) İkinci Dünya Savaşı bitişi sonrası sömürgelerden çekilme aşaması (ii) işçi/emek göçü aşaması (iii) sınırlandırılmış göç aşaması (iv) Soğuk Savaş sonrasındaki aşama (v) ulusüstü siyasetler şeklinde 5 ana süreç altında toplanabilir.

Avrupa'da 1990'lı yıllara gelindiğinde Dublin'de imzalanan anlaşma ile iç hudutlardaki kontroller kalıcı olarak kaldırılmıştır. Bu anlaşma aynı zamanda mülteci olarak göçe katılan bireylerin sığındıkları ülke için bazı sorumluluklar getirmiştir. Buna göre, üye bir ülkeye ilk başvuruda bulunan sığınmacıların bir ülkeden diğerine geçişindeki kaçınmaların önlenmesi amaçlanmıştır. Bu noktada bir diğer hedef, mültecinin kendisine en uygun ülkeyi seçerek tercih yapmasının önüne geçmektir. Bu anlaşmanın 1997 yılına gelininceye kadar yürürlüğe giremediği görülmektedir.

Roma'da 1990 yılında bir zirve gerçekleşmiş ve bazı kararlar hayata geçmiştir. Bu kararların serbest dolaşım, mülteci politikalarında uyum süreci, kaynak ülkelere yardım programları ve sığınmacıların topluma entegrasyonu konusunda öncelikli görevleri belirlediği anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde imzalanan ***Maastricht Antlaşması*** (1992) Avrupa birliğini sadece ekonomik bir birlik olmaktan çıkarmıştır. Bu antlaşma neticesinde AB'nin artık güvenlik politikaları ve dış ilişkilerde de bir birlik oluşturduğu anlaşılmaktadır (Gradin, 2003).

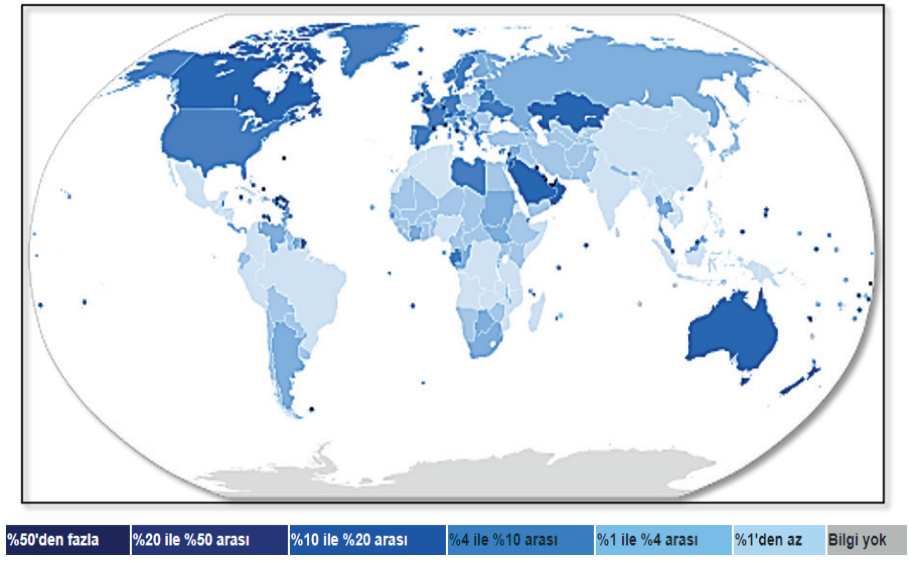

Şekil 5: *Avrupa Birliği Kronolojisi: Antlaşmaları ve Genişlemesi (https://tr.wikipedia.org/wiki/Maastricht_Antla%C5%9Fmas%C4%B1)*

Amsterdam antlaşması AB merkezli göç politikalarında yeni bir kilometre taşı olarak 1997 yılına gelindiğinde imzalanmıştır. Sınırların kolayca aşıldığını düşünen Avrupalı devlet başkanları bu antlaşma ile sığınmacılara karşı daha net bir tavır ortaya koymuşlardır. Buna göre, Avrupa Birliğine üye ülkelerin daha sıkı iş birliği içinde olmaları istenmiştir. Hedef ülke konumundaki bölgeler açısından göçmen konusunun Avrupa'nın ortak sorunu olarak görülmesi sağlanmıştır. Amsterdam anlaşması ile kayıt dışı göçmenlerle mücadele, sığınma başvuru kriterleri, ülkelerin sorumlulukları ve kısa süreli vize gibi birçok başlıkta kurallar ortaya konmuştur (Angenendt, 2002).

1999 yılında Tampere'deki AB zirvesinde göçmen politikalarının yeniden detaylı şekilde ele alınma ihtiyacı hissedilmiş ve sonrasında da ***ortak sığınma*** ile ***ortak göç*** hakkında iki önemli tebliği hayata geçirmişlerdir. AB ülkelerinde belli bir dönem yerleşik halde olan üçüncü ülke vatandaşlarının toplumsal statülerini belirlemek amacıyla 2003 yılında bağlı üye ülkeler arasında göç mümkün hale gelmiştir. Ayrıca 2006 yılına gelindiğinde üye ülkelerde bulunan göçmen işgücünün katı kurallara tabi kalmak koşulu ile diğer üye ülkelere gitmesinin önü açılmıştır. Bu Avrupa Birliği bünyesinde bir ilktir ve hala bazı yeni düzenlemelere rağmen yürürlüktedir (AB Komisyonu Etki Raporu, 2004).

Buradan hareketle Avrupa Birliği içerisinde yaklaşık otuz yıldır tartışılan göç politikalarının çoğunlukla, hedef kıta olunmasından dolayı sığınmacıların önlenmesine yönelik çabalardan oluştuğu görülmektedir. Buna rağmen AB üyesi hiçbir ülke sınır kapıları üzerindeki kontrolünü hiçbir komisyona devretmek istemediğinden bazı belirsizlikler hala mevcuttur (Toksöz, 2006).

Avrupa kıtası yoğun göç hareketlerine maruz kalan bölgelerin başında gelmesine rağmen yalnız değildir. Dünyanın birçok bölgesi, ülkesi veya birliği ya hedef ya da kaynak ülke olarak önemli nüfus hareketliliği sorunları yaşamaktadır.

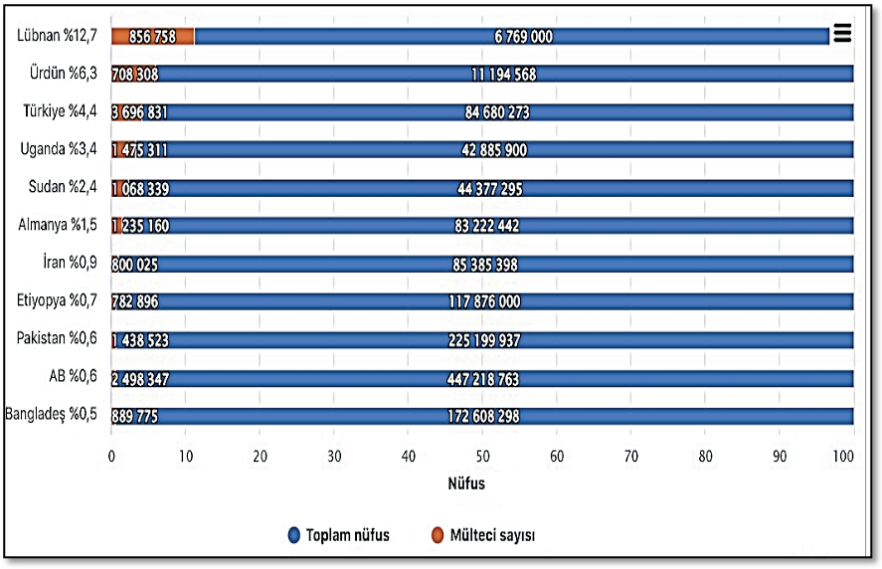

Şekil 6: *Ülkelerin Göçmen Nüfuslarının Kendi Nüfuslarına Oranı (https://www.ansa.it/web/notizie/rubriche/english/2009/11/03/visualizza_new.html_993307913.html)*

Birleşmiş Milletler'in yayınladığı son rapor incelendiğinde (2022), zoraki şekilde yerlerinden ayrılmak zorunda kalan insan sayısı küresel ölçekte 110 milyon rakamına yaklaşmıştır. Türkiye mevcut konjonktürde en çok mülteciye barınma sağlayan ülke konumunu korumaktadır. Bu rakamlar nüfus ve göç kapsamında önemli derecede bir artış olduğuna işaret etmektedir.

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği UNHCR; Ukrayna savaşının etkisi, Afganistan'lı sığınmacılar, Suriye'deki devam eden iç savaş ve Sudan'daki gerilimler gibi gelişmelerin toplam sayıyı daha önce eşi görülmemiş bir düzeye çıkardığını belirtmiştir (https://tr.euronews.com/2023/06/14/bm-yerinden-edilenlerin-sayisi-110-milyona-ulasirken-turkiyedeki-siginmacilar-yuzde-5-azal.).

Dünyadaki nüfus hareketlerine ve yaşanan siyasi gelişmelere bakınca 21. yy için adeta bir ***göç çağı*** demek abartı olmayacaktır. Sadece küresel iklim değişiklikleri sebebiyle önümüzdeki on yıllarda yüz milyonlarca insanın zorunlu göçe katılacağına dair görüşler vardır.

Şekil 7: *Dünyada Sığınmacıların Toplam Nüfusa Oranının En yüksek Olduğu Ülkeler (https://www.unhcr.org/unhcr-global-trends-2021-media-page)*

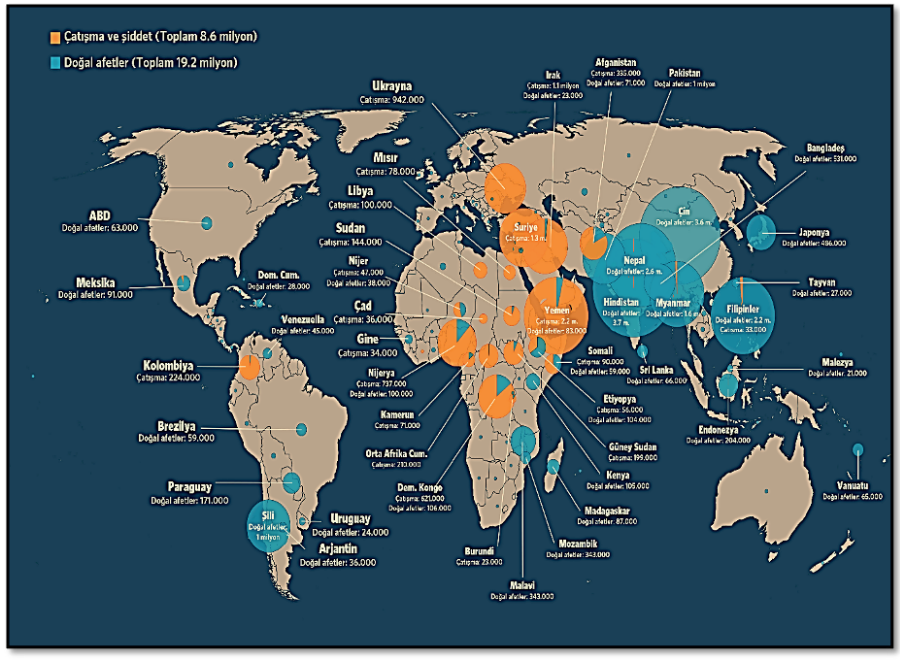
Dünyada en fazla mülteciyi barındıran ülke olarak ABD görülmektedir. Bu ülkede 2013 istatistiklerine göre 45,785,090 sığınmacı barınmaktadır. Bu ülkeyi 11,048,064 sayısı ile Rusya Federasyonu takip etmektedir. Ancak toplam nüfusa oranla sığınmacı sayılarına bakıldığında tabloda önemli değişimler olmaktadır. Türkiye son yıllarda toplam nüfusa göre % 4,4'lük oranı ile dünya sıralamasında üçüncülüğe yerleşmiştir. Bu listede Lübnan % 12'yi aşan oranla küresel ölçekte birinci sırada yer almaktadır.

3. Küreselleşme Sürecinde Şekillenen Uluslararası Göç Kavramı ve Ulus Devlet

Günümüz dünyasında yaşamımız birbiri ile çelişen iki önemli etken tarafından şekillendirilmektedir. Bu kavramlar küreselleşme ve kimlik arayışıdır. Küreselleşme ve kimlik arayışı, iletişim teknolojisinin yarattığı

devrim ve 1990'dan sonra kapitalizmin yapılanma biçimi ile yeni bir tür toplum yaratmıştır. Manuel Castells (1997) bu yeni türe ''ilişkiler ağı (network) toplumu'' adını vermektedir. Farklı dinamikleri olan bu farklı özellikteki topluma yön veren öğe, belirli stratejileri gerçekleştirmeye çalışan ekonomik faaliyetlerdir. Mekân ve zaman kavramlarının ortadan kalktığı bu örgütlenme biçiminde iş türleri esnek ve istikrasız hale gelmekte, birbiriyle eklemlenmiş medya, sanal gerçeklikler kültürleri yaratmaktadır. Tüm dünyayı saran bu yeni örgütlenme biçimi kurumları sarsmakta, geleneksel kültür öğelerini yok etmekte ve eşitsizliğe yol açan büyük zengin kitleler oluşturmaktadır. Küreselleşmenin getirdiği ekonomik yeniden yapılanma süreci ile birlikte ileri derecede endüstrileşmiş ülkeler son yirmi beş yılda emeği ve piyasa ekonomisinin barındırdığı farklılıkları, değişik bir değerlendirmeye tabi tutmuşlardır (Abadan, 2006)

Küreselleşmenin yaygınlaşmaya başladığı 20. yy.'ın ikinci yarısından itibaren göç istatistikleri farklı bir boyuta geçmiştir. Elbette ki küreselleşmenin yarattığı yeni ekonomik ve sosyal modelin yanında, yaşanan çatışmaların ve doğal afetlerinde bunda payı büyüktür (Şekil 8). Bu arada belirtmek gerekir ki, çatışmaların önemli bir bölümünün ulus devlet anlayışının yaygın baskınlığı sonucu tetiklendiğine dair görüşler mevcuttur.

Şekil 8: *Dünyada Çatışma ve Doğal Afetler Kaynaklı Göçler (https://www.diken.com.tr/savas-afet-aclik-41-milyon-kisi-kendi-ulkesi-icinde-goc-etmek-zorunda-kaldi/)*

Ulus devlet kavramının tarihi aslında kısa bir zaman dilimini kapsamaktadır. Avrupa'da 1648'de Westfalen Barış Antlaşması ile biten uzun soluklu din savaşları aynı zamanda modern devlet kavramının yapı taşlarını ortaya koymuştur. Buna göre modern devlet; belirli bir coğrafya parçası üzerinde, uluslararası antlaşmalarla güvenceye bağlanmış egemenlik haklarına sahip kurumsal bir yapıdır. Toprakları üzerinde ekonomik, kültürel ve toplumsal yaşamı denetleyen bu kurumsal özerkliğe sahip yapı, sınırları üzerinde mutlak bir denetim yetkisine sahiptir (Abadan-Unat, 2006).

Başlangıçta bu üç öğeye sahip olan mutlakiyetçi devletler zaman içerisinde Avrupa ve Kuzey Amerika'da ***ulus devletlere*** dönüşmüşlerdir. Ekonomik açıdan güçlenen orta sınıflarla işçi sınıfları, mutlakiyetçi yönetim biçimlerine karşı koymak suretiyle ortak tarih, kültür ve dile dayandırılan ulus fikrini geliştirmişlerdir. Ulusal ifade denilen kavram, kendini temsil ve oy verme şeklinde ifade etme fırsatını bulduğu ölçüde, demokrasi kavramı da kökleşmeye başladı. Siyasal meşruluğun ifade biçimi olan hukuk devleti, demokrasi ve yurttaşlık kavramları uzun çatışmalar ve toplumsal uzlaşmazlıklar sonrasında gelişmiştir. Örnek vermek gerekirse geleneksel anlamda sömürgeciliğin tasfiyesi için bile insanlık 1945'li yılları yani II. Dünya Savaşının bitmesini beklemiştir (Anderson, 1995).

Bu noktada belirtmek gerekir ki, devletçilik modeli liberal modelin zıttı olarak görülebilmektedir. Devletçi politikalarda göçmenlerle ilgili kararlar hiyerarşik düzende ilerlemektedir. Örneğin Fransa'da sığınmacılarla ilgili uygulanan politikalar bu kapsamda değerlendirilebilir (Kastoryano, 2000).

Sonuç

II. Dünya Savaşından sonra vuku bulan uluslararası göç hareketleri 1990'lı yıllarda değişen uluslararası sistem içerisinde yeni bir yapıya bürünmüştür. Kapitalist ekonomik sistemin globalleşen uluslararası sistem içerisinde, ikinci ve üçüncü dünya ülkelerine yönelik olan sömürgeci tutumu varlığını farklı şekillerde sürdürmektedir. Başka bir deyişle ''merkezden çevreye yayılma'' süreci sermaye ve mal dolaşımının yanı sıra insan dolaşımını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu artışta ulaşım ve iletişim olanaklarındaki gelişmeler büyük rol oynamıştır (Özdal, 2018).

Bugün itibariyle de gelişen bu teknoloji belli ölçüde ulus devlet kavramının olmazsa olmazı sınırları farklı şekillerde tehdit etmektedir. Nüfusunu yenileyemeyen gelişmiş ülkeler için göçü hem kaçınılacak hem de gerekli görülecek ikilemli bir duruma sürüklemiştir. Başka bir deyişle, gelişmiş ülkeler bir yandan sınırlarına dayanan mülteci akınları ile mücadele ederken bir yandan da üçüncü dünya ülkeleri dedikleri ülkelerden nitelikli insan gücüne ihtiyaç duyup bunu temin etme yollarını aramaktadırlar.

Diğer taraftan ise kıta Avrupası bünyesinde yarım yüzyılı aşkın süredir ilk defa devletlerin dağılması, iç savaşlar, etnik ve dinsel eğilimler, ekonomik

sorunlar ve insan hakları ihlallerinin bir sonucu olarak göçmenler ortaya çıkmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği ütopyasının sona ermesinin akabinde Doğu Avrupa'dan gelen göç dalgalarına maruz kalan Batı Avrupa ülkeleri günümüzde, sığınmacıları sınırları ardında tutabilmek için ''Demir Perdeyi'' yeniden inşa etmek gibi tehlikeli sayılabilecek eğilimler göstermektedirler (Türkkaya, 1996). Ancak bu eğilim 2000'li yıllar sonrası yerini daha ılımlı politikalara bırakıyor izlenimi verilmektedir.

Sonuç olarak, insanlık tarihi kadar eski olan göç kavramı tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de hem toplumsal değişimlerin kaynağı olmakta hem de ciddi sorunları beraberinde getirmektedir. 20. yy.'da göç kavramı ayrı bir boyuta evrilmiş ve birçok başlıkta hala tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamıştır. 21. yy.'da göçle ilgili sorunların devam ettiği ve edeceği açıktır. Bu sorunlardan en büyük payı alan ülkelerden birisi şüphesiz Türkiye'mizdir. Türkiye hem göçün hedef ülkesi hem de nitelikli işgücü göçü açısından maalesef kaynak ülkedir. Bu sorunların uzun vadeli planlamalara ve uygulamalara ihtiyaç duyduğu apaçık bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

Abadan, U. N. (2006). *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa*, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Anderson, B. (1995). ***Hayali Cemaatler- Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması.*** İstanbul: Mata Yayınları.

Anganendt, S. (2002). Die Europaische Union als Einwanderungsgebiet, W. Weidenfeld (Der.), *Europa Handbuch*, Bundeszentrale für Politiscche Bildung: Bonn.

Castells, M. (1997). *The Power of Identity*. Oxford: Balckwell.

Castles, S. (1984). *Here For Good: Western Europe's New Ethnic Minortities*. London: Pluto Press.

Convey, A., Kupiszewski, M. (1996). *Migration and Policy in the European Union*, P. Rees, J. Stillwell, A. Convey, M, Kupiszewski (Der.). Population Migration in the European Union içinde, John Wiley and Sons: Chichester.

Czegledy, K. (2004). *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*. Ankara: Doruk

Çağlayan, S. (2006). Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (17), 67-91. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/issue/23522/250638

G, Hödl., K, Hussa., C, Parnreiter., & I, Stacher. (2000). *İnternationale Migration: Globale Herausforde-rung des 21. Jahrhunderts? İnternationale Migration*, Frankfurt/Wien: Brandes & Apsel / Südwind.

Gradin, A. (2003). Free Movement of Persons in Europa: Utopia or Necessity?, E. Zeybekoğlu, N. Johansson (Der.). *Migration and Labour in Europa, Views from Turkey and Sweden*, Murcır, Nıwl, İstanbul.

https://www.diken.com.tr/savas-afet-aclik-41-milyon-kisi-kendi-ulkesi-icinde-goc-etmek-zorunda-kaldi/

https://www.unhcr.org/unhcr-global-trends-2021-media-page

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-genelinde-gocmen-nufusu-50-yilda-3-kattan-fazla-artis-gosterdi/2079827

https://hyetert.org/2020/06/14/avrupa-somurgeciligi-ve-soykirimi

https://perspektif.eu/2017/01/01/avrupada-cokkulturluluk-denenmedi/

https://erhananadol.com/gunumuzde-gocler/

https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/negotiations-and-agreements_en

https://tr.wikipedia.org/wiki/Maastricht_Antla%C5%9Fmas%C4%B1

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Clkelere_g%C3%B6re_g%C3%B6%C3%A7men_n%C3%BCfus_listesi

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf

Jansen, Clifford. 1969. Some Sociological Aspects of Migration. Pp. 60–73 in J. A. Jackson (ed.), *Migration*. London: Cambridge University Press.

Kastoryano, R. (2000). *Kimlik Pazarlığı: Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Kemal, N. (2019). *Göç Olgusu, Avrupa'ya Giden Güncel Göç Rotaları ve Bu Göçlerin AB Ekonomisine Etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Miles, R. (1991). *Rassismus: Einführung in die Geschicte un Theorie eines Begriffs*, Argument Verlag: Hamburg.

Memiş, E. & Bülbül, C. (2019). *Eskiçağda göçler.* Bursa: Ekin Yayınevi.

Messina, A. (2007). *The Logics and Politics of Post WWII Migration to Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Özdal, B. (2018). Uluslararası Göç ve Nüfus Hareketleri Bağlamında Türkiye. Bursa: Dora Basın Yayın ve Dağıtım.

Özdemir, S. (1999). *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde İşçilerin Serbest Dolaşımı*, DPT Yayın No: 2494, Ankara.

Özerim, G. (2014). Avrupa'da Göç Politikalarının Ulusüstüleşmesi ve Bir Güvenlik Konusunda Dönüşü: Avrupa Göç Tarihinde Yeni Bir Dönem mi? *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 11-48. DOI: 10.18354/esam.50867.

Stalker, P. (1994). *The Work of Strangers: A Survey of İnternational of Labour Migration.* Geneva: ILO.

Toksöz, G. (2006). *Uluslararası Emek Göçü*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tümertekin, E., Özgüç, N. (2017). *Beşerî Coğrafya: İnsan Kültür Mekân.* Çantay Kitabevi Yayınları.

Türkkay, A. (1996). *Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık*. Ankara: A.Ü.S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları.

Zimmerman, K. (2005). *European Migration: What do we know?*. Oxford: Oxford University Press.

Bölüm 16

KARADENİZ ROTASINDA GEZGİN BİR RESSAM: THÉOPHILE LOUIS DEYROLLE

Rumeysa IŞIK YAYLA[1]

1 Arş. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Samsun/Türkiye. E-posta: rumeysa.isikyayla@omu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-3100-5889.

Giriş

İnsanın uzak diyarlara duyduğu özlem ve bilinmeyeni öğrenme isteği, geçmişten günümüze uzanan pek çok keşif serüveninin temel kaynağını oluşturmuştur. Bu içsel etki, insanları sınırlarını genişletmeye ve farklı dünyaları keşfetmeye yönlendirirken, bu sayede çeşitli kültürlerin buluştuğu, ilham verici hikâyelerin temelleri atılmıştır. Edinilen gözlemler, dünya çapında yaşanılan deneyimlerin paylaşılmasına ve farklı bakış açılarının kazandırılmasına aracılık etmiştir. Keşiflerin izleri ise seyahatnamelerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Seyahatnameler, hem geçmişin izini süren tarihçilerin, hem de farklı kültürleri anlamaya çalışan okurların başvurduğu önemli kaynaklardır. Tarihî belgeler arasında, özgün gözlemlere dayalı verilerin paylaşıldığı birincil referanslardan olan bu eserler, sadece ziyaret edilen yerlerin kaydedilmesi amacını taşımayıp; aynı zamanda bir dönemin ruhunu, kültürel dokusunu ve toplumsal dinamiklerini de aktarmaktadır (Asiltürk, 2009: 912; Köse, 2018: 61). Bu gelenek, Herodot ve Strabon gibi Antik dönem yazarlarından Marco Polo gibi Orta Çağ kâşiflerinin anlatılarına, hatta günümüz modern seyyahlarının bloğuna kadar uzanmıştır (Arslan Sevin, 2006: 15). Bu sayede tarihin izleri, sayfalar arasında canlanırken, farklı zamanlara ve coğrafyalara daha derinlemesine bir yaklaşım imkânı sunulmuştur. Çünkü bu metinler, keşfedilen toprakların fiziksel güzelliğinin yanı sıra yerel halkın günlük yaşantısını, geleneklerini, dilini ve inançlarını da yansıtmaktadır. Bu sayede kişiler, sadece bir coğrafyanın görünen yüzünü değil, o bölgenin tarihî ve kültürel zenginliklerini de keşfetme imkânı bulmuşlardır. Yani okur, farklı geleneklerdeki insanların yaşamlarına tanıklık ederken, geçmişle bugün arasındaki bağları daha net görebilmiştir. Bunun en önemli etkisi de gezginlerin çeşitli coğrafyalardaki insanlarla etkileşimde bulunmaları sayesinde ortaya çıkmış; bu da iki ayrı kültürün buluşması ve kaynaşması anlamına gelmiştir (Saylan, 2015: 10).

Seyyahlar her ne kadar siyasi ilişkilerin güçlendirilmesi, ticaretin teşviki, askeri istihbarat toplama, bilimsel araştırmalarda bulunma ve misyonerlik gibi çeşitli sebeplerle yola çıkmış olsalar da ulaştıkları noktada amaçlarından saparak, büyük bir ilgiyle kültürel karşılaşmayı deneyimlemişlerdir. Gezginlerin karşı karşıya kaldığı bu tesirin en yoğun yaşandığı yerlerden biri de Anadolu coğrafyası olmuştur. Bu topraklar, tarih boyunca birçok medeniyetin etkileşimine tanıklık ederken, aynı zamanda farklı kültürlerin buluşma noktası haline gelmiştir. Ayrıca bu bölge, Antik dönemden itibaren ticaret yollarının kesiştiği ve kültürel alışverişin yoğun olarak yaşandığı bir yerdir (Casson, 2008: 79). Dolayısıyla çevrenin özgünlüğünü ve zenginliğini gözlemlemek ve deneyimlemek isteyen birçok seyyah, ister istemez bu topraklara yönelmiştir. (Kuş, 2016a: 249). Bu yüzden yolu Anadolu'ya düşen gezginler sadece asıl amaçlarıyla sınırlı kalmamışlar, yörenin kültürünü, dilini, dinini, geleneklerini ve yaşam biçimlerini keşfetme

fırsatı bulmuşlardır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındayken bölgenin zengin tarihi ve kültürel dokusu, onları etkisi altına alarak unutulmaz deneyimler yaşatmıştır. Çünkü devletin kuruluşundan itibaren genişlemiş olduğu bu topraklar, karakteristik yaşam tarzıyla Batılı seyyah ve araştırmacılar için her daim ilgi çekici bir konumda yer almıştır. (Çiftci, 2016: 268). Bunda, Osmanlıların 15. yüzyıldan itibaren dünya tarihini şekillendiren büyük bir güç haline dönüşmesinin önemli payı bulunmaktadır. Oluşan bu imaj, zamanla zayıflasa da 17. yüzyılın sonlarına kadar etkisini sürdürmüştür. Özellikle 1683'teki II. Viyana Kuşatmasının yarattığı güç dengesi değişikliği, Osmanlı Devleti'nin bir tehdit olarak algılanmasının önüne geçmiş olsa da bu gizemli dünyanın cazibesini hayli arttırmıştır. Tüm bu değişiklikler, yalnızca siyasi arenada değil, dünya çapındaki seyyahların da dikkatini çekmiştir (Alarslan, 2005: 150-151). Zengin kültürel birikimi, idari yapısı ve coğrafi genişliğiyle Osmanlı ülkesi, gezginler için büyük bir merak unsuru haline gelmiştir. Kuşkusuz artan bu ilginin temelinde; Napolyon'un 1798'deki Mısır Seferi, 1821-1829 Yunan Bağımsızlık Savaşı ve sonrasında Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesi (1830) gibi bir dizi siyasi olayın etkisi bulunmaktadır (Germaner-İnankur, 1989: 18; Güzel, 2019: 75). Üstelik 19. yüzyıl ile birlikte Doğu Bilimleri Enstitülerinin kurulması, Avrupa'da düzenlenen sergiler aracılığıyla İslam kültürü ve sanatının tanıtılması, seyahat olanaklarının kolaylaşmasıyla Orta ve Yakın Doğu'ya yapılan ziyaretlerin artması vb. faktörler, seyyahların Osmanlı topraklarına yönelik ilgilerine büyük katkı sağlamıştır. Buna karşın Batı dünyası da gezginlerin Anadolu'ya ziyaretlerini daha erişilebilir hale getirmek için ulaşım ve konaklama imkânlarının geliştirilmesine yönelik çeşitli projeleri hayata geçirmiştir. Bilhassa 19. yüzyıl sanat ortamını şekillendiren faktörlerden biri de gezi koşullarının önceki yıllara göre belirgin biçimde iyileşmiş olmasıdır (Arslan Sevin, 2006: 42). Demiryollarının genişlemesi ile buharlı gemilerin kullanımı, Doğu ülkelerine düzenlenen turların yaygınlaşmasını sağlamış, bu değişimi besleyen etmenlerin bir sonucu olarak da rehber kitapların sayısında büyük bir artış gözlenmiştir (Germaner-İnankur, 1989: 20). Hatta bu süreçte, Fransa, İngiltere, Almanya gibi Avrupa ülkelerinde, gezginler arasındaki dayanışmayı güçlendiren dernekler ortaya çıkmıştır. Bu tür topluluklar, Doğu ve Batı ülkelerine doğru seyahate çıkanlara maddi ve manevi olarak rehberlik etmiş, gezi deneyimlerini daha verimli hale getirmiştir (Saylan, 2015: 9). Özellikle öncelikli hedefi İstanbul olan seyyahlar, kentin kültürel ve mimari mirasını broşür ve kılavuzlar eşliğinde keşfetme şansına sahip olmuşlardır. Fakat bu kişiler sadece başkentle sınırlı kalmamışlar, diğer Osmanlı şehirlerini de ziyaret ederek gözlemlerini kayıt altına almışlardır. Ayrıca Ege Bölgesi'nden Akdeniz'e inen, Karadeniz'den Anadolu'nun iç ve doğu illerine yönelen gezginler, bu sayede Türkiye'nin farklı çevrelerini deneyimleme fırsatı elde etmişlerdir (Güzel, 2010: 53).

Geçmişten günümüze gezgin ve araştırmacıların ilgisini çeken önemli sahalardan biri de Anadolu'nun Karadeniz kıyıları olmuştur. Tarih boyunca Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören bölge, hem coğrafi konumu, hem de stratejik değeri bakımından merak uyandıran bir keşif alanı olarak öne çıkmıştır (Kuş, 2016a: 231). Lokasyon olarak sınırlarını paylaşan ülkeler arasındaki ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunması dolayısıyla zengin bir ticari merkez haline gelmiştir. Bu sayede Antik çağlardan itibaren çeşitli medeniyetler, nakliye gemileri aracılığıyla Karadeniz sularında Asya'nın zenginliklerini Avrupa'ya taşımışlardır. Bu durum, bölgeyi sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi anlamda da önemli hale getirmiştir. 12. yüzyılın ortalarından itibaren Karadeniz Bölgesi, İtalyan şehir devletlerine ticaret kolonileri olarak hizmet ederken, 13. yüzyılda güney kıyılarının Anadolu Selçuklularının kontrolüne geçmesiyle birlikte değişime uğramıştır. Bu süreç, 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bu sahaya yönelmesi ve çevre bölgeleri fethederek Karadeniz'i adeta bir Türk gölü haline getirmesiyle zirveye ulaşmıştır (Nemlioğlu Koca, 2015: 443). 18. ve 19. yüzyıllarda söz konusu coğrafya, büyük güçler arasındaki rekabetin ve çekişmelerin merkezi haline gelmiştir. Rusya'nın Karadeniz'e hâkim olma çabası, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığı, Avrupa devletlerinin çıkarları ve savaşlar, bu toprakların siyasi dinamiğini şekillendirmiştir (Decei, 1977: 245). Tüm bunlara karşın birçok bilim insanı ve gezgin, 19. yüzyıldan sonra yoğunlaşan ilgiyle bu noktaya yönelmiş, gözlemlerini hatırat veya seyahatname türündeki eserlere dönüştürmüştür (Kuş, 2016b: 6). Ortaya çıkan yapıtlar, bölgenin tarihini ve kültürel evrimini izlemeye yardımcı olurken, aynı zamanda dönemin sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerine ışık tutmuştur.

Karadeniz hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan biri, M.Ö. 6. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Yunan coğrafyacı Karyandlı Skylax'tır (M.Ö. 6. yüzyılın sonu-M.Ö. 5. yüzyılın başları). Onun ardından yöreye gelen Yunan tarihçi Xenophon (M.Ö. 431-M.Ö. 354), kaleme aldığı *Anabasis* adlı eseriyle Karadeniz coğrafyasının Antik dönemdeki durumuna dikkat çekmiştir. 13. yüzyıl seyyahlarından İbn Bîbî (ö.1283-1296?) ile İslam tarihçilerinden el-Ömerî'nin (ö.1349) bu topraklara uğrayıp uğramadıkları hala tartışılmaktadır (Üstün Demirkaya-Kırcı, 2020: 437). Alman asıllı Johannes Schilterberger (1381-1440) ile Kastilya'lı Clavijo (ö.1412), Karadeniz kıyılarının 14-15. yüzyıllardaki görüntüsü hakkında bilgiler veren seyyahlar arasında yerlerini almışlardır. 16. yüzyılda Giovanni Antonio Menavino, Michel Membre, Vincenzo degli Alessandri gibi İtalyan gezginler, Osmanlı ülkesine farklı amaçlarla gönderilmişlerse de yolları bir şekilde bu bölgeden geçmiştir (Kuş, 2016b: 10, 85). 18. ve 19. yüzyıllarda ise Karadeniz hem siyasi rekabetin odak noktası, hem de ticaretin canlandığı bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum, insanların buraya olan ilgisini de arttırmıştır. Hatta Joseph de Tournefort, J.M. Kinneir, J. Brant, Moltke, W. J. Hamilton, C. Texier, K.

Koch gibi pek çok Batılı seyyah, bu toprakları ziyaret ederek çeşitli amaçlar doğrultusunda kapsamlı incelemelerde bulunmuşlardır (Kuş, 2016b: 11). Bununla da yetinmeyip, bölgenin zengin tarihini özenle kayda geçirmişlerdir. Onların eserlerinde yer alan anlatılar, coğrafi sınırların ötesine geçerek, Karadeniz'in geçmişini, insanların yaşam tarzını ve ekonominin seyrini yansıtmaktadır. Dolayısıyla söz konusu seyyahların eserleri, bu toprakların yalnızca harita üzerindeki konumunu değil, aynı zamanda tarih boyunca şekillenen kültürel çeşitliliğini de ortaya koymuştur. Fakat yapıtların hemen hepsi yabancı dilde yazılmış oldukları için bir kısmı dilimize kazandırılarak daha geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Okuyucular bu sayede çeşitli coğrafyalara ve kültürlere olan ilgilerini gezi kitaplarıyla desteklemişlerdir. Adeta oturdukları yerlerden dünyanın farklı köşelerine seyahat etme imkânı kazanmışlar, çeşitli toplumların geleneklerini daha yakından tanıma fırsatı elde etmişlerdir. Bu bağlantıyı kurmada etkili olan isimlerden biri de tarihçi ve yazar Reşad Ekrem Koçu'dur (1905-1975). Yabancı dilde yazılmış birçok eseri Türkçeye tercüme eden Koçu, *Türkiye Seyahatnameleri Serisi* adı altında toplanan 6 ciltlik dizinin çevirisini yapmıştır. Bu yapıtlar arasında, 17.-19. yüzyıllarda Türkiye'yi ziyaret eden ve izlenimlerini kaydeden J.E. Dauzats, Jean de Thévenot (1633-1667), Mary Wortley Montagu (1689-1762), Elizabeth Craven (1750-1828), Edmondo De Amicis'in (1846-1908) seyahatnameleri bulunmaktadır. Serinin ikinci kitabı ise Théophile Louis Deyrolle tarafından kaleme alınan *Lazistan ve Ermenistan'a Yolculuk* (Voyage dans le Lazistan et l'Arménie) ismini taşıyan gezinin notlarından oluşmaktadır. Fakat Reşad Ekrem Koçu, bu eseri *1869'da Trabzondan Erzuruma* başlığıyla Türkçeleştirmiştir (Koçu, 1939). Deyrolle'in 1869 yılında Trabzon'dan başlattığı seyahatini Giresun, Gümüşhane, Bayburt, Tortum gibi Karadeniz Bölgesinin belirli noktalarına ulaştırmış, dönemin coğrafyası, kültürü ve yaşam tarzı için adeta bir kapı aralamıştır. Bu çalışmada da Reşad Ekrem Koçu'nun Türkçeleştirdiği eser ile Deyrolle'in seyahat notlarını karşılaştıran ve yapıtın bölge hakkındaki bilgilerini daha geniş çerçeveye yerleştiren ayrıntılı bir inceleme gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Sanatın İzinde Bir Keşfin Öncüsü: Théophile Louis Deyrolle'in Yaşam Serüveni

Théophile Louis Deyrolle, 16 Aralık 1844 tarihinde doğa bilimci ve entomolog (böcek bilimci) bir ailenin çocuğu olarak Paris'te dünyaya gelmiştir (Goff, 2021: 3) (Resim 1). Ailesi, yalnızca biyolojik örnekler satan bir dükkân işletmekle kalmamış, aynı zamanda Fransa'da doğa bilimlerinin tanıtılmasında ve yaygınlaştırılmasında önemli rol üstlenmiştir. Deyrolle de böceklerin üremesindeki ustalığı sayesinde, yapmış olduğu resimli levhalarla şirkete büyük katkı sağlamıştır (Goff, 2021: 3). Fakat bir süre sonra mimarlık okumaya karar vermiş, bunun için de École des Beaux-Arts'a kaydolmuştur. Burada Fransız ressam Alfred Guillou ile tanışmıştır. İkisi arasında oluşan

dostluk, Deyrolle'in mimarlığı bırakıp, resme yönelmesine sebep olmuştur. 1862 yılında, dönemin ünlü ressamlarından Alexandre Cabanel'in atölyesinde çalışmaya başlayan sanatçı, bu alanda kendini geliştirerek uzun ve başarılı bir kariyere adım atmıştır. Cabanel'in atölyesinde geçirdiği süre boyunca, farklı teknikler ve sanat akımları hakkında bilgi sahibi olmuş, çeşitli konularda resim yapma pratiği kazanmıştır (Gayet, 2017: 3). Bu deneyim, onun bakış açısını zenginleştirerek, kendi tarzını oluşturmasına yardımcı olmuştur. Hatta kariyerinin başında, Fransa'nın Bretonya bölgesindeki günlük yaşamı ve doğal güzellikleri konu alan resimler üretmeye başlamıştır (Gayet, 2017: 3-4). Bu dönemde daha çok liman hayatını, deniz ticaretini ve köylerin pastoral sahnelerini betimlemiştir. Ayrıca resmin yanı sıra balıkçılıkla da ilgilenmiş, edindiği deneyimleri yapıtlarına gerçekçi bir bakış açısıyla yansıtmıştır.

Resim 1: *Emil-Benedicktoff Hirschfeld, Théophile Deyrolle, 19. yüzyıl*

Tuval üzerine yağlıboya, Musée du Faouët (https://en.wikipedia.org/wiki/Th%C3%A9ophile_Deyrolle)

Deyrolle, ailesinin Fransa'daki tanınırlığı sayesinde 1863 yılında dünyanın en eski akademik birliklerinden olan *Coğrafya Topluluğu* adına düzenlenen bir geziye katılmıştır (Goff, 2021: 2). Burada bulunmasının amacı, uzak diyarları keşif ve betimleme yoluyla Fransız halkına tanıtarak onların ilgisini çekmektir. Bu yüzden de topluluk aracılığıyla Rus egemenliği altında bulunan Kafkas illerini yakından tanımak için harekete geçmiştir. Öncelikle bölgenin doğal yaşamını incelemek adına zoolojik koleksiyonlardan çeşitli eskizler hazırlamıştır. Aynı zamanda bitki örneklerini toplayarak bir

herbaryum oluşturmuştur. Böylece hem illüstrasyon, hem de entomoloji alanında kendini kanıtlamıştır. Bunların bir misyona dönüşmesi ise dönemin Maarif Nezareti olarak görev yapan Ministère de l'Éducation Nationale yani Halk Eğitim Bakanlığı sayesinde gerçekleşmiştir. 1828 yılından itibaren Fransız halkının eğitimi konusunda hükümet politikasını hazırlamaktan ve uygulamaktan sorumlu olan Nazırlık, 1932'den sonra Milli Eğitim ve Gençlik Bakanlığı ismini almıştır (Goff, 2021: 1-2). Bu süreçteki görevlerinden biri de bilimsel çalışmalar için yapılan seyahatleri finanse etmektir. Bu yüzden 1842-1914 yılları arasında, eğitimci, bilim insanı ve sanatçılardan oluşan yüzlerce kişiye sağladığı destekle, bilginin yayılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Bunun için de Bilimler Akademisi, Tıp Akademisi, Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi gibi çeşitli kurumlardan oluşan bir komisyon oluşturmuştur (Goff, 2021: 1-2). Bu kurula Coğrafya Topluluğu da katılmıştır. Théophile Deyrolle de 1869 yılında henüz 23 yaşındayken topluluk adına Türkiye'nin kuzeydoğusuna doğru yapılacak keşif gezisine liderlik etmiştir. Trabzon'dan Van'a kadar olan bölgeyi araştırmak için harekete geçen gezginin bu yolculuktaki öncelikli amacı, entomolojik ve botanik koleksiyonlar toplamaktır (Gayet, 2017: 3). Yani bu coğrafyanın biyolojik çeşitliliğini anlamak ve doğal yaşamını belgelemek amacıyla daha çok böcek ve bitki örnekleri biriktirmeye odaklanmıştır. Fakat bununla da kalmamış, gezi anında bölgeye özgü birçok şeyi aktarmıştır. Bunların büyük bir kısmını da rapor haline getirmiştir. Yapmış olduğu incelemelerde takip ettiği güzergâhın coğrafi özelliklerinden doğal güzelliklerine, etnik çeşitliliğinden kültürel zenginliklerine kadar edindiği izlenimleri titizlikle kaydetmiştir.

Fransız Halk Eğitim Bakanlığı'nın misyonlarından biri de kendi bünyesindeki seyyahların hazırladığı gezi notlarını; harita ve resimler eşliğinde kurula sunmaktır (Goff, 2021: 2). Deyrolle'in raporu da komisyon üyeleri tarafından dikkat çekici bulunduğu için bu grupta değerlendirilmiştir. Üstelik görsel materyallerin varlığı, raporların daha anlaşılır ve etkileyici hale gelmesini sağlarken, yapılan çalışmalar daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Bu yüzden de ressamın gözlemlerini içeren belgeler, Maarif Nezareti himayesindeki Bilim ve Edebî Misyon Arşivi'nde (Archives des Missions Scientifiques et Littéraires) tutulmuştur (Goff, 2021: 3). Çünkü Deyrolle'in gerçekleştirmiş olduğu bu seyahat, Anadolu'nun kuzeydoğu kesimine yapılan gezilerin güvenlik nedeniyle nadir olduğu bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla onun keşfi, dönemi açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu keşif raporu, 1870 yılında Théophile'nin entomolog olan kardeşi Èmile Deyrolle tarafından kurula sunulmuştur (Goff, 2021: 2). Burada, Trabzon-Van arasındaki güzergâhı uzunca bir metin ve çok sayıdaki gravürle destekleyen gezgin, bölgedeki bitki ve hayvan türlerini, halkın yaşam tarzını, geleneklerini, el sanatlarını, folklorik hikâyelerini ve diğer kültürel özelliklerini kapsamlı bir çalışma haline getirmiştir. Raporun hem içeriğiyle zengin bir anlatı sunması, hem de estetik açıdan çizimlerle donatılması, o

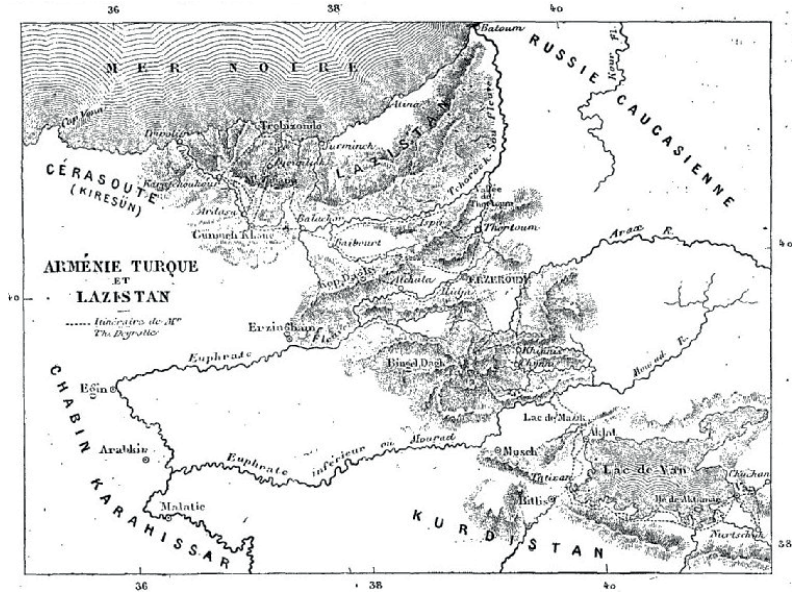
dönemi anlamak ve araştırmak isteyenler için büyük bir fırsat olmuştur. İşte bu nedenle Deyrolle'in yolculuğu sadece Bakanlığın arşivinde kalmamış, Fransa'nın haftalık seyahat dergisi Le Tour du Monde'e konu edilmiştir. Böylece gezginin uğradığı yerler, dergideki veriler sayesinde her kesime ulaşmıştır.

Théophile Louis Deyrolle'in Perspektifinden Karadeniz

Fransız edebiyatçı Édouard Charton'un önderliğinde 1860 yılında yayın hayatına başlayan Le Tour du Monde, gezginlerin seyahat deneyimlerini ayrıntılı şekilde belgeleyen bir haber kaynağı olarak şekillenmiştir (Gallica BnF). Yayınlandığı andan itibaren, seyyahların dünyanın dört bir yanındaki farklı coğrafyaları ve insanları tanımalarına, keşiflerini okuyucularla paylaşmalarına olanak sağlamıştır. 1914'e kadar süren yayın hayatında çeşitli ülkeleri, kültürleri ve tarihleri tanıtmak amacıyla çok sayıda seyahat hikâyesine yer vermiştir. Deyrolle'in Fransızca olarak hazırladığı *Voyage dans le Lazistan et l'Arménie* yani *Lazistan ve Ermenistan'a Yolculuk* başlıklı gezi notları da derginin 1875 tarihli 29. sayısında yer almıştır (Gallica BnF). 28 bölüme ayrılan bu notlar; 32 sayfa metin, 1 harita ve 21 adet gravür ile desteklenmiştir. Fakat burada göze çarpan hususlardan biri de başlığın hemen altında belirtilen, *yayınlanmamış metin ve çizimler* şeklinde yapılan açıklamadır (Th. Deyrolle, 1875: 1). Bu ifade, Deyrolle'in ilk defa okuyucuyla buluştuğunu, seyahat notlarının yeni ve farklı içerikler barındırdığını göstermektedir. Bu durum, metni ilgi çekici hale getirirken, içerdiği bilgiler ve çizimlerin ilk kez burada paylaşıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Le Tour du Monde'daki metin, *Lazistan ve Ermenistan'a Yolculuk* başlığını taşısa da yalnızca Lazistan olarak adlandırılan bölgenin seyahat notlarını yansıtmaktadır (Th. Deyrolle, 1875: 1).

Lazistan, bugünkü Batı Gürcistan ile Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimlerini kapsayan coğrafi bir bölgedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanan bu tabir, daha çok Lazların yaşadığı yeri ifade etmek için tercih edilmiştir. Yani bölgedeki Laz nüfusunun çoğunluğunu belirtmektedir. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısında Batum'u topraklarına katıp, burayı Lazistan Sancağı'nın merkezi yapmıştır. Hatta 1851 yılında Trabzon Eyaleti'ne bağlı olarak kurulan sancağın sınırları ilk zamanlarda Rize'nin doğusundan Batum'a kadardır. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında Batum Ruslara bırakılınca, sancağın yeni merkezi Rize olmuş, sınırı da Of'tan Hopa'nın doğusuna kadar olan bölgeyle değiştirilmiştir (Kalyoncuoğlu, 2021: 4-5). 1869 yılının Şubat ayında bu toprakları ziyarete gelen Théophile Deyrolle ise Batum ve Rize'ye kadar uzanmamıştır. Buna rağmen coğrafyayı *Lazistan* şeklinde genellemiştir. Hatta notları arasına bir harita ekleyerek, yaptığı yolculuğun rotasını daha açıklayıcı hale getirmiştir (Resim 2). Alt bilgisinde Fransız kartograf ve gravür ustası Georges Erhard Schiéble (1823-1880) tarafından üretildiği

belirtilen haritada, *Théophile Deyrolle'in Güzergâhı* şeklinde bir açıklamada bulunulmuştur (Th. Deyrolle, 1875: 3). Deyrolle; Giresun, Trabzon, Akçaabat, Sürmene, Gümüşhane, Kop Dağı, Bayburt, Tortum, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van gibi gezmiş olduğu noktaları belirleyen bir hat çizmiştir. Bu hattı da *Türk Ermenistan'ı ve Lazistan* şeklinde tanımlamıştır (Th. Deyrolle, 1875: 3).

Resim 2: *Georges Erhard Schiéble, Théophile Louis Deyrolle'in Lazistan Güzergâhı, (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 3)*

Sanatçı, 1869 yılının Şubat ayında çıkmış olduğu yolculukta Messageries Maritimes Şirketi'ne ait bir vapurla, Marsilya'dan İstanbul'a, buradan da Karadeniz'e ulaşarak, öncelikle Trabzon limanına gelmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 1). 1851'den 1977'ye kadar faaliyet gösteren Paris merkezli olan bu nakliye şirketi, Fransa ile Akdeniz, Asya ve Afrika arasında deniz yoluyla taşımacılık ve yolcu hizmetlerinde büyük rol oynamıştır. Kurulduğu andan itibaren Türkiye ile Fransa arasında düzenli seferler organize etmiştir (Uygun, 2015: 492). Böylece hem sosyo-ekonomik ilişkilerin güçlenmesine, hem de yolcuların daha kolay ve güvenilir şekilde seyahat etmelerine olanak sağlamıştır. Aynı rahatlığı Deyrolle de hissetmiş olmalı ki yaptığı deniz yolculuğu boyunca gördükleri karşısında büyülendiğini ifade etmiştir. Bu hislerini ise *Karadeniz'in güney kıyılarının hayranlık uyandıran manzarası karşısında, henüz masmavi bir gökyüzünün altında parıldayan bir güneş ve zirveleri karlı dağların hâkim olduğu bereketli bitki örtüsüne sahip dağ manzaraları karşısında yaşadıklarımı beklemekten çok uzaktım*, şeklinde dile getirmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 1). Şehrin bu etkileyici atmosferini uzun süre yaşamak isteyen sanatçı, 3 ay boyunca Trabzon'da kalmıştır. Bu zaman zarfında şehrin güzelliklerine ve zengin kültürel dokusuna tanıklık etmiştir.

İzlediği güzergâh gereği, kilometrelerce uzağa gitse de yine Trabzon'a dönerek kalan günlerini burada geçirmiştir. Bu yüzden şehre dair izlenimlerini, 12 bölümde toplayarak ayrıntılı şekilde kaleme almıştır.

Raporun ilk bölümü, kentin 19. yüzyıldaki ihtişamını, limanını ve ticari hayatını konu edinmektedir. Deyrolle'in burada vermiş olduğu bilgilerden, İran ve Ermenistan'a giden seyyahların Trabzon güzergâhını takip ettikleri açıkça anlaşılmaktadır. Hatta Avrupa menşeli dört şirkete ait geminin her hafta buraya uğradığını, bu yüzden de kentte hem Doğulu hem de Batılı etkinin güçlü şekilde hissedildiğini yazmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 1-2). Bilindiği üzere Trabzon, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Ortaçağ ve Osmanlılar zamanında bölge, Doğu ile Batı arasında kritik bir bağlantı noktası halindedir (Öksüz, 2005: 14-22). Özellikle Ermenistan ve İran gibi Doğu ülkelerine seyahat etmek isteyenler, kenti bir geçiş noktası olarak kullanmışlardır. Ayrıca şehir, Karadeniz kıyısında, stratejik bir konumda yer aldığı için deniz yoluyla Avrupa'dan erişimi uzun mesafeli olsa da ulaşımı kolay ve zahmetsiz olmuştur. Bu durum, Trabzon'un ticari hayatının gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur (Yılmaz, 2009: 360-361). Üstelik Deyrolle'in ziyaret ettiği yıllarda, şehrin ticaretin merkezlerinden biri olarak bölgedeki üstünlüğünü koruduğu, limanın da aktif biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Baskıcı, 2012: 36-46). Zaten kendisi de 1860'lardan önce bu tür faaliyetlerin burada yoğun olarak yapıldığını dile getirmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 1-2). Özellikle Rusların 1804 yılında Türk akınlarından korunmak amacıyla Karadeniz'in doğu kıyısına inşa ettikleri Redut Kale ile 1829 yılına kadar Türklerin kontrolünde olan aynı kıyıdaki Sohumkale arasında yoğun bir alışveriş akışı olduğunu belirtmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 2; Fedakar, 2017: 165-166). Hatta Rusların İran ile yaptıkları ticarette, ürünleri Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum'a ulaştıran Trabzon hattı üzerinde gerçekleştirilecek yol düzeltme çalışmalarının, bölge için değerinden söz etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 2). Avrupa'dan gelen mallar, Trabzon limanı üzerinden Anadolu'nun doğusuna veya civar ülkelere nakledileceği için bu girişimin gerçekleştirilmesi, dönemi için ayrı bir itibar yaratacaktır. Fakat söz konusu proje yarım kalmıştır. Üstelik bu yıllarda Trabzon, Karadeniz bölgesinin önemli bir liman kenti konumundadır. Yani aktif bir ticaret hacmine sahiptir (Tan, 2019: 15). Bu yönde yapılan faaliyetler, şehrin ekonomisinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Fakat Deyrolle'in de üzerinde durduğu gibi limanın sığ sulara kurulmuş olması, şehre ulaşan gemilerin kıyıdan daha uzağa demirlenmesine sebebiyet vermektedir. Bu yüzden de gemilerle kente gelen yolcular, eşyalarıyla birlikte kıyıya kayıklarla veya hamalların sırtında aktarılmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 2). *Deniz Popülasyonu, Hamsi Balıkçılığı ve Karabatak Avı* olarak adlandırdığı Trabzon maddesinin ikinci bölümünde, şehrin nüfus yoğunluğuna değinirken, aynı zamanda insanların deniz ticareti, gemicilik ve balıkçılıkla geçimlerini sağladıklarından söz etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 2-3). Bu bölümde Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında

yapılan hamsi avından, bu balık türünün düşük maliyetlerdeki satışından, sofralara nasıl geldiğinden, Rum ve Ermeniler için önemli bir besin kaynağı olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca bu pasajında, 1865-1868 yılları arasında Trabzon ve çevre illerde yapılan karabatak avının tehlikeli boyutlarına da değinmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 2). Fakat bu anlattıklarının hiçbirini betimleyememiştir.

Resim 3: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon Gâvur Meydanı'nda Bir Cami*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 13)

Yararlı ve Hoş Bir Bakış Açısıyla Gâvur Meydanı ve Kervanlar olarak adlandırdığı üçüncü bölümden itibaren anlatılarını resme dökmeye başlayan Deyrolle, bu kısımda Trabzon'un kalbi olarak düşünülen kent merkezi mahiyetindeki meydan ve çevresi için önemli bilgiler sunmaktadır. Şehrin doğu tarafına düşen Gâvur Meydanı, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Osmanlılar zamanında daha çok *Meydan-ı Şarkî* adıyla tanınmış, sonraki süreçlerde gayrimüslimlerin yaşam alanını oluşturduğu için *Kâfir*, *Gâvur* veya *Frenk Meydanı* şeklinde isimlendirilmiştir. (Lowry, 2005: 39; Küçükuğurlu, 2018: 621). Dönemin Maliye Nazırlığında görev yapan Osmanlı tebaasından Feruhan (Parunag) Bey, 1847 yılında Trabzon'u ziyaret ettiği sırada bu alana *Gâvur Meydanı* adını vermiştir (Yılmaz, 2006: 28; Karaçavuş, 2011: 80-81). Fakat II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte burası *Hürriyet Meydanı* ismini almış, Cumhuriyet döneminden sonra *Atatürk Meydanı* olarak anılmaya başlamıştır (Küçükuğurlu, 2018: 618). Her dönem farklı kullanımlar için tahsis edilen meydan; bazen hipodrom alanı, bazen halkın buluşma noktası,

bazen de kervanların toplanma yeri olarak düşünülmüştür (Özdoğan, 2019: 235-236). Théophile Deyrolle de seyahatnamesinde meydanın daha çok bu yönüne vurgu yapmaktadır. Burayı Fransa'nın Şanzelize Bulvarı'na benzeterek, bölge sakinlerinin hafta sonlarını alandaki gezinti yerlerinde geçirdiklerini yazmıştır. Ayrıca anlatılarında, meydanın çevresindeki yapılardan da bahsetmiştir. Elçilik binaları ve denizcilik şirketleri dışında, Ermeni ve Rum tüccarların evlerine, Fransız ve İtalyanlara ait otellere, hanlara ve camilere kadar bazı ayrıntılar vermiştir (Th. Deyrolle, 1875: 3; Karaçavuş, 2011: 81; Özdoğan, 2019: 236). Hatta bunu kendi imzasını taşıyan *Trabzon Gâvur Meydanı'nda Bir Cami* olarak adlandırdığı bir litografi ile belgelemiştir (Resim 3). Deyrolle gezi notlarında, her ne kadar Gâvur Meydanı'ndaki yapının adına yer vermemiş olsa da kendisi aslında burada 1529 tarihli İskender Paşa Camii'ni tasvir etmektedir. 1512-1533 yılları arasında aralıklı şekilde Trabzon Valisi olarak görev yapan İskender Paşa, vazifesi boyunca çok sayıda yapı inşa ettirmiştir (Kılıç, 2008: 10; Kurak Açıcı, 2017: 276-277; Küçükuğurlu, 2018: 626). Bunlardan biri de kendi adını taşıyan camidir. Deyrolle de camiyi, kuzeybatıdaki hazire ve gerideki sivil mimarlık örnekleriyle birlikte resmetmiş, aynı zamanda çevredeki hayata dair kesitler sunmuştur. İnsanları birbirleriyle sohbet ederken veya camiden çıkarken görüntülemiştir. Büyük olasılıkla bu gözlemlerini namaz vaktine denk getirmiştir. 16. yüzyıla tarihlenen Trabzon Tahrir Defterlerinde, yapının yer aldığı noktadan *Mahalle-i Cami-i Merhum İskender Paşa Ki Der Kurb-i Meydan-ı Cedid* şeklinde bahsedilmektedir (Lowry, 2005: 93). Buradan da anlaşılacağı üzere Deyrolle'in Gâvur Meydanı olarak tanımladığı noktanın 16. yüzyıldaki adı Yeni Meydan'dır. Ayrıca Feruhan Bey de 19. yüzyılda, buna uygun şekilde yapıdan Meydan Camii şeklinde bahsetmiştir (Kurak Açıcı, 2017: 278). Üstelik Deyrolle'in 1869 yılında ziyaret ettiği bu caminin ismini bilmemesi mümkün değildir. Buna rağmen metninde yapıyı Gâvur Meydanı'ndaki bir cami şeklinde tanımlaması hayli şaşırtıcıdır.

Deyrolle, Gâvur Meydanı'nın yanı sıra Kavak veya Kabak Meydanı olarak anılan farklı bir mevkiden daha bahsetmiştir. Burası için, *Trabzon'un bayram yeri Kabak Meydanı denilen yerde kurulur. Eski bir mezarlığın kabir taşları ve türbelerin etrafında uzanan çayırlarda atlılar at koşturup cirit atarlar. Bayram günleri, burası kahveciler, lokumcular ve salepçilerle dolar,* şeklinde bilgi vermiştir (Th. Deyrolle, 1875: 11). Kent surlarının hemen batısında Heath W. Lowry'nin deyimine göre *şehrin batı varoşunda* yer alan bu meydan (Lowry, 2005: 81), aslında şehrin sosyal hayatına ışık tutan önemli noktalarından biridir. Gâvur Meydanı'ndan daha büyük bir araziye sahip olması dolayısıyla 15. yüzyıldan itibaren çeşitli etkinliklere ev sahipliği yapmıştır. Atlı sporlardan silah talimlerine, bayram kutlamalarından görsel şölenlere kadar çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü, aynı zamanda halkın mesire yeri olarak tercih ettiği bir alan olmuştur (Üstün Demirkaya-Kırcı, 2020: 438; Küçük Karakaş, Gerçek Atalay, 2023: 34-35). Deyrolle de 1869

yılındaki ziyaretinde Kabak Meydanı'nın bu süreçteki görüntüsünü bir gravürle canlandırmıştır (Resim 4). Ancak bu tasvir, Fransız gravür ustası Fortuné Louis Méaulle'nin (1843-1916) imzasını taşımaktadır. Ayrıca Méaulle'nin Trabzon'u ziyaret edip etmediği konusunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belki kendi deneyimleri doğrultusunda, belki de Deyrolle'in anlatılarına dayanarak meydanın resmini yapmıştır.

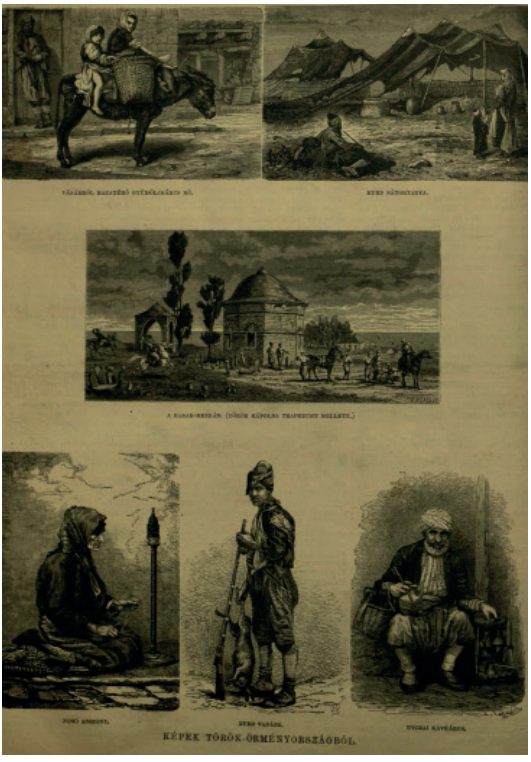

Resim 4: *Fortuné Louis Méaulle, Trabzon Kabak Meydanı*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 8)

Gravürde dikkati çeken en önemli detaylardan biri, meydanın ortasındaki iki türbedir. Haşim Karpuz tarafından kaleme alınan *Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Eserleri* isimli makalede bu iki türbe hakkında detaylı açıklamalarda bulunulmuştur (Karpuz, 1983: 100). Fakat kime ait oldukları tespit edilememiştir. Üstelik 1937 yılında başlatılan stadyum inşasıyla birlikte meydanda gerçekleştirilen yenileme çalışmaları sonucunda bu yapıların koruma altına alınamadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen varlıkları görsel kayıtlar sayesinde tespit edilebilmiştir. Bunun ilk tanıklarından biri de Deyrolle'in kaleme aldığı satırlar arasında, Fortuné Louis Méaulle'nin imzasını taşıyan bu gravürdür. Ayrıntılı şekilde tasvir edilen türbelerden sekizgen gövdeli olan, yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtülmüştür. Duvar örgüsünden iki renkli taş işçiliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Solunda yer alan baldaken tarzındaki türbe ise kare planlı, kubbeli olup ayakları birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Etraflarında çok sayıda mezar taşı vardır. Cirit oynayan atlılar, hazirenin arasından geçerek ortadaki alana doğru hızla ilerlemektedirler. Türbenin önündeki kişiler ise muhtemelen oyunlarını tamamlamış veya hazırlık aşamasında olan diğer sporculardır. Her birinin üzerinde, geleneksel kıyafetleri bulunmaktadır. Kimileri atın etrafında hazırlık yapmakta, kimileri de kendi aralarında konuşarak organize olmaya çalışmaktadır. Kompozisyonun arka planını oluşturan ağaçlar arasında görünen evler ve gerideki deniz ise resmi etkileyici bir manzaraya dönüştürmüştür. Aynı tasvir,

Macaristan'ın yayın organlarından biri olan *Vasárnapi Ujság* isimli gazetenin 16 Eylül 1877 tarihli 24. sayısında yer almaktadır (Resim 5). Türklerle ilgili bilgi verilen bölümde, aynı zamanda büyük şehirlerin kalabalık meydanları ve sokaklarından, bu yerlerde sık sık seyyar kahvecilere rastlanmasından, böyle ortamların İstanbul ve diğer Türk şehirlerini hatırlatan bir atmosfere sahip olmasından bahsedilmektedir. Kabak Meydanı'na ise ayrı bir paragraf açılarak, *Trabzon mezarlığının yanında yükselen Kabak Meydanı adlı türbenin çevresinde Ermeni gençleri, safkan Türk şövalyelerini andıran bir şekilde birbirleriyle mızrak dövüşü yapıyorlar. Bayram günlerinde Kabak Meydanı çevresinde ilginç halk oyunları ve spor müsabakaları düzenlenirken, birçok kafe ve yiyecek tezgâhı da diğer güzellikleri satmaktadır* şeklinde okuyuculara Macarca detaylı bir bilgilendirme yapılmıştır (Vasárnapi Ujság, 1877: 583). Bu açıklamalar aynı zamanda Théophile Deyrolle'den alınan diğer resimlerle de desteklenmiştir (Resim 5). Fakat Deyrolle satırlarında buradaki kişilerle ilgili bilgi vermek yerine daha çok bu alanın hangi amaçlarla kullanıldığına değinmektedir.

Resim 5: *Vasárnapi Ujság Gazetesi'ndeki Théophile Deyrolle'e ait çizimler (Vasárnapi Ujság, 1877: 580)*

Kabak Meydanı, *Trabzon Hatırası (Kabak Meydanı ve İdadi'den Bir Görünüm)* olarak isimlendirilen Osman Nouri kaşeli bir kartpostalda da yerini almıştır (Resim 6). Diğer örneklerden farklı olarak türbelerin gerisinde, bu defa Trabzon İdadisi dikkati çekmektedir. 1880 yılında Trabzon'un köklü ailelerinden Nemlizadelerin desteğiyle Darüşşafaka Lisesi kurucularından Ali Nâki Bey tarafından açılan okul, 1887'den 1937 yılına kadar eğitim hayatına devam etmiş, 1938'de yıkılarak yerine Alman Mimar Bruno Taut'un tasarımıyla bugünkü yapı inşa edilmiştir (Efe, 2010: 58-60). Kartpostalın tarihi tam olarak bilinmese de oluşturulduğu yıllarda her iki türbenin gerisinde idadi binası yer almaktadır. Bu sayede Deyrolle'in anlatılarına konu olan ve Vasárnapi Ujság Gazetesi'nin sayfalarını süsleyen resimlerdeki meydanın görüntüsünün 1880 yılı öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 6: *Osman Nouri, Trabzon Hatırası (Kabak Meydanı ve İdadi'den Bir Görünüm), Kartpostal, 9 x 14 cm, Özel Koleksiyon (https://phebusmuzayede.com/data/products/118375/s_10.webp)*

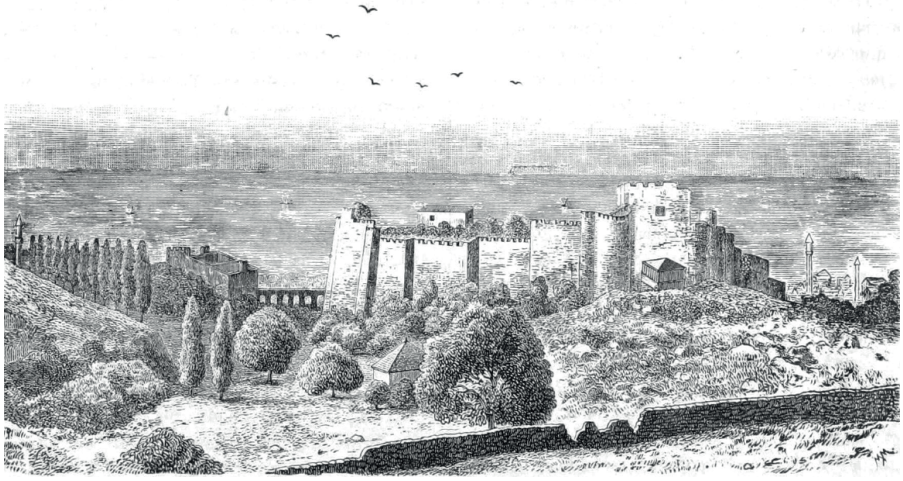
Théophile Louis Deyrolle, Trabzon'un fiziki yapısına yer verdiği dördüncü bölüm notlarında, şehrin amfitiyatrolar gibi oldukça sarp ve eğimli bir arazi üzerine konumlandırıldığından bahsetmektedir (Th. Deyrolle, 1875: 4). Bu izlenimlerini de *Trabzon Kalesi* adını taşıyan gravürüne yansıtmıştır (Resim 7). Tahkimat, şehre gelen gezginlerin ilk karşılaştıkları yapılardan birisidir. Burası hem askerî amaçlı savunma sahası, hem de limana giriş-çıkışı kontrol eden bir denetim noktası olarak bölgeye hâkim konumdadır. (Eravşar, 2007: 727)

Resim 7: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon Surları*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 1)

Deyrolle notlarında, kaleye çok fazla yer vermemesine rağmen gravürünü Trabzon'u anlatmaya başladığı bölümünün ilk sayfasına eklemiştir. Çünkü kale, şehrin önemli yapılarından biridir. Dolayısıyla görselin, ilk sayfada okuyuculara sunulmuş olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca bu resim, Trabzon'un coğrafi yapısının zorlu ve savunmaya elverişli olduğunu da kanıtlamaktadır. Fakat sanatçı yapıyı, kent manzarasının bir parçası olarak ayrıntıya fazla girmeden gözlemlemiştir. Genel bir kompozisyon oluşturmak için yakınındaki kayalıklara kadar ilerlemiştir. Zaten kale, sağlam durumdaki burçları ve kuleleriyle oldukça anıtsal bir görüntü sergilemektedir. Ressam da estetik nitelikleri öne çıkarmaktan ziyade biçimsel bütünlüğü yansıtan bir bakış açısıyla gravürünü tamamlamıştır. Hatta benzer görüntüler, Deyrolle'den hemen önce Trabzon'u 1858 yılında ziyaret eden Alman gezgin Johann Heinrich Barth (1821-1865) tarafından da verilmiştir (Resim 8). Her ikisinin sur duvarlarına yakın noktadan yapmış oldukları bu çizimler, dönemin askeri yapılanması hakkında önemli bir fikir verirken, aynı zamanda belge değeri taşımaktadır.

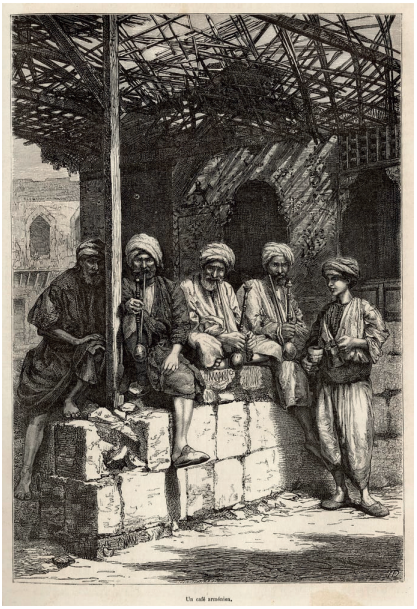

Resim 8: *Johann Heinrich Barth, Trabzon'dan Görünüm*

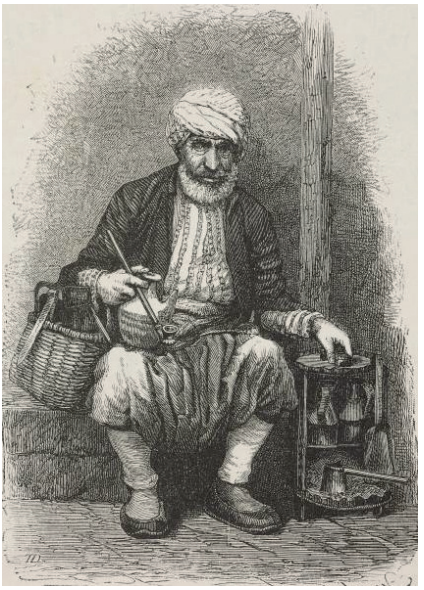
(Barth, 1860: 5)

Deyrolle aynı bölümde, kale içindeki Türk mahalleleriyle de ilgili bilgi vermiş, bu bölgeye girişi sağlayan devşirme malzemeli kapının üzerindeki Yunanca yazıta dikkat çekmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 4)[1]. Fakat bunu görsel anlamda belgeleyememiştir. Ayrıca buradaki diğer yapıları da tanıtmaya devam eden seyyah, Boztepe Dağı'nın şehre bakan yamacındaki Antik Çağa ait tapınak ve anıtlardan, Komnenoslar dönemine tarihlenen manastırdan, Trabzon Ayasofyası'nın bu süreçte cami olarak kullanılmasından söz ederek kentin mimarlık tarihine dair izlenimlerini paylaşmıştır. Hatta farklı bir sayfada başka bir konudan bahsederken Ayasofya için *Trabzon'a döndüğümde Ayasofya'yı ziyaret ettim. Camiye dönüştürülmüş olan eski Bizans kilisesi, şehirden yarım saat batıda, deniz kıyısında bulunur* şeklinde söz etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 4). Sanatçı bu gözlemlerini resme dökmemiş olsa da yüzyıllardır seyyahların ve araştırmacıların büyük bir merakla ziyaret ettikleri Ayasofya'ya gidemeyenler için rehberlik etmiştir.

1 Trabzon surlarındaki söz konusu yazıtlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Bahar, 2019: 32-46.

Resim 9: *Théophile Louis Deyrolle, Ermeni Kahvesi (Koçu, 1939: 30)*

Resim 10: *Théophile Louis Deyrolle, Seyyar Kahveci (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 4)*

Théophile Deyrolle *Kapalıçarşı ve Zenginlikleri* olarak adlandırdığı beşinci bölüm notlarında; Tapınak Çarşısı veya Bit Pazarı olarak isimlendirilen bölgeyi ele alarak, Trabzon'daki gayrimüslimlerin yaşadığı kesimin çarşı geleneğine değinmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 4). Çarşının sunduğu çeşitlilik, zenginlik ve kültürel etkileşim, şehrin ticari ve sosyal hayatının önemli bir parçasını oluşturmaktır. Gezgin de burada farklı kültürlerden insanların bir araya geldiğini, ticaretin canlandığı bir ortamın oluştuğunu ifade etmiştir. Horasan ve İzmir halılarından, Halep, Diyarbakır, Bursa kumaşlarına, telkâri mücevherlerden silahlara ve eski paralara kadar çeşitli eşyaların satışının Trabzon Çarşısında yapıldığından bahsetmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 4). Üstelik esnaf için de birtakım yorumlarda bulunmuştur. Örneğin Rum ve Ermenilerin müşterilerine daha ısrarcı davrandıklarını, İranlı tüccarların güler yüzlü, Türk esnafın ise daha ağırbaşlı olduğunu söylemiştir (Th. Deyrolle, 1875: 6). Hatta Deyrolle, Trabzon çarşısının zenginliklerini anlatırken, tarihi kahvehaneleri ve eski berber dükkânlarından da bahsetmiştir. Kahvehanelerin genellikle meydanlarda veya sokak aralarında yer aldığını, insanların hasırlar üzerinde oturup sohbet ederken nargileleri eşliğinde kahvelerini yudumladıklarını yazarak okuyucuyu adeta zaman yolculuğuna çıkarmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 7). Fakat bu ifadelerin resme dökülmüş hali her ne kadar Reşad Ekrem Koçu'nun çeviri kitabında *Ermeni Kahvesi* ismiyle yer almış olsa da Le Tour du Monde'un sayfalarına böyle bir kare dâhil edilmemiştir (Resim 9). Sanatçı bu gravüründe, bir hanın hasar görmüş odalarından birinin yıkık

duvarlarının üzerinde oturan geleneksel kıyafetli yaşlı bir grup erkek figürünü resmetmektedir. Bağdaş kurmuş şekilde oturur vaziyette gösterilen bu kişiler, ellerindeki çubukları tüttürerek adeta Deyrolle'e poz vermişlerdir. Önlerinde ise ayakta onlara ikramda bulunan genç bir seyyar kahveci bulunmaktadır. Sanatçı bir tür sosyal etkileşimi ve geleneksel Osmanlı yaşamını yansıttığı bu gravüründe, mekânın atmosferini ve insanların bir araya gelerek nasıl keyifli vakit geçirdiklerini belgelemeyi hedeflemiştir. Deyrolle'in kahve kültürüyle ilgili vermiş olduğu ilginç bilgilerden biri de kahvehanecilerin aynı zamanda bir berber olduklarıdır. Yani bu mekânlar, döneminde iki amaca hizmet etmektedir. Belki de kendisi gravürde, handaki bir berber dükkânı önünde tıraş sırası bekleyen yaşlıların, çubuklarıyla birlikte kahvelerini içerek zaman geçirdiklerini göstermek istemiştir. Üstelik konunun geçmediği Le Tour du Monde'un farklı bir sayfasına *Seyyar Kahveci* ismiyle bambaşka bir gravür daha eklemiştir (Res.10). Bu tasvir her ne kadar metin-resim ilişkisini karşılamamış olsa da dönemin kahve kültürünü görsel anlamda belgelemektedir. Ressama poz verir gibi duvarın önündeki taşa oturmuş şekilde, dikkatli gözlerle izleyiciye bakan ihtiyar adam, aslında gezici bir kahvecidir. Başında sarığı, altında şalvarı, üzerinde ise gömleği ve cepken tarzı bir kıyafeti bulunmaktadır. Pabuçlarının içine giydiği çoraplarını dizlerine kadar çekmiştir. Bir eliyle çubuk ve sepetini, diğeriyle de cezve ve fincanların yer aldığı sitil adı verilen bir tür kahve askısını taşımaktadır. Muhtemelen Deyrolle kahve satıcısını günün verdiği yorgunluktan dolayı bir köşede oturup dinlendiği sırada gözlemleyip resmetmiştir. Trabzon sokaklarında dolaşan seyyar satıcılar, her daim gezgin ve ressamların ilgisini çekmiştir. Hatta ihtiyaçlarını; çarşıda, pazarda, sokak aralarında kısacası şehrin her köşesinde bulunan, *ayak esnafı* olarak da anılan bu satıcılar sayesinde gidermişlerdir (Germaner-İnankur, 2008: 256).

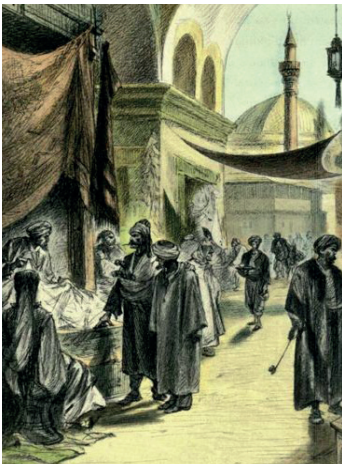

Resim 11: *Verney Lovett Cameron, Trabzon Çarşısında Hamallar ve Dükkân (Cameron, 1890: 71)*

Trabzon'daki benzer esnaf rollerini İngiliz kâşif Verney Lovett Cameron'un (1844-1894) 1890 tarihli *Türkler Arasında (Among the Turks)* isimli kitabında da görmek mümkündür (Cameron, 1890: 71) (Resim 11). Burada her ne kadar doğrudan kahve satıcılarıyla ilgili bir gravüre yer verilmemiş olsa da Trabzon'daki esnafların çalışma tarzları kolaylıkla izlenmektedir. *The Illustrated Times Weekly Newspaper* adlı İngiliz Gazetesi'ndeki (11 Ocak 1862/S.14) *Trabzon Pazarındaki Bıçakçılar* (The Illustrated Times Weekly Newspaper, 1862: 21) (Resim 12), Fransız yazar Jules Verne'in *İnatçı Keraban* (Kéraban the Inflexible) isimli romanındaki (1883) Léon Benett imzasını taşıyan Trabzon çarşısındaki halıcı ve kumaşçıları konu alan renkli illüstrasyonu (Resim 13) ve daha pek çokları, Trabzon'un ticari yaşamının 19. yüzyıldaki görsel tanıklarına birer örnektir.

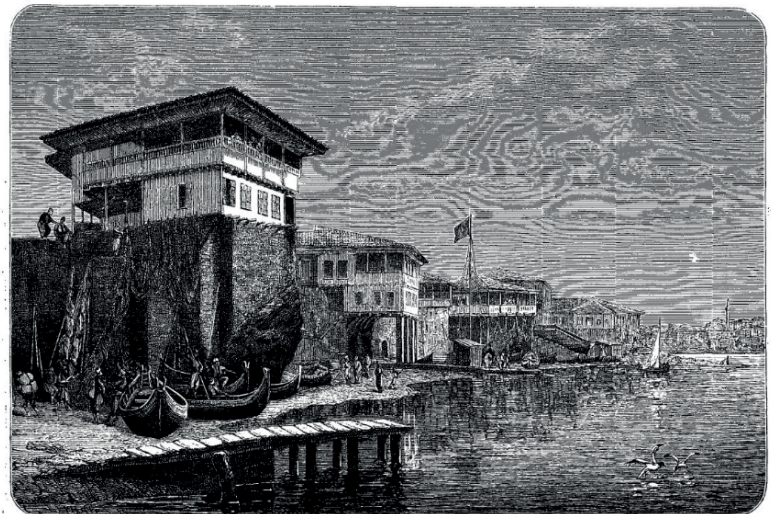

Resim 12: *F. Murahou, Trabzon Pazarındaki Bıçakçılar*
(The Illustrated Times Weekly Newspaper, 1862: 21)

Resim 13: *Léon Benett, Trabzon'da Halı ve Kumaş Çarşısı*
(Jules Verne, 1883: 71)

Çarşının Küçük Limanı başlıklı altıncı bölümde yer alan bazı bilgiler, Deyrolle'in *Trabzon'da Deniz Kenarı* olarak isimlendirdiği gravürü için tanıtıcı mahiyettedir (Resim 14). Gezgin anlatılarında, çarşının içinden geçen bir sokağın sonuna çıkan deniz kenarında, Cenevizlilere ait olduğunu düşündüğü rıhtımda yaşananları aktarmıştır. Burada geçen *Cenevizlilere ait olduğu sanılan küçük bir mendirek kalıntısı üzerinde, çevre kıyıların köylerinden gelen kayıklar her türlü eşyayı depolamaktadır. Platana (Akçaabat) ve Surminehliler (Sürmeneliler), yığınlarca meyve, sebze, odun ve tahıl indiriyor. Diğerleri de Trabzon'da üretilen kiremit ve çanak çömlekleri gemilerine bindiriyorlar,* sözlerini adeta betimlemiştir (Th. Deyrolle, 1875: 6).

Resim 14: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon'da Deniz Kenarı (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 5)*

Kompozisyon genel olarak deniz kıyısındaki rıhtımda çalışan yük taşıyıcılarının ve diğer ticari aktörlerin şehrin ekonomisine olan katkılarını belgelemektedir. Resmin ön planında yer alan evler, geriye doğru daralarak derin bir perspektif oluşturmaktadır. Sahil boyunca uzanan yapılar iki-üç katlı olup kiremit kaplı, eğimli veya düz çatılıdır. Ressam bu konakları ön cepheden göstermek yerine denize doğru çıkma yapan ahşap iskelenin yakınında durarak resmetmiştir. Gerideki yapılardan birinin önündeki direkte, Türk bayrağı dalgalanmaktadır. Burası muhtemelen idari faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerden biridir. Fakat kompozisyonun ön düzleminde masif duvarlar üzerine oturan yapı, diğerlerinden daha farklı tasarlanmıştır. Büyük bir olasılıkla burası depo işlevi görmektedir. Deyrolle'in anlatılarındaki çalışma anı, bu yapının önünde gerçekleşmektedir. İşçiler, getirdikleri eşyaları daha rahat taşıyabilmeleri için sandalları karaya çıkartmışlardır. Kayıklardan yükledikleri ürünleri, duvar boyunca uzattıkları ağlarla depolara doğru çekmektedirler. Yükün büyük bir kısmını indirmişler, geri kalanını ise yoğun tempoyla tamamlamaya çalışmaktadırlar.

Resim 15: *Anonim, Trabzon*
(Ollier, 1885: 49)

Resim 16: *Verney Lovett Cameron, 1889'da Trabzon Kıyısı*
(Cameron, 1890: 73)

Resim 17: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon'da Karadeniz Kıyısı*
(Reclus, 1892: 269)

Aynı konu, İngiliz yazar Edmund Ollier'in (1827-1886), 1885 yılında yayımladığı *Cassell'in Resimli Dünya Tarihi* isimli kitabında da yer almaktadır (Resim 15). Ollier, Bizans-Sasani Savaşı'nı (602-628) anlattığı Herakleios'un 622 tarihli seferini konu alan bölümde, Bizans imparatorunun Konstantinopolis'ten İran'a geçerken Trabzon'a uğradığını yazmış (Ollier, 1885: 50), bu şehri tanıtmak adına da Deyrolle'in gravürünün bir benzerini eklemiştir. Aynı tasvir, Afrika üzerine yapmış olduğu keşiflerle tanınan İngiliz gezgin Verney Lovett Cameron'un, *Türkler Arasında (Among the Turks)* isimli kitabına da konu olmuştur (Resim 16). Yazar eserinde, Akdenizli tüccar William Hobbes'in (1700-?) gerçekleştirdiği seferlerde Türklere esir düştüğü anları kaleme almıştır. Bu satırlarda aynı zamanda Hobbes'in Trabzon, Erzurum ve Urfa gibi şehirlere geziler düzenlediğinden bahsetmiş (Dağınık, 2016: 157), buraya bir de Deyrolle'in aynı temalı resmini büyük bir benzeriyle

eklemiştir. Aynı gravürü, Fransız Coğrafyacı Onésime Reclus (1837-1916) da 1892 tarihli *Dünyaya Bir Kuşbakışı (*A Bird's-Eye View of the World*)* adlı eserinde kullanmıştır (Resim 17). Fakat o da Edmund Ollier gibi Trabzon ile ilgili pek bilgi vermemiştir. Yalnızca Kazaklardan bahsederken Trabzon ve İstanbul'a kadar savaşarak ilerlediklerini (Reclus, 1892: 79), Gürcülerin Trabzon'da yaşadıklarını (Reclus, 1892: 270) belirtmiştir. Bu sayfanın hemen öncesine de Théophile Deyrolle'den aldığı söz konusu gravürün bir kısmını sınırlayarak yayınlamıştır. İçinde bulunulan çevreyi, gerçeğe yakın şekilde belgeleyen bu gravürler, olasılıkla Trabzon'un sahile yakın kesimi olan Moloz (Molos) mevkiini hatırlatmaktadır. Çünkü burası, tarih boyunca çevre şehirlerden gelen her türlü malzemenin depolandığı, adeta şehrin deniz ticaretine hizmet eden bir merkez mahiyetindedir.

Resim 18: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon Pazarından Dönüş (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 7)*

Trabzon çarşısında sıkça vakit geçiren Deyrolle, haftanın belirli günleri kasabaya gelerek mahsullerini satan köylüleri de bu yoğun hayata dâhil etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 6). Eşyalarını eşeklere, arabalara, atlara yükleyerek veya omuzlarında taşıyarak pazara getiren köylülerin aynı şekilde ihtiyaçlarını karşıladıkları ürünlerle evlerine döndüklerine şahit olmuştur. Bu ifadelerini de *Trabzon Pazarından Dönüş* isimli gravürüne yansıtmıştır (Resim 18). Resimde, bir eşek üzerinde oturan kadın ve arkasında bir çocuk betimlenmektedir. Köy halkından oldukları anlaşılan bu kişilerin duruşları sanki ressama poz verir gibidir. Her ikisinin yüzünde yorgunluk izleri vardır. Eşeğin sırtında mahsullerin bulunduğu bir sepet yer alırken, başını yükün ağırlığı altında hafifçe eğmiştir. Kadın ve çocuk, üzerindeki dengeyi sağlamak için elleriyle sepetin ucundan tutmaktadır. Resmin arka planında, dükkân olduğu düşünülen bir yapının duvarına yaslanmış ihtiyar bir erkek

figürüne yer verilmiştir. Adam, ellerini kavuşturmuş şekilde ayakta durarak, anne ve çocuğu seyretmektedir. Yüzündeki ifade, resme derin bir düşünce hissi katmıştır.

Théophile Deyrolle, Trabzon halkından bahsettiği yedinci bölümde, Ermeni ve Rumlara dikkat çekmiştir. Sözlerinde onların nazik karakterli ve hoşgörülü bir yapıya sahip olduklarını, ataerkil bir gelenekten geldiklerini, siyaset ve din konusunda ayrı bir hassasiyet gösterdiklerini belirtmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 8). Aynı zamanda bu tebaanın kıyafet kültürüne de değinmiştir. *Ermenilerin özel kıyafeti, çapraz bir yelek ve onu örten küçük bir ceketten oluşur. Vücutlarına geniş bir ipek kemer sararlar: geniş ve kabarık pantolonları ayak bileğine kadar iner; başlarına genellikle bir veya iki ipek ve pamuklu şallarla çevreledikleri bir fes takarlar* (Th. Deyrolle, 1875: 8). Bu söylemlerini kendi imzasını taşıdığı iki gravürle detaylandıran sanatçı, adeta kıyafet albümlerinden esinlenerek çizimlerini yapmıştır (Resim 19-20). Bunlardan birinde Ermeni ve Rum kökenli dört kadını poz verir tarzda resmetmiş, 19. yüzyıla özgü tasarımları dikkat çekici detaylarla yansıtmıştır (Resim 19).

Resim 19: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon'da Ermeni ve Rum Hanımlar*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 9)

Resim 20: *Théophile Louis Deyrolle, Ermeni Kızı*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 16)

Benzer kıyafet geleneğini sanki bu gravürden aldığı detaylandırılmış bir başka portresinde de göstermiştir (Resim 20). Bu tasvir, Reşad Ekrem Koçu'nun hazırlamış olduğu çeviri kitapta yer almamaktadır. Fakat Deyrolle'in

eserinde, metin-resim ilişkisini karşılamayan farklı bir sayfaya (Th. Deyrolle, 1875: 16) *Ermeni Kızı* ismiyle eklenmiştir. Aynı gravürü, Fransız Coğrafyacı Onésime Reclus da kullanmıştır (Reclus, 1892: 275). Bunun bir benzerini *Ermeni İplikçi* isimli gravürde de görmek mümkündür (Resim 21). Sanatçı burada iğin başına geçmiş, kumaştan söktüğü ipi eğirerek yeniden kullanıma hazır hale getiren yaşlı kadını betimlemiştir. Üstelik metninde konuya dair herhangi bir detaya yer vermemiştir.

Resim 21: *Théophile Louis Deyrolle, Ermeni İplikçi (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 23)*

Resim 22: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon Civarındaki Köylüler (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 29)*

Gezgin anlatılarında ayrıca Trabzon'un hanım ve beylerinin günlük kıyafetlerine yönelik tanıtımlar da yapmıştır. Örneğin köylü kadınların dışarıda mavi-beyaz desenli ferace kullandıklarını, erkeklerin ise beyaz veya kahverengi bir kıyafet giyerek, başlarına fes, sarık, kalpak taktıklarını yazmıştır. Aynı zamanda bellerinde bir hançer, omuzlarında da bir tüfek taşıdıklarını belirtmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 8). Bu anlatılarını da *Trabzon Civarındaki Köylüler* ismini verdiği tasvirinde belgelemiştir (Resim 22). Zaten dönemin kadın ve erkek modası, çeşitli tarzları içinde barındırmaktadır. Bu resimler de moda tarihindeki zenginliğin bir bakıma Anadolu'daki yansımalarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Théophile Deyrolle, gezi notlarının sekizinci bölümünden itibaren Trabzon'dan 28 km kadar uzaklıkta olan Akçaabat'ın Cevizlik Köyü'ne yapmış olduğu seyahatiyle ilgili bilgiler vermeye başlamıştır. Buraya Fransız

Büyükelçisi Mösyö Derché ile dönemin Trabzon Valisi Esat Muhlis Paşa'nın desteğiyle gelen gezgin, muhafız eşliğinde kat ettiği yolları, karşılaştıkları vadileri, akan ırmakları, bölgenin bitki örtüsünü, köye adını veren ceviz ağaçlarını ve birçok izlenimini aktarmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 8-11). Hatta bölgeden geçerken yaşlı bir ceviz ağacının gravürünü de yapmıştır (Resim 23). Resimde ilk dikkati çeken görüntülerden biri, etrafı taşlarla çevrelenmiş ağacın gövdesindeki büyümelerdir. Deyrolle'in isimlendirmesindeki gibi gövdedeki bu yumrular, ağacın urlu olduğunu göstermektedir. Ağacın dalları, üzerindeki ceviz ve sık yapraklardan dolayı neredeyse yere doğru düşmektedir. Hemen altında ayakta duran orta yaşlardaki erkek figürü, elindeki asayla etrafı dikkatli gözlerle seyretmektedir. Seyyahın aktardığı bilgiler ışığında bu kişi büyük bir olasılıkla ceviz kütüğü arayan *un loupeur*dür (Th. Deyrolle, 1875: 11). Loupeur, Fransızca'da büyüteç anlamına gelmektedir. Fakat Deyrolle bu kelimeyi, *marangozluk için değerli bir malzeme olan cevizin kabuklarını veya doğal çıkıntılarını arayan ve bunlardan yararlanan insanlara verilen isim* şeklinde tanımlamıştır (Th. Deyrolle, 1875: 11). Gezgin notlarını tercüme eden Reşad Ekrem Koçu ise bu ifadeyi metninde *kütükçü* olarak dönüştürmüştür (Koçu, 1939: 21).

Resim 23: *Théophile Louis Deyrolle, Kütükçü*
(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 32)

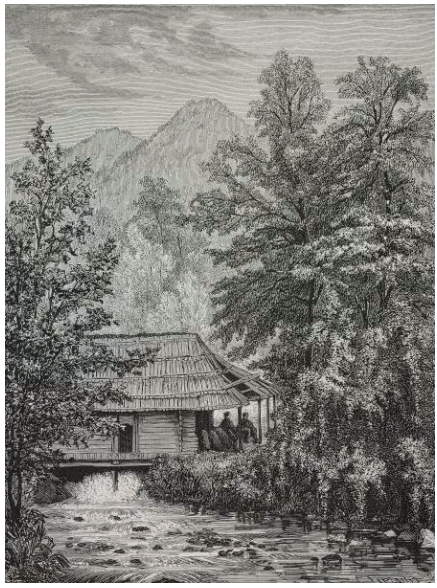
Kompozisyonun gerisindeki ağaçlar arasında dikkati çeken ahşap baraka, etraftaki köylülerin günlük işleri için kullandıkları depolama birimleri olmalıdır. Fakat Deyrolle'in *Cevizlik'teki yol çalışmaları sırasında inşa edilen bir kulübeye yerleştim* sözleri (Th. Deyrolle, 1875: 11), resimle

mukayese edildiğinde kendisinin bu barınakta kaldığı ihtimalini ortaya koymaktadır. Kendisi kütükçü gibi bir de kasabanın kömür tüccarını resmetmiştir (Resim 24). Fakat anlatılarında ne kömürcülere ne de bu işin ticaretini üstlenen kişilere değinmiştir. Yalnızca resim ekleyerek tanıtıcı bir görev üstlenmiştir. Gravürde, profilden gösterilen eşeğin yanında ayakta duran genç erkek figürü, poz verir gibi betimlenmiştir. Üzerindeki kıyafet, tüccardan çok sanki yardımcısı konumundadır. Figürün başında gevşekçe sarılmış bir sarık, çizgili gömlek, dizin altına kadar inen pantolon, sırtında sepet, ayaklarında eski görünümlü pabuçlar olup adeta yerel kültürün izlerini taşımaktadır. Yorgun gibi gözükse de çalışkan bir duruşu vardır. Önünde duran eşeğin sırtına çok sayıda yük bindirmiştir. Muhtemelen bu yükler kömürdür. Bu anları yakalayan Deyrolle, izleyicilere bölgedeki kişilerin işleri hakkında gerçekçi bir hayal gücü oluşturmasına olanak sağlamıştır.

Sanatçı, dokuzuncu bölümde Cevizlik civarına yapmış olduğu gezintiyi anlatırken bölgeye özgü değirmenlerden de söz etmiştir. Konumu tam olarak tespit edilemeyen Muğurcu olarak bahsettiği noktadan Maturacı'ya doğru ilerlendiğinde nehrin aktığı yol üzerinde birkaç ahşap değirmene rastladığını belirtmiştir. Hatta değirmenin yatay çarklarından burada yalnızca un üretilebildiği bilgisini aktarmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 10). Bu gözlemlerini ise metin-resim ilişkisini bire bir karşılamayan sayfalardan birine eklediği gravürle belgelemiştir. *Cevizlik Yakınlarında Bir Değirmen* olarak adlandırdığı resimdeki (Resim 25) detaylar, ilk bakışta değirmeni andırmasa da yapı, bölgeye özgü mimari geleneği yansıtmaktadır. Su ile çalıştığı için ormanın içinden geçen derenin üzerine kurulmuştur. Tek katlı, kâgir yapının eğimli kırma çatısının saçakları oldukça geniş tutulmuştur. Çatının bir kısmı hasar görmüştür. Yan cephedeki açıklık içeriye ulaşımı sağlarken, değirmenin çalışma mekanizmasına muhtemelen buradan geçilmektedir. Yapının hemen önünde oturan kişiler ise değirmeni işletenler olmalıdır. Buradaki izlenimlere göre öğütme işinin artık sona erdiği anlaşılmaktadır.

Resim 24: *Théophile Louis Deyrolle, Cevizlik'te Kömür Tüccarı (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 14)*

Resim 25: *Théophile Louis Deyrolle, Cevizlik Yakınlarında Bir Değirmen (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 21)*

Deyrolle, kasabadaki değirmenlere su sağlayan kaynakların doğal güzellikleri hakkında da okuyucuyu bilgilendirmiştir. *Bütün şark yollarında olduğu gibi, bu yolda da ya ağaç bir oluktan ibaret yahut taştan yapılmış birçok çeşme var. Bunları hükümet yaptırtmamıştır. Sahipleri, halk arasından dindar ve şefkatli insanlardır. Suyu pek lezzetli olan dağ çeşmeleri ise dikkate değer bir tarzda yapılmıştır; içi oyulmuş kocaman bir ağaç gövdesinden ibaret yalaklarda hayvanlar, sürüler sulanır* (Th. Deyrolle, 1875: 17). Kendi imzasını taşıyan *Trabzon Dağlarında Bir Çeşme-Yunan Köylüsü* olarak isimlendirdiği gravüründe bu sözlerini adeta canlandırmıştır (Resim 26) (Takaoğlu, 2023: 332).

Resim 26: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon Dağlarında Bir Çeşme-Yunan Köylüsü (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 17)*

Resimde taşların arasına enlemesine yerleştirilmiş bir ağaç kütüğü görülmektedir. Kütüğün üzerindeki oluktan akıtılan su, yere bırakılmış bakracı doldurmaktadır. Sağ tarafta, kütüğün yanında bekleyen kadın, Deyrolle tarafından Yunan köylüsü olarak tanımlanmıştır. Kasabada yaşayan Rum köylülerinden olan kadının giyim tarzı yöre halkının geleneksel kıyafetlerini yansıtmaktadır. Sırtındaki tek kulplu büyük su testisini iplerle sırtına sıkıca bağlamıştır. Üzerine bindiği yükten testinin dolu olduğu kolaylıkla anlaşılır. Zaten kendisi de dikkatli gözlerle suyun akışını takip ederek bakracın dolmasını beklemektedir. Böylece geleneksel köy yaşantısını gözler önüne seren ressam, günlük hayatın güzelliklerini yansıtmaya çalışmıştır.

Resim 27: *Théophile Louis Deyrolle, Paşa Zaptiyesi (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 12)*

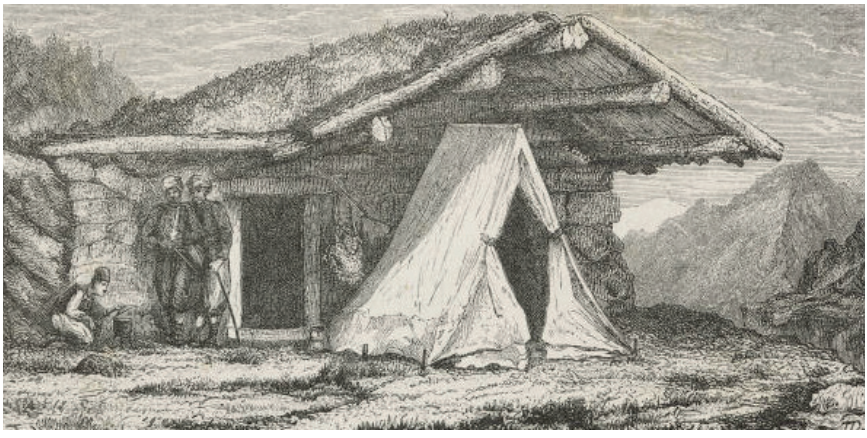

Resim 28: *Théophile Louis Deyrolle, At Kiralayıcısı (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 11)*

Théophile Deyrolle, Trabzon civarına gerçekleştirdiği gezileri anlatırken bir de yolculuk boyunca kendisine eşlik eden Hüseyin Ağa isimli muhafız zaptiyesinden de söz etmiştir. Kendisini; *Laz asıllı, uzun boylu, kuvvetli bir adamdı* şeklinde tanımlamış, çok fazla tütün ve kahve içtiğini, saz çalıp türkü söylediğini belirtmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 10, 12). Üstelik bahsettiği sayfaya yerleştirmiş olduğu *Paşa Zaptiyesi* isimli gravürde de muhtemelen Hüseyin Ağa'yı tasvir etmiştir (Resim 27). Burada at üzerinde gösterdiği genç yaşlardaki muhafızı, gerçekçi bir bakış açısıyla betimlemiştir. Başlığı, gömleği, ayak bileklerine kadar inen şalvarı, kuşağına sıkıştırdığı silahlarıyla yörenin insanlarından bir kesit sunmuştur. Ayrıca cümlelerinin devamında Hüseyin Ağa'nın muhafızlığına ihtiyaç duymadan gittiği noktalara da değinmiştir. Örneğin Mayıs ayının ortalarında Trabzon'dan 90 km kadar uzaklıkta bulunan Tirebolu'dan geçerek Gümüşhane yolu üzerindeki Karaçukur kasabasına ulaşmaya çalışan gezgin, bu güzergâhtaki izlenimlerini hem yazınsal, hem de görsel olarak belgelemiştir. Bu kez kendisine, belli bir yere kadar dört oduncu eşlik etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 12). Hatta Yerköprü mevkiine kadar yükünü katırcılar getirmiştir. Bölgede yük taşıma işlerinin eşekler tarafından gerçekleştirilmesinin ne kadar önemli olduğunun altını çizen (Th. Deyrolle, 1875: 13) gezgin, özellikle de hayvan kiralayıcılarının üzerlerine çok iş düştüğünü vurgulamıştır. Sayfalardan birine de at kiralayıcısının gravürünü ekleyerek metni daha somut hale getirmiştir (Resim 28). Kıyafet albümlerindeki tekli figürleri çalışır tarzda at kiralayıcısını resmeden sanatçı,

burada silahlarla donatılmış güçlü ve kararlı bir karakter yansıtmıştır.

Théophile Louis Deyrolle raporunun on üçüncü bölümünden itibaren artık Trabzon'dan yavaş yavaş uzaklaşmaya başladığının işaretini vermiştir. Burada, Yerköprü'den sonra Gümüşhane'nin 20 km kadar kuzeybatısında yer alan Ardasa (Torul, Beş Kilise) isimli kasabadan geçerek 7 saat uzaklıktaki Karaçukur'a yapmış olduğu seyahati anlatmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 10, 15-16). Burada birkaç gün geçiren gezgin, konakladığı yeri şu sözlerle dile getirmiştir. *Yüz adım ilerde münferit bir kulübe gördüm. Ambar olduğunu söylediler. Uşağım ile hayvanların içinde kalabileceklerini, kendimin de çadırımı saçağının altına kurabileceğimi gördüm* (Koçu, 1939: 25). Bu sözlerin resimsel karşılığını da *Karaçukur'daki Çadırım* isimli gravürde vermiştir (Resim 29). Fakat ressamın izlenimleri adeta doğadaki bir kamp alanını temsil etmektedir. Resmin merkezinde, iki yana eğimli dışa doğru çıkıntı yaparak gölgelik oluşturan kırma çatısıyla tek katlı bir baraka yer almaktadır. Önündeki beyaz çadır, Deyrolle'in anlatılarında bahsi geçen kendi çadırıdır. Perdesini iki yana kıvırarak iple bağlamış, böylece ışığın içeriye nüfuz etmesini kolaylaştırmıştır. Barakaya girişi sağlayan kapının hemen önünde duran üç kişiden biri yere eğilmiş bir şeylerle uğraşmaktadır. Diğer ikisi de ona rehberlik etmektedir. Dikkatlice bakıldığında üçayaklı ocaktan yemek pişirme çabasında oldukları anlaşılmaktadır. Çevrenin ıssızlığı, izleyenlere farklı bir huzur verirken, bir an da olsa bu bölge Deyrolle için insan kalabalığından ve hayatın karmaşasından uzaklaştığı yer olmuştur.

Resim 29: *Théophile Louis Deyrolle, Karaçukur'daki Çadırım*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 15)

Mayıs'ın ortalarında ziyaret ettiği Karaçukur'da üç hafta kalan Théophile Deyrolle, Trabzon'a dönerek bir süre daha burada bulunmuştur. Ancak bir sabah uyandığında konakladığı otelin penceresinden gördüğü cinayet anı, onu hayli şaşırtmıştır. Bu yaşananları ise on yedinci bölümde şu sözlerle dile getirmiştir; *işlediği suçların cezası olarak idam edilmiş olan Kuçuroğlu Hüseyin*

adlı birinin cesedini çevreleyen bir insan kalabalığı gözlerime takıldı. Gün doğmadan önceki sabah, hapishane zaptiyeleri onu İstanbul'a götürme bahanesiyle uyandırmaya gelmişlerdi. Onu bağlı bir şekilde Gâvur Meydanı'na götürdüler. Günün ilk saatinde, bir zeytin ağacının dallarıyla desteklenen, birkaç tahta parçasından yapılmış bir darağacına astılar. İnfaz sırasında bir yargıç, mahkûmun göğsüne iliştirilmiş olan cezayı yüksek sesle okudu (Th. Deyrolle, 1875: 18-19). Deyrolle, köyün meydanında yaşanan hüzün dolu bu anları bir de kendi imzasını taşıyan gravürüyle belgelemiştir (Resim 30).

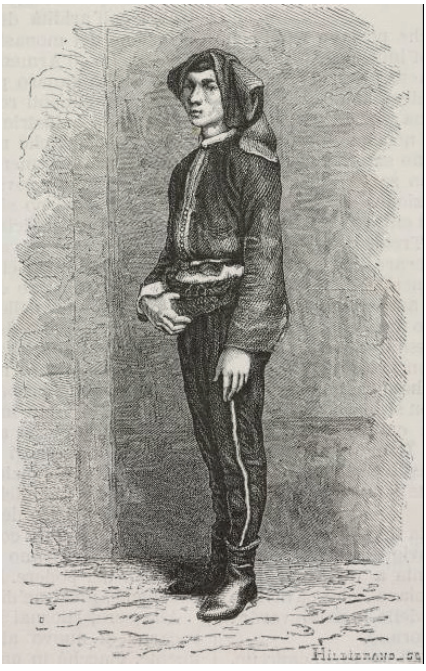
Resim 30: *Théophile Louis Deyrolle, Trabzon'da Bir Eşkıyanın İdamı*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 25)

Kuçuroğlu Hüseyin, Giresun/Tirebolulu olup Güce'nin Kuluncak Köyü'nde yaşayan Kuçuroğulları veya Hoçuroğulları ailesinden biridir (Kaya, 2019: 89). Kendisi aslında bir denizcidir. Deyrolle'in anlatılarına göre, İstanbul tersanesinde görev yaptığı yıllarda cephanelikten kaçtığı için hüküm giymiş ve memleketine geri dönmüştür. Güvenlik güçleri tarafından da takip edildiği için dağlara kaçarak eşkıya çetesinin lideri olmuştur. Kısa sürede bölge halkına zarar vererek, pek çok kişinin ölümüne sebep olan Kuçuroğlu, yapılan aramalara rağmen uzun süre bulunamamıştır. Fakat bir süre sonra Trabzon civarında yakalanmış, idama mahkûm edilmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 19). Deyrolle de resminde, 1869 yılının Haziran ayında Gâvur Meydanı'nda gerçekleşen infaz anını konu olarak işlemiştir (Resim 30). Ortada bir ağaçla desteklenen ince dallardan yapılmış darağacına asılı olan ceset, anlatılardaki gibi Kuçuroğlu Hüseyin'e aittir. Etrafında kalabalık oluşturan insanlar bir araya gelmiş, merak ve korku dolu bakışlarla ortada duran, adeta ölüm ve yaşam arasındaki çizgide sallanan çete liderini izlemektedirler. Bu sahne, her ne kadar Trabzon hatıralarında derin bir iz bırakmış olsa da işlenen suçun ağırlığı ve toplumun vicdanının gerektirdiği adalet, dönemi açısından

affedilmeyecek kadar büyüktür. Zaten Deyrolle'in *ceset, günün büyük bir bölümünde meydanda açıkta kaldı. Onu izlemeye gelen kalabalık pek etkilenmişe benzemiyordu; sohbetler canlıydı ve yüzlerde neşe vardı* (Th. Deyrolle, 1875: 19), sözleri halkın izlenimini kolayca yansıtmaktadır.

Théophile Deyrolle, Kuçuroğlu Hüseyin ile ilgili anlatılarına, 19. yüzyıldaki Türk adalet sisteminden bahsederek devam etmiştir. Hatta son süreçlerde bu kapsamda birtakım reformların gerçekleştirildiğini belirtmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 20). Bunu da 1860 yılında yaşanan bir olay üzerinden örneklendirmiştir. Deyrolle burada, Sürmeneli bir gencin bir kıza duyduğu aşka karşılık evlenmek istemesi üzerine, kızın anne ve babasının buna razı gelmeyip onu başkasıyla evlendirmelerine karşılık gelişen olayları anlatmıştır. Fakat olay cinayetle sonuçlandığı için kan parasından, mahkûmların idam edilmek üzere meydanlara götürülüp darağacına asılmalarından, gerekli paranın bulunması sonucunda infaz işinden vazgeçildiğini aktarmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 20). Sözlerini de *Lazistanlı Genç* olarak isimlendirdiği Hildibrand imzalı bir tasvirle görselleştirmiştir (Resim 31). Fakat Reşad Ekrem Koçu, kitabında bu genci *Sürmeneli Bir Delikanlı* adıyla tarif etmiştir (Koçu, 1939: 5). Deyrolle gibi Fransız olan bu gravür ustasının Henri Théophile Hildibrand (1824-1897) olduğu düşünülmektedir. Çünkü her iki sanatçı, aynı zamanlarda Le Tour du Monde'de çalışmıştır. Muhtemelen Deyrolle de bu anlatısına bir örneklem olması adına Hildibrand'dan söz konusu tasvir için yardım almıştır.

Resim 31: *Henri Théophile Hildibrand, Lazistanlı Genç (Sürmeneli Bir Delikanlı) (Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 20)*

İsminden de anlaşılacağı üzere yalnızca boydan gösterdiği Laz genci, geleneksel kıyafetleri içerisinde betimlemiştir. Poz verir şekilde resmettiği figürün dar paçalı, bilek hizasında biten koyu renkli pantolonu, uzun kollu, düğmeli, yaka detayları olan ceketi ve kukula türü başlığı dikkat çekicidir. Muhtemelen Hildibrand da bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Çünkü böyle bir kişiyi resmetmek için Deyrolle'in anlatılarının yeterli olamayacağı bir gerçektir. Lazistan Sancağı ile ilgili padişaha sunulan 19. yüzyılın ikinci yarısına ait raporda, Lazlar için övgü dolu ifadeler kullanılmıştır. Genellikle yakışıklı, uzun boylu ve zeki kişiler olarak nitelendirilmişler, hoş muamelelere karşı olumlu tepki gösterdikleri belirtilmiştir. Ancak, bu özelliklerine karşın zorlu yaşam koşulları ve hayat mücadelesi nedeniyle, bazı Lazların bu hallerini terk etmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir (Kalyoncuoğlu, 2021: 1).

Théophile Deyrolle yirminci bölümünden sonra *Gümüşhane ve Bayburt Gezisi* adını verdiği yeni bir başlıkla Karadeniz'deki izlenimlerini aktarmaya devam etmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 21). 9 Haziran 1869'da Trabzon'dan ayrılan gezgin, daha önce takip ettiği güzergâh olan Ardasa (Torul) kasabası üzerinden Gümüşhane'ye ulaşmıştır. Metninde yol boyunca karşılaştığı doğal güzellikleri anlatmış, kentten övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Kentin, bir dağ geçidinin sarp yamaçlarının üzerine kurulu olduğunu, beyaz topraktan inşa edilmiş konutların hemen fark edildiğini, bunların sayısının 800'e kadar ulaştığını, şehre dair herhangi bir anıtın olmadığını, Trabzon, Erzurum ve İstanbul'a elma, armut, kiraz gibi meyvelerin buradan ihraç edildiğini, gümüş-kurşun gibi zengin maden yataklarına sahip olduğunu, çömlekçilik geleneğinin sürdürüldüğünü ve kürk endüstrisindeki prestijini yazmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 22-24; Alkan, 2010: 85, 91; Özdiş, 2010: 118; Saylan, 2015: 57, 64). Ayrıca koyun ve keçi sütünden yapılan yağ, peynir, kaymak gibi besinlerin üretildiği *kaymaklı* adı verilen tesislerden de bahseden Deyrolle, bunu görsel olarak da belgelemiştir (Th. Deyrolle, 1875: 24, 28). Kendi imzasını taşıyan *Gümüşhane Yakınlarında Bir Kaymaklı* adlı resim, konunun geçtiği sayfadan daha farklı bir yere eklenmiştir (Resim 32). Raporunda bahsettiği, *Gümüşhane civarını keşfetmek amacıyla küçük bir manastırı ziyarete gittim. Oldukça tehlikeli bir yolda bir saatlik yürüyüşten sonra, küçük bir derenin kenarında, bir geçidin dibinde bir grup bina gördük… Bu manastırın bulunduğu yeri büyüleyici buldum. Ermenilere aitti. Çok eski olması gereken kalıntılar üzerine inşa edilmiş bir kiliseden oluşmaktadır. Etrafında hizmet eden rahiplerin konutları yükselir. Yan tarafta ve kiliseden daha alçakta, kırsal evin bütün müştemilatları inşa edilmiştir. Orada tereyağı, peynir ve kaymak haline getirilen lezzetli süt veren keçi ve koyun sürüleri vardır; kaymaklı denilen müessesenin adı da buradan gelir,* sözlerini adeta betimlemiştir.

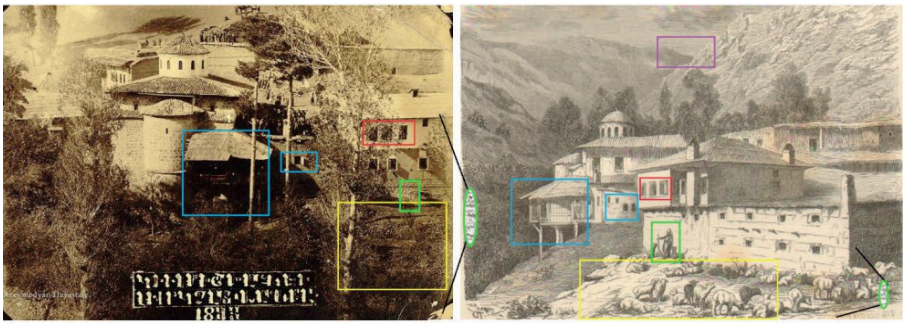

Resim 32: *Eugène Murer-Théophile Louis Deyrolle, Gümüşhane'de Bir Kaymaklı*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 28)

Resmin geneli, Gümüşhane civarında ağaçlarla çevrili dağlık bir araziden oluşan gizemli bir bölgeyi yansıtmaktadır. Kayalıkların önünde farklı yapı türleriyle karşılaşılırken, Deyrolle'in anlatılarından yola çıkılarak burasının manastır müştemilatından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin aydınlık feneri gözüken gerideki yapı, muhtemelen manastırın ana ibadet mekanıdır. Dini yapıya yakın mesafede ise hayvanların barındığı bir alan olarak düşünülen düz damlı yapıyla karşılaşılmaktadır. Yüksek duvarın üzerine oturtulmuş sivil yapı ise büyük olasılıkla yazarın *kaymaklı* olarak tanımladığı süt ürünlerinin elde edildiği mandıra olmalıdır. Duvarın hemen önündeki alanda çoban tarafından otlatılan koyun ve keçi sürüleriyle karşılaşılmaktadır. Genel olarak Deyrolle'in metin-resim ilişkisini karşılayan bu betimi, Gümüşhane'nin doğal güzellikleri ve manevi değerlerini yansıtan bir ortamı göstermesi açısından ayrı bir önem taşır. Muhtemelen yörenin sakinlerinden buradaki yapının ismini de öğrenmiştir. Fakat bundan söz etmemiş olsa da detaylı bir araştırma yapıldığında bu yapının, Gümüşhane Vank Köyü'ndeki 19. yüzyıla tarihlenen Surp Pırgiç Manastırı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca gravürün sağ alt köşesindeki Théophile Deyrolle'in imzasının yanı sıra sol köşede büyük harflerle atılan *Eug Meunier* şeklindeki imzayla daha karşılaşılmıştır. Bu kişi, yaygın adıyla Eugène Murer yani Hyacinthe-Eugène Meunier'dir (1841-1906). Ressamlık yönünün yanı sıra Fransa'nın ünlü koleksiyonerlerinden olan sanatçı, Auguste Renoir, Camille Pissarro, Paul Cézanne gibi dönemin ünlü Empresyonistleri ile birlikte çalışmıştır. Bu süreçte Le Tour du Monde için de çizimler yapmış olmalıdır.

Çünkü söz konusu gravürde hem Deyrolle'in, hem de Meunier'in imzasının bulunması, resim için işbirliği yapıldığı anlamına gelmektedir. Ayrıca Araştırmacı-Yazar Adem Ezber[2] ile Niyazi Karabulut[3] tarafından kaleme alınan bir yazıda, kompozisyon açısı ile gerçek konum açısının örtüşmediği tespit edilmiş ve kanıtları fotoğraflarla sunulmuştur (Resim 33). Muhtemelen bu durum, çizimin baskı aşamasından kaynaklanan bir aksaklıktan dolayıdır. Ayrıca Deyrolle'in burayı ziyaret ettiği kesindir. Fakat Meunier'in bölgeye gelip gelmediği bilgisine ulaşılamamıştır. Dolayısıyla Karadeniz'de yaşayan Ermeniler için bir hac merkezi olarak kabul edildiği bilinen manastırın resimlenirken böyle bir hatanın yapılamayacağı açıktır. Çünkü Deyrolle bu denli önemli bir alanı kendi gözlemleriyle resimlemiştir.

Resim 33: *Adem Ezber ve Niyazi Karabulut tarafından tespit edilen fotoğraf ve mevkiin gerçek açıdan görüntüsü (Ezber, 2019: www.gumushane.gen.tr/v2/images/upload/vank-kilisesi-3.jpg)*

Gezgin aynı zamanda burada Yusuf adında bir çobanla tanışmıştır (Th. Deyrolle, 1875: 26). Belki de bu gravürde sürülerin başındaki kişi Yusuf'tur. Hatta onunla birlikte yaban keçisi avına çıkmış, kendisini bir de yakından resmetmiştir (Resim 34). *Yaban Keçileri* şeklinde isimlendirdiği gravürde, çobanın günlük yaşamından bir kesit sunulmuştur. Ayrıca kompozisyonun hemen sol alt köşesine büyük harflerle *Sargek* olarak bir imza daha atılmıştır. Bu sanatçının kimliği tespit edilememiş olsa da Théophile Deyrolle ile birlikte çalışan gravür ustalarından biri olmalıdır. Kenardaki taşın üzerine oturan çoban, profilden gösterildiği için yüzü izleyiciye dönük değildir. Dikkatli bakışlarla etrafını takip etmektedir. Üzerinde uzun kollu gömlek ve altında dizlerini geçen şalvarı bulunmaktadır. Başında sıkıca bağlanmış bir sarık vardır. Elinde ise uzun namlulu bir tüfek tutmaktadır. Yanı başında güvenle bekleyen iki dağ keçisinin birbirlerine karşı bağları, gözle görülür şekilde resmedilmiştir. Öndeki dağ keçisinin boynuzları yukarı doğru uzanırken, arkadaki yavru keçi merakla etrafı keşfetmektedir. Böylece okuyucu satırlarda

2 Tespiti yapılan fotoğraf ve belgeler için bkz. Adem Ezber, 2019: www.gumushane.gen.tr/gumushane-vank-kilisesi-makale,2690.html.

3 Tespiti yapılan bilgi ve fotoğraflar için bkz. Niyazi Karabulut, https://gumushanedenhaber.com/bir-gravur-bir-fotograf-ve-gumushanede-ermeniler/?print=print.

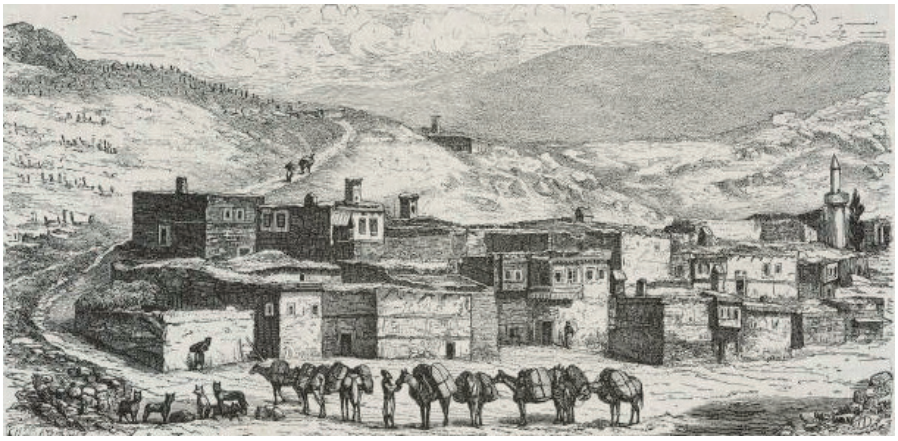
Gümüşhane'nin doğal ortamını keşfetme imkânı bulurken, bu tür resimler sayesinde Deyrolle'in yaşadığı anlara tanık olmaktadır.

Resim 34: *Théophile Louis Deyrolle, Yaban Keçileri*

(Le Tour du Monde, XXIX, 1875: 24)

Théophile Deyrolle, Gümüşhane'den sonra Doğu Karadeniz'in iç kesimlerine doğru ilerleyerek Bayburt'a geçmiştir. Şehre yönelik ilk izlenimlerini ise yirmi beşinci bölümdeki şu sözlerle dile getirmiştir. *Bayburt şehri, adını kökeni oldukça eski görünen müstahkem kaleye borçludur. Farklı tarz ve görünümdeki yapıları, yeniden inşa edilmesi gerektiğini kanıtlıyor. Duvarlarda gömülü taşlara oyulmuş birçok Arapça yazıt vardır* (Th. Deyrolle, 1875: 28). Kalenin yanı sıra kentin bu dönemdeki nüfusunun 4 bin kadar olduğunu, etrafı kavak ve söğüt ağaçlarıyla çevrili akarsuların etrafında kurulduğunu, halkın geçim kaynağının tahıl ve koyun ticaretine dayandığını, fakat sebze-meyvenin çok yetişmediğini vurgulamıştır (Th. Deyrolle, 1875: 30). Ayrıca burada konakladığı süre boyunca kendi imzasını taşıyan iki gravür yaparak anlatılarını görselleştirmiştir (Resim 35-36). Bunlardan biri şehre ilk girdiğinde karşılaşmış olduğu manzaradır (Resim 35). Yerleşim yerini, yüksek dağlarla çevrili bir vadi içinde gösteren ressam, tipik bir Anadolu kasabasının atmosferini yansıtmıştır. Dar sokaklar, yan yana sıralanmış düz damlı kerpiç evler, tarihi yapılar, yoldan geçen kervanlar, şehrin tarihi ve kültürel zenginliğini sergilemektedir. Fakat metninde bahsetmiş olduğu kaleyi resme eklememiştir. Muhtemelen yapı, görülen vadinin arkasında kalmaktadır.

Resim 35: *Théophile Louis Deyrolle, Bayburt*

(Koçu, 1939: 35)

Deyrolle'in Bayburt'a yönelik yapmış olduğu tasvirlerden bir diğeri de kentin ticaret hayatını yansıtan çarşısıdır (Resim 36). Resimde, yan yana dizili ahşap hatıllarla desteklenmiş taş-kerpiç karışımı tek katlı yapılar göze çarpmaktadır. Bunlar muhtemelen dükkân olarak kullanılmıştır. Sağ uçtaki, aralarında en dikkat çekici olanıdır. Çünkü burada bir alışveriş anı yaşanmaktadır. İki kadın, dükkânın önünde açılan tezgâhtan bir şeyler seçmeye çalışmaktadır. Tezgâhın dibinde gösterilen beyler ise kendi aralarında sohbet etmektedirler. Sol uçtaki dükkânın önünde de benzer görüntüler vardır. Sahnenin ön planında, büyük baş hayvanın çekmeye çalıştığı içi kütük dolu bir araba betimlenmiştir. Parçalanmış kütüklerin üzerinde oturan adam, bunları yerine ulaştırmaya çalışmaktadır. Resme yansıyan her detay, Bayburt çarşısının canlı atmosferini, geleneksel mimarisini, günlük hayatını yansıtan anları belgelemiştir. Fakat bu iki gravür de Deyrolle'in imzasını taşımasına rağmen Le Tour du Monde'de yer almamaktadır. Reşat Ekrem Koçu ise gezginin Bayburt anılarını anlatırken bu çizimleri metnine ekleyerek görsel bir kanıt sunmuştur.

Resim 36: *Théophile Louis Deyrolle, Bayburt'ta Çarşı*

(Koçu, 1939: 37)

İki gün Bayburt'ta konakladıktan sonra 20 Haziran'da Erzurum'a gitmek üzere yola çıkan Théophile Louis Deyrolle, Çoruh Nehri civarında bir süre mola vermiştir. Kop Dağı'nın zirvesinden geçerken etrafındaki doğa manzarası, ona adeta büyülü bir atmosfer sunmuştur. Zorlu ama bir o kadar da keyifli olan bu yolculuk, Deyrolle'in macera dolu seyahatlerinden sadece birisidir. Çünkü 23 Haziran'da Erzurum üzerinden Doğu Karadeniz sınırında yer alan Tortum ilçesine geçen gezgin, notlarında sadece yörenin kalesine dikkat çekmiştir (Th. Deyrolle, 1875: 31). 10 Temmuz'a kadar çevre köyleri gezerek geri dönüş için yola koyulmuş, bu seyahatini unutulmaz deneyimlerle sonlandırmıştır. Son cümleleri ise 1867-1869 yılları arasında görev yapan Fransız Büyükelçi M. Eynaud'a olmuştur. Yardımlarından ötürü kendisine teşekkür eden Deyrolle, yeniden döndüğü Trabzon'dan 13 Nisan 1870 tarihinde ayrılarak yönünü Van'a çevirmiştir[4]. Burada bir süre daha kalarak Eylül ayında Paris'e dönüş yapmıştır.

Sonuç

Seyahatnameler, tarih boyunca insanların farklı coğrafyalara yolculuk ederek yeni yerleri keşfetme ve bilinmeyenleri öğrenme arzularını yansıtan önemli kaynaklardır. Bu eserler, seyyahların gezilerinin izini sürmek isteyenler için değerli bir arşiv sağlarken, aynı zamanda geçmiş dönemlerin ruhunu, kültürel dokusunu ve toplumsal dinamiklerini aktaran birer tarihî hazine niteliğindedir. Özellikle 19. yüzyıl, bu açıdan önemli bir süreci kapsamaktadır. Bu dönemde, Avrupa'dan Asya'ya, Afrika'dan Amerika'ya birçok keşif yapılırken, Anadolu toprakları da bu yolculuğun bir parçası olmuştur. Pek çok seyyah, İstanbul'dan başlayarak Anadolu'nun çeşitli yerlerini gezip görmüş, deneyimlerini seyahatnameler aracılığıyla paylaşmıştır. Bu gezginlerden biri de hem doğa bilimci ve entomolog, hem de bir ressam olan Théophile

4 Van üzerine gerçekleştirmiş olduğu gezi hakkında detaylı bilgi için bkz. Goff, 2021: 3-7.

Louis Deyrolle'dir. 1869 yılının Şubat ayında Fransız Halk Eğitim Bakanlığı tarafından desteklenen keşif gezisiyle Türkiye'nin kuzeydoğusuna gönderilen sanatçı, bu sayede Trabzon'dan Van'a kadar uzanan rotayı inceleme imkânı bulmuştur. Fakat kendisi bu gezide yalnızca bitki ve hayvan koleksiyonlarını toplamakla kalmamış, bir yıl boyunca Karadeniz bölgesini gezerek yörenin coğrafî, kültürel ve etnografik özelliklerini raporlamıştır. Fransa'nın ünlü seyahat dergisi olan Le Tour du Monde'de *Lazistan ve Ermenistan'a Yolculuk* başlığıyla ilk kez 1875 yılında yayınlanan bu gezi notları; Trabzon, Giresun, Gümüşhane, Bayburt ve Tortum civarını kapsayan Doğu Karadeniz'deki bazı illerle sınırlı tutulmuştur. Yani başlıktaki gibi Lazistan'dan Ermenistan'a kadar olan geniş coğrafyaya Le Tour du Monde'un bu sayısında yer verilmemiştir. Fakat Deyrolle'in yalnızca bu noktalara değil, Bitlis, Erzurum, Van gibi pek çok şehri ziyaret ettiği ve bunları rapor halinde sunduğu da bilinmektedir. Bu belgeler, belki başka dergilerde, belki de Halk Eğitim Bakanlığı'nın arşivinde yer almaktadır. Zaten Fransız tarihçi Armelle Le Goff tarafından kaleme alınan bir makalede, gezginin Nisan 1870'te Trabzon'dan ayrıldığı, ardından Van'a geçerek birkaç hafta burada kaldığı, 13 Eylül'de de Paris'e döndüğü belirtilmiştir. Ayrıca Goff, daha çok Van'a yapılan geziye odaklanmış, buradaki kültür varlıklarının çizimleri üzerinde durmuştur. Le Tour du Monde'de ise bu bölgeye hiç uğranmamış gibi bir izlenim verilmiş, Deyrolle'in seyahat hikâyesi yarım bırakılmıştır. Aynı şekilde rapor, Reşad Ekrem Koçu'nun *1869'da Trabzondan Erzuruma* isimli çeviri kitabında da sınırlı tutulmuş, Van civarına gerçekleştirilen seyahat buraya da yansıtılmamıştır. Hatta Lazistan ismi dahi Koçu tarafından kullanılmamıştır. Le Tour du Monde'daki metin, *Lazistan ve Ermenistan'a Yolculuk* başlığını taşısa da yalnızca Lazistan olarak adlandırılan bölgenin seyahat notlarını içermektedir. Yani seyyahın gezdiği noktalar çoğunlukla Trabzon Vilayetinin Gümüşhane ve Trabzon sancaklarına aittir. Bu gibi durumlar tarihçiler ve coğrafyacılar arasında zaman zaman karışıklıklara yol açabilir. Dolayısıyla yapılan çalışmalarda, kaynaklara ve belgelere dayanarak doğru bilgilerin paylaşılması büyük önem taşımaktadır.

Théophile Deyrolle, seyahatinin büyük bir bölümünü Trabzon'a ayırmıştır. 1869 yılının Şubat-Mayıs aylarında burada yaşamış, kilometrelerce uzağa gitse bile yine dönerek kalan günlerini bu şehirde geçirmiştir. Belki bu yüzden raporda yer alan tasvirlerin büyük bir kısmı Trabzon izlenimlerinden oluşmaktadır. Dergideki on yedi gravür Trabzon'a, ikisi Gümüşhane'ye, diğer ikisi de Bayburt'a ayrılmıştır. Bu çizimleri yaparken zaman zaman Le Tour du Monde'da kendisiyle birlikte çalışmış olan ressam arkadaşlarından destek almış olsa da bunların hemen hepsi Deyrolle'in imzasını taşımaktadır. Rapora konu olan bu resimler, yerel halkın günlük yaşantısını, köklü geleneklerini, tarihi yapılarını ve kültürel mirasını en ince ayrıntısına kadar yansıtmış, bölgenin kültürel dokusunu görsel bir anlatıya dönüştürmüştür. Bu

yolculuğun metin-resim ilişkisiyle desteklenmesi, okuyucuların bilinmeyene olan merakını gidermek ve hayal güçlerini genişletmek açısından önemli bir fırsat olmuştur. Üstelik kendisi, bu topraklara seyahat eden ilk Avrupalı gezgin-ressamlardan biri olduğu için yalnızca geçmişe değil, bugüne ve geleceğe adeta bir pencere açmıştır. Yayınlamış olduğu raporuyla Karadeniz rotasının 19. yüzyıldaki tarihi dokusunu bu sayede resimli bir belge haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

Alarslan, B. (2005). Türk İmajının Görsel Yansımaları. *Dünyada Türk İmgesi*. 129-162. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Alkan, N. (2010). Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi. History Studies 2 (1). 82-97.

Arslan Sevin, N. (2006). *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Asiltürk, B.(2009). Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler. *Journal of Turkish Studies* 4 (1), 911-995.

Bahar, B. (2019). *Trabzon İç Kalesi ve Sarayı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Barth, J.H. (1860). *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858*. Gotha J. Perthes.

Baskıcı, M. (2012). XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3), 33-56.

Cameron, V.L. (1890). *Among the Turks*. New York: Kessinger Publishing.

Casson, L. (2008). *Antik Çağda Seyahat*. Nalan Özsoy (Çev.). İstanbul: MB Yayınevi.

Çiftci, M. (2016). XIX. Asır Başlarında Konya ve Çevresine Dair Bazı Seyyahların İzlenimleri. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. M.Ç. Özdemir-Y.E. Tekinsoy (Ed.). 267-281. Ankara: Türk Yurdu.

Dağınık, Z. (2016). Türkler Arasında. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 30, 157-160.

Decei, A. (1977). *Karadeniz (Tarih)*. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt. *VI, s.238-246). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.*

Deyrolle. Th. (1875). Voyage dans le Lazistan et l'Arménie: Texte et Dessins Inédits Par M. Théophile Deyrolle, 1869. *Le Tour du Monde: Nouveau Journal des Voyages* XXIX. De M.È. Chardton (Ed.). 1-32. Paris: Librairie Hachette Et. Cie.

Efe, B. (2010). *Bruno Taut'un Mimarlık Anlayışının Trabzon Lisesi Özelinde İncelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Eravşar, O. (2017). Trabzon Kalesinin Tarihi Gelişimi ve Yeni Bulunan Bir Sur Kapısı Hakkında. Ela Taş (Ed.), *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 Kasım 2016)* (s.756-744). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Ezber, A. (2019). Gümüşhane Vank (Kilisesi). www.gumushane.gen.tr/gumushane-vank-kilisesi-makale,2690.html.

Fedakar, C. (2017). Kafkasya'da Osmanlı Tahkîmatı: Sohum Kalesi (1723-1729). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 163-194.

Gallica BnF. Le Tour du Monde: Nouveau Journal des Voyages (1860-1913). https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32878283g/date.

Gayet, G. (2017). Théophile-Louis Deyrolle (1844-1923), peintre breton des ensembles décoratifs de Kerazan, à Loctudy. *exPosition*. 1-13.

Germaner, S.-İnankur Z. (1989). Oryantalizm ve Türkiye. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.

Germaner, S.-İnankur Z. (2008). Oryantalistlerin İstanbulu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Goff, A. Le. (2021). Savoirs Transmis, Savoirs Perdus: İtinéraires de Théophile Deyrolle et du Docteur Georges Maget, Missionnés du Ministère de l'Instruction Publique au Xixe Siècle. *Enseignants et Enseignements au Cœur de la Transmission des Savoirs*. Armelle Le Goff-Christiane Demeulenaere-Douyère (Eds.). 1-14. Paris: CTHS.

Güzel, E. (2010). *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18. ve 19.Yüzyıllar)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Güzel, E. (2019). Seyahatname ve Gravürlerde Ege Bölgesi Kale Mimarisi. *Turkish Studies Social Sciences* 14 (2), 71-91.

Illustrated Times: Weekly Newspaper (1862). 14 (354) (11 January 1862, London).

Kalyoncuoğlu, K.S. (2021). *Lazistan Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918)*. Ankara: İksad Yayınevi.

Karabulut, N. Bir Gravür, *Bir Fotoğraf ve Gümüşhane'de Ermeniler* (https://gumushanedenhaber.com/bir-gravur-bir-fotograf-ve-gumushanede-ermeniler/?print=print)

Karaçavuş, A. (2011). Toplumsal Mekânın Merkezinin Değişimi Üzerine Bir Deneme: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Geleneksel Yaşamın Hükümsüzleşmesi. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10 (10), 71-99.

Karpuz, H. (1983). Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Eserleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (12), 95-116.

Kaya, M. (2019). Güce Adının Tarihi ve Kültürel Kökenleri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (1) , 85-91.

Kılıç, Ü. (2008). Trabzon İskender Paşa Vakfı. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 4 (4), 6-24.

Koçu, R.E. (Çev.) (1939). *Théophile Deyrolle: 1869'da Trabzondan Erzuruma*. İstanbul: Çığır Kitabevi.

Köse, B.A. (2018). Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı. *Current Research in Social Sciences* 4 (2), 60-72.

Kurak Açıcı, F. (2017). Trabzon Türk Devri Yapısı İskender Paşa Cami ve Külliyesi, *Uluslararası Hakemli Tasarım Ve Mimarlık Dergisi*, 10, 275-289.

Kuş, A. (2016a). Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Kuş, A. (2016b). Kinneir'in Samsun-Tirebolu Yol Güzergâhındaki İzlenimleri. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. M.Ç. Özdemir-Y.E. Tekinsoy (Ed.). 231-253. Ankara: Türk Yurdu.

Küçük Karakaş, B., Gerçek Atalay, N. (2023). Toplumsal Mekanın Yeniden Üretimi: Trabzon Kavak Meydanı ve Hüseyin Avni Aker Stadyumu. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 13(1), 28-50.

Küçükuğurlu, M. (2018). Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarkî. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63,617-638.

Lowry, H.W. (2005). *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Nemlioğlu Koca, Y. (2015). 19. Yy.da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5(12), 442-481.

Ollier, E. (1885). *Cassell's Illustrated Universal History (1827-1886)*. London: Paris Cassell & Co.

Öksüz, M. (2005). Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış (I). *Karadeniz Araştırmaları*, 5, 11-25.

Özdiş, H. (2010). Yoldan Uzak Kalmak: 19. Yüzyılda Gümüşhane'de "Yol Kavgası". *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 30, 115-129.

Özdoğan, H. (2019). Kentsel Aidiyette Meydanlar, Trabzon Belediye Meydanı Örneği. *Planlama*, 29 (3), 229-246.

Reclus, O. (1892). *A Bird's-Eye View of the World: A Popular Scientific Description of the Great Natural Divisions of the Globe*. United States: Forgotten Books.

Saylan, K. (2015). *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane*. Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Takaoğlu, T. (2023). In the Aftermath of A Forgotten Pottery Tradition: The Quarter of Çömlekçi in Trabzon. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17(34), 327-346.

Tan, H. (2019). *Trabzon Vilayetinde Ecnebiler (1853-1908)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Uygun, S. (2015). Messageries Maritimes Vapur Şirketi'nin İstanbul'un Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, VI. Coşkun Yılmaz (Ed.). 492-501. İstanbul: İ.B.B. Kültür A.Ş.

Üstün Demirkaya, F.-Kırcı, O. (2020). Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde Trabzon. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 43, 435-466.

Verne, J. (1883). *Keraban The Inflexible* I. London: Sampson Low, Marston.

Yılmaz, Ö. (2006). *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Yılmaz, Ö. (2009). Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2(7), 359-382.

Bölüm 17

CUMHURİYET KENTİ KARABÜK'TE ENDÜSTRİYEL BELLEĞİ DEMİR ÇELİK FABRİKASI BAĞLAMINDA ÇERÇEVELEME

Pınar MEMİŞ SAĞIR [1]

Adem SAĞIR[2]

1 Dr. Öğrt. Üyesi Pınar MEMİŞ SAĞIR, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi pinarm@subu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-9458-8797

2 Prof. Dr. Adem SAĞIR, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü ademsagir@karabuk.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-0763-0518

Giriş

Bir kentin kimliğini tartışmak bellek ile olan ilişkisini tanımakla başlar. Kimlik ve bellek arasında kurulacak ilişki, bugün ile geçmiş arasındaki bağları ortaya koymayı gerekli kılar. Kimlik ve bellek ilişkisinin kent mekanı üzerinden izini sürme kaygısı bu çalışmanın çıkış noktasıdır. 2010 yılında Karabük'e ilk defa geldiğimizde gördüğümüz, kent girişinde yamaca yerleştirilmiş "Karabük" adının büyük harflerle "Cumhuriyet Kenti"nin ise küçük harflerle üstüne yazıldığı tabela olmuştu (fotoğraf 1). Tabela, kente yabancı birisinin kentin tarihsel kimliğine dönük alt söylemi hemen kavrayabileceği türdendi. Tarih, bellek ve kimliğin iç içe geçtiği bir "ağ çerçevesi" sunuyordu.

Fotoğraf 1. *Karabük'e girişte yolcularını karşılayan meşhur tabela* (*Kişisel Arşiv)*

Tabelayı geçtikten sonra daha vurucu olan görüntüyse kent girişinde yüksek bacalarıyla ve kapladığı geniş bir alanla sizi karşılayan "Demir-Çelik Fabrikası" idi. Bir önceki ağın çerçevesinin daha derinlerde izinin sürülebileceği farklı bir kentsel alana çıkılmıştı. Bacalardan çıkan mavi ve kırmızı renkteki ateşin daha sonradan Karabük'ün kent sakinleri tarafından "Mavi Ateş" şeklinde mitleştiğini öğrenecektik. Kırmızı-beyaz şehrin futbol takımı "Karabükspor"un da renkleriydi ve takımın taraftar grupları da kendilerini "Mavi Ateş" olarak tanımlıyordu. Fabrika, bacalarından çıkan ateşin görüntüsüyle, demir cevherini soğutmak için dökülen sudan havaya çıkan buhar dumanlarının coşkusuyla ve raylarda demir cevheri taşıyan yük vagonlarının çıkarttığı seslerle hafızada kalıcı iz bırakıyordu (Fotoğraf 2). Geniş bir coğrafi alana kurulu ve dışarıdan bakıldığında çağının çok gerisinde kaldığı söylenebilecek bir yapı olarak fabrika, adeta Tarantino filmlerinden fırlamış gibi duruyordu. Ancak bu kadar devasa bir yapının kentte kurucu bir misyon üstlendiğini anlamak zor olmuyordu. Ayrıca Karabük'ün Demir-Çelik fabrikasıyla başlayan hikayesinin gerçekliğini, kentin fabrika etrafında büyüyen halini gözlemleyerek anlamak mümkündü.

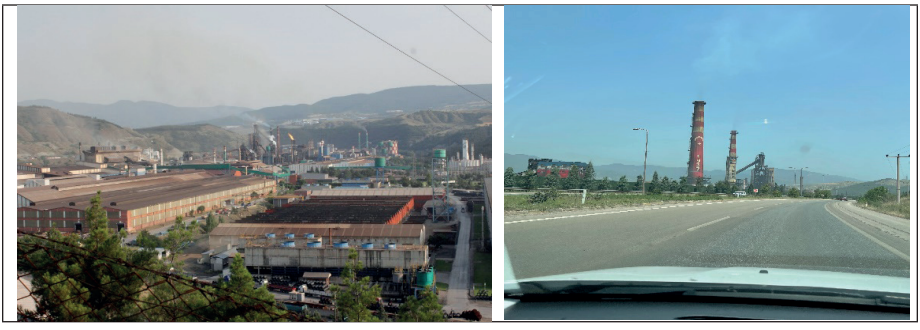
Bu çalışmaya çıkış noktası olması bakımından kent sosyolojisi literatüründe de kullanılabilecek temel soruları şu şekilde sıralamak mümkündü:

Karabük'ü özgün yapan unsurlar nelerdi? Fabrikayı hafızaya kazıyan durum nasıl tanımlanabilirdi? Kentin girişinde yer alan "Cumhuriyet Kenti" nitelemesiyle fabrika arasındaki ilişkinin mahiyeti neydi? Soruları sıralamaya başladıkça aslında kentin nasıl bir tarihsel kimliğe sahip olduğu da sorgulanıyordu. Böylece çalışma, meslek hayatına ve aynı zamanda yeni bir hayata başlamak için geldiğimiz Karabük'te, kentin girişindeki tabela ve fabrikanın hikâyesiyle başlamıştı. Otoetnografi, bu çalışma için sosyolojik bir yaklaşım perspektifi sundu. Gündelik hayatın bir deneyim alanı olarak düşünüldüğünde Karabük'ün kentsel kimliğini otoetnografik yaklaşımla betimlemek metodolojik bir tercih oldu. Mekânın gündelik hayat üzerindeki belirleyici etkisini doğrudan tecrübe edilmesine olanak sağlayan otoetnografi yöntemiyle, Karabük kent kimliğinin nasıl deneyimlediği araştırmacıların on iki yıllık Karabük kent deneyimleri üzerinden aktarıldı. Burada tarih ve bellek arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğu, mekânın kentin görsel ve tarihi kimliğini nasıl temsil ettiği, bugün neyin sürdüğü neyin sürmediği olguları araştırmacının deneyimi üzerinden analiz edilmiştir. Çalışmada "endüstriyel bellek" bu alanda yapılacak diğer çalışmalar için öncü bir kavram olarak kullanılmıştır. Potkonjak ve Alempijevic (2023)'a göre "endüstriyel bellek", kentlerin sanayi geçmişlerini hatırlama amaçlı ortaya atılmış ve sanayileşme geçmişine ait anıları yaratmanın sosyal bir süreç eylemi olduğuna atıf yapan bir kavramdır. Bu haliyle kavram, endüstriyel hafızaları paylaşan grupların şimdiki konumlarını nasıl anladıklarını ve olası geleceklerini nasıl kavramsallaştırdıklarını ortaya koymaktadır (Fentress and Wickham, 1992).

Demir ve Çelik Fabrikaları'nın temel atma tarihi olan 3 Nisan 1937, Karabük'ün kent olarak kuruluş tarihi olduğunu da söylemek mümkündür. Temel atma öncesi 15 ev, 6 samanlığın olduğu bir köy altı yerleşimi olan Karabük, Ankara-Zonguldak Demiryolu üzerinde bir istasyondu. Karabük Demir Çelik Fabrikaları'nın temeli 3 Nisan 1937'de Atatürk'ün talimatıyla İsmet İnönü tarafından atıldı ve bu küçük köy, Türkiye'nin ağır sanayi hamlesinin başladığı yer olacaktı. Böylece Karabük ilk günden itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu şehri misyonunu üstlenmiş oldu. Bu kurucu söylemin izini *Ulus Gazetesi*'nin 3 Nisan 1937 tarihli manşetinde "Endüstri Programımızın Zaferi" başlıklı haberin içeriğinde bulmak mümkündür: "Bugün Karabük'ün temeli atılıyor." Abidin Daver, Cumhuriyet Gazetesi'nin 7.04.1937 günü sayısında, Karabük'ün temsil ettiği kentsel değişimi şöyle betimlemektedir (akt. Kütükçüoğlu, 2012): "Yurdun uzak köşelerinde açılan bu fabrikalar, çöl ortasında kurulmuş birer medeniyet vahası, karanlıklar içinde ışık saçan birer medeniyet santralidir." Kuşkusuz bu vurguların araştırmacılar tarafından anlaşılması, biraz zaman alacaktı.

Türkiye Cumhuriyetin ilk yıllarında yollar, köprüler, fabrikalarla inşa edilirken, Karabük'te üretilen demir ve çeliğin başat bir unsur olarak ön plana çıktığı görülmektedir. 1980'li yıllara kadar *"Cumhuriyet Kenti"* unvanıyla

Karabük, Cumhuriyet kazanımlarının somutlaştığı yaşam alanlarından birisi olarak göze çarpmıştır. Cemal Kutay, 6 Nisan 1937 tarihli Ulus Gazetesi'nde "iki yüz nüfuslu Karabük Köyü artık bir şehir olma şuurunda" diyerek yürünecek yolun hikâyesinin ipuçlarını veriyordu. Kentin kimliğinde kalıcı iz bırakan "Cumhuriyet Kenti" ifadesinin temsiliyeti de oldukça dikkat çekicidir. Ulukavak (2015) *Cumhuriyet Kenti* kavramını ilk kez gazeteci-şair Mustafa Yanık'ın 1998 yılında yazdığı *75.Yıl-Karabük Marşı* şiirinde kullandığını söylemektedir. Sağır (2016)'a göre Cumhuriyet Kenti kavramı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren sosyoekonomik kalkınmada her yönüyle örnek olmuş veya gösterilmiş yerleşim yerlerine atıf yapmak için kullanılan bir nitelemedir. 1930-1980 arası dönem dikkate alındığında, Cumhuriyet Kenti metaforu sosyal hayat, kültürel ve ekonomik değişim süreçleriyle birlikte kalkınma sürecine giren Türkiye'nin fotoğrafını yansıtması bakımından da vurgulanmaya değerdir. Kavram, içerisinde, değişim sürecine giren bir toplumun sosyal hayatından kültürel hayatına, ekonomik ilişkilerinden mekânsal değişimlere kadar birçok gerçeklik barındırmaktadır. Bu bağlamda, Demir ve Çelik İşletmeleri'nin merkezi olması ve demirin ördüğü küçük bir Anadolu şehri olması bakımından Karabük'ün tarihsel olarak bir açık hava müzesi olduğunu belirtmek mümkündür. Fabrikanın Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki rolüne istinaden yaşayan bir "bellek ve hafıza" mekânı olması da müze tanımlamasını meşru kılar. Fabrikanın içindeki ve dışındaki tarihi yapılar, belleği canlı tutan sözlü ve yazılı kültür unsuları ile fabrikanın bütününe hâkim olan diğer kültür unsurları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş hikâyesini somutlaştıran önemli ayak izlerini oluşturmaktadır.

Fotoğraf 2. *Kent girişinde gelenleri karşılayan fabrika ve bacaları (Kişisel Arşiv)*

Kurucu Kentin İzinde

Pierre Nora (2022) süreklilik duygusunun kökünün mekânda olduğundan hareketle artık hafızayı yaşatacak alanlar olmadığı için hafıza mekânlarının karşımıza çıktığını söylemektedir. Karabük'ün Cumhuriyet döneminden bugüne elde kalan bir kent kimliği unsurundan bahsetmek gerekirse, fabrikanın süreklilik duygusunu yaşattığını söylemek mümkündür. Sanayileş-

me, günümüz modern kentlerin kimliklerini kuran temel değişim ve dönüşümleri içermektedir. Karabük'ün dışardan gelen bir insanda uyandırdığı ilk izlenim, İngiltere'de 18. yüzyılda başlayan sanayileşmenin nasıl ilerlediğine dair tarihsel bir hafızayı harekete geçirmesiydi. Dolayısıyla Karabük'te İngiltere'dekine benzer bir endüstriyelleşme deneyiminin izini sürmek mümkün görünüyordu. Demir-Çelik Fabrikası'nın kurulduğu günlerde Türkiye'nin fabrika kurulumu için İngiltere ile yaptığı ekonomik ve mimari alandaki ortak çalışmalar bu söylemi güçlendirmekteydi. Böylece Karabük'ün yaşayan bir endüstriyel belleğe sahip olduğu iddiası güçlenmektedir. Bu sahipliği güçlendiren diğer bir unsursa Karabük'ün küçük bir mahalle iken (Fotoğraf 3) fabrikanın kuruluşuyla birlikte aldığı göçlerle hızla büyümesi ve modern bir endüstri kentine dönüşmesidir.

Fotoğraf 3. *Karabük fabrika öncesinde küçük bir yerleşim yeriydi (Kişisel Arşiv)*

Karabük'ün değişimini dönemin gazetesinde Kutay (1937) şu şekilde betimlemektedir:

> "Tam saat 9'da Karabük'teyiz. Üzeri çamlarla örtülü karşılıklı iki yamacın ortasında büyük bir saha, on binlerce halk meydanın iki tarafını kaplamış (…) Bu kalabalık insana fabrikalar bittikten sonra Karabük'ü ve onun yaratacağı hareketi hatırlatıyor. Demiryolu yokken 15 haneli ve 65 nüfuslu ufak bir köy. Demiryolundan sonra evlerin sayısı 15'ten 30'a nüfus 65'ten 200'e çıktı. Günün birinde bir ziraat memuru geldi ve sulu toprakta pirinç yetişeceğini bunun buğdaydan daha karlı olduğunu, geri kalan yerlerde de sebze yetiştirirlerse çok para kazanacaklarını anlattı. Yarınki Karabük Türk endüstrisinin kan ve can damarıdır. Bu köy bugün içinde olduğu inkişafı hamleleştirerek bir kasaba bir şehir ve nihayet bir endüstri ve iş merkezi olmaya doğru yol alacaktır" (Kutay, 1937).

Karabük'ün büyük bir kente dönüş hikâyesinde fabrikanın kurulmasıyla başlayandemografik hareketliliğin önemli bir etkisi olmuştur. Literatürde sanayileşmenin göçlerle birlikte kentlerin sosyal ve kültürel yapısını değiştirdiği tartışmalarına atfen Karabük'ün de benzer süreçleri yaşadığını söy-

lemek mümkündür. Bu yönüyle Karabül'teki endüstri, aynı zamanda kentsel belleğin taşıyıcısına dönüşmektedir. Karabük'ün göçlerle dönüşen yapısına atfen Öktem (2004)'in kullandığı "fabrikayla yaşam alanlarının oluştuğu" vurgusu endüstriyel kentlerin yaşadığı tarihsel ortaklığı göstermesi bakımından önemlidir. Bahse konu göçlerle ilişkili bir diğer çalışmada (Özkan, 2010) Karabük'ün sanayi sonrası gelişiminde göçlerin etkisi göçle gelen işçi adayları üzerinden vurgulanmaktadır. Özkan çalışmasında Karabük'e gelen ilk işçilerin 1930 yılında demiryolu inşaatında çalışmak üzere geldiklerinden bahsederken bu işçilere dönük kalıcı konutlar yapılmadığından kentteki değişimlerde birer aktör olmadığından bahsetmektedir. 1937 yılında fabrikanın inşaatıyla birlikte ikinci işçi grubunun kente geldiğinden bahseden Özkan, kentsel büyümenin de böylece başladığına vurgu yapmaktadır. Karabük'ün toplumsal yapısını etkileyen ilk göçler 1938 yılında Artvin ve Erzurum'dan yapılmıştır. Fabrikadaki işçi sayısı ilk göçten birkaç sene sonra yaklaşık dört katına çıkmıştır. 1944 yılında fabrikada çalışan işçi sayısının 3812 olduğu görülmektedir. Fındıkoğlu (1961) Karabük'ün sosyo-iktisadi hayatını ele aldığı çalışmasında bu işçilerin geldikleri yerlere göre dağılımlarını şu şekilde sıralamıştır.

Tablo 1. Karabük'e Gelen İlk İşçilerin Dağılımı

Bölge	**Sayı**
Trakya	58
Ege	453
Doğu Anadolu	160
Orta Anadolu	706
Kuzey Anadolu	2346
Doğu Akdeniz	62
Türkiye Dışı	27

Barlas'ın (1971:7) aktardığı bilgilere göre gelen işçiler Erzincan'ın Yusufeli ve Erzurum'un İspir kazalarındandır. İlk işçilerin temel özelliği fırınları döşeyecek tuğla ustaları olmalarıdır. Bunlar İngilizler yanında çalıştıktan sonra 4-5 ay İngiltere'ye gönderilmişlerdi. İngiltere ile kurulan ilişkiler, sanayileşmenin doğasına uygundu. 18.yüzyılda İngiltere'de başlayan, daha sonra bütün Avrupa'ya yayılan bir değişim ve dönüşüm sürecinin adı kabul edilen sanayileşme; ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde başlı başına sosyolojik bir vakadır. Sanayileşmeyi önemli kılan ölçütler, göç ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşmedir. Burada hareketle sanayileşmeyi, bahsi geçen bu iki ölçütü toplumsal hayatın bir gerçeğine dönüştürmesi olarak tanımlamak da mümkündür. Çünkü göçler, kırsal alanlardan tarım uğraşısını bırakarak kentlere doğru akan insan yığınlarını gündeme getirmiştir. Bu kitleler, aynı zamanda sosyal ilişkilerden kültürel hayata, mekânsal değişimlerden siyasi değişimlere kadar birçok alanda değişimin ana aktörleri olarak rol almışlardır. Kentleşme kavramı ise aynı

kitlelerin kendilerine açtıkları yaşam alanlarıyla gündeme gelmiş, varolan kültürel ve sosyal dokunun üzerine yenilerinin eklemlenmesiyle kendisini meşrulaştırmıştır. Bu eklemeler, kuşkusuz mekânsal alanın tarihle bağının kopmasına ve geleneksel hayatın ya da kültürel kodların çözülmesine kaynaklık etmiştir. Türkiye, dünyada olduğu gibi aynı süreçleri yaşamış ve değişimlerden etkilenmiş bir toplumsal değişme sürecine sahiptir. Türkiye'de özellikle 1930 sonrası kentsel dokuyu belirleyen en temel süreçler, kuşkusuz sanayileşme, sanayileşmenin getirdiği göçler ve her ikisinin de yarattığı değişimler olmuştur. Sanayileşme ve göçler, mekânların biçimlenmesinden sosyal hayatın değişmesine, kültürel sentezlerden kimlik farklılıklarına kadar pek çok sonucun ortaya çıkmasını etkileyen nedenlerin başında yer almıştır. 1920'li yıllarda yaklaşık 13 milyon nüfusa sahip gelişmemiş bir tarım ülkesi görünümünde olan Türkiye, köylü oranının yaklaşık %85'lere yakın olduğu bir konumdadır (Silier, 1981). Kütükçüoğlu'nun (2012) aktardığı bilgilere göre 1935-1950 yılları arasında Karabük'ün nüfus dağılımı şu şekildedir:

Tablo 2. 1935-1950 Yılları Arasında Karabük Demografik Yapısı

Yıl	Sayı
1935	100
1938	2294
1940	6825
1945	10782
1950	9778

Bu dönemin en belirgin iki özelliği vardır. Birincisi İzmir ve İstanbul'da yoğunlaşan sanayinin yok denecek kadar az olmasıdır (Altan, 1986). İkincisi ise Osmanlı'dan devralınan yükümlülüklerdir. Savaşların etkisiyle üretim azalmış, enflasyon üst seviyelerde ve en önemlisi de savaşlar nedeniyle eğitilmiş insan gücünün büyük bir bölümünün yitirildiği bir dönem olmuştur. Buradan bakıldığında yeni kurulmuş olan Cumhuriyet Türkiye'sinin, Osmanlı'dan devraldığı ve içerisinde yer aldığı sosyal ve ekonomik mirasın oldukça karamsar bir tablo çizdiği görülmektedir. Kalkınmaya dönük ekonomik politikaların belirlenmesinde 1923 yılında İzmir'de yapılan I. Türkiye İktisat Kongresi önemli bir adım olmuştur. Atatürk'ün bu kongrede yaptığı konuşma ve kongre sırasında alınan kararlar, ekonomik gelişme ve ağır sanayi hamlesinin uygulanmasında belirleyici olmuştur. Her ne kadar "ana çizgileriyle dileklerden ibaret olsa da bu dönemin başlangıcında egemen olan iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil etmesi bakımından" (Boratav, 1988) I. İzmir İktisat Kongresi oldukça önemli kabul edilmiştir. 1929 yılındaki dünya ekonomik krizinin etkisiyle devletçiliğin aktif olarak uygulandığı bir sanayileşme ve kalkınma hamlesinin başlatıldığı görülmektedir. Özellikle 1934-1938 yılları arasında uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı döneminde, Zonguldak Kömür Şirketi ve İzmir Telefon Şirketi gibi şirketlerin kamulaştı-

rıldığı ve yerli hammaddeyi kullanacak sanayi kuruluşlarının teşvik edildiği bir dönem olmuştur (Bkz. Yücel, 2014). 1921 yılında ülkedeki 1298 maden imtiyazının ancak 259'u devlete diğerleriyse yabancılara aitti. 1 Ocak 1913 tarihinde Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkati ile sanayiyi canlandırma politikalarına geçiş yapılmıştır (Kepenek, 2019). Dönemi anlatan raporlara politikaların hazine arazisi desteği, yurtdışından getirilecek malzemelerde vergilerde muafiyet ve fabrika kuruluşu sırasında oluşacak vergiler ve harçlardan muafiyetin uygulandığı dikkat çekmektedir (Sanayi Bakanlığı, 1973).

Karabük'ün modern görünümlü bir kent olarak ön plana çıkması, Cumhuriyet döneminin perspektifinden kalkınma ve ilerleme idealizmini de temsil etmektedir(Kalyoncu, 2007; Kaya, 2011). Cumhuriyet Kenti ifadesinin kurucu felsefesi bu temelden beslenmektedir. Karabük'ün kurucu hikayesinin sanayileşmenin getirdiği mekânsal dönüşümleri içermesi bakımından da oldukça önemlidir. Bu deneyim, Türkiye'nin kent tarihini merkezden uzakta okumak anlamına gelmektedir. Merkezden uzaklığa yapılan vurgu, I. İzmir İktisat Kongresi'nde kalkına politikalarının merkezi ilkesi olarak ön plana çıkan bölgelerarası eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasının hedeflenmesiyle ilişkilidir. Buna göre önce kırsal kesimin refah seviyesinin yükseltilmesi sağlanacak arkasından kalkınma ve sanayileşme hamleleri gerçekleştirilecekti. Kuşkusuz Lozan Anlaşması hükümlerince Osmanlı döneminin gümrük ağından 1928 yılında çıkılmakta ve sanayiyi koruyacak kanun da aynı dönemde çıkartılmaktadır (Sağlam, 1977; İnan, 1989; Georgeon, 2006). Kalkınma ve ilerlemeyi merkeze koyan Cumhuriyet dönemi anlayışı modernite projesiydi. Proje toprağa bağımlı kırsal bölgelerde yaşayan insanların, sanayileşmeyle birlikte kentle göç etmesini temsil etmekteydi. Böylece kentleşme hızlanmış, kentlerde yaşamaya başlayan insanlar için de sosyo-kültürel olarak kentlileşme kavramı ortaya çıkmıştı (Tekeli, 2009). Yılmaz (2004)'ın vurgusuyla sanayileşmeyle kentleşme ortaya çıkmakta ve bu sürecin itici gücünü de göçlere bağlı gerçekleşen nüfus hareketleri oluşturmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde devlet ayrım yapmadan her bölgeye yatırım yapmaktadır. Karabük'ün ağır sanayiin merkezi seçilmesi ise Sümerbank ve Erkan-ı Harbiye temsilcilerinden oluşan kurulun, Alman ve Sovyet uzmanlarca hazırlanan raporlara istinaden birkaç ilkeden hareketle gerçekleştiği görülmektedir. Karabük, maden havzalarına yakın, demiryolu güzergahı üzerinde, işçi yerleşmesine uygun ve jeolojik bakımdan ağır endüstriye de uygun bir yerdedir. Kuşkusuz burada coğrafi ve fiziki mekânın kent tarihini nasıl belirlediği görülmektedir. Kuşkusuz yıllar içinde Demir-Çelik fabrikasının etkisi ve desteğiyle Karabük'te yan sanayiler ortaya çıkmış ve çeşitli özel haddehaneler kurulmuştur. Bu değişimlere bağlı olarak sürekli gelişen bir ticaret hayatının varlığı da kenti dönüştürmeye başlamıştır (Fındıkoğlu, 1961; Bilgiseven, 1961). Böylece kent kimliğini tanımlayan temel araçlar, Karabük'ün sosyo-ekonomik hayatındaki değişimlerle paralel ilerlemiştir.

Örneğin Yenişehir'de fabrikada çalışan işçiler, memurlar, mühendisler için ayrı sosyal tesisler yapılmıştır. Düğünler, nişanlar vb. toplumsal eğlence biçimlerinin de bu lokallerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Yenişehir'de bir kapalı sinema ve yaz aylarında açılan açık sinema alanı yapılmıştır. Bu iki sinema salonunda zamanın filmleri, konserler ve şehre gelen gösteri gruplarını burada takip etmek mümkün olmuştur. Ayrıca Karabük'te bir çim saha yapılmış ve spor kulübü ile kentte önemli bir spor etkinlik alanının da oluşmaya başladığını söylemek mümkündür. Karabük'te kent yaşamı ile karşılan halk hem bu yaşama ayak uydurmaya hem de buradaki yaşamı geldikleri yerlere götürmeye çalışmışlar, böylece kentten kırsal alana doğru bir kültürlenme süreci başlamıştır (Kaştan ve Demirci, 2010). Keleş (2002) kentleşmeyi tanımlarken kullandığı "sanayileşme ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak kentin büyümesi, toplumsal işbölümünün karmaşıklaşması, uzmanlaşmanın ortaya çıkması ve insan davranışlarında ya da ilişkilerinde meydana gelen özgün dönüşümlerin gerçekleşmesi" argümanlarının Karabük'ün deneyimiyle özdeştir. Karabük'ün sanayileşmesinin özgünlüğü, erken Cumhuriyet döneminde devletçiliğin sanayileşme ve modernleşme süreçleriyle pratiğe dökülmesinden kaynaklanmaktadır.

Karabük Demir Çelik Fabrikalarının temel atma töreninde (3 Nisan 1937) dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün basına yansıyan söylemi "Cumhuriyet Kenti" imajının karşılık geldiği yeri göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır.

> Karabük Demir Çelik Fabrikaları ile memlekete müessese yapmakla kalmıyoruz. Cumhuriyetçi ve milliyetçi Türkiye'nin manevi ve ictimai bir medeniyet ve kültür müessesini de meydana getirmiş oluyoruz. (Ulus Gazetesi,3.04.1937).

Behçet Kemal Çağlar ile Faruk Nafiz Çağlar'ın sözlerini yazıp Cemal Reşit Rey'in bestesini yaptığı "10. Yıl Marşı"nı dinlerken Karabük'ün "şiirin yaşayan bir kenti" olduğu duygusu güçlenmektedir. Çalışkan(2003)'a göre Cumhuriyet döneminin Osmanlı Devleti'nden bağımlı bir kentsel ilişki, güçsüz bir belediyecilik ve mikro planlama pratikleri devraldığını söylemektedir. Cumhuriyet döneminin kurucu ilkesi ise bağımsızlık ve ulusal kalkınmacı hedefleri öncelemekti. Bu öncelik Anadolu yerleşimlerinin "demir ağlar politikası" ile birbirine entegre edilmesine neden olmuştur. Böylece demir ağlar söylemi Çalışkan'a göre (2003) Türkiye'nin azgelişmişliğinin anlamlandırılabileceği çevreden merkeze doğru "ulusalcı bir yol" olarak konumlandırıldığına değinmektedir. Falif Rıfkı Atay'ın fabrikanın temel atma törenindeki konuşmasında yer alan "bir memleketin bir istiklal endüstrisi vardır, bu istiklal endüstrisisinin temeli demir ve çeliktir" söylemi "demir ağlarla yurdu örme politikasının" çerçevesini temellendirmektedir. Böylece Onuncu Yıl Marşı'nda geçen "demir ağlarla ördük ana yurdu dört baştan" dizesiyle anlatılan Cumhuriyet tarihini iki yönlü okumak gerekir. İlk okumada Yıldırım

(1996)'ın vurguladığı bağlamıyla demiryolları politikasıyla bütün Anadolu'nun ulaşım ağıyla birleştirilmesi noktası karşımıza çıkar. Bu dönem "bir karış fazla şimendifer" milli vahdet, milli mevcudiyet ve milli istiklal meselesi olarak ele alınmaktadır. Örneğin Ankara-Filyos Demiryolu projesinde 1932 yılında Karabük istasyonu inşa edilir (Ayten vd., 2010; Kütükçüoğlu, 2012). İlk trenin Karabük istasyonuna gelişiyle bölgenin imarı ve ekonomik kalkınması başlamıştır. Demir ağlarla yurdun örülmesinin ikinci okuması kuşkusuz sanayileşme ve kalkınma hamlesidir. Nitekim fabrikanın Karabük'e yapılması ve göçlerin başlayarak nüfus yoğunluğunun oluşması, sonrasında diğer kentlere örnek olacak şekilde okulu, sineması, lokalleri, parkları, caddeleri, dinlenme yerleri ile düzenli bir kent tipolojisi çizmiştir (Aydemir, 1999).

Bu alt okumalar aslında Türk modernleşmesinin tipik bir formuna da karşılık gelmektedir. Sanayileşme aslında Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortasına doğru başlamış modernleşme hareketinin devamı olarak görünmektedir. Sanayileşme aynı zamanda bir gelişme stratejisi tercihini de temsil etmektedir. Georgeon (2006) çalışmasının devamında Tanzimattan beri ekonomik gelişme tartışmasının önceliği tarım mı yoksa sanayi mi sorusundan hareketle ilerlediğine dikkat çekmektedir. Sanayileşme tartışmasının aynı zamanda bağımsızlık kavramıyla paralel ilerlediğine dikkat çeken Gergeon, Kemalist aydınlar ve yöneticiler, ülkenin askeri ve diplomatik zaferle elde edilen bağımsızlığın ancak ekonomik bağımsızlıkla güvence altına alınabileceğini düşünmektedir. Osmanlı Devleti'nin İngiliz liberalizmin tutsağı olduğu, Osmanlı sanayisiyle zanaatlarının sanayi devrimi Avrupa'sının mamul maddelerinin istilasıyla yıkıldığı, bunun da imparatorluğun ekonomik ve mali alanlarda tam bağımlılık içine düşmesine yol açtığı kanısındadırlar. Sadece sanayileşme, Türkiye'yi Avrupa Sanayi üretimine başvurma zorunluluğundan kurtararak, bu bağımlığı kırabilirdi. Bağımsızlık vurgusuyla ilişkili *Ulus Gazetesi*'nin 2 ve 3 Nisan 1937 tarihinde çıkan sayılarda Karabük Demir Çelik İşletmelerine dönük yapılan haberlerde tarihe atfen "Türklerin çok eskiden itibaren demire aşina olduklarına" vurgu yapılırken "makine" ve "silah" teknolojisinin hammaddesi demiri işleyecek olmanın Türkiye için dünya karşısında bir güç olacağına değinilmiştir. Böylece fabrikanın varlığına "bağımsızlaşma" gözüyle bakıldı ve Cumhuriyet Kenti imajı bağımsızlaşmayı ve uluslaşmayı temsil etmektedir. Bu bağlamdan hareketle endüstriyel belleğin erken cumhuriyet döneminde vatandaşlık inşası için kullanıldığını ileri sürmek yerinde olacaktır. *Ulus Gazetesi*'nin 4.4.1937 tarihli sayısında Falih Rıfkı Atay durumu şu şekilde betimlemiştir:

> "Karabük'te Türk demir ve çelik endüstrisinin temellerini atarken iki noktayı düşünmeliyiz. Biri örs ve çekicisin sırlarını yakından tanıyan en eski millet olduğumuzdur. Uyum sağlamak mirasla alakalıdır. İkinci nokta Karabük Demir Çelik Endüstrisine şüphesiz mütevazı maksatlarla başlıyoruz. Ancak gıdanın özü buğday olduğu gibi milli

müdafaanın temeli demir ve çelik olduğunu unutmuyoruz. Bir milletin hürriyeti ne buğdaysız ne çeliksiz inanca altında bulunabilir."

Karabük'ün demir-çelikle başlayan kent tarihine ışık tutan çalışmalardan birisini hazırlayan tarihçi/yazar Mehmet Kütükçüoğlu (2012), Atay'ın ve dönemin aydınlarının demir-çelik ile ilgili tespitlerden ilhamla fabrikanın kuruluşunu "Atatürk'ün bir anlamda Türk'ün Ergenekon'dan ikinci çıkışına önderlik ettiğine"[1] vurgu yapmıştır. Öyle ki *Ulus Gazetesi*'nin 4.3.1937 tarihli sayısında "Türk işçiler" ve "Türk malzemesi kullanımı" vurgularıyla "Türklük" üzerinden milliyetçilik ve bağımsızlık vurgularının üst düzey bir anlatıma ulaştığı görülmektedir. Ancak Gergeon (2006) bağımsızlık saplantısının Kemalistleri ekonomik açıdan kendi kendine yetmeyi bir ülkü haline getirme noktasına sürüklediğinden bahsetmektedir. "Ülkü"nün Karabük kent tarihi içinde farklı bir yönü de bulunmaktadır. "Fabrikalar kuran fabrika" olarak devasalaş(tırıl)an *Karabük Demir Çelik Fabrikası*'nın yapımı yaklaşık 2,5 yıl sürmüştür. Yapımında ilkel teknolojinin kullanıldığı fabrikada ilk sıvı demir, 10 Eylül 1939 tarihinde adı "Fatma" koyulan ilk yüksek fırından çıkar. Kadın doğurganlığına atıfla fabrikanın büyük yüksek fırınlarına kadın isimleri verilmiştir. Fatma'dan sonra kullanılan kadın isimleri "Zeynep" ve "Ülkü" olmuştur (Kütükçüoğlu, 2012). Bu yüksek fırınlardan çıkan demir-çelik daha sonraları "Afşin-Elbistan Elektrik Santrali, Petkim, Seydişehir Alüminyum Tesisi, Karakaya Barajı, Fırat köprüsü, Pendik Taşkızak ve Alaybey Tersaneleri, Ereğli Demir Çelik ve İskenderun Demir Çelik Tesisleri, TRT ve PTT'nin 19 adet Radyo-Tv anten kulesi, çay fabrikalarının 64 ünitesi, 9 tane şeker fabrikası, 7 çimento fabrikası, ETİBANK işletmelerinin bir kısmı ve bazı askeri tesislerin kurulmasında" aktif rol oynamıştır (Yuva, 2017; Kiper, 2010; Ulubay, 1951; Ulubay, 1952).[2] 4 Kasım 2015 yılında Karabük'te büyük bir tören yapılmıştı ve törenin kahramanı ilk yüksek fırın "Fatma" idi. 10 Eylül 1939'da ilk *Türk Demiri*'nin elde edildiği Fatma isimli yüksek fırına ait taşıyıcı ayaklardan üç adedi, belleği yaşatma adına yüksek fırınlar bölgesine monte edilerek düzenlenen törenle açılmıştı. Yüksek fırınların bir kadın tarafından ateşlenmesi, fırınlara üretkenliğin ve doğurganlığın simgesi olan kadın adlarının verilmesi dünya üzerinde ritüeldir (Ulubay, 1951; Ulubay, 1952). Gelenek, Demir Çelik fabrikasında bir işçinin kız kardeşi "Fatma" tarafından ateşlenerek sürdürülmüştü. Fatma Yazıcı, Belenköy'den fabrikaya gelmiş, fırını ateşlemiş ve fırına kendi adı verilmişti.[3]

1 Mehmet Kütükçüoğlu'nun yüksek lisans tezi olarak hazırlayıp daha sonrasında kitap olarak yayınlattığı *Türkiye'nin İlk Ağır Sanayi Kenti Karabük: Milli Şef Döneminde* çalışması, Karabük'ün kent tarihi ve endüstriyel belleği bağlamında öncü çalışmalardan birisidir. Kütükçüoğlu'nun bahse konusu tespiti için ayrıca bkz. http://karabukmeydanhaber.com/huseyin-karatas-yazdi-turkun-ergenekondan-2-cikisi/

2 https://www.aydinlik.com.tr/koseyazisi/fatma-zeynep-ve-ulkunun-karninda-buyuyen-turk-sanayisi-68647#:~:text=Uzun%20do%C4%9Fum%20sanc%C4%B1lar%C4%B1%20sonunda%20cumhuriyetin,y%C3%BCksek%20f%C4%B1r%C4%B1nlar%C4%B1na%20kad%C4%B1n%20isimleri%20verilmi%C5%9Ftir.

3 https://www.adanafikirplatformu.org/yazi.php?id=511

Endüstriyel Belleğin İzinde Bir Kentin Tarihinden Serencam

Arnet (2020) 1850'li yıllarda çoğu kentte inşa edilen sanayi alanları, 21.yüzyılın kent dokusunun tarihsel temellerini oluşturduğuna değinmektedir. Yazar bu tespitinden hareketle günümüzde terkedilmiş ve bozulan eski sanayi alanlarının iyileştirilerek terkedilmiş ve bozulan eski sanayi kentlerinin iyileştirilerek çağdaş kentlerin zenginleştirilmesine yönelik önerilere ihtiyaç duyulduğu vurgulamaktadır. Aslında Karabük için endüstriyel bellek, kent kimliğinin araştırılmasında ve tartışılmasında kullanılması gerekli önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Karabük'ün 1937 yılından itibaren büyüyerek gelişme seyri 1980'lerde neo-liberalizm politikalarıyla sarsılmış, 1995 yılında il olmasıyla birlikte de farklı bir tarihsel evreye geçmiştir. Özellikle Demir Çelik Fabrikaları'nın özelleştirilmesiyle Karabük'ün sanayi kenti olmasının eski anlam ve değerini kaybetmeye başladığı görülmektedir. Göç alan bir kent, 1995 yılından sonra hızla göç vermeye başlamış ve nüfusun giderek azaldığı bir döneme evrilmiştir. Araştırmacılar 2010 yılı öncesini deneyimlememiş olsalar da uzun yıllar edindikleri tecrübe, literatürden de hareketle 1995 sonrasını post-endüstriyel dönem olarak isimlendirmelerine kaynaklık etmiştir. Post-endüstriyel dönemin en dikkat çeken özelliği fabrikanın özelleştirilmesiyle birlikte endüstriyel belleğin ve bu belleği oluşturan alanın kaybolma riskiyle karşılaştığının keşfidir. Karabük'te kent kimliğinin tutunduğu temel alan olan fabrikanın özelleştirilmesiyle ona ait yaşam alanlarının da yok olmaya başladığı görülmektedir. Lynch'in(1690) "uzmanlaştığı tek bir ekonomik faaliyetin gelişmesi sayesinde geçmişte gelişen kent" olarak tanımlanabilecek Karabük, yazarın "bu faaliyetlerin ortadan kalkmasıyla da gerileyen şehir" tanımlamasına uymaktadır.

Karabük'ün büyüyen ve gelişen kent geçmişini şu şekilde özetlemek mümkündü. 1937 yılından sonra Karabük köyünde hızlı bir gelişme yaşadığı sıklıkla dile getirilir, 1941'de Safranbolu'ya bağlı bucak, Mart 1953'te 6068 sayılı yasa ile ilçe olan Karabük, 1995 yılına kadar bir ilçe olarak kayda geçmiştir. 1994 yılında Demir Çelik işletmelerinin özelleştirilmesi süreci sonrasına denk düşen Haziran-1995 içerisinde 550 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Türkiye'nin 78. ili olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta 1995 yılına kadar Cumhuriyet Kenti olarak kabul edilen Karabük'ün "ilçe" olarak Türkiye'de oynadığı öncü roldür. Zonguldak'ın ve Safranbolu'nun tarihsel geçmişlerinden kaynaklı baskın kentsel kimliklerine rağmen Karabük'ün sahip olduğu tarihsel geçmişle adı geçen kentlerin de önüne geçtiğini söylemek mümkündür.

Karabük'ün kuruluş süreciyle ilişkili pek çok farklı anlatımlar mevcuttur. Kalyoncu (2007) Karabük adının "bük" kelimesinin önüne "kara" etiketi getirilerek oluştuğunu söylemektedir. Herhangi bir internet tarayıcısına "Karabük" yazılsa karşımıza çıkan ilk temel bilgi isimleştirmeyle ilgili aktarımlardır. Ayrıca bu bilginin Karabük'te yaygın bir "şehir efsanesine dönüş-

tüğü"nü de söylemek mümkündür. Araştırmacıların insanlarla kurdukları ilk etkileşimlerde Karabük'le ilgili en sık duydukları konu buydu. Dolayısıyla "kara" ve "bük" kelimelerinin kent belleğinde hem yaygın bir zemine sahip olduğu hem de tarihsel kökenleri hatırlatması bakımından dikkat çektiği görülmektedir. Aslında tarihsel kaynaklarda Karabük adlandırmasının bölgeye yerleşen Türkmen topluluğundan geldiği konusunda görüşler de bulunmaktadır (Yazıcıoğlu ve Al, 1982; Kalyoncu, 2007; Kütükçüoğlu, 2012). Ancak bu görüşlerin bellekte kalıcı olmaması, muhtemelen "Kara" ve "Bük" birleşiminin yarattığı "Karabük"ün Cumhuriyet Kenti kimliğinin insanların gündelik hayatında daha kolay hatırlatıcı olmasıyla ilişkilidir. Karabük'ün coğrafi konumu ve üzerinde bulunduğu jeolojik alan mekânsal ilişkilerin bireyler üzerinde bıraktığı kalıcılığın gücünü göstermektedir. İlk iz, Karabük'ün iki çayın(Soğanlı ve Araç Çayı) birleşiminden önce oluşan "büklüm-bük" içinde yer almasıdır. İkinci iz halk tarafından burada yetişen bitkiye verilen "karaçalı" adının Karabük ile özdeşleştirilmesidir (Özcağlar, 2019; Tuncel, 2001; Kütükçüoğlu, 2012; Tümertekin, 1954). Bölgede "bük" kelimesinin çalılık ve böğürtlen alanlarında yetişen bitki olduğu, çalılık ve fundalıkların karaltısı anlamına geldiğini vurgulayanlar da bulunmaktadır (Karatay, 2008). Mister Makenzi'nin "burasını tabiat bir büyük endüstri merkezi olmak için yaratmış" söyleminden hareketle Cemal Kutay, 6 Nisan 1937 tarihli *Ulus Gazetesi*'ndeki yazısında Karabük'ün hikayeleştirilmesini şu şekilde yapar:

> "Buranın çok yakınında bir su geçiyor ki ismine 'Soğanlı Su' diyorlar. Bu isim bu suyun kıyısında bol soğan ekilmesinden verilmiş imiş. Bir köylünün söylediğine göre de sudan soğan kokusu da varmış. İşte bu suyun etrafının yalayarak geçtiği ve üzerinde fabrikaların kurulacağı geniş sahanın içinde bir gömü yani define saklı olduğu buralarda söylenir dururmuş. Hatta geçen sene burada ilk keşifler yapıldığı ve Sümerbank binası için temel atılmaya başlandığı zaman, bu kazının gömü için yapıldığı yayıntıları da çıkmış. Bir gömü efsanesinin nasıl hakikat olduğuna dikkat ediniz. En zengin hayalli bir Karabüklü bile toprak altındaki muhayyel bir altın küpünün fabrikalar kadar zengin ve tükenmez bir define olduğunu nasıl düşünülebilir?"

Kevin Lynch *Kent İmajı* isimli çalışmasında bir kentin kimliğini bellekte bıraktığı izle anlamlandırmak gerektiğine değinmektedir. Ayrıca kent genelinde, kişisel imgelerin çakışımından doğan bir toplumsal imge bulunduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle toplumsal imge, ortak ihtiyaçlar, fikirler, geçmiş ve kültürel paylaşımlar gibi ortak noktaları içinde barındırmaktadır (Lynch, 1960; Pocock ve Hudson, 1978). Kent kamusallığını içeren bellek çalışmalarında toplulukların inşasında paylaşılan deneyimlerinin ya da bu deneyimlere aidiyet duymanın önemine vurgu yapılmaktadır (Olick ve diğerleri, 2011; Assman, 2008; Margalit, 2002). Halbwachs (2017) kolektif ve bireysel hafıza üzerine yaptığı çalışmalarında belleğin üretilmesine ilk önce imgelere

ihtiyaç duyulduğuna değinmektedir. İmgeler, kentin hafızasında kamusal alanın oluşmasında aktif bir rol de üstlenmektedir. Bu bağlamda Karabük'ün belleği için "fabrika" ve onun etrafında oluşan "mekân" endüstriyel belleğin temel iki öğesidir. Burada imgelere yapılan vurgu, Karabük'ün sanayileşmeyle birlikte köylerden, mahallerden, çevre bölgelerden ve başka illerden aldığı göçler ve nüfusunun neredeyse tamamının göçmenlerden oluşmasıyla da ilişkilidir. Göçmenlik, aynı zamanda Karabük'teki kent kültürünün melez unsurlardan oluştuğuna işaret etmektedir. İmgeler, kurucu hafızanın oluşması için farklı kültürleri biraraya getiren kentsel alana gönderme yapmaktadır. Fabrika işçisi olmak ve benzer gündelik hayat pratiklerini sürdürmek, bu ortaklığın temel kurucu tipolojilerini oluşturmaktadır. Halbwachs (2017) hafızanın öğretilmiş tarihe değil, yaşanmış tarihe dayandığını söylemektedir. Tarih dendiğinde olayların ve zamanların kronolojik olarak birbirini takip etmesi değil, bir dönemin ayırt edilmesini sağlayan şeyin anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Bu durum, *Fikret Gökçe'nin, Karabük Postası Gazetesi*'ndeki *Ankara Mektubu*- "Tarihsel onur / ulusal gurur / işte ağır sanayi / Karabük budur" başlıklı yazısında şöyle dillendirilir (akt. Ulukavak, 2017).

> "...Karabük'ün geçmişi 'ilk'lerle doludur. Cumhuriyet'in ilk kurulan kentidir Karabük; ilk ağır sanayi merkezidir Karabük. Okul-fabrika ilişkisinin gerçekleştirildiği, Çırak Okulu, İş ve Tekniker Okulu örnekleriyle, bugün bile çok aranan ara elemanın yetiştirilerek hemen üretime sokulduğu ilk yerdir Karabük. Kurtuluşu değil, kuruluşu kutlanan tek şehirdir Karabük. İlk özel sektör çelik sanayiciliğinin başladığı merkezdir Karabük. Bundan 50 yıl kadar önce Ahmet Usta mevkiinde kayak, Yenişehir'deki kortlarda tenis ve D.Ç. Spor Kulübü'nde futbol, güreş ve kılıç sporunun yapıldığı, sporda da öncü olan bir kenttir Karabük. Bugün dillerden düşmeyen 'toplu konutçuluk' kavramının bilinmediği dönemlerde, bundan tam 45 yıl önce toplu konutçuluğu 5000 Evler'de hayata geçiren insanların memleketidir Karabük..."

Karabük'ün ilklerin merkezi oluşu, Cumhuriyet dönemi kent mimarisinde öncü rolüyle de yakından ilişkilidir. Karabük'ün imarında bilinçli ve planlı yapılan uygulamalar dikkat çekmektedir. Kalyoncu (2007) 1938-1960 yılları arasında Karabük'ün Türkiye'de "en modern kentlerden birisi" kabul edildiğini söylemektedir. Kent tasarımı, gündelik hayatın mekânsal planlamasını ve gittikçe artan nüfus yoğunluğunun organize edilmesini içermektedir. Nihat Özgören'in 1947 yılında "Demir Çelik Fabrikalarını ve Çevresini Tanıyalım" başlıklı yazısında eski ve yeni Karabük'ün farkını şu şekilde anlattığı görülmektedir (akt. Kütükçüoğlu, 2012):

> "Karabük köyü bir dere kenarında eski haliyle karşımda boyun bükmüş dururken, civarına inşa edilen Türkiye'nin cihanşümul Demir-Çelik Fabrikalarını görüyor ve insanoğlunun nelere kadir olduğuna şaşırıyordum…Fabrikaların kurulduğu sahadan iki kilometre

> kadar uzakta güneşin doğduğu cihete nazır, arkası çamlıklarla örtülü Yeni Şehir Mahallesi… Apartmanlar, Memurun tipi evler ve işçi tipi evler olmak üzere üç kısma ayrılmıştır…Yenişehir'in modernliğinden bahsetmiştim. İlk ve Orta Okulu, okuma odası, Kulübü, sineması, bekar memurları için Tabldotu, Pansiyonu, Tenis ve Voleybol sahaları, oldukça büyük iki parkı, hastane ve eczanesi, her türlü ihtiyacı karşılayabilen bir bakkaliyesi ve kasap dükkânı, mahrukat deposu, mücedded bir camii ve son günlere kadar da açık bulunan Yerli Mallar mağazaları mağazası da içine alan bir mahalleye pek tabi modern tesmiyle etmekte kendimi haklı buluyorum."

Cengizkan (2004), Karabük'te yapılan mimari tasarımda kır ve kent konutları gibi fiziki çevreye bağlı farklılıklarda dayanan konut tiplerinin yanında, işçiler, memurlar, yöneticiler ve yoksullar gibi sınıfsal topluluklara ayrılmış konut tiplerinin de ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Kuşkusuz burada "çeltik tarımından çelik sanayisine geçiş"i temsil eden fabrikanın "cumhuriyetin heybetli bir eseri" (Demir ve Çelik, 1951) olarak "köylü, çiftçi ve işçi sınıfı" üçlemesinde farklı bir deneyim ortaya çıkardığı görülmektedir. Kutay(1937) *Ulus Gazetesi*'ne yazdığı baş yazıda süreci şöyle özetlemişti:

> "Devlet bir sene evvel Karabük Demir Çelik Fabrikalarının kurulacağı yeri neler yapacağını, nasıl çalışacağını ve hatta fertlere düşen vazifeyi ve tek bir cümle ile bu koca tesisin işler halindeki hüviyetini tamamıyla tespit etmiş bulunuyordu. Her yeni endüstri eser muhitine refah medeniyet ve bütün memlekete haz ve kuvvet verir. Tören sırasında açılan pankartlar bu durumu özetlemektedir: Demiri yeryüzünde ilk bulan kullanan yayan Türktür; devletin yapıcılık kuvvetine inanan herkes için Türk inkılabı cihanda ileri gidişin bir remzidir."

Kaya (2011) işçi konutlarının modern bir yaşam tarzının devamı için yapıldığını söylerken, bu konutların devlet kanalıyla yapılmasının da cumhuriyetin kalkınma ideolojisiyle oldukça uyumlu olduğunu söylemektedir. Fabrika mülkiyetinde yer alan konutların yarısına yakını alt ve orta kıdem işçiler için yapılmıştı ve genellikle asgari ihtiyaçları karşılayacak şekilde küçük ve basit, blok düzende ya da bahçeli tek katlı olarak *Yüz Evler, Dere Evler* ve *Çamlık Evleri* olarak inşa edilmiştir. Onur (2021)'un aynı çalışmasında bahse konu mahallelerin üst kıdemdeki memurların, mühendislerin ve yöneticilerin barınma alanlarından ayrı yerlere konumlandırıldığından bahsetmektedir. Genel müdür ve misafir evlerinin mahallenin girişinde manzaraya hâkim bir noktada yer alırken, bunların yanından müdür evleri de bulunmaktadır. Sonrasında sırasıyla mühendisler, ustabaşılar ve işçiler için evler yapılmıştır. Bekarlar için planlanan bekar lojmanları ise sosyal tesislerin hemen yanı başında inşa edilmiştir. 1950-1960 yılları arasında fabrikada çalışan mühendis ve yöneticilere dönük *Kübanalar, Beyaz Evler, Otuzsekiz Evler* mahalleleri kurulmuştur (Özkan, 2010). 1966 yılından itibaren ise Karabük'te *Demir Çelik İşletmeleri*'nin *İnşaat Müdürlüğü* tarafından kooperatif tipi konutların yap-

tırılmaya başlandığı görülmektedir. Karabük'te nüfusun artmasına paralel ortaya çıkan konut sorunu aslında Demir Çelik fabrikasının girişimiyle çözülmüş ve kent tarihi boyunca da fabrikanın kooperatif yapısını desteklemesi sürmüştür. Örneğin ilk kooperatiflerden birisi olan Çamkent hem modern yapılaşmanın hem de kentte kooperatifleşme düşüncesinin somut bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Onur, 2021). Kütükçüoğlu (2012) işçiler ve barınma konusuyla ilişkili olarak Kessler'in de Karabük'ün kentleşmesine dair benzer noktalara dikkat çektiğinden bahsetmektedir. Kütükçüoğlu, Kessler'in "sanayi insan içindir" anlayışı ile düşünüldüğünde şehirli insan ihtiyaçları için oluşturulan kent tasarımları; genç cumhuriyetin gerçekleştirmek istediği sanayileşme hamlesini yaşam inkılabı ile bütünleştirmeye çalıştığını da gösterdiğine vurgu yapmaktadır. Kütükçüoğlu'na göre (2012) mesken siyaseti, işçinin kentte tutunmasının ve onları modern yaşama ayak uydurmasının bir aracı idi.

Bütün bu gelişim süreci Atatürk'ün 1935 Kasım tarihi Kamutay'ın beşinci dönem açılışında yaptığı konuşmada vurguladığı ilkelerle paralel ilerlemektedir. Atatürk "Türk ülkesi içinde köylere varıncaya kadar küçük büyük bütün şehirlerimizin birer genlik ve bayındırlık görevi olması önde tuttuğumuz amaçlardandır. Türk'e ev ve bark olan her yer sağlığın, temizliğin, güzelliğin, modern kültürün örneği olacaktır" diyerek Cumhuriyet modernleşmesi ile kentlerde ulaşılmak istenen imgeyi betimlemektedir. Bu kent imgesi, çoğunluğunu Balkan kökenli kurucu kadronun Anadolu'da Balkan kenti kurma istemi olarak yorumlanabilmektedir (Çalışkan, 2003). Bu bağlamdan hareketle Kütükçüoğlu (2012) Karabük'ün modern kent görünümüyle Türkiye genelinde ayrı bir görüntü kaydettiğinden bahsetmektedir. Kutay, *6 Nisan 1937 sayılı Ulus Gazetesi*'ndeki yazısında Karabük ile ilgili izlenimlerini anlatırken kent alanının oluşması, insan tanıklıkları ve konut değişimleri konusunda durumu şu şekilde betimlemiştir:

> "(…) Muhtar 'tabi bu evlerin yerine büyük şehir evleri yapacağız. Artık bizim köye bu kerpiç evler yaraşmıyor. Gelenlerden utanıyoruz.' İngiliz Büyükelçi 'artık burada yıldızlar yalnız ve tek başına parıldamayacak. Demir işleyen ocakların bacalarından çıkan alevler yoluyla gecelerinin renkli ve zengin bir dekoru olacak.' (…) Karabük Köyü iki mahalleden oluşuyor Karabük ve Öğlebeli. Şimdi iki mahallenin ortasında büyük evler yapılacakmış. İnşaatlar şimdiden başladı. 7 tane büyük konforlu bina yapılıyor, 20 liraya satılan yerler 400'e çıkmış (…) Köyü gezdirmediler, 'köyümüzü yeniden yaptırdıktan sonra gelseydiniz' Bu his Türk köyünün kalkınması için en kuvvetli dayanaktır. Devlet ona döndükçe ve yaklaştıkça köyde bu alakanın bir mukabelesi olarak iyiye ve güzele doğru yönelme ihtiyacı baş gösteriyor."

Fotoğraf 4. *Beşbinevler Mahallesi, günümüzde hala Türkiye'nin en düzenli ve büyük mahallerinden birisi olmaya adaydır (Kişisel Arşiv).*

Planlı bir kentleşme için sanayileşmeye paralel şekilde bazı arazilerin kamulaştırıldığı görülmektedir. Örneğin Kapullu Köyü bunlardan biridir ve 1936 yılından itibaren arazilerinin bir bölümü kamulaştırılmaya başlanmıştı (Bükülmez, 1996). Kamusallaştırılan bu alana Yenişehir adı verilmiştir ve bu mahalleye yapılacak evler memur, teknisyen, mühendis ve işçilere dönük yapılacaktı. Mahallenin planı Fransız Mimar Henry Prost tarafından yapılmıştır.[4] Burası aynı zamanda erken cumhuriyet döneminin kalkınma ve sanayileşme mottosuyla ilerlettiği modernleşme projesinin ayağı olarak kabul edilmektedir. Prost planına bağlı olarak hastane, kreş, ilk ve ortaokul, halkevi, sinema, kulüpler, misafirhane, otel, cami, spor sahaları, çocuk bahçeleri, parklar, havuzlu bahçe gibi sosyal alanlar 1948 yılından önce tamamlanmış ve hizmete girmişti (Çabuk ve Diğerleri, 2016). Günümüzde Yenişehir, Karabük'ün endüstriyel mirasından geriye kalan nadir alanlardan birisidir. Burası kentin bütünüyle kıyaslandığında bugüne meydan okuyan "tarihsel bir aykırılığı olduğu" görülmekte ve kent hafızasını temsil eden güçlü mahallelerden birisidir. Karataş (2019)'ın "Yenişehir Özelinde Kent Hafızası" başlıklı yazısında bu gücün izlerini takip etmek mümkündür.

> "Örnek bir şehir yaratmıştı Türkiye Cumhuriyeti. O şehir cumhuriyet kenti Karabük'tür. Karabük ise Yenişehir demektir. Yenişehir, medeniyet demekti, kültür demekti, sanat demekti, spor demekti. Yenişehir'i Henry Prost'un alamet-i farikası olarak görebilirsiniz. 1987 yılında Karabük Demir Çelik Fabrikalarının kuruluşunun ellinci yılı şerefine bir de saate kavuşmuştu Yenişehir. Mimarisiyle, yolları, sokakları, spor salonları, gazinoları, kulüpleri, okulları, sağlık birimleri, sineması, yazlık çay bahçeleri, parkları, birçok voleybol basketbol sahaları ve konutları ile güllerin, çiçeklerin, yeşilliklerin bir ağaç denizinin ardında kendini gizlemeyi becermiş. Karabük insanı için sıcak su ma-

4 Mimar Prost'a Karabük'ün şehir planı için 26.000 lira ödendi. Fransız mimar Henry Prost, Cumhuriyet Türkiye'sinin önemli kentleri Ankara, İstanbul, Kastamonu ve Çanakkale gibi birçok kente imar projeleri hazırlamıştır. Özellikle 1936 yılında İstanbul için hazırladığı projeler döneminin gazetelerinde oldukça ses getirmiştir (Daha fazla bilgi ve detay okumlar için bkz. Kütükçüoğlu, 2012).

> hallesidir Yenişehir'in adı Karabük odunla, kömürle, talaşla ısınırken, kaloriferle ısınırdı Yenişehir'in evleri. Mutfaklarında banyolarında el yakan sıcak sular akardı. Her ailenin hayaliydi Yenişehir'de yaşamak. Anneler babalar çocuklarını okumaya gayretlendirirken, bir gün sen de Demir Çelik Fabrikasında çalışabilir, sıcak su mahallesinde yaşayabilirsin derlerdi. Yenişehir Türkiye Cumhuriyeti'nde şehirleşmenin başöğretmeniydi."

Karabük'te sanayileşmenin başlangıcında kontrollü bir imar söz konusuydu. Yenişehir ve İstasyon mahalleleri bunlardan ikisiydi. 1939'dan sonra Bayır mahallesi oluşmuş ve Batıya doğru genişleme başlamıştır. Bu dönemden sonraki yapılar düzensiz ve kaos şeklinde ilerlemiştir (Kütükçüoğlu, 2012). Karabük'ün yaşamaya devam eden dönemin kent kimliğini yansıtan mahallelerinden diğeri ise Beşbinevler mahallesidir. Dönemin belediye başkanı Necmettin Şeyhoğlu tarafından uygulanan "Beşbinevler Toplu Konut Projesi"ne dayanır mahallenin geçmişi. Karabük Belediyesi'nin Demir Çelik işletmesi ve Çelik iş Sendikası ile hareket etmesiyle "Beşbinevler Yapı Kooperatifi" kurulmuştur. Mahallenin temeli dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından 31.07.1969 tarihinde atılmıştı. Bu projenin en önemli etkisi kentte gecekondulaşmanın önemli ölçüde engellemesi olmuş, Safranbolu'da da kooperatifleşme yoluyla konut yapılmasını teşvik etmiştir (Çabuk ve diğerleri, 2016). Beşbinevler'in bir "Sümerkent" projesi olduğuna dikkat çeken Kütükçüoğlu (2012) Beşbinevler mahallesi (Fotoğraf 4) ile Safranbolu'ya doğru yerleşimin genişlemeye başladığına değinmektedir. Safranbolu'da fabrika işçilerinin kurduğu yaşam ise kent çeperinde "çalışma ilişkilerinin dönüştürdüğü" (Kıray, 1998) bir gündelik kent hayatının ortaya çıktığı görülmektedir.

Fotoğraf 5. *Öğlebeli Mahallesi'nin bugün ki görünümü (Kişisel Arşiv)*

Kuşkusuz post-endüstriyel dönemde mahallelerden geriye "nelerin kaldığı" sorusu ayrıca tartışılmaya değerdir. Araştırmacıların Karabük'teki kent deneyimleri, kentte endüstriyel mirasın yeterince korunamadığı izlenimi uyandırmaktadır. Bu yargının en güçlendirici teması, "100 Evler"in 2010 yılında *Karabük Belediyesi* tarafından yıkılmasıdır. Fotoğrafçı yazar *Hüseyin*

Karataş,[5] Karabük'ün ilk kadın eczacılarından *Hikmet Derman Şeyhoğlu*[6] ile yaptığı söyleşide durumun vahameti şu şekilde söyleme yansımıştı:

> "Bir sabah Safranbolu'dan çıktım, Karabük'e eczaneme gidiyorum, baktım akşamdan sabaha bütün 100 Evler yıkılmış, ağaçları kesilmiş. Oturdum, ağladım. Yıkılan 100 Evler değil, bir tarihti. Yıkımına engel olamadık. Hiç olmazsa hatıra olarak birkaç ev bırakılsaydı, ağaçlar korunsaydı."

Endüstriyel mirasın önemli bir ayağı olan mahalle kültürünü temsil eden 100 Evler, 10.02.2010 yılında "Kent Meydanı Projesi" için yıkılmaya başlandı. Dönemin belediye başkanı yıkım sırasında "…buraya park yapmıyoruz, kent meydanı yapıyoruz. Karabük halkının acılarında, mutluluklarında, isyanlarında toplanacakları bir mekân yapıyoruz. Karabüklülerin bu şekilde bir buluşma merkezine her zaman ihtiyacı olmuştur. Önce yıkım ve temizlik çalışması ardından ise meydanın Karabük'e yakışır ruhunu vereceğiz" şeklinde bir basın açıklaması yapmıştı.[7] Ağaçlar ve tek katlı müstakil işçi konutlarının yerini her tarafı taştan oluşan bir "kent meydanı" kalmıştır.

> "Çarşının ortasında tren şeklinde uzanan, ara yollarıyla paralel sıralanan, tek katlı altları bodrumlu yüz tane ev…Paralel yollarını süsleyen upuzun ağaçlar, evlerin önü çiçek, arkaları sebze ve meyve bahçesi, ön ve arka balkonu, iki oda bir hol ve mutfaktan oluşan mutluluk dolu yuvalar. Ekmeğini fabrikadan kazanan, arkadaş dost komşu sevgisiyle dolu huzurlu bireyler…Balkonlardaki rengarenk tahta kafesli kameriyeleri saran mis kokulu hanımeli ve sarmaşık güllerinin yaydığı mis kokular…Öbek öbek güllerin, lavantinlerin, çeşitli çiçeklerin süslendiği renk şöleni bahçeler…"[8]

Kent meydanının işlevsiz olacağına dönük eleştirilerin sürekli karşı eleştiriye tabi tutulduğu post-endüstriyel dönemde meydanın geldiği son nokta "millet bahçesi" projesinin merkezinde yer alışıdır. Bugün gelinen noktada ise meydanın önce "Millet Bahçesi" tartışmalarıyla gündemde kaldığı, sonrasında ise valilik binasının yerine yapılacak cami ile farklı bir boyuta evrildiği görülmektedir. Şimdilerde etrafı görünmez fiziksel bariyerlerle çevrilen alanın içinden nasıl bir kent alanı çıkacağı araştırmacılar da dahil herkesi meraklandırmaktadır. Ancak Cumhuriyetin kurucu bir kenti

5 Hüseyin Karataş, Karabük'ün sayılı doğa ve kent fotoğrafçılardan birisiydi. Karabük'ün kent tarihinden çektiği fotoğraflar ve belgesellerle kalıcı bir iz bırakmıştır. Karataş'ın Eczacı Hikmet Dermen Şeyhoğlu ile 23 Nisan 2020 yılında yaptığı söyleşinin https://www.youtube.com/watch?v=Fyprdjum3YM

6 Karabük'ün bir Cumhuriyet Kenti olarak dikkat çeken unsurlarından birisi de Atatürk'ün erken cumhuriyet tarihi boyunca kadınları Cumhuriyet'in misyonunu yüklenici temel karakterler olarak ön plana çıkartmasının izlerinin Karabük'te önemli temsiliyetidir. Hikmet Derman Şeyhoğlu, Safranbolu'nun ilk eczacı kadını olmakla birlikte 1952 yılında Karabük merkezde açtığı eczanesiyle Cumhuriyet hafızasının birer taşıyıcı simgesi olmuştur.

7 Daha detaylı bir okuma için bkz. https://www.karabuk.bel.tr/haber.asp?id=676

8 Bu yazı Zuhal İzmirli tarafından yazılmıştır. Yazının daha detaylı bir okuması için bkz. https://yenisehirmiras.com/2022/07/04/zuhal-izmirliden-yuz-evlerde-cocuk-olmak/

olarak Karabük'ün endüstriyel mirasının korunmadığı aşikardır. Nitekim bugün Karabük'ün birçok eski mahallesi aynı yıkım riskiyle karşı karşıyadır. Burada bahse konu bu "kaybı" ulusal alanda görülen kent siyasetiyle de ilişkilendirmek gerekir. Kentlerin tam ortasında "ağaçsız kent meydanlarının inşası", AKP'nin iktidar olduğu dönemde özellikle yerel yönetimlerde daha yoğun bir şekilde karşımıza çıkan bir mimari uygulama olmuştur. Bu tarz meydanların inşasına meşru bir çerçeveleme, mevcut siyaset dilinin içinde "milleti milli ve manevi zamanlarda bir araya getirme" önceliği söylemiyle yapılmaktadır. Baki ve Ateş'in (2020) *Mimarlık Dergisi*'nde yayınladıkları çalışmada kullanılan "yıkarak kentleşme" bu süreci betimleyen güçlü bir yorumlama olarak kullanışlı durmaktadır. Yazarlar, bir başka değeri yıkmak koşuluyla yapmanın bütüncül bir kentleşme pratiğinden farkının iktidar ve onun oluşturduğu ilişkiler kümesinin bilinçli yok etme niyeti ile açıklanabileceğine değinmektedirler. Kentlerin geçirmekte olduğu dönüşüm "yıkma" eylemi aracılığıyla normdışı unsurların ayıklanma süreci olarak değerlendirilmektedir.

> "Yıkarak kentleşme kapsamında ele aldığımızda, mekan, yeni bir boşluk tanımı için yıkılabilen ve böylece yalnızca fiziksel yanıyla kavranabilen bir olgu haline gelmiş olur. Anormal olan eskinin yerine normlara uygun yeninin inşa edildiği ya da eskinin anomalilerinden arındığında kalan boşluğun teşhir edildiği kentsel mekanlar. Yıkarak kentleşme ile süregelen tüm yıkımlarla birlikte karşılaşılan yeni yapımlar ya da boşluklar kentsel gündelik hayata akseder ve böylelikle yıkımlarla karşılaşmak neredeyse normal bir gündelik pratik haline gelir."

Görsel 2. *100 Evler'in yıkımının sunulma biçimi*[9]

Karabük'ün mirasının korunamadığının en temel göstergeleri, eski mahalle kültürünün konutlarıyla birlikte tamamen yok olmasıyla ilişkilidir.

9 Haberin detayları için bkz. https://www.karabuk.bel.tr/haber.asp?id=646

Kutay 7 Nisan 1937 yılında *Ulus Gazetesi*'ne yazdığı yazısında Karabük'ün kentsel büyüsünü şu şekilde betimlemiştir:

> "Böyle tek bir hareketle koca bir bölgeye iş ve hayat temin etmek işsizliğin dünyayı hala kemirdiği bir zamanda ne büyük saadettir. Halk bunu çok iyi anlamıştır. Her tüten baca dumanın gözükebildiği geniş ufuklara biraz refah ve yenilik getiriyor. Karabüklü köylüler tarımı öğrendi. Çocuklar İngiliz mühendislerin radyolarını dinliyor yanlarına gidiyorlar."

Sonuç

Bu çalışma bir kent otoetnografisi yaklaşımından hareketle araştırmacıların deneyimlerinin literatürle birleştirilmesi üzerinden hazırlanmıştır. Araştırmacıların on yılın üstündeki kentsel deneyimlerini literatürle ilişkili bir şekilde ortaya koyan bu çalışma, Karabük'ün kent belleğine bir katkı kaygısıyla hazırlanmıştır. Cumhuriyet'in 100. yılında bir "Cumhuriyet Kenti" olarak Karabük'ün kurucu kimliğiyle kent tarihi literatüründe kendine yer açması gerekliliğini ise problemleştirerek ilerlemiştir. Karabük deneyimi bir kent kimliğinin sosyolojik perspektiften çerçevelemesini hedefleyen bu çalışmada ön plana çıkan birkaç noktayı ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Karabük'ü Safranbolu ve köyleri kurmuştu ancak belli bir noktadan sonra Cumhuriyet Kenti'ne dönüşen Karabük, bütün bölgeyi önemli bir gelişmişlik seviyesine taşımıştı. Bu gelişmişlik seviyesi sosyolojinin doğuş hikayesini de içeren "Sanayi Çağı"nın aslında Karabük'te yaşanmış makro bir deneyim olma geçmişiyle ilişkiliydi. Ancak kentte tarihi alanların kayboluyor olması ciddi bir problem olarak karşımızda durmaktaydı. Kent korunaklı değildi ve endüstriyel belleğin sürdürülmesi açısından yerel bürokraside uygulanan politikalar "Cumhuriyet Kenti" kimliğini korumakta zayıf kalıyordu. Post-endüstriyel dönemde Karabük'teki endüstriyel belleğin karşılaştığı en büyük tehdit ve risk kaynağı olarak da bunu görmek gerekmektedir.

Fotoğraf 6. *Öğlebeli Mezarlığı'ndan fabrikaya bir bakış (Kişisel Arşiv)*

Araştırmacıların hem Karabük'te hem de Safranbolu'da uzun süre yaşamış olmaları, kent kimliğinde ortaya çıkan ayrışmaları izlemeyi de görünür

kılmıştır. Ayrımın kökleri derinlerde yatıyordu ve sanayileşme süreci problemi daha karmaşık hale getirmişti. Burada araştırmacıların hissettikleri en güçlü duygu "yabancılık"tı ve çalışmada bahsi geçtiği üzere göçmen olmak farklı problemlerin yüzeye çıktığı kimliksel alanı kurmaktaydı. Çalışmada Karabük ve etrafındaki yerleşim yerleri arasında görünmez şeffaf duvarlara dikkat çekilmişti. Karabük'ün de içinde yer aldığı coğrafya oldukça eskidir ve tarihsel olarak da birçok kültüre ve topluluğa ev sahipliği yapmıştı. Ancak Cumhuriyetin kurucu kenti olma iddiasıyla ortaya çıktığında Karabük'ün etrafındaki bu alanları "yuttuğu" ve "bölgedeki diğer tarihsel kökleri" anonimleştirdiği görülmektedir. Kuşkusuz bu süreci, sanayileşmenin getirdiği bir sonuç olarak okumak gerekmektedir.

Araştırmacıların Karabük'ün göçmenlerden oluşan kentlilik halini en güçlü deneyimledikleri alan "mezarlıklar" olmuştur. Öyle ki *Safranbolu Aile Mezarlığı'nda* mezartaşlarında yazılan ilk kelimelerden birisi ölen kişinin "nereye ait olduğu"na dairdi. Köyler, ilçeler, şehirler ve ülkeler farklı etiketlerle karşımıza çıkmaktadır. Karabük'ün köyler dışında merkezde yer alan mezarlıklarında da aynı durum geçerlidir. Fabrika manzaralı ve ilk yerleşim yerlerinden birisi olan Öğlebeli mahallesinde (Fotoğraf 6) yer alan mezarlıkta göçmenlik olgusunu daha yoğun ve somut görmek mümkündür. Mezarlığın bir diğer özelliği de fabrikayı tepeden görüyor olmasıdır. Böylece Karabük'e gelen ilk işçilerin çalıştıkları fabrika manzaralı mezarlıkta defnedildiği görülmektedir. Kuşkusuz ölümle ilişkili alanların da endüstriyel belleğin bir parçası olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. Endüstriyel bellek, kentin tarihini bloke etti, ama bir o kadar da arşivledi, topladı ve Karabük'ün kentsel tarihini kendi varlığıyla özdeşleştirdi. 8 Kasım 1994 yılında Karabük'te dört saatlik topyekün grevde hayatı durduran Karabüklüler, "fabrika ölürse şehirde ölür" söyleminde bu özdeşliği somut şekilde bütün Türkiye'ye göstermişti. Karabük'te oluşan kente aidiyet kimliği fabrikanın merkezde olduğu bir tarihsel geçmişe sahip olduğundan işletmeyle ilgili yapılan her eylem aynı zamanda kente ve kimliğe sahip çıkmak anlamına geldiği görülmektedir. Bu bağlamdan hareket edildiğinde bu özgünlük işletme özelinde kentte sahip çıkma dürtüsüdür. Ancak bu özgünlüğün aynı zamanda bir dezavantaja dönüştüğünü de söylemek gerekir. Kent kimliğine yapılan bu vurgu aslında tarih boyunca Karabük'te bir işçi sınıfının oluşmasında engelleyici faktör olmuştur. Kent kimliği, işçi sınıfı bilincini eriterek onu anominleştirmektedir. Bu aynı zamanda ulus devlet ideolojisine de uygun bir söylemdir. İşçi sınıfı, kentten bağımsız ve özerk bir şekilde düşünülmemektedir. Dolayısıyla farklı tecrübelerle kıyaslandığında Karabük'te işçi sınıfı kamusal bellekte anonim bir iz taşımaktadır. Ayrıca göçmen olması, muhafazakâr ve milliyetçi reflekslere sahipliği bu anonimliği besleyen kaynaklar olarak dikkat çekmektedir. 8 Kasım 1994 eylemlerinde de bu noktanın göstergelerle dışa yansıdığı tespit edilmiştir. Eylemlerin nasıl yapılacağına dair oluşan söylemin dili, "aş,

iş, çocuk, ulus, gelecek" kavramlarını kullanarak hiyerarşik bir bütünleşme sunmaktadır (Sağır ve Kaya, 2023).

Karabük 1995 yılından itibaren Demir Çelik İşletmelerinin özelleştirilmesiyle birlikte göç vermeye başladı. Göç veren bir şehir olma, Karabük için önemli bir eşikti. İl olmuştu ancak yetişmiş insan kaynağı kentten kaçıyordu. Kentle insanlar arasındaki bu kopuşun arka planında kuşkusuz Demir Çelik ile özdeşleşen ekonomik hayatın birbirine bağımlılığı vardı. Karabük'ün kent kimliğinde yeni bir evre olması bakımından 2007 yılında Karabük Üniversitesi'nin kurulması kenti başka bir boyuta taşımıştır. Nüfusu yeniden artmaya başlayan Karabük, bu defa post-endüstriyel dönemin kurucu kent imgesi olarak üniversiteyle özdeşlemeye başlamıştır. Ancak Karabük'ün kent tarihinde değişmeyen bir gerçeklik olan imar planlarındaki problemler, üniversiteyle başka bir boyuta taşınmıştır. Bu defa üniversitenin etrafında yer alan alanlar, hızla yapılaşmış ve düzensiz bir ve çarpık yapılaşma ortaya çıkmıştır. Sanayileşme döneminde gecekondularla gündeme gelen Karabük'te bu defa her boş alana veya tarım arazisine apartmanın dikildiği post-gecekondular dönemini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın sonunda birkaç noktaya daha dikkat çekmek gerekir. Koruma kültürü yaygınlaşmadığı için endüstriyel belleğin gittikçe kaybolduğunu söylemek mümkündür. Mekanların belleği yaşatmada üstlendiği fonksiyon düşünüldüğünde fabrikanın ürettiği eski kent dokusunun yıkılarak yeni binaların yapılıyor olması, endüstriyel belleği tamamen yok edeceği öngörülmektedir. Üniversitenin kent tarihine bir katkısı olması bakımından Karabük özelinde arşiv çalışmaları yapması da ciddi bir ihtiyaç olarak belirmektedir. Bu ihtiyacın ne zaman bir vizyona dönüşeceğini ise zaman gösterecektir.

KAYNAKÇA

Arnet, V. (2021). "Rescuing Industiral Memory: The Industrial Heritage of Isla Teja Sixty Years After The Natural Disaster", JCHMSD, 23(3).

Assman, J. (2015). Kültürel Bellek (çev: A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (1999). İkinci Adam II. Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ayten A., M., Çabuk, S., Özkan, M. & Turcan, Y. (2010). "Cumhuriyet Kenti Karabük'ün Planlama Tarihi Üzerine (1937-1967) Bir Değerlendirme", (iç.) Kuruluşundan Bugüne Karabük ve Demir Çelik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Karabük: Karabük Valiliği Yayınları, 65-77.

Baki, M.P.U. ve Ateş, B. (2010). "Yıkarak Kentleşme: Yıkma Odaklı Kentsel Müdahaleler Üzerine Yeniden Düşünmek", Mimarlık, 415, http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=430&RecID=5134

Bükülmez, G. (1996). Yenişehir Koruma Amaçlı İmar Planı Analitik Etütleri, Karabük Belediyesi, Karabük.

Cengizkan, A. (2004). Türkiye'de Fabrika Ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 20, 29-55.

Çabuk, S., Demir, K. & Gökyer, E. (2016). "Cumhuriyet'in Yeni Kenti Karabük'ün 1937–1988 Dönemi Mekânsal Gelişimi ve Şehir Planları," Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel sayı 2, 20-39.

Çalışkan, O. (2003). "Mekandaki Kemalizmli Anadolu'da Bir Yarı Çevre Modernite Deneyimi: Kemalizmin Şehirciliği", Aydınlanma 1923, 48(48), 53-64.

Fındıkoğlu, Z. (1962). Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük 1937-1962. İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği.

Fındıkoğlu, Z. F. (1960). "Karabük ve Çalışma Sosyolojisi ile Alâkalı Problemleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 21(2), 3-24.

Fındıkoğlu, Z. F. (1961). "Karabük'te Sanayileşmenin İktisadi ve İçtimaı Tesirleri", Sosyoloji Konferansları 2(1), 1-37.

Georgeon, F. (2006). Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 (çev: Ali Berktay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Halbwachs, M. (2019). Kollektif Bellek (çev. Z. Karagöz), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

İnan, Afet (1989). İzmir İktisat Kongresi – 17 Şubat – 4 Mart 1923. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kalyoncu, H. (2007). Cumhuriyet Kenti Karabük. İstanbul: Karabük Belediyesi Kültür Yayınları.

Karabük Belediyesi (1985). Karabük 85, İstanbul: Karabük Belediyesi Yayını.

Kaştan, Y. ve Demirci, H. İ. (2010). "Karabük Demir Çelik İşletmelerinin Karabük ve Çevresinin Toplum Yaşamına Etkisi", (iç.) Kuruluşundan Bugüne Karabük ve

Demir Çelik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Karabük: Karabük Valiliği Yayınları, 311-323.

Kaya, S. (2011). "İdeoloji, Gündelik Yaşam Pratikleri ve Mekân Etkileşiminde Karabük Demir Çelik Fabrikaları Yerleşiminden Öğrendiklerimiz", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Keleş, R. (2002). Kentleşme Politikası, Anakara: İmge Kitabevi.

Kepenek, Y. (2019). Türkiye Ekonomisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kıray, M. B. (1998). Değişen Toplum Yapısı. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kurtkan, A. (1961). "Karabük'ün Sosyal Müesseseleri ve Sosyal Şartları", Sosyoloji Konferansları 2 (1), 73-87.

Kütükçüoğlu, M. (2012). Türkiye'nin İlk Ağır Sanayi Kenti Karabük, Karabük: Karabük Valiliği Yayınları.

Lynch, K. (1960). The Image of the City. England: Massachusetts Institute of Technology Press.

Nora, P. (2022). Hafıza Mekanları (çev:M. Emin Özcan). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Onur, B. (2021). "Endüstri Kenti Karabük'ün Modern Mahallesi Yenişehir'de Konut Tipolojileri", Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 23, 666-677.

Öktem, S. (2004). Türkiye Cumhuriyeti'nde Modernleşme Hareketi: Karabük Demir-Çelik Fabrikaları Yerleşim Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özkan, M. (2010). "Karabük'te Modern Mimarinin Oluşumunda Yüksek Mimar Münci Tangör'ün Rolü ve Yapıları", (iç.) Kuruluşundan Bugüne Karabük ve Demir Çelik Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Karabük: Karabük Valiliği Yayınları, 367-377.

Pocock, D. ve Hudson, R. (1978). Images of the Urban Environment. London: Macmillan

Sağır, A. ve Kaya, F. (2023). "Karabük'te Tanıklıklar: Demir Çelik Fabrikalarının Özelleştirilmesinde Tarihi Bir Gün (8 Kasım 1994), Çalışma ve Toplum, 3, 2151-2186.

Sağır, A. ve Kaya, Ş. (2015). Kentsel Yaşam Dikotomileri (Karabük Belediyesi Sosyal Yaşam Merkezleri Örneği", Turkish Studies, 10(2), 799-828.

Sağlam, D. (1977). Türkiye Ekonomisi, Yapısı ve Temel Sorunları. Sanem Matbaası: Ankara.

Sanayi Bakanlığı (1973). 50.Yılda Türk Sanayii. Ankara: Mars Matbaası.

Tekeli, İ., (2009). Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 8. Cilt, İstanbul.

Tümertekin, Erol (1954), Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Ulubay, A. (1951). "Demir Çeliği Tanıyalım, Yüksek Fırınlar", Demir ve Çelik, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, 84-86.

Ulukavak, K. (2015). "Karabük'ün Gölgesinde Safranbolu", http://www.ulukavak.net/40yil/24.pdf, E.T.17.05.2023

Yılmaz, N. (2004). "Farklılaştıran ve Ayrıştıran Bir Mekanizma Olarak Kentleşme." Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 48, 250-267.

Bölüm 18

TIBBİLEŞTİRME KAVRAMI ÜZERİNDEN OBEZİTE SORUNUNA DAİR ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Sinan ACAR[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Bartın Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0002-5270-542X, e posta: sacar@bartin.edu.tr,

Giriş

Bu çalışmada temel olarak modern dönemle birlikte kentleşme ve endüstrileşme süreçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve tüketim toplumunun yükselişine paralel daha da görünür/çözülmesi gereken bir problem olarak tanımlanmaya başlanan obezite sorununa eleştirel sosyolojik bakış açısı üzerinden yaklaşılmaya çalışılacaktır. Bu noktada çalışmada bir yandan bedenin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşüm sürecine odaklanılmaya, diğer yandan bedenin tıbbileştirilmesi ve tüketim nesnesi haline gelmesi sürecinin obezite sorunu üzerinden anlaşılmasına çalışılacaktır. Diğer yandan modern dönemle birlikte bedeninin bir gösteri ve tüketim nesnesi haline gelme süreçlerinde kadın bedeninin ön plana çıkarılmasından kaynaklı, bu çalışmada obezite sorununun tıbbileşme ve ticarileşme süreçleri daha çok kadın bedeni üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmada ilgili süreç başlıca Michel Foucault'un biyo-iktidar, Ivan Illich'in tıbbileşme ve Jean Baudrillard'ın tüketim toplumu kavram ve analizleri üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde bedenin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm üzerinde odaklanılacak, daha sonraki bölümde ise modern dönemde ortaya çıkan değişimlerin obezite sorunun ortaya çıkışındaki etkileri üzerinde durulacak ve son bölümde ise obezite sorununun çözümünde ön plana çıkan diyet ve zayıflama endüstrisi, estetik ve plastik cerrahi girişimleri ve zayıflama ameliyatları gibi alanlardaki genel tabloya yer verilerek, bu alanlardaki tıbbileştirme ve ticarileşme süreçlerinin eleştirel bir analizine çalışılacaktır.

1. Bedenin Tarihi ve Tıbbileştirme Süreçleri

Bir varlık olarak bedeninin insanlık tarihinin her döneminde siyasal, dini ve ideolojik yapılar üzerinden şekillendiği ve bireylerin de bu belirlenimler altında toplumsal hayata katıldığı bir işleyiş süreci söz konusu olmuştur. Orta Çağa girişle birlikte hastalıkların nedenlerinin ve diğer bedensel belirlenimlerin daha çok dini bir bakış üzerinden temellendirildiği bir işleyiş süreci hâkim olmaya başlamıştır. Burada temel olarak, Tanrının iyi kulları arasına girme ve ruhun kurtuluşu noktasında bedenin ve onun isteklerinin geri plana itildiği ve bedende ortaya çıkan rahatsızlıkların Tanrının insanlara verdiği bir ceza olarak görüldüğü ve bu cezanın da ruhun/bedenin terbiye araçlarından biri olduğu yönünde hâkim bir düşünce söz konusu olmuştur. Bu noktada Orta Çağa kadar güçlü olan Yunan tıbbının laik ön kabullerine dayalı tıbbi bakış açısının karşısında Hristiyan dinsel bakış açısı ve pratiğinin bu dönemle güçlenmeye başladığı söylenebilir. Bu bağlamda bedensel ve ruhsal sorunların açıklanması ve sağaltılmasında dinsel paradigmanın modern döneme kadar etkin bir konumda olduğu ve bu bakış üzerinden bedene yöneltilen müdahalelerde de dinsel ve tıbbi pratiğin bir arada olduğu görülmektedir (Turner, 2011: 31-34). Modern döneme kadar bedenin daha çok günah, lanet, kir ve kutsal dışıyla ilişkilendirildiği ve din kurumu

üzerinden düzene sokulmaya çalışıldığı ve temelde çile çeken, pişmanlık ve kurtarılma talebiyle devamlı acıya maruz kalan ve ruhun sonsuzluğuna zarar verebilecek bedensel arzu ve şehvetlerin baskılanarak kişinin nihai kurtuluşa hazırlandığı ve böylece ruhun bedene üstünlüğünün ve bedenin değersizliğinin vurgulandığı bir anlayış hâkim olmuştur. (Nazlı, 2006: 4; Köse, 2011: 76).

Modern dönemle birlikte bedene yönelen bakış açısında devrimsel bir değişim olduğunu belirten Baudrillard, modern döneme kadar insan bedeninin daha çok emek süreci ve doğayla ilişkilendirilerek kavrandığını, modern dönemle birlikte bedenin narsistik bir kuşatma altında ve gösterisel algılama biçimi temelli alımlanmaya başladığını belirtmektedir. Modern döneme kadar geri planda kalan bedenin bu dönemle birlikte yeniden keşfedildiği; reklamlar, moda ve kitle kültürünün ortaya çıkardığı ve daha çok kadın bedeni üzerinden kendini somutlayan ve kuşatan sağlık, perhiz, gençlik, beden bakımı söylemlerinin bedeni bir kurtuluş nesnesi haline getirdiği görülmektedir. Modern dönemde aralıksız bir propagandayla bedenin sahip çıkılması ve gösterilmesi gereken bir unsur olduğu ve bedenin yüklendiği ahlaki ve ideolojik işlevlerle birlikte artık ruhun yerine geçtiği bir anlayış güçlenmeye başlamıştır (Baudrillard, 2008: 163). Diğer yandan modern döneme geçilirken ölümün karşısında yaşamın ve bedenin kutsandığı ve ön plana çıktığı bir değişim süreci yaşanmıştır. Modern öncesi dönemde hastalıklar ortaya çıktığında mevcut tıbbi uygulamalar daha çok hastalığın tedavi edilmesi noktasında bir yönelime sahipken; modern dönemle birlikte iktidarını sağlamlaştıran pozitif tıbbın hem hastalıklardan kurtulma hem de ölümden kaçışı hedefleyen bir yönelime sahip olduğu görülmektedir (Akpınar, 2019: 104). Bauman'a göre modern öncesi dönemde hayatın olağan bir süreci olarak görülen ve daha evcil bir durumda bulunan ölüm kavramının, modern dönemle birlikte hayatın dışına atıldığı/unutturulmaya çalışıldığı ve vahşileştirildiği bir süreç yaşanmıştır (Özoran ve Mermer, 2018:308).

İktidar kavramı üzerinden bedeni ele alan M. Foucault ise, merkezi bir unsur olan iktidarın çevresel bir unsur olan bedeni (özneyi) nasıl kurduğu/belirlediği hususunun ve bu alandaki tahakküm ilişkilerinin ortaya konulmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Foucault, beden konusunu öncelemesinin nedeni olarak da iktidarların kurdukları bireyler üzerinden işleyen bir yapısının olduğu noktasını öne çıkarmaktadır (Foucault, 2011: 107-108). Biyo-iktidar kavramı üzerinden süreci ele alan yazar, temelde canlılarının yönetimini hedefleyen bir iktidarın varlığından hareketle çalışmalarında cinsellik, bedenin kontrolü ve nüfus konularını birbiriyle ilintili kavramlar olarak ele alıp bu kavramların arkeolojisini ortaya koymaya çalışmıştır (Foucault, 2015: 272-273). Bu bağlamda biyopolitika kavramı ile Foucault bedenin, sağlığın, beslenmenin, cinselliğin, doğum oranları ve nüfusun düzenlenmesi ve yönetimini kapsayan ve bu alanları politik

alanın beklentileri üzerinden düzenleyen süreçlere işaret etmiştir (Revel, 2012: 31). Diğer yandan gerek modern öncesi dönemde gerekse de modern dönemde iktidarların beden üzerinde farklı şekillerde tahakküm kurmaya çalıştığı görülmektedir. Modern öncesi dönemde beden, bu dönemde güçlü olan pastoral iktidarların, özellikle dini iktidar ve otoritelerin yönetimi ve kısıtlamasına tabi iken; modern dönemle birlikte pastoral iktidarın karşısında yükselen rasyonel iktidarın yönetimi ve belirlenimi altına girmiştir (Saygılı, 2005: 327). Bu dönemle birlikte sağlık alanında dini otoritelerin yerini pozitif tıp bilgisini elinde bulunduran doktorların aldığı ve doktorların yeni dönemin "aklayıcı", "günah çıkartıcı", "papazları" haline geldiği; diğer yandan bireylerin sağlıklı veya hasta olma durumlarının artık o kişinin yaptıkları veya yapmadıkları üzerinden değerlendirildiği ve kişiselleştirildiği bir süreç ortaya çıkmıştır (Baudrillard, 2008: 179). Bedenin ve dolayısıyla sağlık ve hastalık kavramlarının bireyselleşmesinin bir sonucu olarak bireylerin sağlıklı olma, güzel ve fit görünmelerinin kendi ellerinde olduğu ve eğer kişi toplumun arzu ettiği beden ölçülerine gelemiyorsa, bu durumun da kişinin kendi bedeni üzerinde yeterli denetim ve baskı kuramamasından kaynaklı olduğu yönündeki düşüncenin gittikçe güçlendiği görülmektedir (Kurtdaş, 2017: 1002). Alan ve pratik kuramı üzerinden bir beden kavrayışına sahip olan Bourdieu ise, bedeni ele alırken habitus kavramı üzerinden hareket ederek bireyin bedeninin ve zihinsel yapısının esasen içinden geldiği toplumun tarihsel bağlantıların bir ürünü olduğunu ve bu sürecin erken çocukluk döneminden itibaren başlayarak bireyin toplumsallaşma ve öğrenme süreçleri üzerinden bireye benimsetildiğini belirtmektedir (Bourdieu ve Wacquant, 2014: 25; Jenkins, 1992'den akt.Turner, 2014: 397). Bu noktada sosyolojik kuramda bedenin toplumsal ve kolektif bir belirlenime sahip olan ve temelde kültürel, dini ve politik söylemler üzerinden biçimlenen ve somutluk kazanan bir yapısının olduğu söylenebilir (Işık, 1998: 142; Butler, 2014: 231). Bu yönüyle beden sadece sahip olunan bir fiziksel varlıktan ziyade, toplumsal anlamda bir eylem sistemi, bir praxis tarzı olarak rahatsızlıklar ve gerilimler alanı olarak tanımlanmaktadır (Giddens, 2010: 132). Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Adorno ve Horkheimer ise, Aydınlanmanın Diyalektiği isimli çalışmalarında tüketim toplumunun ortaya çıkışıyla birlikte kültür endüstrisinin yükseldiği bir sürecin yaşandığını ve metanın toplumsal ilişkilerden bağımsızlaşması ve seri üretim kültürünün yaygınlaşarak norm haline gelmesinin sonucu norm haline getirilen davranış biçimlerinin tek, doğal, saygıdeğer ve olması gereken davranış biçimi olarak bireylere dayatıldığı ve bu süreç içerisinde toplumun çoğunluğunun da bu yapıya uyma eğilimi içerisinde olduklarını belirtmektedirler (Horkheimer ve Adorno, 2014:48-49). Modern dönemle birlikte sağlıklı, genç ve formda kalmayı mümkün kılacak sektörlerin tüketim toplumu ekonomilerinin önemli bileşenlerinden biri haline geldiği görülmektedir. Bu noktada bedenin, kültür endüstrisinin hedefleri doğrultusunda şekillendirildiği ve kitle iletişim araçlarının da (gazete, dergi,

tv. gibi) bu süreçte ideal güzellik algıları oluşturmada etkin role sahip olduğu görülmektedir (Kalan, 2014: 147). Bu kanallar üzerinden kitlelere sunulan algı ve değerlerin çoğunlukla kadınları nesneleştiren ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini yeniden üreten bir söylemi üretip yaydıkları görülmektedir (Yücel, 2019: 3).

Modern dönemle birlikte bedenin bir gösteriş ve tüketim nesnesi haline gelme süreçlerini anlama noktasında önemli olan kavramlardan biri de tıbbileştirme kavramıdır. Tıbbileştirme kavramı tıp alanı dışındaki konu ve sorunların zamanla tıbbi alan ve söylem içerisine dahil olması ve ilgili sorunun/konunun normalden sapan bir durum olarak tanımlanıp, ancak bu alandaki profesyonellerin bilgi ve müdahaleleriyle düzeltilebilecek durumlar olarak nitelenmesi süreci olarak tanımlanabilir (Conrad, 1992). Modern dönemle birlikte sağlık kurumlarının ve doktorların artan otoritelerini eleştirel bir bakış açısı üzerinden ele alan sosyolog Ivan Illich, tıp disiplininin modern dönemle birlikte kavuştuğu etkin konumun yol açtığı zararları iatojenez (tıp kaynaklı ortaya çıkan zararlar) kavramı üzerinden ele alarak, tıbbileştirme sürecinin etkilerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Sosyal iatrojenez tıp bürokrasisinin stresi çoğaltarak, kişiyi aciz duruma düşüren bağımlılığı arttırarak, yeni ıstıraplı gereksinimler yaratarak, rahatsızlık ya da ağrıya karşı tolerans eşiğini düşürerek, herhangi bir dertle karşılaşan insanların başka birine sığınma aralığını daraltarak ve hatta kendi kendini iyileştirme hakkını ortadan kaldırarak yarattığı sağlıksız durumları kapsar Sağlık hizmeti standart bir mala dönüşmüşse; tüm acılar "hastanelik" olmuş ve evler doğum, hastalık ve ölümün konukluğunu istemez hale gelmişse; insanların kendi bedenlerini anlayabilecekleri dil bürokratik bir fan-fin-fona dönüşmüşse; hasta rolü dışındaki acı, yas ve iyileşme bir tür sapkınlık olarak etiketlendiriliyorsa, sosyal iatrojenez faaliyette demektir." (Illich, 2011: 36).

Tıbbileştirme kavramıyla birlikte literatürde sıklıkla kullanılan kavramlardan biri de farmasötikleştirme kavramıdır. Bu kavram temel olarak bireylerin koşul, yetenek ve kapasitelerini ilaçla müdahale alanlarına dönüştürülmesiyle ilintili olan ve bireylerin yaşadıkları sağlık sorunlarının yeniden tanımlandığı ve çözüm süreçlerinde çoğunlukla ilaçlar üzerinden yürüyen bir tedavi sürecini dayattığı bir yapıya işaret etmektedir. Bu noktada ilaç şirketlerinin süreç içerisinde gittikçe ekonomik ve sosyal alanda güçlerini arttırdığı söylenebilir (Williams vd.2008: 813; Williams vd. 2011: 2). Tıbbileştirme süreçlerinin yanında postmodern dönemle birlikte kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşmasına paralel kitlelerin sağlık bilgisine daha kolay erişmesi ve bu noktada Web 2,0 teknolojisinin bu bilgiye erişim noktasında uzman olan olmayan herkesin hastalıklara ve ilaçlara ilişkin deneyimlerini paylaşmaya ve kişilerce alımlanmaya uygun bir alan niteliği taşımasından kaynaklı bu dönemle birlikte uzman/aktif hasta profilinin yaygınlaştığı söylenebilir (Nettleton, 2004:673; Atalay, 2020: 463).

Bu bağlamda modern dönem ve sonrası süreçte bedenin gittikçe toplumsal alanda daha fazla görünür hale geldiği ve 20. yüzyılda ortaya çıkan kültür endüstrisi araçlarının belirlenimi üzerinden de tüketim toplumunun önemli bir nesnesi haline geldiği söylenebilir. Diğer yandan gelişen tıp alanının gittikçe kapitalist bir bilinç etrafından örgütlenmesinin sonucu olarak beden üzerindeki hakimiyetinin gittikçe güçlendiği ve tıbbileştirme süreçlerinin yaygınlık kazanmasıyla birlikte bu hakimiyetini gittikçe güçlendiren bir konuma ulaştığı söylenebilir.

2. Modern Dönem ve Obezite Sorunu

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte kapitalist sistemin dünyada zaferini ilan etmesi örgütlü işçi sınıfı ve sendikaların gerilemesine yol açmış ve bu sürece paralel gençlik hareketlerinin cılızlaşmaya ve bu kesimlerin tüketim toplumunun değerlerine dayalı sosyalleştiği ve depolitize olduğu bir süreç ortaya çıkmıştır (Çakı, 2011:310). Tüketim toplumu kavramı ilk olarak kapitalist Batı toplumlarında ortaya çıkan değişimleri açıklamak üzere kullanılan ve temelde bu toplumların giderek maddi üretim süreçlerinden ziyade malların ve boş zamanın tüketimi etrafında örgütlenmesine işaret eden bir anlama sahiptir. Bu noktada tüketim toplumu kavramının daha çok kapitalist üretim süreçlerinin yaygınlaşmasına paralel artan zenginleşme ve burjuva kültürünün ortaya çıkışı, kitlesel bir popüler kültürün ortaya çıkışı, bireycileşme ve özel hayata çekilme eğilimi, toplumsal sınıfın ölümü/parçalanması, tüketim odaklı sektörlerin hızlı gelişimi gibi süreçler üzerinden somutluk kazanan bir yapısının olduğu söylenebilir (Marshall, 1999: 768). Bauman, geç modern öncesi dönemde, toplumun üyelerini esasen üretici olarak kullandığı ve toplumsal düzenin bu temel üzerinden şekillendiği bir yapısının olduğunu; geç modern veya postmodern dönemde toplumun üyelerini şekillendirme süreçlerinde artık onları tüketici rolünü oynamaya zorladığı ve toplumdaki egemen normların ağırlıklı olarak tüketim odaklı bir mahiyette olduğunu belirtmektedir (Bauman, 1999: 40). Tüketim toplumunun yükselişi ile bedeninin gençlik ve sağlıklı olma kavramları üzerinden yeniden tanımlanarak inşa sürecine girildiği ve bu inşa ve tanımlama sürecine farklı disiplinlerin de (hukuk, moda, din medya, ekonomi, tıp, psikoloji) dahil olduğu görülmektedir (Timurturkan ve Demez, 2018: 443). Günümüzde insan bedeninin bu noktada bir savaş alanı niteliği taşıdığı söylenebilir. Kitle iletişim araçları üzerinden sunulan ideal beden sunum ve algılarının, insanların kendi bedenlerine yönelik bilinç ve algılamalarında yüksek belirleme gücüne sahip olduğu ve bu bilinç üzerinden sosyalleşen bireylerin tüketim kültürü üzerinden şekillenen güzellik, sağlık ve cinsellik kalıplarını büyük oranda kabullenerek, bir nevi kendileriyle mücadele/savaş halinde olduğu bir yönelime sahip olmaktadırlar (Kanlıoğlu, 2018: 11).

Bu çerçeve üzerinden bakıldığında obezitenin[1], kentleşme ve endüstrileşme süreçlerinin yaygınlaşmasına paralel değişen çalışma ve yaşam koşullarının bir sonucu olarak yaygın bir sorun haline geldiği söylenebilir (Sezgin ve Yıldırım, 2022: 21). Kentleşme ve endüstrileşme süreçlerine paralel değişen çalışma ve yaşam koşulları kentli bireylerin beslenme alışkanlıklarını köklü bir şekilde değişikliğe uğratmış, artan toplumsal eşitsizlikler ve işsizlik oranları, kadınların işgücü piyasasına daha fazla oranda katılmaları, günlük hayatta alınan kalori miktarının artması, kötü beslenme koşulları ve alkol kullanımının artışı gibi nedenlerin kentsel alanlarda obezite sorununa yol açtığı söylenebilir (Sağın ve Karasaç, 2020: 183). Kent hayatında ortaya çıkan ve çalışma hayatında daha az hareket gerektiren masa başı işlerin yaygınlaşması, beslenme alanında bitkisel posadan yoksun, yağlı ve rafine şekerin yoğun olduğu fast food besinlerin artışı, genetiği değiştirilmiş tarım ürünlerinin yaygınlık kazanması, boş zamanın artışı ve bu zamanın çoğunlukla oturarak veya bilgisayar başında geçirilmesi gibi faktörlerin de obezitenin artışında etken olduğu söylenebilir (Ertem, 2017: 23). Dünya Sağlık Örgütü'nün güncel verilerine bakıldığında 2000'li yıllardan itibaren küresel bir salgın boyutuna gelen obeziteden her yıl dört milyondan fazla insanın öldüğü görülmektedir. Diğer yandan aşırı kilolu ve obezite oranlarının çocuk ve ergenler arasında da hızlı bir artış eğiliminde olduğu ve 1975'ten 2016 yılına kadar çocuk ve ergenlerde görülen obezite sıklık derecesinin % 4'den % 18'e çıktığı söylenebilir (WHO, 2023). OECD verilerine göre de 36 ülkeden 34'ünün nüfusunun yarısından fazlasının aşırı kilolu olduğu ve yetişkin obez birey oranının yıllar içinde devamlı bir artış eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir (OECD, 2019). Türkiye'deki mevcut duruma bakıldığında ise TÜİK'in yaptığı Türkiye Sağlık Araştırması verilerine göre 2022 yılında kadınların %23,6'sının obez ve %30,9'unun obez öncesi, erkeklerin ise %16,8'inin obez ve %40,4'ünün obez öncesi olduğu görülmüştür (TÜİK, 2022). Bu noktada Türkiye'de obezitenin yıllar içerisinde artan bir eğilime sahip olduğu ve kadınların erkeklere kıyasla daha fazla obezite sorunuyla karşı karşıya kaldığı söylenebilir (Beyaz Sipahi, 2021: 569). Kadınların erkeklere nazaran obezite sorunu ile daha fazla karşılaşmalarının nedenleri olarak daha düşük eğitim düzeylerine sahip olma, çalışma hayatına düşük oranda katılım oranları ve yoksulluk gibi yapısal nedenler yanında (Zeren ve Kılınç Savrul, 2017: 90); kadınların biyolojik ve hormonal yapısından kaynaklı nedenlerin de (özellikle gebelik, doğum, emzirme ve çocuk bakımı gibi) kadınlarda obezite sorunun daha fazla görülmesinde etken olduğu söylenebilir (Ergin, 2014: 44).

Modern dönemle birlikte aşırı kilo/obezitenin bir sorun alanı haline gelmesinde kentleşme ve endüstrileşme süreçleri yanında, bedene dair algı ve beğeni kriterlerinde ortaya çıkan değişimlerin de etkili olduğu

1 Obezite (aşırı kilo) sorunu, sağlık açısından risk oluşturacak derecede aşırı yağ birikimi olarak tanımlanabilir. Vücut kitle indeksinin 25'in üzerinde olması aşırı kilolu, 30'un üzerinde olması obez, 40'ın üzerinde olması ise morbid obezite olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2023).

söylenebilir. Bu noktada her kuşağın mensuplarıyla özdeşleştirilebilecek belirgin ve benzersiz beden imgelerinin üretildiği ve o kuşak bireylerince paylaşıldığı bir yapı söz konusudur (Turner, 2014: 395). Endüstri Devrimi'ne kadarki dönemde ideal kadın bedeni algısı olarak şişman ancak sıkı yapılı (ancak fiziken çalıştığını gösteren kaslı bir beden olmayan) bir kadın imajı karşımıza çıkarken, belirtilen dönemden sonra şişman olma durumunun istenilmeyen bir durum olarak görüldüğü ve zayıflık temelinde yeni bir kadın ideal beden formunun yükseldiği bir süreç ortaya çıkmıştır (Demir-Parlak, 2022). Geleneksel toplumlarda yeterli besine ulaşmak önemli bir problem olduğu için, iyi beslenen ve şişman bedene sahip olma durumu üst sınıflara mensubiyetle ilişkilendirilmekte ve buna bağlı ideal beden ölçüsünün de bu şekilde oluştuğu bir yapı söz konusudur (User, 2010: 135-136). Bu bağlamda modern dönemle birlikte değişen beden anlayışının bir sonucu olarak zayıf beden vurgusu üzerinden güzellik tanımının yeniden yapıldığı ve buna bağlı olarak tıbbi anlamda yaş ve kilo düzeyi noktasında normal olan, ancak kozmetik tıp söylemi içerisinde şişman hatta obez olarak tanımlanan bireylerin sayısının hızlıca arttığı görülmektedir. Bu süreç özellikle genç kızlar ve kadınlar arasında yaygın olarak görülen anoreksia ve bulumia benzeri ciddi zayıflık hastalıklarına sahip, kendini ve bedenini beğenmeyen ve sürekli zayıflama isteğiyle hareket eden insanların olduğu bir topluma yol açmıştır (Sezgin, 2011: 58).

Obezitenin tıbbileştirilmesi süreçlerinde kitle iletişim araçlarının da önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin ifadesiyle kültür endüstrisinin yükselişiyle birlikte kitle iletişim araçlarının bireylerin kimlik inşa süreçlerinde ve sosyalizasyonlarında önemli bir araç haline geldiği ve bireylerin de temelde tüketen pasif özneler olarak topluma dahil edildikleri bir süreç ortaya çıkmıştır (Horkheimer ve Adorno, 2014). Obezitenin yazılı ve görsel medyadaki temsili üzerine yapılan çalışmalarda, obezitenin bu mecralarda daha çok kadınlar ve çocukların sorunuymuş gibi bir içerikle ve daha çok kişisel yetersizliklerin (fazla yeme, iradesine sahip olamama gibi) bir sonucu olarak ortaya çıktığı yönünde bir söylemle üretildiğini göstermektedir. Bu noktada medyanın, obeziteyi yapısal nedenlerden ziyade bireysel nedenler üzerinden temellendirmeye çalıştığı ve bu sorunun çözümü olarak da kişilere az yemek yemesi veya bir sağlık profesyoneli üzerinden hizmet alması noktasında bir yönlendirme yaptığı ve sorunu tıbbileştiren bir yönelime sahip olduğu söylenebilir (Bulduklu ve Gökçe, 2018). Sağlıklı ve fit beden algısı üzerinden yaratılan bedenlere ulaşma noktasında bedeninde değişim hedefleyen kimselerin yöneldikleri diyet ve yaşam tarzı kitapları üzerine yapılan bir başka çalışmada ise şişman bireylere ve şişmanlığa yönelik söylemlerin olumsuz bir nitelik taşıdığı ve bu kitaplarda şişmanların tembel, uyuşuk, güçsüz, hazcı ve mutsuz bireyler olarak nitelendirildikleri ve bu yönüyle kilolu bireylere ayrımcı ve

damgalayıcı bir söylemin üretildiği ortaya çıkmıştır (Karal, 2023: 454). Diğer yandan Twitter'daki obezite paylaşımlarını konu alan bir çalışmada, obezitenin toplumsal nedenlerinden ziyade bireysel nedenlerini ön plana çıkaran tweetlerin daha çok paylaşıldığı ortaya çıkmıştır (So vd., 2016). Bu bağlamda yazılı, görsel ve yeni medya araçlarının şişmanlığın tıbbileştirilmesi sürecinde kritik işlevler yüklendiği ve bu süreci daha çok kadınlar üzerinden ürettiği söylemlerle yönetmeye çalıştıkları söylenebilir.

3. Obeziteyle Mücadele ve Alanın Tıbbileşme/Ticarileşme Süreçleri

Toplumsal bir varlık olan insan, sahip olduğu bedeni üzerinden toplumsal alana katılmakta ve bu şekilde bir gerçeklik kazanmaktadır. Toplumsal alana çıkan bireyin/bedenin diğer insanlarla karşılaşması ve etkileşmesi süreçlerinin çeşitli şekillerde bedene müdahale olarak dönen bir etkisinin de olduğu söylenebilir. Bedene müdahale, bu noktada kişinin kendi iradesi ve iç dünyasından gelebileceği gibi dış dünyadan, diğer bedenlerden de gelen bir nitelikte de olabilir. Dış dünyadan bedene yapılan müdahaleler estetik müdahaleler olabileceği gibi, hükmetme ve iktidar süreçlerinden gelen ve bireye çeşitli yaşam, giyim ve davranış şekillerinin dayatıldığı bir mahiyette de olabilir (Okumuş, 2009: 3). Tarihsel süreç içerisinde damgalama ve dışlanma durumlarının en sık yaşandığı rahatsızlıklardan birinin obezite olduğu söylenebilir. Günümüzde çalışma, eğitim, sağlık ve sosyal hayatın her alanında obez bireylerin yoğun damgalama[2] süreçlerine maruz kaldığı bilinmektedir (Sezgin ve Yıldırım, 2022: 19). Bu noktada ideal beden tanımının algısının dışında kalan bireylerin toplumda dışlandığı ve ayıplandığı bir süreç etkin olarak işlemektedir. Bu durum da toplumda ayıplanan ya da dışlanan kimselerin bu damgayı/dışlamayı ortadan kaldırma noktasında çeşitli yollara/ arayışlara yönelmesine yol açmaktadır. Modern dönemle birlikte tüketim kültürünün güçlenmesine paralel bedenin (özellikle kadın bedeninin[3]) yatırım yapılması gereken bir alan haline geldiği görülmektedir. Bu bağlamda cinsellik üretmeyen bedenden ziyade erotik hazzın temelini oluşturma maksatlı bedene yönelik tüketim kültürü içerisinde üretilen kozmetik, incelikli giyim modası, baştan çıkaran aksesuar ve takılar, estetik operasyonlar üzerinden daha ince, güzel ve arzulanan bir bedenin imaline gidildiği bir süreç ortaya çıkmıştır (Köse, 2011: 80). Tüketim toplumunun bu noktada kadın bedenini merkezine alarak yoğun bir metalaştırma sürecine

2 Küresel tüketim toplumunun bedeni bir tüketim alanı haline getirmesine yönelik ortaya çıkan teknik, taktik ve söylemlere karşın; beden üzerinden ortaya çıkan (her ne kadar cılız da olsa) çeşitli direniş mekanizmalarının olduğu görülmektedir. Örneğin tüketim toplumunun ideal beden anlayışına karşı öteki olarak görülen ve damgalanan her bedeninin temsilini ve kabulünü öne çıkaran Beden Olumlama Hareketi gibi girişimlerin var olduğu söylenebilir (Erdem ve Yıldız, 2019: 1490

3 Tarihsel süreçte erkek bedeninin daha çok bir güç simgesi olarak görüldüğü, kadın bedeninin ise daha çok zayıflık durumuyla ilişkilendirildiği ve bir araç olarak görüldüğü ve buna bağlı kadın bedeninin daha çok müdahaleye açık bir nitelik taşıdığı söylenebilir (Saygılı, 2005:337).

tabi tuttuğu, haz ve arzu politikalarının temel unsuru haline getirdiği bir süreç yaşanmıştır (Esgin, 2011: 5). Bu noktada mutluluk ve kurtuluşun ancak diyetisyenler, doktorlar, psikologlar, spor uzmanları ve alternatif tıp uygulayıcılarından alınacak tedavi, diyet ve girişimlerle mümkün olabileceği yönünde bir söyleminin tıp disiplini ve medya kanalları üzerinden kitlelere devamlı pompalandığı ve bu alanların çoğunlukla ticari bir bilinç etrafında işlediği bir yapı ortaya çıkmıştır (Demir, 2016: 155; Akpınar, 2019). Bu bağlamda 20. yüzyılın son döneminde en hızlı büyüyen sektörler olarak karşımıza plastik ve estetik cerrahi, diyet endüstrisi, sağlık ve spor kulüpleri alanlarının çıktığı görülmektedir (Wallace ve Wolf, 2018: 502). Bu noktada aşırı kilo/obezite sorunuyla mücadele noktasında karşımıza başlıca diyet ve zayıflama endüstrisi, plastik ve estetik cerrahi girişimler ve zayıflama amaçlı yapılan mide ameliyatları çıkmakta ve bu alanlarda yoğun bir tıbbileşme/ticarileşme süreçlerinin olduğu görülmektedir.

3.1. Diyet ve Zayıflama Endüstrisinin Yükselişi

Modern dönemlere kadar diyet kavramının dinsel ve tıbbi pratikleri ve amaçları olan bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Modern öncesi dönemde hâkim diyet anlayışının, bedenin hem dinsel hem de tıbbi gerekçelerle dinginleştirilmesi ve sağlıklı bir birey (inanan) haline getirilmesini hedeflediği söylenebilir. Endüstri Devrimi sonrasında ise kentleşme ve endüstrileşmenin ortaya çıkışıyla birlikte kapitalist üretim süreçlerinin sekteye uğramaması amaçlı işçi sınıfının yaşam, çalışma ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi amaçlı bu dönemle birlikte sağlık araştırmalarının yoğunlaştığı bir dönem ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar sonucu günümüzdeki anlamda (din dışı bir karakterde) diyet biliminin geliştiği söylenebilir (Turner, 2011: 35). Bu dönemle birlikte sağlıklı olma durumunun iyi beslenme, hareket etme ve ince bir vücuda sahip olma durumuyla ilişkilendirildiği ve özellikle kadınların sağlıklı ve güzel olmaları için uzman görüş ve yönlendirmelerine dayalı bir günlük rutin oluşturmaları yönündeki söylemin güçlü bir şekilde ortaya çıktığı ve bu noktada bireylerin tüketici eğilimlerinin ön plana çıkarıldığı bir süreç ortaya çıkmıştır (Bauman 2001). Diğer yandan günümüzde diyet ve light ürünler pazarının her geçen gün alanda daha büyük bir ekonomik güce sahip olduğu söylenebilir. Bu alandaki verilere bakıldığında organik ve diyet yiyecek içecek sektörünün 2020 yılında 120 milyar dolar bir ekonomik hacme sahip olduğu ve bu oranın 2031 yılında 361 milyar olacağı öngörülmektedir (URL_1). Bu bağlamda gerek dünya genelinde gıdaya erişim ve gıda güvenliğini sağlama noktalarındaki ciddi eksikliklerin varlığı (Soylu, 2022: 101) gerekse de tüketim toplumunun dengeli ve sağlıklı beslenme ve fit bir bedene sahip olma noktasında organik ürünleri tüketicilerine öneren/dayatan söyleminin bu sektörlerin gelecekte daha da büyümesine yol açan bir süreci tetikleyeceğini belirtmek mümkündür. Diğer yandan diyetisyen veya diğer uzmanlar üzerinden profesyonel hizmet alarak zayıflama süreci belirli

bir ekonomik sermaye gerektirdiği için bu hizmet için kaynak ayıramayan kişilerin kulak dolma bilgiler veya kitle iletişim araçları üzerinden zayıflama eğiliminde oldukları söylenebilir. Sosyal medyanın yaygınlaşmasına paralel bu alanlardaki kişisel hesap ve bloglarda diyet ve zayıflama süreçlerini kişilerin kendi deneyimleri üzerinden, tıbbi dayanaklara sahip olmayan bilgi ve önerilerin bu sayfaları takip edenlere iletildiği bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bilinçsizce yapılan diyetler ve kullanılan diyet ürünlerinin faydadan çok zarar veren yapılarının olduğu ve çeşitli ruhsal ve fiziksel rahatsızlıklara (yedikten sonra kusma, sıvı kaybı sağlayan ilaçlar alma gibi yeme davranış bozukluklarına) yol açan bir etkisinin olduğu söylenebilir (Aslan, 2001: 42; Sezgin ve Yıldırım, 2022: 22).

3.2. Plastik ve Estetik Cerrahi Uygulamaları

Diyet ve zayıflama endüstrisinden sonra şişmanlık ve obezite sorununun çözümü noktasında başvurulan bir diğer alan olarak karşımıza plastik ve estetik cerrahi alanının çıktığı söylenebilir. Uluslararası Estetik Plastik Cerrahi Derneği (ISAPS) 2023 Küresel Estetik/Kozmetik Prosedürler Araştırmasının sonuçlarına göre 2022 yılında plastik cerrahlar tarafından yapılan işlemlerde önceki yıla kıyasla %11,2'lik bir artışın olduğu ve dünya çapında 14,9 milyonun üzerinde cerrahi ve 18,8 milyonun üzerinde cerrahi dışı estetik işlemin yapıldığını göstermektedir. Diğer yandan cerrahi işlemlerin son dört yılda %41,3 oranında arttığı ve cerrahi olmayan estetik işlemlerde ise bu artışın %57, 8 olduğu görülmüştür. Cerrahi işlemler olarak en çok liposuction (bölgesel yağ aldırma) (2,3 milyondan fazla), meme büyütme (2,2 milyon), göz kapağı ameliyatı, karın germe ve burun estetiği ameliyatlarının olduğu cerrahi olmayan estetik işlemler olarak ise botulinum toksini (botox), hyaluronik asit, epilasyon, kimyasal peeling ve ameliyatsız yağ azaltma işlemlerinin olduğu görülmektedir. Diğer yandan cerrahi ve cerrahi dışı estetik işlemlerin %85,7'sinin kadınlara yapıldığı görülmektedir (ISAPS, 2022). Estetik cerrahi ameliyatlarının dünyada genelindeki ekonomik hacmine bakıldığında ise 2022 yılında 70 milyar dolarlık bir büyüklüğe sahip olduğu ve bu oranın 2032 yılında 139 milyar dolara yükseleceği öngörülmektedir (URL-2). Estetik işlemler her ne kadar uygulanması çok kolay işlemler olarak görülse de ciddi riskler içerisinde barındıran bir niteliktedir. Estetik ameliyatlar sonunda kanama riski, dikiş riski, nekroz (doku ölümü), sinirlerin hasar görmesi, anesteziye ters reaksiyon (uyuma yerine uyarılma) gibi kişinin hayatını ciddi anlamda etkileme potansiyeli taşıyan riskleri de içerdiği ve bu alanda dramatik sonuçlarla karşılaşmanın oldukça muhtemel olduğu bir yapı söz konusudur (Güzel, 2013: 74). Bu noktada bedeninin sağlıklı ve güzelleşmesi noktasında tıp profesyonellerinin varlığını ve önemini yadsımadan, bu alandaki tıbbileştirme/ticarileşme süreçlerini kontrol eden ve sınırlayan mekanizmaların bu alanda güçlü bir şekilde varlık göstermesinin büyük öneme sahip olduğu söylenebilir.

3.3. Zayıflama (Bariatrik) Ameliyatları

Plastik ve estetik cerrahi işlemlerinden sonra şişmanlık ve obezite sorununun çözümü noktasında daha radikal bir işlem niteliği taşıyan bariatrik cerrahi (zayıflama) ameliyatları öne çıkmaktadır. Zayıflama ameliyatları temelde mide kapasitesinin ve/veya bağırsak uzunluğunun kısaltılması yoluyla vücudun gıda alma ve absore etme yeteneğini sınırlamayı amaçlayan bir grup cerrahi müdaheleyi ifade etmektedir Ciddi ameliyatlar grubunda yer alan bu müdahalelerin ciddi ve tedavi edilemeyen obezite durumlarında son çare olarak ele alınması gerekmektedir (Throsby, 2008: 117). Diğer yandan obezite ameliyatlarının küresel anlamda giderek büyüyen bir pazar haline geldiği ve yıllar içinde bu pazarın gittikçe rekabete dayalı bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Bu alanda yapılan araştırmalar 2021 yılında bu pazarın 1,6 milyar dolarlık bir hacminin olduğunu ve bu oranın 2031 yılında 3,1 milyar dolara çıkacağını göstermektedir (URL_3). Uluslararası Obezite ve Metabolik Hastalıklar Cerrahisi Federasyonu (IFSO) 2023 yılı raporuna bakıldığında hem birincil hem de revizyon ameliyatlarında kadınların erkeklere oranla daha fazla ameliyat olduğu görülmektedir (IFSO, 2023: 29). Obezite cerrahisine yönelen kişilerin ameliyat öncesi süreçte ciddi toplumsal damga süreçlerine maruz kaldıkları ve obezitenin yol açtığı fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklardan kurtulma amaçlı hareket ettikleri ve ameliyat sonrası da gerek fiziksel ve ruhsal gerekse de toplumsal ilişkiler anlamında birçok olumlu değişim süreci yaşadıkları söylenebilir (Stevens, 2020: 907). Diğer yandan bu ameliyatların her zaman olumlu sonuçlarının olmayabileceği, öngörülmeyen farklı sonuçların ve rahatsızlıkların ortaya çıkabileceği belirtilebilir (Berg, 2020: 217). Diğer yandan her ne kadar ameliyat olan bireylerin hayatlarında ciddi anlamda düzelmeler ortaya çıksa da; kişinin tekrardan eski durumuna dönmesinin muhtemel olduğu ve ameliyat sonrası dönem için devamlı uzman kontrolü altında bir hayat sürmeleri gerektiği söylenebilir (Türünç, 2022: 104). Yapılan araştırmalar ameliyat olan bireylerin ameliyattan sonraki ilk yıl büyük kilo kayıpları yaşadıkları ancak bu kilo kaybının cerrahiden 5 yıl gibi bir süre içerisinde geri alındığını ve cerrahiden 10 yıl sonra ise %80 oranında başarısızlığın olduğu ve bu yönüyle ameliyat sonrasında devamlı diyet, egzersiz ve diğer desteklerin zorunlu olarak alınmasını gerektiren bir tablonun söz konusu olduğu söylenebilir (Kaçmaz Ersu vd., 2020; Sepúlveda vd., 2017).

Her ne kadar zayıflama ameliyatları kilo verme noktasında bütün yollar denendikten (diyet, spor ve yaşam tarzı değişikliği gibi) sonra tercih edilmesi gereken bir seçenek olsa da, kimi durumlarda bu kuralın ihlal edildiği ve tıp alanındaki kimi profesyonellerin de bu süreçte hızlıca zayıflama ameliyatlarına başvurma eğiliminde oldukları söylenebilir. Örneğin Türkiye'de zayıflama ameliyatlarının yoğun olarak yapılmaya başlandığı 2010 yılların sonuna doğru, bu alanda yaşanan etik suistimallerin (düşük kilolu bireylere uygulanması, kilolarla oynayarak ameliyat yapılacak kiloya getirme, bazı

hastanelerin ve doktorların bu ameliyatları kazanç kapısı haline getirmesi, her genel cerrahın bu ameliyatları yapabilmesi gibi) artması ve kimi üzücü olayların (sakatlık ve ölüm) yaşanması sonrası Sağlık Bakanlığı bu ameliyatlara yönelik bir genelge çıkararak sürecin daha bilimsel ve etik yürütülmesi noktasında ciddi düzenlemeler yapmıştır. Obezite Cerrahisi Uygulamaları başlıklı genelgede ameliyatı yapacak cerrahların bilgili ve deneyimli olması, cerrahi işlemlerin sadece belirli yeterlilikleri olan tıp merkezlerinde uygulanması, ameliyat kararı verilirken birden fazla uzman doktorun (endokrinoloji/dahiliye, akıl ve ruh sağlığı, anestezi ve reanimasyon) olduğu kurulun onayının alınması gibi zorunluluklar (Sağlık Bakanlığı, 2017) getirilerek bu alandaki suistimallerin önüne geçilmeye ve sadece gerekli durumlarda uygulanmasının sağlanması amaçlanmıştır.

Bu alanda her ne kadar otoriteler belirli standartlar koymaya çalışsa da, zayıflama ameliyatlarının sağlık sektöründe büyük bir paya sahip olduğu ve bu alanda ticari kar elde amaçlı inanılmaz bir rekabetin olduğu ve kimi durumlarda etik olmayan yollara başvurma durumunun devam ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin obezite cerrahisi uygulayan 100 tıp merkezinin web sitelerinde obezitenin nasıl ele alındığını inceleyen bir çalışmada, web sitelerinin çoğunlukla obeziteyi profesyonel inceleme ve denetim gerektiren ve ameliyatının ise dönüştürücü ve düşük riskler içeren bir rahatsızlık olarak ele aldıkları ve bu alanı tıbbileştiren bir söylemi yeniden ürettikleri görülmüştür. Diğer yandan bu sitelerin obezite cerrahisini meşrulaştırmak için bir yandan obeziteye yol açan çevresel faktörleri (kalıtım, çevre gibi) vurgularken diğer yandan cerrahi başarısızlık (gereğinden az kilo verme) nedeni olarak bireysel faktörleri öne süren bir yaklaşıma sahip oldukları ve temelde cinsiyete dayalı obezite kavramının sürdürülmesi ve sağlık alanındaki eşitsizliklerin devamına destek veren bir yönelime sahip oldukları görülmüştür (Salant ve Santry, 2006: 2445). Bu bağlamda obezite sorunun çözülmesi noktasında başvurulan zayıflama ameliyatlarının sadece tüm yollar denendikten sonra başvurulması gereken bir seçenek olduğu, diğer yandan ameliyatın bir sihirli değnek olmadığı ve ameliyattan sonraki dönemde de uzman desteği ve kontrolünün zorunlu olduğu gibi durumların bu sorunla uğraşan kişilere uygun kanallar üzerinden verilmesinin ve toplumun bu noktadaki sağlık okuryazarlık düzeyinin yükseltilmesi büyük öneme sahiptir. Diğer yandan sağlık otoritelerinin bu alandaki suistimallere yönelik ciddi yaptırım ve cezalandırma süreçlerini aktif hale getirmesinin de büyük öneme sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç

Kentleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı yeni yaşam ve çalışma koşullarının bir sonucu olarak beslenme alışkanlıklarının köklü bir şekilde değişmesi, yeterli ve güvenli gıdaya erişim problemi, gıda ve besin endüstrisinin üretim şartlarının niteliği (genetiği değiştirilmiş ürünlerin kullanımı, bilinçsiz tarım uygulamaları ve tarım ilaçlarının bilinçsiz kullanımı, rafine şeker ve

tatlandırıcıların yaygınlaşması gibi), daha az hareketli yaşam tarzlarının yaygınlaşması gibi gelişmelerin aşırı kilo ve obezite sorununu yaygın görülen bir problem haline getirdiği söylenebilir. Her ne kadar aşırı kilo/obezite modern dönemde ortaya çıkan bir sorun olmasa da, belirttiğimiz nedenlerden kaynaklı kentli toplumlarda daha ciddi bir problem haline geldiği ve gerek bireylerin gerekse de sağlık sistemleri için gittikçe ciddi bir problem alanı haline geldiği söylenebilir. Diğer yandan tüketim toplumunun yükselişi ve kültür endüstrisi araçlarının yaygınlaşmasına paralel daha çok tüketen ve tükettikleri üzerinden kendini gerçekleştiren bir insan tipinin makbul birey olarak görülmeye başlandığı ve artan bireyselleşme eğilimlerinin sonucu olarak bireyin kendi bedeni üzerinde söz hakkı sahibi olduğu bir anlayışın gittikçe geliştiği görülmektedir. Bu noktada tüketim toplumunun yükselişi ile bedenin modern öncesi dönemlere kıyasla toplumsal hayatta daha görünür hale geldiği ve bedenin önemli bir tüketim ve gösteriş nesnesi haline geldiği bir süreç ortaya çıkmıştır. Bedenin nesneleşmesi ve gösteri unsuru halini almasında tüketim toplumundaki kültür endüstri araçlarının ideal beden, güzellik imajları üreterek bireylerin bu bedenlere sahip olma noktasında güdülendikleri ve çeşitli şekillerde bedenlerine yönelik müdahalelerde bulundukları söylenebilir. Bedene yönelik müdahaleler noktasında güzellik, çekicilik gibi özelliklerin ise daha çok kadın bedeni üzerinden somutluk kazandığı ve kültür endüstrisinin kadınları ve kadın bedenini önemli bir gösteriş ve tüketim nesnesi olarak gördüğü bir süreç ortaya çıkmıştır. Tüketim toplumunun yükselişiyle birlikte artan bireycileşme eğilimlerinin bir sonucu olarak bireylerin (çoğunlukla kadınların) kendi bedenleri ve sağlıkları üzerinde yegâne belirleyici olarak görüldüğü ve bu noktada bireyin güzel/ çirkin, sağlıklı/ hasta olma durumlarının daha çok kişinin kendi iradesi ve gücüyle ilişkilendirildiği bir yapı ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda modern dönemle birlikte gerek ekonomik, siyasal ve demografik alanlarda ortaya değişiklikler gerekse de bu dönemle birlikte değişen beden ve güzellik anlayışının bir sonucu olarak kilo sorununun daha görünür bir problem haline geldiği söylenebilir. Modern dönemle birlikte aşırı kilo/obezite sorununun ele alınışı noktasında sıklıkla kişilerin suçlandığı ve damgalandığı bir sürecin gerek kitle iletişim araçları gerekse de diğer bireyler üzerinden üretildiği görülmektedir. Diğer yandan bu süreçte obez bireyleri inisiyatif alamayan/tek başına sorunu çözemeyen pasif özne olarak konumlandıran ve obeziteden çıkış yolu olarak da uzman bilgisi ve desteğini zorunlu kılan bir söylemin gerek medyada gerekse de sağlık uzmanlarınca yeniden üretildiği ve bu alanın gittikçe tıbbileştiği bir sürecin yaşandığı söylenebilir. Bu noktada obeziteye yol açan yapısal (ekonomik, siyasal ve ideolojik) nedenleri ihmal eden/gizleyen ve daha çok genetik ve bireysel faktörleri ön çıkaran ve bu süreci daha çok kadın bedeni üzerinden tıbbileştiren ve ticarileştiren eğilimin sorunlu bir yaklaşım

olduğu söylenebilir. Bu sürecin sadece o kişinin (obez bireyin) yemeye düşkünlüğü, zayıflığı ve iradesizliğiyle ilişkilendirilip o kişinin suçlanması/damgalanmasının adil olmayan bir tutum/bakış açısı olduğu belirtilebilir. Diğer yandan bireylerin gerekli durumlarda diyetisyenlerden, doktorlardan ve diğer profesyonellerden destek almaları önemli olmakla birlikte, kişilerin ekonomik ve sosyal sermayelerinin bu uzmanlara ulaşabilecek düzeyde olması durumu da önemli bir noktadır. Bu bağlamda yeterli sermayeye sahip olmayan bireylerin alternatif yollara başvurmasının kimi durumlarda dramatik sonuçlara yol açabileceği ve bu kesimlerin uzman bilgisi ve desteğine ulaşmaları noktasında desteklenmelerinin önemli olduğu söylenebilir. Diğer yandan sağlık sektörünün gittikçe kapitalistleşen yönü ve tıbbileştirme süreci üzerinden günlük hayatın her alanına nüfuz etmeye çalışan eğilimi dikkate alınması gereken bir nitelik taşımaktadır. Bu noktada sağlık profesyonellerinin etik ilkeleri benimsemesinin ve sağlık sisteminin de sağlık profesyonellerini etik davranma noktasında denetlenmesi ve sınırlandırmasının hayati bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda kişinin sağlıklı kiloda olması ve kilo verirken alandaki uzmanlardan insani koşullarda hizmet alması önemli olmakla birlikte, kilo/obezite sorunun sadece bireysel bir boyuttan ele alınıp çözümlenmeye çalışılması sorunlu bir yaklaşım olarak nitelenebilir. Bu süreçte makro boyutta sağlıksız beslenmeye yol açan ve toplum sağlığı açısından ciddi tehditleri ortaya çıkan yapısal nedenlerin ele alınmaması büyük bir eksiklik/manipülasyon olarak nitelenebilir. Bu bağlamda toplum sağlığını önceleyen bir bakış açısı üzerinden tarımsal üretim süreçlerinde insani koşulların sağlanması, sağlıklı ve güvenli gıdaya ulaşımın desteklenmesi, tarımsal üretim süreçlerinin biyoçeşitliliği azaltmayacak bir düzlemde yürütülmesi, petrol bazlı üretimin azaltılması gibi birçok noktanın üzerinden durulması ve bu alanlarda yeni bir dilin eylem yapısının inşa edilmesi (Zeybek, 2017:15), etkin bir sosyal refah devletinin varlığı, toplumun sağlık okuryazarlık düzeylerinin geliştirilmesi gibi önlemlerle daha sağlıklı nesiller/toplumların yaratılmasının oldukça muhtemel bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Son söz olarak, bireylerin sağlıklı olmaları ve doğru beden algılarına sahip olmaları noktasında bireysel faktörler ve sorumlulukları ihmal etmeden; makro boyutta toplumsal kurumların da (tıp, medya, siyaset alanları gibi) üzerlerine düşen sorumlulukları tam olarak yapmasının gerekli ve zorunlu bir nitelik taşıdığı ve ancak bu şekilde sağlıklı ve istikrarlı bir bireyin/ toplumun mümkün olacağı akılda tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

Akpınar, B. (2019). Modern Toplumlarda Tüketim Kültürü Kapsamında İnsanların Sağlıklı Yaşam İsteği ve Risklerinin Diyalektiği. A. Özalp, & İ. Çapçıoğlu (Dü) içinde, *Çağdaş Sosyolojik Tartışmalar* (s. 103-120). Konya: Çimke.

Aslan, S. (2001). Beden Imgesi ve Yeme Davranışı Bozuklukları ile Medya İlişkisi. *Düşünen Adam, 14*, 41-47.

Atalay, S. (2020). Sosyolojik Perspektiften Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu: Tıbbileştirme ve Farmasötikalizasyon Temelinde Kavramsal Bir Değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 65*, 461-485.

Baudrillard, J. (2008). *Tüketim Toplumu, Söylenceleri Yapıları.* (H. Deliçaylı, & F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar.* (Ü. Öktem, Çev.) İstanbul: Sarmal.

Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat.* İstanbul: Ayrıntı.

Berg, A. (2020). Untold stories of living with a bariatric body:long-term experiences of weight-loss surgery. *Sociology of Health & Illness, 42*(2), 217-231.

Beyaz-Sipahi, B. (2021). Türkiye'de Obezite Üzerine Sosyoekonomik Faktörlerin Etkisi ve Gelir Eşitsizliği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 76*(2), 547-573.

Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2014). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar.* (N. Ökten, Çev.) İstanbul: İletişim.

Bulduklu, Y., & Gökçe, O. (2018). How media approach and present obesity: A study into Turkish media. *The International Journal of Communication and Health, 13*, 48-61.

Butler, J. (2014). *Cinsiyet Belası, Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi.* (B. Ertür, Çev.) İstanbul: Metis.

Conrad, P. (1992). Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology, 18*, 209-232.

Çakı, F. (2011). Batı-Dışı Toplumlarda Gençlik ve Beden İmajı. K. Canatan (Dü.) içinde, *Beden Sosyolojisi* (s. 307-324). İstanbul: Açılım.

Demir, S. T. (2016). Riyazetten Modern Diyet Toplumuna: Kutsallık ve Hiçlik Arasında Beden. *İnsan ve Toplum, 6*(1), 155-173.

DemirParlak, S. (2022). İdeal Beden Algısıyla Kadın Giyim Modasında Oluşan Kodlar ve Silüetlerdeki Biçimsel Değişimler. *Ulakbilge, 75*, 881-895.

Erdem, B. N., & Yıldız, A. C. (2019). "İdeal"in Sınırında Bir Mücadele: Beden Olumlama Hareketi Üzerine Bir Alımlama Analizi. *Erciyes İletişim Dergisi, 6*(2), 1 483-1506.

Ergin, A. B. (2014). Obezitenin Kadın Sağlığı ve Toplumsal Cinsiyet Açısından Değerlendirilmesi. *KASHED, 1*(1), 41-54.

Ertem, M. (2017). Obezite Epidemiyolojisi ve Korunma. *Klinik Tıp Bilimleri Dergisi, 5*(5), 21-30.

Esgin, A. (2011). Beden Sosyolojsi Açısından Popüler Kültür ve Kadın. *4. Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak Kadın: Edebiyat, Dil, Kültür, Sanat, Peyzaj ve TasarımÇalışmalarında Kadın Sempozyumu* (s. 1-9). Malatya: İnönü Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi.

Foucault, M. (2011). *Entelektüelin Siyasi İşlevi.* (I. Ergüden, O. Akınhay, & F. Keskin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu, College de France Dersleri (1978-1979).* (A. Tayla, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik, Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum.* (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: Say.

Güzel, E. (2013). *Türkiye'de Bir İktidar Alanı Olarak Elitler Üzerinden Güzellik Anlayışına ve Bir Tüketim Nesnesine Dönüşen Kadın Sorununa Bakış.* Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji ABD. Doktora Tezi.

Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği, Felsefi Fragmanlar.* İstanbul: Kabalcı.

IFSO. (2023). *8th Global Registry Report.* Italy: IFSO.

Illich, I. (2011). *Sağlığın Gaspı, Medical Nemesis.* (S. Sertabiboğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

ISAPS. (2022). *ISAPS International Survey on Aesthetic/Cosmetic Procedures Performed.* ISAPS.

Işık, E. (1998). *Beden Ve Toplum Kuramı, Öznenin Sosyolojisinden Bedenin Sosyolojisine.* İstanbul: Bağlam.

Kaçmaz-Ersu, N., Ersu, A., Gök-Balcı, U., & Öngel, K. (2020). Sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile obez hastanın değerlendirilmesi ve obezite tedavisinde cerrahinin yeri. *Smyrna Tıp Dergisi*, 52-54.

Kalan, Ö. (2014). Foucault'un Biyopolitika Kavramı Bağlamında Moda ve Beden: Vouge Dergisi Üzerinden Bir Söylem Analizi. *Selçuk İletişim, 8*(3), 140-162.

Kanlıoğlu, A. (2018). Bir Savaş Alanı Olarak Beden: Bedenin Moda ve Fotoğraf Kavramları Dolayımı ile Metalaştırılmasına Eleştirel Bir Bakış. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(30), 9-30.

Karal, S. (2023). Bir İktidar Biçimi Olarak Diyet: Diyet Kitaplarında Duygular ve Beden. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(45), 443-461.

Köse, H. (2011). Tüketim Toplumunda Bir "Sosyal Beden" Kurgusu Olarak Kadın. *Selçuk İletişim, 6*(4), 76-89.

Kurtdaş, M. Ç. (2017). Medikalizasyon Süreci, Sağlığın Ticarileşmesi ve Bedenin Denetlenmesine Sosyolojik Bir Bakış. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10*(27), 983-1012.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü.* (O. Akmhay, & D. Kömürcü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat.

Nazlı, A. (2006). Bedenin Ölümü: Modern Öncesinden Postmoderne Beden ve Ölüm. *Sosyoloji Dergisi*(16), 1-15.

Nettleton, S. (2004). The Emergence of E-Scaped Medicine? *Sociology, 38*(4), 661-679.

OECD. (2019). *The Heavy Burden of Obesity, The Economics of Prevention*. OECD Health Policy Studies.

Okumuş, E. (2009). Bedene Müdahalenin Sosyolojisi. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi, 2*, 1-15.

Özoran, B. A., & Mermer, A. (2018). Bauman gibi Düşünmek: Wellness ile Ölümün Yapısökümünün Haberler Üzerinden İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 11*(1), 307-330.

Revel, J. (2012). *Foucault Sözlüğü.* (V. Urhan, Çev.) İstanbul: Say.

Sağın, A., & Karasaç, F. (2020). Obezitenin Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: OECD Ülkeleri Analizi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15*(21), 183-200.

Sağlık-Bakanlığı. (2017). *Obezite Cerrahisi Uygulamaları Genelgesi.* 6 12, 2023 tarihinde https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/11657/0/obezite-cerrahisi-uygulamalari-genelgesi- adresinden alındı

Salant, T., & Santry, H. P. (2006). Internet marketing of bariatric surgery: Contemporary trends in the medicalization of obesity. *Social Science & Medicine, 62*, 2445–2457.

Saygılı, A. (2005). Modern Devlet'in Beden İdeolojisi Üzerine Kısa Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 54*(3), 323-340.

Sepúlveda, M., Alamo, M., Saba, J. A., Lynch, R., & Guzmán, H. (2017). Long-term weight loss in laparoscopic sleeve gastrectomy. *Surgery for obesity and related diseases : official journal of the American Society for Bariatric Surgery, 13*(10), 1676–1681.

Sezgin, D. (2011). Yaşam Tarzı Önerileri Bağlamında Sağlık Haberlerinin Analizi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2*(2), 52-78.

Sezgin, D., & Yıldırım, İ. E. (2022). Obeziteli Bireylerin Gözünden Türkiye'de Medyada Obezite. *International Journal of Social Sciences, 6*(2), 19-35.

So, i., Prestin, A., Lee, L., Wang, Y., Yen, J., & Chou, W.-Y. S. (2016). What Do People Like to "Share" About Obesity? A Content Analysis of Frequent Retweets About Obesity on Twitter. *Health Communication, 31*(2), 193-206.

Soylu, A. C. (2022). Sürdürülebilir Kalkınma ve Gıda Güvenliği İlişkisi. *Paradigma İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 100-110.

Stevens, C. (2020). Sick but healthy: bariatric patients and the social construction of illness and disability. *Sociology of Health & Illness, 42*(4), 907-924.

Throsby, K. (2008). Happy Re-birthday: Weight Loss Surgery and the `New Me'. *Body and Society, 14*(1), 117-133.

Timurturkan, M., & Demez, G. (2018). Bir Toplumsal İktidar Alanı Olarak Beden ve

"Yaşlanan Bedenin" Yeniden İnşası. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5*(2), 441-456.

Turner, B. S. (2011). *Tıbbi Güç ve Toplumsal Bilgi.* (Ü. Tatlıcan, Çev.) Bursa: Sentez.

Turner, B. S. (2014). *Klasik Sosyoloji.* (İ. Çetin, Çev.) İstanbul: İletişim.

TÜİK. (2022). *Türkiye Sağlık Araştırması 2022.* 07 23, 2023 tarihinde https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Health-Survey-2022-49747. adresinden alındı

Türünç, Ö. (2022). *Sosyal Yaşamın Tıbbileşmesinin Bedenin Denetim ve Biçimlendirilme Süreçleriyle İlişkisi: Müde Küçültme Ameliyatları.* Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD. Yüksek Lisans Tezi.

URL-1. (2020). *Natural Food & Drinks Market Research, 2031.* 7 14, 2023 tarihinde https://www.alliedmarketresearch.com/natural-food-and-drinks-market. adresinden alındı

URL-2. (2022). *Cosmetic Surgery Market.* 7 12, 2023 tarihinde https://www.precedenceresearch.com/cosmetic-surgery-market. adresinden alındı

URL-3. (2023). *Bariatric Surgeries Market Research, 2031.* https://www.alliedmarketresearch.com/bariatric-surgeries-market. adresinden alındı

User, İ. (2010). Biyoteknolojiler ve Kadın Bedeni. Y. İnceoğlu, & A. Kar (Dü) içinde, *Dişilik, Güzellik ve Şiddet Sarmalında Kadın ve Bedeni* (s. 133-169). İstanbul: Ayrıntı.

Wallace, R. A., & Wolf, A. (2018). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Klasik Geleneğin Geliştirilmesi.* (M. R. Ayas, & L. Elburuz, Çev.) Ankara: Doğu Batı.

WHO. (2023). *Obesity* . https://www.who.int/health-topics/obesity#tab=tab_1. adresinden alındı

Williams, S. J., Martin, P., & Gabe, J. (2011). The pharmaceuticalisation of society? A framework for analysis. *Sociology of Health & Illness*, 1-16.

Williams, S., Gabe, J., & Davis, P. (2008). The sociology of pharmaceuticals: progress and prospects. *Sociology of Health & Illness, 30*, 813-824.

Yücel, Y. (2019). Sağlık ve Fitness Söylemi İçerisinde Kadın ve Erkek Bedenleri: Women's Health ve Men's Health Dergisi Örneği. *İleti-ş-im*, 1-27.

Zeren, F., & Kılınç-Savrul, B. (2017). Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 15*(30), 87-103.

Zeybek, S. O. (2017). Endüstriyel gıda üretimi ve diyet toplumu. *Yemek ve Kültür*, 10-15.

Bölüm 19

BİR PEÇELEME İŞLEMİ ÖNLEME MEKANİZMASI: ÖRTÜLÜ SERMAYE MÜESSESESİ

Niyazi Koray GÜRHAYTA[1]

1 Vergi Başmüfettişi Niyazi Koray GÜRHAYTA, Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4318-006X

GİRİŞ

Vergi, devletin egemenlik hakkına dayanarak, kanuni düzenlemeler ışığında vergi yükümlüsünden aldığı bir kamu geliridir. Bu kamu gelirinin tahsilinin sağlanabilmesi için bu kamu gelirine konu teşkil eden vergiyi doğuran olayın kaynağının tespiti önemlidir. Vergiyi doğuran olayların çoğunluğu özel hukuktan kaynaklı olarak ortaya çıkan iş ve işlemlerdir. Bu açıdan özel hukuk biçimlerinin bilinmesi yanında hukuki biçimlerin ötesine geçilerek iktisadi içerikleri belirlemek vergi doğuran olayın saptanmasında önem arz etmektedir. Çünkü vergi yönüyle mükellefiyet içinde bulunan yükümlüler zaman zaman vergi ödememek veya ödediği vergiyi azaltmak maksatlı yaptıkları işleri çeşitli özel hukuk biçimlerini arkasına saklayarak kötü niyetle vergi kaçırdıkları görülmektedir.

Vergi yükümlülerinin vergiden kaçırma işlemine engel olmak adına çeşitli vergi güvenlik mekanizmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Vergi güvenlik mekanizmasının oluşturulmasında ve vergi kaçırmanın engellenmesinde vergi hukukunda yapılacak yorum ehemmiyetlidir. Bu bağlamda 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun (Resmi Gazete (RG) Tarihi:10.01.1961, RG No:10705) (VUK) 3. maddesinde yer verilen düzenlemeyle yorumun nasıl yapılacağı ve hangi yorum yöntemlerinin kullanılabileceği yasal zemine oturtturulmuştur. Bu yorum yöntemlerinden amaçsal yorum diğer ifadesiyle gai yorumun vergi hukukunda isim bulmuş hali olan ekonomik yaklaşım ilkesi vergi güvenlik mekanizmasının oluşturulmasında ve vergiden kaçırmanın engellenmesinde öne çıkan hususlardan birisidir. Ekonomik yaklaşım; vergilendirmeye ilişkin yapılan yorumda hukuki biçimin ötesine geçilerek ekonomik içeriğin dikkate alındığı, yapılan iş ve işlemlerin gerçek anlamının tespit edilmesine hizmet eden bir vergi hukuku ilkesidir.

Ekonomik yaklaşım ilkesi ile özel hukuk biçimlerinin kötüye kullanarak vergi kanunlarının dolanılması, ekonomik içeriklerin gizlenmesi engellenmeye çalışılmaktadır. Burada ekonomik yaklaşım ilkesi yoluyla ortaya çıkarılmaya çalışılan ve vergi kanunları dolanılarak vergiden kaçırmaya yarar olan bir kavram karşımıza çıkmaktadır. Bu kavram peçelemedir. Peçeleme öz itibariyle vergiden kaçırma maksatlı özel hukuk biçimlerinin kötüye kullanılmasıdır. Bu sayede özel hukuk biçiminin arkasındaki iktisadi içerik gizlenmeye çalışılmaktadır. Ekonomik yaklaşım ilkesi ve peçeleme kavramı bu yönden vergide güvenlik mekanizmasının oluşturulmasında ve işleyişinde mihenk taşları haline gelen konular olmuştur. Peçelemenin ortaya çıkarılmasında hiç şüphesiz kanuni düzenlemeler, mahkeme kararları önem arz etmektedir. Tabi ki burada ehemmiyetli bir diğer husus yasal düzenlemeler ve mahkeme kararları ışığında yapılan doktrinsel çalışmalardır. Çalışmada bu hususlar dikkate alınarak belirtilen konular bağlamında bir peçeleme işlem türü olan örtülü kar payı dağıtımını önleme mekanizması olarak kanun koyucu tarafından 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu'nda (RG Tarihi: 21.06.2006, RG No:26205) (KVK) düzenlenen örtülü sermaye kurumu incelenmeye çalışılmıştır.

İçeriği hakkında bilgi verilen çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde vergi hukukuna hâkim olan ilkelerden ekonomik yaklaşım ilkesi izah edilmiştir. Ardından peçeleme işlemi örnekler vasıtasıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Son olarak üçüncü bölümde çalışmamızda önem arz eden örtülü sermayeden bahsedilmiştir.

1. Vergi Hukukunda Ekonomik Yaklaşım İlkesi

Her kanun kendi yapısı içinde yer verilen hususların uygulamaya dönük nasıl anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik bir sistematiği kendi içinde barındırmaktadır. Vergi Hukuku alanında kanunların yorumlanmasında kendine has bir yöntem karşımıza çıkmaktadır.

Vergi Hukukunun temel kanunlarından VUK'da vergi kanunlarının uygulanması ve bu konuda açıklık bulunmaması durumunda nasıl yorumlanması hususu VUK'un 3. Maddesinin (b) bendi ile şekillenmiştir. Maddeye göre vergi yasaları lafzen ve ruhen hüküm ifade edeceği, söylenen hususların açık olmaması durumunda vergi hukukunda yorum yöntemlerinin kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Diğer bir anlatımla bu durumda vergi yasalarında yer verilen hükümlere, konuluşundaki amaca, yer verilen hükümlerin yasanın yapısındaki yere ve diğer maddelerle olan ilişkisine bakılarak uygulamaya yön verilmesi gerekmektedir (VUK 3/B. Mad.) Vergi Hukukunda yorum alanında vergi kanunlarındaki konuluşundaki amacın göz önüne alınması ağırlık kazanmaktadır (Kaneti vd., 2022:67).

Vergi kanunlarının uygulanmasında yer verilen hususlar ve Vergi Hukukunun kendi dinamiklerinden hareketle, vergi kanunlarının yorumlanması bir ilkenin etrafında şekillendiğine dikkat edilmelidir. Bu ilke ekonomik yaklaşım ilkesidir. Ekonomik yaklaşım ilkesi, vergi kanunlarının hükümlerinin yorumlanmasında ve vergilendirmede önem arz eden vergiyi doğuran olayın değerlendirilmesinde hukuki formun ötesine geçilerek ekonomik bağlamda gerçek içerik ve niteliğin temel alınmasıdır (Öncel vd., 2021:29).

Ekonomik yaklaşım vergi hukukuna has bir yorum yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Karakoç, 2014:178). Yorum yöntemlerinden amaçsal yorumun diğer bir ifadeyle gai yorum yönteminin vergi hukukundaki yansımasıdır (Oktar, 2020:62). Diğer bir ifadeyle amaçsal yorumun doğal bir sonucudur (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2020:122).

Ekonomik yaklaşım bir üst kavramdır. Çünkü hangi hukuk normunun maddi olaya uygulanacağının yorumunu ve maddi olayın belirlenmesini içermektedir (Karakoç, 2014:178). Bu bağlamda kendi içinde iki alt başlığa ayrılmaktadır. Bu başlıklar birisi "Ekonomik İrdeleme (Nitelendirme)", diğeri "Ekonomik Yorum" 'dur. Ekonomik Nitelendirme, vergilendirmede önem arz eden vergiyi doğuran olayın içeriğinin, kapsamının ekonomik niteliğine göre tespit etmektir. Ekonomik yorum ise vergiyi doğuran olaya uygulanacak hu-

kuk normlarının tespitinde ekonomik gerçeklerden hareket edilerek belirleme yapılmasıdır (Öncel, vd., 2021:19;Karakoç, 2014:179; Oktar, 2020:63).

Vergi kanunlarının kullandığı kavramlar, ekonomik yaklaşım ilkesi bağlamında ekonomik yönden içeriklerine göre anlam kazanmaktadır. Diğer bir ifadeyle içerik şekle ağır basacaktır (Kaneti vd., 2022:67). Ekonomik yaklaşım ilkesi ile birlikte gerçek olan ekonomik ilişkinin birtakım hukuki kılıfların içine saklanarak gizlenmesinin engellenmesi amaçlanmaktadır (Şenyüz, vd., 2019:68) Ekonomik yaklaşım ilkesinin vergi hukukunda kullanılması esasında peçeleme işlem ve sözleşmelerinin ortaya çıkarılması içindir (Oktar, 2020:63). Bir sonraki başlıkta bu konuyla ilgili bilgiler verilmiştir.

2. Peçeleme İşlemi

Peçeleme sözlük anlamıyla "bir şeyi örtmek, gizlemek" anlamlarına gelmektedir (www.sozluk.gov.tr, Erişim Tarihi:20.09.2023). Vergi hukukunda peçeleme; genel itibariyle vergi yükümlülerinin vergi kaçırmak amacıyla olağan olarak görülemeyecek şekilde özel hukuk biçimlerini kötüye kullanmalarına peçeleme işlemi denilmektedir (Şenyüz, 2008:25). Diğer bir ifadeyle peçeleme; vergi kanunlarının vergilendirme işlemine tabi kıldığı bir özel hukuk işlemiyle elde etmeye amaçlanan bir iktisadi sonucun, vergi kanunda vergilendirme dışında bırakmak maksadıyla olağan olmayan bir şekilde başvurulan özel hukuk işlemidir (Kaneti vd., 2022:70).

Peçeleme, vergi mevzuatımızda yer verilmeyen literatür kaynaklı olarak ortaya çıkan bir kavramdır (Yılmaz, 2013:1763). Literatürde peçeleme için perdeleme ifadesi de kullanılmaktadır. Peçeleme ile amaçlanan vergisel yönden çıkar sağlamak maksatlı olarak vergi kanunlarının etrafından dolaşılmasıdır (Bakmaz ve Dursun, 2023:190). Peçeleme işleminde vergi yükümlülerinin esas amacı olan vergi kaçırma iradelerini kanun hükümlerine dayanarak örtme amaçlanmaktadır (Bulut, 2017:97). Diğer bir anlatımla ya daha az ya hiç vergi ödememek yoluyla vergi kaçırmak hedeflenmektedir (Karataş Durmuş, 2014:521).

Peçeleme işlemi kanuna karşı hilenin özel bir türü diğer bir anlatımla kanuna karşı hilenin vergi hukukundaki yansımasıdır (Kaneti, 2022:184;Karakoç, 2014:184; Sözer, 2023:134). Kanuna karşı hile; emredici hukuk kuralları yoluyla yasak hale getirilmiş bir sonuca ulaşmak maksadıyla, yasa tarafından yasaklanmamış ve arzu edilen sonuca ulaşmaya imkan veren bir başka kuraldan yararlanma yoluyla istenilen sonuca ulaşma çalışmalarıdır (Doğu,2023:30).

Bir peçeleme işleminin söz konusu olabilmesi için çeşitli şartların bir araya gelmesi gerekmektedir (Kaneti vd., 2022:71).

1. Öncelikle vergi kanunları vergiyi doğuran olayı özel hukukun biçimine, kılığına ve kalıbına dayanarak tanımlamış olması gerekmektedir.
2. Bu tanımlamanın vergi kanunlarında yapılma gerekçesi bunların niteliklerinden ziyade, bunlardan kaynaklı iktisadi sonuçları maksadıyla olmalıdır.

3. Bahsi geçen vergilendirme maksatlı iktisadi sonuç kanunun tanımladığı hukuksal biçim ve kalıpça tam manasıyla kapsanmamış olmalı.
4. Son olarak vergi yükümlüsü vergi kanunlarını dolaşmak maksatlı olarak bu hukuksal biçim ve kalıptan yararlanmayı kötüye kullanmış olmalıdır.

Peçeleme işlemi vergi hukuku uygulamasında birçok alanda rastlanılmaktadır. Konuyla ilgili çeşitli örnekler verilebilir. 7338 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu (RG Tarihi: 15.06.1959, RG No:10231) (VİVK) kapsamında ivazsız yapılan servet transferleri diğer bir anlatımla bağışlama sözleşmesi/bağış verilebilecek örneklerden birisidir. Bağışlama sözleşmesi bağlamında bağış bir kişiye diğer bir kişinin karşılık gütmeksizin malını hibesi, bırakmasıdır. Bu bağlamda karşılıksız yapılan bir mal intikali olduğundan VİVK konusu kapsamındadır (Saklan, 2023:187). Ancak peçeleme yönüyle bağışlama değerlendirildiğinde durumu şu şekilde izah edebiliriz. VİVK kapsamında belli bir meblağın altındaki bağışlamalar VİVK'da istisna kapsamındadır (VİVK 4/d. Mad.). Bir babanın VİVK kapsamında bir defada yapması gereken bağışı, istisna sınırının altında olacak şekilde birden fazla kez yapması bu noktada peçeleme işlemine örnek olarak verilebilir (Karakoç, 2014:181). Burada peçeleme olayının değerlendirilmesinde çok dikkatli olunması gerekmekte, yapılan bağışın geniş bir zaman dilimine yayılması halinde peçelemenin ileri sürülmesi kolay olmayacağına dikkat edilmelidir (Öncel vd., 2021:30).

Yine 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu (RG Tarihi: 06.01.1961, RG No:10700) (GVK) kapsamında emsal kira bedeli uygulamasından kaynaklı olarak peçeleme karşımıza çıkabilmektedir. Babanın (A) bir konutu, oğlunun (B) iki konutu olması halinde ve amcanın (C) hiç konutu olmazsa B'nin bir konutunu C'ye oturması için bırakması GVK 73. Maddesi uyarınca emsal kira bedeline tabi olacak ve B gelir vergisi ödeyecek. Ancak bu şekilde yapılmayıp B'nin konutlarından birini A'ya; A'nın konutunu da C'ye oturması maksatlı bırakması emsal kira bedeli uygulamasına girmeyecek ve vergi alacağı ortaya çıkmayacaktır (Öncel vd., 2021:30-31; Oktar, 2020:64).

Bir başka örnek olarak ölünceye kadar bakma sözleşmesi verilebilir. Ölünceye kadar bakma sözleşmesi; bakıma ihtiyaç duyan bakım alacaklısının bakım, tedavi, gözetme vb. edimleri yerine getirmek amaçlı olarak malvarlığının bir kısmını veya tamamını bakım borçlusuna bırakan iki taraflı ve ivazlı bir sözleşmedir (Saklan, 2021:46). Karşılıklı bir sözleşme olmasından dolayı bazı haller dışında *(örneğin birbirlerine evlilik ilişkisi bağlamında ölünceye kadar bakmakla yükümlü eşlerin birbirlerine gayrimenkullerine ölünceye kadar bakma sözleşmesiyle devretmesi)* bu sözleşme türü VİVK kapsamı dışında kalmaktadır. Örnek verilen halin gerçekleşmesi durumunda burada bir peçelemeden söz edilebilir (Öncel vd., 2021:31; Dayıoğlu Erul, 2022:83).

Ayrıca yine peçeleme işlemi olarak değerlendirilen KVK'nın 11. maddesinin b ve c bentleri ile 12. (örtülü sermaye) ve 13. maddeler (transfer fiyatlan-

dırması ile örtülü kazanç dağıtımı hükümleri ile GVK'nın 41/5. Maddesi ile birlikte değerlendirilmeli) bu içeriğe sahiptir (Oktar, 2020:64).

VUK 3. maddesi ve ekonomik yaklaşım ilkesi bağlamında peçeleme işlemi değerlendirildiğinde, işlemin gerçek mahiyeti dikkate alınması gerektiğinden ve ekonomik sonuç göz önüne alınarak peçeleme işleminde hukuksal biçime bakılmaksızın vergilendirme yapılması gerekmektedir (Kaneti vd., 2022:72; Karakoç, 2014:186). Diğer bir şekilde ifade etmek gerekirse vergisel sonuçları açısından peçeleme işlemi vergiye ilişkin yasaları dolaşmak adına yapılan bir işlem olması hasebiyle yapılan bu işlem vergi idaresince tamamen veya kısmen geçersiz sayılabileceği gibi, yine vergi yükümlüsü hakkında ikmalen veya resen tarhiyat işlemleri yapılması ve buna bağlı olarak vergi ve vergi cezası ile gecikme faizi yürütülebilir (Akgül, 2009:87).

Sonuç olarak peçeleme gerek vergi hukuku gerekse de özel hukuk açısından işlemin ekonomik sonuçlarıyla beraber istenen ve dikkate alınması gereken bir eylemdir (Gökçay, 2018:172).

3. Örtülü Sermaye Müessesesi

Örtülü sermaye müessesesi, kurumların aslında sermaye niteliği taşıyan meblağın borç vermek adı altında aktarılmasıyla, borç alan nezdinde faiz ödemeleri yöntemiyle matrahta azaltma/aşındırma yapmayı amaçlayan işlemlerin engelleme maksadıyla getirilen bir vergi güvenlik mekanizmasıdır (Çoşkun, 2015:12).

Örtülü sermaye kullanımının borç veren nezdinde çeşitli avantajları beraberinde getirmesinden dolayı birçok nedeni bulunmaktadır. Örtülü sermayenin kurum nezdinde kullanılmasının nedeni, borç alan işletmeye sermaye koymak yerine, daha garantili gelir olan faiz gelirinin kazanılması amacıdır (Kaplan, 2013:18).

Örtülü sermaye kullanımının bir başka nedeni şu şekilde ifade edilebilir. Şirket ortakları, şirkete koydukları sermayeye zaman zaman ihtiyaç duymaktadır ve bu sermayeyi geri almak isteyebilirler. Ancak sermayenin kısa vadede geri alınabilmesi kolay olmadığından, ortaklar şirkete sermaye koyarak ortak olmak ve katkıda bulunmak yerine borç verme yoluyla şirkete örtülü yoldan sermaye sağlamayı tercih ederler (Gülbaş, 2018:38).

Örtülü sermaye yoluyla ortakların şirkete borç para vermesinin bir nedeni de borçlanma yoluyla finansman yönetiminde, şirketle ortak arasında alacak borç ilişkisi mevcut olacaktır. Bu sayede şirkete sermaye koyarak sorumlu olan ortak gibi şirketin iflas, tasfiye aşamalarında sorumlu olmayacak, böyle durumlarda sadece şirketten alacağı oranında borcunu alacaktır (Gökçay, 2012: 9).

Yine şirketler borçlanma yoluyla finansman teminine başvurduklarında faiz giderini indirim konusu yapılabilmektedir, böylelikle kurumlar vergisi matrahları azalmaktadır. Ancak öz sermaye yoluyla finansmanda şirket ortak-

larına ödenecek kar dağıtımında vergi matrahında herhangi bir indirim yapılamayacağı gibi aksine vergi matrahları yükselecektir (Vardar, 2019:8). Yani örtülü sermaye yoluyla sermaye maksadıyla borç temini karşılığında faiz ödemesi kanunda yer verilen koşullar dahilinde, bu borçlanmalar için ödenen faizler ve kur farkları kurumlar vergisi matrahından indirilemez (Öncel vd., 2020: 338).

Örtülü sermaye meyil edilmesinin nedenleri göz önüne alındığında örtülü sermaye müessesesinin oluşturulmasındaki amaç ortaya çıkmaktadır. Buna göre kurumun amacı, işletmenin ortak ve/veya sahiplerince kurumlar vergisini matrahını yıpratan sermaye payı olarak konması gereken meblağın ortaklardan alınmış bir borç gibi gösterilerek faiz tahakkuk ettirilmesi ve bunları gider olarak gösterilmesinin önlenmesidir (Gücenme Gençoğlu ve Ertan, 2012:89).

Örtülü sermaye ve örtülü sermaye kurumunun amacından bahsedildikten sonra kanuni düzenleme hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır. KVK'da örtülü sermaye maddede yer verilen kişilerin (ortak, kurum, ortakla ilişkili şahıs) aracısız ya da vasıtalı bir şekilde temin ettiği ve ilgili işletmede yararlandığı borçların, hesap döneminde işletmenin herhangi bir zaman diliminde öz sermayesinin üç katını aşan kısmı olarak ifade edilmiştir (KVK 12.Mad.).

KVK'nın 12. Maddesiyle; alınan ödüncün kanunda belirtilen şekilde öz sermayenin üç katını aşması halinde aşan kısım örtülü sermaye olarak kabul edilmekte ve ödendiği iddia edilen faizlerin masraf olarak düşülmesine izin verilmemektedir (Bilici, 2018:108).

Örtülü sermaye bağlamında temin edilen borç kapsamında üç tür ödemenin gider olarak dikkate alınmayacağı belirtilmiştir. Bunlar örtülü sermaye kapsamında alınan faiz, kur farki ve diğer benzeri ödemeler olarak isimlendirilen 1 Seri No'lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliğinde (RG Tarihi: 03.04.2007, RG No:26482) (KVGT) detaylı olarak zikredilen; vade farkı, avanslar *(inşaat işlerinde yapılan iş kısmıyla orantılı istihkak bedelleri hariç)* 'dır.

3.2.Örtülü Sermayenin Unsurları

KVK'nın 12. Maddesine göre; örtülü sermayenin üç unsuru bulunmaktadır.

1. Borçlanmanın doğrudan ve dolaylı olarak ortaktan veya ortakla ilişkisi olan kişiden yapılmış olması,
2. Yapılan borçlanmanın işletme faaliyetlerinde kullanılması,
3. Borçlanma tutarının hesap dönemi içinde herhangi bir tarihte kurumun hesap dönemi başındaki öz sermayesinin üç katını aşması.

3.2.1.Birinci Unsur

Örtülü sermayede amaç kazanç aktarımı olduğundan, kazancın aktarıldığı tarafın diğer bir ifadeyle ortağın ve/veya ortakla ilişkisi olan kişinin kim olduğunun kesin olarak tespit edilmesi gerekmektedir.

Bu noktada KVK 12. maddesinde ortakla ilişkili kişi kavramından ne anlaşılması gerektiğini tarif etmiştir. Madde metnine göre; ortakla aracısız ya da vasıtalı şekilde min %10 oranında ortak, %10 oranında kar ya da oy hakkına sahip kurumu ya da aracısız ya da vasıtalı olarak ortakla ya da ortakla ilişkili kurumun kar ya da oy hakkına sahip hisselerinin min %10'unu elinde tutan bir gerçek kişi ya da kurumu ifade etmektedir (KVK 12. Mad.). Kanuni tanımda görüleceği üzere, dolaylı yönden yapılan borçlanmalarda araya birden fazla kurumun veya şahsın girmesi temin edilen borcun örtülü sermaye olarak nitelendirilmesine engel teşkil etmemektedir. Yine ortak işletmeyle olan bağını diğer kişiler arasındaki ortaklık, oy ve kar payı ilişkisi şeklinde de kurabilmektedir.

KVK'da yapılan düzenleme ile dar mükellef kurumlar açısından örtülü sermaye yönüyle farklı bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Bu noktada KVK 22. Maddeye bakılması uygun olacaktır. Bilineceği üzere KVK 22. Maddede; Türkiye'deki dar mükellef kurumlar birçok kazanç açısından vergilendirilmektedir. Bu kazançlar bağlamında nasıl vergilendirileceği de işyeri ya da daimi temsilcisi olup olmaması ile bunlar aracılığıyla kazanç elde edilip edilmemesine göre ayrışmaktadır. Bu açıdan KVK 22. madde dar mükellef kurumların safi kurum kazancının nasıl tespit edileceğini izah etmektedir (Saklan, 2022:567-570). Bunun yanında KVK 22/4. maddesinde; dar mükellef kurumların yaptıkları işletmede kullandıkları borçlanmalar açısından örtülü sermaye yönüyle yapılacak değerlendirilmelerde, ortakla ilişkili kişinin tespit edilmesinde oy hakkının ya da sermaye şartının aranmayacağı ifade edilmiştir (KVK 22/4. Mad.).

Kanun lafzında görüleceği üzere, dar mükellef kurumların ortakla ilişki kişi tespitinde diğer kişiler gibi %10 sermaye payı veya oy hakkı şartı aranmadığı görülmektedir.

İlişkili kişi açısından bir diğer önemli husus; Danıştay'a göre; anonim ortaklık tarafından çıkarılan tahvilleri satın alan ilişkili kişinin aslında kuruma bir nevi borç verdiği hususudur (Ateşağaoğlu, 2011:169).

3.2.2.İkinci Unsur

KVGT'nin 12.1.4. maddesinde konu hakkında şu açıklamalara yer verilmiştir. Örtülü sermayeden söz edilebilmesi için borcu alan kurum tarafından bahse konu borcun yatırım ya da işletme harcamalarında kullanılması gerekmektedir. Bu borcun diğer bir kuruma aynı şartlarla aktarılması halinde, işletmede kullanılan bir borçtan söz edilemeyeceğinden bundan ötürü yani bu borçtan kaynaklı örtülü sermaye meydana gelmeyecektir (KVGT 12.1.4. Mad.).

Yine tebliğin 12.1.4.maddesinin devam hükmünde; örtülü sermayenin tespitinde borç alan kurumla borç veren ortak/ortakla ilişkili kişi arasında karşılıklı alacak borç ilişkisinde mahsuplaşmanın da söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir (KVGT 12.1.4. Mad.).

3.2.3.Üçüncü Unsur

Kurumların borç alan mükellefler nezdindeki yaptıkları borçlanmaların örtülü sermaye kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceğinin tespitinde hesap dönemin başındaki öz sermaye ile kıyaslama yapılacaktır (Kaya, 2012:18). Diğer bir ifadeyle kıyaslamada esas alınan öz sermaye, kurumun VUK uyarınca tespit edilmiş dönem başındaki öz sermayesidir (Ertürk Atabey, 2016:93).

Burada bahsi geçen örtülü sermayenin hesaplanmasında dikkate alınacak öz sermaye VUK'un 192. Maddesine göre; kurumun dönem başı bilançosunda kayıtlı aktif toplamı ile borçları arasındaki farkıdır.

Kurumun öz sermaye tutarı dönem başında sıfır veya negatifte olabilir. Bu durumda ortak ya da ortakla ilişkili kişilerden yaptığı borçlanmanın tamamı örtülü sermaye olarak değerlendirilmelidir. Örtülü sermayeye konu borcun illa ki para olması gerekmemektedir. Mal veya hizmet gibi diğer ticari ve mali değerler de borcun kapsamına girmektedir (Ateşağaoğlu, 2011:172-173).

3.3.Örtülü Sermayenin Kapsamı Dışında Kalan Borçlanmalar

Gerek KVK'nın 12. Maddesinde gerekse de KVGT'nin 12.2. maddesinde; örtülü sermayenin hesabında öz sermayenin üç katını aşan borç toplamının tespitinde kapsam dışında kalan borçlanmalar belirtilmiştir. Bunlar aşağıda farklı başlıklar altında ifade edilmiştir.

3.3.1. Gayri Nakdi Teminatlar Karşılığında Üçüncü Kişilerden Yapılan Borçlanmalar

KVGT'nin 12.2.1. maddesinde konu şu şekilde izah edilmiştir. Kurumların ortaklarının veya ortaklarla ilişkili kişilerin sağladığı gayri nakdi teminatlar karşılığında üçüncü kişilerden yaptıkları borçlanmalar örtülü sermaye sayılmaz. Nakdi teminat karşılığında sağlanan krediler ise borç/öz sermaye oranının hesabında işletmeye verilen borç olarak dikkate alınacaktır. Yine maddenin devamında hangi şeylerin gayri nakdi teminat (örneğin; Devlet Tahvili, bankada bulunan paralar, işletme kasasında bulunan paralar vb.) kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilmiştir (KVGT 12.2.1. Mad.).

3.3.2. Banka ve Finans Kurumlarından ya da Sermaye Piyasalarından Temin Edinilerek Aynı Şartlarla Kısmen veya Tamamen Kullandırılan Borçlanmalar

KVGT'nin 12.2.2. maddesinde; örtülü sermaye kapsamı dışında bırakılan bu durum şu şekilde izah edilmektedir. Kurumların iştiraklerinin, ortaklarının veya ortaklarla ilişkili kişilerin banka veya finans kurumlarından ya da sermaye piyasalarından temin ederek aynı şartlarla, yani kredi sözleşmesinin içerdiği vade, faiz oranı ve benzeri kullandırılma şartlarında herhangi bir değişiklik yapılmadan kısmen veya tamamen kullandırdığı borçlanmalar, örtülü sermaye

kapsamı dışında tutulmuştur. Yine Tebliğde yapılan açıklamalarda görüleceği üzere; kredibilitesi yüksek olan grup şirketleri tarafından temin ettikleri kredileri diğer grup şirketlerine aktarmalarını örtülü sermaye olarak değerlendirilmemiştir (KVGT 12.2.2. Mad.).

Burada önemli olan bir başka husus; ortakların veya ortakla ilişkili kişilerin temin ettiği krediyi aynı şartlarla değil de küçük bir farkla örneğin aylık %1'lik bir faiz artışı ile şirkete kullandırması durumunda borcun tamamının örtülü sermaye olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğidir. Bu durumda sadece borcun farklı şartlarda kullanımına sebep olan örnekteki %1'lik kısım dağıtılmış kar payı sayılarak, geriye kalan faiz ödemesi olarak kabul edilmelidir (Ateşağaoğlu, 2011:174).

3.3.3. Bankalar Tarafından Yapılan Borçlanmalar

5411 sayılı Bankacılık Kanununun (RG Tarihi: 01.11.2005, RG No:25983) (BK) "Tanımlar ve Kısaltmalar" başlıklı 3. maddesinde banka olarak neyin kabul edildiğini ifade etmektedir. Buna göre banka içeriği, kalkınma veya yatırım bankaları ile mevduat, katılım bankalarını kapsar (BK 3. Mad.).

KVGT'nin12.2.3. maddesinde ise bu konuda şu açıklamalara yer verilmiştir. Bankacılık Kanunu kapsamında bulunan bankalar tarafından kendi faaliyet konuları kapsamında, ulusal ve uluslararası piyasalardan yapılan borçlanmalar, herhangi bir şarta gerek duyulmaksızın örtülü sermaye kapsamında değerlendirilmeyecektir (KVGT 12.2.3. Mad.).

3.3.4. Finansal Kiralama Şirketleri, Finansman ve Faktoring Şirketleri ile İpotek Finansman Kuruluşlarının Faaliyetleriyle Alakalı İlgili Bankalardan Yaptıkları Borçlanmalar

KVK'da 3226 Sayılı Finansal Kiralama Kanunu ile 90 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameye atıfta bulunduğu görülmektedir. Bahsi geçen kanun ve kanun hükmünde kararname yürürlükten kaldırılmıştır. Konuyla ilgili olarak 6361 sayılı Finansal Kiralama, Faktoring, Finansman ve Tasarruf Finansman Şirketleri Kanunu'nun Kanununun (RG Tarihi: 13.12.20212, RG No:28496) 52. Maddesinde yürürlükten kaldırılan kanun ve kanun hükmünde kararnamelere ilişkin şu açıklamalara yer verilmiştir. Bahsi geçen kanun ve kanun hükmünde kararnameye yapılan atıflar bu kanunun ilgili maddelerine yapılmış sayılacaktır. Buna göre konuyla ilgili olarak 6361 sayılı kanun dikkate alınacaktır.

6361 sayılı kanunun 3. Maddesinde finansal kiralama şirketlerini kiralayan olarak tanımlanmış, diğer ismi zikredilen şirketleri de şirket başlığı altında ifade edilmiştir.

İpotek Finansman Kuruluşları da, İpotek Finansman Kuruluşlarına İlişkin Esaslar Hakkındaki Tebliğin (RG Tarihi: 17.07.2014, RG No:29063) 3.

maddesinde tanımlanmıştır. Buna göre ipotek finansman kuruluşları; tebliğde yer verilen faaliyetleri yerine getirmek maksatlı anonim şirket şeklinde kurulmuş olan sermaye piyasası kurumudur.

Konuyla ilgili KVGT'nin12.2.4. maddesine bakıldığında; yukarıda belirtilen kurumların ortak veya ortakla ilişkili kişi sayılan bankalardan yaptıkları borçlanmaların örtülü sermaye kapsamında değerlendirilmeyeceği belirtilmiştir (KVGT 12.2.4. Mad.).

3.4. Örtülü Sermaye Konulması Aracılığıyla Yapılan Kar Payı Dağıtımına İlişkin Vergilendirme ve Düzeltme İşlemleri

5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunun 12/7. Maddesinde; *"Örtülü sermaye üzerinden kur farkı hariç, faiz ve benzeri ödemeler veya hesaplanan tutarlar, Gelir ve Kurumlar Vergisi kanunlarının uygulanmasında, gerek borç alan gerekse borç veren nezdinde, örtülü sermaye şartlarının gerçekleştiği hesap döneminin son günü itibarıyla dağıtılmış kâr payı veya dar mükellefler için ana merkeze aktarılan tutar sayılır…."* ifadelerine yer verilmiştir.

Madde lafzında ortağın örtülü şekilde elde ettiği kar payı tutarının hesap döneminin son günü itibariyle vergilendirilmesinden bahsedilmiştir.

Örtülü sermaye uygulamasında ödenen veya hesaplanan faizler hesap döneminin son günü itibariyle (Şenyüz vd., 2020: 176);

- Borç veren ilişkili kişi açısından elde edilen kar payı,
- Borç alan kurum açısından dağıtılan kar payıdır olarak sayılmaktadır.

Burada önemli olan bir başka husus şu şekildedir. Örtülü sermaye uygulamasında kullanılan borç nedeniyle hesaplanan faizlerin henüz giderleştirilmemeleri ve henüz ödenmemiş olması halinde, bu tutarlar dağıtılmış kar payı (veya ana merkeze aktarılan kar) olarak değerlendirilmeyecektir. Bu faizlerin ödenmesi halinde kar payı dağıtımı kabul edilecektir (Uyar, 2014; 120).

Örtülü yoldan dağıtılan kar payının tespiti neticesinde hem borç alan kurum hem de borç veren nezdinde genel sonuç hesaplarında gerçek durumu yansıtacak şekilde düzeltme işlemleri yapılır.

Örtülü sermaye kapsamında yapılan düzeltme işlemlerine ilişkin usul ve esaslar borçlanma işlemine taraf olan ve borç kullandıran mükellefiyet türü ve hukuki kişiliğine bağlı olarak değişmektedir (Yıldız, 2020: 235). Bu bağlamda tam mükellef, dar mükellef kurum ile gerçek kişi, vergiye tabi olmayan veya vergiden muaf herhangi bir kişi olmasına göre konunun incelenmesi gerekmektedir.

KVGT'nin 12.4.1. maddesine göre; borç veren tam mükellef kurum olması halinde düzeltmenin nasıl yapılacağı izah edilmiştir. Bu halde örtülü sermaye konu şartları geçici vergi döneminde veya geçici vergi döneminden sonra

gerçekleşmesine göre durum değişecektir. Geçici vergi döneminde olması halinde borç alan kurum nezdinde *(borç veren kurum tarafından da aynı dönemde düzeltme yapılır.)* giderleştirilen örtülü sermaye kapsamındaki giderler bu işleme ait geçici vergi döneminde düzeltme işlemine tabi tutulur. Geçici vergi döneminde sonra olması halinde düzeltme beyannamesi yoluyla tahakkuk etmiş vergi kesinleşip ve ödenmiş olması koşuluyla, bir sonraki geçici vergi döneminde borç veren kurum nezdinde düzeltme yapılır (KVGT 12.4.1. Mad.).

Örtülü sermaye kapsamında borç veren tam mükellef kurum borç para kullandırıp karşılığında faiz geliri elde ettiğinde, tam mükellef kurumun elde ettiği gelir kar payı geliri olarak sayılmakta ve şartların varlığı halinde KVK'nın 5. Maddesinde yer verilen iştirak kazancı istisnasından yararlanabilecektir (Öğredik, 2015:4).

KVGT 12.4.1. maddesine göre örtülü sermayeye kur farkı gelirlerinden isabet eden bir kısım varsa bahsi geçen gelirler ile Türk Lirasının değer kazanmasıyla ortaya çıkan ve örtülü sermayeye isabet eden bir kur farkı gideri vergiye tabi kazancın tespitinde göz önüne alınmayacaktır (KVGT 12.4.1. Mad.).

Borç verenin dar mükellef, vergiden muaf ya da vergiye tabi olmayan herhangi bir kişi olması, gerçek kişi olması durumunda; KVGT 12.4.2. maddesine göre örtülü sermaye üzerinden ödenen faizler borç veren açısından, örtülü sermayeye yönelik şartların gerçekleştiği hesap döneminin son günü bakımından dağıtılmış kar payı (net kar payı) olarak kabul edilecektir. Mükellef nezdinde örtülü sermaye kaynaklı faizlerin ödenmemeleri ve giderleşmemeleri halinde, tahakkuk etmiş ve fakat ödenmemiş olan meblağı dağıtılmış bir kar payı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu açıdan herhangi bir kar payı stopajı yapılmayacaktır. Yani burada önem arz eden husus faiz tutarının ödenmesi durumunda kar payı dağıtıldığı kabul edilecektir (KVGT 12.4.2. Mad.).

Örtülü sermaye hakkında yer verilen bilgiler sonlandırmadan önce tartışmalı bir hususa da yer verilmesi uygun olacaktır. Örtülü sermaye kapsamında borç temin eden şirketin geçmiş hesap dönemleriyle içinde bulunduğu hesap dönemini zararla *(düzeltmeyle birlikte ya da düzeltmeden öncede bu şekilde)* kapatması durumunda ve/veya indirim ve istisnalar sonucu herhangi bir kurumlar vergisi matrahının oluşmaması, dağıtılacak herhangi bir kazancı olmamasına rağmen 12. maddeye göre örtülü yoldan ortağa kazanç dağıtılabileceğini kabul etmek ayrı bir tartışma konusudur. Konuyla ilgili olarak idare ve yargı kararları değişkenlik arz etmektedir.

Konuyla ilgili vergi idaresi tarafından verilen örnek özelgelerde özetle; borç temin eden şirketin zarar sonucu ve/veya indirim ve istisnalar nedeniyle kurumlar vergisi matrahının oluşmamasından kasıtla ortada ödenen ve kesinleşen bir vergi olmaması veya borç alan kurum nezdinde kar dağıtımında bulunulmadığından borç veren şirket tarafından örtülü sermaye tutarına isabet eden faiz gelirleri açısından iştirak kazancı istisnasından faydanıla-

mayacağı ifade edilmiştir (Gelir İdaresi Başkanlığı, 10.11.2011 tarih B.07.1. GİB.0.03.49-010.01-21 sayılı Özelgesi; Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı, 24.01.2013 Tarih ve 64597866- KVK-12-6 Sayılı Özelgesi) Örnek özelgelerde de görüleceği üzere bu türlü durumlarda vergi idaresi örtülü yoldan ortağa kazanç dağıtılamayacağını kabul etmektedir.

Konuyla ilgili olarak Danıştay tarafından verilen örnek kararlarda ise özetle; kurumun zarar da olsa bile diğer bir anlatımla dönem sonuçları zararla kapansa bile vergisel yükümlülükleri bağlamında kar dağıtımı yapmış gibi kabul edilmesi diğer bir ifadeyle katlanılan faiz gideri kar dağıtımı olarak kabul edilmesi gerekeceği belirtilmiştir (Danıştay 4.D., E.2010/9579, K.2014/391, KT.23.01.2014; Danıştay 9.D.,E.2021/4103, K.2023/956, KT. 28.03.2023).

Yukarıda yer verilen idari ve yargı kararlarında da görüleceği üzere konuyla ilgili olarak tutarlı bir durum söz konusu değildir. Bu noktada yapılacak kanuni düzenlemeyle konunun netleşmesi adına uygun olacaktır. Burada kanaatimizce örnek mahkeme kararlarında da görüleceği gibi her ne kadar ortada tarhiyatla kesinleşen ve ödenen bir işlem olmasa bile, bunun bir kar dağıtımı olarak değerlendirilmesi ekonomik yaklaşım ilkesi bağlamında uygun görünmektedir. Kanun koyucunun örtülü sermaye getirme amaçta dikkate alındığında her ne kadar kağıt üzerinde dağıtılacak herhangi bir kazanç olmamasına rağmen arka planda diğer bir ifadeyle hukuki biçimin ötesinde iktisadi bağlamda bir örtülü kar payı dağıtımı yapıldığının düşünülmesi daha yerinde olacaktır.

SONUÇ

Çalışmada özellikle vergiyi doğuran olayın tespitinde önem arz eden yorum sürecinde başat rol oynayan ekonomik yaklaşım ilkesinden ve bu ilke bağlamında özel hukuk biçimlerini kötüye kullanılması sonucu vergi kanunlarının dolanılması, vergi kaçırılması vb. gibi hususlarda ortaya çıkan bir kavram olan peçelemeden, peçeleme işlem örneklerinden örtülü kar payı dağıtımını engellemeye yönelik kanun koyucu tarafından düzenlenen vergi güvenlik mekanizmalarından örtülü sermaye incelenmeye çalışılmıştır.

Bilineceği üzere Devletler vergilendirme yetkisine istinaden vergi gelirlerini tam ve doğru tahsil etmek için çeşitli vergi güvenlik sistemlerini devreye sokmaktadır. Bu sayede, vergi kayıp kaçağının veya vergi kanunlarını dolanarak başka adlar altında vergiden kaçınmak engellenmeye çalışılmaktadır. Çalışmada yer verilen vergi güvenlik önlemlerinden örtülü sermaye, kanuni düzenlemelerdeki yer alan şartlar çerçevesinde yapılan kar payı ödemelerinin gider olarak vergi dışı bırakılmasını önleyici tedbirlerden biridir. Örtülü sermaye durumunun tespit edilmesi halinde, kurum devreye girerek borç veren ve borç alan mükellef nezdinde bu gider ve kazançlardan vergi alınması sağlanmaktadır. Şöyle ki, örtülü sermaye düzenlemesiyle borç alan nezdinde ödenen faiz, kur farkı ve diğer benzeri giderlerin kanunen kabul edilmeyen

gider olarak vergi matrahına eklenerek vergiye tabi kılınması sağlanırken, borç veren nezdinde bu giderler kar payı olarak sayılarak vergilendirmeye tabi tutulmaktadır.

Çalışmada izah edilmeye çalışılan vergi güvenlik müesseseleri her ne kadar bir güvenlik mekanizması olarak karşımıza çıksa da zaman zaman tereddütlü hususlara da sebebiyet vermektedir. Örtülü sermaye kurumunda düzeltme işleminde verginin kesinleşmiş ve ödenmiş olma şartı özellikle zararla kapatan ve herhangi bir dağıtılacak kazancı bulunmayan borç alan mükellefler nezdinde örtülü dağıtılmış kar payı olarak kabul edilip edilmesi ve borç veren nezdinde kar payı kazancı istisnasından yararlanıp yararlanmama noktasında sorunlara sebebiyet vermektedir. Kanaatimizce örnek mahkeme kararlarında da görüleceği gibi her ne kadar ortada tarhiyatla kesinleşen ve ödenen bir işlem olmasa bile bunun bir kar dağıtımı olarak değerlendirilmesi ekonomik yaklaşım ilkesi bağlamında uygun görünmektedir.

Sonuç olarak vergi güvenlik müesseseleri barındırdıkları eksiklikleri giderilmesi, çeşitli net olmayan kısımların aydınlatılması için, kanuni düzenlemelerin zamana ayak uyduracak hale getirilmesi, vergi güvenlik mekanizmalarının daha yerinde ve aktif çalışmalarına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Akgül, H. (2009). *Vergi Hukukunda Peçeleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Ateşağaoğlu, E. (2011). *Vergi Hukukunda Anonim Şirketlerde Kar Payı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bakmaz, Z., Dursun, M. (2023). Bir Peçeleme Yöntemi Olarak Vakıf Üniversitelerine Yapılan Bağışların Kurumlar Vergisi Açısından İncelenmesi, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 164, 177-206.

Bilici, N. (2018). *Türk Vergi Sistemi*, Savaş Yayınevi, Ankara.

Bulut, H.U. (2017). Muvazaa ve Peçeleme Karşısında KDV Kanunu (10/b) Maddesinin Analizi, *Vergi Raporu,* Sayı:209, 96-103.

Çoşkun, D. (2015). *Vergi Güvenlik Müessesesi Olarak 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanununda Örtülü Sermaye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Dayıoğlu Erul, R. (2022). Türk Vergi Hukukunda Peçeleme ve Sosyal Psikolojisi, *Tarsus Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:2,Sayı:2, 80-90.

Doğu, H.M. (2023). *Kanuna Karşı Hile*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.

Ertürk Atabey, S. (2016). Öz Sermaye Kavramı ve Türk Vergi Mevzuatında Uygulama Alanları, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt:53, Sayı:619, 89-97.

Gökçay, Ş.E. (2012). *Kurumlar Vergisinde Örtülü Sermaye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gökçay, Ş.E. (2018). *Vergi Hukukunda Ekonomik Yaklaşım İlkesinin Kapsamı, Niteliği ve Sınırları*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.

Gücenme Gençoğlu, Ü., Ertan, Y. (2012). Türkiye'de Örtülü Sermaye ve Örtülü Kazanç Dağıtımı: İMKB 50 Endeksinde Bir Uygulama, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı:56, 85-100.

Gülbaş, R. (2018). *Muhasebe Uygulamalarında Transfer Fiyatlandırılması ve Örtülü Sermaye Olgusu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Kaneti, S., Ekmekçi, E., Güneş, G., Kaşıkçı, M. (2022). *Vergi Hukuku*, Filiz Yayınevi, İstanbul.

Kaplan, N.F. (2013). *Kurumlar Vergisinde Örtülü Sermaye Faizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Karakoç, Y. (2014). *Genel Vergi Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara.

Karataş Durmuş, N. (2014). Vergi Hukukunda İspat ve Delil, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XVIII, Sa.3-4, 505-528.

Kaya, H.H. (2012). *Transfer Fiyatlandırılması Yoluyla Örtülü Kazanç Dağıtımı ve Örtülü Sermaye* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Mutluer, K., Dayanç Kuzeyli N.N. (2019). *Vergi Hukuku Genel ve Özel Hükümler*, Ankara: Yetkin Yayınları.

Oktar, S.A. (2020). *Vergi Hukuku*, Türkmen Yayınevi, İstanbul.

Öğredik, G. (2015). Örtülü Sermaye Uygulamasında Borç Veren Tam Mükellef Kurumun Elde Ettiği Faiz Gelirinin Tamamı Her Zaman İştirak Kazancı İstisnası Şeklinde Düzeltilebilir Mi?, *Lebib Yalkın Mevzuat Dergisi*, Sayı:134.

Öncel, M., Çağan, N., Kumrulu, A., Göker, C. (2021). *Vergi Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara.

Saklan, A. (2022). Dar Mükellef Kurumların Sahibi Olduğu Taşınmazların Satışlarından Elde Edilen Kazancın Vergilendirilmesi, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2,566-584.

Saklan, A. (Ekim 2021). 7338 Sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Açısından Önem Arz Eden Bir Konu: Ölünceye Kadar Bakma Sözleşmesi, *Vergi Raporu*, 265, 46-60.

Saklan, A. (2023). Bağışlama Sözleşmesi Bağlamında Bağışlamanın Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu Yönünden Değerlendirilmesi, Çoşkun Karadağ, N., Balcıoğulları, A. (Ed.), Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırma ve İncelemeler IV (AYBAK 2023/Mart) s.179-193, *Akademisyen Yayınevi*, Ankara.

Sözer, C. (2023). *Vergi Hukukunda Ekonomik Yaklaşım İlkesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şenyüz, D. (2008). Peçeleme İle Muvazaanın Niteliği ve Arasındaki Farklar, *Yaklaşım*, Sayı:185, 24-27.

Şenyüz, D., Yüce M., Gerçek, A. (2019). *Vergi Hukuku (Genel Hükümler)*, Bursa: Ekin Yayınevi.

Şenyüz, D., Yüce M., Gerçek, A. (2020). *Türk Vergi Sistemi*, Bursa: Ekin Yayınevi.

Uyar, Ö. (2014). Örtülü Sermayede Düzeltme İşlemleri, *Vergi Raporu,* Sayı:175, 117-133.

Vardar, Z. (2019) *Vergi Güvenlik Önlemi Olarak Örtülü Sermaye Uygulamasının 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu Açısından Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Yıldız, A.M. (2020). *Kurumlar Vergisi Beyanname Düzenleme Rehberi*, TÜRMOB-TESMER Yayınları, Ankara.

Yılmaz, E. (2013). Kanuna Karşı Hilenin Vergi Hukukundaki Görünümü Olarak Peçeleme Kavramı ve Muvazaa ile Mukayesesi, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XVII, Sa.1-2, 1757-1781.

Yararlanılan Elektronik Kaynaklar

https://sozluk.gov.tr

https://gib.gov.tr/

https://www.mevzuat.gov.tr/

https://www.resmigazete.gov.tr/

https://www.lexpera.com.tr/

Yararlanılan Yargı ve İdari Kararlar

Danıştay 4. D. E.2012/9579, K.2014/391, KT.23.01.2014.

Danıştay 9. D., E. 2021/4103, K. 2023/956 KT. 28.03.2023.

Gelir İdaresi Başkanlığı'nın 10.11.2011 Tarih ve B.07.1.GİB.0.03.49-010.01-21 Sayılı Özelgesi.

Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı'nın 24.01.2013 Tarih ve 64597866- KVK-12-6 Sayılı Özelgesi.

Bölüm 20

REENGINEERING (DEĞİŞİM MÜHENDİSLİĞİ): NEDİR, UYGULAMADA NELERE DİKKAT EDİLMELİDİR?

Fettah KAYRA[1]

1 Arş. Gör. Dr., Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, e-mail: fettah.kayra@siirt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6954-9910

1.GİRİŞ

Günümüz iş ortamında piyasa koşullarının sürekli hareketliliği ve medya ve teknolojinin hızla gelişimine paralel olarak müşteri ihtiyaçları da son derece hızlı bir şekilde değişmekte ve gelişmektedir. Bugünün işletme yöneticilerinin karşılaştığı en önemli zorluklardan biri de faaliyet gösterdikleri örgütlere, bu değişimlere radikal bir biçimde yanıt verebilme kabiliyetini kazandırmalarıdır. Çünkü, siyasi etkenler, teknolojik gelişmeler ya da piyasa koşullarında hızla artan rekabet nedeniyle karmaşık ve geleceği öngörülemeyen böyle bir ortamda örgütler üzerine yapılan ufak rötuşlar, rekabetçi kalabilmek için gereken iyileştirmeleri gerçekleştirmede ve sürdürmede çoğu defa yetersiz kalmaktadır (Ascari vd., 1995; Ağın, 2021). Örneğin; bilgi sistemlerinin artan karmaşıklığı, bu alanda anında inşa edilen yeni geliştirme yöntemleri gerektirmektedir (Ralyté ve Rolland, 2001). Esasen, reengineering kavramı da ağırlıklı olarak yeni çalışma biçimleri sağlamak için bilgi teknolojisinin kullanılmasını içermektedir (Davenport, 1998). Bu nedenle, 1990'lı yıllardan itibaren örgütlerde kapsamlı ve radikal bir dönüşümü ifade eden "Reengineering (Değişim Mühendisliği)" kavramı ortaya konulmuş ve polülaritesini hızla artırmıştır. Uzun versiyonuyla "İşletme Süreçlerinin Yeniden Tasarlanması (Business Process Redesign/ Reengineering)" olarak tanımlanan bu metot dilimize "Değişim Mühendisliği" olarak yerleşmiştir (Uslu, 2008, s. 287).

Hammer ve Champy (1993), söz konusu dönemde ABD şirketlerinde, doğru zamanda doğru ürün ve hizmete sahip oldukları takdirde her şeyin yoluna gireceğine dair uzun süredir devam eden bir düşüncenin bulunduğunu gözlemlemişlerdir. Fakat, değişim ortamındaki bu düşüncenin, ürünlerin sınırlı kullanım ömrü nedeniyle geçerliliğini yitireceğini ve örgütleri radikal değişimlere mecbur bırakacağını ifade etmişlerdir (O'Neill ve Sohal, 1999, s. 572).

Davenport (1998, s. 2), bu kavramın sanıldığı kadar yeni olmadığını ve geçmişte ifade edilen bazı fikirlerin birleşimi olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre, bu kavramı eski ya da yeni bir kavram olarak gören her iki bakış açısı da kendince haklıdır. Çünkü, değişim mühendisliğinin "bileşenleri"nin tümü, konuyla ilgili ilk makalelerin yayınlandığı 1990'dan önce vardı. Ancak, bu bileşenler daha önce tek bir yönetim konseptinde bir araya getirilmemişti. Bu nedenle reengineering, yalnızca daha önce var olan fikirlerin yeni bir sentezi olarak yenidir. Benzer şekilde, Srinivasan (2011, s. 27), bu kavramı "yeni şişede eski şarap" olarak ilgi çekici bir şekilde tanımlamıştır. Buna göre; yöneticiler, reengineering uygulamasını farklı kılan şeyin temelde yeni herhangi bir fikirden ziyade üç temel unsurun, yani bilgi teknolojileri, süreçler ve dönüşümün entegrasyonu olduğunu iddia etmektedir.

Çalışmada, bu konudan yola çıkılarak, reengineering kavramı konusunda kapsamlı bir literatür araştırması yapmak ve uygulamada nelere dikkat edilmesi konusunda bazı önemli hususlara dikkat çekmek amaçlanmıştır. Çalışmada, değişim mühendisliği kavramının ortaya çıkışı ve ilk etkileri, yönetim modası

tartışmaları ve literatürde çalışma alanları, tanımı ve temel özellikleri, sürece götüren faktörler, süreç ve sürecin boyutları, uygulamada başarı faktörleri ve zorluklar, ayrıca uygulamada dikkat edilmesi gereken hususlar gibi çeşitli konular ele alınmıştır. Çalışmanın ilgili alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. İLGİLİ LİTERATÜR

2.1. Ortaya Çıkış ve İlk Etkiler

Reengineering kavramı, ortaya çıktığı dönemlerde, yöneticilerin kendilerini mevcut kısıtlamalardan kurtarması, "alışılmışın dışında düşünmesi" ve önemli faydalar elde etmesi için güçlendirecek sihirli bir iksir olarak lanse edildi. Dünyanın dört bir yanındaki yüzlerce kuruluş, yeniden yapılandırma projelerini uygulamaya başladı (Davenport ve Stoddard, 1994, s. 121). Bu kavram, ekonomik durgunluğun hırpaladığı işletmeleri canlandırmayı vaat eden radikal bir yenilik olarak akıllıca pazarlandı (Srinivasan, 2011, s. 27). Söz konusu süreçte, birçok şirket büyük değişiklikler bildirmiş ve büyük kazançlar elde etmiştir. Örneğin, bir Amerikan maden şirketi, gelirlerinin yüzde 30 ve pazar payının yüzde 20 arttığını, maliyetlerinin yüzde 12 düştüğünü; Avrupalı bir perakende grubu ise üretkenlikte yüzde 15 iyileşme elde ettiğini belirtmiştir. Envanter yenileme sürecini yeniden yapılandırdıktan sonra ABD'li bir giyim üreticisi satışlarını ikiye katlamış ve pazar payını yüzde 50 artırmıştır. Yine, Kuzey Amerika'da faaliyet gösteren bir kimya şirketi, sipariş teslim süresini yüzde 50'den fazla ve maliyetlerini 300 milyon dolardan fazla azaltmıştır (Champy, 1995, s. 6). Aşağıdaki tabloda reengineering kavramını uygulamaya koyan bazı büyük şirketlerin bu kavramı hangi alanda kullandıkları ve süreçten ne şekilde etkilendikleri görülmektedir (Attaran ve Wood, 1999,s. 754).

Tablo 1: Bazı Şirketlerdeki Reengineering Uygulama Alanları ve Şirketlere Kazanımları

Şirket	Süreç	Belirtilen Kazanımlar
Hallmark	Ürün Tasarım Uygulamaları	Hediye kartı tasarım süresinde azalma ve büyük oranda üretim artışı
IBM Credit Corporation	Kredi Uygulama Süreçleri	Başvuru sürecinin 6 günden dört saatin altına düşürülmesi, işlem hacminde 100 kat artış
Ford Motor Corporation	Ödemeler Hesabı	İş gücünde yüzde 75 azalma (500'den 125'e), tedarikçilere ödeme süresinde 14 gün azalma
Liberty Mutual	Sözleşme Süreçleri	Sözleşme işlem süresinde yüzde 50 azalma, yılda 50 milyon dolardan fazla tasarruf
Wal-Mart	Tedarik ve Dağıtım Süreçleri	En yakın rakiplerine göre yüzde 2 maliyet avantajı

Kaynak: Attaran, M., & Wood, G. G. (1999). How to Succeed at Reengineering. Management Decision. 37 (10), s. 754'ten uyarlanmıştır.

Tabii, olumlu anlamda birçok katkısına rağmen reengineering uygulamalarının arzu edilen sonuçları vermediği durumlar da olmuştur. Örneğin, Teng vd.'ne göre (1994, s. 29-30), reengineering hareketi, birçok başarı öyküsü üretmesine rağmen bu uygulamanın örgütlerde neden olabileceği potansiyel zararlar konusunda neredeyse hiç tartışma olmadığını belirtmektedir. Yazarlara göre, reengineering uygulamasının faydalarından yararlanmaya istekli kuruluşlar, bu uygulamanın potansiyel risklerini dikkatli bir şekilde değerlendirmeleri konusunda uyarılmalıdır. Ayrıca, uygulamanın kuruluşlar üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini incelemek için daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Yine, değişim mühendisliği konusunda memnuniyet ölçümüne dayanan ve Price Waterhouse tarafından, Fortune 500 şirketlerinin ve büyük İngiliz şirketlerinin reengineering konusundaki deneyimlerine ilişkin yürütülen bir araştırmada, yöneticilerin sonuçlardan yalnızca kısmen memnun olduğunu görülmüştür. Buna göre, yöneticilerin yüzde 63'ü, yeniden yapılandırmanın pazarda daha fazla büyüme sağlamalarına veya yeni ürün ve hizmetlerin piyasaya çıkma hızını artırmalarına yardımcı olmadığını bildirmiştir (Berman, 1994, s. 19).

2.2. Yönetim Modası Tartışmaları ve Literatürde Çalışma Alanları

Konu hakkında bir başka tartışma konusu, söz konusu yönetim uygulamasının bir yönetim modası olup olmadığı hakkındadır. Davenport ve Stoddard'a göre (1994, s. 121), bu popüler uygulama; sağduyuya, geçmişten alınan derslere ya da pratik metodolojiden ziyade abartıya ve bir nevi efsaneye dayanmaktadır. Yazara göre, uygulama çoğu defa yanlış anlaşılmakta ve küçülme, kalite, faaliyet tabanlı maliyetlendirme ya da her derde deva olarak görülen diğer bazı yönetim uygulamaları ile eş tutulmaktadır. Bu yüzden, sonuçlar çoğu defa beklendiği gibi olmamakta ve "bunu yanlış şekilde yapıyor olmalıyız." şeklindeki hüsranlar dile getirilmektedir. Hatta, değişim mühendisliği bazı "zeki" yöneticilere göre "finansman bulmak için hazırlanan bir proje" olarak algılanmaktadır. Champy'e göre (1995, s. 6) sorun, bu tür popüler kavramların bazen sihir gibi görünmesi ve ne kadar popüler olurlarsa, sihrin o kadar güçlü göründüğüdür. Buna göre; umutlu düşüncelerle dolu yöneticiler uygulamanın temel kavramlarını sürekli dile getirdiklerinde amaçladıkları ve hedefledikleri konulara çok kolay ulaşabileceklerini sanmaktadır. Ne yazık ki, hiçbir şey bu kadar basit değildir. Reengineering, sözcükleri değil eylemleri öngörür ve küçülme veya dış kaynak kullanımı gibi yalnızca tek seferlik çareleri değil, bu konuda zor ve uzun vadeli eylemleri belirler. Reengineering, yıllarca, muhtemelen bir ömür boyunca sürecek bir yolculuğu içerir. Aynı şekilde, Davenport ve Stoddard (1994, s. 126), değişim mühendisliğinin öneminden bahsetmekte ve bir yönetim modasından daha fazlası olduğunu ifade etmektedir. Yazarlara göre, reengineering güçlü bir değişim olgusu ve kuruluşların radikal süreç iyileştirmeleri gerçekleştirmesini sağlayan bir yaklaşımdır. Değişim mühendisliğinin gerçek uygulamada

genellikle nasıl çalıştığını bilmek, yanlış iletişimin, hayal kırıklığının ve aşırı iddialı değişim programlarının önlenmesine yardımcı olacaktır. Son olarak, Dixon vd. de (1994, s. 93), "*Değişim mühendisliği kavramı gerçekten yeni bir kavram mı, yoksa eski moda bir yönetim uygulaması için kullanılan son etiket mi?*" sorusundan hareketle uygulamanın moda olup olmadığını sorgulamışsa da -sonuçta- işletmelerin, reengineering projelerine giderek daha fazla dâhil olduğunu ve bu konuda birçok başarı öyküsünün çıktığını dile getirmişlerdir.

Motwani vd. (1998), reengineering alanında yapılan araştırmaları, dört araştırma alanına ayırmıştır. Yazarlara göre, ilk araştırma alanında derleme tarzı genel makaleler yer ele almaktadır. Çeşitli tanımlamalar, uygulamadaki önemli unsurlar, ölçüm konuları ve araçları, reengineering türleri, uygulamanın toplam kalite yönetimi ile karşılaştırılması ve farklı işletmeler ve endüstriler arasındaki uygulamaların karşılaştırılması örnek olarak verilebilir. İkinci grupta, çalışma konusu, uygulayıcılar tarafından yapılan normatif çalışmalardır. Bu çalışmalarda, reengineering uygulamasının örgütler için önemi ele alınmaktadır. Aynı zamanda, reengineering uygulama stratejilerinin kurumsallaştırılması için normatif öneriler sunulmaktadır. Bu çalışma alanının ana amacı uygulamanın önemini vurgulamaktır. Büyük ölçüde uygulayıcılar tarafından yazılmış olan bu çalışmalar genellikle kavramsaldır ve herhangi bir metodolojik titizlik içermez. Bununla birlikte, yazarların çoğu saha deneyiminden bahsettiği için, alana katkıları göz ardı edilemez. Üçüncü alanda, reengineering kavramını değerlendirmek ve uygulamak için kavramsal modeller veya yöntemler geliştirilmiştir. Literatürde gerçekleştirilen tüm araştırmaların doruk noktası olabilecek son alan, reengineering uygulamasının mevcut uygulamalarının nasıl yürütüldüğü ve nasıl sonuçlandırıldığı ile ilgilidir. Saha çalışmaları, anketler veya vaka çalışmaları yoluyla gerçekleştirilen bu araştırmaların çoğu, uygulamanın nasıl bir rekabet avantajı oluşturabileceğini göstermektedir (Motwani vd., 1998, s. 965-967).

2.3. Tanımı ve Temel Özellikleri

Reengineering kavramını oluşturan Hammer ve Champy (2009, s. 34), bu kavramın hızlı bir tanımı olarak "baştan başlamak" deyimini kullanmışlardır. Buna göre; reengineering yani değişim mühendisliği hâlihazırda var olanı kurcalamak veya temel yapıları olduğu gibi bırakıp bazı değişiklikler yapmak ya da bir nevi söküğe yama yapmak anlamına gelmez. Bu kavram, köklü prosedürleri terk ederek işe yeniden bakmak anlamına gelir. Yazarlara göre, bu kavram şu soruyu sormak manasına gelir: "Bugün bu şirketi yeniden kurmuş olsaydım, bildiklerim ve mevcut teknoloji göz önüne alındığında, nasıl görünürdü?" Yani, bir şirketi yeniden yapılandırmak, eski sistemleri bir kenara atmak, baştan başlamak ve iş yapmanın daha iyi bir yolunu bulmak demektir. Bu da ancak, örgütün yıllardır tekrar ettiği ezberleri bozmasıyla mümkündür (Kaygusuz, 2017, s. 48). Hammer ve Champy, bir

başka yerde kavramın daha formal bir tanımını şu şekilde yapmaktadırlar (2009, s. 35); *"Reengineering, tam anlamıyla, maliyet, kalite, hizmet ve hız gibi kritik ve çağdaş performans ölçütlerinde çarpıcı iyileştirmeler elde etmek için iş süreçlerinin temelden yeniden düşünülmesi ve radikal bir şekilde yeniden tasarlanmasıdır."* Davenport ve Short (1990), reengineering kavramını "Örgütler içerisinde ya da örgütler arasında iş akışlarının ve süreçlerinin analizi ve yeniden tasarımı" şeklinde tanımlamışlardır (Akt. O'Neill ve Sohal, 1999, s. 573). Aktan (2011, s. 67), bu kavramı *"Bir atılım (breakthrough) stratejisi ile organizasyonda performans düzeyini yükseltmek ve daha sonra bu performansın sürekliliğini sağlamak için geliştirilmiş bir yeni yönetim tekniği"* şeklinde tanımlamıştır. Bir başka tanıma göre: "Reengineering basitçe, hiçbir değer katmayanları ortadan kaldırmak için iş ve üretim süreçlerinin analizi ve yeniden tasarlanması"dır (Parker, 1993; Akt. Ascari vd., 1995, s. 1). Kısacası, reengineering bizi, kuruluşların işleyiş biçimini kökten sorgulamaya ve kuruluşları işlevler veya departmanlar yerine istenen sonuçlar etrafında kökten bir şekilde yeniden tasarlamaya zorlar (Attaran ve Wood, 1999, s. 755).

Literatürde reengineering kavramı için kullanılan birçok farklı isim mevcuttur. Hammer (1990) "iş süreci değişim mühendisliği" kavramını (business process reengineering) oluştururken, Davenport ve Short (1990) "iş sürecinin yeniden tasarımı"na ve "süreç yeniliği"ne (business process redesign, process innovation) atıfta bulunmuştur (O'Neill ve Sohal, 1999, s. 574). İş Süreci Yeniden Mühendisliği (BPR- Business Process Reengineering), Süreç İyileştirme (Process Improvement), İş Dönüşümü (Business Transformation), Süreç İnovasyonu (Process Innovation) ve İş Süreci Yeniden Tasarımı (Business Process Redesign), "Reengineering" olgusunu temsil etmek için sıklıkla birbirinin yerine kullanılan terimlerdir (Kettinger vd., 1995). O'Neill ve Sohal, bu terimlerin varyasyonları olan ve tümü büyük ve küçük süreç değişikliklerine atıfta bulunan başka birçok yazar bulunduğunu ifade ederek bu yazarları ve söz konusu farklı tanımlamaları aşağıdaki şekilde sıralamıştır (1999, s. 574);

- İş süreci iyileştirme (Harrington, 1991),
- Temel (Çekirdek) sürecin yeniden tasarımı (Kaplan ve Murdoch, 1991),
- İş süreci dönüşümü (Burke ve Peppard, 1993),
- Organizasyonel değişim mühendisliği (Lowenthal, 1994),
- İş süreçleri yönetimi (Duffy, 1994),
- İş kapsamının yeniden tanımlanması (Venkatraman, 1994),
- Örgütsel değişim ekolojisi (Earl ve diğerleri, 1995) ve
- Yapılandırılmış analiz ve iyileştirme (Zairi, 1997).

Hammer'a göre (1990), reengineering kavramı küçülme (downsizing), yeniden yapılanma (restructuring) ve otomasyon (automation) gibi kavramlardan farklıdır ve bir devrim niteliğindedir (Attaran ve Wood, 1999, s. 755). Yazara göre, bu kavramın söz konusu diğer kavramlardan farklılıkları şu şekilde özetlenebilir (Attaran ve Wood, 1999, s. 755):

- Downsizing'den Farkı: Reengineering, meslekleri ya da kişileri değil işleri saf dışı bırakır.
- Yeniden Yapılanmadan Farkı: Reengineering, örgütün yeniden nasıl düzenlendiğiyle değil işin nasıl yapıldığıyla ve tamamen yeniden nasıl yapılandırıldığıyla ilgilenir.
- Otomasyondan Farkı: Reengineering eski süreçler için yeni mekanizmalar sağlamak yerine yeni süreç tasarımlarına olanak sağlar.

Hammer ve Champy'e göre (2009, s. 35-36), değişim mühendisliği kavramının oluşmasını sağlayan üç temel faktör ya da üç anahtar kelime bulunmaktadır. Bunlar; temele inilmesi (fundamental), radikal değişimlere gidilmesi (radical) ve çarpıcı hedefler belirlenmesidir (dramatic). Yazarlar, bu üç anahtar kelimeyi şu şekilde açıklamaktadır;

- *İlk Anahtar Kelime-Temel:* Değişim mühendisliğine girişirken, yönetici en temel soruları sormalıdır: Yaptığımız şeyi neden yapıyoruz? Ve neden bu şekilde yapıyoruz? Bu temel soruları sormak, insanları işlerini yürütme biçimlerinin altında yatan zımni kurallara ve varsayımlara bakmaya zorlar. Çoğu zaman, bu kuralların geçerliliğini yitirdiği, hatalı veya uygunsuz olduğu ortaya çıkar. Yeniden yapılanma, bir şirketin önce ne yapması gerektiğini, sonra nasıl yapacağını belirler.
- *İkinci Anahtar Kelime-Radikal:* Bu anahtar kelimenin karşılığı her şeyin köküne inmektir. Bir başka deyişle, yüzeysel değişiklikler yapmamak veya zaten mevcutlar üzerinde oynamalar yapmak değil, eski olan şeyleri tamamen atmaktır. Bu da ancak, mevcut tüm yapıları ve prosedürleri göz ardı ederek ve işi başarmanın tamamen yeni yollarını icat etmeye çalışarak mümkün olur. Reengineering, işin yeniden keşfedilmesiyle ilgilidir; iş iyileştirme, iş geliştirme veya iş değişikliği ile ilgili değildir.
- *Üçüncü Anahtar Kelime-Çarpıcı:* Çarpıcı değişimden kasıt, üstün amaç ve hedefler belirlemek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetler dizisidir. Performansta ya da üretimde büyük sıçramalar yapmak buna örnek olarak verilebilir. Bir şirket herhangi bir konuda yüzde 10 yetersiz kalırsa (örneğin, maliyetleri yüzde 10 fazla gelirse ya da müşteri hizmetlerinin performansının kalitesi yüzde 10 düşük gelirse)

ya da herhangi bir konuda yüzde 10'luk bir iyileştirme planlanıyorsa bu şirket için reengineering uygulamasına gerek yoktur. Çünkü böyle bir durumda, toplam kalite yönetimi gibi diğer geleneksel yönetim uygulamalarıyla bu problemler çözülebilir. Reengineering, büyük bir patlamaya ya da olağanüstü bir başarıya ihtiyaç olduğunda müracaat edilmesi gereken bir uygulamadır.

2.4. Sürece Götüren Faktörler, Süreç ve Sürecin Boyutları

Chan ve Peel (1998) işletmeleri süreç yapılandırmalarına götüren nedenleri içsel ve dışsal olmak üzere iki grupta incelemişlerdir (Kaygusuz, 2017, s. 49-50). Buna göre, dışsal nedenler; rakipler, müşteriler, değişen Pazar koşulları ve yasal/idari düzenlemelerdir. İçsel nedenler ise; teknolojiyi iyileştirme ihtiyacı, etkinliği artırma ihtiyacı, maliyeti azaltma amacı ve stratejik ortağı yeniden tanımlamadır.

Reengineering sürecini yürütmede kimlerin sorumlu olması gerektiği önemli bir konudur. Bu konuda çoğu yazar, reengineering ekibinin aşağıdaki kişilerden oluşması gerektiğini öne sürmektedir (O'Neill ve Sohal, 1999, s. 578):

- Sponsor olarak üst düzey yönetici
- Reengineering stratejisini denetlemek için üst düzey yöneticilerden oluşan yönlendirme komitesi
- Süreç sorumlusu
- Takım lideri ve
- Yeniden tasarım ekibi

Literatürde değişim mühendisliği uygulamaları ile ilgili çoğu yönden benzeşen birçok yaklaşım bulunmaktadır. Özer (1999, s. 11-13) bu yaklaşımları şu şekilde özetlemiştir;

- Hammer/Champy Yöntemi: Üst yönetim bir vizyon belirleyerek bu vizyonu tüm çalışanlarına duyurur. Örgüt içi ve dışıyla ilgili tüm süreçler geniş bir pencereden bakılarak incelenir. Yeniden tasarlanmaya en uygun süreç seçilir. Seçilen süreç, yeniden dizayn edilir ve uygulamaya konur.
- Davenport Yöntemi: Yöntemde, bilişim teknolojileri en önemli faktördür. Öncelikle vizyon, hedef ve yeniden tasarlanacak süreç(ler) belirlenir. Yeni tasarlanan süreçler için uygun bilişim teknolojisi adapte edilir. Yeni sürecin işlevli bir prototipi tasarlanarak test edilir. Başarılı bulunduğu takdirde örgüt genelinde uygulamaya konur.
- Manganelli/Klein Yöntemi: Burada sadece örgütün stratejik hedefleri ve müşteri ihtiyaçları ile ilgili süreçlerinin yeniden tasarlanması söz

konusudur. Yönteme göre ürün geliştirme ideal bir örgüt sürecidir. Yöntem beş adımdan oluşmaktadır: hazırlık, tanımlamalar, vizyon belirleme, yeniden tasarım (teknik ve sosyal anlamda sürece adapte olma) ve dönüşüm.

- Kodak Yöntemi: Kodak firmasının, kuruluşlarında uyguladığı bir yöntemdir. Öncelikle değişim projesi planlanır, kural ve prosedürler belirlenir. Proje ekibi oluşturulduktan sonra bilişim teknolojisi imkânları göz önünde bulundurularak seçilen örgüt süreçleri tekrar tasarlanır ve uygulamaya konur.

Bununla birlikte, kavramın oluşturulduğu tarihten bu yana reengineering süreci hakkında akıllarda hâlâ bazı soru işaretlerinin olduğu bilinmektedir. Örneğin (Grover ve Kettinger, 1995), sürecin tam olarak neleri içerdiği, süreç değişikliğini sağlayan temel unsurların ne olduğu, bu konuda herhangi bir metodolojinin var olup olmadığı, iş süreçlerini başarılı bir şekilde modellemek ve yeniden tasarlamak için hangi teknik ve araçların kullanılacağı ve bu değişimde bilgi teknolojisinin rolünün ne olduğu gibi sorular öne çıkmaktadır. Yine, değişen süreçte bilgi sistemleri personelinin nasıl faaliyet göstereceği, kişilerin yetkilendirilmesinin ve ekip tabanlı yönetimin hangi rolde olacağı, sürecin en iyi nasıl planlanlanacağı, organize edileceği ve kontrol edileceği, ayrıca reenginering sürecinin hangi koşullar altında en etkili sonuçlar vereceği gibi meseleler de tartışılmaktadır (Grover ve Kettinger, 1995).

2.5. Reengineering'de Başarı Faktörleri ve Zorluklar

Bir diğer konu reengineering uygulamalarında başarı için hangi konuların önemli olduğu ve süreçte hangi faktörlerin etkili olduğu üzerinedir. Konu hakkında yürütülen çalışmalarda özellikle yöneticinin önemli bir rolü olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin Teng vd.'ne göre (1994, s. 30), yukarıdan gelen vizyoner liderlik olmadan, çoğu değişiklik gelişigüzel olacaktır. Dolayısıyla, sürecin yeniden yapılandırılması ve organizasyonel dönüşümün kolaylaştırılması için gereken yenilikçi uygulamaların faaliyete geçmesi çok daha zor bir hâle gelecektir.

Champy'e göre, reengineering uygulamasının başarılı olması için ele alınması gereken dört faktör ve bu sorularla ilintili bazı kilit sorular vardır. Bu faktörler ve yanıt aranması gereken sorular şu şekildedir (1995, s. 7);

- Amaç meseleleri: Yeni yönetici ısrarla "Ne için?" diye sormalıdır. Biz ne için iş yapıyoruz? Bu süreç ne için? Bu ürün? Bu görev? Bu takım? Bu iş? Hem biz burada ne yapıyoruz?
- Kültür meseleleri: Reengineering uygulaması, bir şirketin tüm kültüründe bir değişiklik gerektiriyorsa, bu değişim eski kültürde çok başarılı olan aynı yönetim tarafından nasıl başarılacak?

Kurumsal atmosferin korku ve güvensizlikle yüklü olduğu bir yer daha iyi bir ortama nasıl dönüştürülecek? Örneğin, değişime karşı istek ve karşılıklı güven ortamı nasıl oluşturulacak?

- Süreç ve performans meseleleri: İstediğimiz türden süreçleri nasıl elde ederiz? Çalışanlarımızdan ihtiyacımız olan performansı nasıl alırız? Çalışan performansı, yönetim performansı ve tüm kuruluşun performansı için normları ve standartları nasıl belirleriz veya sonuçları nasıl ölçeriz? Bu değişim için radikal hedefler, liderlik ve politik beceriler gibi konularda yeterli miyiz?
- İnsanların meseleleri: Kiminle çalışmak istiyoruz? Bu kişileri, hem şirket içinden hem de şirket dışından nasıl bulabiliriz? Bizimle çalışmak istemelerini nasıl sağlarız? İstediğimiz türden insanlar olup olmadıklarını nasıl bilebiliriz?

Ascari vd.'ne göre (1995, s. 2-3) ise, bir reengineering projesinin başarısını etkileyen dört faktör bulunmaktadır. Bunlar; (1) kişiler, (2) strateji, (3) iş süreçleri ve (4) teknolojidir. Görüldüğü üzere Ascari ve arkadaşları da Champy ile benzer faktörlere ulaşmışlardır. Benzer bir çalışma, Ahmad vd. (2007) tarafından yapılmıştır. Yazarlar, reengineering uygulamalarının başarısı için yedi faktörün kritik olduğunu tespit etmişlerdir. Bu faktörler; (1) ekip çalışması ve kalite kültürü, (2) kalite yönetim sistemi ve tatmin edici ödüller, (3) etkili değişim yönetimi, (4) daha az bürokrasi ve daha fazla katılımcılık, (5) bilgi teknolojisi/bilgi sistemi, (6) etkili proje yönetimi ve (7) yeterli mali kaynaklardır. Bu konuda bir diğer araştırmayı Grover ve arkadaşları (1995) yürütmüştür. Yazarlar, çalışmalarında reengineering projelerinin uygulanmasındaki sorunları ve bu sorunların reengineering projelerinin başarısıyla nasıl ilişkili olduğunu test etmişlerdir. Buna göre, süreci etkileyen en önemli faktör değişim yönetimidir. Teknolojik yeterlilik ve proje planlama gibi diğer alanlardaki sorunların çözümlenmesi de reengineering başarısı için gerekli ancak yeterli olmayan koşullar olarak öne çıkmıştır. Araştırma bulguları, reengineering projelerinin uygulanmasının hayli karmaşık olduğunu ve birçok faktörü içerdiğini göstermektedir.

Reengineering konusunda örgütlerin karşılaştığı bazı zorluklar bulunmaktadır. Chan ve Choi'ye göre (1997) bu zorluklar temelde iki ana nedene dayanmaktadır. Bunlar; reengineering uygulamasının tam olarak anlaşılamaması ya da anlaşıldığı hâlde gerçekleştirilememesidir. Bu nedenleri ve alt başlıklarını açıklarsak (1997, s. 211-212);

a) Reengineering uygulamasının anlaşılmaması

- BPR'nin yanlış anlaşılması: En önemli hatalardan biri uygulamanın yanlış bir şekilde idrak edilmesidir. Bir kavramın ve unsurlarının tam olarak anlaşılmaması uygulama sürecinde de hatalara neden olacak ve ağır bir maliyet getirecektir.

- Gerçekçi olmayan beklenti: Çoğu yönetici, genellikle moda olan yönetim uygulamalarının kısa bir zamanda büyük sonuçlara vesile olacağını ummakta ve aşırı beklentiler içerisine girmektedir. Bu durum da başarısızlığın önemli nedenlerinden biridir.

b) Reengineering uygulamasını gerçekleştirememe

- Etkili bir metodoloji eksikliği: Sadece bir uygulamanın yürütülmesinde değil, hayatın her aşamasında önemli bir etken olan metodoloji, yoksunluğu halinde karmaşıklığa ve dolayısıyla kafa karışıklığına neden olacağından reengineering uygulamasında da başarısızlığa sebep olacaktır. Ünlü düşünür Seneca'nın da ifade ettiği üzere "Hangi limana gittiğini bilmeyen birine hiçbir rüzgâr yardım edemez."[1]
- Süreci yeniden kavramsallaştıramama: Burada kavramsallaştırma kelimesinden kasıt, uygulamanın örgütün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yorumlanmasıdır. Üzerinde düşünülmeden, örgüt şartlarına uyarlanmadan yürütülen herhangi bir uygulamanın başarıya ulaşma ihtimali çok düşüktür.
- Yanlış süreç ve hedefler: Sürecin başarılı bir biçimde yürütülememesi, hedeflerin doğru bir biçimde belirlenmemesi ve ortaya çıkan engellerin bertaraf edilememesi de başarısızlığı getirecektir.
- Faydaların farkında olmama: Bazı yöneticiler, yönetim uygulamalarının gereksiz ve zaman kaybı olduğunu düşünmekte ve bu uygulamaların taşıdığı potansiyelin farkına varamamaktadır.
- Bilgi teknolojisine aşırı güvenme: Reengineering uygulamasının önemli enstrümanlarından biri olan bilgi teknolojileri bir amaç değil araç olarak görülmelidir. Başarılı hedeflere ve doğru uygulamalara dayanmayan bilgi teknolojilerinin başarısız olması kaçınılmazdır.
- Üst yönetimin sorumsuz davranması, taahhütlerini yerine getirmemesi: Uygulamanın başlatılmasından sonra örgüt yönetimi sürece olan desteğini sürekli bir şekilde canlı tutmalıdır. Rehavet ya da süreçten vazgeçme durumları örgütü hem maddi hem de manevi olarak olumsuz etkileyecektir.

Srinivasan (2011, s. 12-13), reengineering sürecinde sosyokültürel ve teknik zorluklar olmak üzere iki ana konunun etkili olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre; radikal bir tasarım geliştirmek, sosyo-kültürel zorluk ve teknik zorluk olmak üzere iki yönlü bir zorluğu getirecektir. Sosyo-kültürel zorluk, tipik olarak reengineering projelerinin başarılı bir şekilde uygulanmasına eşlik eden örgütsel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. İş biriminin departmanlardan ve fonksiyonlardan süreç ekiplerine evrilmesi, işlerin basit görevlerden çok boyutlu görevlere gitmesi, kişilerin rollerinin

1 Epistulae Morales (Ahlak Mektupları), LXXI., 3.

değişmesi ya da hiyerarşik örgütsel yapıdan düz örgütsel yapılara gidilmesi bu tür değişimlere örnek olarak verilebilir. Teknik zorluk ise, örgütteki teknolojinin ve teknik özelliklerin -mevcut tasarımdan farklı olarak- kökten bir şekilde değişmesi ve farklı bir süreç tasarımı oluşturmasıdır. Son olarak Pira ve Kocabaş (2003), uygulama sürecinde ortaya çıkabilecek problemler ve bu problemlerin bertaraf edilmesi hususunda şu konulara dikkat çekmektedirler (2003, s. 89-101);

- Uygulamaya başlamadan önce iç ve dış çevre analizleri yapılmalıdır. Ayrıca, değişimin örgütün tüm unsurlarını kapsayacak şekilde uygulanmasına dikkat edilmelidir.
- Projeyi zorlaştırabilecek iç ve dış faktörler detaylı bir biçimde analiz edilmelidir. Personel bu konuda eğitilmeli ve çalışanların desteğinin alınması sağlanmalıdır. Proje, profesyonel bir ekip tarafından yönetilmeli ve süreç belirli aralıklarla test edilmelidir.
- Uygulama sonucunda ortaya çıkacak yeni örgütsel yapı, birbirinden farklı pek çok uygulamayı beraberinde getirecektir. Örgütün bu uygulamaları birlikte yürütmesi zor olabilir. Bu problemin çözümü, uzun vadeli bir stratejik plan oluşturmaktır.
- Uygulama yürürlüğe konulurken finansal ya da teknik engellerle karşılaşılabilir. Bu türden imkânsızlıklar projenin hayata geçirilmesini engelleyecektir. Bu nedenle, projenin kapsamlı bir şekilde planlanması ve maddi kazançlarının ortaya konulması gerekmektedir. Örneğin, bu süreçte, teknoloji planlaması göz ardı edilemeyecek önemli faktörlerdendir.
- Bazı durumlarda yasal engeller de değişim projesini yavaşlatabilir ya da engelleyebilir.
- Süreçte, iletişim faktörüne çok önem verilmeli ve bilgi akışının sağlıklı bir şekilde yürütülmesine dikkat edilmelidir.

3. SONUÇ

İlgili literatür incelendiğinde, reengineering uygulamasının mikro ve makro etkileri, süreçte başarıya götüren faktörler ve karşılaşılan zorluklar gibi konular üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, uygulamaya niyetlenen örgütler için değişim konusunda araştırmacı tarafından üç konunun önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu konular şu şekildedir;

- Karar: Yönetim uygulaması olarak ortaya çıkan kavramlar, üzerinde iyice düşünülmeden ve örgüte uyarlanmadan uygulamaya konmamalıdır. Bu durum, örgütler için hem kaynak hem de zaman açısından israfa neden olabilir. Zaman içerisinde ortaya çıkan ve başarılı bir şekilde pazarlanan bu tür uygulamalar gerçekten ihtiyaç

varsa hayata geçirilmelidir. Ayrıca, değişim kararı makro boyutta toplumsal katkıyı da gözetmelidir.

- Yapı ve Süreç: Örgütsel yapı, değişim konusunda önemli bir faktördür. Örgütsel yapı ya da süreçte değişimi amaçlayan örgütler, amaçlanan örgütsel yapı ve sürecin mevcut örgütsel yapı ve süreç ile uyum göstermesine azami derecede dikkat etmelidir. Bir başka deyişle, yönetimsel anlamda ya da diğer alanlarda yürütülecek değişimlerin hâlihazırdaki yapı ve süreçlerle benzer olmasına dikkat edilmelidir. Örneğin, bir otomobilin modifiye edilerek bir yarış arabasına dönüştürülmesi mümkündür. Fakat, bir tanker ya da kamyon gibi ağır tonajlı bir aracın bu değişimi başarılı bir şekilde sağlaması doğası itibarıyla mümkün değildir. Dolayısıyla, örgütler de kendi yapı ve süreçlerine uygun değişimlere gitmelidirler.
- Destek: Örgüt çalışanları sürece katılmaya teşvik edilmeli, çalışanların kararlara katılımı mutlak surette sağlanmalı ve böylelikle değişime karşı direnç minimum seviyeye getirilmelidir. Çalışanların desteğinin alınmadığı bir uygulamanın başarılı olması düşünülemez.

İfade edilen maddeler sadece reengineering uygulaması için değil, diğer yönetim uygulamaları için de geçerlidir. Çünkü, sırf revaçta diye müzakere edilmeden ve yeterli planlama yapılmadan uygulamaya konan bu tür değişimler örgütsel yıkıma bile yol açabilmektedir.

KAYNAKÇA

Ağın, K. (2021). "Değişim Mühendisliği ve Değişim Mühendisliğinin Modern Yönetim Yaklaşımlarıyla Olan İlişkisi". *IKSAD Journal*, *7*(28): 18-31.

Ahmad, H., Francis, A., & Zairi, M. (2007). "Business Process Reengineering: Critical Success Factors in Higher Education". *Business Process Management Journal*, *13*(3): 451-469.

Aktan, C. C. (2011). "Organizasyonlarda Değişim Yönetimi: Değişim Mühendisliği". *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, *3*(1): 67-78.

Ascari, A., Rock, M., & Dutta, S. (1995). "Reengineering and Organizational Change: Lessons from a Comparative Analysis of Company Experiences". *European Management Journal*, *13*(1): 1-30.

Attaran, M., & Wood, G. G. (1999). "How to Succeed at Reengineering". *Management Decision*, *37*(10): 752-757.

Berman, S., 1994. "Strategic Direction: Don't Reengineer without It". *Planning Rev, 22*(6): 18-23.

Burke, G., Peppard, J. (1993). "Business Process Redesign: Research Directions". *Business Change and Reengineering*, *1*(1): 43–47.

Champy, J. (1995). "Reengineering Management: The Mandate for New Leadership". New York, Harper Business.

Chan, S. L., & Choi, C. F. (1997). "A Conceptual and Analytical Framework for Business Process Reengineering". *International Journal of Production Economics*, *50*(2-3): 211-223.

Chan, P. S., & Peel, D. (1998). Causes and impact of reengineering. *Business Process Management Journal*, *4*(1), 44-55.

Davenport, T. H. (1998). "Business Process Reengineering: Where Its Been, Where Its Going". içinde, *Business Process Change, Reengineering Concepts, Methods and Technologies,* (Editörler: Grover, V., Kettinger, W.), (1-13).

Davenport, T.H., Short, J. E., (1990). "The New Industrial Engineering: Information Technology and Business Process Redesign". *Sloan Management Review*, *31*(4): 11–27.

Davenport, T. H., & Stoddard, D. B. (1994). "Reengineering: Business Change of Mythic Proportions?". *MIS Quarterly*, *18*(2): 121-127.

Dixon, J. R., Arnold, P., Heineke, J., Kim, J. S., & Mulligan, P. (1994). "Business Process Reengineering: Improving in New Strategic Directions". *California Management Review*, *36*(4): 93-108.

Duffy, D. (1994). "Managing the White Space (Cross-Functional Processes)". *Management,* April, 35–36.

Earl, M.J., Sampler, J.L., Short, J.E. (1995). "Strategies for Business Process Reengineering: Evidence from Field Studies". *Journal of Management Information Systems*, *12*(1): 31–57.

Grover, V., Kettinger, W. J. (Eds.). (1995). "*Business Process Change: Concepts, Methods, and Technologies*". IGI Global.

Grover, V., Jeong, S. R., Kettinger, W. J., & Teng, J. T. (1995). "The Implementation of Business Process Reengineering". *Journal of Management Information Systems*, *12*(1): 109-144.

Hammer, M., 1990. "Reengineering Work: Don't Automate, Obliterate". *Harvard Business Review*, July/August, 104–112.

Hammer, M., & Champy, J. (1993). "Business Process Reengineering". *London: Nicholas Brealey*, *444*(10): 730-755.

Hammer, M., & Champy, J. (2009). *Reengineering the corporation: Manifesto for business revolution.* Perfect Bound.

Harrington, H. J. (1991). "Improving Business Processes". *TQM Magazine,* February, 39–44.

Kaplan, R.S., Murdoch, L. (1991). "Core Process Redesign". *The McKinsey Quarterly*, 2, 27–43.

Kaygusuz, Y. (2017). "Süreç iyileştirmede Bir Yöntem Olarak Değişim Mühendisliği". *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, *13*(2): 41-56.

Kettinger, W. J., Guha, S., & Teng, J. T. (1995). "The Process Reengineering Life Cycle Methodology: A Case Study". içinde *Business Process Change: Reengineering Concepts, Methods and Technologies*, (Editörler: Grover, V., Kettinger, W.), (210-244).

Lowenthal, J.N. (1994). "Reengineering the Organization; A Step-By Step Approach to Corporate Revitalization". USA, ASQC Quality Press, Milwaukee.

Motwani, J., Kumar, A., Jiang, J., & Youssef, M. (1998). "Business Process Reengineering: A Theoretical Framework and an Integrated Model". *International Journal of Operations & Production Management*, *18*(9/10): 964-977.

O'neill, P., & Sohal, A. S. (1999). "Business Process Reengineering: A Review of Recent Literature". *Technovation*, *19*(9): 571-581.

Özer, M. A. (1999). "Etkin ve Verimli Yönetim için Değişim Mühendisliği Uygulamaları". *Verimlilik Dergisi*, (2): 7-33.

Parker, K. (1993). "Reengineering the Auto Industry". *Manufacturing Systems, January*.

Pira, A., & Kocabaş, F. (2003). "Örgütsel İletişim Açısından Değişim Mühendisliği". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 2003/1: 87-102.

Ralyté, J., & Rolland, C. (2001, November). An Approach for Method Reengineering. içinde *International Conference on Conceptual Modeling* (471-484). Springer, Berlin, Heidelberg.

Srinivasan, R. (2011). "*Business Process Reengineering*". Tata McGraw-Hill Education.

Teng, J. T. C., Grover, V., & Fiedler, K. D. (1994). "Business Process Reengineering: Charting a Strategic Path for the Information Age". *California Management Review*, *36*(3): 9-31.

Uslu, Y. D. (2008). "İşletme Yönetimi Açısından Değişim Mühendisliği Yaklaşımı ve Uygulanabilirliği". *Social Sciences*, *3*(2): 286-295.

Venkatraman, N. (1994). "IT-Enabled Business Transformation: From Automation to Business Scope Redefinition". *Sloan Management Review*, Winter, 73–87.

Zairi, M. (1997). "Business Process Management: A Boundaryless Approach to Modern Competitiveness". *Business Process Management Journal*, *3*(1): 64–80.

Bölüm 21

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA SULTANAHMET MEYDANINDAKİ ÖRME SÜTUN HAKKINDA MİMAR ALEXANDRE VALLAURY'NİN DE İÇERİSİNDE YER ALDIĞI RESTORASYON ÇALIŞMALARI

Mehmet Çağlayan ÖZKURT[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Temel Sanat Eğitimi Bölümü, Bolu / Türkiye. E-posta: mcozkurt@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6922-7498

Giriş

İstanbul kent tarihinin bilinen en eski dikilitaşlarından biri ve Sultanahmet'teki eski hipodromun spinası üzerine yerleştirilmiş olan Örme Sütun'un yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Sütun, tarihteki ilk ciddi hasarını 1204'te Constantinopolis'in Latinler tarafından işgali sırasında almıştır. İnsan eliyle uğratılmış olduğu bu tahribat dışında anıt, yüzyıllar içerisinde doğal iklim koşulları nedeniyle de zarar görmüştür. Osmanlı İmparatorluğunda, 19. Yüzyılın son çeyreğinde özellikle Osman Hamdi Bey'in arkeolojik çalışmaları, müzecilik alanındaki girişimleri ve ayrıca hukuki düzlemde hazırlamış olduğu Asar-ı Atika Nizamnameleri yoluyla taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına ilişkin ilgi artmaya başlamıştır. İşte böylesi bir ortamda Sultanahmet Meydanındaki Örme Sütun da yıkılma beklentisi -ya da öngörüsü- nedeniyle restore edilmesi düşülen eserler arasına alınmış ve Osmanlı Arşivlerindeki belgelere göre, söz konusu anıtın restore edilmesi için komisyonlar oluşturulması konusunda 1893 yılı içerisinde, konuyla ilgili çeşitli kurumlar birbirleriyle yazışmalar yapmışlardır. Anılan dönemde, mimari restorasyon söz konusu olduğunda, oluşturulan komisyonların vazgeçilmez isimlerinden en başta geleni dönemin ünlü mimarı ve mimarlık eğitmeni Alexandre Vallaury'dir. Mimarın yapı üretimi anlamında oldukça etkin olduğu ve eserleriyle ün kazandığı bu dönemde, kimi zaman işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek bu komisyonlara katılamadığı -belki de katılmak istemediği- anlaşılmaktadır. Mimar, Örme Sütunun onarımı için oluşturulan komisyonda da ismi olmasına rağmen, bu konudaki bireysel görüşlerini daha önce belirtmiş olması nedeniyle ve iş yoğunluğunu gerekçe göstererek, yeniden ve ayrıca bu komisyona katılamayacağını beyan etmiştir.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi Hakkında

Bu çalışmanın ana malzemesini, 19. Yüzyıl Osmanlı mimarlığının ünlü levanten mimarı Alexandre Vallaury hakkında Osmanlı Arşivlerinde yaptığımız taramalar sırasında elde etmiş olduğumuz MF.MKT.167, MF.MKT.168 ve MF.MKT.173 numaralı klasörlerde bulunan, restorasyonu düşünülen Örme Sütun'la ilgili kurumlar arası/bürokratik yazışmalar oluşturmaktadır. Belgeler Osmanlıca özgün halleriyle verilmiş ve ayrıca anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla günümüz Türkçesi ile sadeleştirilerek sunulmuştur. Uzun yıllardır hakkında birçok çeşitli belge yayımlaya çalıştığımız Alexandre Vallaury'nin hayatı ve çalışmalarına dair detaylı bilgiler, tekrara düşmemek adına çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuş; bunun yerine mimar hakkında temel kaynaklar dipnot olarak gösterilmiştir. Örme Sütun da detaylı bilgilerle tanıtılmak yerine, genel ansiklopedik bilgilerle çalışmamıza eklenmiştir. Çalışmamız bu yönüyle, bilimsel bir katkı bağlamında temel olarak Alexandre Vallaury çalışmaları hakkında yeni bazı belgeleri ilk kez yayımlayarak, söz konusu belgeleri sanat/mimarlık tarihine katkı sunacak şekilde değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Çalışmamızda kullanılan Fotoğraflar ve Belgeler bölümünde belgelerin diğer araştırmacılar tarafından da kolay ulaşılabilir ve değerlendirilebilir

olmasının sağlanması amacıyla bütünü çalışmamıza eklenmiştir. Çalışmanın akıcılığı ve anlaşılırlığını bozabileceği düşüncesiyle, başlık ve ara başlıklarda numaralandırma sistemi tercih edilmemiştir. Metin içerisinde -az olmakla birlikte- okunmasında güçlük çekilen ya da anlamında tereddüt edilen kimi kısımlar köşeli parantez içerisindeki soru işareti [?] ile gösterilmiştir.

Alexandre Vallaury Hakkında

Uzun yıllardır üzerine çalışmalar sürdürmekte olduğumuz Alexandre Vallaury (Şekil 1) hakkında birçok farklı yayında hayatı ve yapıları üzerine detaylı açıklamalar yapmış olduğumuz için burada tekrara düşmemek ve bilim etiği sorunlarına neden olmamak adına, mimar hakkında bir kısmı da tarafımızdan ortaya konulmuş olan temel eserler dipnotta kronolojik olarak gösterilmiştir.[1]

Örme Sütun'un Kısa Tarihçesi

Sultanahmet'teki hipodromun spinası üzerinde yer alan dikilitaşlardan biri de, yapılış tarihi bilinmeyen Örme Sütun'dur (Şekil 2). VII. Konstantinos'un (hd 913-959) diktiği bu sütun üzerinde I. Basileios'un (hd 867-886) kazandığı zaferleri resmeden tunç levhalar bulunmaktaydı. Ancak Konstantinopolis'i ele geçiren Latinler (1204) bu levhaları yerlerinden sökmüşler ve para bastırmak amacıyla eritmişlerdir. Geriye yalnızca kesme taşlar üzerindeki çivi izleri kalmıştır. Anıt, bazı kaynaklarda *Mıknatıslı Sütun* olarak da anılmaktadır (Yücel, 1993, s. 52).

Belgeler

Klasör 1: (Şekil 3-4)

(1) MF.MKT.00167.00037.001.001

Nev'-i Muharrerât: Müze ile muhabereli tezkire

Numrosu: 3

Târîhi: 13 Mart sene 309

Müsevvidi: N (Bende) İmza

Mümeyyiz: N (Bende) İmza

Târîh-i Tesvîdi: 12 Nisan sene 309

(Paraf)

Şehremânet-i Celîlesine

Sultân Ahmed Meydânı'ndaki taşın üst tarafı meyl iderek hâl-i tehlikede bulunduğuna 24 Şa'bân sene 310 târîhli tezkire-i 'aliyye-i emânet-penâhîleri Müze-i Hümâyûn Müdîriyyet-i 'aliyyesiyle Meclis-i Ma'ârif'e lede'l-havâle mezkûr taş mebânî-i kadîmeden ve ezkâr-ı tarihiyyenin en birincilerinden olmak cihetiyle Sanâyi'-i Nefîse-i Şâhâne fenn-i mi'mârî mu'allimi Mösyö Valori ma'rifetiyle mu'âyene-i lâzimesi icra itdirilerek kısm-ı 'ulyasından

1 Alexandre Vallaury hakkında yapılmış bazı temel çalışmalar için Bkz. Akpolat, M.S. (1991), Batur, A. (1993), Özkurt, M.Ç. (2005), Say, S. K. (2014), Özkurt, M.Ç. (2016a), Özkurt, M. Ç. (2016b), Özkurt, M. Ç. (2021a), Özkurt, M. Ç. (2021b), Özkurt, M.Ç. (2023).

takrîben on metro kadar bir mahalli el-yevm iyi bir hâlde bulunmakda ise de bu kısmın altında bulunan bir iki dîvâr tabakasının mürûr-ı zamân ve te'sîrât-ı hevâiye ile aşınmasından dolayı kısm-ı 'ulyâsının bir tarafa temâyül itdiği anlaşıldığından bunun etrâfına bir iskele kurularak kısm-ı mebhûsu teşkîl iden taşların her parçası üzerine birer numro vaz'ıyla aşağı indirilmek ve tekrâr her taş yerine vaz' ile hey'et-i asliyyesine halel gelmemek üzere tahkîm ve bi'l-külliye izâlesine [?] mahzûr ve muhâtara olunabileceğine makâm-ı vâlây-ı Seraskerî İnşaat Dâiresi mühendisleriyle Emânet-i Celîleleri mühendislerinden ve mümâileyh Mösyö Valori'den mürekkeb bir hey'et tarafından ol vechle mükemmel keşf ü mu'âyenesinin icrâsıyla netîcesinin bildirilmesi husûsunun savb-ı âlî-i asafânelerine izbârı beyân olunmuş olmağla ol bâbda

Fi 24 Nisan sene 309

Sadeleştirilmiş Metin:

Belediye Başkanlığı'na

Sultanahmet Meydanı'ndaki taşın üst tarafı eğrildiğinden, tehlikeli hale gelmiş olduğuna dair 13.03.1893 tarihli Şehremaneti Müze Müdürlüğü tezkiresi Maarif Meclisi'ne havale edilmiştir. Bir tarihi hatırlatan bu birinci derece eski eserlerden Dikilitaş, önemi bakımından, Sanayi-i Nefîse-i Şâhâne mimarlık hocası Valori (Alexandre Vallaury)'ye incelettirilmiştir. Buna göre, taşın üst kısmından yaklaşık olarak 10 metre kadar bir yeri iyi durumdadır. Bu yerin altında bulunan bir iki duvar tabakasının, zaman içinde ve iklimin aşındırmasıyla, üst kısmının bir tarafa doğru eğildiği anlaşıldığından, etrafına bir iskele kurularak, anılan kısmı oluşturan taşların her parçası üzerine birer numara konulup, aşağı indirilmek ve tekrar her taş yerine iadeyle, asıl durumu bozulmamak üzere güçlendirilmesi ve sorunun izalesinde mahzur ve tehlike bulunduğundan Seraskeri Yüksek Makamı İnşaat Dairesi ve Belediye mühendisleri ile anılan Mösyö Vallaury'den oluşacak bir kurulca mükemmel bir keşif ve incelemesinin yapılarak, o şekilde sonucunun bildirilmesi konusunun yüce makama yazı ile sunulması açıklanmış olarak, o yolda…

06.05.1893

(2) MF.MKT.00167.00037.002.001

Nev'-i Muharrerât: Müze ile muhâbereli tezkire

Numrosu: 3

Târîhi: 13 Mart sene 309

Müsevvidi: N (Bende) İmza

Mümeyyiz: N (Bende) İmza

Tarih-i tesvîdi / 12 Nisan sene 309

(Paraf)

Müze-i Hümâyûn Müdîriyyet-i 'Aliyyesine

Sultan Ahmed Meydânı'ndaki dikilitaşın melhûz olan tehlikesinin izâlesi zımnında sûret-i tâ'mirine dâir 7 Ramazan sene 310 târîhli cevâbnâme-i 'âlîleri Meclis-i Ma'ârife lede'l-havâle mezkûr taşın makâm-ı vâlây-ı Seraskerî İnşâ'ât Dâiresi mühendisleriyle Şehremâneti mühendislerinden ve Mösyö Valori'den mürekkeb bir hey'et tarafından tekrar mükemmel keşf ü mu'âyenesinin icrâsı münâsib görülerek keyfiyet Emânet-i müşârü'n-ileyhâya iş'âr olunmuş olmağla ol bâbda

Fi 24 Nisan sene 309

Sadeleştirilmiş Metin:

Müze Müdürlüğü Yüksek Makamına

Sultanahmet Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın beklenilen tehlikesinin giderilmesi için, onarım şekline dair 25.03.1893 tarihli, yüce cevabınız Maarif Meclisi'ne havale edilerek, anılan taşın Başkumandanlık Yüksek Makamı İnşaat Dairesi mühendisleriyle Belediye Başkanlığı mühendislerinden ve Mösyö Valori (Alexandre Vallaury)'den oluşturulacak bir kurul tarafından, tekrar mükemmel keşif ve muayenesinin yapılması uygun görülerek, durum adı geçen Belediye'ye duyurulduğundan, bu konuda…

06.05.1893

Klasör 2: (Şekil 5-6)

(1) MF.MKT.00168.00088.001.001

Nezâret-i Ma'ârif-i Ûmûmiye Mektûbî Kalemi Numro 15

Müze-i Hümâyûn Müdîriyyet-i 'Aliyyesine

'Atûfetlü Efendim Hazretleri

Sultan Ahmed Meydânı'ndaki Dikilitaş'ın melhûz olan tehlikesinin izâlesi zımnında sûret-i ta'mîrine dâir 7 Ramazan 310 târîhli cevâbnâme-i 'âlîleri Meclis-i Ma'ârife lede'l-havâle mezkûr taşın makâm-ı vâlây-ı Seraskerî İnşâ'ât Dâiresi mühendisleriyle Şehremâneti mühendislerinden ve Mösyö Valori'den mürekkeb bir hey'et tarafından tekrar mükemmel keşf ü mu'âyenesinin icrâsı münâsib görülerek keyfiyet Emânet-i Müşârü'n-ileyhâya iş'âr olunmuş olmağla ol bâbda emr ü irâde hazret-i men-lehü'l-emrindir

Fi 19 Şevval sene 310 ve fi 24 Nisan sene 309

Ma'ârif Nâzırı

(İmza)

Devletlü Efendim Hazretleri

İşbu tezkire-i 'aliye-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinde mevzû'-ı bahs olan Dikilitaş'ın izâle-i muhâtarâtı esbâbı mukaddemâ Mösyö Valori tarafından

vukû' bulan tedkîkât-ı mahsûsa üzerine makâm-ı âsafânelerine arz ve iş'âr kılınmış ve bu kere keyfiyet tekrar Mösyö Valori'ye lede't-tebliğ meşâgil-i mahsûsasının kesreti bu husûsun kararlaşdırılması zımnında makâm-ı vâlây-ı Seraskerî İnşâ'ât Dâiresi mühendisleriyle Şehremâneti mühendislerinden mürekkeb teşekkül edilecek hey'et erkânı meyânında bulunmağa gayr-ı müsâ'id olduğu mümâileyh tarafından ifâde edilmiş olmasına ve zâten sebk iden arz ve iş'âr-ı 'âcizî kendisinin bu bâbdaki re'y ve mütâla'âtını hâvî bulunmasına binâen muktezây-ı hâlin ol vechle îfâsı husûsunun tekrar Şehremânet-i celîlesine tebliğ buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fi 30 Şevval sene 310 ve fi 5 Mayıs sene 309

Müze-i Hümâyûn Müdîri

N (Bende)

Hamdi

Sadeleştirilmiş Metin:

Milli Eğitim Bakanlığı / Yazı İşleri Kalemi

Müze Müdürlüğü Yüksek Makamına

Saygıdeğer, Merhametli Efendim

Sultanahmet Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın, beklenilen tehlikesinin ortadan kaldırılması için, onarım şekline dair 25.03.1893 tarihli yüce cevapları Maarif Meclisi'ne havale edilerek, anılan taşın Başkumandanlık Yüksek Makamı İnşaat Dairesi mühendisleriyle Belediye Başkanlığı mühendislerinden ve Mösyö Valori (Alexandre Vallaury)'den oluşacak bir kurul tarafından tekrar mükemmel keşif ve muayenesinin yapılması uygun görülerek, durum, anılan Belediye'ye duyurulmuştur. Bu konuda emir ve buyruk efendim hazretlerinindir.

06.05.1893

Devletli, Sayın Efendim,

Bu, yüksek yazılarında konu edilen, Dikilitaş'ın tehlikeli durumdan kurtarılması sebepleri, bundan önce Alexandre Vallaury tarafından gerçekleştirilen özel incelemeyle ortaya konulup, yüce makama sunulmuştu. Bu sefer durum tekrar Alexandre Vallaury'e duyurulduğunda, özel işlerinin yoğunluğu nedeniyle, bu konunun kararlaştırılması için Baş Kumandanlık İnşaat Dairesi mühendisleriyle Belediye mühendislerinden oluşturulacak kurul üyeleri arasında bulunmaya müsait bulunmadığı, adı geçen tarafından ifade edilmiştir. Zaten gerçekleşen arz ve duyurumuz, kendisinin bu konudaki düşünce ve görüşünü içerdiğinden, gereken işlemin o şekilde yerine getirilmesi konusunun, tekrar Belediye Başkanlığı Yüksek Makamı'na duyurulması yolunda emir ve ferman sayın efendimizindir.

17.05.1893

Klasör 3: (Şekil 7-8-9)

(1) MF.MKT.00173.00028.001.001

Makâm-ı Ser-ʻaskerî

İstihkâm ve İnşâ'ât Dâiresi

Aded 634

Ma'ârif-i ʻUmûmiye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Sultan Ahmed Meydânı'nda bulunan Dikilitaş'ın esnây-ı keşf ü mu'âyenesinde bulunmak üzere Dâire-i ʻAskeriyye'den İstihkâm Kolağası Gâlib Efendi ta'yîn kılınarak, sûret-i memuriyeti kendisine de t(ebliğ) olmağla 7 Haziran sene 309 târîh ve on bir numrolu tezkire-i ʻaliyye-i âsafânelerine cevâben beyân-ı hâl olunur ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fi 18 Zilhicce sene 310 ve Fi 20 Haziran sene 309

Ser Asker

Ziyâ

Sadeleştirilmiş Metin:

(1) MF.MKT.00173.00028.001.001

MAKÂM-I SER-ASKERÎ

İstihkâm ve İnşaat Dairesi

Aded / 634

Maarif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Sultanahmet Meydanı'nda bulunan Dikilitaş'ın keşif ve muayenesi sırasında bulunmak üzere, Askerlik Dairesi'nden İstihkâm Kıdemli Yüzbaşısı Gâlib Efendi tayin edilmiş; suret-i memuriyeti kendisine de bildirilmiştir. 19.06.1893 tarih ve 11 numaralı seçkin yazılarına cevap olarak, durumu açıklarız. O konuda emir ve ferman, sayın efendimizindir. 02.07.1893

Ordu Komutanı

Ziyâ

(2) MF.MKT.00173.00028.001.002

Fi 22 Haziran sene 309 (04.07.1893).

Meclise Fi 22 Haziran sene 309

Fi 22 Haziran sene 309 Müze Müdîriyyetine yazıldı

Mühür (Maarif Nezâreti Mektubculuğu)

İşâret olundu

(3) MF.MKT.00173.00028.002.001

Müze-i Hümâyûn Müdîriyyet-i ʿAliyyesine

Paraf / N (Bende) / Paraf

Sultân Ahmed Meydânı'ndaki Dikilitaş'ın muhtâc-ı ta'mîr olan cihetlerini keşf ü mu'âyene itmek üzere teşkîl olunacak komisyona Bâb-ı Vâlây-ı Ser-ʿaskerî İnşâ'ât Dâiresi'nden İstihkâm Kolağası Gâlib Beğ ve Şehremânet-i celîlesinden Mühendis Tevfik Efendi ile erbâb-ı vukûfdan Bedros Kalfa me'mûr idilmiş olduğundan mümâileyhim ile Mösyö Valori beyninde takarrür idecek günde mezkûr taşın icrây-ı mu'âyene ve keşfiyle tanzîm olunacak raporun irsâli husûsuna himem-i ʿaliyye-i ʿatûfîleri derkâr buyurulmak Fi 22 Haziran sene 309

Sadeleştirilmiş Metin:

Yüce Müze Müdürlüğü Makamına

Paraf / N (Bende) / Paraf

Sultanahmet Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın tamire ihtiyacı olan kısımlarını keşif ve muayene etmek üzere, oluşturulacak komisyona Ordu Komutanlığı Yüksek Makâmı İnşaat Dairesi'nden İstihkâm Kıdemli Yüzbaşısı Galip Bey ve Yüce Belediye Başkanlığı'ndan Mühendis Tevfik Efendi ile bilirkişilerden Bedros Kalfa memur edilmiş olduğundan, adı geçenler ile Mösyö Valori (Alexandre Vallaury) arasında kararlaştırılacak günde, anılan taşın, muayene ve keşfi yapılıp, tanzim olunacak raporun gönderilmesi husûsuna merhametleri yüksek ve seçkin gayretleri, açıklıkla buyurulmak (konusunda emir ve ferman efendimizindir) 04.07.1893.

Değerlendirme ve Sonuç

Alexandre Vallaury, eserleri ve mimarlık hocalığı ile otuz yıla yaklaşan uzun bir süre Osmanlı mimarlığının son dönemine damga vurmuş bir mimardır. 1850 yılında İstanbul'da doğmuş olan Fransız kökenli levanten mimar, 1869'da Paris'e giderek burada dönemin seçkin güzel sanatlar okulu Ecole des National Beaux-Arts'da on yıla yaklaşan bir süre mimarlık eğitimi aldıktan sonra 1880'lerin başında tekrar İstanbul'a dönmüş ve bu süreçte Osman Hamdi Bey ile kurmuş olduğu güçlü ilişki neticesinde hem ilk yapısı olan Sanayi-i Nefise Mektebi-i Âlisi binasını tasarlamış ve hem de bu kurumda aralıksız yirmi beş yıl mimarlık eğitmenliği yapmıştır. Mimar, özellikle 1892 yılında Karaköy Voyvoda (Bankalar) Caddesinde tasarlamış olduğu Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi (ikiz) binası ile ününü pekiştirmiş ve bu tarihten sonra da hem kamu ve hem de özel şahıslar için önemli yapıların tasarımını gerçekleştirmiştir.

Alexandre Vallaury, bir mimar olarak bu tasarımcı-uygulamacı yönünün dışında bir eğitmen olarak da uzun yıllar Sanayi-i Nefise'de mimarlık bölüm başkanlığını sürdürmüştür. Bu iki özelliğine ek olarak ise Paris'te mimarlık

eğitimi aldığı Ecole des National Beaux-Arts'ın tarihselci ve klasik eğitiminin de etkisiyle tarihi yapılar ve bunların restorasyonu hakkında da bilgi sahibi olmuştur. Bu anlamda, 1880'lerin başında İstanbul'a dönmesinin ardından salt yeni yapılar tasarlamakla değil, onarım ihtiyacı olan tarihi yapıların restorasyonu için de mesai harcamaya başlamıştır. Özellikle 1894 Büyük İstanbul Depremi'nin ardından, hasar gören birçok önemli yapının ayağa kaldırılmasında Alexandre Vallaury ilk akla gelen ve fikirlerine başvurulan kişilerden biri olmuştur.

1893 yılında, herhangi bir ölçüme gerek duyulmaksızın, üst bölümündeki eğrilik gözle görülür hale geldiği için yıkılma tehlikesi arz ettiği düşünülen Sultanahmet'teki eski hipodromun spinası üzerinde bulunan Örme Sütunun da onarımı gündeme gelmiştir. 1893 yılı içerisinde kurumlar arasında yapılan yazışmalardan, daha önce konu hakkında Alexandre Vallaury'nin bireysel olarak anıtı yerinde incelediği ve onarımı hakkında görüşlerini beyan ettiği anlaşılmaktadır. Örme Sütunun taşlarının numaralandırılıp sökülerek indirilmesi ve daha sonra güçlendirilerek, aynı şekilde yerine konulması ile ilgili durumun riskli bulunması nedeniyle, konunun oluşturulacak bir heyet tarafından incelenmesi uygun bulunmuştur. Bu durumda işin içerisinde askeriye ve belediyeden yukarıda adı geçen uzman -ya da bilirkişilerin- yanı sıra Alexandre Vallaury'nin de bu heyet içerisinde yer alması düşünülmüştür. Mimarın, bu talebi işlerinin yoğunluğu nedeniyle geri çevirdiği görülmektedir. Gerçekten de Örme Sütun restorasyonu için yazışmaların yapıldığı 1893 senesi, Vallaury'nin mimari faaliyet anlamında en etkin dönemi içerisinde kalmaktadır. Mimar, 1890-1900 yılları arasında Décugis Evi (1895), Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi binası (1892), Müze-i Hümayun (1891-1907 üç aşamada), Pera Palas Oteli (1893), Principo Palas (1890-1900), Union Française binası (1896), Düyun-u Umumiye İstanbul Merkez binası (1897), Paris Fuarındaki Türk Tütün Pavyonu (1889) gibi farklı ölçeklerdeki prestijli yapıların tasarım ve uygulama işleriyle ilgilenmiş ve ayrıca Sanayi-i Nefise'deki mimarlık hocalığı görevini de istifa etmiş olduğu 1908 tarihine kadar sürdürmüştür. Bu durumda "işlerinin yoğunluğunu" gerekçe göstermiş olması gerçekten de olağandır. Ancak bunun yanı sıra, mesleki kariyer bağlamında şöhretinin zirvesinde olan ve özellikle başkent İstanbul'da çok önemli yapılar tasarlamakta olan bir mimarın, Örme Sütun restorasyonu işini biraz da hafife aldığı ya da belki önemsememiş olduğunu düşünmek de pekâlâ olasıdır. Alexandre Vallaury'nin, söz konusu anıtın onarımı hakkında daha önce bireysel görüşlerini belirtmiş olmasına rağmen, bir komisyon oluşturulduğunda ise bu davete icabet etmemesi bir başka düşündürücü nokta olarak değerlendirilebilir. Daha önce bir başka yayınımızın konusu olan Alexandre Vallaury ile dönemin bir diğer ünlü mimarı İtalyan Raimondo D'Aronco'nun özellikle 1894 İstanbul Depreminden sonra bazı ortak restorasyon heyetlerinde bir arada bilirkişi olarak yer

aldıklarını göstermiştik.[2] Bu noktada bir yorum ya da değerlendirme olarak, Vallaury'nin özellikle yerinde inceleme de gerektiren "bilirkişilik işlerinde" daha çok bireysel olarak çalışmayı tercih ettiği, zorunlu durumlarda ise daha seçici davranarak, alanında dönemin daha isim yapmış kişilerinden oluşan heyetlerin içerisinde yer almayı yeğlediğini düşünebiliriz.

2 Bkz. Özkurt, M. Ç. (2021a). "*Osmanlı Mimarlığının Son Döneminde Faaliyet Göstermiş İki Yabancı Mimar Raimondo D'aronco ve Alexandre Vallaury'nin Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Ortak Çalışmaları*", Gece Kitaplığı / Gece Publishing, Editörler: Ceylan Ayşe Çatalcalı, Özbay Ferhat, Özomay Zafer, Kur Mustafa Batuhan, 1. Baskı, Ankara: s. 375-402.

KAYNAKÇA

Akpolat, M. S. (1991). *Fransız Kökenli Levanten Mimar Aléxandre Vallaury* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Batur, A. (1993). *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury / R. D'Aronco*. Zeynep Rona (Ed.), Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 146-158.

Özkurt, M. Ç. (2005). *Düyun-u Umumiye İstanbul Merkez Binasının Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı Bağlamında Değerlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özkurt, M.Ç. (2016a). "*Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye Binasının Konumunun Belirlenmesindeki Faktörler Üzerine Bir Deneme*," Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, vol. 3, no. 6, ss. 46-59.

Özkurt, M. Ç. (2016b). "*Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin İlk Mimarlık Hocası Alexandre Vallaury'nin İstifa Dilekçesi*", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 153, s. 227-240.

Özkurt, M. Ç. (2021a). "*Osmanlı Mimarlığının Son Döneminde Faaliyet Göstermiş İki Yabancı Mimar Raimondo D'aronco ve Alexandre Vallaury'nin Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Ortak Çalışmaları*", Gece Kitaplığı / Gece Publishing, Editörler: Ceylan Ayşe Çatalcalı, Özbay Ferhat, Özomay Zafer, Kur Mustafa Batuhan, 1. Baskı, Ankara: s. 375-402.

Özkurt, M. Ç. (2021b). "*Ölümünün Yüzüncü Yıldönümünde İlk Kez Yayımlanan Fotoğraflarla Mimar Alexandre Vallaury'nin Mezarı ve Bu Konudaki Düşünceler*", Turkish Studies, no 16, ss. 273-283.

Özkurt, M. Ç. (2023). "*1894 İstanbul Depreminden Etkilenen Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii Hakkında Mimar Alexandre Vallaury'nin Raporu*", TRK Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi, vol. 4, no. 1, ss. 1-13.

Say, S. K. (2014). *Beaux Arts Kökenli Bir Mimar Olarak Alexandre Vallaury'nin Meslek Pratiği ve Eğitimciliği Açısından Kariyerinin İrdelenmesi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Osmanlı Arşiv Belgeleri

MF.MKT.00167.00037.001.001

MF.MKT.00167.00037.002.001

MF.MKT.00168.00088.001.001

MF.MKT.00168.00088.001.002

MF.MKT.00173.00028.001.001

MF.MKT.00173.00028.001.002

MF.MKT.00173.00028.001.002

Şekiller

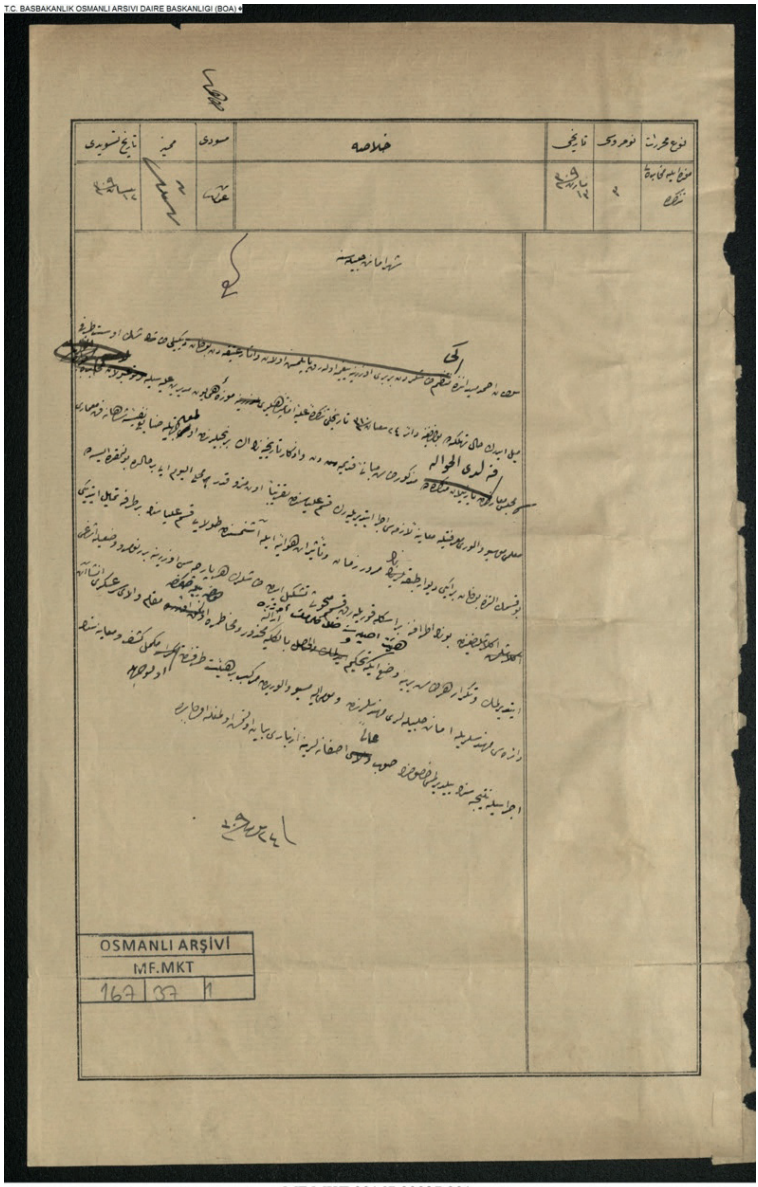
Şekil 1: *Alexandre Vallaury*

Kaynak: Mustafa Servet Akpolat Arşivi

Şekil 2: *19. Yüzyılda Örme Sütun*

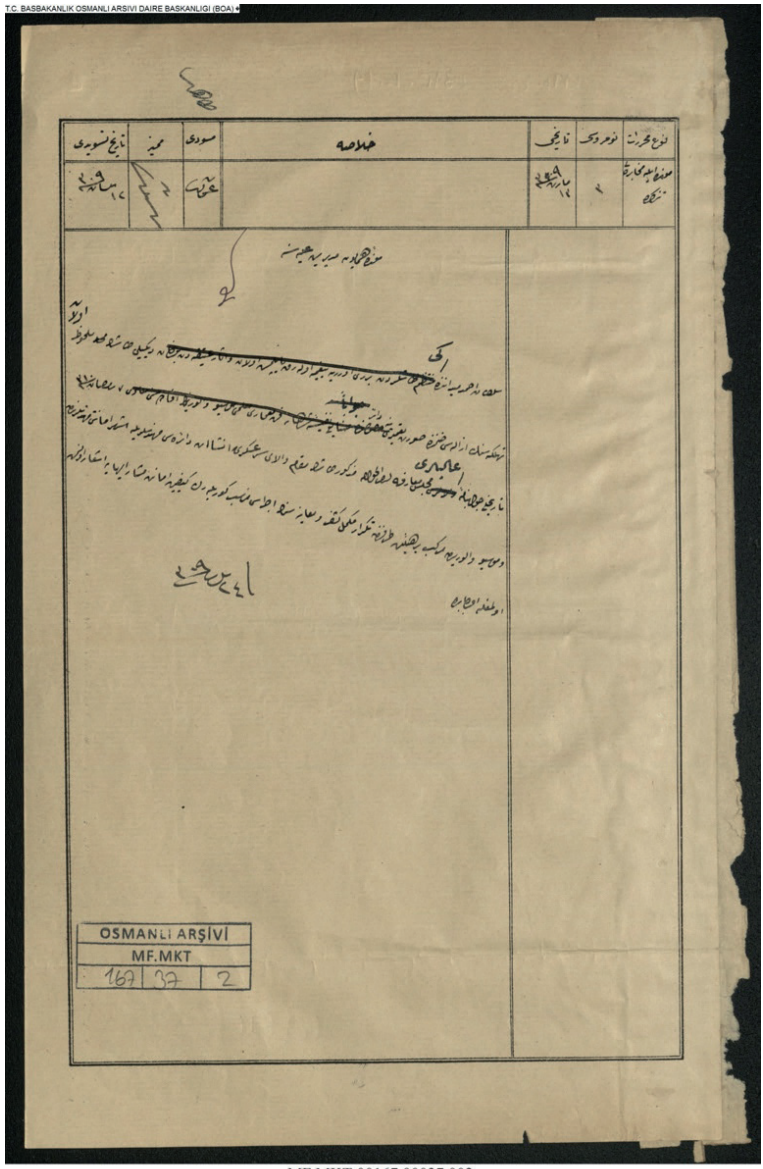
Kaynak: Dr. Ahmet Hamdi Bülbül Arşivi

MF.MKT.00167.00037.001

Şekil 3: *Klasör MF.MKT.167*

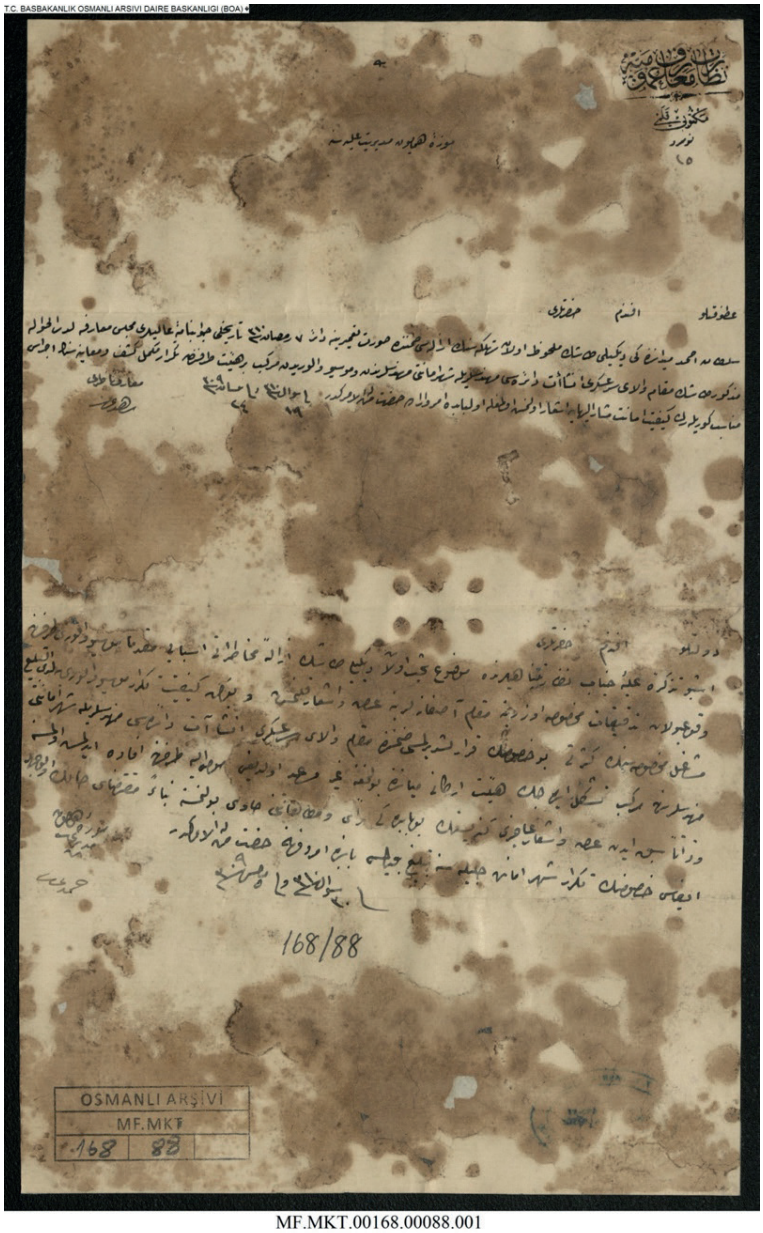
Belge MF.MKT.00167.00037.001.001'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

MF.MKT.00167.00037.002

Şekil 4: *Klasör MF.MKT.167*

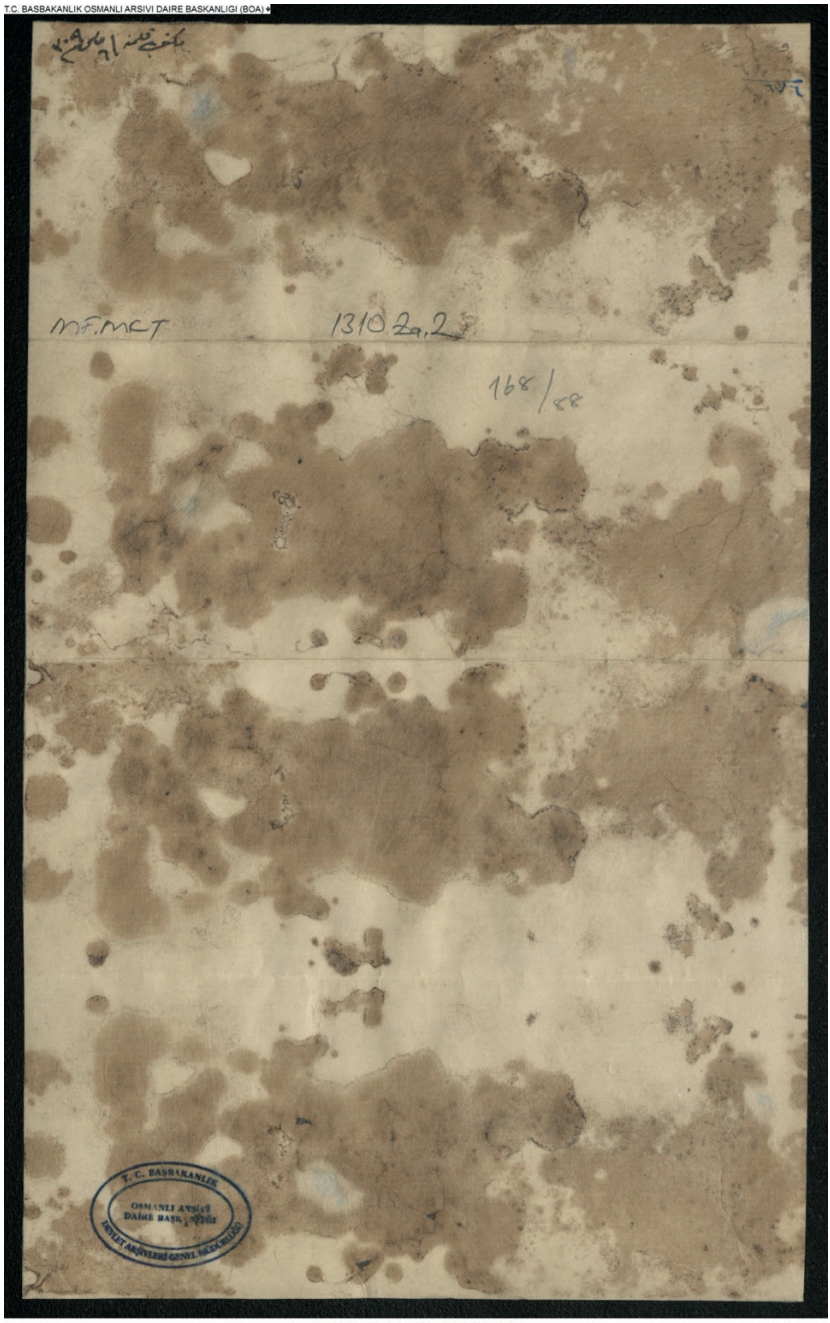
Belge MF.MKT.00167.00037.002.001'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

MF.MKT.00168.00088.001

Şekil 5: *Klasör MF.MKT.168*

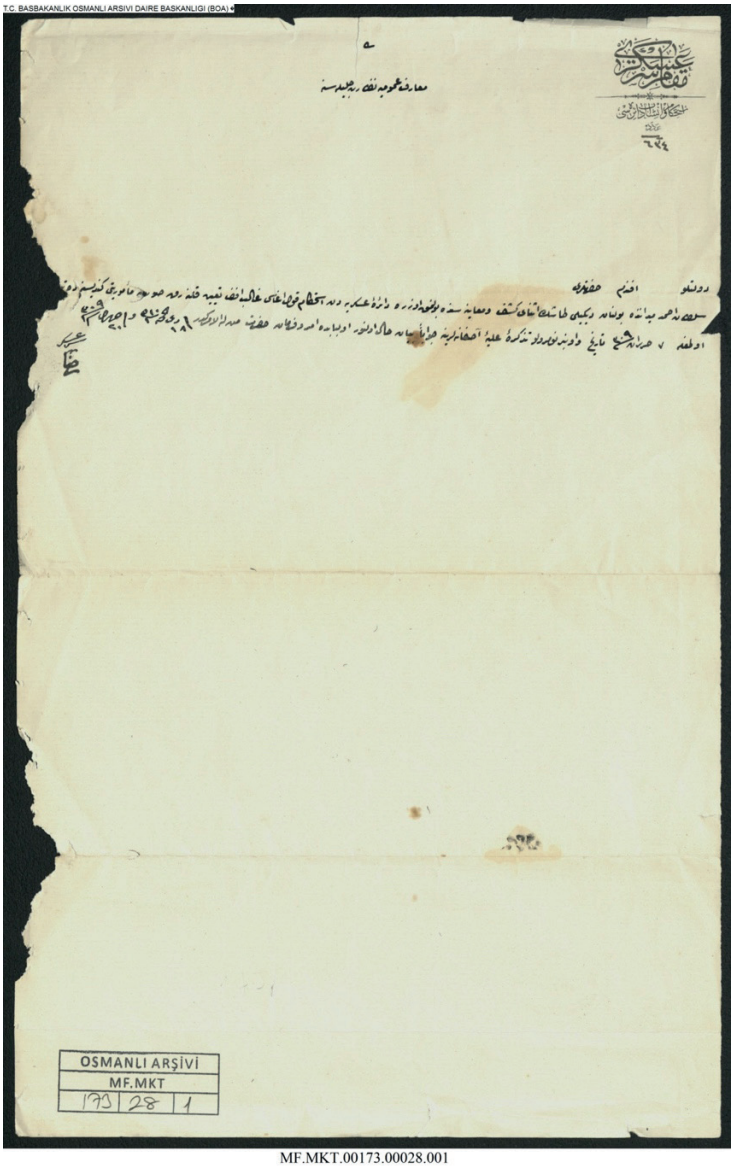
Belge MF.MKT.00168.00088.001.001'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

MF.MKT.00168.00088.001

Şekil 6: *Klasör MF.MKT.168*

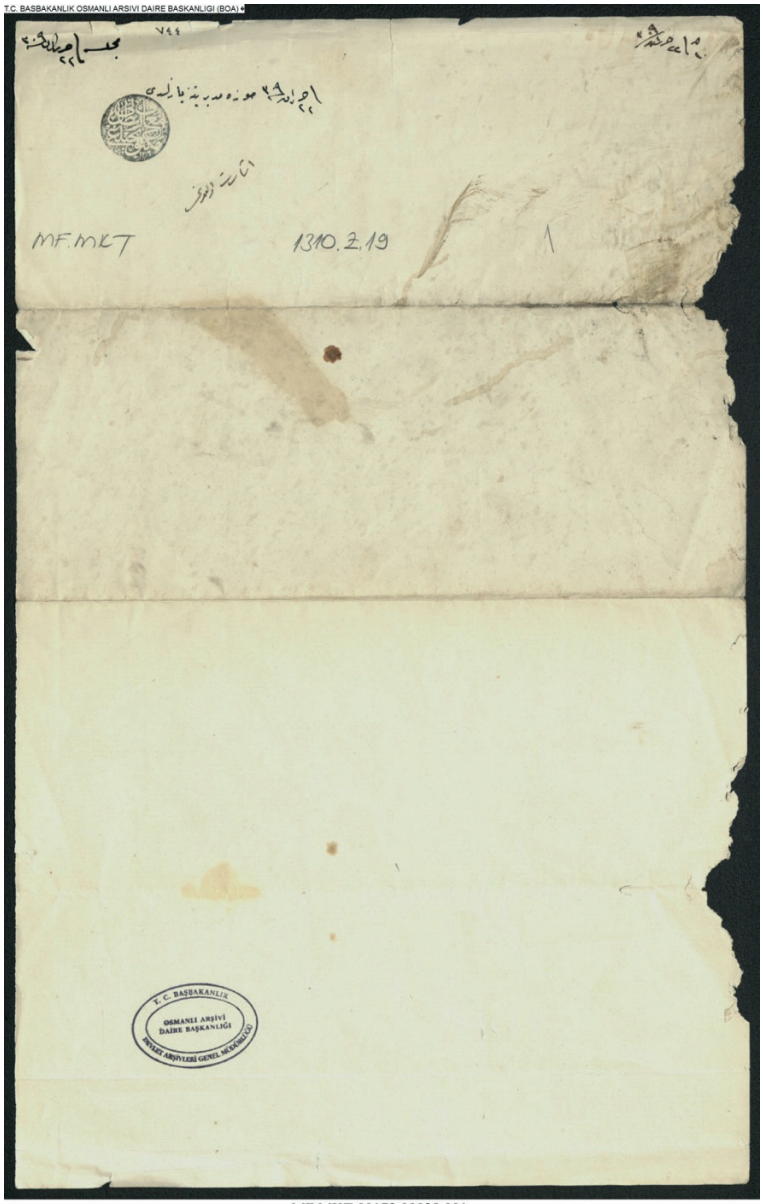
Belge MF.MKT.00168.00088.001.002'ye ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

MF.MKT.00173.00028.001

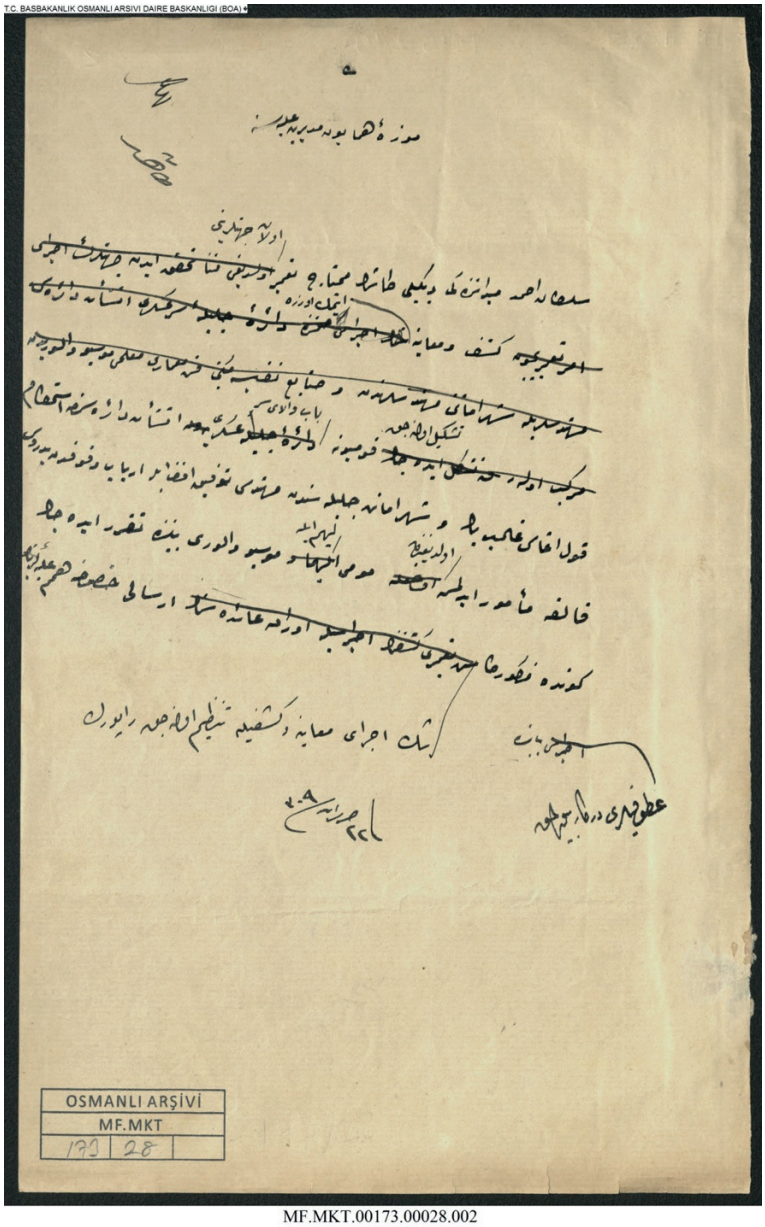
Şekil 7: *Klasör MF.MKT.173*

Belge MF.MKT.00173.00028.001.001'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Şekil 8: *Klasör MF.MKT.173*

Belge MF.MKT.00173.00028.001.002'ye ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri

Şekil 9: *Klasör MF.MKT.173*

Belge MF.MKT.00173.00028.002.001'e ilişkin Osmanlı Arşivi Belgeleri